

کشف الباری عَمَّا فِي صَحِيحِ الْبُخَارِيِّ

تصنيف
حضرة مولانا سليم الله خان
عالم فاضل في الفقه والحديث والعلوم الشرعية

مترجم

مولانا شاه قیصر علی قاضی اسکاتہ الفاضل
وحاجی عبداللہ صاحب

کتاب خانہ
مکتبہ اسلامیہ

کشف الباری

عمافی

صحیح البخاری

علماء دینی کے علوم کا پائیدار
دینی و علمی کتابوں کا عظیم مرکز فیلکرام پبلیش
حنفی کتب خانہ محمد معاذ خان
درس بخاری کیلئے ایک مفید ترین
فیلکرام پبلیش

تالیف: صدر وفاق المدارس مولانا سلیم اللہ خان شیخ الحدیث

جامعہ فاروقیہ کراچی

کتاب الغسل

خصوصیات

جلد ۱۷

- ❖ احادیث و تخریج
- ❖ تعلیقات بخاری تخریج
- ❖ اسماء الرجال مختصر تعارف
- ❖ گرائونڈ لغات و لغوی صرفی و نحوی حل
- ❖ ماقبل باب سرہ ربط پورہ تحقیق
- ❖ شرحی دھری خبری لاندی پہ حاشیہ کنبی حوالہ
- ❖ ترجمۃ الباب مقصد بیان و کنبی پورہ تحقیق
- ❖ مختلف مذاہب و تحقیقی بیان اویبا د مذہب حنفی ترجیح
- ❖ بخاری د احادیث و اطراف خود

خاورونکی: فیصل کتب خانہ محلہ جنگی پیشور

موبائل: ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵ ۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱۷

د کتاب ټول حقوق د ناشر سره محفوظ دي

د کتاب نوم:- کشف الباری عما فی صحیح البخاری
شارح:- صدر وفاق المدارس مولانا سلیم الله خان

شیخ الحدیث جامعہ فاروقیہ کراچی

د ملاویدو پټي: د فیصل کتب خانہ پېښور خفه علاوہ

- رحیمی کتب خانہ خوست -- ۰۷۹۹۱۶۱۳۱۳
- اسلامی کتب خانہ خوست --
- دیوبند کتب خانہ خوست -- ۰۷۹۹۸۸۶۶۸۰
- روغانیول کتب خانہ جلال آباد
- دعوت کتب خانہ جلال آباد -- ۰۷۷۶۰۹۷۹۶۵
- رشیدیہ جدید کتب خانہ کابل
- انتشارات نعمانیہ کابل
- انتشارات علامہ تفتازانی کابل -- ۰۷۷۷۴۹۰۵۰۰
- قدرت کتب خانہ کابل --
- واحدی کتب خانہ خوست
- صداقت کتب خانہ کابل -- ۰۷۰۰۳۰۵۴۰۷
- مکتبه القرآن والسنة کابل
- مکتبه صدیقیه غزنی
- مکتبه فریدیہ خوست
- مسلم کتب خانہ جلال آباد -- ۰۷۷۶۰۰۶۴۱۶
- غزنوی کتب خانہ غزنی -- ۰۷۴۸۵۷۵۱۹۹

خوړونګي: ← فیصل کتب خانہ محلہ جنګی پېښور

موبائل:- ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵ ۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱۷

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ ۖ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ [س: ۱۰]
يُوتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ ۚ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا ۚ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ [البقرة: ۲۶۹]
هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ ۚ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ [الجمعة: ۲]
فُحَمَّدَ رَسُولَ اللَّهِ ۚ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكْعًا سَاجِدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا ۚ سِيَّمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ [الفتح: ۲۹]
وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَى مُحَمَّدٍ وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ [حمد: ۲]

إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ ۚ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا [الاحزاب: ۵۶]
اللهم صل على محمد وأزواجه وذريته كما صليت على آل إبراهيم وبارك على محمد وأزواجه وذريته كما باركت على آل إبراهيم انك حميد مجيد، [صحيح البخاري، كتاب أحاديث الأنبياء رقم الحديث، ۳۳۶۹]

اما بعد : دیرزیات حمد او ثنا او بی شمیره تعریفونو او ثنا گانہ د الله تعالی د لاریب او برحق ذات د پاره دی چا چې دخپلې بی اندازې مهربانۍ او احسان سره د خاورې څخه اوییا د وینې او غوښې د تېکړو څخه اشرف المخلوقات انسان پیدا کړه. اود عقل او فهم په ذریعہ ئې د نامعلومه او بې درکه څیزونو په علم او معرفت سره بناسته کړل او په اولنۍ وحی کښې ئې قلم د تعلیم ذریعہ او مگرخوله او د دې د عظمت او اهمیت خبر ئې ورکړو.

په لکھونو او کروړونو د زود او سلام اود کامل رحمت نزول دې وی زما د خالق او مالک په محبوب او آخری نبی فداه ابی وامی حضرت محمد بن عبد الله صلوات ربی وسلامه علیه په محترم او مکرم ذات باندې، چا چې د جهالت او گمراهۍ په ژورو او خطرناکو کښو وپرېوتې انسانیت د اسلام او ایمان په ذریعہ د کامیابۍ او کامرائۍ اوچت مقام ته اورسول.

تحریر مع العین یتشهد الخدا

شغفت به حبا فانذکر اسمہ

لعل ید الرحمن تستنقذ العبد

بسیریه عطرت ظل جوانحی

أرطب حلقی بالصلاة علی اسمہ فتقلب الأشواق فی مهجتي بردا

دیرزیات خوش نصیبه اویختور دی هغه پاک نفسونه چا چې د الله تعالی کلام او ارشادات نبوی نه صرف په خپلو سینو او لیکلو کښې محفوظ کړی دی بلکه خپل ژوندونه ئې د دې ارشاداتو او ویناگانو عملی مظهر جوړ کړي دي. اود ((قلیلنا الشاهد الغائب)) حقیقی مصداق جوړ شول. الله جل شانه دې په کروړونو رحمتونه نازل کړي د الله تعالی په مینه کښې مستې دې قافلې په یو با وفا او با صفا شهسوار، لوڼې داعی، حضرت مولانا محمد الیاس کاندهلوی په قبر باندې، د چا د فکر اوفیض اوسعی مشکور نه رنډا حاصلونکی د یو تبلیغی جماعت د نقل او حرکت په برکت سره بنده ظلم او جهول چې د عصیان اونیسان څخه جوړ شوي دي بې اصول عصری فنون د اوبو پر پورقئ او گڼلې او د علوم الهی او د نبی کریم صلی الله علیه وسلم ارشادات علی صاحبها الصلاة والسلام حاصلولو او درس او تدریس، تصنیف او تالیف سره ئې جوړښت نصیب شو. (یعنی په دې کښې مشغوله شو)

د حدیث پاک خدمت یقیناً د الله تعالی فضل وکرم او د قدرمندو استاذانو، مورپلار، وروڼو، مخلصه دوستانو خاص کرزما د شیخ او مربی، استاذ المحدثین، حضرت شیخ الحدیث مولانا سلیم الله خان صاحب دامت برکاتهم و فیوضاتهم د پیشمنی د وخت دعاگانې، اود هغوی د تربیت او شفقت په وجه راته نصیب شوي دي. اودا د طالب علمی د اولنۍ زمانې د دعاگانو د قبولیت اثرهم دي. ځکه چې بنده کله په اول ځل د علم د طلب د سفر د پاره قصد او کړو نوزما مشفق او محسن مشرور مولانا خالد محمود صاحب مد ظله (فاضل جامعہ فاروقیہ کراچی) راته د قطب العالم، ریحانۃ الهند، حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا کاندهلوی نور الله، آپ بیتی، راکړو اودا نصیحت ئې راته او کړو چې د دې یو مخ مطالعہ کوه. نو د مطالعہ په دوران کښې د حضرت نور الله مرقدہ د اول حدیث په وخت اول کښې دا دعا مې د نظر څخه تیره شوه چې، ای الله د حدیث پاک سلسله ډیره روسته شروع شوه دا اوس تر مرگه پورې ماسره اوساته، [ص، ۸۸] نو هم د هغه وخت څخه مې دا دعا ځان سره لازمه اونیوله او د هغه سمیع او مجیب الدعوات د رحمت په دربار کښې مسلسل دعا کونکې یم چې، ای الله د علوم نبوت د حاصلولو سلسله د ډیر وخته پورې د عصری ادارو خاورو چانړ کولو څخه پس شروع شوې ده. نو اوس تر مرگه پورې د علوم نبوت د تعلیم او تعلم او خدمت سره راته تعلق نصیب کړه او اوس صرف یوه آرزو ده چې د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم فیوضات اود حدیث مبارک د خدمت دا سلسله جاری وی.

اردو شعر

عِثْ هے سَجْتو بحرِ محبت کے کنارے کی

بس اس میں ڈوب ہی جانا اے دل بار ہونا

په موجوده زمانه کښې د الله تعالی د طرفه د دین په ټولو شعبو او کارونو کښې نوې نوې کارنامې کونکو کښې د الله تعالی په دربار کښې د الله تعالی د قبول شوو بندگانو یوه ډله د علماء اهل سنت والجماعت

دیویند ده. ددې قافلې مشر محدث کبیر، شیخ الاسلام والمسلمین، حضرت مولانا سید حسین احمد مدنی نور الله مرقدہ د علومو او معارفو څخه څه حصه اخستونکې اوامین، زما شیخ او مربی، استاذ المحدثین، حضرت شیخ الحدیث مولانا سلیم الله خان صاحب دامت برکاتهم وفیوضهم اطلال الله بقاءه علینا وعافیتہ هم دې. د دوی د دیني اصلاحی او علمی خدماتو څخه به څوک خبر نه وی د تیرې شوې نیمې صدۍ څخه هم زیاته موده ئې د اصح الکتب بعد کتاب الله صحیح البخاری درس پوره په محنت او کوشش سره جاري دې. او تقریباً د دولس دیارلس کالوراسې د دې درسونو او افاداتو د ترتیب، مراجعت، تحقیق او تعلیق عظیم الشانه سلسله روانه ده. په ما عاجز بنده باندې چې د حضرت شیخ الحدیث دامت برکاتهم کوم علمی، روحانی او مادی احسانات دی هغه نه صرف د ژبی او بیان محتاج نه دی بلکه د هر قسم رسمی تشکر د کلماتو څخه هم لوړ دی. د دې لوڼې احساناتو څخه یو دا هم دې چې کمزوری بنده ته ئې دخپلو درسونو او امالی د ترتیب او مراجعت اود تحقیق او تعلیق کار حواله کړل. کوم چې پخپله د نعمت غیر مترقبه څخه څه کم نه دې. نو د الله تعالی په فضل وکرم سره د حضرت شیخ الحدیث دامت فیوضهم د هر قسم او مسلسل سرپرستۍ او حوصله افزائې او دعاگانو د ترتیب او مراجعت اود تحقیق او تعلیق په ټولو سختو مرحلو کښې د هغې په ترسره کولو کښې د نال (د څارو په پښو باندې چې د اوسپنې کوم پتري لگولې شی هغې ته وائی) کار ورکړو. خلاصه دا چې د حضرت شیخ الحدیث دامت فیوضهم د صحیح بخاری شهر آفاق دروس او امالی دا مجموعه کوم چې د کشف الباری په نوم باندې نامداره ده تقریباً د درې کالو مسلسل محنت او صبر، کوشش او جدوجهد، د استاذانو دعاگانو اود مور پلار اوینده سره د زړه تعلق ساتونکو او محبت کونکو وروڼو د پرله پسې دعاگانو اومدد نیټجه چې نن موجود ږیری. او د استاذ المحدثین حضرت شیخ الحدیث زیده مجدهم جامع شخصیت د دوی اوچت اخلاق او صفات حمیده، دیني، اصلاحی او په دې بنده ظلم او جهول باندې د شفقت او عنایت تردې چې په ذاتي د کور په معاملاتو کښې مدد کول د بیان محتاج نه دی البته دا ضرور ده

دید لیلی کیلے دیدۂ مجنون ہے ضرور میری آنکھوں سے کوئی دیکھے تماشا ان کا

د سپارلی شوی کار د تفصیل بیانولو څخه وړاندې د خپلو هغه احسان کونکو استاذانو او نورو حضراتو تذکره کول ضروری گڼم د چا خبرو، مدد، سرپرستۍ و د بی شمیر دوخت دعاگانو د دې لوې کار د پاره راته لار همواره کړه په دې حضراتو کښې د ټولو څخه وړاندې د مولانا عبید الله خالد صاحب مد ظله ذکر خیر دې چا چې په حیثیت د ناظم اعلی جامع فاروقیه او مسئول شعبه تصنیف و تالیف د دې سلسلې په ټولو مرحلو کښې چې څومره د هغوی په وس کښې وه نو په آسانتیا پیدا کولو کښې ئې د څه کمی څخه کار نه دې اخستې. الله تعالی دې د خپل شان لائق دوی ته د دې بهترینه بدله ورکړي.

زما په احسان کونکو استاذانو کښې د ټولو نه اول مولانا محمد یوسف افشانی صاحب دامت برکاتهم او حضرت مولانا نور البشر صاحب دامت برکاتهم دی په دوی کښې د اول ذکر شوی (افشانی صاحب) خو په ما عاجزه باندې دومره احسانات دی چې د هغې شمار هم زما د وس څخه بهر دې، د دوی هر قسمه

مدد، دعاګانې، نصیحتونه او پرله پسې راهنمائي د لارې د مثال کارور کوي. او ثاني الذکر (نورالبشر صاحب) دوی د علمی او تحقیقي کار په دوران کېنې ډیر په ورونه تندې (خوشحالي) سره په مختصرو او اوږدو مجلسونو کېنې د ګرانو ګرانو غټو پرانستل کړې دي (یعنی مشکلات ټې حل کړې دي) اود راهنمائي سره سره ټې د خپلو ډیرو اهو او قیمتو مشورو احسان راباندې هم کړې دي. د تصنیف د نورو ملګرو خصوصاً استاذ محترم مولانا حبیب الله رحمته الله علیه صاحب مدظلّه، استاذ محترم مولانا مزمل سلاوت صاحب مدظلّه، او استاذ محترم مولانا عزیز الرحمن صاحب مدظلّه راسره هم ډیر مدد کړې دي. په دوی کېنې د اول الذکر (مولانا حبیب الله زکریا) څخه راته پوره پوره د فائدي اخستلو موقع ملاؤ شوې ده.

د محترم والدینو، پرله پسې دعاګانو، نصیحتونو، اود مشرور مولانا خالد محمود صاحب او صادق محمود صاحب کوم چې اگرچې زمانه د مسافت په اعتبار سره لری دی خو د دوی مسلسل رابطه، (تماس) حوصله افزائی، او معاشی مدد یقیناً د بنده په علمی، تصنیفی ژوند کېنې بنیادی کردار ادا کړې دي. ډیره بې انصافی به وی که د ګران ملګری مفتی محمد طاهر اټکی صاحب تذکره اونکرېم چا چې بغیر د مبالغې څخه په ګڼټو ګڼټو د خانه کعبې غلاف نیولې وو او د بنده د پاره او خاص کړد موجوده کار د آسانتیا او تکمیل د پاره ټې دعاګانې کړې دي الله تعالی دې زما دې ټولو محسنینو خاص کړ مولانا عطاء الله شهاب صاحب، مولانا شفیق الرحمن صاحب، مولانا صابر محمود صاحب اود تصنیف د شعبې ملګری مفتی امان الله صاحب، مفتی مبارک علی صاحب، مفتی محمد راشد صاحب، مفتی عبدالرحیم صاحب، مفتی سمیع الرحمن صاحب، مفتی عبدالغنی صاحب، مفتی ثناء الله صاحب، او نورو مدد کونکو او ډاډ گیرنه را کونکو ته ډیرې غوره بدلې ورکړي.

بنده د حضرت شیخ الحدیث صاحب د امت فیوضاتهم د طرفه د دروس صحیح بخاری د ترتیب، مراجعت او تحقیق د پاره کتاب الغسل باندې کار کولو مکلف ګرځولې شوې وو. کتاب الغسل ټول په ۲۹ ابوابو باندې مشتمل دي. دا زیر نظر مجموعه په دې کېنې په یوولس بابونو، دوه قرآني آیاتونو، نولس حدیثونو او پنځه تعلیقاتو او تشریحاتو باندې مشتمل ده. حضرت شیخ الحدیث د امت برکاتهم و فیوضهم اود هغوی په حکم سره د استاذ محترم حضرت مولانا نورالبشر صاحب مدظلّه د طرفه د بخاری شریف د دې تقریر د ترتیب، مراجعت او تحقیق د پاره بنده د لاندینی څیزونو د التزام پابند ګرځولې شوې دي.

۱- د ترجمه الباب مقصد / مقاصد وضاحت او تراجم ابواب باندې سیر حاصل بحث کول

۲- ربط د بابونو اود مناسبت ذکر کول

۳- د حدیث الباب ترجمه کول

۴- د حدیث الباب دامهات سته څخه تخریج کول

- ۵- د حدیث د راویانو جامع پیژندگلو، خاص کړد هغوی د تعدیلاتو او توثیقاتو ذکر کول دغه شان که په هغوی باندې د امامانو کلام وی نو د هغې ذکر کول، که بلا تکلف او تعسف دفاع کیدې شی نو دفاع، گنې بیا کم از کم په صحیح بخاری کښې د داسې متکلم فیه راوی د راوړلو عذر بیانول
- ۶- د حدیث په سند باندې محدثانه کلام کول
- ۷- د حدیث په شرح کښې چې د کومو څیړونو خیال ساتلې شوې دې هغه دا دی.
- الف: د حدیث په نورو طرقو کښې وارد شوې مختلف الفاظ نقل کول او د هغې تشریح کول
- ب: نحوی، صرفی، بلاغی، لغوی او اعرابی حیثیت سره تشریح او تحقیق کول
- ت: د فقهی مذاهبو (د اصحاب المذاهب د کتابونو څخه) تنقیح او حواله ورکول
- ث: د فقهی دلائلو التزام
- ۹- د حدیث الباب د ترجمه الباب سره مطابقت بیانول
- ۱۰- د بخاری د متابعتو او شواهدو تشریحات
- دا خبره دې یاده وی چې په متابعتو او شواهدو کښې د لاندینی خبرو خاص طور سره خیال ساتلې شوې دي.
- الف: د حدیث د کتابونو حواله چې د صفحاتو سره ورکړې شی، نو هلته ورسره د کتاب او باب دغه شان د رقم الحدیث ذکر ضرور او کړې شی.
- ب: د حدیث الباب تخریج خاص کړد امهات سته څخه چې اوکړې شی که امام بخاری په هغې کښې متفرد وی نو د معتمد مصنف حواله دې ضرور ورکړې شی. او په دې سلسله کښې د فتح الباری، عمدة القاری سره سره د تحفة الاشراف څخه هم مدد واخستې شی.
- ت: په متن کښې چې د حدیث د کوم کتاب حواله ورکړې شوې وی که هغه کتاب په دارالتصنیف کښې موجود وی یا په آسانتیا سره ملاویدې شی نو هغې طرف ته مراجعت کول او حواله ورکول دې وی او که نه وی نو د مجبورې په وجه ثانوی مراجع مثلاً فتح الباری وغیره حواله دې ورکړې شی.
- ث: د تعلیقات بخاری په سلسله کښې دې خامخا د تعلیق التعلیق څخه استفاده اوکړې شی.
- ج: د راویانو په باره کښې د عامو شروحاتو د حوالې په ځای دې د اسماء الرجال د معتبرو کتابونو حواله ورکړې شی.
- ح: د لغوی تحقیقاتو د پاره دې د لغات الحدیث او عام لویو د لغت کتابونو مثلاً تاج العروس، لسان العرب، بالمصباح المنیر او المغرب وغیره ته ترجیح ورکړې شی.
- خ: د اعرابی، نحوی، او صرفی تحقیقاتو د پاره (د نحو او صرف خاص کر) د حدیثو شروحاتو څخه استفاده واخستې شی.
- د: د فقهی مباحثو او د هغې د دلائلو د پاره د هر مکتب فکر کتابونو ته دې رجوع اوکړې شی.
- ذ: د حدیثی مباحثو او محدثانه کلام د پاره د شروحاتو سره سره د علل حدیث کتابونو ته رجوع دی.

ر: په معاصرو تقريرونو باندې خوبه د سرسری استفادې حده پورې اعتماد وی خو د حوالې اعتماد به پرې هېڅ کله نشي کولې.

ز: کوم څه چې د حديث څخه استفاده کولی شي نو هغه به د حديث د شارحينو د کلام په رنځرناکښې وي.
س: دغه شان په يو حديث باندې فقهي او کلامي مباحث به هم مکرر نشي ليکلي مگر دا چې سخت ضرورت وي نو په هغه وخت کښې به دا وړنی ځانې حواله هم ورکولې شي.
ش: د حديث چې کوم مباحث ذکر کول دي د هغې تعين به د اکابرينو شروحات او تقريرونه وړاندې کيځودلی شي او مرتب کولی شي.

احقر د دې خبرې ښه کوشش کړې دې چې د ذکر شوو څيزونو التزام ساتلو سره سره تقرير آسان او عام فهم وي.

د حضرت شيخ الحديث دامت برکاتهم په خصوصي حکم سره د ټولو عربي عبارتونو د ترجمې هم التزام مې کړې دې. د دې دپاره چې د کم استعداد طالبان او د حديث د مباحثو ذوق لرونکي عام مسلمانان ترې هم استفاده کولی شي. خو که په حواشي کښې صرف د اهل علمو دپاره چرته د عربي عبارت حواله ورکړې شوې ده نو د هغې د ترجمې التزام نه دې کړې شوې. د تقرير په دوران کښې که چرته حديث راغلی وي نو د هغې مکمل تخريج کړې شوې دې او د متعلقه کتابونو په مروجه طريقه باندې حواله ورکړې شوې ده. بعضې وخت که د حديث يوه ټکړه، اثر، يا تعليق په تقرير کښې موجود وي د ضرورت مطابق مکمل سند او بعضې وخت پوره متن حديث هم په حاشيه کښې نقل کړې شوې دې. د احاديثو د تخريج دپاره د ،، دارالسلام ،، مطبوعه کتب سته څخه استفاده کړې شوې ده. په حواله جاتو کښې امهات کتب او مصادر اصليه څخه چې څومره کيدې شوه د استفادې کوشش شوې دې. بعضې وخت د مجبورې د وجې يا د تائيد دپاره د مصادر ثانويه حواله هم ورکړې شوې ده. د حوالو په ورکولو کښې د دې خبرې هم کوشش شوې دې چې تر څومره کيدې شي نو کم از کم د درې معتبر او معتمد کتابونو حوالې ورکړې شي. اود تراجم رجال په سلسله کښې څومره چې راته ښودنه شوې وه هغه شان د تراجمو چې کوم کتابونه ملاوړې نو په هغې د مشهورو کتابونو حوالې ورکړې شوي دي. د دې دپاره که اهل علم غواړي نو په آسانتيا سره مطلوبه بحث او راوی ته رسيدل کولی شي. د فرق باطله د بعضې کتابونو د نه موجود کيدو په وجه د مجبورې په وجه د ،، المكتبة الشاملة ،، څخه هم استفاده شوې ده. حسب ترتيب په اول کښې د بابونو اجمالي فهرست اود اسماء الرجال مترجم لهم فهرست او په آخر کښې د ټولو مصادر او مراجعو تفصيلي فهرست هم ورکړې شوې دې. په کوم کښې چې د کتاب او مصنف پوره تعارف، د محقق او محشي او مکتبه نوم اود طباعت کال که موجود وي نو د هغې ذکر هم شوې دې او که د مختلفو مکتبو د مختلفو طبعاو څخه استفاده شوې وي نو په داسې صورت کښې هغه په گوته کړې شوې ده. اود تعليقاتو او د کتابونو د حواشيو ذکر د مصادر سره د مستقل مصدر په توگه ورکړې شوې دې.

د اهل علمو څخه دا خبره پته نه ده چې د هرې یوې علمی مسودې او درسی تقریر د ترتیب او تحقیق په دوران کېنې د مقتضاء حال مطابق اضافې او ترمیم وغیره ضروری وی نو دلته هم داسې نوبت راتلل ضروری وو. خو الله تعالی دې زما شیخ او مری حضرت شیخ الحدیث دامت فیوضهم ته ډیرې ښې بدلې ورکړې چې هغوی په دې بوډاتوب، د بیمارود زیاتوالی، او د ډیرو دیني او علمی مصروفیاتو باوجود وخت په وخت نه صرف په مهرباني سره مطالعه کړه ده بلکه د خوښولو اظهار ئې هم کړې دي.

دیر و حرم میں روشنی شمس و قمر سے ہو تو کیا

مجھ کو تو تم پسند ہو اپنی نظر کو کیا کروں

دا یو خاص علمی او تحقیقی کار دی. او احقر ته د خپلې کم علمی او کم فهمی نه صرف دا چې احساس دي بلکه ښکاره باره اقرار هم دي.

سر خرو هوتا ہے انسان ٹھو کریں کہانے کے بعد

رنگ لاتی ہے حنا پتھر سے پس جانے کے بعد

د اهل علم او تحقیق د مزاج مطابق د فن ماھرینو ته به د دې حقیقت هم ښه معلومات وی چې د یو علمی او تحقیقی کار په ترتیب او تحقیق کېنې د څومره ځان ستړون، عزم او استقامت، اود تلاش او لټون ضرورت وی چې بعضې وخت صرف د یوې نکتې او د یوې جزئیې پورې رسیدلو د پاره بغیر د مبالغې د سرونو نه بلکه د زرگونو صفحاتو او د څو څو غټو جلدونو او د شلو کتابونو د صفحاتو اړولو رارلو ضرورت پېښیږي. هله مقصودی ملغلره حاصلیږي. یقیناً دا لوئې خدمت زما د ظلم او جهول او بې علم او کم استعداد د وس (طاقت) کار نه وو. که د الله تعالی توفیق اود حضرت شیخ دامت برکاتهم العالیه سرپرستی شامل حال نه وه. په دې باندې بس دا وئیلی شی

این سعادت بزور بازو نیست

مانه بخشند خدائے بخشنده

بنده د دې عظیم الشان کار په سلسله کېنې د خپل ځان څخه وړاندې د قدرمندو استاذانو خاص کرد حضرت مولانا نور البشر صاحب دامت برکاتهم او حضرت مولانا حبیب الله زکریا صاحب مدظلّه د منهج د تابعداري څومره چې کیدو شو کوشش کړې دي. خود انسان په حیثیت دومره علمی او تحقیقی کار کېنې د غلطی او سهو امکان څخه سل فیصده بچ کیدل ډیره گرانه ده. او نه بنده خپل ځان د دې څخه خالی گنړی. د دې وجې د اهل علم او فضل په خدمت کېنې درخواست دي که د مطالعې په دوران کېنې ورته ښکلا او ښه والې په نظر راشي نو دا دي د الله تعالی انعام او گنړی او زما شیخ او مری حضرت شیخ الحدیث دامت فیوضهم ته منسوب کړی او که په سهو او غلطی باندې خبر شي نو دا دي د بنده د طرفه تقریر ته د تحریر جامې اغستلو ناقص کوشش او د مرتب ذاتی کوتاهی او خامی او گنړی او د هغې څخه دي ما ضرور خبر کړی د دې د پاره چې د هغې اصلاح او کړې شي او د دغه شان ممکنه غلطیانو ازاله او کړې شي.

د کتاب د کمپوزنگ څخه پس د پروف تصحیح او نظر ثانی د څو ورځو د مسلسل جدوجهد، کوشش او صبر کونکي محنت څخه پس بنده په خپله مکمل کړه اود کمپوزنگ او سیټنگ په باره کښې عرفان انور مغل ورور مې ډیر د مهارت ښودنه او کړه اود میاشتو کارنې په ورځو او گنتیو کښې او کړه اود هنرمندی ثبوت ئې ورکړل. او په بعضې انتظامی کارونو کښې راته د مکتبه فاروقیه ناظم مفتی حماد خالد صاحب، یوسف رانا صاحب او محمد صدیق صاحب د دې ورونو ښه تعاون حاصل وو. الله تعالی دې دې ټولو حضراتو ته او نورو ټولو مددگارانو او احسان کونکو ته جزاء خیر ورکړي

په آخر کښې احقر په خپله هم دعا کوی او قدر مندو لوستونکو ته خو درخواست کوی چې زما د شیخ اومری حضرت شیخ الحدیث صاحب د امت برکاتهم واطال الله بقاءه علینا د مکمل صحت او عافیت د پاره خصوصی دعا گانې کوی چې الله تعالی د حضرت اقدس د مهربانی سیوري تر ډیر وخته پورې په مونږ باندې قائم او دائم اوساتی او مونږ ته او ټول امت ته دې د هغوی د فیوضاتو څخه د مستفید کیدو توفیق ورکړي دغه شان د مرتب د پاره هم دعا کوئی چې زرتزره د باقی سپارلې شوی کار د تکمیل توفیق ورکړي اود احقر دا معمولی غوندي کوشش په خپل دریار کښې قبول او منظور کړي اودا د بنده د ده د مور پلار او د ټولو دوستانو او محبانو د پاره د صلاح او فلاح اود آخرت ذخیره او ګرځوی. آمین

ابوالخیر عارف محمود بن حاجی جمعه خان

استاذ و رفیق شعبه تصنیف و تالیف جامعه فاروقیه کراچی

۲۴ ربیع الثانی ۱۴۳۵ هجری مطابق ۲۴ فروری ۲۰۱۴ عیسوی

پښتو مترجم احقر شاه فیصل بن نبی گل ترې اوزگار شو

د جمعې مبارکه ورځ دیرویشتم شوال کال ۱۴۳۷ موافق ۲۹ جولائی کال ۲۰۱۶ عیسوی

صفحه	مضمون
۳۸	۵- کتاب الغسل
۳۸	دلته د عنوان نه وړاندې بسمله شته که نه؟
۳۸	عنوان مقدم دې که بسمله؟
۳۸	د ماقبل سره ربط
۳۹	د غسل لغوی تحقیق
۳۹	د علامه نووی <small>رحمته الله علیه</small> رائي
۴۰	یوه شبهه
۴۰	جواب
۴۰	د کتاب شروع په قرآنی آیاتو نوسره د کولو غرض
۴۱	یو دقیق نکته
۴۱	د علامه عینی <small>رحمته الله علیه</small> رائي
۴۲	د طهارت کبری اصل
۴۲	د حدث اکبر نه غسل د امت محمدیه خصوصیت نه دې
۴۳	د انبیاء سابقین وظیفه
۴۳	د جنابت غسل کله فرض شوې؟
۴۴	د غسل په فرضیت باندې د علماؤ اتفاق
۴۴	د علامه ابوالغنام نرسی قول
۴۴	د قرآن او سنت مخالفت
۴۴	د جنابت د غسل تعلیم
۴۵	د غسل د مشروعیت حکمت
۴۵	د حکیم الامت <small>رحمته الله علیه</small> توجیه
۴۵	د بقراط قول
	یو اعتراض
۴۲	جواب
۴۲	د ابن قیم الجوزیه <small>رحمته الله علیه</small> رائي
۴۲	جنابت د غفلت سبب او غسل د تازگۍ سبب دې
۴۲	د جنابت بوج
۴۷	د جنابت د غسل نه بهې پروا هی کولو نه حوست
۴۷	د جنابت غسل ناخوښولو انجام
۴۸	په دین اکبری کښې د غسل جنابت منسوخیت
۴۸	د بدن او قلب ضرورت
۴۸	د اوده کیدونه وړاندې د اودس حکمت
۴۹	د حاذق اطباء رائي
۴۹	د غسل جنابت د فضیلت باره کښې یو بهې سند روایت
۵۱	یو بل موضوع روایت

صفحه	مضمون
۵۲	د غسل حقیقی او اصطلاحی تعریف
۵۲	د علامه زبیدی رائي
۵۲	ارکان غسل
۵۳	آیا په غسل کښې واجبات شته؟
۵۴	د طهارت مراتب
۵۴	د طهارت اهمیت
۵۴	په طهارت باندې د صحابه کرامو ز تعریف
۵۵	۱- باب: الْوُضُوءُ قَبْلَ الْغُسْلِ
۵۵	د ترجمه الباب مقصد:
۵۵	اولنې توجیه
۵۵	دویمه توجیه
۵۶	دریمه توجیه
۵۶	څلورمه توجیه
۵۶	د علامه قسطلانی او حافظ ابن حجر توجیه
۵۶	د علامه عینی <small>رحمته الله علیه</small> توجیه
۵۶	د حضرت شیخ الحدیث <small>رحمته الله علیه</small> توجیه
۵۷	شیوخ و اساتذہ
۵۷	تلامذہ
۵۷	د حدیث رسول <small>صلی الله علیه و آله</small> احترام
۵۸	د جنابت لغوی تحقیق
۵۹	جنب څه ته وائي
۵۹	د جنبی وجه تسمیه
۵۹	په جنابت حیض او نفاس کښې فرق
۶۰	د جنابت اصطلاحی تعریف
۶۰	جنابت د حدیث په رڼا کښې
۶۰	د ابن فارس رائي
۶۱	د سید سابق رائي
۶۱	موجبات غسل
۶۱	د مالکیه مذهب
۶۱	د شوافع مذهب
۶۱	د حنابلہ مذهب
۶۱	د احنافو مذهب
۶۲	په خروج منی سره د غسل واجب کس
۶۲	مذاهب ائمه
۶۲	د شوافع دلیل

صفحه	مضمون
۷۲	د آخافو دلیل
۷۳	د امام شافعی <small>رحمہ اللہ</small> د دلیل جواب
۷۳	د صاحب ہدایہ توجیہ
۷۳	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> وضاحت
۷۴	دویمہ توجیہ
۷۴	د خروج منی من الذکر پہ وخت د شہوت حکم
۷۵	د طرفین رائی
۷۵	د امام ابو یوسف رائی
۷۵	د طرفین استدلال
۷۵	د اختلاف ثمرہ
۷۶	د جنابت سبب ثانی
۷۶	پہ التقاء ختائین سرہ وجوب غسل
۷۶	د اکسال د مسئلہ بارہ کنبی د صحابہ کرامو ز اختلاف
۷۶	د قائلین عدم وجوب غسل استدلال
۷۸	د اکسال نہ پہ وجوب غسل باندی د صحابہ کرامو ز اجماع
۷۹	د جمهور استدلال
۷۰	د حدیث "الماء من الماء" توجیہات
۷۱	د اجماع پہ مقابلہ کنبی د داؤد ظاہری د قول حیثیت
۷۱	عقلی دلائل
۷۱	رومی نظر
۷۱	دویم نظر
۷۲	دریم نظر
۷۲	د اودس نہ وړاندې د دواړو لاسونو وینځلو وجہ
۷۲	بہترین اضافہ
۷۳	ثم يتوضا كما يتوضا للصلاة
۷۳	د غسل جنابت نہ وړاندې د اودس حکم
۷۴	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ
۷۴	د اودس د تقدیم وجہ
۷۵	د غسل نہ پس د اودس حکم
۷۵	اعتراض
۷۵	جواب
۷۶	پہ وضو قبل الغسل کنبی د سرد مسح حکم
۷۷	د قائلین مسح دلیل
۷۷	د حضرت شیخ الحدیث <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۷۷	د خپو وینځل د غسل جنابت نہ وړاندې کہ روستو

صفحه	مضمون
۷۸	رومبی صورت
۷۸	دویم صورت
۷۸	دریم صورت
۷۸	خلورم صورت
۷۹	د جنابت د غسل د پوره کولونه وړاندې د اودس دلیل
۷۹	یو اعتراض:
۸۰	جواب
۸۰	د قائلین تاخیر دلیل
۸۱	د تقدیم والا روایاتو توجیه
۸۲	د غسل رجلین د تاخیر حکمت
۸۲	د دریم صورت توجیه
۸۲	د خلورم صورت توجیه
۸۳	أصول الشعر
۸۳	د وینتود خلال حکمت او فائده
۸۴	د سرد وینتود خلال حکم
۸۴	تخلیل لحيه
۸۴	د علامه انور شاه کشمیری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۸۴	د نسخو اختلاف
۸۵	د لفظ غرف رومبی توجیه
۸۵	دویمه توجیه
۸۵	د ثلاث غرف نه د شوافع تثلیث فی الغسل باندې استدلال
۸۷	د علامه لکهنوی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۸۸	د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
۸۸	د حدیث نه مستنبط شوی احکام
۸۹	تراجم رجال: محمد بن یوسف
۹۰	سفیان:
۹۰	سالم بن ابی الجعد
۹۰	ابن عباس:
۹۰	شرح حدیث
۹۰	غیرر جلیه:
۹۰	د علامه شبیر احمد عثمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> توجیه
۹۱	اعتراض:
۹۱	د علامه کرمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> توجیهات
۹۱	د علامه عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> په علامه کرمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> باندې نقد
۹۳	هذه غسله د چاقول دې؟

صفحه	مضمون
۹۳	د حديث ترجمه الباب سره مناسبت
۹۳	د حديث نه مستنبط شوي احکام
۹۴	۲-باب: غُسلُ الرَّجُلِ مَعَ امْرَأَتِهِ
۹۴	د ترجمه الباب مقصد
۹۴	د حضرت شاه ولي الله <small>رحمته الله عليه</small> رائي
۹۴	يواشكال:
۹۴	جواب
۹۴	د سړي او ښځې په يوځای باندې غسل کولو د بيانولو وجه
۹۵	د دې روايت د روايتو توثيق
۹۵	د بعض حضراتو توجيه
۹۵	د بعض حضراتو په توجيه باندې يو نظر:
۹۵	د شيخ الحديث حضرت مولانا محمد زکريا <small>رحمته الله عليه</small> رائي
۹۵	د زوجين د يوبل شرمگاه کتل
۹۶	په مذکوره استدلال باندې يواشكال
۹۶	د شيخ الحديث مولانا زکريا <small>رحمته الله عليه</small> جواب
۹۶	مدعی څنگه ثابته شوه؟
۹۶	جواب
۹۷	د کتاب الغسل د ابواب په خپل مينځ کښې مناسبت
۹۸	دهغوی شيوخ حديث
۹۸	تلامذه
۹۹	د خطيب بغدادی <small>رحمته الله عليه</small> يوروايت
۱۰۰	وفات
۱۰۰	ابن أبي ذئب:
۱۰۰	زهري:
۱۰۰	د حديث استاذان
۱۰۱	مقام او جلالت شان
۱۰۱	د امام زهري <small>رحمته الله عليه</small> حالات هم دهغوی په ژبه
۱۰۲	تدوين حديث
۱۰۲	په امام زهري <small>رحمته الله عليه</small> باندې د مستشرقينو اعتراضات او شبهات
۱۰۳	د گولډزهر په شبهاتو باندې رد
۱۰۵	د حديث لاتشد الحال د وضع الزام
۱۰۶	د گولډ زهر د شبهاتو جواب
۱۰۶	روميې جواب
۱۰۷	دويم جواب
۱۰۷	درېم جواب

صفحه	مضمون
۱۰۷	خلورم جواب
۱۰۷	پنجم جواب
۱۰۸	شپرم جواب
۱۰۸	اووم جواب
۱۰۸	اتم جواب
۱۰۹	دَ احادیثو خپل طرف ته دَ نسبت اجازت ورکولو شبه
۱۰۹	دَ مناوله مثال
۱۱۰	په کتابت حدیث باندې دَ مجبوره کولو شبه
۱۱۱	اموی حکمرانانو له دَ تگ راتگ شبه
۱۱۲	دَ حجاج په ملگرتیا کښې دَ حج الزام
۱۱۲	دَ هشام دَ اولاد دَ تربیت الزام
۱۱۲	دَ قضاء عهده قبلولو باندې اعتراض
۱۱۴	په حدیث کښې دَ ادراج بحث
۱۱۲	په روایات فذک کښې ادراج
۱۱۲	شرح حدیث
۱۱۸	دَ علامه کورانی توجیه
۱۱۸	دَ علامه کرمانی <small>رحمته الله علیه</small> جواب
۱۱۸	دَ علامه عینی <small>رحمته الله علیه</small> جواب
۱۱۸	من إناء من قدح
۱۱۹	دَ حافظ ابن حجر <small>رحمته الله علیه</small> رائي
۱۱۹	دَ علامه عینی <small>رحمته الله علیه</small> په حافظ صاحب باندې نقد
۱۱۹	دَ لفظ قدح وضاحت
۱۲۰	دَ علامه ابوالولید باجی <small>رحمته الله علیه</small> رائي
۱۲۰	دَ علامه نووی <small>رحمته الله علیه</small> په علامه باجی <small>رحمته الله علیه</small> باندې رد
۱۲۰	دَ علامه باجی <small>رحمته الله علیه</small> دَ رائي ماخذ
۱۲۱	دَ فرق مقدار
۱۲۱	دَ علامه ابن اثیر <small>رحمته الله علیه</small> رائي
۱۲۱	په حدیث کښې دَ فرق نه څه مراد دي؟
۱۲۱	رومبی احتمال
۱۲۲	دویم احتمال
۱۲۲	دَ علامه کشمیری <small>رحمته الله علیه</small> رائي
۱۲۲	دَ امام طحاوی <small>رحمته الله علیه</small> تحقیق
۱۲۳	په حدیث الباب کښې دَ معیت فی الغسل صراحت نشته دي
۱۲۳	دَ تلامه سندهی <small>رحمته الله علیه</small> جواب
۱۲۳	دَ سړی اوښخي په یولوښی سره طهارت حاصلول

صفحه	مضمون
۱۲۳	د جمهورانمه او امام بخاری <small>رحمہ اللہ</small> موقف:
۱۲۴	د علامہ کشمیری <small>رحمہ اللہ</small> تحقیق:
۱۲۴	د حنابلہ او ظاہریہ وغیرہ مسلک:
۱۲۴	د علماؤ پنخه اقوال:
۱۲۵	یو اعتراض او جواب:
۱۲۵	د حدیث باب نہ مستنبط شوی احکام:
۱۲۶	۳ - باب: الفسل بالصاع وٹحوة
۱۲۶	د ترجمہ الباب مقصد:
۱۲۶	د حافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ:
۱۲۶	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> رائی:
۱۲۶	د علامہ ابن رجب حنبلی <small>رحمہ اللہ</small> رائی:
۱۲۶	د شیخ الحدیث مولانا زکریا <small>رحمہ اللہ</small> رائی:
۱۲۷	د شیخ الحدیث <small>رحمہ اللہ</small> بیان کری شوی یوبل احتمال:
۱۲۷	د علامہ انور شاہ کشمیری <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ:
۱۲۷	د صاع وضاحت:
۱۲۷	د فقہاؤ پہ نیزد صاع مفہوم:
۱۲۷	د صاع مقدار:
۱۲۸	د تراجم رجال: عبداللہ بن محمد:
۱۲۸	د مسندی وٹیلو وجہ:
۱۲۹	د اساتذہ و شیوخ:
۱۲۹	د تلامذہ:
۱۲۹	د جلالت شان او توثیق کنہی د ائمہ اقوال:
۱۳۰	د شیوخ حدیث:
۱۳۱	د جلالت شان او توثیق کنہی د ائمہ اقوال:
۱۳۱	د ابوسلمہ:
۱۳۱	د شرح حدیث:
۱۳۱	د یقول اعراب:
۱۳۲	د اخوعائشہ نہ رضاعی رور مراد دی:
۱۳۲	د رضاعی رور نہ خوک مراد دی؟:
۱۳۲	د حافظ ابن حجر او علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> رائی:
۱۳۳	د اخوعائشہ د عطف سرہ متعلق بحث:
۱۳۴	د راوی سائل او حضرت عائشہ <small>رضی اللہ عنہا</small> خپل مینخ کنہی رشتہ او تعلق:
۱۳۴	د روافض او منکرین حدیث بی خایہ اعتراض:
۱۳۵	د حضرت عائشہ <small>رضی اللہ عنہا</small> علمی مقام او د صحابہ کرامو زدهغی طرف تہ رجوع:

صفحه	مضمون
۱۳۵	د اعتراض جواب
۱۳۵	د قاضی عیاض <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> او امام قرطبی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جواب
۱۳۶	د علامه کورانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جواب
۱۳۶	د عرف او محاوره رعایت
۱۳۷	د ابن رجب حنبلی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> او علامه گنگوهی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> وضاحت
۱۳۷	د امام قرطبی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۱۳۸	حیا او احتیاط
۱۳۸	د صحابه کرامو او تابعینو عدم نکیر
۱۳۸	د خراب فطرت د پاره هیڅ دلیل مفید نه دی
۱۳۸	حدیث باب کنبی سوال د غسل د کیفیت باره کنبی وو که دکمیت باره کنبی؟
۱۳۸	د حافظ ابن حجر <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۱۳۹	د علامه عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی او په حافظ صاحب باندې رد
۱۳۹	د محارم بدن او اندامونو ته نظر کولو حکم
۱۳۹	د مالکیه مسلک
۱۴۰	د شوافع مسلک
۱۴۰	د حنابلہ مسلک
۱۴۰	د احنافو مسلک
۱۴۰	په آیت کنبی د زینت نه څه مراد دی؟
۱۴۱	عقلی دلیل
۱۴۱	مواضع زینت د غض بصر د حکم نه مستثنی دی
۱۴۱	د حدیث نه مستنبط شوي مسائل
۱۴۱	د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
۱۴۱	تعلیق
۳۴۱	رجال تعلیق: أبو عبد الله
۱۴۱	یزید بن هارون
۱۴۲	اساتذه و شیوخ
۱۴۲	جلالت شان او د ائمه توثیق اقوال
۱۴۲	د علامه ازدي شاذ قول
۱۴۳	د علامه ذهبي د علامه ازدي تردید
۱۴۳	اساتذه او شیوخ
۱۴۴	په توثیق کنبی د ائمه اقوال
۱۴۴	تخریج تعلیق
۱۴۶	د تعلیق غرض
۱۴۶	قدر صاع
۱۴۶	د حافظ ابن حجر <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی

صفحه	مضمون
۱۴۲	د علامه عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> نقد
۱۴۷	تراجم رجال: عبد اللہ بن محمد
۱۴۷	یحییٰ بن آدم
۱۴۸	اساتذہ او شیوخ
۱۴۸	تلامذہ:
۱۴۸	جلالت شان
۱۴۸	د آئمہ حضراتو توثیقی اقوال
۱۵۰	پہ معرکہ د کربلا کبھی شرکت
۱۵۰	شیوخ حدیث
۱۵۰	تلامذہ:
۱۵۱	جلالت شان او د آئمہ توثیقی اقوال
۱۵۱	د عبادت کونکوزینت:
۱۵۲	د اللہ تعالیٰ نہ ویرہ
۱۵۲	سقاوت:
۱۵۲	جلالت شان او ہیبت
۱۵۳	د روافض د خان نہ جوړو شوو نظریاتونہ برامت
۱۵۳	د بنو امیہ پہ اقتدا کبھی مونخ
۱۵۳	د خلفاء راشدین ز احترام
۱۵۴	د خلفاء راشدین او صحابہ ز دفاع
۱۵۲	جابر بن عبد اللہ <small>رضی اللہ عنہ</small>
۱۵۲	شرح حدیث
۱۵۲	د قوم نہ کوم خلق مراد دی؟
۱۵۷	د شیخ الاسلام ز کربا انصاری رائی
۱۵۷	د جمهور شراح حدیث رائی
۱۵۷	د فسالوہ پہ ظاہر باندی یو اعتراض
۱۵۷	د علامہ کرمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جواب
۱۵۸	د حافظ ابن حجر <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> توجیہ
۱۵۸	سوال د کوم خیز بارہ کبھی وو؟
۱۵۸	د رجل نہ خوک مراد دی؟
۱۵۹	د حدیث نہ مزاحمت باندی د حضرت جابر <small>رضی اللہ عنہ</small> تنبیہ
۱۶۰	د حضور اکرم <small>صلی اللہ علیہ وسلم</small> وینستہ مبارک
۱۶۰	پہ مختلفو روایاتو کبھی تطبیق
۱۶۱	د حضرت جابر <small>رضی اللہ عنہ</small> د قول مقصد:
۱۶۱	د ابوہ پہ استعمال کبھی اعتدال
۱۶۲	د علامہ کرمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی

صفحه	مضمون
۱۶۲	دحافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۱۶۲	دعلامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۱۶۳	دعلامہ کورانی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۱۶۳	دحدیث ترجمۃ الباب سرہ مناسبت
۱۶۳	دحدیث نہ مستنبط شوے مسائل
۱۶۴	تراجم رجال: ابو نعیم
۱۶۴	ابن عیینہ:
۱۶۵	عمرو:
۱۶۵	جابر بن زید
۱۶۵	دجوف طرف تہ د نسبت وضاحت
۱۶۵	پہ اقوال کنبی تطبیق
۱۶۶	اساتذہ او شیوخ
۱۶۶	تلامذہ
۱۶۶	جلالت شان او علمی مقام
۱۶۷	دائمہ توثیقی احوال
۱۶۷	دآباضیہ طرف تہ نسبت
۱۶۷	ددی نسبت حقیقت
۱۶۸	دہندبت مہلب گواہی
۱۶۸	دخضرت جابر د آباضیہ نہ براءت
۱۶۹	شرح حدیث
۱۶۹	د زوجین پہ خپل مینخ کنبی دتعلق اہمیت
۱۶۹	دعلامہ شبیر احمد عثمانی <small>رحمہ اللہ</small> وضاحت:
۱۷۰	دحدیث ترجمۃ الباب سرہ مناسبت
۱۷۰	دعلامہ کرمانی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۱۷۰	رومی توجیہ
۱۷۱	دویمہ توجیہ
۱۷۱	دریمہ توجیہ
۱۷۱	دحافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۱۷۱	دعلامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> رائی او پہ سابقہ توجیہاتو باندی رد
۱۷۲	دشیخ الاسلام زکریا انصاری <small>رحمہ اللہ</small> رائی:
۱۷۲	دحضرت شاہ ولی اللہ <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۱۷۲	د ابن ملقن <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۱۷۲	دتعلیق غرض
۱۷۲	دعلامہ کرمانی <small>رحمہ اللہ</small> او علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۱۷۳	دامام بخاری <small>رحمہ اللہ</small> د ابو نعیم <small>رحمہ اللہ</small> روایت تہ د ترجیح ورکولو وجہ

صفحه	مضمون
۱۷۳	لامع الدراری کنہی نقل یوہ توجیہ
۱۷۳	پہ دی توجیہ باندی یونظر
۱۷۴	ترجیع امام بخاری رحمہ اللہ اود نورو محدثینو رائی
۱۷۴	د ترجمہ رومی وجه
۱۷۴	دویمہ وجه د ترجمہ
۱۷۴	دریمہ وجه د ترجمہ
۱۷۵	د ابن عیینہ رحمہ اللہ د اکثر شاگردانو روایت
۱۷۵	د امام دارقطنی رحمہ اللہ رائی
۱۷۵	د ابن رجب الحنبلی رائی
۱۷۵	د دارقطنی رحمہ اللہ د ترجمہ وضاحت
۱۷۲	د حدیث نہ مستنبط شوی احکام
۱۷۲	۴- باب: مَنْ أَقَاضَ عَلَى رَأْسِهِ ثَلَاثًا
۱۷۲	د ترجمہ الباب مقصد
۱۷۲	د شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمہ اللہ رائی
۱۷۲	شیخ الاسلام علامہ شبیر احمد عثمانی رحمہ اللہ رائی
۱۷۷	د تثلیث فی الفسل حکم
۱۷۷	د امام بخاری رحمہ اللہ خیال
۱۷۸	تراجم رجال: أبو نعیم
۱۷۹	زہیر
۱۷۹	ابو اسحاق
۱۷۹	سلیمان بن صرد
۱۷۹	شرف صحابیت
۱۷۹	شیوخ حدیث
۱۷۹	تلامذہ
۱۷۹	د ژوند حالات
۱۸۰	د حضرت سلیمان بن صرد ۱۱ سرہ متعلق د تاریخی روایاتو جائزہ
۱۸۲	ابو مخنف د جرح او تعدیل پہ تلہ کنہی
۱۸۳	ابو مخنف د شیعہ مؤرخینو پہ نظر کنہی
۱۸۳	پہ مشاجرات صحابہ باندی د خان نہ جوړ شوی کتابونو تصنیف
۱۸۴	د ابن کثیر رحمہ اللہ وضاحت
۱۸۵	د ابن عدی رحمہ اللہ صراحت
۱۸۵	د بحث خلاصہ
۱۸۷	جبیر بن معطم
۱۸۷	شیوخ حدیث
۱۸۷	د روایاتو شمیر

صفحه	مضمون
۱۸۷	د ژوند حالات
۱۸۸	د اسلام قبلول
۱۸۸	راجح قول
۱۸۹	د آساری بدر واقعہ
۱۸۹	د مطعم بن عدی احسانات
۱۹۰	عهدي او مناصب
۱۹۱	شرح حدیث
۱۹۲	د آما قسم سره متعلق یو بحث
۱۹۲	د علامه کرمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جواب
۱۹۲	د علامه عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> تحقیق
۱۹۳	په علامه کرمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> او علامه ابن حجر <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> د علامه عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رد
۱۹۴	په دواړو لاسونو د لپي د کولو دلیل
۱۹۴	د رسول الله ﷺ نه سوال کونکی څوک وو؟
۱۹۴	د ثلاثاً نه تکرار مراد دې که استيعاب؟
۱۹۵	د کلاهما او کلتيهما د مرفوع کيدو رومي وجه
۱۹۶	د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
۱۹۶	علمی مناظره او مباحثه
۱۹۶	د مناظره د فن ضرورت او اهميت
۱۹۷	د مناظره مشروعيت
۱۹۸	د امام ابو حنيفه <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> د یو رافضی سره مناظره
۱۹۸	دويمه واقعہ
۱۹۸	د حدیث باب نه مستنبط شوي احکام او مسائل
۱۹۹	تراجم رجال: محمد بن بشار
۲۰۰	د مخول تلفظ
۲۰۰	شیوخ
۲۰۰	د ائمه جرح و تعديل اقوال
۲۰۱	محمد بن علی
۲۰۱	جابر بن عبد الله
۲۰۱	شرح حدیث
۲۰۲	د مخول بن راشد <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> د مذکوره روایت سره متعلق یو وضاحت
۲۰۳	متابع او شواهد
۲۰۳	د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
۲۰۴	ترجمه
۲۰۴	تراجم رجال: ابو نعیم
۲۰۴	معمر بن یحیی بن سام

صفحه	مضمون
۲۰۴	د معمر تلفظ
۲۰۵	شیوخ حدیث
۲۰۵	تلامذه
۲۰۵	دهغوی باره کنبی د آئمه جرح والتعديل اقوال
۲۰۶	أبو جعفر
۲۰۶	جابر
۲۰۶	الحسن بن محمد بن الحنفية
۲۰۶	ابن الحنفية
۲۰۶	شیوخ حدیث
۲۰۷	د ژوند حالات او د آئمه اقوال
۲۰۷	حلم او بردباری
۲۰۷	د الله تعالی محبت
۲۰۸	د حضرات شیخین دفاع او مدح
۲۰۸	د روافض باره کنبی د حضرت حسن <small>رضی الله عنه</small> ارشاد
۲۰۹	د آئمه توثیقای اقوال
۲۰۹	د ارجاء قول او دهغی حقیقت
۲۰۹	د حسن بن محمد <small>رضی الله عنه</small> طرف ته د منسوب شوې ارجاء مطلبه
۲۰۹	د حافظ ابن حجر <small>رحمته الله</small> وضاحت
۲۱۰	د حافظ ابن حجر <small>رحمته الله</small> تحقیق
۲۱۰	د مذکوره ارجاء نه رجوع
۲۱۰	وفات
۲۱۱	په اقوالو کنبی تطبیق
۲۱۱	شرح حدیث
۲۱۱	يعرض بالحسن بن محمد بن الحنفية
۲۱۱	د تعریض لغوی معنی
۲۱۱	د تعریض اصطلاحی معنی او تعریف
۲۱۲	د تعریض قسمونه
۲۱۲	رومبی قسم
۲۱۲	دویم قسم
۲۱۲	د علامه سیوطی <small>رحمته الله</small> قول
۲۱۲	د تعریض د تسمیه وجه
۲۱۳	په حدیث کنبی کوم یو تعریض را دی
۲۱۳	قال: كيف الغسل من الجنابة؟
۲۱۳	د حافظ ابن حجر <small>رحمته الله</small> را ئی
۲۱۳	د علامه عینی <small>رحمته الله</small> را ئی

صفحه	مضمون
۲۱۴	د علامه عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> پہ توجیہ باندی اشکال
۲۱۴	د اشکال جواب
۲۱۴	د شیخ الحدیث مولانا زکریا <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۲۱۵	یواشکال
۲۱۵	د اشکال جواب
۲۱۵	د علامہ کرمانی جواب
۲۱۵	د علامه عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۲۱۵	د ثلاثة اکف مطلب
۲۱۲	د حدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت
۲۱۲	د حدیث نہ مستنبط شوی امور
۲۱۷	۵-باب: الفسل مرة واحدة
۲۱۷	هم یوخل لامبل
۲۱۷	د ترجمہ الباب مقصد
۲۱۷	د علامہ عثمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۲۱۷	د علامہ کشمیری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> او حضرت شاہ ولی اللہ <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۲۱۷	د شیخ الحدیث مولانا زکریا <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۲۱۷	د امام ابوداؤد <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> دیورایت طرف تہ اشارہ
۲۱۹	تراجم رجال: موسیٰ
۲۱۹	عبدالواحد
۲۱۹	سالم بن ابی الجعد
۲۱۹	ابن عباس رضی اللہ عنہما
۲۱۹	میمونہ رضی اللہ عنہا
۲۱۹	شرح حدیث:
۲۱۹	مرتین او ثلاثاً
۲۲۰	مرتین او ثلاثاً کنبی شک د چاد طرف نہ دی
۲۲۰	د حافظ ابن حجر <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۲۲۰	د علامہ عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۲۲۰	ثم أفرغ على شماله
۲۲۰	فغسل مذاكيره
۲۲۱	د مذاکیر جمع راوړ لو غرض
۲۲۱	د علامہ کورانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۲۲۱	ثم مسح يده بالأرض
۲۲۱	ثم أفاض على جسده
۲۲۱	د حدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت

صفحه	مضمون
۲۲۲	د علامه ابن بطلال <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ
۲۲۲	د علامہ ابو الحسن سندی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۲۲	د ابن بطلال وغیرہ بیان کړی شوی تطبیق باندې نقد
۲۲۲	د علامہ انور شاہ کشمیری <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۲۳	د علامہ کورانی <small>رحمہ اللہ</small> علامہ عثمانی <small>رحمہ اللہ</small> او شیخ الحدیث <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۲۳	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> وغیرہ رائی
۲۲۴	د حدیث نہ مستنبط شوی امور
۲۲۴	۶- باب: مَنْ بَدَأَ بِالْحِلَابِ أَوِ الطَّيِّبِ عِنْدَ الْغُسْلِ
۲۲۴	حلاب (د پیٹو لوہی) یا خوشبو سرہ غسل شروع کول
۲۲۴	د ترجمہ الباب مقصد
۲۲۴	د فریق اول رائی
۲۲۴	د امام اسماعیلی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۲۵	د روایت د مختلف طرق وضاحت
۲۲۲	د امام خطابي <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۲۲	د حلاب پہ لوہی (ظرف) کیدو باندې د ابوفايد د شعر نہ استشهاد
۲۲۲	د ابن جوزي <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۲۷	د ابن قرقل <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۲۷	د ابن بطلال <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۲۷	د امام حمیدی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۲۷	د امام نووی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۲۷	د علامہ ابو الحسن سندی <small>رحمہ اللہ</small> قول
۲۲۸	د فریق ثانی موقف
۲۲۸	د قاضی عیاض <small>رحمہ اللہ</small> قول
۲۲۸	د علامہ ازهری <small>رحمہ اللہ</small> پہ قول باندې د محقق علماء رد
۲۲۸	د علامہ ابن اثیر <small>رحمہ اللہ</small> پہ علامہ ازهری <small>رحمہ اللہ</small> باندې نقد
۲۲۸	د علامہ قرطبی <small>رحمہ اللہ</small> تحقیق
۲۲۹	د دریم فریق موقف
۲۲۹	د بعض حضراتو رائی
۲۳۰	قاضی عیاض <small>رحمہ اللہ</small> ارشاد
۲۳۰	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> ، ابن بطلال <small>رحمہ اللہ</small> او کرمانی <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ
۲۳۰	یو اعتراض
۲۳۰	د اعتراض جواب
۲۳۱	د علامہ کرمانی <small>رحمہ اللہ</small> پہ توجیہ باندې د حافظ صاحب <small>رحمہ اللہ</small> رد
۲۳۲	د امام ابو نعیم <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۳۲	د ابن رجب حنبلی <small>رحمہ اللہ</small> قول

صفحه	مضمون
۲۳۲	د علامه ادریس کاندھلوی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۲۳۳	د علامه عثمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> توجیه
۲۳۳	د حضرت شاه ولی اللہ <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۲۳۳	د شیخ الہند <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> توجیه
۲۳۴	د علامه کشمیری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۲۳۴	د حضرت گنگوہی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> توجیه
۲۳۵	د مولانا محمد حسن <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> مکی توجیه
۲۳۵	د مولانا مکی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> دویمہ توجیه
۲۳۵	د حافظ صاحب <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> خونہ کړې شوې توجیه
۲۳۵	د حافظ صاحب <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> د ثقل کړې شوی توجیه تائید او تقویت
۲۳۲	د حافظ صاحب <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> په نیز د ترجمہ مطلب
۲۳۲	د حافظ صاحب <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> په امام اسماعیلی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> او ابن الاثیر <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> باندې نقد
۲۳۷	د علامه کورانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> توجیه
۲۳۷	د شیخ الحدیث مولانا زکریا <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> ذکر کړې شوې یوه توجیه
۲۳۷	د بحث خلاصہ
۲۳۸	تراجم رجال: محمد بن المنشی
۲۳۸	شیوخ حدیث
۲۳۹	جلالت شان او د ائمه توثیقی اقوال
۲۴۰	أبو عاصم
۲۴۰	حنظلة
۲۴۱	اساتذہ حدیث
۲۴۱	د ائمه جرح و تعدیل توثیقی کلمات
۲۴۱	د ابن عدی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جرح
۲۴۱	د علامه ذہبی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> په ابن عدی باندې نقد
۲۴۲	د ابن عدی ذکر کړې شوې حدیث
۲۴۲	د حدیث صحیح محمل
۲۴۳	د حضرت عائشہ رضي الله عنها په پالنه کښې
۲۴۴	شیوخ حدیث او کسب علم
۲۴۴	تلامذہ
۲۴۴	د ائمه توثیقی کلمات او جلالت شان
۲۴۵	د امام بخاری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> د روایت عجیبه انداز
۲۴۵	د مدینې په فقهاؤ کښې شمیر
۲۴۲	د ابن سیرین <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> د قاسم <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> حالات معلومولو سره اقتداء کول
۲۴۲	خيار التابعین
۲۴۲	تواضع او علمی معاملاتو کښې حزم او احتیاط

مضمون	صفحه
تقدیر سره متعلق خبرو اترو کولونه ممانعت او په قدریه باندې لعن کول	۲۴۷
د احادیثو په املاء کښې په کثرت سره احتیاط	۲۴۷
د قاسم بن محمد <small>رضی الله عنه</small> یوڅو قیمتی اقوال	۲۴۹
عائشه رضي الله عنها	۲۴۹
شرح حدیث: کان اذا اغتسل من الجنابة	۲۴۹
د عابشي <small>رضی الله عنه</small> نحو الحلاب	۲۴۹
د علامه کشمیری <small>رحمته الله</small> تحقیق	۲۴۹
په نورو طرق کښې د حلاب ذکر	۲۴۹
د غسل د اوبو د مقدار بیان	۲۵۰
د علامه عینی <small>رحمته الله</small> تحقیق	۲۵۰
په نحو الحلاب کښې تشبیه په کوم لحاظ سره ده؟	۲۵۱
د الحلاب وغيره لغوی تحقیق	۲۵۱
د روایاتو نه د دریمه لپه اخستلو ثبوت	۲۵۲
فقال بهما على رأسه	۲۵۲
په غیر کلام باندې د قول اطلاق	۲۵۲
د قال په معانی کثیره کښې استعمال	۲۵۳
د قال په نورو معانو کښې د استعمال ثبوت د الفاظ حدیث نه	۲۵۳
د لفظ وسط تحقیق	۲۵۳
وسط او وسط یوشان معنی والا دی	۲۵۴
په حدیث کښې وسط په فتح د سین دې	۲۵۴
د حدیث نه مستنبط شوی امور	۲۵۴
۷- باب: الْمَضْمُضَةُ وَالْإِسْتِنْشَاقُ فِي الْجَنَابَةِ	۲۵۵
په غسل جنابت کښې غرغړې کول او پوزه کښې اوبه اچول	۲۵۵
د ترجمه مقصد	۲۵۵
د علامه ابن بطال <small>رحمته الله</small> رائي	۲۵۵
د حافظ ابن حجر <small>رحمته الله</small> رائي	۲۵۲
د حضرت شاه ولی الله <small>رحمته الله</small> او حضرت گنگوهری <small>رحمته الله</small> توجیه	۲۵۲
د علامه عینی <small>رحمته الله</small> وغيره توجیه	۲۵۲
د علامه عینی <small>رحمته الله</small> په حافظ ابن حجر <small>رحمته الله</small> وغيره باندې رد	۲۵۲
د ابن بطال د اجماع د دعوی حیثیت	۲۵۷
د امام بخاری <small>رحمته الله</small> رجحان	۲۵۷
تراجم رجال: عمر بن حفص بن غیاث	۲۵۸
نوم او د نسب سلسله	۲۵۹
اساتذه حدیث	۲۵۹
د ائمه جرح والتعديل توثیقای اقوال	۲۵۹

صفحہ	مضمون
۲۲۰	د ابن حبان <small>رحمہ اللہ</small> مبہم جرح
۲۲۰	د ابن حبان <small>رحمہ اللہ</small> او ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> د قول حقیقت
۲۲۰	حدثنا ابی حفص بن غیاث
۲۲۰	نوم او د نسب سلسلہ
۲۲۱	تحصیل علوم و شیوخ حدیث
۲۲۱	د ائمہ جرح او تعدیل اقوال او د ژوند حالات
۲۲۳	د امام اعظم ابو حنیفہ <small>رحمہ اللہ</small> د شاگردئی شرف
۲۲۳	د قضاء عہدہ
۲۲۴	د ابن ابی لیلی فیصلو سرہ مشابہت
۲۲۴	د قضاء حق نی ادا کرو
۲۲۲	شرح حدیث: غسل
۲۲۷	ثم تمضمض واستنشق
۲۲۷	پہ غسل جنابت کنبی مضمضہ او استنشاق حیثیت
۲۲۷	د بدن د آندامونو قسمونہ
۲۲۸	د احنافو مستدل
۲۲۸	د مراتب تعیین
۲۲۸	د حدیث پاک نہ استدلال
۲۲۹	د فریق مخالف د دلیل خلاصہ
۲۲۹	د صاحب د ہدایہ جواب
۲۲۹	د صاحب د فتح القدیر جواب
۲۲۹	د سنت نہ اصطلاحی سنت مراد نہ دی
۲۷۰	د روایاتونہ تائید
۲۷۰	الزامی جواب
۲۷۰	د لفظ منديل تحقیق
۲۷۱	د ابن منظور افریقی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۷۱	د ینفص وضاحت
۲۷۱	فلم ینفص بها کنبی ضمیر مؤنث راوړلو وجہ
۲۷۲	پہ تولیہ وغیرہ سرہ د طہارت اندامونہ نہ او چولو حکمت
۲۷۳	د سعید بن مسیب <small>رحمہ اللہ</small> روایت
۲۷۳	د ابن العربی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۷۳	د بعض حضراتو توجیہ
۲۷۳	د علامہ کرمانی وغیرہ توجیہ
۲۷۴	د حضور پاک منديل رد کول
۲۷۴	د منديل رد کولو وجہ
۲۷۴	د بعض حضراتو قول

صفحه	مضمون
۲۷۴	د حافظ عبد الغنی مقدسی <small>رحمته الله</small> عجیبه معمول
۲۷۵	تنشیف بعد الغسل باره کنبی د فقهاؤ مذهب
۲۷۵	تنشیف سره متعلق د شوافع پنځه اقوال
۲۷۲	د شوافع په نیز راجح قول
۲۷۲	د حنابلہ اقوال
۲۷۲	د حنابلہ په نیز راجح قول
۲۷۲	د مالکیه مذهب
۲۷۲	تنشیف بعد الغسل باره کنبی د احنافو اقوال
۲۷۲	استحباب تنشیف
۲۷۷	اباحت تنشیف
۲۷۷	د تنشیف اباحت معتمد علیه دې
۲۷۸	د حضرت گنگوهی <small>رحمته الله</small> رائي
۲۷۸	په استحباب او مکروه تنزیهی کنبی فرق
۲۷۸	د حنفیه په نیز راجح قول
۲۷۹	د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
۲۷۹	د حدیث نه مستنبط شوی امور
۲۷۹	۸-باب: مَسْحُ الْيَدِ بِالتُّرَابِ لِيَكُونَا نَقِيَّ
۲۷۹	د غسل جنابت نه وړاندې، په خاوره باندې لاس مېړل دې د پاره چه ښه صفاشی
۲۷۹	د ترجمه الباب مقصد
۲۷۹	د حضرت گنگوهی <small>رحمته الله</small> تحقیق انیق
۲۸۰	د شیخ الحدیث مولانا زکریا <small>رحمته الله</small> رائي
۲۸۰	په خاوره پورې لاس مېړل مورث فقر نه دې
۲۸۱	په خاوره باندې د لاس مېړلو کنبی هندوانو سره د تشبه هیڅ اعتبار نشته
۲۸۱	امام بخاری <small>رحمته الله</small> دغه مذکوره ترجمه ولې قائم کړه؟
۲۸۱	د علامه کرمانی <small>رحمته الله</small> و غیره جواب
۲۸۱	د علامه عینی <small>رحمته الله</small> جواب
۲۸۱	د علامه کوراني <small>رحمته الله</small> توجیه او په علامه کرمانی و غیره باندې رد
۲۸۲	د ترجمه الباب د الفاظو وضاحت
۲۸۲	مسح الید
۲۸۲	د لتکون والا روایت باندې اعتراض
۲۸۳	د علامه برماوی په علامه کرمانی او عینی باندې نقد
۲۸۴	تراجم رجال: الحمیدی
۲۸۴	سفیان
۲۸۴	شرح حدیث: فغسل فرجه
۲۸۴	فاء د تفصیل د پاره ده که د تعقیب؟

صفحه	مضمون
۲۸۵	فاء د تفسیر دیاره.....
۲۸۵	د علامه عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> په نیز فاء تعقیبیه عاطفه ده.....
۲۸۵	واضح او بې دورو خبره.....
۲۸۵	د حدیث میمونہ k نه دمنی او فرج د رطوبت په ناپاکوالی باندې استدلال.....
۲۸۶	د حافظ صاحب په ابن العربی باندې رد.....
۲۸۶	د فرج رطوبت او دمنی طهارت او نجاست.....
۲۸۶	د علامه عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> په حافظ صاحب باندې نقد.....
۲۸۷	حضور پاک a په دیوال یا خاوره باندې لاس ولې او مړلو؟.....
۲۸۷	د حافظ ابن حجر <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائي.....
۲۸۷	د شیخ الحدیث <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> ابن بطال <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> باندې نقد:.....
۲۸۷	د حضرت گنگوہی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> تحقیق.....
۲۸۷	د علامه سهارنپوری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> تحقیق.....
۲۸۷	د حضور پاک د فضلات د پاکوالی مسئله.....
۲۸۸	د فضلات نبوی پاکوالی او مذاهب اربعه.....
۲۸۸	د فضلات په پاکوالی باندې تکاثر ادله.....
۲۸۹	د جنابله په نیز مس فرج په غسل جنابت کښې غیر مؤثر دي.....
۲۸۹	د جنابت په غسل کښې د حدث اصغر لاحق کیدو حکم.....
۲۸۹	د امام شافعی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> قول.....
۲۹۰	د علامه شامی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائي.....
۲۹۰	د مالکیه رائي.....
۲۹۰	د غسل جنابت دوران کښې حدث لاحق کیدو باندې د غسل دوباره کولو حکم.....
۲۹۰	خروج من الخلاف مستحب دي.....
۲۹۰	د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت.....
۲۹۰	د حدیث باب نه مستنبط شوی امور.....
۲۹۱	۹-باب: هَلْ يُدْخِلُ الْجَنْبُ يَدَهُ فِي الْإِنَاءِ قَبْلَ أَنْ يَغْسِلَهَا
۲۹۱	آیا جنبی سرې خپل لاس د وینځلونه وړاندې په لوبښی کښې داخلولې شی، کوم وخت چه د هغه په لاس باندې د جنابت نه علاوه نوره څه گندگی نه وی لگیدلې؟.....
۲۹۱	د ترجمه الباب مقصد.....
۲۹۲	د حضرت شاه ولی الله <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> او حضرت گنگوہی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائي.....
۲۹۲	د علامه کشمیری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> توجیه.....
۲۹۲	د شیخ الحدیث مولانا زکریا <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائي.....
۲۹۲	① رومې توجیه.....
۲۹۲	② دویمه توجیه.....

صفحه	مضمون
۲۹۳	④ دریمه توجیه
۲۹۳	د ترجمه الباب د الفاظو وضاحت: باب
۲۹۳	د شیخ الحدیث <small>رحمته الله</small> جواب
۲۹۴	په حدیث کنبی د قذر نه څه مراد دی؟
۲۹۴	د حافظ ابن حجر <small>رحمته الله</small> رائي
۲۹۴	د علامه عینی <small>رحمته الله</small> رائي
۲۹۴	په حافظ ابن حجر <small>رحمته الله</small> باندې نقد
۲۹۵	تراجم رجال تعلیق: ابن عمر <small>رضی الله عنه</small>
۲۹۵	البراء بن عازب <small>رضی الله عنه</small>
۲۹۵	تخریج تعلیق: د اثر ابن عمر <small>رضی الله عنه</small> تخریج
۲۹۵	د اثر براء بن عازب <small>رضی الله عنه</small> تخریج
۲۹۶	غرض تعلیق
۲۹۶	د امام بخاری <small>رحمته الله</small> دقت نظر
۲۹۶	شرح اثر: وادخل ابن عمرو البراء بن عازب
۲۹۶	حدیث کنبی الطهور په فتح د طاء دي
۲۹۷	د ابن عمر <small>رضی الله عنه</small> نه د روایت کړې شوی آثارو په خپل مینځ کنبی تعارض
۲۹۷	په آثارو کنبی تطبیق
۲۹۸	رفع د تعارض
۲۹۸	د علامه ابن بطلال، ابن ملقن او عینی توجیه
۲۹۸	د حافظ صاحب توجیه
۲۹۸	د حافظ صاحب دویمه توجیه
۲۹۸	د علامه عینی <small>رحمته الله</small> په حافظ صاحب باندې نقد
۲۹۹	د ماء مستعمل د طهارت او نجاست بحث
۲۹۹	د نجاست والا قول د حنفیه تفردنه دي
۲۹۹	د نجاست والا د قول بنیاد
۲۹۹	د حضرت گنگوهي <small>رحمته الله</small> رائي
۲۹۹	د علامه کشمیری <small>رحمته الله</small> رائي
۳۰۰	د امام بخاری <small>رحمته الله</small> او جمهور په رائي کنبی توافق
۳۰۰	د تعلیق بخاری <small>رحمته الله</small> نه مستفاد حکم
۳۰۱	ولم ير ابن عمر، وابن عباس باسماً بما ينتضح من غسل الجنابة
۳۰۱	د تخریج تعلیق
۳۰۲	شرح تعلیق: بما ينتضح من غسل الجنابة
۳۰۲	د تعلیق غرض
۳۰۳	احتیاطی اړخ

صفحه	مضمون
۳۰۳	د امام ابو یوسف <small>رحمہ اللہ</small> قول
۳۰۵	شیوخ حدیث
۳۰۵	تلامذہ
۳۰۵	دائمہ جرح او تعدیل تو ثقی احوال
۳۰۷	عائشہ رضی اللہ عنہا
۳۰۷	شرح حدیث: کنت اغتسل أنا والنبي صلی اللہ علیہ وسلم
۳۰۷	تختلف أیدینا فیہ
۳۰۸	د حدیث باب د مختلف طرق وضاحت
۳۰۸	تلتقی د راوی ادراج دے
۳۰۹	د حدیث باب ترجمۃ الباب سرہ مناسبت
۳۰۹	د علامہ کرمانی <small>رحمہ اللہ</small> او حافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ
۳۰۹	یوا اعتراض
۳۰۹	د علامہ کرمانی <small>رحمہ اللہ</small> وغیرہ جواب
۳۱۰	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> جواب
۳۱۰	د حدیث باب نہ مستنبط شوی امور
۳۱۰	د حافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> استنباط
۳۱۰	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> پہ حافظ صاحب باندی نقد
۳۱۱	تراجم رجال: حدثنا مسدد
۳۱۱	حدثنا حماد
۳۱۲	شرح حدیث: کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم إذا اغتسل من الجنابة غسل یدہ
۳۱۲	د سابقہ حدیث تفسیر
۳۱۲	د امام مہلب توجیہ
۳۱۲	پہ طرق حدیث باندی بحث
۳۱۴	عروۃ عن عائشہ
۳۱۴	شرح حدیث
۳۱۴	د لفظ من سرہ متعلق بحث
۳۱۴	عن عبد الرحمن بن القاسم عن أبيہ عن عائشہ مثله
۳۱۵	تراجم رجال: عن عبد الرحمن بن القاسم
۳۱۵	شیوخ حدیث
۳۱۵	د ہنفوی نہ روایت کونکی محدثین
۳۱۵	د ژوند حالات
۳۱۶	د امام بخاری <small>رحمہ اللہ</small> د روایت عجیبہ انداز
۳۱۶	دائمہ جرح او تعدیل تو ثقی اقوال
۳۱۷	پہ جالت شان باندی دائمہ اتفاق
۳۱۸	دا مذکورہ عبارت تعلیق دے کہ مسند روایت؟

صفحه	مضمون
۳۱۸	د جمہور شراح حدیث رائی
۳۱۹	د حدیث تخریج
۳۲۰	عبد اللہ بن عبد اللہ بن جبر
۳۲۰	د حدیث شرح
۳۲۰	د حدیث باب تعلیق
۳۲۱	د حافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ
۳۲۱	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ او حافظ صاحب باندی نقد
۳۲۱	د تعلیق غرض
۳۲۱	د محدث اسماعیلی پہ روایت کنبی من الجنابة اضافہ نشہ دی
۳۲۱	د احادیث باب ترجمہ سرہ مناسبت
۳۲۱	بوا اعتراض
۳۲۱	د ابن بطال <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ
۳۲۲	د امام مہلب <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ
۳۲۲	د ابن منیر اسکندرانی توجیہ
۳۲۲	د ابن ملقن <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ
۳۲۲	رومی او دویمہ توجیہ
۳۲۲	دریمہ توجیہ
۳۲۳	خلورمہ توجیہ
۳۲۳	پنجمہ توجیہ
۳۲۳	۱۰ - باب: تَفْرِيقُ الْغُسْلِ وَالْوُضُوءِ
۳۲۳	پہ غسل او اودس کنبی فصل کول
۳۲۳	ماقبل سرہ مناسبت
۳۲۴	د ترجمہ الباب مقصد
۳۲۴	د شیخ الحدیث مولانا زکریا <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۳۲۴	د علامہ کرمانی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۳۲۴	موالات فی الوضوء
۳۲۴	د موالات وضاحت
۳۲۵	د فصل یسیر او کثیر حکم
۳۲۵	فصل یسیر او فصل کثیر خہ خیزدی؟
۳۲۶	د قائلین وجوب دلائل
۳۲۶	د حضرت عمر <small>رضی اللہ عنہ</small> اثر
۳۲۷	د قائلین عدم وجوب دلائل
۳۲۷	د امام نووی <small>رحمہ اللہ</small> دا دلیل حسن گرجول
۳۲۷	عقلی دلیل
۳۲۸	د قائلین وجوب د دلائلو جواب

صفحه	مضمون
۳۲۸	د دویم دلیل جواب
۳۲۸	په مواظبت سره وچوب نه ثابتیږي
۳۲۸	د حضرت انس ؓ د روایت جواب
۳۲۹	په خبر واحد سره په کتاب الله باندې زیاتې صحیح نه دي
۳۲۹	د حضرت عمر ؓ د اثر جوابات
۳۲۹	د اعاده وضو حکم په تغلیظ باندې محمول دي
۳۲۹	د حافظ ابن حجر ؒ توجیه
۳۳۰	د امام نووی ؒ توجیه
۳۳۰	افضلیت او سنیت موالات
۳۳۱	د عدم وجوب موالات فی الغسل دلایل
۳۳۲	د موالات باره کښې د امام بخاری ؒ مسلك
۳۳۳	د تعلیق تخریج
۳۳۵	د امام بخاری ؒ د صنیع توجیه
۳۳۵	صحیح بخاری ته د اصح الکتب وئیلو وجه
۳۳۶	په نقل آثار کښې د امام بخاری ؒ درجه
۳۳۶	د تعلیق غرض
۳۳۸	تراجم رجال حدثنا محمد بن محبوب
۳۳۸	شیوخ حدیث
۳۳۹	د آئمه جرح والتعديل اقوال
۳۴۰	شرح حدیث
۳۴۱	په ثلاثاً کښې موجود احتمالات
۳۴۲	د لفظ مقام وضاحت
۳۴۲	د حدیث ترجمه الباب سره مطابقت
۳۴۲	پواعتراض
۳۴۳	د اعتراض جواب
۳۴۳	آیا حدیث وضو او غسل په دواړو کښې په تفریق باندې دلالت کوي؟
۳۴۳	د حضرت شاه ولی الله ؒ رائي
۳۴۳	دا استدلال مخدوش دي
۳۴۳	صحیح جواب
۳۴۳	د حدیث او اثر نه مستنبط شوي امور
۳۴۴	۱۱- باب: مَنْ أَوْغَرَ يَمِينَهُ عَلَى شِمَالِهِ فِي الْغُسْلِ
۳۴۴	په غسل کښې په نښی لاس سره په گس باندې اوبه بهیول
۳۴۴	ماقبل سره ربط او مناسبت
۳۴۴	د ترجمه الباب مقصد
۳۴۴	د حضرت گنگوھی ؒ رائي

صفحه	مضمون
۳۴۴	د حضرت شیخ الحدیث <small>رحمہ اللہ</small> رائی.....
۳۴۴	د حضرت شیخ الحدیث <small>رحمہ اللہ</small> دویمہ توجیہ.....
۳۴۵	د علامہ عثمانی <small>رحمہ اللہ</small> رائی.....
۳۴۵	د بعض حضراتو رائی.....
۳۴۶	تراجم رجال: حدثنا موسیٰ بن اسماعیل.....
۳۴۸	د ائمہ جرح و تعدیل اقوال.....
۳۵۱	د سفیان ثوری <small>رحمہ اللہ</small> او امام احمد <small>رحمہ اللہ</small> وغیرہ د کلام حقیقت.....
۳۵۲	حدثنا الأعمش.....
۳۵۲	عن سالم بن أبي الجعد.....
۳۵۲	عن كريب مولى ابن عباس.....
۳۵۲	عن ابن عباس رضي الله عنهما.....
۳۵۲	شرح حدیث: وضعت لرسول الله صلى الله عليه وسلم غسلاً.....
۳۵۳	د کلف غسلاً وضاحت.....
۳۵۳	سترته.....
۳۵۳	د بثوب اضافہ.....
۳۵۳	د سترته ضمیر مرجع.....
۳۵۳	رومی احتمال.....
۳۵۳	دویم احتمال.....
۳۵۳	فصب علی یدہ.....
۳۵۴	د حافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> رائی.....
۳۵۴	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> پہ حافظ صاحب باندی رد.....
۳۵۴	د امام اعمش پہ روایاتو کنہی تعارض.....
۳۵۵	د اعمش پہ روایاتو کنہی تطبیق.....
۳۵۶	د علامہ ابن بطال رائی.....
۳۵۶	د امام خطابی <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ.....
۳۵۶	د شریعت یوہ قاعدہ مستمرہ.....
۳۵۷	د شارح بخاری ابو محمد اندلسی <small>رحمہ اللہ</small> قول.....
۳۵۹	د حدیث ترجمۃ الباب سرہ مطابقت.....
۳۵۹	د حافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> جواب.....
۳۵۹	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ.....
۳۶۰	د بعض علماؤ جواب.....
۳۶۰	د بعض حضراتو پہ توجیہ باندی یونظر.....
۳۶۰	د حضرت شیخ الحدیث <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ.....
۳۶۱	امور مستنبطہ.....

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۵ - کتاب الغسل

وَقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى (وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمْ تُنْسِئُوا فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ٥) / المائدة: ٥/.

وَقَوْلِهِ جَلَّ ذِكْرُهُ: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَىٰ حَتَّىٰ تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّىٰ تَغْتَسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمْ تُنْسِئُوا فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُورًا ٥) / السّاعة: ٥/ . (١)

دَ بَسْمِ اللّٰه سره متعلق تفصیلی بحث "بدء الوحي" (لاندې تیر شوې دي). (٢)
دلته د عنوان نه وړاندې بسم الله شته که نه؟ د اصیلی په روایت کښې د عنوان نه وړاندې بسم الله نشته دي او هغه د "کتاب" په ځانې د "باب" عنوان قائم کړې دي. د ازیاتو اوجه د په نسبت د کتاب ځکه چې کتاب د مختلف انواع مجموعه ته وائی او غسل د طهارت یونوع او قسم دي سره ددې چې فی نفسه ددې اسباب ډیر دي. زموږ په نیزمتداول نسخه اود نورو حضراتو په روایت کښې د کتاب د عنوان نه وړاندې بسمله مذکور ده. (٣)

عنوان مقدم دي که بسمله؟ ددې نه پس دلته دا اختلاف دي چې عنوان مقدم دي که بسمله؟ د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په قول بسمله د عنوان نه مقدم ده خود اکثر و حضراتو په نیز ددې عکس دي. (٤)
یعنی بسمله مؤخر او کتاب الغسل عنوان مقدم دي.

د ماقبل سره ربط: امام بخاری رحمته الله علیه په ماقبل کښې "کتاب الوضوء" په عنوان سره د طهارت صغری او ددې انواع بیان کړی وو. اوس ددې ځانې نه «کتاب الغسل» په عنوان سره طهارت کبری او دهغې انواع بیانوی. د حدث اصغر سره د طهارت زیات حاجت پېښیږي په خلاف د حدث اکبر، لهذا د طهارت صغری کثیر الوقوع کیدلو دوجې نه ئی دا په طهارت کبری باندې مقدم کړې دي. (٥).

(١) آیات سره متعلق بحث وړاندې راځی.

(٢) کشف الباری بدء الوحي: ٣٨٤-٣٨٩، ٢٠٧، ٢٠٣-١/٢.

(٣) عمدة القاری: ٢٨١٢/٣.

(٤) فتح الباری: ٣/٤٧٤، إرشاد الساری: ١/٤٧٥.

(٥) عمدة القاری: ٢٨٢/٣.

دَغسل لغوی تحقیق: په لغت کښې غسل دَ باب ضرب نه «غسل الشی غُلاً» وینځل (او په اوبو سره خیرې لرې کولې ته وائی).^(۱)

علامه رازی رحمته الله فرمائی چې غسل دَ سین په ضمه اوسکون دواړه شان مستعمل دي. ^(۲) علامه جوهری رحمته الله وائی «غسل: غَسَلْتُ الشَّيْءَ غُلاً بِالْفَتْحِ وَالْإِسْمِ الْفَعْلُ بِالضَّمِّ» ^(۳) یعنی دَغین دَ فتحه سره مصدر اوضمه سره اسم دي. ابن منظور رحمته الله وائی الْفَعْلُ بِفَتْحِ الْغَيْنِ مصدر دي غَسَلْتُ نه اوبضم الغین اسم دي دَ اغتسال او غسل بضم الغین دَ ټول بدن وینځلوت ته وائی ^(۴) ابن اثیر رحمته الله هم دَغین فتحه سره مصدر اوضمه سره اسم گرځولې دي. البته هغه وائی «الْفَعْلُ بِالضَّمِّ الْمَاءُ الَّذِي يَغْسِلُ بِهِ» یعنی غسل بضم الغین هغه اوبوته و نیلې شی چې په هغې سره غسل کولیشی. ^(۵) ابن سیده رحمته الله فرمائی چې په مصدر باندې ضمه او فتحه دواړه جائز دي بعض وائی چې الْفَعْلُ بِالْفَتْحِ دَ لامبلو عمل ته وائی اوضمه سره هغه اوبوته وائی په کوم سره چې لامبلې شی. ^(۶)

صاحب دَمجمع بحار الأنوار، علامه طاهر پتنی رحمته الله فرمائی «الْفَعْلُ: بِفَتْحِ غَيْنِ أَشْهُرٍ وَأَفْصَحَ مِنْ ضَمِّهَا مَصْدَرُ غَسَلَ»، الْفَعْلُ مَصْدَرُ دِي دَ غَسَلَ یعنی بِفَتْحِ غَيْنِ أَشْهُرٍ وَأَفْصَحَ دِي په نسبت دَغین دَ ضمه. ^(۷) هم دغه توجیه علامه قسطلانی رحمته الله په ارشاد الساري کښې اوشیخ الاسلام علامه زکریا انصاری رحمته الله تحفة الباری کښې اختیار کړې ده. ^(۸)

دَعلامه نووی رحمته الله وائی: علامه نووی رحمته الله فرمائی «بِفَتْحِ الْغَيْنِ وَضَمِّهَا لَفْتَانِ» الْفَتْحُ أَفْصَحُ وَأَشْهُرُ عِنْدَ أَهْلِ اللُّغَةِ وَالضَّمُّ هُوَ الَّذِي يَسْتَعْمَلُهُ الْفُقَهَاءُ، أَوْ أَكْثَرُهُمْ» ^(۹) یعنی غسل دَ غین په فتحه اوضمه دواړه شان لوستلې کیرې دَ اهل لغت په نیز فتح سره افصح او اشهر دي. او اکثر فقهاء نې ضمه سره استعمالوی. علامه نووی رحمته الله نور فرمائی چې علامه جمال الدین بن مالک رحمته الله چې په خپله زمانه کښې دَ اهل ادب امام وو. مادَ هغوی نه په دې باره کښې تپوس او کړو نو هغوی او فرمائیل: «إِذَا أَلْهَدَ الْإِغْتِسَالُ، فَالْمَخْتَارُ ضَمُّهُ، وَبِجُوزِ فَتْحِهِ، كَقَوْلِنَا: غَسَلَ الْجَنَابَةَ اغْتِسَالَهَا، وَمَنْ فَتَحَهُ أَرَادَ غَسْلَ يَدَيْهِ غُلاً» ^(۱۰) یعنی که چرې اغتسال یعنی غسل کول مراد واخستې شی نو بیا ضمه مختار ده او فتحه هم جائز ده لکه چې زمونږ قول غسل الجنابة دي یعنی دَ جنابت نه غسل کول او څوک چې دامفتوح لولی نودې نه مراد دَ کاسونو وینځل دی.

^(۱) القاموس الوحيد: ص ۱۱۶۷.

^(۲) مختار الصحاح: ص ۲۸۱.

^(۳) معجم الصحاح: ص ۷۷۴.

^(۴) لسان العرب: ۷۰/۱۰.

^(۵) النهاية في غريب الحديث والأثر: ۳۰۸/۲. مجمع بحار الأنوار: ۳۸/۴.

^(۶) اوگورنی فتح الباری: ۴۷۴/۲.

^(۷) مجمع بحار الأنوار: ۳۸/۴.

^(۸) ارشاد الساري: ۸۵/۱ تحفة الباری: ۲۱۷/۱.

^(۹) المجموع شرح المذهب: ۱۳۰/۲.

^(۱۰) تهذيب الأسماء واللغات، مادة غسل: ۶۰/۳.

غسل: بکسر الغین هغه خیزته وائی چه دَ تنظیف په غرض سره په غسل کښې استعمالولې شی^(۱)، لکه خَطْمی، سدر اوصابون وغیره. جوهری وائی: «والغسل بالكسر: ما يغسل به الرأس من خطمي وغیره»^(۲).

الغسل بالضم دا د غُسل «فتح الغین» جمع هم راځي. د کپړو وینځونکې اشنان (صابون) وغیره ته وائی. علامه نووی رحمته الله علیه «المهذب» په حواله سره لیکلی دی چه د حضرت میمون رضی الله عنه په روایت کښې دی «أدنت لرسول الله صلى الله عليه وسلم غُسلًا من الجنابة»^(۳). یعنی ما د رسول الله صلی الله علیه و آله د غُسل جنابت دپاره اوبه کیخودې، او د حضرت قیس بن سعد رضی الله عنه روایت کښې دی «أنا لرسول الله صلى الله عليه وسلم فوضعتُ له غُسلًا»^(۴)، یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله مونږ له تشریف راوړو نومونږ د هغوی د (غسل) دپاره اوبه کیخودې. په دې دواړو احادیثو کښې لفظ غسل مضموم الغین دې او مراد دې نه د غُسل اوبه دی. په دې دواړو احادیثو کښې لفظ «غُسلًا» مضمون الغین کیدل اهل لغت، محدثین اوفقهاؤ په نیزمتمفق علیه دی. باقی پاتې شوه خبره د شیخ عماد الدین بن باطیش رحمته الله علیه «المهذب» په الفاظو د کتابت کښې دا مکسور الغین ګرځول نو دا یو صریح خطا، قبیح تصحیف او داسې منکر دی چه ده نه وړاندې چا د دې ارتکاب نه دې کړې او داسې باطل دی چه په کوم کښې به د هغه اتباع نه شی کولې. ما د دې تذکره خلق په دې باندې د خبرولو دپاره کړې ده، دې دپاره چه څوک په دې سره دهوکه اونه خوری^(۵).

یوه شبهه: علامه نووی رحمته الله علیه لیکلی دی چه د فقهاؤ اقوال: بَابُ غَسْلِ الْجَنَابَةِ او غُسل الميت او وجب علیه وضوء وغسل او یجب الغسل من خروج المني وغیره په شان الفاظو کښې لفظ غسل د غین په ضمه او فتحه دواړه شان لوستل جائز دی دواړه شان لوستل فصیح دی. البته فتحه سره لوستل مشهور دی. د فقهاؤ خپل مضمون لوستل خطا و جهل اوبه بل لغت باندې نه خبریدل دی^(۶).

جواب: علامه عبدالحی لکهنوی رحمته الله علیه د علامه نووی رحمته الله علیه د طرف نه د فقهاؤ تغلیط او تجهیل په جواب کښې فرمائی: «تخصیص الفقهاء الغسل الشرعي بالضم واستعمالهم الفتح في غيره إنما هو للتمييز لئلا يشتبه أحدهما بالآخر، فلا وجه لتغليطهم»^(۷)، یعنی د فقهاء غسل شرعی ضمه سره خاص کول او (لفظ د غُسل) د غین فتحه سره په نورو معنو کښې استعمالول په دواړو کښې تمیز پیدا کولو دپاره دی. دې دپاره چه په دې دواړو کښې اشتباه پیدانه شی لهذا هیڅ وجه نشته دې چه په دې باره کښې د فقهاؤ تغلیط او کړې شی.

د کتاب شروع په قرانی آیاتو نوسره د کولو غرض: امام بخاری رحمته الله علیه د کتاب الغسل شروع د قرآن مجید په دوو آیاتو نوسره کړې ده. یو د سورت نساء او بل د سورت مائده آیت دی. علامه کرمانی رحمته الله علیه د دې نه د امام بخاری رحمته الله علیه غرض بیانولو سره فرمائی: «وأما غرض البخاري من هاتين الآيتين فهو بيان أن

^(۱) لسان العرب: ۷۰/۱، إرشاد الساری: ۴۸۵/۱، تحفة الباری: ۲۱۷/۱.

^(۲) معجم الصحاح: ص ۷۷۵، تحفة الباری: ۲۱۷/۱، إرشاد الساری: ۴۸۵/۱.

^(۳) سیاتی تخریجه

^(۴) الحدیث أخرجه الإمام أحمد بن حنبل في مسنده، حديث قيس بن سعد بن عبادة رضي الله عنه: ۲۶۲/۳۹، رقم الحدیث: ۲۳۸۴۴.

^(۵) تهذيب الأسماء واللغات: ۵۹/۳.

^(۶) السعاية: ۲۷۴/۱.

وجوب الغسل على الجنب مستفاد من القرآن»^(۱) یعنی ذ امام بخاری رحمہ اللہ غرض پہ دی دوو آیاتونوسرہ دایبان کول دی چہ پہ جنبی باندی دغسل واجب کیدل ذ قرآن پاک نہ مستفاد دی. ہم دا توجیہ علامہ قسطلانی رحمہ اللہ او علامہ عینی رحمہ اللہ ہم اختیار کری دہ.^(۲)

یودقیق نکتہ: بیا امام بخاری رحمہ اللہ ذ سورة مائده آیت ذ سورة نساء پہ آیت باندی مقدم کری دی. حالانکہ پہ ترتیب کنبی سورت نساء پہ سورت مائده باندی مقدم دی. ددی توجیہ حافظ ابن حجر رحمہ اللہ دا بیان کری دہ چہ امام بخاری رحمہ اللہ دا ذ یودقیق نکتہ ذ وجہ نہ کری دی. ہفہ دا چہ ذ سورت مائده لفظ (فَاطَهُرُوا) کنبی اجمال دی اودسورت نساء لفظ (حَتَّى تَغْتَسِلُوا) کنبی داغتسال تصریح او تظہیر مذکور بیان دی.^(۳)

دعلامہ عینی رحمہ اللہ رائی: علامہ عینی رحمہ اللہ ذ حافظ صاحب دا توجیہ رد کری دہ ہفہ فرمانی چہ (فَاطَهُرُوا) کنبی ہیخ اجمال نشته دی نہ ذ لغت پہ اعتبارسرہ اونہ ذ اصطلاح پہ اعتبارسرہ خکہ چہ (فَاطَهُرُوا) ذ لغت او اصطلاح ہر دوارو پہ اعتبارسرہ ذ بدن دغسل پہ معنی کنبی دی.^(۴)

ذ بخاری شریف متداول نسخہ کنبی او شرح ابن بطلال کنبی دادوارہ آیاتونہ مختصراً اودکشف الباری ذ متن دپارہ منتخب نسخہ اود بخاری شریف پہ نورو شرحو کنبی مکمل ذکر دی.^(۵)

(وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطْهَرُوا) وَإِنْ كُنْتُمْ مَرَضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿۴﴾^(۶)

ترجمہ: اوکلہ چہ جنابت اوشی نویشہ شان سرہ پاکوالی حاصل کرنی، اوکہ چری بیماری، یا پہ سفر کنبی وی، یاخوک تاسو کنبی لاری ذ ضرورت نہ راغلی وی، یا بنخولہ ورغلی وی، بیا اوبہ نہ بیا مومنی تاسو، نوارادہ او کرنی ذ پاکي خاوری او اومرنی خپل مخ او لاسونہ پہ دی سرہ، اللہ تعالیٰ نہ غواپی چہ پہ تاسو باندی سختی او کری، لیکن غواپی چہ تاسو پاک کری اوبورہ کری خپل احسان پہ تاسو باندی دی دپارہ چہ تاسو احسان اومنی:

پہ سورت نساء کنبی داللہ تعالیٰ ارشاد دی: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَىٰ حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا) وَإِنْ كُنْتُمْ مَرَضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُورًا ﴿۴﴾^(۷)

^(۱) صحیح ابی عبد اللہ البخاری بشرح الکرمانی: ۱۱۱/۳.

^(۲) اوگورئی ارشاد الساری: ۸۳/۱ عمدة القاری: ۲۷۲/۳.

^(۳) فتح الباری: ۴۷۵/۲ - ۴۷۴.

^(۴) عمدة القاری: ۳۷۳/۳.

^(۵) صحیح البخاری: ۳۹/۱، قدیمی کتب خانہ، کراچی شرح ابن بطلال: ۱/۳۷۵ اوگورئی فتح الباری: ۲/۴۷۴ عمدة

القاری: ۲۷۲/۳ تحفة الباری: ۱/۲۱۷ ارشاد الساری: ۸۵/۱ شرح الکرمانی: ۱۱۱/۳ - ۱۱۰.

^(۶) سورت المائده آیت: ۶.

^(۷) سورت نساء آیت: ۴۳.

ترجمه: ای دایمان والو مه نیزدې کيږنې مانځه ته کوم وخت چه تاسو په نشه کښې نۍ، تردې چه تاسو پوهيږنې په هغې څه چه وايښ او نه دهغه وخته پورې چه دغسل حاجت وي مگر په لاره تللو وخت کښې تردې چه غسل اوکړنۍ، اوکه چرې تاسو بيماران ښې ياراغلې وي يوسرې تاسونه د ضرورت نه يا ورغلې وي ښخوته، بيا ملاونه شی تاسو ته اوبه، نواراده اوکړنۍ د پاکې خاورې، بيا اومړنۍ په خپلو مخونو او لاسونو باندې، بيشکه الله تعالى معاف کونکې اوبخښونکې دې.

د طهارت کبري اصل: د سورت مائده او نساء دا آياتونه د طهارت کبري په حواله سره د اصل حيثيت لري. (د طهارت ټول احکام ددې آياتونو نه مستنبط کړې شوي دي. په سورت مائده کښې مقصود اصلي د اودس احکام بيانول دي. غسل اوتيمم تبعاً ذکر شوي دي. اود سورت نساء په آيات سره د غسل مقصد بيانول دي.

د غسل حکم رومي آيت کښې (فَاطْهَرُوا) اوبه دويم آيت کښې (حَتَّى تَغْتَسِلُوا) په ذريعه ورکړې شوې دي. دلته د تطهير او اغتسال هم يوه معنی ده ځکه چه (فَاطْهَرُوا) دباب تفعيل صيغه ده په کوم سره چه په طهارت کښې مبالغه مطلوب ده. (هغه هم دغسل په ذريعه سره حاصلېدې شی) بيا په دې باندې نور دا چه تطهير پخپله په لغت کښې د غسل په معنی کښې مستعمل دي. (۱)

د حدث اکبر نه غسل د امت محمديه خصوصيت نه دي: د حدث اکبر يعنی لوئی پليتنی نه غسل کول او طهارت حاصلول د امت محمديه خصوصيت نه دي، بلکه دې نه وړاندې بنی اسرائيل هم ددې مکلف وو. اوالته د صحيح قول مطابق اودس ددې امت خصوصيت دې پخوانو امتونو ته داشرف حاصل نه وو. سابقين انبياء گرامو ته هم دا حکم وو. حدث اکبر نه طهارت ددې امت خصوصيت نه دي ددې په دليل کښې علامه عبدالحی لکهنوی رحمته الله فرماني: عبد بن حميد د وهب رحمته الله نه نقل کړی دی چه هغوی فرماني «مکتوب فی الزبور: من اغتسل من الجنابة فإنه عودي حقاً» (يعنی په زبور کښې ليکلې شوی دی چه الله تبارک وتعالی ارشاد فرمايلې دي چاچه د جنابت نه غسل اوکړو هغه زما حقيقي بنده دي او چاچه د جنابت نه غسل او نه کړو هغه په حقيقت کښې زما دښمن دي.

(۱) بداية المجتهد ونهاية المقتصد: ۵۲۷/۱.

(۲) لامع الدراري: ۲۰۶/۲.

(۳) السعاية فی کشف مافی شرح الوقاية: ۱۷/۳، ولم أجده تماماً كما ذكر، إلا أن الإمام أبابكر أحمد بن مروان بن محمد الدينوري القاضي المالكي (المتوفى ۳۳۳ هـ) أخرجه مختصراً في المجالسة وجواهر العلم (۱۴۹/۶-۱۴۸) رقم الحديث: (۲۴۷۸) ولفظه: [قال] حدثنا محمد بن عبد العزيز، نا أبي، نا عبد الرزاق، نا معمر عن زيد بن أسلم، قال: سمعت وهباً الدمازي يقول: «قرأت في الزبور: إن الله تبارك وتعالى يقول: "من اغتسل من الجنابة فإنه عودي حقاً". آه. أما لفظه: "فإنه عودي حقاً" أخرج معناه الإمام أبو بكر أحمد بن الحسين البيهقي (المتوفى ۴۵۸ هـ) مرسلًا في شعب الإيمان، باب العشرون من شعب الإيمان [وهو باب] في الطهارات، فضل الوضوء (۱۹/۳) رقم الحديث (۲۷۴۹): [قال] أخرنا أبو عبد الله الحافظ، ثنا أبو العباس الأصم، ثنا يحيى بن أبي طالب، ثنا عبد الوهاب بن عطاء، أنا عوف بن أبي جميلة وجعفر بن حبان أبو الأشهب والربيع بن صبيح عن الحسن عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه يروى ذلك عن ربه تبارك وتعالى أنه قال: ثلاث من حافظ عليهن فهو عودي حقاً. وقال عوف وأبي: حقاً. ومن ضيعهن فهو عودي حقاً، الصلاة، والصوم والجنابة يعني غسل الجنابة وهذا مرسل. ۱.

د انبیاء سابقین وظیفه: علامه بیہقی رحمہ اللہ پہ دلائل النبوة کنبی نقل کری دی چہ غسل جنابت د انبیاء کرام علیہم السلام وظیفہ وہ پہ دی امت باندی ہم د جنابت غسل فرض کرپی شوی دی. چنانچہ ہغوی د حضرت وہب بن منبہ رحمہ اللہ نہ نقل کری دی چہ اللہ تعالیٰ پہ زیور کنبی پہ حضرت داؤد علیہ السلام باندی وحی نازل کرہ اوونی فرمانیل: «یاد داؤد! إله سألني من بعدك لبي يهي: أحمدو محمداً، صادقاً سیداً، لا أعشبه عليه أهداً، ولا يفضيني أهداً، وقد غفرت له قبل أن يعصيني ما تقدم من ذنبه وما تا آخر وأتمه مرحومة، أعطيتهم من النوافل مثل ما أعطيت الأنبياء، واقتضت عليهم الفرائض التي افترضت على الأنبياء والرسل، حتى يأتي يوم القيامة نورهم مثل نور الأنبياء، وذلك ألي افترضت عليهم أن يطهروا لي لكل صلاة، كما افترضت على الأنبياء قبلهم، وأمرهم بالغسل من الجنابة كما أمرت الأنبياء قبلهم وأمرهم بالحج كما أمرت الأنبياء قبلهم، وأمرهم بالجهاد كما أمرت الرسل قبلهم» (۱)

یعنی ای داؤد! تانہ پس بہ یونبی راخی دہغہ نوم بہ احمد او محمدوی، ہغہ بہ ربتونی اوسرداری، زہ بہ دہغہ نہ کلہ ہم نہ ناراض کیرم اوہغہ بہ ما کلہ ہم ناراض نہ کری. ماد نافرمانی نہ وړاندی د ہغہ مخکنبی روستو تول گناہونہ معاف کرپی دی. دہغہ امت بخنبلی شوی دی. مادہغہ امت تہ د انبیاء کرامو پہ شان نوافل ورکری دی اوپہ ہغوی باندی ہغہ فرائض فرض کرپی شوی دی کوم چہ پہ انبیاء کرامو اورسولانو باندی فرض کرپی شوی. تردی چہ ہغوی بہ پہ قیامت کنبی زما پہ دربار کنبی حاضریری پہ داسی حال کنبی چہ دہغوی نور بہ د انبیاء کرامو دنور پہ شان وی. داخکہ چہ ما پہ ہغوی باندی فرض کرپی دی چہ ہغوی د زما دپارہ پہ ہرمانخہ کنبی پاکی حاصلہ کری لکہ خنگہ چہ پہ مخکینو انبیاء کرامو باندی فرض کرپی شوی وو. او ماہغوی تہ دجنابت نہ دغسل حکم ورکری دی لکہ خنگہ چہ دہغوی نہ مخکنبی رسولانو تہ حکم ورکری شوی وو او ہغوی تہ د حج حکم ورکری شوی دی لکہ چہ وړاندی انبیاء کرامو تہ ورکری شوی وو اوہغوی تہ مہی د جہاد حکم ورکری دی لکہ چہ وړاندی رسولانو تہ حکم ورکری شوی وو.

د جنابت غسل گلہ فرض شوی؟: دغسل فرضیت د ہجرت نہ وړاندی شوی. حافظ ابن عبدالبر رحمہ اللہ د اہل سیر نہ نقل کری دی چہ غسل د جنابت پہ مکہ مکرمہ کنبی فرض شوی. (۲)
دغسل جنابت فرضیت پہ مکہ مکرمہ کنبی پہ کومہ موقع شوی نویہ دی بارہ کنبی علامہ عبدالحی لکهنوی رحمہ اللہ لیکلی دی چہ دغسل جنابت فرضیت مکہ مکرمہ کنبی اسراء (معراج) پہ شپہ شوی لکہ چہ دابن عمر رضی اللہ عنہما روایت پہ دی باندی دلالت کوی. (۳)

امام ابوداؤد رحمہ اللہ د حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما نہ نقل کری دی: «كانت الصلاة خمسين، والغسل من الجنابة سبع مرار، وغسل البول من الثوب سبع مرار، فلم يزل رسول الله صلى الله عليه وسلم يسأل حتى جعلت الصلاة خمساً، والغسل من الجنابة مرة، وغسل البول من الثوب مرة» (۴)، یعنی پہ شروع کنبی مونخونہ پنخوس او د جنابت غسل اووہ خل او دمٹیا زو کیری وینخل اووہ خل فرض شوی وو، رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم (پہ شپہ دمعراج) دا لہ تعالیٰ نہ

(۱) جماع أبواب صفة رسول الله صلى الله عليه وسلم، باب صفة رسول الله صلى الله عليه وسلم في التوراة والإنجيل والزبور وسائر الكتب وصفة أمته: ۳۸۰/۱.

(۲) إنسان العيون في سيرة الأمين المأمون المعروف بالسيرة الحلبية: ۳۷۸/۱، أوجز المسالك: ۳۳۹/۱.

(۳) السعاية: ۲۷۴/۳.

(۴) كتاب الطهارة، باب في الغسل من الجنابة، رقم الحديث: ۲۴۷.

دکمی درخواست او کړو تردې چې پنځه مونځونه باقی پاتې شو او غسل د جنابت یوځل او د متيازونه کپړې وینځل یوځل باقی پاتې شو.

د غسل په فرضیت باندې د علماؤ اتفاق: بیاجمهور علماء فرمائی چې د جنابت غسل فرض دې. ابن عبد البر رحمته الله (۱) ابن رشد مالکی رحمته الله (۲) او ابن حزم رحمته الله په دې باندې اتفاق نقل کړې دې. (۳) لیکن عمر بن ابراهیم العلوی الزیدی الکوفی الحنفی (المتوفی ۵۳۹ هـ) چې د روافض فرقه جارودیه سره تعلق لرلو هغه د غسل جنابت قائل نه وو. (۴)

د علامه ابوالغنام نوسی قول: علامه شمس الدین ذهبی رحمته الله العیفری خبرمن غیر (۵) او تاریخ اسلام کښې نقل کړی دی «قال المحافظ محمد بن ناصر: سمعت المحافظ أبا الغنام النرسی يقول: عمر بن إبراهيم جارودي المذهب ولا يرى الغسل من الجنابة» (۶) یعنی حافظ بن ناصر وویل دی چې ما د حافظ ابوالغنام النرسی نه واوریده چې عمر بن ابراهیم جارودی المذهب وو او د غسل جنابت قائل نه وو.

د قرآن اوسنت مخالفت: دهغه دامذهب د قرآن اوسنت خلاف دې ځکه چې د الله تعالی ارشاد دې (وَأَن كُنتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا) (۷)

اوبنې کریم صلی الله علیه و آله ته چې کله هم جنابت شوې نو حضور پاک غسل فرمائیلې دې لکه څنگه چې د روایاتونه معلومیږي.

د جنابت د غسل تعلیم: الله تعالی بنی کریم صلی الله علیه و آله ته د نور ارکان اسلام سره د حضرت جبرائیل علیه السلام په ذریعه باندې د جنابت د غسل تعلیم هم ورکړې دې. چنانچه په مصنف ابن ابی شیبې کښې د عبد الله بن بریده رضی الله عنه روایت دې هغه فرمائی چې کله مونږ مدینې منورې ته راغلو نو د حضرت عبد الله بن عمر رضی الله عنه په خدمت کښې حاضر شو هغوی او فرمائیل: «کنّا عند رسول الله صلى الله عليه وسلم فأتاه رجل جهل الثياب ذهب الريح، حسن الوجه، فقال: السلام عليك يا رسول الله! فقال: وعليك، فقال: يا رسول الله! أدنومك؟ فقال: "أدئ" فبدأ أدنوه، فقلنا: ما رأيناك اليوم رجلاً أحسن ثوباً ولا أطيب ريحاً ولا أحسن وجهاً ولا أشد توقيراً لرسول الله صلى الله عليه وسلم، ثم قال: يا رسول الله! أدنومك؟ قال: "أدنومك؟ قال: "لعم" فبدأ أدنوه، فقلنا مثل مقالتنا، ثم قال له الثالثة: أدنومك يا رسول الله؟ قال: "لعم" حتى ألقى ركبته بركة رسول الله صلى الله عليه وسلم، قال: يا رسول الله! ما لإسلام؟ قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "تليهم الصلاة، وتؤتي الزكاة، وتصوم رمضان، وتحج البيت، وتقتل من الجنابة، قال: صدقت، فقلنا: ما رأيناك اليوم قط رجلاً، والله لكأله لم ير رسول الله صلى الله عليه وسلم، يعني مونږ د

(۱) الاستذکار: ۱/۳۰۴ فتح المالک یتبویب التمهید: ۱/۴۲۰.

(۲) بداية المجتهد: ۱/۵۳۴.

(۳) الأوسط فی السنن والإجماع والاختلاف: ۱/۱۱۱.

(۴) لسان المیزان: ۶/۶۳-۶۲.

(۵) العیفری خبرمن غیر: ۲/۳۵۷-۳۵۶.

(۶) تاریخ الإسلام: ۱۱/۳۲۱.

(۷) المائدة: ۶، یعنی که چېرې تاسو په جنابت کښې شئ نو په ښه شان سره پاکي حاصلوئ. دا آیت سره ددې چې مدنی دې لیکن دا د هغه آیاتونه دی د کوم حکم چې په مکه کښې راغلې وو او نزول ئی په مدینه کښې شوې. (السعیة: ۱/۲۷۴).

رسول اللہ ﷺ پہ مجلس کنبی ناست وو چہ ناخابی د رسول اللہ ﷺ پہ خدمت کنبی یو سہی راغلو چہ د بہترین کپرو والا، بشکلی خوشبونی والا اوبشکلی مخ والا وو۔ ہغہ د اللہ تعالیٰ د نبی پہ خدمت کنبی سلام عرض کرو نو حضور پاک د سلام جواب ورکرو۔ بیا ہغہ عرض اوکرو ای د اللہ تعالیٰ رسول آیا زہ لہر شان نیزدی شم؟ نو حضور پاک ارشاد افرمائیلو رانیزدی شہ، نو ہغہ لہر شان نیزدی شو۔ حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما وائی چہ مونہ پہ (خپل زہ کنبی)، اووئیل چہ مونہ د نن ورخې پہ شان یوسہی نہ دې لیدلې چہ د بشکلی کپرو والا، پاکیزہ خوشبونی والا، بشکلی مخ والا او د رسول اللہ ﷺ د یرزیات عزت کونکې۔ بیا دې سہی عرض اوکرو ای د اللہ تعالیٰ رسول آیا زہ تاسو تہ درنیزدی شم؟ نبی کریم ﷺ افرمائیل او، نو ہغہ لہر نور ورنیزدی شو۔ مونہ پہ خپل زہ کنبی د مخکنبی خبرې پہ شان سوچ اوکرو۔ بیا دې سہی پہ دریم خل اووئیل ای د اللہ رسول آیا زہ تاسو تہ درنیزدی شم؟ نبی کریم ﷺ افرمائیل او، نو د حضور پاک سرہ دومرہ نیزدی شو چہ ہغہ خپل دواړہ زنگونہ د رسول اللہ ﷺ زنگونو سرہ یو خانی کرل۔ بیا ہغہ سوال اوکرو ای د اللہ رسول آسلام خہ خیزدی؟ نبی کریم ﷺ افرمائیل (اسلام دادې چہ)، تہ مونخ قائم کړې، زکوٰۃ ادا کړې، درمضان روژې اوساتې، د بیت اللہ حج اوکړې او د جنابت غسل اوکړې۔ ہغہ اووئیل تاسو ربتیا افرمائیل مونہ وئیل چہ مونہ د نن پہ شان سہی کله ہم نہ دې لیدلې، پہ اللہ تعالیٰ قسم الکہ چہ ہغہ رسول اللہ ﷺ تہ د (دغہ امور) تعلیم ورکولو۔ د غسل د مشروعیت حکمت: د حیض نفاس او جنابت نہ پس د سہی اوبشخې پہ بدن کنبی فتور او سستی پیدا کیرې، پہ طبیعت کنبی د یو قسم کمزوری او کمې محسوس کیرې۔ پہ غسل سرہ پہ سہی کنبی تازہ والې راخی۔ د حیض نفاس او جنابت سرہ راتلونکې کمزوری لرې کیرې او طبیعت بحال کیرې۔ بیا د جنابت پہ حالت کنبی پہ عام توگہ انسان د اللہ تعالیٰ د ذکر نہ غافل کیرې او حائضہ او نفساء مونخ ہم صحیح نہ دې۔ اللہ تعالیٰ د جنابت وغیرہ نہ پس غسل واجب گرخولې دې دې دپارہ چہ د انسان قوت بحال شی او ہغہ تازگی محسوس کړی او د اللہ تعالیٰ د ذکر نہ غافل نہ شی او شرعا د مونخ ادا کول صحیح شی۔^(۱)

د حکیم الامت رحمۃ اللہ علیہ توجیہ: حکیم الامت حضرت مولانا اشرف علی تھانوی رحمۃ اللہ علیہ د غسل د مشروعیت وجہ بیانولو سرہ فرمائی: جنابت او حیض دواړہ داسې حالتونہ دی کوم تہ چہ د قرب الہی سرہ منافات او پہ کوم کنبی چہ نجاست سرہ اختلاط دې۔ او مونخ او قرآن کریم لوستل اللہ تعالیٰ سرہ د ہم کلام کیدو مرتبہ دہ او د اللہ تعالیٰ سرہ د ہم کلام کیدو شرف سرہ انسان ہلہ مشرف کیدې شی چہ د ہر قسم نجاستونو نہ پاک او مطہروی خکہ چہ اللہ تعالیٰ پاک دې او ہغہ د ناپاکئی نہ نفرت دې۔ حکیم الامت حضرت مولانا اشرف علی تھانوی رحمۃ اللہ علیہ نورلیکلی دی چہ پہ جماع کنبی تلذذ وی او پہ دې سرہ پہ ذکر الہی کنبی غفلت ضرور کیرې پہ دې وجہ د دې د تلافی کولو دپارہ غسل کولې شی۔ د منی پہ وتلو سرہ د بدن تول مسامات کولایرې کله دې نہ خولہ اوخی او دې خولې سرہ د بدن د دنتہ حصی نہ گندہ مواد ہم خارج کیرې کوم چہ مساماتوتہ پہ رسیدوسرہ حصاریرې۔ کہ چرې دا اونہ وینخلې شی نو د خطرناکو بیمارو راپیدا کیدو اندیبنہ کیرې۔^(۲)

د بقراط قول: حضرت مولانا انور شاہ کشمیری رحمۃ اللہ علیہ افرمائیل چہ فصول بقراط کنبی دی: د جماع نہ پس فوری توگہ باندې غسل کولوسرہ د بیمارئی خطرہ دہ پہ دې وجہ دیرہ تادی نہ دی کول پکار۔ دغہ

(۱) تعلیقات بدایہ المجتہد: ۵۲۷/۱

(۲) احکام اسلام محل کی نظر میں: ص ۳۷۔

شان غسل جنابت بالکل نه کولوسره برکې مرض او گنده بغل بیماری پیدا کیږي اوحیض په حالت کنبې جماع کولوسره د جذام بیماری پیدا کیږي.^(۱) که چېرې څوک دا اووانی چه منی په نجس کیدو کنبې په یقیني توگه د متیازو وغیره نه کمه ده نوبیا صرف خروج منی سره د پوره بدن وینخل ولې واجب گرځولې شوی دی نه چه په بول ویراز سره؟

جواب: علامه شعرانی رحمته الله المیزان الکبری: کنبې د خپل رور شیخ افضل الدین نه ددې جواب نقل کړې دي چه د خروج منی یا جماع د وجې نه پوره بدن وینخل واجب گرځول صرف د نجاست د وجې نه نه دی بلکه په دې کنبې د موجود هغه خوند د وجې نه دی چه په پوره بدن کنبې ورننوخې اودا یخوی اودې د خپل رب د یادنه غافل کوی. هم په دې وجه شارع مونږ ته د احکم راکړې دي چه ترکوم ځانی پورې د دې خوند رسیږي هلته د بدن پوره سطح باندې اوبه اوبهیونی (دې د پاره چه ددې اثرات ختم کړې شي).^(۲)

د ابن قیم الجوزیه رحمته الله رائي: علامه ابن قیم الجوزیه رحمته الله لیکلی دی چه په خروج منی سره د غسل واجب اولازم کیدل او په متیازو وغیره سره نه واجب کیدل د شریعت اسلامی د لویو خویانو رحمت حکمت او مصلحت نه دي. ځکه چه منی د ټول بدن نه اوځي په دې وجه الله سبحانه وتعالی ددې نوم سلاله کیخودلې دي.^(۳) ځکه چه منی د ټول بدن نه راوتوسره آخرد شاپه لار بنکته راځي (اود اندام مخصوصه په ذریعه سره خارج کیږي) اومتیازې وغیره صرف د خوراک څښاک فضلي وی کوم چه په معده اومثانه کنبې جمع کیږي. په دې وجه د خروج بول ویراز په نسبت د منی وتلوسره بدن ډیر کمزورې کیږي.^(۴)

جنابت د غفلت سبب او غسل د تازگۍ سبب دي: په خروج منی سره غسل کول نه صرف د بدن زړه او روح د پاره مفید دي بلکه د هغه ټولو ارواح د پاره مفید دي دکوم چه بدن سره تعلق دي. ځکه چه دا په غسل سره قوی کیږي. غسل د خروج منی سره راتلونکې کمزوری لرې کوی. په جنابت سره په بدن کنبې دروندوالي، سستی او غفلت پیدا کیږي اوبه غسل سره تازگی او په بدن کنبې سپکوالي پیدا کیږي.^(۵)

د جنابت بوج: د جنابت نه پس ترکومي پورې چه غسل کولوسره طهارت حاصل نه کړې شي ددې په نجاست سره انسان په خپل ځان د غریه شان بوج محسوس کوی. چنانچه حضرت ابوالدرداء رضی الله عنه فرمائي: «وَاغْتَسَلْتُ لِكُلِّ الْفِتْيَةِ عَنِ جِلْدٍ»^(۶) یعنی ماغسل (دجنابت) اوکړو (اودغسل نه پس داسې محسوس شوه چه) لکه چه ماد خپل ځان نه یو غرنکته کړې وی.

^(۱) فیض الباری: ۱/۵۳۲ انوار الباری: ۹/۹.

^(۲) السعایه: ۱/۱۸.

^(۳) وهوفي قوله تعالى ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ﴾ المؤمنون: ۱۲.

^(۴) إعلام الموقعين عن رب العالمين، فصل: كل ما في الشريعة يوافق العقل، الغسل من المنى دون البول: ۲/۱۰۱.

^(۵) أعلام الموقعين عن رب العالمين: ۲/۷۸-۷۷.

^(۶) الحديث أخرجه الإمام أبو داود في سننه، في كتاب الطهارة، باب الجنب يتيمم، رقم الحديث: ۳۳۲، انظر جامع الأصول رقم: ۵۲۹۲.

د جنابت د غسل نه بې پرواهي کولونځوست: کوم سړې چه په غسل جنابت کښې بې پرواهي کوي او هغه د جنبي پاتې کيدو عادت گرځولې وي تردې چه د مونځ وخت هم تير شي نودداسې سړي د جنابت نځوست ذکر په حديث شريف کښې راغلي دي. چنانچه امام ابوداؤد رحمه الله او امام نسائي رحمه الله د حضرت علي عليه السلام نه د حضور اقدس عليه السلام ارشاد مبارك نقل کړې دې چه نبی کریم عليه السلام فرماييلي دي «لا تدخل الملائكة بيتا فيه صورة ولا جلب ولا كلب» يعنی د رحمت ملائکې په داسې کور کښې نه داخلېږي په کوم کښې چه تصوير جنبي او سپي وي.

د جنابت غسل ناخوښولو انجام: اسلامي احکام ناخوښه گرځول او دهغې په مقابلې کښې د کافرانو د مذهب څه خبره خوښول ډيره خطرناکه خبره ده. کيدې شي چه څوک مغرب وهلي او د جديد تعليم لرونې تش په نوم عالم يا مستشرقين شاگردان دامعمولی عمل گنري ليکن يادلرنی چه داد يومؤمن د ايمان د پاره د زهر هلاهل نه کم نه دي. اکثر داسې خبرې د ايمان نه محرومي او دلن د خالي کيدو سبب جوړېږي. يوه مشهوره واقعه ده چه يو عالم په انگلينډ کښې اوسيدلو. هلته يوه انگریزه ښځه مسلماننه شوه. د دغه عالم په لاس نې کلمه اولوستله او دهغه نه د دين د ډيرو خبرو د تعليم حاصلولو سره نې په عمل کښې پوخوالي پيدا کړو. څه موده پس دغه ښځه وفات شوه او دهغې نې هم هلته جنازه کولوسره خښه کړه. دا مولوی صاحب د انگلينډ نه د حج يا عمرې په نيت سره مکې مکرمي ته راغلو. هلته د يو بل عالم انتقال شوې وو.

په مکې کښې رواج دادې چه هم په يوقبر کښې څه موده پس بل مړې کيځودې شي. دغه شان هم په يوقبر کښې د مناسب وقفې سره ډير مړي يوبل پسې خښولې شي. د رومي مړي هډوکي وغيره يوطرف ته کولوسره هم په دغه قبر کښې بل مړې کيځودې شي. هم په دغه رواج سره د دغه مړشوی عالم د پاره هم يوقبر کولوکړې شو نو په هغې کښې د انگلينډ دهغه مړې شوې ښځې نعش د اول نه پروت وو. د انگلينډ والا مولوی صاحب هم هلته موجود وو هغه دا ښځه اوپيژندله. هغه مړشوي عالم په يوبل قبر کښې خښ کړې شو.

مولوی صاحب چه کله انگلينډ ته لاړ نو دهغه خيال راغلو چه په انگلينډ کښې خښه کړې شوې دغه نوې مسلماني ښځې نعش خو مکې مکرمي ته رسولې شوې دې چه دلته دهغې په قبر کښې څوک دي؟ دې سوچ کولوسره نې چه کله دهغې په قبر کښې اوکتل نو هلته دمکې دهغه عالم مړې پروت وو. هغه ډير حيران شو چه داڅه قصه ده. بيا هغه سوچ اوکړو چه مکې کښې د دې عالم باره کښې معلومات کول پکاردی چه هغه څنگه سړې وو؟ د خلقونه نې تپوس اوکړو نو هريوهم دغه اوونيل ډير ښه عالم وو ډير نیک وو. په دې باندې هغه سوچ اوکړو چه دهغه د ښځې نه معلومول پکاردی ځکه چه د ښځې تعلق ډير نيزدې وي. دهغې نه تپوس اوکړې شو نو هغې هم دغه جواب ورکړو چه ډير ښه وو ليکن يوه خبره به نې کوله که په جنابت کښې غسل فرض نه وي نو ډيره آساني به وي. په عيساني مذهب کښې دا ډيره ښه خبره ده چه غسل جنابت فرض نه دي.

د غور کولونه پس معلومېږي چه يوه ښځه کومه چه د کفر په وطن کښې مړه شوې وه دهغې څه عمل الله تعالی ته دومره خوښ شوې وو چه دهغې مړې دهغه ځاني نه مکې مکرمي ته اورسولو او يو عالم چه په ظاهره ډير نیک وو ليکن هغه په اسلام کښې نقص راوويستلو يو اسلامي حکم يعنی د جنابت نه پس غسل نې ناخوښ کړو او د دې په مقابلې کښې د عيسائيت طريقه ښه او گټرله. د کومې نقصان چه

دا شو چه په مکه کښې مړ کيدونه پس هلته د څښيدونه باوجود الله تعالى د هغه مړې د کافرانو وطن ته اور رسولو، اعاذنا الله منه. (۱)

دا واقعۀ د هغه مسلمانانو د پاره د عبرت سبب دې چه په هره خبره کښې د مغرب او د کافرانو د پاره د خوښوالی اظهار کوي. خاص کر د اهل علم په نوم باندې ياديدونکی خلق چه د خپلو مشرانو د نسبتونو امانتدار جوړيدو په ځائی سرکاری عهدو این جی اوز ورکړې شوې دولت د وجې نه مستشرقين او د هغوی د منونکو په غير کښې تلې ناست دی يا خپل نسبت بزرگانو طرف ته خو کوي ليکن هغوی په حقيقت کښې د دې دنيا وې مفاداتو حصول غواړي. تحرير او تقرير افکار او نظريات کښې هغوی د مسلمانانو ترجمانی کولو په ځائی هروخت د غير مسلمو تعريفونه کوي. لکه چه دا خلق په اسلام باندې کفر ته ترجيح ورکوي. داسې خلقوله هم د خپل بد انجام نه ويريدل پکار دی. الله تعالى دې د ټولو مسلمانانو ايمان عقائد او نظرياتو حفاظت اوکړي.

په دين اکبري کښې د غسل جنابت منسوخيت: حضرت مولانا منظور احمد نعمانی صاحب رحمته الله عليه تذکره مجدد الف ثاني کښې ليکلی دی چه د (اکبريادشاه) د نوي دين يوه مسئله وه چه غسل جنابت واجب نه دې چه د مني نه نيکان خلق پيدا کيږي بلکه بهتر د دې چه د کوروالی کولونه وړاندې غسل اوکړې شی (۲) دا خبره بديهي البطلان ده.

د بدن او قلب ضرورت: بهر حال دا يوه داسې معامله ده کوم چه هر سليم الطبع او صحيح الفطرت سرې پيژنی چه غسل جنابت د انسانی بدن او قلب د ضرورياتونه دی ځکه چه جنابت سره د انسان ارواح طيبه يعنی د فرشتونه لريوالې پيدا کيږي او کله چه غسل کوي نودا لريوالې ختميږي. بل د جنابت د وجې نه انسانی روح د خپل رب په دربار کښې د سجدې کولونه منع کولې کيږي. حضرت ابو الدرداء رضي الله عنه فرمائی: «اذا نام الانسان عرج روحه، حتى يؤتى بها إلى العرش، فإن كان طاهراً أذن لها بالسجود، وإن كان جنباً لم يؤذن لها بالسجود» (۳) يعنی کله چه انسان اوده کيږي نو د هغه روح د عرش طرف ته اوړلې شی، که چرې انسان پاک وي نو د هغه روح د خپل رب په دربار کښې د سجدې کولو اجازت ورکولې شی او که هغه جنبی وي نو د هغه روح ته د سجدې کولو اجازت نه ملاويږي.

د اوده کيدونه وړاندې د اودس حکمت: کيدې شی هم دغه وجه ده چه د حضور پاک د تعليماتو نه معلوميږي چه جنبی کله اوده کيږي نو هغه له پکار دی چه اودس اوکړي. کله چه حضرت عمر رضي الله عنه د رسول الله صلى الله عليه وسلم نه تپوس اوکړو «هل ينأمر أحدٌ وهو جنب؟» يعنی په مونږ کښې څوک اوده کيدې شی په داسې حال کښې چه هغه جنبی وي؟ حضور پاک او فرمائيل «لعمركم لو طأتم لعمركم حتى يغتسل (اذا شاء)» (۴) او هغه له پکار دی چه هغه دې اودس اوکړي بيادې اوده شی تر هغې پورې کله چه هغه او غواړي چه غسل اوکړي (د سحر نه وړاندې).

(۱) جواهر الرشيد: ۱۵/۹-۱۴.

(۲) ص: ۷۲، بحواله فتاوی حقانيه: ۵۶۸/۱.

(۳) الاثر أخرجه عبدالله بن المبارك المروزي في كتاب الزهد، الجزء العاشر، ص: ۲۵۴، رقم: ۱۲۴۵.

(۴) الحديث أخرجه الإمام مسلم في صحيحه وانفرد به، كتاب الحيض، باب جواز نوم الجنب واستحباب الوضوء له وغسل الفرج إذا يأكل أو يشرب أو ينام أو يجمع، رقم الحديث: ۷۰۳، انظر: تحفة الأشراف، رقم: ۷۷۸۱.

دَ حَاقِقِ اطِبَاءِ رَاقِبِ: حَاقِقِ طِبِیْبَانِوَدَدِیْ خَبَرِیْ صِرَاحَتِ کَرِیْ دِیْ چِه دَ جَمَاعِ نِه پَس غَسَلِ کُولِ دَ بَدَنِیْ تَحْلِیْلِ شَوِیْ قَوْتُونِه وَاپَسِ کَوِیْ اَوکَمزورونی خَتَمویْ اَوَدِ بَدَنِیْ اَوْرُوحِ دَپَارِه دِیْرِزِیَاتِ مَفِیْدِ دِیْ. اَوَدِ جَنَابَتِ پِه حَالَتِ کِنَبِیْ پَاتِیْ کِیْدَلِ دَ بَدَنِیْ اَوْرُوحِ دَپَارِه سَخْتِ مَضْرَدِیْ. دَدِیْ اَمَرِ پِه بَنِه وَالیْ بَانْدِیْ عَقْلِ اَو فَطَرَتِ سَلِیْمِه گَوَاهِیْ کَافِیْ دِه. (۱)

دَ غَسَلِ جَنَابَتِ دَ فَضِیْلَتِ بَارِه کِنَبِیْ یُوسُفِ سِنْدِ رَوَایَتِ: دَ جَنَابَتِ دَ غَسَلِ دَ فَضِیْلَتِ بَارِه کِنَبِیْ بَعْضِ بَیْ سِنْدِ اَو مَوْضُوعِ رَوَایَاتِ بِیَانِوَلِیْ شِیْ. پِه عَامِ تَوَگِه خَطِیْبَانِ حَضْرَاتِ پِه خِیْلُو بِیَانِوَنُو کِنَبِیْ دَاسِیْ بَیْ سِنْدِ رَوَایَتُونِه بِیَانِوِیْ. تَرَدِیْ چِه بَعْضِ حَضْرَاتُو وِرَآنْدِیْ رَاتِلُونِکِیْ بَیْ سِنْدِ رَوَایَتِ تَحْقِیْقِ کُولُونِه بَغِیْرِ دَ تَشْرِیْحِ پِه نَوْمِ بَانْدِیْ یَوْمُ مَفْصَلِ کِتَابِ هَمِ تَصْنِیْفِ کَرِیْ دِیْ. (۲)

عَلَامَه جَلَالِ الدِّیْنِ سِیَوْطِیْ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْہُ فَرْمَانِیْ چِه مَاتِه شَیْخِ شَمْسِ الدِّیْنِ ابْنِ الْقَمَاحِ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْہُ پِه یُوِه مَجْمُوعَه کِنَبِیْ دَا رَوَایَتِ مَلَاوُشَوِیْ دِیْ. پِه کَوْمِ کِنَبِیْ چِه دَ اَبُو الْعَبَّاسِ مُسْتَغْفَرِیْ نِه رَوَایَتِ وُو چِه مَیْوَخَلِ دَ عِلْمِ پِه تَلَاشِ کِنَبِیْ اَبُو حَامِدِ مِصْرِیْ لِه دَمَضْرَتِلُو دَپَارِه اَرَادِه اَوکَرِه. هَلَتِه پِه رَسِیْدِوَسْرِه مَادَهَغِه نِه حَدِیْثِ دَ خَالِدِ بِنِ وَلِیْدِ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْہُ اَوْرُولُو دَرخَوَاسْتِ اَوکَرُو. هَغِه مَاتِه دَ یُوکَالِ رُوژِیْ سَاتِلُو حَکْمِ رَاکَرُو. بِیَا مَاهَغِه تِه دَدِیْ بَارِه کِنَبِیْ بِیَا دَرخَوَاسْتِ اَوکَرُو نُو هَغِه دَخِیْلِ مَشَآئِخِ پِه سِنْدِ سَرِه دَ حَضْرَتِ خَالِدِ بِنِ وَلِیْدِ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْہُ پُورِیْ سِنْدِ سَرِه مَاتِه دَا حَدِیْثِ بِیَانِ کَرُو چِه حَضْرَتِ خَالِدِ بِنِ وَلِیْدِ رَضِیَ اللّٰهُ عَنْہُ فَرْمَانِیْ یُوسُفِیْ دَ حَضُورِ پَاکِ پِه خِدْمَتِ کِنَبِیْ حَاضِرِ شُو وُنِیْ وَثِیْلِ زِه دَ دُنْیَا اَو آخِرَتِ دَ نِیْکُو بَارِه کِنَبِیْ تِپُوسِ کُولِ غَوَارِمِ. حَضُورِ پَاکِ اَرشَادِ اَو فَرْمَانِیْلُو چِه خِه غَوَارِیْ تِپُوسِ اَوکَرِه. پِه دِیْ بَانْدِیْ دَغِه سَرِیْ دَمَخْتَلَفِ خِیْزُونُو مَتَعَلَقِ تِپُوسُونِه کُولِ شُرُوعِ کَرِه. پِه دَغِه سَوَالُونُو کِنَبِیْ نِیْ دِیْوَسَوَالِ دَا پُو بِنِیْتَنِه اَوکَرِه «أَحِبُّ أَنْ أَلْقَى اللَّهَ تَقِيًّا مِنَ الذُّنُوبِ» چِه زِه دَاغَوَارِمِ دَ گَنَاهُونُونِه پَاکِ صَفَاشَمِ اَو اللّٰهُ تَعَالٰی سَرِه مَلَاقِیْ شَمِ. حَضُورِ پَاکِ پِه جَوَابِ کِنَبِیْ اَرشَادِ اَو فَرْمَانِیْلُو «اغْتَسِلْ مِنَ الْجَنَابَةِ مَتَطَهَّرًا، تَلْقَى اللَّهَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمَا عَلَيْكَ ذَنْبٌ» یَعْنِیْ دَ جَنَابَتِ غَسَلِ پِه بَنِه اَهْتِمَامِ اَو صِفَاتِیْ سَرِه کُوِه نُوَدِ قِیَامَتِ پِه وَرَخِ بِه اللّٰهُ تَعَالٰی سَرِه پِه دَاسِیْ حَالِ کِنَبِیْ مَلَقَاتِ اَوکَرِیْ چِه پِه تَابَانْدِیْ بِه هِیْخِ گَنَاهِ نِه وِیْ. (۳) وَاَللّٰهُ اَعْلَمُ بِالصَّوَابِ.

(۱) إعلام الموقعین عن رب العالمین: ۷۸/۲.

(۲) دَ مَذْکُورِه کِتَابِ نَوْمِ "بَزْدِیْ کِیْ پَیْسِ مَسْأَلِ اَوْرَانِ کَالَا مِیَابِ مَل" دِیْ کَوْمِ چِه اَدَارَةِ الرِّشِیْدِ کِرَاجِیْ نِه چَهَابِ شَوِیْ دِیْ.

(۳) وِتْمَاہ: قَالِ الْعَلَامَةُ السِّیَوْطِیْ:

وَجَدْتُ بَخْطَ الشَّيْخِ شَمْسِ الدِّیْنِ بِنِ الْقَمَاحِ فِیْ مَجْمُوعِ لِه عَنْ أَبِي الْعَبَّاسِ الْمُسْتَغْفَرِیْ قَالِ: قَصَدْتُ مِصْرَ اَرِیْدُ طَلَبِ الْعِلْمِ مِنَ الْإِمَامِ أَبِي حَامِدِ الْمِصْرِیِّ وَالتَّمَسُّتِ مِنْهُ حَدِیْثَ خَالِدِ بِنِ الْوَلِیْدِ فَأَمَرَنِي بِصَوْمِ سَنَةٍ. ثُمَّ هَاوَدْتُهُ فِي ذَالِكَ، فَأَخْبَرَنِي بِإِسْنَادِهِ عَنْ مَشَايِخِهِ إِلَى خَالِدِ بِنِ الْوَلِیْدِ قَالِ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: إِنِّي سَأَلْتُكَ عَمَّا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ فَقَالَ لِه: "سَلْ عَمَّا بَدَا لَكَ" قَالِ: يَا نَبِيَّ اللَّهِ أَحِبُّ أَنْ أَكُونَ أَعْلَمَ النَّاسِ. قَالِ: اتَّقِ اللَّهَ تَكُنْ أَعْلَمَ النَّاسِ. فَقَالَ: أَحِبُّ أَنْ أَكُونَ أَغْنَى النَّاسِ. قَالِ: كُنْ قَنَعًا تَكُنْ أَغْنَى النَّاسِ. قَالِ: أَحِبُّ أَنْ أَكُونَ خَيْرَ النَّاسِ. فَقَالَ: خَيْرَ النَّاسِ مَنْ يَنْفَعُ النَّاسَ. قَالِ أَحِبُّ أَنْ أَكُونَ أَخْصَ النَّاسِ إِلَى اللَّهِ قَالِ أَكْثَرُ مَنْ ذَكَرَكَ اللَّهُ تَكُنْ خَصَّ الْعِبَادِ إِلَى اللَّهِ. فَقَالَ: أَحِبُّ أَنْ أَكُونَ أَعْدَلَ النَّاسِ. قَالِ: أَحِبُّ لِلنَّاسِ مَا تَحِبُّ لِنَفْسِكَ تَكُنْ أَعْدَلَ النَّاسِ. فَكُنْ نَافِعًا لَهُمْ. قَالِ: أَحِبُّ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ. قَالِ: اُعْبُدِ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ. قَالِ: أَحِبُّ أَنْ يَكْمَلَ إِيْمَانِي. قَالِ: حَسَنَ خُلُقِكَ يَكْمَلُ إِيْمَانَكَ. فَقَالَ: أَحِبُّ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُطِيعِينَ. قَالِ: أَدِّ فَرَائِضَ اللَّهِ تَكُنْ مُطِيعًا. فَقَالَ: أَحِبُّ أَنْ أَلْقَى اللَّهَ نَقِيًّا مِنَ الذُّنُوبِ. قَالِ: اغْتَسِلْ مِنَ الْجَنَابَةِ مَتَطَهَّرًا تَلْقَى اللَّهَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَوْ مَا عَلَيْكَ ذَنْبٌ. قَالِ: أَحِبُّ أَنْ يَرْحَمَنِي رَبِّي.

قال: ارحم نفسك وارحم خلق الله يرحمك الله. قال: أحب أن تقل ذنوبي قال: استغفر الله تقل ذنوبك. قال: أحب أن أكون أكرم الناس. قال: لاتشكرون الله إلى الخلق تكن أكرم الناس. فقال: أحب أن يوسع علي في رزقي. قال: دُم على الطهارة يوسع عليك في الرزق. قال: أحب أن أكون من أحبائه الله ورسوله. قال: أحب ما أحب الله ورسوله وأبغض ما أبغض الله ورسوله. قال: أحب أن أكون آمنًا من سخط الله. قال: لاتغضب على أحد تأمن غضب الله وسخطه. قال: أحب (أن) تستجاب دعوتي. قال: اجتنب الحرام تستجب دعوتك. قال: أحب أن لا يقضحنى الله على رؤوس الأشهاد. قال: احفظ فرجك كي لا تفتضح على رؤوس الأشهاد. قال: أحب أن يستر الله على عيبي. قال: استر عيوب إخوانك يستر الله عليك عيوبك. قال: مالذي يمحو عني الخطايا؟ قال: الدموع والخصوع والأمراض. قال: أى سيئة أعظم عند الله؟ قال: سوء الخلق والشح المطاع. قال: مالذي يُسكن غضب الرحمن؟ قال: إخفاء الصدقة وصلة الرحم قال: مالذي يطفى نار جهنم؟ قال: الصوم. ١٥. (جمع الجوامع، الحجامع الكبير في الحديث والجامع الصغير وزوائد، المسانيد والمراسيل، مسند خالد بن الوليد رضى الله عنه، حرف الخاء: ١٤/٣٥٣-٣٥٢، رقم الحديث: ١٠٩٥٤، ونقل عنه العلامة على المتقى الهندي رحمه الله فى كنز العمال فى سنن الأقوال والأفعال، كتاب الموعظ والرقائق والخطب والحكم من قسم الأفعال، فصل فى جامع الموعظ والخطب، خطب النبى صلى الله عليه وسلم ومواعظه: ٥٣-٥٤/١٦ رقم الحديث: ٤٤١٤٧). يعنى حضرت خالد بن وليد رضي الله عنه فرمائي يوسري د حضورياك په خدمت كښې حاضر شو وئى ونييل زه د دنيا و آخرت باره كښې تاسونه پوښتنه كول غواړم. حضورياك ارشاد او فرمائيلو چه خه غواړي تپوس او كړه. په دې باندي هغه سري او ونييل اي دا الله تعالى نبى زه د ټولونه لوني عالم جوړيدل غواړم. حضورياك او فرمائيل دا الله تعالى نه ويره اختيار كړه د ټولو نه به لوني عالم جوړشي. هغه سري او ونييل په خلقو كښې د ټولو نه لوني غنى كيدل غواړم. حضورياك ارشاد او فرمائيل قناعت اختيار كړه په خلقو كښې به د ټولو نه لوني غنى جوړشي. هغه سري او ونييل چه زه په خلقو كښې د ټولو نه بهتر جوړيدل غواړم. حضورياك ارشاد او فرمائيلو په خلقو كښې د ټولو نه بهتر هغه سري دي چه خلقوته نفع رسونكي وى نوته هم خلقوته د نفع رسونكي جوړشي. هغه ونييل زه په ټولو خلقو كښې د ټولو نه لوني عادل جوړيدل غواړم. حضورياك او فرمائيل چه خه د خان دپاره خوښوي هم هغه د خلقود پاره هم خوښوه نو په خلقو كښې به د ټولو نه لوني عادل جوړشي. هغه ونييل زه دا الله تعالى په دربار كښې د ټولو نه خاص بنده جوړيدل غواړم. حضورياك او فرمائيل د الله تعالى ذكر په كثرت سره كوه نو دا الله تعالى په بنديگانو كښې به د ټولو نه خصوصى جوړشي. هغه ونييل زه دهغه خلقونه كيدل غواړم چه دا احسان والا د احسان صفت سره متصف دي. حضورياك ارشاد او فرمائيلو دا الله تعالى عبادت داسي كوه لكه چه ته هغه گوري بيا كه هغه ته نه هم گوري نو هغه خواته گوري. هغه ونييل زه غواړم چه زما ايمان كامل شي. حضورياك ارشاد او فرمائيلو خپل اخلاق ښه جوړ كړه ستا ايمان به كامل شي. هغه ونييل زه دا الله تعالى په فرمانبردار بنديگانو كښې كيدل خوښوم. حضورياك او فرمائيل دا الله تعالى فرائض په خائي راوړه د الله تعالى مطيع به جوړشي. هغه ونييل زه غواړم چه د گناهونو نه پاك صفا الله تعالى سره ملاو شم. نبى پاك او فرمائيل ته د جنابت غسل ښه په صفائي سره كوه په داسي كولو سره به ته د قيامت په ورځ الله تعالى سره په داسي حال كښې ملاقات او كړي چه په تاباندي به هيڅ گناه نه وى. هغه ونييل چه زه غواړم د قيامت په ورځ ما په نور كښې راوچت كړي. حضورياك او فرمائيل په چاباندي ظلم مه كوه د قيامت په ورځ به ته په نور كښې اوچت كړي شي. هغه ونييل زه غواړم چه زما رب په ماباندي رحم او كړي. حضورياك او فرمائيل په خپل خان باندي رحم او كړه او د الله په مخلوق باندي رحم او كړه الله تعالى به په تاباندي رحم او كړي. هغه ونييل زه غواړم چه زما گناهونه كم شي. حضورياك او فرمائيل دا الله تعالى نه بخښنه غواړه ستا گناه به كمه شي. هغه ونييل زه غواړم چه په خلقو كښې د ټولو نه معزز جوړ شم. حضورياك او فرمائيل د خلقو په وړاندي دا الله تعالى شكايه هيڅ كله مه كوه نو معزز ترين سري به جوړشي. هغه ونييل زه دا الله تعالى او د هغه د رسول محبوب ترين جوړيدل غواړم. حضورياك او فرمائيل څوك چه الله تعالى او دهغه رسول ته

یوبل موضوع روایت: بعض خلق د جنابت د غسل په فضیلت کښې د حضرت انس رضی الله عنه طرف ته منسوب کولوسره مرفوعاً روایت نقل کوی چه حضور پاک صلی الله علیه و آله فرمایلی دی: «من اغتسل من الجنابة حلالاً أعطاه الله عز وجل مائة قصر من درة بضاء»، وکتب له بكل قطرة ثواب ألف شهيد^(۱)، یعنی کوم سړی چه په حلال طریقه سره کوروالي کولونه پس د جنابت غسل او کړو الله عزوجل به د سپینو مرغلرو جوړشوی سل محلونه ورکوی او (د غسل د اوبو) د هر څاڅکي په بدله کښې به (د هغه په عمل نامه کښې) د زرو شهیدانو ثواب لیکلې کیږي. واضح دی وی چه علامه ابن الجوزي رحمته الله (المتوفی ۵۹۷ هجری) په کتاب الموضوعات کښې ^(۲)، علامه جلال الدین سیوطي رحمته الله (المتوفی ۹۱۱ هجری) الاکلی المصنوعة

محبوب وی ته هم هغوی خوښوه او د هغه رسول چه کوم خیزسره بغض ساتی ته هم هغې سره بغض ساته. هغه وئیل زه د الله تعالی د ناراضگني نه مامون جوړیدل غواړم. حضور پاک او فرمائیل په چاباندې غصه مه کوه نو د الله تعالی د غصې او خفگان نه به محفوظ شي. هغه وئیل زه مستجاب الدعوات جوړیدل غواړم. نبی کریم صلی الله علیه و آله او فرمائیل د حرامونه پرهیزکوه مستجاب الدعوات به جوړشي. هغه وئیل زه غواړم چه الله تعالی د گواهانو په وړاندې ما رسوا نه کړي. حضور پاک او فرمائیل د خپل شرمگاه حفاظت کوه دې دپاره چه ته د گواهانو په وړاندې رسوا نه شي. هغه وئیل زه غواړم چه الله تعالی زما په عیبونو باندې پرده واچوی. حضور پاک او فرمائیل د خپلو روڼو په عیبونو باندې پرده اچوه الله تعالی به ستا په عیبونو باندې پرده واچوی. هغه وئیل کوم یو خیززما گناهونه ختمونکې دي؟ حضور پاک او فرمائیل اویښکي عاجزی او بیماری. هغه وئیل د الله تعالی په نیزکومه یوه نیکی د ټولونه افضل ده؟ حضور پاک او فرمائیل ښه اخلاق تواضع، په مصیبت باندې صبر کول او د الله تعالی په فیصله باندې راضی کیدل. هغه وئیل د الله تعالی په نیزکومه یوه گناه د ټولونه لویه ده؟ حضور پاک او فرمائیل بد اخلاقی او هغه بخل د کوم اطاعت چه شوې وی. هغه وئیل د رحمن غصه یخونکې خیزکوم یو دي؟ نبی پاک او فرمائیل په پټه صدقه کول او صله رحمی کول. هغه وئیل د دوزخ اور مړ کونکې کوم یو خیز دي؟ حضور پاک او فرمائیل روژه.

مذکوره روایت بي سند دي: د علامه سیوطي رحمته الله دا روایت بي سند دي په پوره سند کښې صرف د دریو راویانو نومونه ذکر دی. د باقی څه معلومات نشته دي. په دغه دریو کښې هم د ابوالحامد مصري په کتب رجال وغیره کښې څه تذکره نه ملاویري. باقی قاضی شمس الدین ابن القماح رحمته الله د دوی د حالاتو دپاره او گورنې: طبقات الشافعية الکرنی. طبقة السادسة: ۲۱۳/۵-۲۱۲ الدُرر الکامنة فی اعیان السانة الثامنة. حرف المیم: ۱۸۵/۲. او ابوالعباس جعفری مستغفری رحمته الله د دوی د حالاتو دپاره او گورنې: الأنساب للسماني. باب المیم والسين: ۲۸۶/۵. حالات علماء رجال بیان کړې دي. او د ابوالعباس مستغفری رحمته الله د وفات کال ۲۳۲ هجری دي او حضرت خالد بن ولید رضی الله عنه په ۲۱ هجری کښې د دې دنیانه رخصت شوې وو. د مینځ پوره سند غیر مذکور دي. لهذا ترکومي چه په یو معتبر سند سره د دې ثبوت نه ملاویري. هغه وخت پورې دا حضور پاک ته منسوب کول او بیانول جائز نه دی. د علامه سیوطي رحمته الله په روایت کړې شوي دي روایت باندې او د دې نه علاوه په ډیر د پاک او هند کښې عام مشهور روایاتو باندې زموږ فاضل دوست مولانا طارق امیر خان صاحب، متخصص فی الحدیث جامع فاروقیه کراچی د اصول حدیث او آئمه جرح و تعدیل په رنځ کښې "فیر مستبر روایات کالی جاره" په عنوان سره یو ډیر محققانه کار کړې دي.

(کتاب الموضوعات، کتاب الطهارة، باب ثواب الغسل: ۱۱/۲، الا المصنوعة فی الأحادیث الموضوعه، کتاب

الطهارة: ۸/۲، تنزیه الشریعة المرفوعة عن الأحادیث الشنیعة الموضوعه، کتاب الطهارة، الفصل الأول: ۶۸/۲

(کتاب الطهارة باب ثواب الغسل: ۱۱/۲.

کنبی^(۱) او علامه ابن عراق کنانی (المتوفی ۹۶۲ هجری) تالیله الشریعة کنبی^(۲) تصراحت سره ددې حدیث باره کنبی لیکلی دی. وضعه دینار یعنی دا حدیث دینار وضع کړې دې. ابن حبان رحمته الله د دینار باره کنبی فرمائی: «بروي عن انس أشاء موضوعة لا يعمل ذكره إلا بالقدح فيه»^(۳)، یعنی دینار د حضرت انس رضي الله عنه طرف ته منسوب کولوسره ډیر زیات موضوع اود خان نه جوړشوي څیزونه نقل کوی چه دهغې ذکر کول جائز نه دی. بغیر ددې نه چه څوک دا د موضوع کیدو د وضاحت دپاره بیان کړی. غرض ددې قسم بې سند او موضوع روایاتو په ذریعه د جنابت د غسل د فضیلت ثابتولو هیڅ ضرورت نشته دې. په قرآن او حدیث کنبی ذکرشوی اونور نصوص صحیحه باندې دې اکتفا وکړې شی، بې سند او موضوع روایاتونه د مکمل اجتناب ضرورت دې. د غسل حقیقی او اصطلاحی تعریف: علامه ابن حجر عسقلانی رحمته الله فرمائی د غسل حقیقت د بدن په اندامونو باندې اوبه بهیول دی^(۴).

د احنافو فقهاء کرامو د غسل اصطلاحی تعریف «غسل البدن» د بدن په وینځلو سره کړې دې. (۵) علامه لکهنوی رحمته الله د غسل شرعی تفسیر «غسل تمام الجسد» یعنی د پوره بدن په وینځلو سره کړې دې^(۶). د علامه زبیدی وائی: علامه زبیدی رحمته الله فرمائی «واصطلاحاً غسل البدن بالماء الطهور من جنابة أو حیض أو نفاس»^(۷)، یعنی په اصطلاح کنبی جنابت، حیض اونفاس نه پاکي حاصلولو دپاره بدن پاکول په اوبو سره وینځلو ته غسل وائی. خو شوافع په بدن باندې اوبه بهیولوسره نیت هم ضروری ګرځوی. (۸) او مالکیه په نیز نیت سره «دلك» یعنی مېل هم ضروری دی. (۹) د نیت او دلك فی الغسل هم هغه حکم دې کوم چه په اودس کنبی د نیت اودلك دې. ددې تفصیل کتاب الوضوء کنبی او ګورنی. ارکان غسل: د ارکان غسل باره کنبی د احنافو په مینځ کنبی اختلاف دې. د صاحب وقایه په نیز ارکان غسل درې دی ① مضمضه ② استنشاق ③ پوره بدن یوځل وینځل. (۱۰)

علامه علاء الدین سمرقندی رحمته الله فرمائی: «للفعل رکن واحد فهو تسيل الماء على جميع ما يمكن غسله من بدنه مرة واحدة، حتى لو ترك شيئاً لم يصبه الماء، لم يخرج من الجنابة»^(۱۱).

(۱) کتاب الطهارة: ۸/۲.

(۲) کتاب الطهارة الفصل الأول: ۱۱/۲.

(۳) کتاب الموضوعات کتاب الطهارة باب ثواب الغسل: ۱۱/۲.

(۴) فتح الباری: ۴۷۴/۱.

(۵) او ګورنی رد المحتار: ۱۱۲/۱ بدائع الصنائع: ۲۶۷/۱ البحر الرائق: ۸۶/۱.

(۶) السعایة: ۲۷۴/۱.

(۷) إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين، کتاب أسرار الطهارة، كيفية الغسل: ۵۹۸/۲.

(۸) مفنی المحتاج: ۶۷/۱.

(۹) حاشية الصاوي على الشرح الصغير: ۱۶/۱.

(۱۰) الوقاية مع السعایة: ۲۸۰/۱-۲۷۴.

(۱۱) تحفة الفقهاء، کتاب الطهارة، الجنابة والغسل: ص ۱۹-۱۸.

یعنی غسل هم یورکن دې چه ترکومې پورې ممکن وی په پوره بدن باندې یوخل اوبه بهیول، تردې چه که معمولی شان خانی هم پاتې شی او هلته اوبه اونه رسی نوډ جنابت نه وتلې نه شی. لیکن علامه لکهنوی رحمته الله علیه صاحب تحفة الملوك پنځه څیزونه نقل کړی دی درې سابقه څلورم نوم ته دننه اوبه رسول او پنځم د وینستو بیخونو ته اوبه رسول. (۱)

دا خبره د علامه سمرقندی رحمته الله علیه د صنیع نه هم مستفاد ده په دې وجه هغه د رکن غسل په تفصیل کښې دا پنځه واړه ذکر کړی دی. (۲)

صاحب تنویر الابصار علامه تمرناشی رحمته الله علیه په نیزباندې اته څیزونه دی. ① مضمضه ② استنشاق ③ پوره بدن باندې اوبه بهیول ④ نوم ⑤ بریت ⑥ وریځې ⑦ د پیرې د بیخونو پورې اوبه رسول ⑧ اوفر ج خارج وینخل. (۲)

صاحب مراقی الفلاح علامه شرنبلالی رحمته الله علیه یولس څیزونه ذکر کړی دی: ① خله ② پوزه ③ پوره بدن ④ قلفه (د اندام مخصوصه زیاتې څرمن کومه چه د سنت په وخت پرې کولې شی) دننه حصه د کوم جدا کول چه مشکل نه وی، دهغې وینخل، ⑤ دنوم دننه اوبه رسول ⑥ هر هغه سورې چه یوځانی شوې نه وی هغې ته اوبه رسول. ⑦ د ښځې اوسرې راغونډ کړې شوې وینستو بیخ ته اوبه رسول ⑧ چه پیره گنره وی نوډ پیرې لاندې د مخ د څرمن پورې اوبه رسول. ⑨ دغه شان بریت ⑩ اوډ اوریځو څرمن پورې اوبه رسول او ⑪ اوفر ج خارج وینخل.

علامه شرنبلالی رحمته الله علیه افرمائیل چه ددې ټول مرجع او حاصل هم یوڅیز دې او هغه دا چه ترکوم ځانی پورې بغیر د حرج نه ممکن وی په پوره بدن باندې اوبه بهیول، البته دا ټول ځان ځانله شمیرل دتعلیم په غرض سره دی. (۴)

هم دغه خبره علامه لکهنوی رحمته الله علیه هم لیکلی ده. (۵) امام ابوبکر جصاص رحمته الله علیه فرمائی «والمفروض من غسل الجنابة لصال الماء بالغسل إلى كل موضع يلحقه حكم التطهير من بدنه، لعبور قوله: (فَاطْهَرُوا)» (۶)، یعنی دالله تعالی ارشاد «فَاطْهَرُوا» دعموم په رنراکښې د بدن هر هغه حصې پورې په غسل جنابت کښې اوبه رسول فرض دی د کوم پاکول چه ضروری دی. الحاصل په پوره بدن باندې یوخل اوبه بهیول ترکومې چه ممکن وی بغیر د څه حرج نه اوبه بهیول ممکن وی رکن غسل دې، حتی چه که چرې د بدن لږه شان حصه هم اوچه پاتې شی نو غسل به صحیح نه وی. (۷)

ایا په غسل کښې واجبات شته؟ علامه لکهنوی رحمته الله علیه فرمائی چه چاهم ددې صراحت نه دې کړې چه په غسل کښې واجبات شته که نه، البته د فقهاؤ صرف د غسل فرائض اوسنن ذکر کولو باندې اکتفاء

(۱) السعایه: ۱/۲۷۴ تحفة الملوك: ص ۳۹.

(۲) تحفة الفقهاء: ص ۱۹.

(۳) تنویر الأبصار مع الدر المختار: ص ۲۶.

(۴) مراقی الفلاح مع حاشیة الطحطاوی، کتاب الطهارة، فصل (لبیان فرائض الغسل): ص ۱۰۲-۱۰۳.

(۵) السعایه: ۱/۲۷۵.

(۶) أحكام القرآن، سورة المائدة، باب الغسل من الجنابة: ۲/۴۵۸.

(۷) ردالمحتار: ۱/۱۱۲، بدائع الصنائع: ۱/۲۶۷، البحر الرائق: ۱/۸۶.

کول ددی خبری دلیل دی چه په غسل کنبی هېڅ واجب نه دی دا یواستقرانی امر دی. (۱) لیکن دا یادساتنی چه بعض فقهاء فرائض هم په واجبات سره تعبیر کوی. «لجواز اطلاق بعضها على البعض».

د طهارت مراتب: امام غزالی رحمه الله د طهارت څلور مراتب بیان کړی دی: ① المرتبة الأولى: تطهير الظاهر عن الأحداث وعن الأغثاء والفضلات. ② المرتبة الثانية: تعطير الجوارح عن الجراثيم والآثام ③ المرتبة الثالثة: تطهير القلب عن الأخلاق المذمومة والردائل المفقوتة. ④ المرتبة الرابعة: تطهير السر عما سوى الله تعالى، وهي طهارة الأنبياء صلوات عليهم والصدیقین. (۲)

یعنی ① ظاهر بدن د أحداث (حدث اصغرا واکبر) خیرې او فضلات نه پاکول. ② جوارح د جرائم او گناه نه پاکول یعنی بچ کول. ③ زړه د اخلاق ذمیمه او قابل نفرت رذائل نه پاکول. ④ سر یعنی باطن قلب د الله تعالی نه سوا د هرڅیز نه پاکول چه د الله تعالی نه علاوه په زړه کنبی د بل چا خیال رانه شی داد انبیاء کرامو او صدیقین شان طهارت دی.

د طهارت اهمیت: علماؤ لیکلی دی چه طهارت په ټولو مراتب د طهارت کنبی د نصف عمل مقام لری ځکه چه د اعمال باطنه مقصود د الله تعالی عظمت او جلال منکشف کیدل دی اوداهغه وخته پورې نه شی کیدې ترکومې چه د باطن نه ماسوی الله اونه شی. طهارت قلب یعنی اخلاق حمیده حصول دهغه وخته پورې نه شی کیدې ترکومې چه زړه د اخلاق ذمیمه او قابل نفرت رذائل نه پاک نه کړې شی. دغه شان جوارح ترهغه وخته پورې په طاعات سره بنناسته کیدې نشی ترکومې چه د گناهونو نه بچ نه کړې شی. هم دغه حال د ظاهر هم دی چه ظاهری طهارت هم هغه وخت نه شی حاصلیدې ترکومې چه د أحداث نه پاکي حاصله نه کړې شی. دا یادساتنی چه د طهارت په ټولو مراتب کنبی اصل د باطن طهارت دی خوددې حصول هم په ظاهری طهارت باندې موقوف دی. (۳)

اسلام د طهارت او پاکوالی د ضرورت په وجه نه صرف ددې حکم ورکړې دی بلکه ددې اصول او احکام ئی هم مقرر کړی دی. حضور پاک د خپلو تعلیماتو په ذریعه ددې حدودهم متعین کړی دی. د انسان ظاهری بدن، کپړې، مکان او چاپیره ماحول هم د صفاساتلو تعلیم ورکړې دی. ددې تعلیماتو په رنډا کنبی حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم به د طهارت او پاکوالی ښه اهتمام کولو دکوم په وجه چه الله تعالی په قرآن کریم کنبی دهغوی تعریف کنبی ارشاد وفرمائیلو ﴿فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ﴾ (۴)

ترجمه: په دوی کنبی څه خلق داسې دی چه خونبوی چه هغوی دي پاک صفاوی او الله پاک اوصفا اوسیدونکی دوستان ساتی.

په طهارت باندې د صحابه کرامو تعریف: طلحه بن نافع وائی چه ماته ابوایوب انصاری رضی الله عنهما حضرت جابر بن عبد الله رضی الله عنهما او حضرت انس بن مالک رضی الله عنهما او خودل کله چه دا (پورتني) آیت نازل شو نو

(۱) السعاية: ۲۷۵/۱.

(۲) إحياء علوم الدين وكتاب أسرار الطهارة: ص ۱۶۰.

(۳) إحياء علوم الدين، كتاب أسرار الطهارة: ص: ۱۶۱-۱۶۰، مفتاح السعادة ومصباح السيادة في موضوعات العلوم: ۲۶/۳-۲۵، التعليق الصبيح: ۱۷۱/۱.

(۴) سورة التوبة: ۹۴.

رسول الله ﷺ انصار مخاطب کولوسره افرمائیل: «بامعشر الانصار! ان الله اثنى عليكم في الطهور غيراً، فما طهوركم هذا؟ قالوا: يا رسول الله! نتوضأ للصلاة ونغتسل من الجنابة ولنغسل بالماء، قال: هو ذاك، فعليكم به» (۱) یعنی ای د انصارو دلې الله تعالی د طهارت باره کښې ستاسو تعریف بیان کړې دې. نو داستاسو طهارت اویاکې څه ده؟ انصارو عرض اوکړو ای دالله تعالی رسول ﷺ د مانځه دپاره اودس کوو د جنابت نه غسل کوو اویه اوبوسره استنجاء کوو، نو حضور پاک افرمائیل چه هم دغه هغه طهارت اویاکې ده دکوم چه الله تعالی تعریف کړې دې نوتاسودا لازم اونیستی.

هم طلحه بن نافع د حضرت ابویوب انصاری (رضی الله عنه) نه نقل کړی دی چه رسول الله ﷺ ارشاد فرمائیلې دې «الصلوات الخمس والجمعة وأداء الإمانة (کفارة) لما بینهن، قلت وما أداء الإمانة؟ قال: الغسل من الجنابة» (۲) یعنی پنځه مونځونه، جمعه او دآمانت اداکول ددې په مینځ کښې کیدونکې گناه دپاره کفاره ده. حضرت ابویوب انصاری (رضی الله عنه) فرمائی چه ماعرض اوکړو د آمانت د اداکولونه څه مراد دې؟ نو حضور پاک افرمائیل دې نه مراد د جنابت نه غسل کول دی. د حضرت ابوالدرداء (رضی الله عنه) په روایت کښې د آمانت د اداکولو تفسیرنه پس دی «فإن الله لم يأمن من آدم على شيء من دينه غير هذا» (۳) یعنی الله تعالی بنیادم ته د غسل جنابت نه زیات د دین د یوشی ذمه وار او امین نه دې جوړ کړې.

باب: الوضوء قبل الغسل

دغسل نه وړاندې د اودس بیان

دترجمة الباب مقصد: ددې ترجمة الباب غرض بیانولو کښې شراح حدیث کښې اختلاف پیدا شوې دې اوددوی نه ډیر اقوال او توجیهات نقل شوی دی:

اولنې توجیه: دترجمة الباب یومقصد دا کیدې شی چه کيف الوضوء قبل الغسل یعنی د غسل نه وړاندې د اودس څه طریقه ده؟ آیا هم هغه طریقه ده کومه چه د مونځ والا د اودس ده یا د غسل نه وړاندې د اودس څه بل څه طریقه ده؟ نو ددې ترجمې نه دامام بخاری (رحمته الله علیه) غرض دغسل نه وړاندې د اودس طریقه بیانول دی. (۴)

دویمه توجیه: بعض حضراتو ونیلې دی چه دامام بخاری (رحمته الله علیه) مقصد دغسل نه وړاندې د اودس صورت بیانول دی چه آیا خپې هم د نورو اندامونو د اودس سره هم په شروع کښې اووینځلې شی لکه چه د حضرت عائشه (رضی الله عنها) په روایت کښې چه راغلی دی یا په شروع کښې اونه وینځلې شی بلکه د غسل نه فارغ کیدوسره بیا اووینځلې شی. لکه چه د حضرت میمون (رضی الله عنه) په روایت کښې چه راغلی دی. امام بخاری (رحمته الله علیه) دواړه روایتونه نقل کولوسره لکه چه دواړه صورتونه ذکر کړي دی. (۵)

(۱) شعب الإيمان، باب العشرون من شعب الإيمان [وهو باب] فی الطهارات، فصل الوضوء: ۱۹/۳-۱۸ رقم الحديث: ۲۷۴۷.

(۲) شعب الإيمان، باب العشرون من شعب الإيمان [وهو باب] فی الطهارات، فصل الوضوء: ۱۹/۳-۱۸ رقم الحديث: ۲۷۴۸.

(۳) المصدر السابق: ۱۹-۲۰/۳ رقم الحديث: ۲۷۵۰.

(۴) فضل الباری: ۴۲۵/۲.

(۵) اوگورنی: الكنز المتوارى فی معادن لامع الدرارى: ۱۸۹/۳، وتقرير بخارى: ۷۹/۲.

دریمه توجیه: یاد امام بخاری رحمته الله مقصد په دې ترجمه سره داخودل دی چه د غسل اودس د غسل شروع کولونه وړاندې کولې شی نه چه د غسل نه فارغ کیدونه پس، ځکه چه یوخل غسل کولوسره طهارت حاصل شونو اوس داودس حاجت پاتې نه شو. (۱)

خلورمه توجیه: د ترجمه الباب یومقصد داهم کیدې شی چه امام بخاری رحمته الله داخودل غواړی چه حضور پاک د غسل نه وړاندې کله اودس کړې دې اوکله ئی نه دې کړې.

دعلامه قسطلانی او حافظ ابن حجر توجیه: علامه قسطلانی او حافظ ابن حجر رحمته الله د توجیه مطابق د امام بخاری رحمته الله غرض ددې باب نه وړاندې د اودس سنت یا مستحب کیدل بیان کول دی. (۲)

دعلامه عینی رحمته الله توجیه: علامه عینی رحمته الله فرمائی چه په دې باب سره د وضوء قبل الغسل حکم بیانول مقصود دی چه آیا دا واجب دی؟ که سنت دی؟ او که مستحب دی؟ (۳)

دحضرت شیخ الحدیث رحمته الله توجیه: شیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا کاندهلوی رحمته الله فرمائی چه زما په نیز زیات اوجه دادی چه په دې باب سره د امام بخاری رحمته الله غرض د غسل نه وړاندې محض استحباب وضوء بیانول دی. (۴)

الحديث الاول

۲۳۸- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ، قَالَ: أَخْبَرَنَا مَالِكٌ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ، زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ كَانَ إِذَا اغْتَسَلَ مِنَ الْجَنَابَةِ، بَدَأَ فغسل يديه، ثم يتوضأ كما يتوضأ للصلاة، ثم يدخل أصابعه في الماء، فيخلل بها أصول شعره، ثم يصب على رأسه ثلاث غرف يديه، ثم يفيض الماء على جلده كله" [حديث باب [۲۵۹، ۲۶۹] (۵)

ترجمه: مونږ ته عبدالله بن يوسف بیان اوکړو اوونیل چه امام مالک رحمته الله مونږ ته خبرا کړو د هشام نه هغه دخپل پلار عروه نه هغه د حضرت عائشة رضی الله عنها نه چه حرم محترم وه د رسول الله صلی الله علیه وسلم، چه رسول الله صلی الله علیه وسلم به کله د جنابت غسل کول غوښتل نو په لوښي کښې د لاس وهلو نه وړاندې، په شروع کښې خپل دواړه لاسونه وینخل بیابه ئی د مونځ د اودس په شان اودس کولو، بیابه ئی خپلې گوټې په اوبو کښې وهلې اودې سره به ئی د وینستودجرړو خلال کولو. بیابه ئی په خپلو دواړو لاسونو باندې درې لپې اوبه واخستې او په خپل سريه ئی اچولې بیابه ئی په خپل ټول بدن مبارک باندې اوبه بهیولې.

(۱) فضل الباری: ۲/۴۲۵.

(۲) اوگورئی: ارشاد الساری: ۱/۴۸۷ فتح الباری: ۱/۴۷۵.

(۳) عمدة القاری: ۳/۲۸۳.

(۴) الأبواب والتراجم لصحيح البخاری: ص ۶۰.

(۵) الحديث أخرجه البخاری أيضاً في كتاب الغسل، باب هل يدخل الجنب يده في الماء قبل أن يغسلها إذا لم يكن على يده قدر غير الجنابة؟ رقم: ۲۶۲. وفي باب تخليل الشعر حتى إذا بطن أنه قد أروى بشرته أفاض عليه، رقم: ۲۷۲ ومسلم في صحيحه في كتاب الحيض، باب صفة الغسل من الجنابة، رقم: ۳۱۶، وأبو داود في سننه في كتاب الطهارة، باب في الغسل من الجنابة، رقم: ۲۴۲، والترمذي في جامعه، أبواب الطهارة، باب ما جاء في الغسل من الجنابة، رقم: ۱۰۴، والنسائي في سننه في كتاب الطهارة، ذكر وضوء الجنب قبل الغسل، رقم: ۲۴۸، وانظر كذلك في تحفة الأشراف، مسند عائشة، رقم: ۱۷۱۶، وجامع الأصول في كيفية الغسل، رقم: ۵۳۱۹.

تراجم رجال

قوله: حدثنا عبد الله بن يوسف: دامشهور امام اومحدث ابو محمد عبد الله بن يوسف دمشقی رحمہ اللہ دی چه په تینسی او کلاعی سره هم مشهور دی ^(۱) ددوی تفصیلی حالات کتاب بدء الوحي دویم حدیث او کتاب العلم، باب لیل العلم الشاهد الغالب لاندې تیرشوی دی. ^(۲) ^(۳)

قوله: قال: أخبرنا مالك: ^(۴) دا امام دارالهجرة عالم المدینه ابو عبد الله بن مالك بن انس بن مالك بن ابی عامر بن عمرو الاصبیحی المدني دی. ^(۵)

شیوخ واساتذہ: د امام مالك رحمہ اللہ په استاذانو کښې اسحاق بن عبد الله بن ابوطلحه، جعفر بن محمد الصادق، ربیعہ بن ابو عبد الرحمن، زید بن اسلم، سعد بن اسحاق، ابوبکر بن محمد بن عمرو بن حزم، عبد الله بن دینار، ابو الزناد عبد الله بن ذکوان، محمد بن مسلم بن شهاب زهری، نافع مولى ابن عمر، یحی بن سعید الانصاری او ابوزبیر مکى وغیره رحمهم الله مشهور دی. ^(۶)

تلامذہ: دهغوی رحمہ اللہ نه روایت کونکو کښې ابن مهدی، ابن القاسم، معن، ابو مصعب، ^(۷) ابراهیم بن طهمان، حبیب بن ابی حبیب، سفیان ثوری، سفیان بن عیینہ، عبد الله بن مبارک عبد الله بن يوسف تینسی، ابونعیم الفضل ابن دکین، مکى بن ابراهیم، وکیع بن الجراح، یحیی بن زکریا بن ابی زانده، ابو علی الحنفی او ابو الولید طیا لسی رحمهم الله وغیره معروف دی. ^(۸)

د امام بخاری رحمہ اللہ نه چه کله «اصح الاسانید» باره کښې تپوس او کړې شو نو دهغوی او فرمائیل «مالك

قوله: عن نافع عن ابن عمر: ^(۹) یعنی اصح الاسانید هغه روایتونه دی کوم چه امام مالك

د نافع عن ابن عمر په طریق سره نقل کړی دی. مثنی بن سعید وائی چه ما امام مالك رحمہ اللہ نه اوریدلی دی چه ما یوه شپه داسې نه ده تیره کړې چه ماته د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په خوب کښې زیارت نه وی شوې.

د حدیث رسول صلی اللہ علیہ وسلم احترام: امام مالك رحمہ اللہ به د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د ارشاداتو ډیر زیات احترام کولو. کله چه به نې د حدیث اورولو اراده کوله نو اول به نې اودس کولو بیا به نې بهترین لباس اغوستلو توپشې به

^(۱) تهذيب الكمال: ۳۳۳/۱۶.

^(۲) كشف الباری: ۱۱۳/۳.

^(۳) كشف الباری: ۲۸۹/۱.

^(۴) دامام مالك رحمہ اللہ حالات كشف الباری: ۲۹۰/۱ کتاب بدء الوحي د دویم حدیث په ذیل کښې او كشف الباری: ۸۰/۲ کتاب ایمان، باب: من الدين الفرار من الفتن په ذیل کښې تیرشوی دی.

^(۵) تقريب التهذيب: ص ۱۶ هرقم: ۴۲۵.

^(۶) تهذيب الكمال: ۹۳-۱۰۶/۲۷.

^(۷) الكاشف: ۲۳۴/۲.

^(۸) تهذيب الكمال: ۱۰۷-۱۱۰/۲۷.

^(۹) تقريب التهذيب، ص: ۱۶ هرقم: ۴۲۵ تهذيب الكمال: ۱۱۰/۲۷.

نی اچوله ږیره به نی گمنزکوله او په خپل ځانی به ږیر په وقار او دبده سره کیناستلو اویا به نی حدیث بیانول شروع کولو. د هغوی نه ددې (ټول اهتمام) باره کښې پوښتنه او کړې شوه نو هغوی اوفرمانیل چه زه دا ټول هرڅه د حدیث رسول الله ﷺ په احترام کښې کوم. (۱)

دامام مالک رحمہ اللہ په تصانیف کښې موطا او تفسیر غریب القرآن مشهور دی. دې نه علاوه هغوی مسائل او نجوم باندې یو کتاب او الوعظ، الرد علی القدریة په نوم سره رسائل هم لیکلی دی. (۲)
هشام: دا ابو المنذر و یا ابو عبد الله، هشام بن عروه، اسدی، مدنی رحمہ اللہ دی. د جلیل القدر تابعی عروه بن الزبیر بن العوام ځونی دی. (۳). د هغوی رحمہ اللہ په توثیق او جلالت شان باندې د ائمه اتفاق دی. (۴)

قوله :: عن أبيه: دا ابو هشام عروه بن الزبیر بن العوام رحمہ اللہ دی. (۵) د حضرت عروه رحمہ اللہ حالات کشف الباری، بدء الوحي ددویم حدیث په ذیل کښې اختصار سره (۶) او کشف الباری کتاب الايمان باب أحب الدين إلى الله أدومه لاندې په تفصیل سره بیان کړې شوی دی. (۷)

قوله :: عن عائشة: دا د حضور پاک زوجه محترمه ام المؤمنین حضرت عائشه صدیقہ رحمہ اللہ بنت حضرت ابوبکر صدیق رحمہ اللہ ده. ددې مختصر حالات (بدء الوحي) دویم حدیث لاندې تیر شوی دی (۸)
شرح حدیث: أن النبي صلى الله عليه وسلم كان إذا اغتسل من الجنابة بدأ فغسل يديه. نبی کریم ﷺ چه به کله د غسل جنابت (اراده) کوله نواول به نی خپل دواړه لاسونه وینخل.
د جنابت لغوی تحقیق: جنابت په لغت کښې د قرب ضد دی «الجنابة، أجنب، يجنب أجنباً» نه اسم دی په اصل کښې لریوالی او بعد ته وائی. (۹)

قوله :: جَنَبَ (د نصر نه) او جنب الشئ تمنهاً ذکرې کولو په معنی کښې دی. په قرآن مجید کښې الله تعالی د حضرت ابراهيم علیه السلام دعانقل کړې ده هغه هم په دغه معنی کښې ده ﴿وَأَجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ﴾ (ای الله) اوما اوزما اولاد د بتانو د عبادت نه لرې اوساته. (۱۰)

(۱) حلیه الأولیاء: ۳۱۸/۶ تهذیب الکمال: ۱۱۰/۲۷.

(۲) الأعلام للزركلي: ۲۵۷/۵.

(۳) ددوی حالات کشف الباری: ۲۹۱/۱ بدء الوحي په ذیل کښې مختصراً او کشف الباری: ۲۲۲-۲۳۶/۲ کتاب الايمان په ذیل کښې په تفصیل سره تیر شوی دی

(۴) دامام مالک رحمہ اللہ د ثقاهت او جلالت شان باره کښې تفصیلات دپاره او گورنی تهذیب الکمال: ۱۱۱-۱۱۷/۲۷ حلیه الأولیاء: ۳۱۸-۳۲۲/۵.

(۵) عمدة القاری: ۲۸۴/۳.

(۶) او گورنی: کشف الباری: ۲۹۱/۱.

(۷) کشف الباری: ۴۳۶/۲.

(۸) کشف الباری: ۲۹۵/۱-۲۹۱.

(۹) لسان العرب: ۳۷۴/۲.

(۱۰) او گورنی معجم الصحاح، ص: ۱۹۱، مختار الصحاح، ص: ۷۸-۷۹، لغات القرآن: ۳۱/۱.

ابن منظور رحمته الله وائی چه الجنابة منی ته وائی. په قرآن کریم کښې دالله تعالی ارشاد گرامی دې. «وَأَنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَأَطَهَّرُوا» (۱)

جنب څه ته وائی؟ د جماع یا منی د خروج سره چه په چا غسل واجب شی هغه ته جنب یا جنبی وائی. که هغه سړې وی او که ښځه وی، یو وی که دوه وی یاد دې نه زیات په ټولو باندې ددې اطلاق صحیح دې. علامه ابوبکر جصاص رحمته الله فرمائی «الجنب اسم يطلق على الواحد وعلى الجماعة، وذلك لأنه مصدر» (۲) یعنی لفظ جنب چونکه مصدر دې په دې وجه ددې اطلاق یوکس او جماعت (دواړو) باندې کولې شی. (۳) کله د جنب تشبیه جنبان جمع جنبون او اجناب خومونث جنابات هم راځي. (۴)

د جنبی وجه تسمیه: انسان ته د جنبی ونیلو وجه هم دغه ده چه هغه په عام توگه باندې د ناپاکۍ په حالت کښې خپل ځان د خلقونه لرې ساتی تر کومې چه پاکي حاصله نه کړی. (۵)

علامه ازهری رحمته الله وائی چه انسان ته جنبی ځکه ونیلې شی تر کومې چه هغه پاکي حاصله نه کړی هغه د مواضع الصلاة د قربت نه منع کړې شوې دې. (۶) یعنی شرعاً هغه په حالت د جنابت کښې د مانځه نه

په لرې اوسیدو باندې مامور دې. (۷) علامه نووی رحمته الله فرمائی «سمي الجنب جنبا لأنه يمتنع الصلاة والمسجد

والقراءة ويقتضى عنها» (۸) انسان ته جنبی ځکه ونیلې شوې چه هغه په حالت د جنابت کښې مونځ جمات

اود قرآن د تلاوت نه لرې وی او ځان ساتی. امام ابوبکر جصاص رحمته الله فرمائی «الجنب اسم شرعي يفيد

لزام اجتناب الصلاة وقراءة القرآن ومس المسجد ودخول المسجد إلا بعد الاغتسال، فمن كان مأموراً باجتناب ما ذكرنا

من الأمور موقوف الحكم على الاغتسال فهو جنب» (۹) یعنی جنابت داسې شرعی حکم دې په کوم سره چه

مونځ د قرآن کریم تلاوت قرآن کریم ته لاس لگول اود جمات د داخلیدو نه ځان ساتل لازم راځي البته

غسل نه پس دا ټول کارونه کولې شی. نوچه کوم سړې هم د ذکر شوو څیزونو په اجتناب کولو باندې

مأمور وی اود دغه امورو حکم په غسل باندې موقوف وی نو داسې سړی ته جنب ونیلې شی.

په جنابت حیض اونفاس کښې فرق: جنابت حیض اونفاس سره ددې چه وړاندې بیان کړې شوی

احکام «اجتناب عن الصلاة، والمسجد ومس المصحف وقراءة القرآن» کښې برابر دی خو په دواړو کښې فرق

په دې اعتبار سره دې چه حیض اونفاس مانع دی د وطی نه، تر کومې چه ښځه د حیض اونفاس والاوی

(۱) لسان العرب: ۳۷۴/۲.

(۲) أحكام القرآن: سورة المائدة، باب الغسل من الجنابة: ۴۵۷/۲.

(۳) اوگورنی: لسان العرب: ۳۷۴/۲، النهاية: ۲۹۵/۱، معجم الصحاح ص: ۱۹۱، مجمع بحار الأنوار: ۳۹۶/۱، عمدة القاری: ۲۸۲/۳.

(۴) لسان العرب: ۳۷۴/۲، الصحاح ص: ۱۹۱.

(۵) النهاية: ۲۹۵/۱، لسان العرب: ۳۷۴/۲.

(۶) لسان العرب: ۳۷۴/۲، النهاية: ۲۹۵/۱، عمدة القاری: ۲۸۲/۳.

(۷) معجم مفردات القرآن ص: ۱۱۳.

(۸) المجموع: ۱۵۵/۲.

(۹) أحكام القرآن، سورة المائدة، باب الغسل من الجنابة: ۴۵۷/۲.

نود غسل نه باوجود به هم دې سره کوروالې جائز نه وی خو غسل جنابت ختموی او انسان پاکوی او جنابت د جواز وطی نه هم مانع نه دې. (١)

د جنابت اصطلاحی تعریف: صاحب هدایه علامه ابوالحسن المرغینانی رحمته الله فرمائی چه په لغت کښې جنابت د منی په شهوت سره وتلوته واټی. «أجنب الرجل» هغه وخت و نیلې کیږی کله چه سرې په یوه ښځه سره خپل شهوت پوره کړی. (٢)

علامه سعدی جلبي محشی هدایه و عنايه او صاحب کفایه رحمهما الله فرمائی چه جنابت په شهوت سره د منی وتلود وخت حالت ته وائی. (٣) علامه عبدالحی لکهنوی رحمته الله صاحب د هدایه د ذکر کړې شوی تعریف محل نظر گرځولوسره لیکلی دی چه د دې د ثبوت دپاره د لغت د معتبره کتابونو حواله ضروری ده، حالانکه د لغت په کتب معتبره کښې د جنابت معنی بعد اولریوالی سره کړې شوې ده. (٤) علامه زبیدی رحمته الله فرمائی «الجنابة حالة تحصل عند التقاء الختانين أو خروج المني على وجه الشهوة، فبصير من قامت به جنبا» (٥)

علامه نووی رحمته الله فرمائی «تطلق في الشرع على من أنزل المني وعلى من حام» یعنی د شریعت په اصطلاح کښې د جنابت اطلاق انزال منی او جماع کولوباندې کیږی. (٦) ابن حزم رحمته الله فرمائی «الجنابة هي الماء الذي يكون من نوعه الولد» یعنی جنابت هغه اوبوته وائی د کوم نه چه بچي پیدا کیږی. (٧)

جنابت د حدیث په رنډا کښې: د احادیث مبارکه د تتبع نه معلومیږی چه جنابت د یوداسې شی نوم دې چه کوروالې، احتلام او د خروج منی نه پس د انسانی بدن د دننه نه خارج کیږی او انسانی بدن یا په دې باندې موجود هروښته لاندې راځی اودریږی. لکه د امام ابوداؤد رحمته الله او ابن ماجه روایت «تحت كل شعرة جنابة» (٨) او د امام احمد رحمته الله روایت «على كل شعرة جنابة» (٩)

د ابن فارس راټي: ابن فارس نقل کړی دی چه خپلې بی بی سره کوروالې کونکې جنب هم د دې نه مشتق دې ځکه چه هغه هم د دغه څیزونو نه لرې وی کوم سره چه نور نیزدې وی لکه مونځ جمات وغیره. (١٠) په شریعت کښې جنابت د ښځې اوسړي اختلاط (جنسی) نوم دې. (١١)

(١) احکام القرآن، سورة المائدة، باب الغسل من الجنابة: ٤٥٧/٢.

(٢) اوگورنی: الهدایه: ١/٤٦ الجنابة في اللغة، خروج المني على وجه الشهوة، يقال أجنب الرجل إذا قضي شهوته من المرأة.

(٣) اوگورنی: حاشية سعدی چلبي على الهدایه: ١/٦٢، الكفاية: ٢٠/١.

(٤) اوگورنی: السعایه: ١/٣١٠.

(٥) اتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين، كتاب أسرار الطهارة، كيفية الغسل: ٥٩٨/٢.

(٦) المجموع شرح المذهب: ١٥٥/٢.

(٧) المحلى بالآثار: ١/٢٥٠.

(٨) سنن أبي داؤد، كتاب الطهارة، باب الغسل من الجنابة، حديث رقم: ٢٤٨، سنن ابن ماجه، كتاب الطهارة وسننها، باب تحت كل شعرة جنابة، رقم الحديث: ١٠٦.

(٩) مسند أحمد، مسند عائشة رضي الله عنها، رقم الحديث: ٢٤٨٥١، ٢٦٢٢٠. نه معلومیږی. الإعجاز العلمي في لفظ الجنابة وحكمها الشرعي ص: ٢.

(١٠) مجمل اللغة لابن فارس: ١/١٩٩.

د سید سابق را ئی: فقه سنه کنبی سید سابق لیکلی دی. چه جنابت د ښځې یا سړی په خوب یا بیدارنۍ کنبی شهوت سره د منی وتلوته وائی اودا د رسول الله ﷺ د ارشاد «الماء من الماء» (د وجې نه موجب غسل دي) (۱)

موجبات غسل: د موجبات غسل باره کنبی ائمه مجتهدین اوفقهاء کرامو په مینځ کنبی اختلاف دي. د مالکيه مذهب: د مالکيه په نیز په څلورو شيانوسره غسل واجب کیږي: ① خروج منی ② غیویت حشفه ③ حیض ④ نفاس (۲)

د شوافع مذهب: د شوافع په نیز په پنځو شيانوسره غسل واجب کیږي ① مرگ ② حیض ③ نفاس د بچې په پیدا کیدوسره، سره د دې چه څه لونډوالې نه وی ④ جماع سره کله چه حشفه یا د دې په اندازه په فرج کنبی داخل شی او ⑤ خروج منی سره که په معتاد طریقه سره وی او که په غیر معتاد طریقه سره وی (۳)

د حنابلہ مذهب: حنابلہ په نیز په شپږو څیزونوسره غسل واجب کیږي. ① خروج منی که شهوت سره وی ② التقاء ختائین سره سره د دې چه انزال اونه شی ③ حیض ④ نفاس ⑤ مرگ ⑥ اود کافر د اسلام قبولولوسره (۴)

د احنافو مذهب: د احنافو فقهاء په نیز دریو څیزونوسره غسل واجب کیږي. ① جنابت ② حیض ③ نفاس (۵) البته د ثبوت جنابت دوه سبب دي ① د منی په شهوت سره په ټوپ سره وتل ② د ښځې د متيازو په مقام کنبی، یاد سړی یا ښځې د د کومتيازو په مقام کنبی دخول سره، که انزال وی او که نه وی (۶) په دې کنبی فاعل اومفعول دواړه برابر دي. یعنی د دواړو حکم یو دي (۷)

موجبات غسل کنبی به د هریو وضاحت په خپل مقام باندې راځي، دلته چونکه د غسل جنابت بیان روان دي په دې وجه جنابت اود دې د اسباب سره متعلق به د ضروری امور و وضاحت کولې شی

(۱) معجم مقایس اللغة: ۴۸۳/۱.

(۲) الحديث أخرجه مسلم واللفظ له في كتاب الحيض، باب بيان أن الجماع كان في أول الإسلام لا يوجب الغسل إلا أن ينزل المنى وبيان نسخه وأن الغسل يجب بالجماع، رقم: ۷۷۶، وأبو داود في كتاب الطهارة، باب في الإكسال، رقم: ۲۱۷ وابن ماجه في سننه في كتاب الطهارة، باب الماء من الماء، رقم: ۶۰۶ وأحمد في مسنده، مسند أبي سعيد الخدري، رقم: ۱۱۲۶۳، والطحاوي شرح معاني الآثار، في كتاب الطهارة، باب الذي يجمع ولا ينزل: ۴۵/۱ انظر كذلك جامع الأصول، الفصل الأول في غسل الجنابة، النوع الثاني: الإنزال، رقم: ۵۳۰۵.

(۳) فقه السنة للسيد سابق: ۴۹/۱.

(۴) الشرح الصغير على أقرب المسالك إلى مذهب الإمام مالك: ۱۶۰/۱ حاشية الدسوقي على الشرح الكبير: ۲۰۸/۱.

(۵) المجموع شرح المذهب: ۱۳۰/۲ فتح العزيز: ۱۰۹/۲ الحاوي الكبير: ۲۵۵/۱.

(۶) المغني: ۱۲۸/۱ الفقه الإسلامي وأدلته: ۵۲۱/۱، ۵۱۴.

(۷) الهدية: ۴۵/۱ وما بعدها، بدائع الصنائع: ۲۷۳/۱ البحر الرائق: ۹۹-۹۳.

(۸) فتح القدير: ۵/۱ عبدائع الصنائع: ۲۷۳/۱ البحر الرائق: ۹۹/۱ المبسوط: ۱۸۷، ۱۸۳/۱.

(۹) أحكام القرآن، سورة المائدة، باب الغسل من الجنابة: ۴۵۷/۲.

په خروج منی سره د غسل واجب کیدل: په دې خبره خودتولو ائمه حضراتو اتفاق دې چه په خروج منی سره غسل واجب کیږي البته په دې خبره کښې اختلاف دې چه مطلقاً په خروج منی سره به غسل واجب کیږي یا شهوت سره کیدل هم ضروری دی؟

مذاهب ائمه: په دې سلسله کښې تفصیل دادې چه امام اعظم ابوحنیفه رحمته الله او امام احمد بن حنبل رحمته الله او د راجح قول مطابق د مالکیه په نیز منی که شهوت سره وی نویا موجب غسل ده گنی نه ده. (۱) خوا امام شافعی رحمته الله اوبعض مالکیه رحمهم الله فرماني چه مطلقاً په خروج منی سره به غسل واجب کیږي که منی په شهوت سره وتلې وی او که بغیر د شهوت نه. (۲)

لهذا که د وزن په اوچتولو سره منی اوځی یاد یواوچت خانی نه د راپریوتلو د وجې نه وتلې وی یا په شاباندې په ډنډه وغیره سره وهلو د وجې نه وتلې وی یاد یویمارنی د وجې نه وتلې وی غرض چه په هریوه غیر معتاد طریقه سره د منی خروج سره د حنفیه او حنابله په نیز غسل نه واجب کیږي. (۳) خود شوافع په نیز په دې قسم تولو صورتونو کښې هم غسل واجب دې. (۴)

د شوافع دلیل: د شوافع دلیل د حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه روایت دې کوم چه امام مسلم رحمته الله امام ابوداؤد رحمته الله امام احمد رحمته الله او امام طحاوی رحمته الله وغیره نقل کړې دې چه رسول الله صلی الله علیه و آله فرمانيلی دی «انما الماء من الماء» (۵) یعنی انزال د منی اوبو سره غسل واجب کیږي. (۶)

علامه نووی رحمته الله فرماني «معناه يجب الغسل بالماء من انزال الماء الدافق، وهو المنى» (۷) ماء دافق یعنی د منی په انزال سره په اوبو باندې غسل واجب کیږي. شوافع د عموم حدیث نه استدلال کوی دلته د شهوت هیڅ قید نشته دې، مطلقاً خروج منی موجب غسل مگر خولې شوې دی. (۸)

د احنافو دلیل: د حنفیه یو دلیل خود قرآن کریم آیت دې. سورت مائده کښې د الله تعالی ارشاد مبارک دې «وإن كنتم جنبا فاطهروا» (۹) یعنی که تاسو په جنابت کښې شنی نو پاکي حاصله کړنې. علامه شبیر

(۱) اوگورنی: ردالمحتار علی الدر المختار: ۱/۱۱۸، الهدایه: ۱/۴۵، المبسوط: ۱/۱۸۵، بدائع الصنائع: ۱/۲۷۳، المغنی لابن قدامة: ۱/۱۲۸، الإنصاف: ۱/۲۲۷، الشرح الصغير: ۱/۱۶۱-۱۶۰، حاشیه الدسوقي: ۱/۲۱۰، بدایة المجتهد: ۱/۵۳۸.

(۲) اوگورنی: کتاب الأم: ۱/۴۸، الحاوی الكبير: ۱/۲۵۵، المجموع: ۲/۱۳۸، فتح العزيز: ۱/۱۲۲، ۱/۱۱۴.

(۳) اوگورنی: بدائع الصنائع: ۱/۲۷۷، المبسوط: ۱/۱۸۵، السعایه: ۱/۳۱۰، ردالمحتار: ۱/۱۱۸، المغنی: ۱/۱۲۸، الإنصاف: ۱/۲۲۸.

(۴) المجموع: ۲/۱۳۹، الحاوی الكبير: ۱/۲۶۰، بدائع الصنائع: ۱/۲۷۷، المبسوط: ۱/۱۸۵، بدایة المجتهد: ۱/۵۳۸.

(۵) الحدیث أخرجه مسلم واللفظ له فی کتاب الحيض. باب بيان أن الجماع كان فی أول الإسلام لا یوجب الغسل إلا أن ينزل المنی وبيان نسخه وأن الغسل يجب بالجماع. رقم: ۷۷۶، وأبوداؤد فی کتاب الطهارة، باب فی الإكسال، رقم: ۲۱۷، وابن ماجه فی سننه فی کتاب الطهارة، باب الماء من الماء، رقم: ۶۰۶، وأحمد فی مسنده، مسند ابی سعید الخدری، رقم: ۱۱۲۶۳، والطحاوی شرح معانی الآثار، فی کتاب الطهارة، باب الذی یجامع ولا ينزل: ۱/۴۵، انظر كذلك جامع الأصول، الفصل الأول فی غسل الجنابة، النوع الثاني: الإنزال، رقم: ۵۳۰۵.

(۶) الحاوی الكبير: ۱/۲۶۰، فتح الملهم: ۳/۲۰۰، الهدایه: ۱/۴۶.

(۷) المجموع شرح المذهب: ۲/۱۳۸.

(۸) الحاوی الكبير: ۱/۲۶۰، المجموع شرح المذهب: ۲/۱۳۹، الهدایه: ۱/۴۶، السعایه: ۱/۳۱۱.

(۹) المائدة: ۶.

احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ پہ جنابت سرہ دَ غسل واجب کیدو دارومدار دَمنی پہ توپ سرہ دَ شہوتہ وتلو باندی دے۔ لکہ چہ لفظ «جنبا» دَ اللہ تعالیٰ ارشاد ﴿وَأَنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَأَطَهَّرُوا﴾ کنبی دے طرف تہ اشارہ دہ لکہ خنگہ چہ صاحب دَ ہدایہ دَ دے وضاحت کرے دے^(۱)۔
 دامام شافعی رحمۃ اللہ علیہ دَ دلیل جواب: دامام شافعی رحمۃ اللہ علیہ دَ طرف نہ ذکر کرے شوے حدیث «الماء من الماء» دَ جمہور دَ طرف نہ مختلف جوابونہ ور کرے شوی دی دَ کوم تفصیل چہ بہ انشاء اللہ دَ جنابت سبب ثانی پہ ذیل کنبی دیر زر بیانولی شی۔ البتہ دلتہ صرف پہ یوجواب باندی اکتفا کوو۔
 دَ صاحب ہدایہ توجیہ: صاحب دَ ہدایہ علامہ ابوالحسن المرغینانی رحمۃ اللہ علیہ «الماء من الماء» بارہ کنبی فرمائی «والحدیث محمول علی خروج المني عن الشهوة»^(۲) یعنی مذکورہ حدیث دَمنی پہ شہوت سرہ وتلو باندی محمول دے۔

دَ علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ وضاحت: علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ حدیث «الماء من الماء» پہ «خروج المني علی وجه الشهوة» باندی پہ دے وجہ محمول کرے دے چہ پہ ادلہ کنبی تطبیق ور کرے شی^(۳)۔ پہ دے وجہ چہ حضور پاک پہ نورو روایاتو کنبی «خروج المني علی وجه الشهوة» باندی خو غسل لازمی گر خولی کرے دے نہ چہ دَ مطلقاً خروج ماء باندی۔ چنانچہ امام ابوداؤد رحمۃ اللہ علیہ امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ او امام احمد رحمۃ اللہ علیہ دَ حضرت علی رضی اللہ عنہ نہ روایت نقل کرے دے «عن علی قال: كنت رجلاً مذاءً فجعلت أغتسل حتى تشق ظهري، فذكرت ذلك للنبي صلى الله عليه وسلم، أذكره، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "لا تفعل إذا رأيت المذي فأغسل ذكرك وتوضأ وضوءك للصلاة، فإذا فضحت الماء فأغتسل"»^(۴) حضرت علی رضی اللہ عنہ فرمائی چہ زمانہ بہ پہ کثرت سرہ مذی وتلہ «او دَمَسْتَلِي نَه مَعْلُومِيدُو دَ وَجِي نَه» مابہ پہ دے سرہ غسل کولو او پہ کثرت سرہ بہ دے نوبت راتلو تردے چہ «دَيَخْنِي پِه مَوْسَمِ کَنْبِي دَ سَخْتِي يَخْنِي او بَارِبَارِ غَسْلِ کُولُوسِرِه» زماپہ ملا کنبی درد پیدا شوے وو۔ ماحضور پاک سرہ دے تذکرہ او کرہ یابل چا حضور پاک سرہ تذکرہ او کرہ نو حضور پاک او فرمائیل داسی مہ کوہ یعنی دَ مذی سرہ غسل مہ کوہ او کلہ چہ تہ مذی او وینے نو خپل اندام مخصوصہ او وینخہ او دمانخہ والاودس او کرہ او کلہ چہ تہ دَ توپ والاوبہ او وینے نو بیا غسل کوہ یعنی غسل ماء دافق (منی) سرہ واجب کیرے نہ چہ مذی سرہ۔
 پہ مسند احمد کنبی دَ حضرت علی رضی اللہ عنہ ہم دغہ قصہ مختصر اُنقل دہ پہ ہغے کنبی حضور پاک حضرت علی رضی اللہ عنہ تہ فرمائیلی «إِذَا خَذَلْتَ الْمَاءَ فَأَغْتَسِلْ مِنْ الْجَنَابَةِ وَإِنْ لَمْ تَكُنْ خَائِظًا فَلَا تَغْتَسِلْ»^(۵) یعنی

^(۱) فتح الملمہ: ۲۰۷/۳ الہدایہ: ۴۶/۱ فتح القدیر: ۶۵/۱

^(۲) الہدایہ: ۴۶/۱۔

^(۳) البنایہ: ۳۲۸/۱۔

^(۴) الحدیث أخرجه أبوداؤد فی سننہ فی کتاب الطہارۃ، باب فی المذی، رقم: ۲۰۶، والنسائی فی سننہ فی کتاب الطہارۃ، باب الغسل من المني، رقم: ۱۹۳، وأحمد فی مسندہ، مسند علی بن أبی طالب: ۳۲۱/۱، رقم: ۸۶۸، انظر كذلك جامع الأصول، باب الغسل، النوع الثاني، المذی: ۱۹۹/۷، رقم: ۵۲۱۹۔

^(۵) الحدیث، أخرجه الإمام أحمد فی مسندہ، فی مسند علی بن أبی طالب: ۳۱۶/۱، رقم: ۸۴۷۔

کله چه په توپ سره اوبه وی نو د جنابت نه غسل اوکړه اوکه چرې اوبه (منی) دفع وشهوت سره نه وی نو غسل مه کوه.

په رومې روایت کښې «فضحت» او دویم روایت کښې «خذفت» الفاظ راغلي دي فضح او حذف د منی دفع اوشهوت سره وتلوته وائی نولکه د دواړو روایتونو مطلب دا اووتلو چه کله انزال دفع او شهوت سره وی نو غسل کوه گنی مه کوه.^(۱) چونکه د حضرت علی عليه السلام والا دواړه روایتونه مقید دي او حدیث «الماء من الماء» مطلق دي اودا هم یوې واقعې سره متعلق دي لهذا مطلق به په مقید باندې محمول کولې شی. د امام شافعی رحمته الله په نیز خومختلف واقعاتو سره تعلق لرونکی مطلق روایات په مقید باندې محمول کول صحیح دي نودلته په طریقه اولی سره به داسې کول صحیح وی.^(۲)

دویمه توجیه: حدیث «الماء من الماء» د خروج منی بالشهوة باندې محمول کولو یوه وجه داهم ده چه «الماء من الماء» دخپل عمومی مفهوم په اعتبار سره د دې چه منی مزی اوودی دریاوړته شامل دي لیکن دا په خپل عموم باندې باقی نه دي ځکه چه په مزی اوودی سره غسل نه واجب کیدو باندې اجماع ده.^(۳) لهذا «الماء» نه به دلته خاص اوبه مراد اخستې شی اودا به په خروج منی بالشهوة باندې محمول کولې شی.

د دې دلیل د ام سلیم رضي الله عنه روایت دي چه هغه د رسول الله صلى الله عليه وسلم په خدمت کښې حاضره شوه اوونې وئیل چه الله تعالی د حق بیانولوسره نه شرمیږي، آیا په ښځه باندې غسل شته کله چه هغې ته احتلام اوشی؟ حضور پاک اوفرمانیل چه او که چرې هغه اوبه اووینی د روایت الفاظ دي «نعم! إذا رأت الماء» نودلته د الماء نه خاص اوبه مراد دی. گنی مزی اوودی سره به هم غسل لازم راشی. خبره داده چه په اجماع سره په دې غسل نه واجب کیږي.^(۴)

د خروج منی من الذکر په وخت د شهوت حکم: د احنافو علماء کرام په دې خبره باندې خومتفق دي چه د وجوب غسل دپاره دا ضروری دي چه منی کله دخپل ځائی نه یعنی صلب نه جدا وی نوچه شهوت سره وی خوچه کله د اندام مخصوصه نه بهراوخی نوهغه وخت د شهوت موجود کیدل شرط دي که نه؟

^(۱) البناية: ۱/۳۲۷ السعابة: ۱/۳۱۱ بذل المجهد في حل سنن أبي داود: ۲/۱۴۹-۱۴۸.

^(۲) اوگورثي: البناية: ۱/۳۲۷ والسعابة: ۱/۳۱۱.

^(۳) المنهاج: ۳/۲۰۴ البناية: ۱/۳۲۷ الأوسط: ۱/۱۳۶-۱۳۳ بدائع الصنائع: ۱/۲۸۷.

^(۴) الحديث أخرجه البخاري في كتاب العلم، باب الحياء في العلم، رقم: ۱۳۰، وفي كتاب الغسل، باب إذا احتملت المرأة، رقم: ۲۸۲ وفي كتاب أحاديث الأنبياء، باب خلق آدم وذريته، رقم: ۳۳۲۸ وفي كتاب الأدب، باب التيمم والضحك، رقم: ۶۰۹۱ وفيه أيضاً باب ما لا يستحيان الحق للفقهاء في الدين، رقم: ۱۲۱۶ ومسلم في صحيحه في كتاب الحيض، باب وجوب الغسل على المرأة بخرج المنى منها، رقم: ۳۱۳ والنسائي في سننه في كتاب الطهارة، باب غسل المرأة ترى في منامها ما يرى الرجل، رقم: ۱۹۷، وابن ماجه في أبواب التيمم، باب في المرأة ترى في منامها ما يرى الرجل، رقم: ۶۰۰ انظر كذلك جامع الأصول، رقم: ۵۳۱۰.

^(۵) البناية شرح الهداية: ۱/۳۲۷.

د طرفین رائی: نو په دې باره کښې د طرفین او امام ابویوسف رحمهما په مینځ کښې اختلاف دی. چنانچه امام ابوحنیفه رحمهما او امام محمد رحمهما فرمائی چې د وجوب غسل دپاره منی د خپل ځانې نه یعنی صلب نه شهوت سره وتل ضروری دی که د اندام مخصوصه نه د وتلو وخت کښې شهوت وی او که نه وی. د امام ابویوسف رائی: امام ابویوسف رحمهما فرمائی چې د اندام مخصوصه نه د ښکاره کیدو په وخت هم د شهوت موجود کیدل ضروری دی. هغه د اندام مخصوصه نه د وتلو په وخت منی د صلب نه جدا کیدو باندې قیاس کوی لکه څنگه چې د وجوب غسل دپاره د منی د خپل مقرر نه په شهوت سره وتل ضروری دی هم دغه شان د اندام مخصوصه نه د وتلو وخت کښې هم د شهوت موجود کیدل ضروری دی. ځکه چې که منی د خپل مقرر نه جدا شوه او د اندام مخصوصه نه وتل موجود نه شی نو بالاجماع غسل نه واجب کیږي. د غسل د واجب کیدو دپاره د مقرر نه جدا کیدو سره د اندام مخصوصه نه خروج هم ضروری دی او د مقرر نه د جدا کیدو په وخت په اتفاق سره شهوت موجود کیدل ضروری دی نو د قیاس تقاضا داده چې د خروج په وخت هم د دې اعتبار او کړې شی. (۱)

د طرفین استدلال: طرفین رحمهما الله فرمائی د انفصال منی په وخت چوڼکه شهوت وی نو د دې تقاضا داده چې غسل دې واجب وی ځکه چې د وجوب غسل دپاره مطلق شهوت شرط دی نه چې کمال د شهوت. نو چې کله شهوت موجود شی نو غسل واجب کیدل پکار دی او کله چې شهوت مفقود وی نو د وجوب غسل حکم هم نه دی لگیدل پکار. او کله چې د خروج په وخت شهوت نه وی نو د دې تقاضا ده چې غسل دې واجب نه وی. نو چې کله د غسل واجب کیدو او نه واجب کیدو دواړو احتمال دې او من وجه غسل واجب دې نومونه په احتیاط باندې عمل کولو سره د غسل واجب کیدو او ونیل ځکه په عبادات کښې هم د احتیاط په طرف باندې عمل کولې شی. (۲)

د اختلاف ثمره: د پورته ذکر شوو اختلافاتو ثمره به هم په هغه ټولو صورتونو کښې راوځي په کوم کښې چې د منی انفصال د مقرر په وخت چې شهوت موجود وی او د اندام مخصوصه نه د وتلو په وخت نه وی لکه چې که یو سړی استمناء بالید او کړو او منی د خپل مقرر نه شهوت سره او وتله او دغه سړی خپل اندام مخصوصه نیولې اوساتلو تردې چې شهوت ختم شو او منی بغیر د شهوت نه او وتله نو د طرفین په نیزیبه په دې صورت کښې غسل واجب وی او د امام ابویوسف رحمهما په نیزیبه غسل واجب نه وی. (۳)

علامه قاضی خان رحمهما فرمائی چې د تیرو شوو مونځونو باره کښې به د امام ابویوسف رحمهما د قول اعتبار کولې شی اونه به شی راڅرځولې او د راتلونکو مونځونو په سلسله کښې به د طرفین په قول باندې عمل کولو سره بغیر د غسل نه نشي کولې. (۴)

علامه شرنبلالی رحمهما فرمائی که چرې انسان یو داسې ځانې کښې میلمه وی چرته چې د تهمت خطره وی نو د امام ابویوسف رحمهما په قول باندې به فتوی ورکولې شی او په عام حالاتو کښې د طرفین قول مفتی به دې. (۵)

(۱) الهدایه مع فتح القدیر: ۶۶/۱ البناية: ۳۳۰/۱ السعایه: ۳۱۲/۱ البحر الرائق: ۱۰۲/۱.

(۲) السعایه: ۳۱۲/۱ البناية: ۳۳۰/۱ البحر الرائق: ۱۰۳/۱.

(۳) الدر المختار مع رد المحتار: ۱۸/۱ فتح القدیر: ۶۶/۱ البحر الرائق: ۱۰۳/۱ فتاوی قاضی خان: ۴۶/۱.

(۴) فتاوی قاضی خان: ۴۶/۱ البحر الرائق: ۱۰۳/۱ فتح القدیر: ۶۶/۱.

(۵) السعایه: ۳۱۲/۱ البناية: ۳۳۱/۱ الدر المختار مع رد المحتار: ۱۱۸/۱.

د جنابت سبب ثانی: د احنافو په نیز د جنابت سبب ثانی د بنځې د متیازو په مقام کښې یا د سړی یا بنځې د ډکو متیازو په مقام کښې دخول دې که انزال وی او که نه وی. (۱)

په التقاء ختانی سره وجوب غسل: پورته بیان کړې شوی صورت کښې که چرې التقاتی ختانی وی او په اندازه د حشفه دخول اوشی نو جمهور صحابه رضی الله عنہم تابعین، انمه اریعه او جمهور علماء کرام په نیز غسل واجب کیږی. انزال ضروری نه دې سواد داؤد ظاهری نه د ددوی په نیز التقاتی ختانی سره انزال هم ضروری دې. (۲)

امام بخاری رحمته الله کتاب الغسل: په آخر کښې التقاء الختانی: په عنوان سره باب قائم کړې دې. په زیر بحث مسئله کښې دهغوی رانی او نور حدیثی مباحث به هم ددې باب لاندې راخی. ان شاء الله تعالی.

د اکسال د مسئلې باره کښې د صحابه کرامو اختلاف: په عهد صحابه رضی الله عنہم کښې د حضرت عمر فاروق رضی الله عنہ د زمانې پورې پخپله په صحابه کرامو رضی الله عنہم کښې اختلاف وو چه د وجوب غسل دپاره انزال ضروری دې که نه؟ یا صرف التقاء ختانی یعنی په اکسال سره غسل واجب کیږی. چنانچه په صدر اول کښې د صحابه کرامو یو جماعت په کوم کښې چه حضرت ابوسعید خدری، ابی بن کعب، سعد بن ابی وقاص، ابویوب انصاری، علی بن ابی طالب، عبدالله بن مسعود، رافع بن خدیج، ابن عباس، زید بن خالد جهنی رضی الله عنہم وغیره دې. ددې خبرې قائل وو چه صرف په اکسال سره غسل نه واجب کیږی ترکومی چه دې سره انزال نه وی. (۳) لیکن د حضرت عمر رضی الله عنہ په زمانه کښې ازواج مطهرات سره د رجوع نه پس د ټولو صحابه کرامو په دې باندې اجماع اوشوه چه صرف هم التقاء ختانی موجب غسل دې که انزال وی او که نه وی. (۴)

د قائلین عدم وجوب غسل استدلال: د قائلین عدم وجوب غسل د اختلاف په وخت استدلال یوخوا په صحیح مسلم کښې روایت شوې د حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنہ روایت نه وو. حضرت ابو سعید خدری رضی الله عنہ فرمائی:

«خرجت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم الإثنين إلى قباء، حتى إذا كنا في بني سالم، وقف رسول الله صلى الله عليه وسلم على باب عتيان، فصرخ به، فخرج يهرأزاره، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "أعجلنا الرجل، فقال عتيان: يا رسول الله! أرايت الرجل يعجل عن امرأته ولم يمن، ماذا عليه؟ قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: [الحما الماء من الماء]» (۵)

(۱) الهداية شرح بداية المبتدى. كتاب الطهارة، فصل في الغسل: ۴۷/۱-۴۶ فتح القدير. كتاب الطهارة، فصل في الغسل: ۶۵/۶۷/۱-۶۵ بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، كتاب الطهارة، فصل في أحكام الغسل: ۲۷۳- ۲۷۶/۱ وما بعدها، البحر الرائق شرح كنز الدقائق، كتاب الطهارة: ۱۰۹-۹۹ تبیین الحقائق شرح كنز الدقائق، كتاب الطهارة: ۶۵-۶۹/۱-۶۵ النهر الفائق شرح كنز الدقائق، كتاب الطهارة: ۶۶-۶۴ المبسوط، باب الوضوء والغسل: ۱۸۸-۱۸۷.

(۲) بداية المجتهد: ۱۵۳۶/۱ الاستذكار: ۳۲۰/۱ الكنز المتواری: ۲۳۷/۳-۲۳۶ فتح المالک: ۴۳۴/۱ الحاوی الكبير: ۲۵۵/۱ الأوسط: ۱۱/۲ قال ابن منذر: "لست أعلم اليوم بين أهل العلم فيه اختلافاً". ۱هـ

(۳) الحاوی الكبير: ۱/۲۵۵ بذل المجهود: ۱۷۶/۲ الاستذکار: ۳۲۱/۱ الأوسط في السنن والإجماع والاختلاف: ۷۷/۲ الاعتبار في النسخ والنسخ في الحديث: ۱۸۵/۱.

(۴) أوجز السالك: ۱۶/۱ معارف السنن: ۳۷۰/۱ بداية المجتهد: ۵۳۸/۱

(۵) الحديث أخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحيض، باب الماء من الماء، رقم: ۷۷۳، وانفرد به، انظر تحفة الأشراف، رقم: ۴۱۲۲.

یعنی زه رسول الله ﷺ سره د پیر په ورځ د قباء طرف ته اووتلې، کله چه مونږ بنی سالم ته اورسیدو نو رسول الله ﷺ د عتبان په دروازه باندې اودریدو اوهغه ته ئی آواز ورکړو نو هغه خپل لنگ رابښکلوسره راووتلو (حضور پاک هغه په دې حالت کښې اولیدلو) نو ئی فرمائیل: مونږ سړې په تادئې کښې اخته کړو، حضرت عتبان رضی الله عنہ او وئیل: ای دالله تعالی رسول! کله چه سړې د هغه ښځه په تادئې کښې اخته کړی او هغه انزال نه شی نو په هغه باندې څه دی؟ (یعنی په هغه به غسل وی؟) رسول الله ﷺ اوفرمائیل اوبه په اوبو سره واجب کیرې یعنی غسل خو په انزال سره واجب کیرې.

د حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنہ یو روایت کښې دی «أن رسول الله صلى الله عليه وسلم أرسل إلى رجل من الأنصار، فجاء رأسه يقطر، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: لعلنا أعلناك، فقال: نعم! فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إذا أعلجت أو قحطت فعليك الوضوء» یعنی رسول الله ﷺ څوک اولیگلو اودانصار یو سړې راوغوښتلو. هغه راغلونو د هغه د سر نه د اوبو څاڅکی پریوتل. حضور پاک اوفرمائیل: لعلنا أعلناك؟ کیدې شی مونږ ته په تادئې کښې واچولې؟ هغه وئیل اوجی ای دالله تعالی رسول! حضور پاک اوفرمائیل: «إذا أعلجت أو قحطت، فلا غسل عليك، وعليك الوضوء» یعنی کله چه د تادئې (څه کار) راشی یا تاسو ته انزال نه وی شوی نو په تاسو باندې غسل نشته او په تاسو باندې اودس دی.

دغه شان په صحیحین کښې د عطاء بن یسار رضی الله عنہ نه روایت دی: «أن زید بن خالد أخبر أنه سأل عثمان بن عفان قلت: أ رأيت إذا جامع فلم يُمن؟ قال عثمان: يتوضأ كما يتوضأ للصلاة، ويغسل ذكره قال عثمان: سمعته من النبي صلى الله عليه وسلم» (۱) یعنی زید بن خالد الجهنی رضی الله عنہ د حضرت عثمان رضی الله عنہ نه معلومه کړه که یو سړې صحبت اوکړی او انزال دمنی نه وی شوی (نوخه حکم دی؟) حضرت عثمان رضی الله عنہ اوفرمائیل: يتوضأ كما يتوضأ للصلاة، ويغسل ذكره یعنی اودس دی اوکړی څنگه چه د مانځه دپاره اودس کوی او خپل اندام دې اووښځی. حضرت عثمان رضی الله عنہ وائی ماداد رسول الله ﷺ نه اوریدلی دی.

بخاری شریف کښې هم ددې حدیث په آخره کښې راوی وائی «فألت عن ذلك علماً والزید وطلحة وأبی بن کعب، فأمره بذلك» (۲) یعنی ما په دې باره کښې د حضرت علی رضی الله عنہ حضرت زبیر رضی الله عنہ حضرت طلحة رضی الله عنہ او ابی بن کعب رضی الله عنہ نه معلومه کړه ټولو ددغه سړی باره کښې هم دغه حکم ورکړو (یعنی صرف اودس دې اوکړی، د غسل حاجت نشته دی). هم دغه خبره امام طحاوی رحمه الله شرح معانی الآثار کښې نقل کړې ده. (۳) علامه کرمانی رحمه الله فرمائی دې حضراتو یعنی حضرت علی زبیر طلحة او ابی بن کعب رضی الله عنہم د طرف نه دا فتوی ورکړې شوې وه خو حضرت عثمان رضی الله عنہ د فتوی ورکولو سره ددې خبرې نسبت د حضور پاک طرف ته هم کوی. (۴)

(۱) الحديث أخرجه البخاری فی صحیحه فی کتاب الوضوء، باب من لم یرالوضوء إلا من المخرجین القبل والدیر، رقم: ۱۷۹، ومسلم فی صحیحه فی کتاب الحيض، باب الماء من الماء رقم: ۱۷۷۹ نظر تحفة الأشراف رقم: ۹۸۰۱.

(۲) أخرجه البخاری فی صحیحه فی کتاب الوضوء، باب من لم یرالوضوء إلا من المخرجین القبل والدیر، رقم: ۱۸۰. الاعتبار فی النسخ والنسخ فی الحديث: ۱/۱۸۲.

(۳) شرح معانی الآثار، باب الذي یجامع ولا ینزل: ۱/۴۴.

(۴) شرح الكرمانی: ۳/۱۵۵ فتح الباری: ۱/۵۲۲.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی کہ ظاہر دادی چہ دے حضراتو ہم زید بن خالد جہنی تہ ہم ددی خبری حکم ورکرو د کومی خبری چہ حضرت عثمان رضی اللہ عنہ امر کری وو۔ لیکن دمحدث اسماعیلی پہ روایت کنبی دی «فقالوا مثل ذلك» یعنی هغوی د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ پہ شان اوونیل۔ ددی روایت ظاہر د دغہ حضراتو د روایت مرفوع کیدو طرف تہ اشارہ دہ خکہ چہ حضرت عثمان رضی اللہ عنہ فتوی ورکولوسرہ داخبرہ د حضور پاک نہ ہم نقل کری دہ۔ لہذا د محدث اسماعیلی پہ روایت کنبی «مثل» لفظ ددی خبری تقاضا کوی چہ هغہ ہم فتوی ورکولوسرہ سرہ ددی نسبت د حضور پاک طرف تہ کری دے۔ محدث اسماعیلی پہ یویل روایت کنبی ددی خبری صراحت کری دے چہ دے حضراتو صحابہ کرامو رضی اللہ عنہم داخبرہ ہم د حضور پاک نہ نقل کری دہ۔ (۱) حضرت مولانا محمد یوسف کاندھلوی رحمته الله فرمائی چہ علامہ بیہقی رحمته الله ہم ددی حضراتو قول مرفوع کیدود الحسین بن عیسی البسطامی پہ طریق سرہ تصریح کری دہ اود حسین نہ پخپلہ امام بخاری رحمته الله ہم روایت کری دے۔ (۲)

د اکسال نہ پہ وجوب غسل باندي د صحابہ کرامو رضی اللہ عنہم اجماع: بہر حال پہ صدراول کنبی دحضرات صحابہ کرامو رضی اللہ عنہم پہ خپل مینخ کنبی د اکسال پہ مسئلہ کنبی اختلاف پیدا شو لیکن دحضرت عمر رضی اللہ عنہ پہ زمانہ کنبی بیا پہ دے خبرہ باندي اجماع اوشوہ چہ فقط التقانی ختانی سرہ غسل واجب کیری سرہ ددی چہ انزال نہ وی۔ امام طحاوی رحمته الله د حضرت عمر رضی اللہ عنہ پہ زمانہ کنبی د صحابہ کرامو رضی اللہ عنہم پہ دے مسئلہ باندي خپل مینخ کنبی اتفاق پہ روایت د حضرت رفاعہ رضی اللہ عنہ پہ تفصیل سرہ نقل کری دی۔ حضرت رفاعہ رضی اللہ عنہ فرمائی: «قال: إني لجالس عند عمر بن الخطاب رضي الله عنه، إذ جاء رجل فقال: يا أمير المؤمنين، هذا زيد بن ثابت يفتي الناس في الغسل من الجنابة برأيه. فقال عمر رضي الله عنه: أعجل عليّ به، فجاء زيد. فقال عمر رضي الله عنه: قد بلغني من أمرك أن تفتي الناس بالغسل من الجنابة برأيك في مسجد النبي صلى الله عليه وسلم. فقال له زيد: أمر والله يا أمير المؤمنين، فما أفتيت برأى، ولكني سمعت من أعمامى شيئاً فقلت به. فقال: من أي أعمامك؟ فقال: من أبي بن كعب، وأبي أيوب، ورفاعة بن رافع. فالتفت إلي عمر فقال: ما يقول هذا الفتى؟ قال: قلت: إنا كنا لنفعله على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم لا نغتسل. قال: أفألتُم النبي صلى الله عليه وسلم عن ذلك؟ فقلت: لا. قال: على بالناس، فاتفق الناس أن الماء لا يكون إلا من الماء، إلا ما كان من على ومعاذ بن جبل فقالا: إذا جاوز الختان الختان، فقد وجب الغسل. فقال: يا أمير المؤمنين لا أجد أحداً أعلم بهذا من أمر رسول الله صلى الله عليه وسلم، من أرواحه. فأرسل إلى عائشة رضي الله عنها فقالت: "إذا جاوز الختان الختان، فقد وجب الغسل" فحطم عمر، وقال: لن أخبرت بأحد يفعله ثم لا يغتسل لأنه كنهه عقوبة "أي لما لنت في عقوبته"»

یعنی حضرت رفاعہ رضی اللہ عنہ وائی زہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ سرہ ناست ووم چہ یوسرې راغلو وئی وئیل ای امیر المؤمنین زید بن ثابت رضی اللہ عنہ خلقوتہ د جنابت د غسل بارہ کنبی پہ خپلہ رائی سرہ فتوی ورکوی۔ نو حضرت عمر رضی اللہ عنہ او فرمائیل هغه زر مالہ راولی۔ حضرت زید رضی اللہ عنہ راغلو نو حضرت عمر رضی اللہ عنہ ورته اوونیل چہ ماته دا معلومه شوې دہ چہ تہ په مسجد نبوی (علی صاحبها الصلاة والسلام) کنبی خلقوتہ د غسل جنابت بارہ کنبی پہ خپلہ رائی سرہ فتوی ورکوی؟ حضرت زید رضی اللہ عنہ اوونیل په الله قسم ای

(۱) فتح الباری: ۱/۵۲۲ امانی الأحبار: ۱/۲۷۵.

(۲) امانی الأحبار فی شرح معانی الآثار: ۱/۲۷۵.

امیر المؤمنین په دخپلې رائي نه فتوی نه ده ورکړې بلکه ماډ اعمام (ترونی) نه چه څه اوریدلی وو هم هغه مهې بیان کړی دی. حضرت عمر رضی الله عنه تپوس اوکړو ستا ترونه څوک دی؟ نو حضرت زید رضی الله عنه اوونیل حضرت ابی بن کعب، ابویوب او رفاعه بن رافع رضی الله عنه نه مهې اوریدلی دی، حضرت رفاعه رضی الله عنه وائی چه حضرت عمر رضی الله عنه زما طرف ته متوجه شو وئی ونیل دا څه وایښی؟ حضرت رفاعه رضی الله عنه وائی چه ما اوونیل مونږ به د رسول الله صلی الله علیه و آله په زمانه کښې هم داسې (یعنی اکسال) کولو اویا به موغسل نه کولو. حضرت عمر رضی الله عنه او فرمائیل آیا تاسو خلقو د رسول الله صلی الله علیه و آله نه پوښتنه کړې وه؟ نو ما اوونیل نه حضرت عمر رضی الله عنه او فرمائیل صحابه کرام رضی الله عنه راجمع کړی صحابه کرام رضی الله عنه راجمع شو او ټولو په دې خبره باندې اتفاق اوکړو چه غسل په انزال سره واجب کیږی (صرف التقانی ختانیین موجب غسل نه دی) سواد حضرت علی رضی الله عنه او معاذ بن جبل رضی الله عنه نه. دې دواړو اوونیل چه کله شرمگاه شرمگاه کښې داخل شی (د جماع نه کنایه ده) نو غسل واجب کیږی. حضرت رفاعه رضی الله عنه اوونیل ای امیر المؤمنین په دې باره کښې د حضور پاک د طرز عمل په سلسله کښې د ازواج مطهرات نه زیات څوک عالم نه گنم. حضرت عمر رضی الله عنه حضرت حفصه رضی الله عنه له څوک وراولیکل نوهغې او فرمائیل ماته د دې باره کښې څه علم نشته دی. بیا حضرت عمر رضی الله عنه حضرت عائشه رضی الله عنه له څوک وراولیکل نوهغې او فرمائیل چه شرمگاه شرمگاه سره متجاوز شی نو غسل واجب کیږی. حضرت عمر رضی الله عنه د غصې اظهار اوکړو اوونی ونیل دنن نه پس که ماته پته اولگیدله چه چا اکسال کړې دې او غسل نی نه دې کړې نوزه به هغه ته ډیره سخته سزا ورکوم. (۱)

د جمهورو استدلال: جمهورانمه حضراتو استدلال د حضرت عائشه رضی الله عنه او حضرت ابوهریره رضی الله عنه د روایت نه دې چه حضور پاک فرمائیلی «إِذَا جَلَسَ بَيْنَ شُعْبَيْهِ الْأَرَمِ ثُمَّ جَهْدَهَا فَقَدْ وَجِبَ الْغُسْلُ» (۲) یعنی کله چه سړی د ښځې په مینځ کښې په څلوریولی کینی او کوشش اوکړی (بعض روایاتو کښې دی «وَمِنْ الْخَتَانِ الْخَتَانُ» کله چه شرمگاه په شرمگاه کښې داخل شی) نو غسل واجب شو. حضرت ام کلثوم رضی الله عنه د رسول الله صلی الله علیه و آله د بی بی حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنه نه نقل کړی دی: «إِنْ رَجُلًا سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الرَّجُلِ يَمَامُ أَمَلَهُ ثُمَّ كَسَلَ، هَلْ عَلَيْهِمُ الْغُسْلُ؟ وَعَائِشَةُ جَالَسَتْ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنِّي لَأَفْعَلُ ذَلِكَ، أَنَا وَهَذِهِ لَمْ نَفْتَسِلْ» (۳) یعنی یوسړی د رسول الله صلی الله علیه و آله نه د یو داسې سړی بازه کښې تپوس اوکړو چه خپلې بی بی سره کوروالې کوی بیا اکسال کوی، آیا په دغه دواړو باندې غسل دې؟ حضرت عائشه رضی الله عنه هلته تشریف فرماوه، حضور پاک د هغې طرف ته اشاره کولوسره او فرمائیل چه زه

(۱) شرح معانی الآثار: ۱/ ۴۸ فتح الملهم: ۳/ ۱۰۴.

(۲) صحیح مسلم کتاب الحيض باب نسخ الماء من الماء ووجوب الغسل بالتقاء الختانیین، رقم الحديث: ۳۵۰.

(۳) حدیث ابی هریره رضی الله عنه أخرجه البخاری فی صحیحه فی کتاب الغسل، باب إذا التقى الختانان، رقم: ۳۴۸ وأخرجه النسائی فی صحیحه فی کتاب الطهارة، باب وجوب الغسل إذا التقى الختانان، رقم: ۱۹۱ وانظر كذلك تحفة الأشراف، رقم: ۱۴۶۵۹، وجامع الأصول رقم: ۵۳۰۰، وحديث عائشة رضي الله عنها أخرجه الترمذی فی صحیحه فی کتاب الطهارة، باب ما جاء إذا التقى الختانان وجب الغسل، رقم: ۱۰۸-۱۰۹، وابن ماجه فی صحیحه فی کتاب الطهارة، باب فی وجوب الغسل إذا التقى الختانان، رقم: ۶۰۸ الاعتبار فی النسخ والنسخ فی الحديث: ۱۸۷/۱-۱۸۶.

اودا هم داسي کوو بيا مونږ غسل کوو. حضرت عائشه رضي الله عنها فرماني چه ما اور رسول الله ﷺ داسي کري (يعني اڪسال کري) اومونږ غسل کري. ^(۱)

د حديث "الماء من الماء" توجيهات: د جمهور ائمه د طرف نه د حديث "الماء من الماء" ډير جوابونه ورکري شوي دي. يو جواب خودادي چه مذکوره حديث «خروج المني على وجه الشهوة» باندې محمول دي ^(۲)

امام ابوداؤد رحمته الله حديث "الماء من الماء" منسوخ کيدل نقل کري دي چنانچه هغوی په خپل سنن کښي سهل بن سعد الساعدي نه روايت نقل کري دي هغه ته ابي بن کعب رضي الله عنه خبر ورکري دي چه رسول الله ﷺ "الماء من الماء" د کپړو د کمی د وجي نه د اسلام په شروع کښي د خلقو د پاره رخصت گرځولي وو بياني د غسل حکم ورکړو اود دې (يعني اڪسال) نه ئي منع اوکړه. ^(۳) امام نووي رحمته الله هم دا د اسلام د شروع کښي واقعه گرځولي ده چنانچه هغوی په صحيح مسلم کښي په دې لاتدينو الفاظوسره عنوان قائم کري دي: «باب بيان أن الجماع كان في أول الإسلام لا يوجب الغسل إلا أن ينزل المني ويمن نسخه وأن الغسل يوجب بالجماع» ^(۴) بيا دي نه پس هغوی «باب نسخ الماء من الماء وجوب الغسل بالتقاء الختانين» عنوان قائم کري دي. ^(۵) دغه شان بعض صحابه کرام رضي الله عنهم لکه حضرت ابوايوب انصاري، حضرت علي، حضرت طلحه او حضرت ابي بن کعب رضي الله عنهم وغيره چه د وجوب غسل د پاره انزال ضروري گرځولي هغه هم د اسلام په شروع کښي د رسول الله ﷺ د طرف نه ورکري شوي رخصت باندې محمول دي. ^(۶)

ابن ارسلان فرماني چه حديث "الماء من الماء" مباشرت في غير الفرج باندې محمول دي او په دې صورت کښي غسل د ټولو ائمه حضراتو په نيز هم په انزال باندې موقوف دي. ^(۷) حضرت ابن عباس رضي الله عنهما فرماني چه "أما الماء من الماء في الاحتلام" يعني دا حديث په احتلام باندې محمول دي. ^(۸)

حضرت مولانا انور شاه کشميري رحمته الله فرماني چه د حضرت ابن عباس رضي الله عنه د قول مطلب دادي چه حديث "الماء من الماء" جماع اليقظه د پاره منسوخ شوي دي (البته جماع في المنام کوم ته چه احتلام وائي) د پاره اوس هم محکم او واجب العمل دي اوداسي په کثرت سره کيږي چه يو حديث منسوخ بعض جزئيات د پاره واجب العمل باقي پاتي کيږي. ^(۹) د حضرت گنگوهي رحمته الله نه نقل دي چه "الماء من"

^(۱) فتح المالك: ۱/۴۳۴.

^(۲) د تفصيل د پاره اوگورني: كشف الباري كتاب الغسل باب الوضوء قبل الغسل: ص ۱۳۲-۱۳۰.

^(۳) كتاب الحيض: ص ۷۳۴.

^(۴) حواله سابق.

^(۵) الحديث أخرجه أبوداؤد في صحيحه في كتاب الطهارة باب في الإكسال رقم: ۲۱۴.

^(۶) الحديث أخرجه أبوداؤد في صحيحه في كتاب الطهارة باب في الإكسال رقم: ۲۱۵.

^(۷) بذل المجهود: ۲/۱۷۹.

^(۸) قول ابن عباس رضي الله عنهما أخرجه الترمذي في صحيحه في كتاب الطهارة باب ما جاء أن الماء من الماء رقم: ۱۱۲.

انظر الاعتبار في النسخ والمنسوخ في الحديث: ۱/۱۹۷.

^(۹) فيض الباري: ۱/۴۸ معارف السنن: ۱/۳۷۳.

الماء عام اوساتلې شی که هغه حقیقی وی او که حکمی نو ایلاج «ادخال الذکر فی الفرج» ماء حکمی دی یعنی د انزال په حکم کښې دې. (۱)

د اجماع په مقابله کښې د داود ظاهري د قول هیثیت: باقی پاتې شوه خبره د داود ظاهري د اختلاف، چه ددې څه اعتبار شته که نه؟ نو حضرت بنوری رحمته الله علیه علامه سبکی رحمته الله علیه شرح التقریب په حواله سره نقل کړی دی چه «لا عبرة بخلافه عند المحققين» یعنی د محققین په نیز د اجماع په مقابله کښې د داود ظاهري د قول هیڅ اعتبار نشته دې. (۲)

علامه نووی رحمته الله علیه فرماني «فالمسألة اليوم مجمع عليها ومخالفة داود لا تقدر في الإجماع عند الجمهور» یعنی د داود ظاهري په اختلاف سره د جمهورو په نیز په اجماع باندې هیڅ اثر نه پریوخی. (۳)

عقلی دلائل: امام طحاوی رحمته الله علیه په شرح معانی الآثار کښې صرف التقانی ختاین سره په وجوب غسل باندې د نظر په نوم سره درې دلیلونه ذکر کړي دي.

په وېبې نظر: جماع مع الانزال د غلظ الأحداث نه ده یعنی ددې په وجه سره غسل واجب کیږي او جماع بغير الانزال کښې اختلاف دې. کله چه جماع مع الانزال او جماع بغير الانزال په اتو احکامو کښې شریک او متساوی دی: ① د جماع په دواړو صورتونو کښې یعنی که انزال شوې وي او که نه وی شوې د روژې ماتیدو نه پس قضاء او کفاره واجب کیږي. ② په دواړو صورتونو کښې د حج فاسد کیدو نه پس قضا او دم واجب کیږي. ③ د حج او روژې په دواړو صورتونو کښې فی مآدون الفرج حرام دی. ④ ښځې سره د زنا کولو سره په دواړو صورتونو کښې حد واجب کیږي. ⑤ ښځې سره زنا بالشبه کولو سره په دواړو صورتونو کښې حد نشته صرف مهر واجب کیږي. ⑥ وطی فی مآدون الفرج... بدون شبهة د وجې نه په دواړو صورتونو کښې حد او مهر نشته دې صرف تعزیر واجب کیږي.

⑦ ښځې سره صرف جماع فی الفرج کولونه پس طلاق ورکولو د وجې نه په دواړو صورتونو کښې مهر او عدت واجب کیږي او د زوج اول د پاره هم دغه ښځه حلال کیږي. ⑧ ښځې سره صرف جماع فی مآدون الفرج نه پس طلاق ورکولو د وجې نه په دواړو صورتونو کښې نصف مهر یا متعه واجب کیږي.

خلاصه دکلام داده چه «جماع مع الانزال» او «جماع بغير الانزال» په اتو احکامو کښې شریک او متساوی دی. پدې احکامو باندې نظراً و قیاس کولو تقاضا داده چه غسل واجب کمدلواونه واجب کیدو کښې هم دواړه شریک او متساوی کیدل پکاردی. او د انزال په صورت کښې چونکه په اتفاق سره غسل واجب کیږي پدې وجه «جماع بغير الانزال» په صورت کښې هم غسل واجب کیدل پکاردی دې د پاره چه د دواړو حکم یوشی. (۴)

دویم نظر: دا نظر علامه طحاوی رحمته الله علیه حجة أخرى په عنوان سره بیان فرمائیلي دي د کوم خلاصه چه داده چه که یوسری اوبښځې نه التقانی ختاین اوشی نوپورته ذکر شوی اته احکام واجب کیږي او که

(۱) بذل المجهود: ۱۷۹/۲.

(۲) معارف السنن: ۱/۳۷۰ المجموع شرح المذهب: ۱۳۷/۲.

(۳) المجموع شرح المذهب: ۱۳۷/۲.

(۴) باب: الذي يجامع ولا ينزل، ص: ۴۹.

چري التقائي ختائين نه پس هم انزال اوشي نو په دې سره څه نوې حکم نه واجب کيږي مثلاً که یوسړی زنا کولو سره یوې ښځې سره التقائي ختائين او کړونوحد واجب کيږي. اوس که چري د التقائي ختائين نه پس انزال هم اوشي نو په دې سره بل حد نه واجب کيږي، یا که چا د شک د وجې نه جماع کولو سره التقائي ختائين او کړونو مهر واجب کيږي.

اوس که ددې نه پس انزال هم اوشي نو دې سره نوې مهر نه واجب کيږي. خلاصه دا چه کله دالتقائي ختائين نه پس انزال مؤخرشی نوحه مهر او نور څيزونه واجب کيدو تعلق صرف التقائي ختائين سره کيږي په انزال باندې موقوف کيږي نه. په دې باندې نظر او قياس تقاضا داده چه دغسل تعلق هم صرف التقائي ختائين سره کيدل پکاردی. انزال باندې موقوف کيدل نه دی پکار. لهذا د التقاء ختائين د وجه نه پکاردی چه انزال وی اوکه نه وی، په دواړو صورتونو کښې غسل واجب کيدل پکاردی. (۱)

دويم نظر: دانظر هم علامه طحاوی رحمته الله حجة أخرى په عنوان سره بيان فرمائيلې دې د کوم خلاصه چه داده چه جماع مع الانزال په صورت کښې د ښځې اوسړی دواړو حکم يوشان دې يعنی په دواړو باندې غسل واجب کيږي.

په دې باندې د نظر او قياس تقاضا داده چه د جماع بغير الانزال په صورت کښې هم د ښځې اوسړی دواړو حکم يوشان کيدل پکاردی اوچونکه د انزال نه کيدو په صورت کښې په ښځه باندې په اتفاق سره غسل واجب کيږي په دې وجه په دې صورت کښې په سړي باندې هم غسل واجب کيدل پکاردی دې دپاره چه په دې صورت کښې هم ددواړو حکم يوشان شی. (۲)

قوله: :: بدء فغسل يديه: حضور پاک چه به کله دغسل جنابت اراده کوله، ناول به ئی خپل دواړه لاسونه وينخل.

د اودس نه وړاندې ددواړو لاسونو وينخلو وجه: د اودس نه وړاندې د لاسونو وينخلو دوه وجوهات کيدې شي يو خوداممکن دی چه وينخل په لاسونو باندې لگيدلې گندگنی وغيره نه پاکي حاصلولودپاره وی لکه څنگه چه دحضرت ميمونه رضي الله عنه د روايت نه ددې تائيد کيږي. يا دا وينخل د خوب نه په وينيدو باندې چه د لاس د وينخلو حکم دې ددې د وجې نه وی. ددې تائيد د ابن عيينه رحمته الله الفاظ «قبل أن يدخلهما في الإناء» سره کيږي چه هغوی په دې حديث کښې د هشام نه نقل کړی دی. يعنی سړي چه کله د خوب نه بيدارشی نو هغه له پکاردی چه هغه دې خپل دواړه لاسونه په لوبښي کښې د وهلو نه وړاندې وينخی. (۳) که په لاسونو باندې څه پليستی لگيدلې وی نو دهغې وينخل واجب دی گنی مستحب دی. (۴)

بهترين اضافه: هم د ابن عيينه رحمته الله په روايت کښې ددې الفاظو هم زياتوالې دې «ثم يغسل فرجه» چه بيادې خپل شرمگاه هم او وينخی. هم دغه خبره هشام نه امام مسلم رحمته الله د ابو معاويه په طريق سره نقل

(۱) باب: الذي يجامع ولا ينزل: ص ۵۰-۴۹.

(۲) باب: الذي يجامع ولا ينزل: ص ۵۰-۴۹.

(۳) اوگورنی: فتح الباری: ۱/۴۷۵ عمدة القاری: ۳/۲۸۴.

(۴) اوجز المسالك: ۱/۴۹۷، ۳۲۲.

کړې ده. (۱) او امام ابوداؤد د حماد بن زید په واسطه سره هم دغه روایت نقل کړې دي. (۲) حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چې «ثم يغسل فرجه» یوه بهترین اضافه ده ځکه چې شرمگاه اول وینځلوسره دوران غسل دا «دوباره» د لاس لگولو ضرورت نه پاتې کیږي «وهذا على مذهب الشوافع» (۳)

قوله: ثم يتوضأ كما يتوضأ للصلاة: بیا به حضور پاک صلی الله علیه و آله هم هغه شان اودس کولو لکه چې د مانځه دپاره به نې اودس کولو.

قوله: كما يتوضأ للصلاة: د مانځه والا د اودس قیدنی ځکه اولگولو دي دپاره چې اودس لغوی یعنی صرف د لاسونو د وینځلو نه احتراز اوشی ځکه چې د اودس اطلاق صرف د لاسونو په وینځلو باندې کیږي. توضأ كما يتوضأ للصلاة وئیلو سره نې اوخودل چې دلته مراد اودس لغوی نه دي بلکه د مونځ والا اودس مراد دي. (۴) علامه کوراني رحمته الله فرماني چې په حدیث کښې راغلې لفظ «کان» په دې خبره باندې دلالت کوي چې حضور پاک به په عام توګه د غسل جنابت نه وړاندې اودس فرمائیلو. (۵) د غسل جنابت نه وړاندې د اودس حکم: د غسل نه وړاندې د اودس په استحباب باندې د اتمه اریعه او جمهورو اتفاق دي. (۶) علامه ابن عبدالبر رحمته الله او ابن بطال رحمته الله وغیره په دې باندې اجماع نقل کړې ده. (۷)

لیکن روستنوعلماء وضوء قبل الغسل کښې د داؤد ظاهري او د ابو ثور اختلاف نقل کړې دي حتی چې حافظ ابن حجر رحمته الله د دې دواړو حضراتو د اختلاف د وجې نه د اجماع قول ته مردود وئیلې دي. (۸) د حافظ صاحب رحمته الله دا خبره ځکه صحیح نه ده چې د اجماع په مقابله کښې د محققینو په نیز د داؤد ظاهري د قول هیڅ حیثیت نشته دي لکه چې علامه سبګي رحمته الله او علامه نووی رحمته الله په دې باندې تنبیه فرمائیلې ده. (۹)

بهر حال روستنوعلماء اختلاف نقل کړې دي. چنانچه شیخ الحدیث مولانا زکریا صاحب کاندهلوی رحمته الله او ابن ارسلان د داؤد ظاهري او ابو ثور مطلقاً د دې د وجوب قائل کیدل نقل کړي دي. (۱۰) خو حافظ ابن حجر رحمته الله د دې حضراتو په حواله سره نقل کړي دي که چېرې څوک محدث وی نو د هغه دپاره اودس

(۱) فتح الباری: ۱/۴۷۵، أخرجه مسلم فی صحيح فی کتاب الحيض باب صفة غسل الجنابة رقم: ۷۱۸ وانفرد به مسلم. انظر تحفة الأشراف رقم: ۱۶۹۰.

(۲) فتح الباری: ۱/۴۷۵.

(۳) فتح الباری: ۱/۴۷۵.

(۴) الکونثر الجاری: ۱/۴۰۶ عمدة القاری: ۳/۲۸۴ فتح الباری: ۱/۴۷۵ أوجز المسالك: ۱/۴۹۷.

(۵) مرقاة المفاتیح: ۲/۲۳ أوجز المسالك: ۱/۳۹۸.

(۶) الکونثر الجاری: ۱/۴۰۶.

(۷) فتح المالک یتبویب التمهید لابن عبدالبر علی مؤطا الإمام مالک: ۱/۴۲۰ شرح ابن بطال علی صحيح البخاری

: ۳۷۹/۱ فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۴۲.

(۸) فتح الباری: ۱/۴۷۶.

(۹) معارف السنن: ۱/۳۷۰ المجموع: ۲/۱۳۷.

(۱۰) أوجز المسالك: ۱/۴۹۸ بذل المجهود: ۲/۲۵۵.

واجب دې صرف غسل د اودي د طرف نه به کفایت نه کوي. (۱) په یو روایت کښې دامام شافعی رحمته الله علیه او امام احمد بن حنبل رحمته الله علیه نه هم دغه مذهب نقل دې خوږ صحیح قول مطابق دا دواړه حضرات هم جمهور ورسره دی. (۲) چنانچه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د غسل جنابت نه وړاندې د اودس د استحباب ذکر کولو نه پس لیکي «امام شافعی رحمته الله علیه فرماني چه الله تعالی مطلقاً غسل فرض فرمائیلې دې د یو خاص عمل نه د غسل شروع کولو حکم نی نه دې ورکړې چه په دې سره د غسل شروع او کړنې لهدا غسل کونکې دې پوره بدن او وینځی نوچه څنگه هم غسل کوی صحیح به وی. (۳)

د علامه عینی رحمته الله علیه د توجیه: وړاندې د غسل نه اودس کول چونکه د احنافو په نیز سنت دې په دې وجه علامه عینی رحمته الله علیه د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه او قائلین وجوب په رد کښې فرماني چه نص قرآنی سره ددې چه مطلق دې او په هغې کښې د یو داسې شی تذکره نشته دې په کوم سره چه د غسل شروع او کړې شی. مگر د حضرت عائشه رضی الله عنها په روایت سره دا واضحه شوه چه حضور پاک به د غسل نه وړاندې د مانځه والا اودس په شان اودس کولو. لهدا د حضور پاک په عمل سره د سنت ثبوت اوشو او واجب په دې وجه نه دې چه د اودس تحقق د غسل په ضمن کښې کیږي. لکه چه حائضه بنځه چرته جنبی شی نو د هغې دپاره هم یو غسل کافی کیږي. (۴) بیاد اودس کوم چه د غسل په شروع کښې کیږي په دې کښې دوه احتماله دی یا خودې داد غسل نه وړاندې مستقل سنت وی یا دې د غسل جزء وی؟ که چرې دامستقل سنت اومنلې شی نو غسل کښې د بدن اندامونو سره د اودس اندامونه وینځل هم ضروری کیږي او که چرې دا د غسل جزء اومنلې شی نو د اودس اندامونه په اودس کښې وینځل کافی کیږي. دوباره په غسل کښې باقی بدن سره به ددې وینځل ضروری نه وی. (۵)

د اودس د تقدیم وجه: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه وغیره د تقدیم وضوء باره کښې فرماني: «انما قدم غسل أعضاء الوضوء تشريفاً لها ولتحصيل لها صورة الطهارة بين الصغرى والكبرى» (۶) داودس د اندامونو شرافت او فضیلت د وجې نه اودس په غسل باندې مقدم کړې شوې دې یاد دې وجې نه مقدم کړې شوې دې چه طهارت صغری او طهارت کبری دواړه حاصل شی.

که چرې د تشریف او فضیلت د وجې نه د اودس اندامونه وینځل مقدم کړې دی نو چه د کومو حضراتو په نیز اودس کښې نیت شرط دې نو د هغوی په نیز به په شروع کښې نیت کول وی او که چرې د غسل جزه دې بلکه مستقل سنت دی نو بیا په اودس کښې به د جنابت د ازاله کولو نیت هم کولې کیږي. علامه داؤدی فرماني چه په غسل کښې د اودس اندامونه د اودس په ترتیب باندې وینځلو کښې مقدم کړی لیکن په شروع کښې دې د جنابت د غسل نیت هم او کړی. (۷)

(۱) فتح الباری: ۱/۴۷۶.

(۲) أوجز المسالك: ۱/۹۸ بذل المجهود: ۱/۵۳۱.

(۳) فتح الباری: ۱/۴۷۵ کتاب الأم: ۱/۱۵۹.

(۴) عمدة القاري: ۳/۲۷۳.

(۵) فتح الباری: ۱/۴۷۵ الكنز المتواری: ۳/۱۸۸.

(۶) تحفة الباری: ۱/۲۱۸ فتح الباری: ۱/۴۷۵ شرح ابن بطلال: ۱/۳۸۹.

(۷) فتح الباری: ۱/۴۷۵.

شیخ الاسلام علامه زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ نقل کری دی چہ راجح دادی کہ د جنابت نہ وړاندې دې باندې څه پلټی نه وی نو د جنابت د غسل نه وړاندې په اودس کښې دې د غسل د سنت نیت اوکړی او که جنابت او حدث دواړه راجمع شی نو د غسل نه وړاندې اودس سره دې د حدث اصغر د لرې کولو نیت اوکړی.^(۱)

د غسل نه پس د اودس حکم: بعض حضراتو د غسل نه پس اودس واجب گرځولې دې. (علامه ابن عبدالبر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د علماؤ په دې خبره باندې اتفاق دې چہ د غسل نه پس به دوباره اودس نه شی کولې.^(۲))

اعتراض: په دې باندې دا اعتراض کیدې شی چہ مصنف ابن ابی شیبہ کښې د ابوالبختري نه روایت دې «ان علیا کان یوضأ بعد الغسل»^(۳) یعنی حضرت علی رضی اللہ عنہ به د غسل نه پس اودس کولو.

جواب: ابن بطلال رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د حضرت علی رضی اللہ عنہ روایت مرسل دې ځکه چہ یحیی بن معین فرمایلی دی د ابوالبختري الطائی نوم سعید بن عبید دې اودا ثقہ راوی دې لیکن د حضرت علی رضی اللہ عنہ نه دده سماع ثابتہ نه ده او که چرې د حضرت علی رضی اللہ عنہ نه دا عمل ثابت هم شي نو د هغوی دا عمل به یا د انتقاض وضوء د وجې نه به وی یا په اودس کښې د کیدو اونه کیدو د شک د وجې نه به وی.^(۴)

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ حضرت علی رضی اللہ عنہ او ابن مسعود رضی اللہ عنہ نه د غسل نه پس د اودس نه انکار نقل دې.^(۵) د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہ نه د غسل نه پس د اودس باره کښې پوښتنه اوکړې شوه نو هغوی او فرمایلی «(أي وضوء أعمر من الغسل؟)» (یعنی آیا یو اودس د غسل نه هم زیات اعم دې. هم دغه خبره د حضرت علقمه رضی اللہ عنہ نه هم نقل ده چہ هغوی فرمایلی «(أي وضوء أعمر من الغسل؟)» (حضرت سعید بن جبیر رضی اللہ عنہ نه وضوء بعد الغسل باره کښې تپوس اوکړې شو نو هغه دا ناخوښه کړه.^(۶))

د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا نه په صراحت سره د دې انکار مروی دې. چنانچه اسود بن یزید د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا نه نقل کری دی «(کان رسول الله صلى الله عليه وسلم لا يتوضأ بعد الغسل)» (یعنی رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د غسل جنابت نه پس اودس نه کولو. بلکه په یو روایت کښې وضوء بعد الغسل ناخوښه کیدل ذکر شوی دی. چنانچه ابن عباس رضی اللہ عنہ وائی چہ حضور پاک فرمایلی دی «(من توضأ بعد الغسل فليس منا)» یعنی څوک

(۱) اوگورثی: تحفة الباری: ۲۱۸/۱.

(۲) عمدة القاری: ۲۸۳/۳: البناية: ۳۱۹/۱.

(۳) الاستذکار: ۳۰۴/۱.

(۴) مصنف ابن ابی شیبہ کتاب الطهارة فی الوضوء بعد الغسل من الجنابة، رقم: ۷۵۹.

(۵) شرح ابن بطلال: ۳۸۹/۱.

(۶) عمدة القاری: ۲۸۳/۳: البناية: ۳۱۹/۱ فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۴۲/۱-۱۴۱.

(۷) مصنف ابن ابی شیبہ، کتاب الطهارة، فی الوضوء بعد الغسل من الجنابة: ۷۴۸.

(۸) مصنف ابن ابی شیبہ، کتاب الطهارة، فی الوضوء بعد الغسل من الجنابة: ۷۵۲.

(۹) مصنف ابن ابی شیبہ، کتاب الطهارة، فی الوضوء بعد الغسل من الجنابة: ۷۵۴.

(۱۰) مصنف ابن ابی شیبہ، کتاب الطهارة، فی الوضوء، بعد الغسل من الجنابة: ۱-۴۷۶-۴۷۵ رقم الحديث: ۷۴۹.

چه دغسل نه پس اودس اوکری هغه زمونږ نه نه دې. (۱) علامه هیشمی رحمته الله په مجمع الزوائد کښې ددې روایت نقل کولونه پس فرمائی چې علامه طبرانی رحمته الله په معجم کبیر او صغیر او اوسط کښې دا روایت ذکر کړې دې. دمعجم اوسط په سند کښې سلیمان بن احمدنومی راوی دې ابن معین دده تکذیب کړې دې او عبدان ئی توثیق کړې دې. (۲) علامه بنوی رحمته الله فرمائی «ولم ینبه علی اسناد الکبیر والصغیر»، «فعی أن یکون اسنادهما لا مغزیه» (۳) علامه هیشمی رحمته الله معجم کبیر او صغیر په اسناد باندې کلام نه دې کړې کیدې شی ددې وجې نه چې ددې دواړو په اسناد کښې دکلام څه گنجائش نشته دې. په وضوء قبل الغسل کښې د سرد مسح حکم: په وضوء قبل الغسل کښې به د سرد مسح کولې شی که نه؟ په دې کښې اختلاف دې. اسحاق بن راهویه په یو غیر مشهور روایت کښې امام احمد بن حنبل رحمته الله او امام مالک رحمته الله په نیز به وضوء قبل الغسل کښې مسح د سر نه شی کولې بلکه په دوران غسل کښې په سرباندې اوبه بهیول د سرد مسح د طرف نه کافی کیږی. (۴) هم دغه خبره د ابن عمر رضی الله عنهما نه په صراحت سره مروی ده او امام ابوداؤد رحمته الله د امام احمد رحمته الله نه هم دغه شان قول نقل کړې دې. (۵)

ابن رجب حنبلی رحمته الله فرمائی چې وضوء قبل الغسل کښې د مسح په ځائی د سر په وینځلو اکتفاء کول ددې خبرې دلیل دې چې په اودس کښې د سر وینځل کافی دی د مسح ضرورت نشته دې لیکن په عام اودس کښې داسې کول مکروه دی البته هغه اودس چې غسل سره یو ځائی وی نو په هغې کښې داسې کول صحیح دی. (۶)

په یو روایت کښې حسن بن زیاد رحمته الله د امام ابوحنیفه رحمته الله نه دانقل کړې دې چې په وضوء قبل الغسل کښې به د سرد مسح نه شی کولې ځکه چې د جنابت د وجې نه په هغه باندې د سروینځل ضروري دی او د سروینځل فرض دی نو فرضیت مسح به نه ظاهر کیږی. (۷) دسفیان ثوری رحمته الله امام مالک رحمته الله اود مشهور قول مطابق د امام شافعی رحمته الله او حنابل نه خلال او اودهغه شاگرد ابویکر په نیز وضوء قبل الغسل کښې به د سرد مسح کولې شی. (۸)

د احنافو ظاهري روایت هم دغه دې چې په دغه اودس کښې به د سرد مسح کولې شی. (۹)

(۱) والحديث أخرجه الترمذی فی سننه فی کتاب الطهارة باب ماجاء فی الوضوء بعد الغسل، رقم: ۱۰۷ والنسائی فی سننه فی کتاب الطهارة، باب ترک الوضوء بعد الغسل، رقم: ۲۵۳، وابن ماجه فی سننه فی کتاب الطهارة، باب فی الوضوء بعد الغسل، رقم: ۵۷۹، انظر كذلك تحفة الأشراف، رقم: ۱۶۰۱۹، وجامع الأصول، رقم: ۵۳۳۳.

(۲) اوگورئی: معجم الطبرانی الکبیر: ۲۱۳/۱۱، رقم: ۱۶۹۱۰ ومجمع الزوائد، کتاب الطهارة، باب فیمن توطأ بعد الغسل: ۲۷۳/۱، معارف السنن: ۳۶۸/۱.

(۳) اوگورئی: معارف السنن: ۳۶۸/۱.

(۴) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۳۸/۱.

(۵) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۳۸/۱.

(۶) فتح الباری بشرح صحيح البخاری لابن رجب الحنبلی: ۱۳۹/۱.

(۷) المبسوط للسرخسی: ۱۴۸/۱، عمدة القاری: ۲۸۴/۳، البنایة: ۳۱۹/۱.

(۸) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۳۹/۱.

(۹) المبسوط: ۱۴۸/۱، البنایة: ۳۱۹/۱، عمدة القاری: ۲۸۴/۳.

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ دحسن بن زیاد رضی اللہ عنہ قول ذکر کولونه پس ظاهر روایت ته ترجیح ورکوی هغه فرمائی چه وضوء قبل الغسل کنبی د سر په مسح کولو کنبی د غسل پوره والی دی. (۱) کوم حضرات چه په وضوء قبل الغسل کنبی دسر دمسح قائل نه دي هغه وائی چه دنبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه د غسل جنابت نه وړاندې اودس کول خونقل دی لیکن په دغه اودس کنبی چرته په یور وایت کنبی د سر د مسح تصریح نه دغه راغلي. (۲)

د قائلین مسح دلیل: د سر د مسح قائلین د حضرت امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ تخریج کړې شوې د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا د حدیث باب د ظاهر نه استدلال کوی هغه وائی چه د حضرت عائشه صدیقه رضی اللہ عنہا په روایت کنبی د حضور پاک د مانځه والا د اودس په شان اودس کول منقول دی اود مانځه والا په اودس کنبی د سر مسح کولې شی. لهذا دلته به هم د سر مسح کولې شی. (۳)

شارحین حدیث «توضاً كما يتوضأ للصلاة» نه د اودس کامل مراد اخستې دي بغیر د خپو د وینځلو د تاخیر، ځکه چه بعض روایاتو کنبی د تاخیر غسل رجليں یعنی د خپوروستو وینځلو ذکر موجود دي. (۴) د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما نه ددې اودس باره کنبی تپوس او کړې سو نوهغوی افرمانیل «توضأ وضوءك للصلاة (الارجله)» (۵) یعنی د خپل مونځ والا د اودس په شان اودس او کړنی بغیر د خپو د وینځلو (چه هغه به د اودس نه فارغ کیدو باندې وینځلې شی). ابن رجب حنبلی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه د ابن عمر رضی اللہ عنہما د قول نه دا خبره معلومیږي چه وضوء قبل الغسل کنبی به د سر مسح کولې شی. (ځکه چه د مانځه والا اودس کنبی کولې شی). (۶)

د حضرت شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ وائی: حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب کاندهلوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه زما په نیز په دي مسئله کنبی توسع ده یعنی که د سر مسح او کړې نویا هم صحیح ده او که د سر مسح اونه کړې نویا هم صحیح دی. ځکه چه د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا روایت سره د سر مسح کول معلومیږي او د حضرت میمون رضی اللہ عنہ په روایت کنبی د سر د وینځلو ذکر خوشته لیکن د سر د مسح چرته هم تصریح نشته دي. (۷)

د خپو وینځل د غسل جنابت نه وړاندې که روستو؟ خپې په غسل جنابت کنبی وړاندې په اودس کنبی او وینځلې شی یا د غسل جنابت نه فارغ کیدونه پس؟ یعنی د جنابت د غسل نه وړاندې به د اودس تکمیل کولې شی که نه؟ په دي سلسله کنبی دواړه شان روایات موجود دي. په دي وجه په ائمه کرامو کنبی په دي مسئله کنبی اختلاف پیدا شوې دي. چنانچه د ائمه اربعه نه په دي سلسله کنبی څلور اقوال نقل دي. او د مذکور مسئله صورتونه هم څلور جوړیږي په دي وجه به د ائمه رائي هم دي څلورو صورتونو کنبی ذکر کولې شی.

(۱) عمدة القاری: ۲۸۳/۳.

(۲) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۳۹/۱.

(۳) فتح الباری بشرح صحیح البخاری لابن رجب الحنبلی: ۱۳۹/۱.

(۴) أوجز المسالك إلى مؤطا مالک: ۹۷/۱ فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۳۶/۱.

(۵) فتح الباری بشرح صحیح البخاری لابن رجب الحنبلی: ۱۳۹/۱.

(۶) فتح الباری بشرح صحیح البخاری لابن رجب الحنبلی: ۱۳۹/۱.

(۷) أوجز المسالك: ۵۰۵-۵۰۶/۱.

رومی صورت: د جنابت د غسل نه وړاندې هم په اودس کښې خپې وینځلې شی یعنی د غسل د شروع نه وړاندې اودس پوره کړې شی، خپې وینځل د غسل نه پس پورې روستونه کړې شی هم دغه د امام شافعی رحمته الله علیه شهر، اصح او مختار رانې ده. (۱)

د علی بن زیاد رحمته الله علیه ذروایت مطابق د امام مالک رحمته الله علیه هم دغه رانې ده (۲) شرح العمده کښې علامه فاکهانی رحمته الله علیه فرمانی ((وهوالمشهور)) یعنی هم دغه د امام مالک رحمته الله علیه مشهور قول دی (۳) امام احمد بن حنبل رحمته الله علیه په یو روایت کښې هم دا قول اختیار کړې دی. (۴) ابن رجب حنبلی رحمته الله علیه فرمانی چه هم دغه زموږ په اصحاب کښې مشهور دی او خلال او دغه ملگری ابوبکر هم دغه رانې ده. (۵) د احتافو یو روایت هم دغه دی چه خپې اول او وینځلې شی. صاحب درمختار علامه حسکفی رحمته الله علیه دا مستحب لیکنی دی. (۶) او علامه شامی رحمته الله علیه د صنیع نه هم ددې ترجیح معلومېږي. (۷)

دویم صورت: دویم صورت دادې چه د غسل په شروع کښې د اودس پوره والې اونه کړې بلکه خپې وینځل روستو کړې اود غسل جنابت نه پس خپې او وینځې. هم دغه د امام شافعی رحمته الله علیه دویم قول دی. (۸) امام نووی رحمته الله علیه د اضعیف گرځولې دی. (۹) داشان قول د امام احمد بن حنبل رحمته الله علیه نه هم نقل دی. (۱۰)

ابن وهب په مبسوط کښې د امام مالک رحمته الله علیه نه نقل کړی دی که څوک خپې وینځل د غسل نه د فارغیدو پورې روستو کول غواړي نو داسې کولې شی (۱۱) اکثر مشائخ حنفیه رحمهم الله مطلقاً د خپو د روستو وینځلو قائل دی (۱۲) امام محمد بن حسن الشیبانی رحمته الله علیه هم دا اختیار کړی دی. (۱۳)

دریم صورت: دریم صورت دادې چه د خپو وینځل د جنابت غسل کښې په تقدیم او تاخیر سره دواړه برابر دی که غواړي نو اول دې او وینځې اود اودس تکمیل دې او کړې او که غواړي نو خپې وینځل دې روستو کړې اود غسل نه پس دې او وینځې. د امام احمد بن حنبل رحمته الله علیه نه په یو روایت کښې داسې نقل دی. (۱۴)

خلورم صورت: که د غسل ځانی پاک وی ختې وغیره نه وی او اوبه هم نه حصار پرې لکه چه په یو کانړی یاد کړگی په تخته باندې غسل کولې شی یا هغه ځانی پوخ وی نو خپې دې د غسل نه وړاندې

(۱) المنهاج شرح صحيح مسلم للنووي: ۳/۲۲۹ فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۳۹ فتح الباری: ۱/۴۷۷.

(۲) المنتقى شرح مؤطا مالک لأبي الوليد الباجي: ۱/۳۹۲.

(۳) إرشاد الساری لشرح صحيح البخاری للفصلاني: ۱/۴۸۷.

(۴) المغنی لابن قدامة الحنبلي: ۱/۱۳۸ الإنصاف لأبي الحسن المرادوی الحنبلي: ۱/۲۵۲.

(۵) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۳۹ الإنصاف: ۱/۲۵۲.

(۶) البحر الرائق: ۱/۹۴ الدر المختار مع رد المحتار: ۱/۱۱۷-۱۱۶ أوجز المسالك: ۱/۴۹۸.

(۷) رد المحتار مع الدر المختار: ۱/۱۱۶ بذل المجهود: ۲/۲۵۸.

(۸) المنهاج شرح صحيح مسلم للنووي: ۳/۲۲۰ المجموع: ۲/۱۸۲ تلخیص الحبير: ۲/۱۸۰.

(۹) المنهاج شرح صحيح مسلم للنووي: ۳/۲۲۰.

(۱۰) المغنی لابن قدامة الحنبلي: ۱/۱۳۸ الإنصاف للمرادوی الحنبلي: ۱/۲۵۲.

(۱۱) المنتقى لأبي الوليد الباجي: ۱/۳۹۲ أوجز المسالك: ۱/۳۹۸ الشرح الصغير: ۲/۱۷۲.

(۱۲) رد المحتار: ۱/۱۱۶ البحر الرائق: ۱/۹۴ البنایة: ۱/۳۱۹ عمدة القاری: ۳/۲۸۷.

(۱۳) رد المحتار: ۱/۱۱۶.

(۱۴) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۳۹ المغنی لابن قدامة الحنبلي: ۱/۱۳۸ الإنصاف: ۱/۲۵۲.

اووينخي اوداودس تكميل دي اوکری اوکه هلته ختي يا اوبه جمع کيږي نو دخپو وينخل دي روستو کړي اود غسل نه فراغت نه پس يوپاک خاني ته راشي اوخپي دي اووينخي. د احناف اومالکيه نه يو قول داشان هم نقل دي.^(١)

د جنابت د غسل د پوره کولونه وړاندي د اودس دليل: اکمال وضوء قبل الغسل يعني د غسل نه وړاندي دخپو د وينخلو داستحباب دقائلينو دليل دبخاري شريف حديث الباب دي. داحضرات فرماني چه دحضرت عائشه رضي الله عنها اکثر رواياتو کښي «توضأ كما يتوضأ للصلاة» الفاظ راغلي دي. ظاهر حديث نه تقديم غسل رجلين معلومېږي خکه چه دي نه کامل اودس مراد دي په کوم کښي چه دخپو وينخل هم داخل دي.^(٢)

يواعتراض: په دي استدلال باندې يواعتراض دا کيږي چه دحضرت عائشه صديقه رضي الله عنها په اکثر رواياتو کښي دمانخه د اودس په شان داودس ذکر دي په کوم سره چه تقديم معلومېږي دخپو روستو وينخلو هيڅ ذکر نشته دي ليکن امام مسلم رحمه الله د ابومعاويه عن هشام په طريق سره دحضرت عائشه رضي الله عنها نه هم داشان روايت نقل کړي دي د دي په آخره کښي دا الفاظ دي: «ثم أقاض على سائر جسده ثم غسل رجله»^(٣) د دي الفاظو په نقل کولو د هشام په شاگردانو کښي سره د دي چه ابومعاويه متفردي دي ليکن امام بيهقي رحمه الله دده تفرد صحيح گرځولي دي.^(٤) دغه شان د دي زياتي شاهد هم موجود دي. ابوداؤد طيالسي رحمه الله د ابوسلمه رحمه الله په واسطه سره د حضرت عائشه رضي الله عنها روايت نقل کړي دي د دي په آخره کښي دي «فإذا فرغ غسل قدميه»^(٥) يعني کله چه دغسل جنابت نه فارغ شي نو دواړه خپي دي اووينخي.^(٦)

د دي نور تائيد د دي نه هم کيږي چه مسند احمد کښي دحضرت عائشه رضي الله عنها په روايت کښي د تاخير غسل الرجلين صراحت دي. حضرت عائشه رضي الله عنها فرماني «كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا أراد أن يغتسل من جنابة يغسل يديه ثلاثاً، ثم يأخذ به يمينه ليصب به يمينه على شماله فيغسل فرجه حتى ينقيه، ثم يغسل يده غلاً حسناً، ثم مضعض ثلاثاً، ويشتق ثلاثاً، ويغسل وجهه ثلاثاً، وذراعيه ثلاثاً، ثم يصب على رأسه الماء ثلاثاً، فإذا خرج غسل قدميه»^(٧)

يعني رسول الله صلى الله عليه وسلم چه به کله د جنابت دغسل اراده کوله نودري ځله به ني خپل دواړه لاسونه وينخل، بيا به ني په خپل ښي لاس سره اوبه اخستلي چه هغه په ګس لاس باندې واچوي، بيا چه به ني کله خپل شرمگاه وينخلو تردې چه ښه به پاک شو، بيا به حضور پاک خپل لاس په ښه شان سره وينخلو،

^(١) عمدة القاری: ٢٨٧/٣ إرشاد الساری: ٤٨٧/١ رد المحتار: ١١٦/١ البحر الرائق: ٩٤/١ شرح الزرقانی علی مؤطأ مالک: ٩٠/١ فتح الباری للعسقلانی: ٤٧٧/١.

^(٢) فتح الباری للعسقلانی: ٤٧٧/١ فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ١٣٩/١ عمدة القاری: ٢٨٥/٣ المنتقى للباہی المالکی: ٣٩٢/١ المنهاج للنووی: ٢٢٠/٣ أوجز المسالك: ٤٩٨/١ معارف السنن: ٣٥٩/١.

^(٣) فتح الباری: ٤٧٥/١ أخرجه مسلم فی صحيحه فی کتاب الحيض، باب صفة غسل الجنابة، رقم: ٧١٨ وانفرد به مسلم، انظر تحفة الأشراف، رقم: ١٦٩٠.

^(٤) فتح الباری: ٤٧٧/١ معارف السنن: ٣٦٠/١ فتح الملمم: ٤٥/٣ انیل الأوطار للشوکانی: ٢٦٤/١.

^(٥) الحديث أخرجه ابوداؤد الطيالسي فی مسنده من طريق أبي سلمة بن عبد الرحمن: ٢٠٢/٢ رقم: ١٥٧٧.

^(٦) فتح الباری: ٤٧٧/١ فتح الملمم: ١٤٥/١.

^(٧) انظر مسند احمد، فی مسنده عائشة رضي الله عنها: ١٥٧/٨ رقم: ٢٥١٥٥.

بیا به نی درې خله غرغړې کولې اودرې خله به نی پوزه کښې اوبه اچولې اودرې خل به نی خپل مخ وینځلو اودرې خل خپلې مټې، بیا به نی په خپل سر باندې درې خل اوبه بهیولې، بیا چه به کله د «هغه» خانی نه وتلو نو خپلې دواړه خپې به نی وینځلې.

جواب: دمسند احمد د روایت جواب د ادې لکه څنگه چه په دې کښې دتاخیر صراحت راغلي دي هم دغه شان په دې کښې دحضرت عائشه رضی الله عنها نه د تقدیم صراحت هم نقل دي. چنانچه شعبی رحمه الله د حضرت عائشه رضی الله عنها نه نقل کړی دی: «کان رسول الله صلى الله عليه وسلم اذا اغتسل من الجنابة، بدأ فتوضأ وضوءه للصلاة، وغسل فرجه وقدميه، ومسح برأسه بالماء، ثم أفاض عليه الماء، فكان يري أثر يده في الحائط» (۱).

یعنی رسول الله ﷺ چه به کله د جنابت دغسل اراده کوله نو دمانځه والا د اودس په شان اودس به نی کولو او خپل شرمگاه به نی وینځلو او دواړه خپې، اوبه دیوال پورې به نی خپل لاس مړلو، بیا به حضور پاک په خپل ځان باندې اوبه بهیولې، حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها فرمائی لکه چه زه د حضور پاک ﷺ په دیوال باندې د لاس مړلو اثر وینم.

لهذا د حضرت عائشه رضی الله عنها روایت الباب اونور ددې معنی ټول روایتونه په خپل ظاهري باندې محمول دي او مراد تري نه هم تقدیم غسل الرجلین دي. باقی پاتې شوه خبره دأبو معاویه عن هشام والاروایت «وابوداؤد طيالسی او مسند احمد کښې تاخیر غسل الرجلین والاروایتونه، نو ددې دوه جوابونه ورکړې شوي دي. یو دا چه په دې سره تفریق وضوء جواز بیانول مقصود دی یعنی په اودس کښې څه اندامونه وړاندې اوڅه دغسل کولونه پس وینځل جائز دی. دویم جواب دا ورکړې شوي دي چه أبو معاویه عن هشام یاد دې په شان معنی والاروایتونو کښې چه کوم «ثم غسل رجليه» په شان الفاظ راغلي دي نو دې نه مراد د ادې «أعاد غسلها لاستيعاب الغسل بعد أن كان غسلها في الوضوء» یعنی په اودس کښې دڅپو وینځلونه پس د استيعاب د وجې نه دوباره دا اووینځلې. ددې توجیه نه دا «ثم يفيض على جلدته كله» بیا نې په خپل ټول بدن باندې اوبه او بهیولې، موافق په شی چه ددې نه هم استيعاب غسل مقصود دي. (۱) بیا دا حضرات فرمائی چه د حضرت عائشه رضی الله عنها ضبط حدیث اود طول صحبت د وجې نه ددې روایت ته د حضرت میمونہ رضی الله عنها په روایت باندې ترجیح حاصله ده. (۲)

د قائلین تاخیر دلیل: دغسل جنابت نه وړاندې په اودس کښې د څپو نه وینځل اوداد غسل نه پس روستو کولو پورې قائل حضرات وائی چه د حضرت میمونہ رضی الله عنها په اکثر روایاتو کښې د څپو روستو وینځلو صراحت موجود دي. حضرت میمونہ رضی الله عنها «وضوء للصلاة» سره د غیر رجلین زیاتوالي هم نقل کړې دي او په روایت کښې ددې خبرې صراحت هم موجود دي چه حضور پاک دغسل نه فارغیدونه پس یو طرف ته کیدوسره خپې مبارکې وینځلې دي. (۳) امام مسلم رحمه الله پخپله د حضرت عائشه رضی الله عنها د ابو معاویه عن هشام په طریق سره تاخیر غسل الرجلین نقل کړې دي. (۴)

(۱) انظر مسند احمد، فی مسند عائشه رضی الله عنها ۴۶۳/۸ رقم: ۲۶۵۲۳.

(۲) اوگورنی: فتح الباری للعسقلانی: ۴۷۷/۱ فتح الملهم: ۱/۱۴۵.

(۳) فتح الملهم: ۱/۱۴۵ معارف السنن: ۱/۳۶۰ البناية: ۱/۳۲۰.

(۴) فتح الباری: ۱/۴۷۵ أخرجه مسلم فی صحيحه فی کتاب الحيض، باب صفة غسل الجنابة، رقم: ۷۱۸ وانفرد به مسلم، انظر تحفة الأشراف، رقم: ۱۶۹۰۱.

(۵) قدم تخریجه آنفاً، انظر ص: ۱۵۷ رقم الحاشية: ۳.

په دې روایت باندې سره ددې چه کلام کړې شوې دې چه د ابو معاویه تفرد دې لیکن علامه بیهقی رحمته الله علیه داصحیح گرځولې دې. ^(۱) او محدثین شراح حدیث د ابوداؤد طیالسی د حضرت عائشه رضی الله عنها نه روایت ددې شاهد گرځولې دې. (کما تقدم) ^(۲) په مسند احمد کښې هم د حضرت عائشه رضی الله عنها نه تاخیر نقل دې. په کوم سره چه ددې نور تائید کړې ^(۳) د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما نه هم صراحتاً تاخیر غسل الرجلین نقل دې. ^(۴)

د تقدیم والا روایاتو توجیه: د حضرت عائشه رضی الله عنها هغه روایتونه په کوم کښې چه «توضاً كما يتوضأ للصلاة» په شان الفاظ نقل دی دکوم نه چه قائلین تقدیم اکمال وضوء قبل الغسل باندې استدلال کوی. قائلین تاخیر ددې په جواب کښې وائی چونکه د حضرت میمون رضی الله عنه په اکثر روایاتو کښې د تاخیر صراحت راغلې دې او پخپله د حضرت عائشه رضی الله عنها نه تاخیر هم روایت دې لهذا «توضاً كما يتوضأ للصلاة» نه «اکثره سوى الرجلین» یعنی بغیرد خپود وینځلونه به اکثر اودس مراد اخستلې شی. ^(۵) علامه قسطلانی رحمته الله علیه د علامه کرمانی رحمته الله علیه دا توجیه رد کړې ده هغه فرمائی چه د حضرت عائشه رضی الله عنها روایت مطلق او د حضرت میمون رضی الله عنه روایت مقید گرځول صحیح نه دی ځکه چه د اطلاق او تنقید تعلق صفات سره دې د یواندام وینځلواونه وینځلوسره نه دې. ^(۶) بیا علامه قسطلانی رحمته الله علیه وائی چه زیاتوالې خود حضرت عائشه رضی الله عنها په روایت کښې دې چه هغې د غسل نه وړاندې په اودس کښې خپې وینځل نقل کړی دی.

لهذا د حضرت میمون رضی الله عنه په روایت باندې به د حضرت عائشه رضی الله عنها روایت ته تقدیم حاصل وی. ^(۷) علامه کرمانی رحمته الله علیه ددې دا جواب ورکړې دې چه د محدثینو په نیزد ثقه د زیاتی نه مراد الفاظ کښې زیاتوالې وی اود الفاظو زیاتې د حضرت میمون رضی الله عنه په روایت کښې دې د حضرت عائشه رضی الله عنها په روایت کښې نشته دې. ^(۸) حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چه د حضرت عائشه رضی الله عنها روایت په مجازی باندې محمول کولوسره دې نه اکثر اودس مراد اخستې شی. ^(۹) علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه دا خبره صحیح نه ده چه د حضرت عائشه رضی الله عنها روایت په مجاز باندې محمول کړې شی ځکه چه بغیرد ضرورت نه د مجاز طرف ته نه شی تللې اود حضرت عائشه رضی الله عنها په روایت کښې د مجاز طرف ته د تللو هیڅ داعیه او سبب هم موجود نه دې. ^(۱۰)

^(۱) الحدیث أخرجه أبوداؤد الطیالسی فی مسنده من طریق أبی سلمة بن عبد الرحمن: ۲/۲۰۲ رقم: ۱۵۷۷.

^(۲) فتح الباری: ۱/۷۷۴ نیل الأوطار: ۱/۲۶۴ فتح الملهم: ۳/۱۵۵ معارف السنن: ۱/۲۶۰.

^(۳) مسند احمد، مسند عائشه رضی الله عنها: ۱۵۷/۸ رقم: ۲۵۱۵۵.

^(۴) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۳۹.

^(۵) فتح الباری: ۱/۷۷۴ شرح الکرماني: ۳/۱۱۲.

^(۶) إرشاد الساری بشرح صحیح البخاری: ۱/۴۸۹.

^(۷) إرشاد الساری للقسطلانی: ۱/۴۸۹ شرح الکرماني: ۳/۱۱۲.

^(۸) شرح الکرماني علی صحیح البخاری: ۳/۱۱۲.

^(۹) فتح الباری للعسقلانی: ۱/۷۷۴ عمدة القاری: ۳/۲۸۷.

^(۱۰) عمدة القاری للعینی: ۳/۲۸۷.

دَغسل رجلین دَتاخیر حکمت: امام قرطبی رحمہ اللہ فرمائی: «الحکمة فی تأخیر غسل الرجلین لیهل الاغتاس والاختام بأعضاء الوضوء» (۱) دَغسل جنابت نہ وړاندې په اودس کښې دَخپو په وینځلو کښې تاخیر کښې حکمت دادې چه غسل جنابت افتتاح او اختتام د اودس په اندامونو سره وی. ددریم صورت توجیه: دَخپو وینځلو وړاندې کول اوروستو کول دواړه برابر دی که غواړی نو اول دې اویښخی او که غواړی نو روستودې اویښخی. په یور وایت کښې امام احمد بن حنبل رحمہم اللہ نه هم دغه نقل دی. (۲)

صاحب مغنی علامه ابن قدامة حنبلی رحمہم اللہ ددې قول په توجیه کښې فرمائی چه دَخپو وینځلو وړاندې والې او روستوالې کښې د احادیثو اختلاف په دې خبره باندې دلالت کوی چه (دلته) موضع غسل مقصود نه دې بلکه مقصود خواصل غسل (خپې) دی. (که هغه وړاندې حاصل وی او که روستو) (۳) دَخپو م صورت توجیه: د احنافو او مالکیه د یور وایت مطابق که چرې غاسل په داسې ځانې کښې غسل کوی چرته چه اوبه نه جمع کیږی او ختې وغیره هم نه وی نو خپې وینځل دې وړاندې کړی گنی روستودې کړی. دا قول په جمع بین الروایات باندې مبنی دی ددې قائلین فرمائی چه بعض روایاتو کښې تقدیم او بعض کښې تاخیر ذکر دې لهدا که چرې په داسې ځانې کښې غسل او کړې شی چرته چه اوبه نه جمع کیږی یا ختې وغیره نه وی نو دَخپو وینځل دې وړاندې کړی لکه چه د حضرت عائشه رضی اللہ تعالیٰ عنہا په روایاتو کښې راغلی دی او که چرې اوبه جمع کیږی یا ختې وغیره وی نو دَخپو وینځل دې روستو کړی. لهدا د تاخیر والاتول روایتونه هم په دې صورت باندې محمول دی. (۴)

علامه عینی رحمہ اللہ فرمائی چه مجمع الماء کیدود وجې نه تاخیر غسل رجلین قول د ماء مستعمل په نجس کیدو باندې مبنی دې. (۵) د علامه ابن عابدین شامی رحمہم اللہ د صنیع نه تقدیم غسل رجلین افضل کیدل معلوم کیږی. د پورته ذکر شوی تفصیلاتو د ذکر کولونه پس هغوی فرمائی چه د مفتی به قول مطابق چونکه ماء مستعمل طاهر یعنی پاکې وی اویا دا چه اوبو ته تر هغه وخته پورې مستعمل نه شی و نیلې تر کومې چه د ټول بدنه جدا نه شی. لهدا کله چه غسل کونکې خپل ځانې بدل کړی نویا به د اوبو د مستعمل کیدو حکم لگولې شی. (۶) باقی پاتې شوه خبره د روایاتو د اختلاف نو علامه ابن نجیم مصری رحمہم اللہ فرمائی چه په روایاتو کښې د تقدیم او تاخیر اختلاف اولویت او غیر اولویت دې نه چه د جواز او عدم جواز. (۷)

حاصل دا چه د جنابت د غسل نه وړاندې په اودس کښې خپې وینځل افضل دی البتہ حضور پاک به کله د تنظیف په توگه اود جواز د بیان د پاره ددې وینځل روستو کول. (۸)

(۱) فتح الباری: ۴۷۸/۱، المنتقی: ۳۹۲/۱، إرشاد الساری: ۴۸۸/۱.

(۲) المغنی لابن قدامة الحنبلی: ۱۳۸/۱، الإنصاف للمرداوی: ۲۵۲/۱.

(۳) المغنی لابن قدامة الحنبلی: ۱۳۸/۱.

(۴) عمدة القاری: ۲۸۵، ۲۸۷/۳، إرشاد الساری: ۴۸۹/۱.

(۵) البناية شرح الهدایة للعینی: ۳۲۲/۱.

(۶) رد المحتار مع الدر المختار: ۱۱۷-۱۱۶.

(۷) البحر الرائق شرح کنز الدقائق: ۹۴/۱، فتح الملهم: ۱۴۵/۳.

(۸) الکوثر الجاری: ۴۰۸/۱، بذل المجہود: ۲۵۸/۲.

قوله: ثم يدخل أصابعه في الماء فيخلل بها أصول الشعر: بيا به (حضورياك) خپلې ګوتې په اوبو کښې ډوبولې او په هغې سره به نې د وښتو په جرړو کښې خلال کولو. فيخلل بها، يعنى په خپلو ګوتو سره به نې د وښتو خلال کولو کومې چه به نې په اوبو کښې ډوبې کړې وې. (١)
د امام مسلم رحمته الله په روايت کښې «ثم يأخذ الماء، ثم يدخل أصابعه في أصول الشعر» (٢)، يعنى بيا به حضورياک اوبه اخستلې او خپلې ګوتې به نې د وښتو په جرړو کښې داخلولې. امام ترمذى رحمته الله او امام نسائى رحمته الله د ابن عيينه رحمته الله په طريق سره روايت نقل کړې دې «ثم يشرب شعرة الماء» (٣)، يعنى بيا به حضورياک خپل وښته په اوبو سره لمدول. مقصد د ټولو رواياتو داخودل دى چه حضورياک به د وښتو جرړې په اوبو سره لمدولې.

أصول الشعر: د مستملې اوحموى په روايت کښې أصول الشعر يعنى الشعر لام د تعريف سره راغلې دې. (٤) خود کشميهنې په روايت کښې أصول الشعر په ځانې باندې اصول شعرة الفاظ راغلى دى يعنى دخپل سرمبارک د وښتو جرړو ته به نې اوبه رسولې. (٥)
ددې تانيد د امام بيهقى رحمته الله دهشام عن حماد بن سلمه په روايت سره کيږي په دې کښې دى «فويخلل بها شق رأسه الأيمن، ففتح بها أصول الشعر، ثم يفعل بشق رأسه الأيسر» (٦)، يعنى حضورياک به په خپلو لويډو ګوتو سره دسر د ښې طرف خلال فرمائيلو او د وښتو جرړو پورې به نې اوبه رسولې، بيا به نې دسر د گسې حصې خلال کولو. قاضى عياض رحمته الله فرمائى چه بعض حضرات وائى چه د ټول بدن د وښتو خلال به کولې شى. هغه يا خود اصول الشعر په عموم سره استدلال کوي ياد بدن د باقى حصو د وښتو دسريه وښتو باندې قياس کوي (٧)، علامه کوراني رحمته الله فرمائى چه اصول شعرة الفاظ په دې خبره باندې دلالت کوي چه د وښتو جرړو ته اوبه رسول ضرورى دى (٨)، د يوبل روايت نه هم ددې تانيد کيږي چه حضورياک او فرمائيل «ان تحت كل شعرة جنابة» (٩)، يعنى دهر وښته لاندې جنابت نجاست، وى.
د وښتو د خلال حکمت او فائده: ابن حجر رحمته الله وغيره د تخليل شعر حکمت او فائده بيانولوسره فرمائى: «فائدة التخليل إيصال الماء إلى الشعر والبشرة، ومباشرة الشعر باليد ليعمل تصببه بالماء، وتأنيس البشرة لللا

(١) فتح الباري: ٤٧٦/١ عمدة القارى: ٢٨٤/١.

(٢) أخرجه مسلم فى صحيحه فى كتاب الحيض، باب صفة غسل الجنابة: رقم: ٧١٨.

(٣) الحديث أخرجه الترمذى فى جامعه، فى أبواب الطهارة، باب ماجاء فى الغسل من الجنابة، رقم: ١٠٤ والنسائى فى سننه كتاب الطهارة، باب تخليل الجنب رأسه، ولفظه: «كان يشرب رأسه» رقم: ٢٥٠.

(٤) إرشاد السارى بشرح صحيح البخارى: ٤٨٧/١ تحفة الباري: ٢١٩/١.

(٥) عمدة القارى: ٢٨٥/٣ فتح الباري: ٤٧٦/١.

(٦) أخرجه البيهقى فى السنن الكبرى، كتاب الطهارة، باب تحليل أصول الشعر بالماء وإيصاله إلى البشرة، رقم: ٨٢٥.

(٧) شرح الزرقانى: ٩١/١ فتح انبارى: ٤٧٦/١.

(٨) الكوثر الجارى إلى رياض أحاديث البخارى: ٤٠٧/١.

(٩) الحديث أخرجه أبو داود فى سننه فى كتاب الطهارة، باب فى الغسل من الجنابة، رقم: ٢٤٨ وابن ماجه فى سننه فى كتاب الطهارة، باب تحت كل شعرة جنابة، رقم: ٥٩٧ والترمذى فى جامعه فى أبواب الطهارة، باب ماجاء أن تحت كل شعرة جنابة، رقم: ١٠٦ وانظر جامع الأصول، النوع الأول فى كيفية الغسل، رقم: ٥٣١٦ وتحفة الأشراف، رقم: ١٤٥٠٢.

بصبيها بالصبي ما تأذي به»^(۱) د تخليل فائده د وينستو جرړو ته او خرمن ته اوبه رسول دي دې دپاره چه په عمومي توگه باندې د بدن هرځاني ته اوبه اورسيږي او خرمن نرمه شي، اوبغیرد خلال نه اوبه بهيولوسره د کيدونکي ممکن تکليف نه بچاواوشي. امام نووي رحمته الله عليه او علامه قسطلاني رحمته الله عليه «فهدخل أصابعه في أصول الشعر» په شرح کښې فرمائي: «والحكمة في هذا تلحين الشعر وترطيبه ليسهل مرور الماء عليه ويكون أبعد من الإسراف في الماء»^(۲)

د خلال حکمت دادې چه وينسته نرم تازه او ښکلې شي دې دپاره چه په هغې باندې اوبه بهيول آسان وي اود اوبو په استعمال کښې د اسراف نه بچ شي.
د سوره وينستو د خلال حکم: حافظ ابن حجر رحمته الله عليه او علامه زرقاني رحمته الله عليه ليکلي دي چه په غسل کښې په اتفاق سره د سوره وينستو خلال غيرواچې دې الايه چه د سر وينسته په څه څيز سره تړلې شوې وي يعنې وينسته اينختې وي او څه څيز سره کلک شوې وي د کوم په وجه چه بغیرد تخليل نه اوبه د وينستو جرړو ته نه شي رسيدې. (نوبيا به خلال کول ضروري وي دې دپاره چه اوبه د وينستو جرړو ته اورسيږي شي)^(۳)

تخليل لحيه: د ائمه په مينځ کښې مختلف فيده ده د دې وضاحت په کتاب الوضوء کښې راغلې دي.
قوله: ثم يصب على رأسه ثلاث غرف بيديه: بيا حضور پاک په خپلو لاسونو باندې درې لپې (اوبه) په خپل سرباندې واچولې. ثلاث غرف: غرف د غين په ضمه او راء فتحه سره د غرفة جمع ده. الغرفة (د غين ضمه سره) يوه لپه اخستې شوې اوبوته وائي. او الغرفة (د غين فتحه سره) مصدر مرة دي يوځل لپه د کولو ته وائي.^(۴)

د علامه انور شاه کشميري رحمته الله عليه رائي: علامه انور شاه کشميري رحمته الله عليه فرمائي چه الغرفة په فتح د غين په لوبښ سره لږې اوبوته وائي او الغرفة په ضمه د غين د نهر نه لږې اوبه اخستوته وائي. لکه چه ارشاد باري تعالي دې (الْأَمِنْ اعْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدَيْهِ)^(۵) يعنې مگر څوک چه واخلې يوه لپه په خپل لاس سره.^(۶) د الغرفة جمع غُرَفَات، غُرَفَات او غُرَفَات د راء په ضمه فتحه اوسکون سره هم راځي.^(۷)

د نسخو اختلاف: علامه عيني رحمته الله عليه وائي چه د کشميهني په روايت کښې «ثلاث غرف» راغلې دي.^(۸) خو حافظ ابن حجر رحمته الله عليه غُرَفَات د کشميهني روايت گرځولي دي.^(۹) علامه قسطلاني رحمته الله عليه وائي چه

^(۱) اوگورثي: فتح الباري: ۴۷۶/۱ شرح الزرقاني على موطا للإمام مالك: ۹۱/۱.

^(۲) اوگورثي: المنهاج شرح صحيح مسلم للنووي: ۲۲۰/۳، ارشاد الساري بشرح صحيح البخاري: ۴۸۸/۱.

^(۳) فتح الباري: ۴۷۶/۱ شرح الزرقاني على موطا للإمام مالك: ۹۱/۱ فتح الملهم بشرح صحيح الإمام مسلم: ۳/۱۴۴.

^(۴) الصحاح للجوهري، ص: ۷۲۲ لسان العرب: ۵۴/۱۰ مجمع بحار الأنوار: ۲۹/۴ فتح الباري: ۴۷۶/۱ عمدة القاري: ۲۸۵/۳ ارشاد الساري: ۴۸۸/۱.

^(۵) البقرة: ۲۴۹.

^(۶) فيض الباري: ۴۵۳/۱.

^(۷) الصحاح للجوهري ص: ۷۲۲ لسان العرب: ۵۴/۱۰ مجمع بحار الأنوار: ۲۹/۴.

^(۸) عمدة القاري: ۲۸۵/۳.

غرفات د اصیلی روایت دی. (۲) بهر حال د نسخواختلاف په خپل ځانی دلته هم لفظ غرفات راجح دي ځکه چې غرفات جمع قلت ده او په عام توګه د ثلاث عدد تمیز جمع قلت راځي. (۱)
 د لفظ غرف دویمې توجیه: البته په کومونسخو کېنې چې غرف راغلې دي دهغې یوه توجیه داده چې لفظ غرف سره ددې چې د جمع کثرت وزن دي لیکن دلته دا جمع د قلت قائم مقام ده ځکه چې کله جمع کثرت جمع قلت په ځانی او جمع قلت د جمع کثرت په ځانی راوړلې شي. (۲)
 دویمه توجیه: ددې دویمه توجیه داده چې غرف په وزن د فعل کوفیین په نیز جمع قلت د اوزان نه ده. هغه وائی چې د فعل فاء ضمه او کسره سره د جمع قلت وزن دي لکه دالله تعالی ارشاد ﴿فَأَتُوا بِغُلَامِكُمْ﴾ (۳) او ﴿ثُمَّ إِنِّي جَعَلْتُهُ﴾ (۴) کېنې لفظ "سور" په وزن فعل اولفظ "حجج" په وزن د فعل جمع قلت د اوزان نه ده. (۵)
 ده. (۶)

د ثلاث غرف نه د شوافع تثلیث فی الغسل باندې استدلال: ثلاث غرف الفاظ نه شوافع د «تثلیث فی الغسل» په استحباب باندې استدلال کړې دي. (۱) چنانچه امام نووی رحمته الله علیه په مسلم شریف کېنې د جابر بن مطعم رضی الله عنه روایت «فَإِنِّي أَفْبِضُ عَلَى رَأْسِي ثَلَاثَ أَكْفٍ» (یعنی زه په خپل سری باندې درې لېپې او په اچوم) په ذیل کېنې لیکلې دي: «په دې حدیث سره په سری باندې درې ځل د اوبواچولو استحباب معلومېږي په دې باندې اتفاق دي. زمونږ اصحاب (فقهاء شافعیه) په سر اویاقی د اودس په اندامونو باندې قیاس کولو سره ټول بدن دي سره ملحق کړې دي. ځکه چې په اودس کېنې تخفیف دي اوباریار ددې ضرورت پېښېږي. لهذا چې کله په اودس کېنې تثلیث مستحب دي نو په غسل کېنې به په طریقه اولی مستحب وي. په دې مسئله کېنې د چا په نیزڅه اختلاف زمونږ په علم کېنې نشته دي بغیر د قاضی القضاة ماوردی رحمته الله علیه هغه وائی چې په غسل کېنې تکرار مستحب نه دي دهغه دا قول شاذ اومتروک دي. (۲)

(۱) فتح الباری: ۴۷۶/۱.

(۲) إرشاد الساری: ۴۸۸/۱.

(۳) فتح الباری: ۴۷۶/۱ عمدة القاری: ۲۸۵/۳ إرشاد الساری: ۴۸۸/۱.

(۴) فتح الباری: ۴۷۶/۱ عمدة القاری: ۲۸۵/۳ إرشاد الساری: ۴۸۸/۱.

(۵) سورت هود: ۱۳.

(۶) سورت القصص: ۲۷.

(۷) عمدة القاری: ۲۸۵/۳ إرشاد الساری: ۴۸۸/۱.

(۸) فتح الباری: ۴۷۶/۱ إرشاد الساری: ۴۸۸/۱.

(۹) الحدیث أخرجه البخاری فی صحیحہ فی کتاب الغسل باب من أفاض على رأسه ثلاثاً رقم: ۲۵۴ ومسلم فی صحیحہ فی کتاب الحيض باب استحباب إفاضة الماء على الرأس وغيره ثلاثاً رقم: ۷۴۰ وأبو داود فی سننه فی کتاب الطهارة باب فی الغسل من الجنابة رقم: ۲۳۹ والنسائي فی سننه فی کتاب الطهارة باب ذكر ما يكفي الجنب من إفاضة الماء على رأسه رقم: ۲۵۰ وأخرجه أيضاً فيه فی کتاب الغسل والتيمم باب ما يكفي الجنب من إفاضة الماء على رأسه رقم: ۴۲۳ وابن ماجه فی سننه فی کتاب الطهارة وسننها، باب فی الغسل من الجنابة رقم: ۵۷۵ انظر تحفة لأشراف رقم: ۳۱۸۶.

(۱۰) المنهاج: ۲۳۵/۳-۲۳۴.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائي چه (عدم استحباب صرف دماوردی رحمته الله نه دي، بلکه هم دغه خبره ابو علي السنجی رحمته الله په شرح الفروع کښې ذکر کړې ده او امام قرطبي رحمته الله هم ددې قائل دي.)^(١) په مذکوره روایت کښې تثلیث ته «باب من بدأ بالحلاب أو الطيب عند الغسل» کښې حضرت قاسم رحمته الله د حضرت عائشه رضی الله عنها نه په روایت باندې محمول کړې شوې دي ددې مقتضی داده چه هر یو له د سر د مختلف طرفونو نه اچولې شوې وي.^(٢)

چنانچه ماوردی رحمته الله هم دا اختیار کړې دي هغه فرمائي چه د غسل شروع د ښې طرف نه اوبه بهیولوسره کوي. د قاسم رحمته الله د حضرت عائشه رضی الله عنها د روایت د وجې نه، حضرت عائشه رضی الله عنها فرمائي چه کله به رسول الله صلی الله علیه وسلم د جنابت د غسل اراده کوله نو په خپلو دواړو لاسونو کښې به ښې اوبه اخستلې او دسر مبارک د ښې طرف نه به ښې شروع کوله بیا به ښې طرف باندې اوبه اچولې.^(٣) د بخاری شریف په روایت کښې حلاب د راغونښتلوهم ذکر دي. ددې تفصیلی بحث به په مذکوره باب کښې راځي. ان شاء الله. د احنافو په نیزهم په غسل کښې درې ځل اوبه بهیول سنت دی لیکن دایاد ساتنی چه درې لپې اوبه اچول مسنون نه دی بلکه سنت درې ځل استيعاب سره غسل کول دی. چنانچه ابن نجيم رحمته الله لیکلی دی «السنة تكرار الغسلات المستوعبات لا الغرفات»^(٤) یعنی تکرار سره داسې غسل کول چه پوره بدن اووینځلې شي سنت دی نه چه (درې ځل) لپې اوبه اچول. علامه زرقانی رحمته الله فرمائي چه تثلیث رأس سره خاص دي. هم دغه د حدیث (الفاظ ثم يصب على رأسه) مدلول دي.^(٥)

قوله: :: ثم يفيض الماء على جلدة كله: بیا به حضور پاک په خپل ټول بدن مبارک باندې

اوبه بهیولې. يفيض الماء: أفاض، يفيض، إفاضة د باب افعال نه دمضارع معروف صیغه ده. «أفاض الماء على نفسه» په بدن باندې اوبه بهیولوته وائی.^(٦)

علامه مطرزی رحمته الله وائی «أفاض الماء: صبه بكثرة» په کثرت سره اوبه بهیولوته وائی. (علامه کورانی رحمته الله لیکلی دی چه «الإفاضة: الصب من الأعلى بكثرة، من فاض الماء إذا سأل عن جوانب الحوض»^(٧) إفاضه د

(١) فتح الباری: ٤٧٦/١.

(٢) فتح الباری: ٤٧٦/١.

(٣) الحاوی الکبیر: ٢٦٨/١ والحديث أخرجه البخاری فی صحیحه فی کتاب الغسل باب من بدأ بالحلاب أو الطيب عند الغسل رقم: ٢٥٨٨ ومسلم فی صحیحه فی کتاب الحيض، باب صفة غسل الجنابة رقم: ٧٢٥ أبوداؤد فی سننه فی کتاب الطهارة باب فی الغسل من الجنابة رقم: ٢٤٠ والنسائي فی سننه فی کتاب الغسل والتيميم، باب استبراء البشرة فی الغسل من الجنابة رقم: ٤٢٢ انظر تحفة الأشراف رقم: ١٧٤٤٧.

(٤) البحر الرائق: ٤٧/١.

(٥) شرح الزرقاني: ٩١/١.

(٦) أوگورثی: لسان العرب: ١٠/٣٦٦ الصحاح للجوهري ص: ٨٣٠ النهاية لابن الأثير: ٤٠٤/٢.

(٧) المغرب فی ترتيب المعرب للمطرزي: ٢/١٥٤ الكوثر الجارى للکوراني: ٤٠٧/١.

پورته طرف نه په کثرت سره اوبه بهیولوته وائی. اودا «فاض الماء» نه ماخوځ دې. «فاض الماء» هغه وخت ونیلې شی کله چه په حوض کښې د اوبو ډکیدونه پس ددې د اطرافونه بهیدل شروع شی. فاض الماء فاضاً دسمع نه د اوبو چپه راتلل ډکیدوسره بهیدل اوبه کثرت سره بهیدوته وائی. (۱)
دعلامه لکهنوی رحمته الله علیه رائي: علامه عبدالحی لکهنوی رحمته الله علیه د «درر» په حواله سره لیکلی دی چه «الإفاضة: الصب» یعنی د پورته نه اوبه راغورزولوته وائی. لهذا په غیرجاری اوبو کښې که چرې صب نه وی نو غسل ته به مسنون نه شی ونیلې سره ددې چه پليتی لرې شی. «اوطهارت حاصل شی البته په بهیدلو اوبو کښې که څوک غوږه اووهی او په اندازه د اودس او غسل په هغې کښې حصارشی نو هغه د سنت تکمیل اوکړو. (۲)

کوم حضرات چه دلك شرط نه گرځوی هغه «بغض الماء» نه استدلال کوی چه یغیض صرف اوبه بهیولوته وائی نه چه مړلوته، نو ددې نه معلومه شوه چه دلك ضروری نه دې. د حنفيه شافعيه حنابله اوبعض مالکيه په نیز «دلك في الغسل» مستحب دې خو امام مالک رحمته الله علیه او امام مزني رحمته الله علیه دا په اودس باندې قیاس کولوسره واجب گرځوی. (۳)

علامه مازري رحمته الله علیه وائی چه د جمهورو «الإفاضة» په «الإسالة» معنی کښې اخستلوسره په عدم دلك باندې استدلال کول صحیح نه دی ځکه چه «فاض» د «غسل» په معنی کښې هم راځی لهذا په غسل کښې به اختلاف باقی پاتې وی. (۴) حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی «ولا يغني مافيه» (۵) یعنی علامه مازري رحمته الله علیه په دې قول کښې چه کوم ضعف دې هغه دچاته هم پټ نه دې. دعلامه مازري رحمته الله علیه ددې قول باره کښې حافظ ابن حجر رحمته الله علیه «ولا يغني مافيه» ونیلو وجه داده چه د لغت دیومعتبر کتاب نه «فاض» په معنی د «غسل» ثبوت نشته دې. (۶)

قوله: جلد: د جلد نه مراد دلتنه بدن دې علامه رافعی رحمته الله علیه وائی «وقد يمكن بالجلد عن المدين» (۷) یعنی جلد ونیلو سره بدن مراد اخستی شی.

قوله: كلة: کله د تاکید په توگه راورلې شوې دې دې دپاره چه چاته دا وهم نه وی چه ددې نه اکثر بدن مراد دې بلکه د کله تاکید په دې خبره دلالت کوی چه رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم په غسل کښې ټول بدن

(۱) الكوثر الجاری: ۴۰۷/۱.

(۲) لسان العرب: ۱۰/۳۶۶ الصحاح ص: ۸۳۰ النهایة: ۴۰۴/۲.

(۳) السعایة فی کشف مافی شرح الوقایة للإمام عبدالحی اللکهنوی: ۲۹۶/۱.

(۴) اوگورئی: فتح الباری للعسقلانی: ۱/۳۷۶ عمدة القاری: ۳/۲۸۵ إرشاد الساری: ۱/۴۸۸ شرح الزرقانی: ۹۱/۱.

(۵) اوگورئی: فتح الباری للعسقلانی: ۱/۴۷۶ شرح الزرقانی علی موطأ الإمام مالک: ۹۱/۱.

(۶) فتح الباری: ۴۷۶/۱.

(۷) اوگورئی: لسان العرب: ۱۰/۳۶۶ المغرب: ۲/۱۵۴ الصحاح ص: ۸۳۰ النهایة: ۴۰۴/۲.

(۸) شرح الزرقانی علی موطأ الإمام مالک: ۹۱/۱.

مبارک او وینخلو.^(۱) د کله په تاکید سره د دې خبرې تائید هم کیږي چه د غسل نه وړاندې اودس کول مستقل سنت دی او په دې سره د اودس پوره کول وړاندې د غسل په استحباب باندې هم استدلال اوکړې شو چه غسل نه وړاندې په اودس کښې خپې او وینخلې شی روستودې نه کړې شی لکه چه «کما یوضأ للصلاة» د الفاظو نه ښکاره کیږي.^(۲)

فائده: په حدیث باب کښې د «کان إذا اغتسل» نه اراده د غسل مراد ده او «من الجنابة» کښې «من» د سببیت دپاره دي. یعنی «لأجل الجنابة» د جنابت د وجې نه.^(۳)

په حدیث مبارک کښې «بدأ»، «فغسل» او «ثم توضع» د ماضی په صیغه سره راوړل او «یدخل»، «فیغسل»، «یصب» او «یفیض» د مضارع راوړلو کښې نکتہ داده چه که چرې «إذا» شرطیه او منلې شی نو ماضی به د مستقبل په معنی کیږي لهذا ټول به د مستقبل په معنی کښې وی. باقی پاتې شوه خبره د الفاظو د اختلاف نوهغه د دې خبرې طرف ته د اشارې کولو دپاره راوړلې شو چه په دې کښې کوم افعال غسل کښې داخل دی او کوم خارج دی. لهذا د ماضی والا دریاوړه افعال د غسل نه خارج او مضارع والا افعال د غسل نه دي.^(۴) که چرې «إذا» ظرفیه او منلې شی نو ماضی خو به په خپل اصل وی او د مضارع والوصیفو کښې د اصل نه د مستقبل طرف ته عدول په دې وجه کړې شوې دي چه سامعین ته د غسل د صورت استحضار اوشی.^(۵)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث شریف ترجمه الباب سره مناسبت واضح دي چه په حدیث کښې هم د غسل جنابت نه وړاندې د اودس کولو صراحت موجود دي.

د حدیث نه مستنبط شوی احکام: ① د اودس شروع کولو نه وړاندې د لاسونو وینخل مستحب دی. (که چرې څه پلیتی نه وی لگیدلې نو گڼی د لاسونو وینخل به واجب وی).^(۶) د غسل نه وړاندې اودس کول سنت دی.^(۷) د غسل نه وړاندې د اودس پوره والې اوکړې خپې وینخل دي روستوکوی نه.^(۸) د سروینستوکښې خلال او د بیرې وینستوکښې خلال په غسل کښې واجب دي او په اودس

^(۱) اوگورثی: فتح الباری: ۱/۷۶ عمدة القاری: ۳/۲۸۵ | ارشاد الساری: ۱/۸۸ | شرح الزرقانی: ۱/۹۱ | الکوثر الجاری: ۱/۴۰۷.

^(۲) اوگورثی: فتح الباری: ۱/۷۶ عمدة القاری: ۳/۲۸۵ | ارشاد الساری: ۱/۸۸ | شرح الزرقانی: ۱/۹۱ | الکوثر الجاری: ۱/۴۰۷.

^(۳) فتح الباری: ۱/۷۵ عمدة القاری: ۳/۲۸۴ | ارشاد الساری: ۱/۸۷.

^(۴) شرح الکرمانی علی صحیح البخاری: ۱/۱۱۲-۱۱۱ عمدة القاری: ۳/۲۸۴ تحفة الباری: ۱/۲۱۹-۲۱۸.

^(۵) اوگورثی: فتح الباری: ۱/۷۶ عمدة القاری: ۳/۲۸۴ | شرح الکرمانی: ۱/۱۱۲.

^(۶) عمدة القاری: ۳/۲۸۵ | شرح الکرمانی علی صحیح البخاری: ۱/۱۱۲ تحفة الباری: ۱/۲۱۹.

^(۷) عمدة القاری: ۳/۲۸۵ | فتح الباری علی صحیح البخاری: ۱/۷۵ | شرح ابن بطال: ۱/۳۷۹ | ارشاد الساری: ۱/۸۸.

^(۸) فتح الباری: ۱/۷۶ عمدة القاری: ۳/۲۸۵.

کنبی سنت دی. (۱) ⑥ په خپل لاس باندې درې لپې اوبه په خپل سر باندې اچول مستحب دی. (۲) ⑦ د جنابت په غسل کنبی گوته په اوبو کنبی داخلول جائز دی. (۳)

الحديث الثالث

۳۴۹ - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ، قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ الْأَعْمَشِ، عَنْ سَالِمِ بْنِ أَبِي الْجَعْدِ، عَنْ كُرَيْبٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنْ مَيْمُونَةَ زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ: «تَوَضَّأَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَضُوءَهُ لِلصَّلَاةِ، غَيْرَ جَلِيهِ، وَغَسَلَ قَرَجَهُ وَمَا أَصَابَهُ مِنَ الْأَذَى، ثُمَّ أَقَاضَ عَلَيْهِ الْمَاءَ، ثُمَّ نَعَى رَجُلِيهِ، فَغَسَلَهُمَا، هَذِهِ غُسْلُهُ مِنَ الْجَنَابَةِ» (حديث باب ۲۵۷، ۲۵۴، ۲۵۲، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۷۰، ۲۷۲، ۲۷۷) (۴)

ترجمه: مونږ ته محمد بن يوسف بيان اوکړو چه اوونیل مونږ ته سفیان (ثوری) هغه داعمش نه هغه د سالم بن ابی الجعد نه هغه دکریب نه او هغه د ابن عباس رضی الله عنه نه هغوی د حضرت میمونه رضی الله عنها نه چه حرم محترم وه د حضور پاک ﷺ هغی اوونیل رسول الله ﷺ (د غسل جنابت نه وړاندې) د مانځه په شان اودس اوکړو صرف خپې نۍ اونه وینځلې اوخپل شرمگاه نۍ اووینځلو اوکوم گندگی چه لگیدلې وه (هغه نۍ وینځله) بیانی په خپل ځان باندې اوبه اوبهیولې بیانی دواړه خپې اوځنډلې هغه نۍ وینځلې (سالم اوونیل) د حضور پاک د جنابت غسل هم دغه وو.

تراجم رجال:

(۱) عمدة القاری: ۲/۲۸۵ إرشاد الساری: ۱/۴۸۸.

(۲) شرح الکرمانی: ۱/۱۱۲ تحفة الباری: ۱/۲۱۹.

(۳) عمدة القاری: ۳/۲۸۶ شرح الکرمانی: ۱/۱۱۲.

(۴) الحديث أخرجه البخاري في صحيحه أيضاً في كتاب الغسل باب الغسل مرة. رقم: ۲۵۷. وأخرجه أيضاً في الكتاب نفسه. في باب المضضة والاستنشاق في الجنابة رقم: ۲۵۹ بنحوه. وفيه أيضاً. باب مسح اليد بالتراب لتكون أنقى رقم: ۲۶۰ وفيه أيضاً. باب تفریق الوضوء والغسل رقم: ۲۶۵. بنحوه مختصراً. وفيه أيضاً باب من أفرغ يمينه على شماله في الغسل رقم: ۲۶۶ بنحوه وفيه أيضاً باب من توضأ في الجنابة ثم غسل سائر جسده ولم يعد غسل مواضع الوضوء منه مرة أخرى رقم: ۲۷۴. بنحوه. وفيه أيضاً باب نفض اليدين من الغسل عن الجنابة رقم: ۲۷۶. وفيه أيضاً في باب التستر في الغسل عند الناس رقم: ۲۸۱. مختصراً نحوه وفيه أيضاً. باب الغسل بالصاع ونحوه رقم: ۲۵۳. وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحيض. باب تستر المفتل بثوب ونحوه. رقم: ۷۶۴. مختصراً. وفيه أيضاً باب صفة غسل الجنابة رقم: ۷۲۲. وأخرجه أبو داود في سننه مطولاً في كتاب الطهارة باب في الغسل من الجنابة. رقم: ۲۴۵. وأخرجه الترمذي في جامعه في كتاب الطهارة باب ماجاء في الغسل من الجنابة. بنحوه مختصراً. وقال هذا حديث حسن صحيح رقم: ۱۰۳. وأخرجه النسائي في سننه في كتاب الطهارة باب غسل الرجلين في غير المكان الذي يفتسل فيه رقم: ۲۵۳. وأيضاً في كتاب الغسل والتميم باب إزالة الجنب الأذى عنه قبل إفاضة الماء عليه بنحوه. مختصراً. رقم: ۴۱۸. أيضاً في الكتاب نفسه. باب مسح اليد بالأرض بعد غسل الفرج: ۴۱۹. وفيه أيضاً باب الاستار عند الغسل. مختصراً رقم: ۴۰۶. وفيه أيضاً باب الغسل مرة واحدة رقم: ۴۲۸. وأخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب الطهارة وسننها. باب المنديل بعد الوضوء وبعد الغسل. مختصراً رقم: ۴۶۷. انظر جامع الأصول رقم: ۵۳۲۱ وتحفة الأشراف رقم: ۱۸۰۶۴.

محمد بن یوسف: دامحمد بن یوسف فریابی رحمته اللہ علیہ دی. ددوی تفصیلی حالات «کتاب العلم باب ما کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یخولهم بالموعظة والعلم کی لانفروا» لاندی تیرشوی دی. ^(۱)

سفیان: دامشهور امام محمد ث سفیان بن سعید ثوری رحمته اللہ علیہ دی. ددوی حالات «کتاب الإیمان باب علامة المنافق» لاندی بیان کری شوی دی. ^(۲)

الاعمش: دامشهور محدث سلیمان بن مهران الاعمش رحمته اللہ علیہ دی. ددوی حالات «کتاب الإیمان باب ظلم دون ظلم» لاندی تیرشوی دی. ^(۳)

سالم بن ابی الجعد: داسالم بن ابی الجعد کوفی رحمته اللہ علیہ دی. ددوی حالات «کتاب الوضوء باب التسمية على كل حال، عند الوقاع» لاندی تیرشوی دی. ^(۴)

کریب: داکریب بن ابی مسلم قرشی دی. ددوی حالات «کتاب الوضوء باب التخفيف في الوضوء» لاندی تیرشوی دی. ^(۵)

ابن عباس رضی اللہ عنہما: دآحضوريك دتره خوئی عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہما دی. ددوی تفصیلی حالات «بدء الوحي باب كيف كان بدء الوحي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، الحديث الرابع» لاندی تیرشوی دی. ^(۶)

ميمونة رضی اللہ عنہا: دادحضوريك زوجه مطهره ام المؤمنين حضرت ميمونه بنت الحارث رضی اللہ عنہا ده. ددی حالات «کتاب العلم باب المرفى العلم» دویم حدیث لاندی تیرشوی دی. ^(۷)

شرح حدیث

قوله: :توضأ رسول الله صلى الله عليه وسلم وضوءة للصلاة غير جليته: رسول الله ﷺ دغسل جنابت نه وړاندې، د مانځه والا د اودس په شان اودس کړې دي. صرف خپې اونه وينځلې.

قوله: :غير جليته: دحضرت ميمونه رضی اللہ عنہا په الفاظو کښې دغسل جنابت په اودس کښې د خپو د وينځلو د روستو کولو صراحت دي اوداد حضرت عائشه رضی اللہ عنہا نه روايت کړې شوي دتيرشوي روايت مخالف هم دي. ^(۸)

دعلامه شبير احمد عثمانی رحمته اللہ علیہ توجيه: حضرت مولانا علامه شبير احمد عثمانی رحمته اللہ علیہ دحضرت عائشه رضی اللہ عنہا اودحضرت ميمونه رضی اللہ عنہا د روايتونو توجيه بيانولوسره ليکي: ددی ترجمه په ذيل کښې امام

^(۱) اوگورنی: کشف الباری: ۲۵۴-۲۵۲/۳

^(۲) اوگورنی کشف الباری: ۲۷۸/۲

^(۳) اوگورنی: کشف الباری: ۲۵۱/۲

^(۴) صحيح البخاری کتاب الوضوء باب التسمية على كل حال، وعند الوقاع.

^(۵) صحيح بخاری کتاب الوضوء باب التخفيف في الوضوء.

^(۶) اوگورنی: کشف الباری: ۴۳۷-۴۳۵/۱

^(۷) اوگورنی کشف الباری: ۴۲۲-۴۰۲/۴

^(۸) فتح الباری: ۴۷۷/۱ عمدة القاری: ۲۸۷/۳

بخاری رضی الله عنه دوه روایتونه نقل کړدی دی د حضرت عائشه رضی الله عنها په روایت کښې د خپو د وینځلو جدا ذکر نشه دي او د حضرت میمون رضی الله عنه په روایت کښې د خپو د وینځلو جدا تذکره موجوده ده چه حضور پاک د غسل نه فارغ کیدونه پس خپې د هغه ځانې نه اخوا کیدوسره او ونی وینځلې. حضرات فقهاء ددې دواړو روایتونو د صحت د وجې نه دا په جدا جدا صورتونو باندې محمول کوی. کله دا صورت وی چرته چه غسل کولې شی هلته د استعمال شوی اوبو د وتلو لار وی، په داسې صورت کښې به خپې اودس سره وینځلې شی او کله د غسل په مقام کښې د استعمال شوې اوبو د وتلو لار نه وی او اوبه هم هلته جمع کیږی. په داسې صورت کښې به خپې د غسل نه پس هم وینځلې شی. د دوو جدا صورتونو د روایت د وجې نه دامعلومیږی چه د حضرت عائشه رضی الله عنها په کور کښې به د اوبو د وتلو لار وی په دې وجه حضور پاک خپې وینځل روستونه کړې او د حضرت میمون رضی الله عنه کړه د غسل په مقام کښې د اوبو وتلو لار نه وه په دې وجه حضور پاک خپې خپې د هغه ځانې نه اخوا کیدوسره او وینځلې. (۱)

قوله: :: و غسل فرجه وما أصابه من الأذى: او حضور پاک خپل شرمگاه او وینځلو او کومه

گندگی چه لگیدلې وه (هغه ئی او وینځله). و غسل فرجه: و غسل فرجه کښې واو د ترتیب دپاره دې یانه دې یاد بل څه معنی دپاره مستعمل دې په دې باره کښې شراح حدیث مختلف توجیهات بیان کړي دی.

اعتراض: علامه کرمانی رحمته الله فرمائی چه که څوک دا اوواڼی چه د شرمگاه وینځل خود اودس نه وړاندې وی نو بیا په حدیث کښې اودس ولې مقدم کړې شوې دي؟

د علامه کرمانی رحمته الله توجیهات: ددې اعتراض علامه کرمانی رحمته الله درې جوابونه ورکړي دي: ① د اودس د شرمگاه په وینځلو باندې مقدم کول واجب نه دی په دې وجه تقدیم او تاخیر واقع کیږی. ② یادلته واو د ترتیب دپاره نه دي (لهذا په دې سره شرمگاه وینځلو تاخیر لازم نه راځی) ③ یا واو حالیه دي یعنې د مانځه والاد اودس په شان اودس ئی اوکړو په داسې حال کښې چه شرمگاه ئی او وینځلو (۲)

د علامه عینی رحمته الله په علامه کرمانی رحمته الله باندې نقد: علامه عینی رحمته الله د علامه کرمانی رحمته الله په دریواړو توجیهاتو باندې نقد کړې دي. هغه فرمائی چه هغه دا څنگه او وینیل چه د شرمگاه وینځل مقدم کول واجب نه دی. (حالاتکه واجب دی) د هغه ددې قول هیڅ حیثیت نشته دي. (۳) او د هغه دا وینا چه دلته واو ترتیب دپاره نه دي دا تعسف دي (بې ځایه خبره) ده. داپخپله د هغه خلاف یو دلیل دي ځکه چه د هغوی په نیزخو واو اصل کښې د ترتیب دپاره راځی. حالاتکه یو محقق هم ددې قائل نه دي. (۴)

د علامه کرمانی رحمته الله واو حالیه گرځول هم صحیح نه دی ددې هیڅ صحیح توجیه هم نه شی کیدي ځکه چه حضور پاک شرمگاه وینځلو سره به څنگه اودس کړې وی؟ (۵)

(۱) فضل الباری: ۲/۴۲۶.

(۲) اوگورثی: شرح الکرماني على صحيح البخاري: ۱/۱۱۲ عمدة القاري: ۳/۲۸۷ إرشاد الساري للقسطلاني: ۱/۴۸۹.

(۳) عمدة القاري: ۳/۲۸۷.

(۴) عمدة القاري: ۳/۲۸۷.

دَعْلَامَه عَيْنِي ﷺ تَوْجِيه: علامه عینی ﷺ دَ وَاوْ باره کِنِی دَا تَوْجِيه بِيَان کَرِی دِه صَحِيح خَبَره دَادِه چِه وَاوْ دَاصِل وَضَع پِه اَعْتِبَار سِرِه مَطْلُوق دَ جَمْع دَپَارَه رَاخِي نَوْدَ حَدِيثِ مَعْنِي دَا شَوِه چِه حَضُورِ پَاک ﷺ اودس اوشرمگاه وینخلو عمل جمع کړې. (١) بیا وَاوْ مَطْلُوق دَ جَمْع دَپَارَه کیدل دَا سِرِه دَدِي چِه عَلِي التَّعْيِين دَ یو عمل پِه بِل عمل باندې دَتَقْدِيم مَقْتَضِي نه دې. لیکن پِه دویم روایت کِنِی دَدِي صِرَاحَت رَاغَلِي دې چِه حَضُورِ پَاک اول شرمگاه اووینخلو بیانی اودس اوکړو لکه چِه امام بخاری ﷺ پَخِیلَه «بَابُ التَّسْتَرَفِي الْغُسْلُ عِنْدَ النَّاسِ» کِنِی عَبْدِ اللَّهِ ابْنِ الْمُبَارَك عَنْ الثَّوْرِيِّ پِه طَرِيق سِرِه نَقْل کړی دی. پِه دې کِنِی اول لاسونه وینخل بیا شرمگاه وینخل او پِه دیوال باندې لاس مږل اوصفا کول اوبیا داودس کولو سوا دَ خپو وینخل نَقْل دی. (٢)

چنانچه حضرت میمونہ ؓ فرمائی: «سَرَتُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَغْتَسِلُ مِنَ الْجَنَابَةِ، فَغُسْلُ يَدَيْهِ، ثُمَّ صَبَّ يَمِينَهُ عَلَى شِمَالِهِ، فَغُسْلُ فَرْجِهِ وَمَا أَصَابَهُ، ثُمَّ مَسَحَ يَدَهُ عَلَى الْخَائِطِ، أَوِ الْأَرْضِ، ثُمَّ تَوَضَّأَ وَضُوءَهُ لِلصَّلَاةِ غَيْرَ جَلْبِهِ، ثُمَّ أَفَاضَ الْمَاءَ عَلَى جَسَدِهِ، ثُمَّ تَمَسَّحَ، فَغُسْلُ قَدَمَيْهِ» (٣)

یعنی کوم وخت چِه نَبی کریم ﷺ دَ جَنَابَتِ غَسْل کولو نو ما دَهغوی پرده کړې وه. حَضُورِ پَاک خپل لاسونه اووینخل بیانی پِه نَبی لاس سِرِه پِه گس باندې اوبه اوبھیولی اوشرمگاه نی اووینخلو، اوڅه چِه پِه هغې باندې لگیدلې وو هغه نی اووینخل، بیا خپل لاس پِه زمکه یا پِه دیوال باندې مږلوسره اووینخلو، بیا دَمانځه دَ اودس پِه شان اودس اوکړو دَخپو نه علاوه، بیانی اوبه پِه خپل بدن باندې اوبھیولی بیا دَهغه ځانې نه اخوا شو او خپلې خپې نی اووینخلې.

پِه دې روایت کِنِی ټول افعال پِه تَم سِرِه بِيَان کړې شوی دی کوم چِه پِه ترتیب باندې دلالت کوی. بیا چونکه بعض احادیث دَ بعض نورو وضاحت کوی (لهذا دَدِي روایت دَ وَجِی نه «ثُمَّ غَسْلُ فَرْجِهِ» باره کِنِی به داسې وئیلی شی چِه دلته مَطْلُوق اودس او شرمگاه وینخل دواړه راجمع کړې شوی دی حلانکه دَ ترتیب مطابق دَ شرمگاه وینخل مقدم دی. (٤)

قوله: :: فَرْجِهِ: دلته دَ فَرْج نه مراد عضو مخصوص (اندام مخصوصه) دې علامه کرمانی ﷺ فرمائی «هَذَا دَلِيلٌ صَحِيحٌ عَلَى صَحَّةِ إِطْلَاقِ الْفَرْجِ عَلَى الذَّكَرِ» (٥)

الآذَى: الآذَى نه «الْمُسْتَقْدِرُ الطَّاهِرُ» پَاک خیري وغيره مراد دي. (٦) علامه عینی ﷺ دَ بعض خلقو دا قول چِه «وَمَا أَصَابَهُ مِنَ الْآذَى» نه نجاست مراد نه دې، دائی مکابره گرځولي ده. (٧)

(١) عمدة القاری: ٢٨٧/٣.

(٢) عمدة القاری: ٢٨٧/٣.

(٣) عمدة القاری: ٢٨٧/٣ فتح الباری للعسقلانی: ٤٧٨/١ إرشاد الساری: للقسطلانی: ٤٨٩/١.

(٤) رقم الحديث: ٢٨١ وقد مرتخرجه بالتفصيل، انظر ص: ١٧٤، حاشية رقم: ٧.

(٥) عمدة القاری: ٢٨٧/٣ إرشاد الساری: ٤٨٩/١ فتح الباری: ٤٧٨/١.

(٦) شرح الكرمانی: ١١٢/١ عمدة القاری: ٢٨٧/٣ تعفة الباری: ٢١٩/١.

(٧) عمدة القاری: ٢٨٧/٣ شرح الكرمانی: ١١٣/١.

(٨) عمدة القاری: ٢٨٧/٣.

قوله: «ثم أفاض عليه الماء ثم نحتي رجله فغسلها» بيا حضورياک په خپل خان باندې اوبه اوبه یولي بیا د هغه ځانې نه اخوا شو خپې نې او وینځلې.

د تیر شوی حدیث په تشریح کښې دا خبره تیره شوې ده چه ددې افاضه ماء نه مراد استیعاب غسل دې او خپې روستو کولو سره بیا د هغه ځانې نه اخوا کیدل او وینځلو توجیهات هم بیان کړې شوی دی.

قوله: «هذه غسلة من الجنابة» هم دغه د نبي کریم ﷺ د جنابت غسل وو. هذه غسلة: هذه اسم اشاره د تانیث د پاره راوړلې شوې ده مشار الیه، الأفعال المذكورة دی. یعنی افعال مذکوره د حضوریاک د جنابت د غسل صورت دې. (۱)

یا «هذه صفة غسلة» تقدیر دې یعنی مضاف محذوف دې. مطلب دا شوه چه دا د رسول الله ﷺ د غسل جنابت صفت او طریقه ده. دا د ابن عساکر رحمه الله توجیه ده. (۲)

د کشمیهنې رحمه الله په روایت کښې «هذا غسلة» دې اسم اشاره د پاره د مذکور اوړلې شوې د خبر مذکر کیدو د وجې نه یعنی دا د حضوریاک غسل جنابت دې. (۳)

هذه غسلة د چاقول دې؟ «هذه غسلة من الجنابة» دا د حضرت میمونہ رضی الله عنها الفاظ نه دی بلکه د سالم بن ابی الجعد د طرف نه ادراج دې لکه چه محدث اسماعیلی رحمه الله ددې طرف ته اشاره کړې ده. خوزانده بن قدامه رحمه الله د اعمش رحمه الله نه په خپل روایت کښې د ابیان کړې دې چه دا د سالم بن ابی الجعد قول دې. (۴)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت ښکاره دې چه په حدیث کښې صراحتاً د وضوء قبل الغسل تذکره موجود ده.

د حدیث نه مستنبط شوي احکام: ① د غسل جنابت نه وړاندې شرمگاه وینځل. ② که په شرمگاه باندې څه نجاست لگیدلې وی نو هغه ختمول. ③ د غسل جنابت نه وړاندې په اودس کښې د خپو وینځل روستو کول. ④ د غسل نه پس خپې وینځل. (۵)

امام بخاری رحمه الله د حضرت میمونہ رضی الله عنها داروایت په کتاب الغسل کښې اته ځایونو کښې روایت کړې دې او ددې نه ئې مختلف مسائل جدا جدا ثابت کړي دي. دلته ددې روایت نه ئې «وضوء قبل الغسل» ثابت کړې دې. والله اعلم بالصواب.

(۱) شرح الکرمانی: ۱/۱۳ فتح الباری: ۱/۷۸ عمدة القاری: ۳/۲۸۸.

(۲) إرشاد الساری: ۱/۸۹ فتح الباری: ۱/۷۸.

(۳) فتح الباری: ۱/۷۸ عمدة القاری: ۳/۲۸۷ شرح الکرمانی: ۱/۱۱۳ إرشاد الساری: ۱/۸۹ تحفة الباری: ۱/۲۱۹.

(۴) فتح الباری للعسقلانی: ۱/۷۸ عمدة القاری للعینی: ۳/۲۸۸ فتح الباری لابن رجب الحبلی: ۱/۱۴۱.

(۵) فتح الباری: ۱/۷۸ عمدة القاری: ۳/۲۸۸.

۲- باب: غُسلُ الرَّجُلِ مَعَ امْرَأَتِهِ

دَ سِرِّی خِیَلِی بِنِخِی سِرِه پِه یولوبنی سِرِه، غِسل کول

دَ ترجمه الباب مقصد: دَ امام بخاری رحمته الله دَ دَی ترجمه نه دَ غرض او مقصد دَیر احتمالات دَی. علامه عینی رحمته الله علامه قسطلانی رحمته الله او شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمته الله دَ رائی مطابق امام بخاری رحمته الله پِه دَی باب سِرِه دَ سِرِّی او بِنِخِی پِه یولوبنی سِرِه دَ غِسل حکم بیانوی. (۱)

دَ حضرت شاه ولی الله رحمته الله رائی: حضرت شاه ولی الله رحمته الله فرمائی «أی أنه جائز وفيه خلاف البعض» (یعنی دَ علماؤ پِه دَی خبره کنبی اختلاف دَی چه دَ سِرِّی خِیَلِی بِنِخِی سِرِه غِسل کول جائز دی که نه؟ نو امام بخاری رحمته الله دَ عدم جواز قائلیتوباندی رد فرمائی. دهغوی مقصد پِه دَی ترجمه الباب سِرِه دَ دَی جواز بیانول دی. دَ مولانا محمد ادریس کاندهلوی رحمته الله هم دغه رائی ده چه دَ ترجمه الباب مقصد داخودل دی چه دَ بِنِخِی اوسری پِه یولوبنی سِرِه پِه یوخانی غِسل کول جائز دی. (۲)

یواشکال: دَ سِرِّی او بِنِخِی پِه یوخانی پِه یولوبنی باندی طهارت حاصلولوتوجیه باندی دااشکال کیری چه امام بخاری رحمته الله دامسنله «باب وضوء الرجل مع امرأته» کنبی بیان کړی ده بیادلته دوباره دَ دَی دَ ذکر کولوخه ضرورت دَی؟

جواب: دَ دَی جواب دادی چه امام بخاری رحمته الله په کتاب الوضوء کنبی پِه یولوبنی سِرِه اودس کول ثابت کړی وو. اوس دلته دَ سِرِّی او بِنِخِی پِه یولوبنی سِرِه غِسل کول ثابتوی. «نولکه چه هلته نی طهارت صغری کنبی اشتراک بیان کړی وو نودلته طهارت کبری کنبی اشتراک بیانول مقصود دَی» (۳). دَ سِرِّی او بِنِخِی پِه یوخانی باندی غِسل کولو دَ بیانولو وجه: دَ دَی بیانول ضرورت غالباً ځکه پینښ شو چه ابن ابی شیبه رحمته الله دَ حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه نقل کړی دی «أنه نهی أن تغتسل المرأة والرجل من إناء واحد» (۴) (یعنی هغوی پِه یولوبنی سِرِه دَ سِرِّی او بِنِخِی لامبل منع کړی دی).

دَ دَی حدیث سندسره دَ دَی چه صحیح دَی لیکن امام بزار رحمته الله په سندحسن سِرِه دَ حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه دَ دَی جواز نقل کړی دَی. چنانچه «کشف الاستان» کنبی دی «أن النبی صلی الله علیه وسلم کان هوأهله، أو بعض أهله یغتسلون من إناء واحد» (۵) (یعنی نبی کریم صلی الله علیه وسلم اودهغوی کوروالا یا بعض کور والا (ازواج مطهرات) به دَ یولوبنی نه غِسل کولو).

(۱) عمدة القاری: ۲/۲۹۰ | ارشاد الساری: ۱/۴۸۹ تحفة الباری: ۱/۲۱۹.

(۲) رساله شرح تراجم أبواب صحيح البخاری للإمام الشاه ولی الله الدهلوی ص: ۱۸، الأبواب والتراجم لصحيح البخاری لشيخ الحديث محمد زکریا الکاندهلوی ص: ۶۰، الكنز المتوارى: ۳/۱۹۰.

(۳) الأبواب والتراجم للشيخ محمد ادریس الکاندهلوی ص: ۲۵۷.

(۴) اوگورنی: فضل الباری: ۲/۴۲۶.

(۵) الحدیث أخرجه ابن أبی شیبہ فی المصنف، کتاب الطهارة باب من کره ذلک: ۱/۳۶۱ رقم الحدیث: ۳۸۶.

(۶) کشف الاستار کتاب الطهارة باب اغتسال الرجال والنساء من إناء واحد: ۱/۱۶۴ رقم الحدیث: ۳۲۴، المصنف ذین أبی شیبہ مع تحقیق الشیخ محمد عوامه حفظه الله: ۱/۳۶۲-۳۶۱.

د دې روایت د رواتو توثیق: علامه هیشمی رحمته الله فرماني «رواه البزار وجاهه ثقات» (یعنی بزار رحمته الله ددې حدیث روایت کړې اوددې ټول راویان ثقه دي. د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه نقل شوې د جواز والا روایت تائید د نورو هم ډیرو احادیثو او آثارنه کیږي. «کما قاله الشیخ محمد عوامه حفظه الله فی تعلیقاته علی المصنف»^(۱) علامه طحاوی رحمته الله علامه قرطبی رحمته الله او امام نووی رحمته الله د سړي او ښځې په یولوښي باندې غسل کولو په جواز باندې اتفاق نقل کړې دي. (۲) علامه عینی رحمته الله د نهه صحابه کرامو رضی الله عنهم نه ددې جواز نقل کړې دي په کوم کښې چه حضرت علی بن ابی طالب، حضرت ابن عباس، حضرت جابر، حضرت انس، حضرت ابوهریره، حضرت عائشه صدیقه، حضرت ام سلمه، حضرت ام هانی او حضرت میمون رضی الله عنه شامل دي. (۳) د مذکوره بحث د تفصیل دپاره کتاب الوضوء بآب وضوء الرجل مع امرأته وفضل وضوء المرأة او گورثي.

د بعضي حضراتو توجیه: بعض حضراتو د ترجمه الباب مقصد داخودلې دي چه امام بخاری رحمته الله په کتاب الوضوء کښې وضوء من فضل المرأة ثابت کړې وو. دلته غسل من فضل المرأة ثابتوی ځکه چه کله هغوی په یوځای غسل کوی نوچه کوم وخت یوکس اوبه اخلي نو هغه اوبه به د بل د پاره فضل جوړیږي. (۴)

د بعض حضراتو په توجیه باندې یونظر: یو بعید توجیه داده ځکه چه دلته د فضل المرأة هیڅ تصریح نشته دي الا په څوک په زیردستنی سره دا ثابت کړي چه کله سړي او ښځه په یوځای غسل کوی نو بهر حال دواړه به په یوځای اوبو کښې لاس نه وهی کله به د یولاس وړاندې کیږي او کله د بل. اوس که د ښځې لاس اول پریوتلو نواوبه به فضل مرأة جوړې شی. ددې قسم تکلفات ضرورت به هغه وخت وی کله چه بله څه صحیح توجیه ممکن نه وی. والله اعلم.

د شیخ الحدیث حضرت مولانا محمد زکریا رحمته الله رائي: شیخ الحدیث حضرت مولانا محمد زکریا کاندهلوی رحمته الله فرماني «والأوجه أن المصنف أشار بذلك إلى جواز نظر المرأة إلى عورة زوجها وعكسه»^(۵) اوجه داده چه د امام بخاری رحمته الله مقصد ترجمه الباب نه د سړي او ښځې د یوبل شرمگاه کتلو جواز بیانول دي. د زوجین د یوبل شرمگاه کتل: د زوجین په یوځای په غسل کولو کښې دا خبره بعیده چه د یونظر د بل په شرمگاه باندې پرینوځي. حافظ ابن حجر رحمته الله په فتح الباری کښې نقل کړې دي چه داؤدی د حدیث باب نه د زوجین د یوبل شرمگاه ته د کتلو په جواز باندې استدلال کړې دي. (۶)

ددې تائید د ابن حبان رحمته الله د روایت نه هم کیږي چنانچه ابن حبان رحمته الله فرماني: «حدثنا محمد بن شعيب قال حدثني عتبة بن أبي حكيم أنه سأل سلمان بن موسى عن الرجل ينظر إلى فرج امرأته، فقال: سألت عنها عائشة،

(۱) مجمع الزوائد: ۱/۳۷۳ کشف الاستار: ۱/۱۶۴.

(۲) المصنف لابن أبي شيبه مع تحقيق الشيخ محمد عوامه حفظه الله: ۱/۳۶۲.

(۳) فتح الباری: ۱/۳۹۷ عمدة القاری: ۳/۱۲۶ المنهاج للنووی: ۳/۲۲۷.

(۴) عمدة القاری: ۳/۱۲۶.

(۵) الأبواب والتراجم لصحيح البخاری ص: ۶۰ الكنز المتواری: ۳/۱۹۰.

(۶) الأبواب والتراجم لصحيح البخاری ص: ۶۰ الكنز المتواری: ۳/۱۹۰.

(۷) او گورثي: فتح الباری: ۱/۴۸۰.

فَقَالَتْ: كُنْتُ أَغْتَسِلُ أَنَا وَحَبِيبِي صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْإِنَاءِ الْوَاحِدِ تَخْتَلِفُ فِيهِ أَكْفُنَا، وَأَهَارَتْ إِلَى إِنْاءٍ فِي الْبَيْتِ قَدِ رَسَمَتْهُ أَقْسَاطٌ»^(١).

يعني محمد بن شعيب رحمته الله واني چه ماته ابو حڪيم رحمته الله اوونيل چه ماد سليمان بن موسى رحمته الله نه دسري د بنخي شرمگاه ته دكتلو متعلق تپوس او كړو نوهغوي اوونيل چه ماد عطاء رحمته الله نه پوښتنه او كړه هغه اوونيل چه ماد حضرت عائشه رضي الله عنها نه ددي باره كښې تپوس او كړو نوهغې او فرمائيل چه ما او زما محبوب رحمته الله به په يولونې غسل كولو دكوم نه چه به مونږ وار په وار اوبه اخستلې او په كور كښې موجود د شپې قسط په اندازه د يولونې طرف ته ئې اشاره او فرمائيله.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه دا حديث په ذكره مسنله كښې د نص حيثيت لري^(٢). د ابن حبان رحمته الله د روايت نه دامعلومه شوه چه سړې او ښځه د يوېل شرمگاه ته كتلې شي.

په ذكره استدلال باندې يواشكال: په دې استدلال باندې دا اشكال كيدي شي چه د ابن ماجه او شمائل ترمذي په روايت كښې پخپله د حضرت عائشه صديقه رضي الله عنها نه ددي خلاف روايت دي. چنانچه هغه فرماني «ما نظرت اوقالت: ما رأيت فرج رسول الله صلى الله عليه وسلم»^(٣) يعني كله هم زما نظر د حضور پاك په شرمگاه باندې نه دي پريوتې. په يوېل روايت كښې دي «ما رأيت من رسول الله صلى الله عليه وسلم ولا رأي مني»^(٤) يعني نه ماد رسول الله رحمته الله شرمگاه ليدلې نه هغوي زما.

د شيخ الحديث مولانا زكريا رحمته الله جواب: شيخ الحديث مولانا زكريا رحمته الله ددي اشكال په جواب كښې فرماني: «يمكن الجمع بينهما بأن النفي للرؤية قصداً، وأما رواية الإثبات محمولة على وقوع النظر من غير قصد كما يكون في صورة الاغتسال معاً»^(٥) يعني په دواړو روايتونو كښې جمع ممكن ده په داسې توگه په يوځاني غسل كولو سره نظر پريوتل سره ددي چه مستبعد نه دي ليكن نبي كريم رحمته الله او حضرت عائشه رضي الله عنها په قصداً ددي نه احتراز كولو.

مدعي څنگه ثابته شوه؟ اوس سوال دا پيدا كيږي چه كله ئې د كتلونه خان ساتلو نوييا مدعي يعني د زوجين د يوېل شرمگاه ته كتل څنگه ثابت شو؟

جواب: ددي جواب هم هغه پورتنۍ توجيه ده چه مدعي اقرب حالت باندې نظر كولو سره ثابتيږي يعني چه كله سړې او ښځه په يوځاني ناست وي غسل كوي نو د يريزات مستبعد دي چه نظر پرينوځي،

^(١) صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان مع تحقيق الشيخ شعيب الأرناؤوط، كتاب العطر والإباحة، رقم: ٥٥٧٧، وقال الشيخ شعيب الأرناؤوط: إسناده حسن

^(٢) فتح الباري: ٤٨٠/١.

^(٣) الحديث أخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب الغسل باب: النهي أن يرى عورة أخيه، رقم: ٤٦٢، والترمذي في الشمائل باب ماجاء في حياء رسول الله صلى الله عليه وسلم ص: ١٦٣، رقم: ٣٦٠، انظر تحفة الأشراف رقم: ٧٨١٦.

^(٤) اوگورني جمع الوسائل في شرح الشمائل باب ماجاء في حياء رسول الله صلى الله عليه وسلم ص: ٢١٧، ٢١٨، اداره تاليفات اشرفيه ملتان، اشرف الوسائل إلى فهم الشمائل اللهيتمى، باب ماجاء في حياء رسول الله صلى الله عليه وسلم ص: ٢١٨، رقم: ٣٤٤، الأبواب والتراجم لصحيح البخاري: ص: ٤٠، الكافي الشاف في تخریج أحاديث الكشاف للحافظ ابن حجر رحمه الله وهو في ذيل الكشاف سورة الأعراف (تحت آية رقم: ٢١)، ٩٤/٢، ط: نشر البلاغة رقم: سوق القدس.

^(٥) اوگورني: الأبواب والتراجم لصحيح البخاري: ص: ٤٠.

نظر پریوخی. دا یوه بله خبره ده چه حضرت عائشه رضی اللہ عنہا او نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم په عام توگه ددې نه خان ساتلو. والله اعلم بالصواب.

د کتاب الغسل د ابواب په خپل مینځ کښې مناسبت: علامه عینی رحمته اللہ علیہ د کتاب الغسل د ابواب په خپل مینځ کښې مناسبت باره کښې فرمائی «وجه المناسبة بين أبواب هذا الكتاب أعني: كتاب الغسل، ظاهر، لأن كلها مما يتعلق بالغسل وما يتعلق بالجنب»^(۱)، یعنی د کتاب الغسل په ابواب کښې په خپل مینځ کښې مناسبت بالکل واضح دې ځکه چه په دې کښې د هریو تعلق غسل او جنابت او ددې سره متعلق امورو سره دې.

الحديث الأول

۲۵۰- حَدَّثَنَا آدَمُ بْنُ أَبِي إِيَاسٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي ذُئْبٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: «كُنْتُ أُغْتَسِلُ أَنَا وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ إِنَاءٍ وَاحِدٍ، مِنْ قَدَرٍ يُقَالُ لَهُ الْفَرْقُ» [حديث باب (۲۴۷) [۶۹۰۸]، وانظر: (۲۵۸) (۲)]

ترجمه: مونږ ته آدم بن ابی ایاس بیان او کړ او وویل مونږ ته ابن ابی ذئب بیان او کړ، هغه د ابن شهاب، زهري نه هغه د عروه نه هغه د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا نه هغې او وویل ما او نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دواړو یوځای، په څانک (۲) په شان لوبښی سره غسل کولو کوم ته چه فرق ونیلې شی.

تراجم رجال

ادم بن ابی ایاس: دا آدم بن ابی ایاس عبدالرحمن بن محمد العسقلانی دې. (۴) ابوالحسن ددوی کښت دې. (۱)

(۱) او گورنی: عمدة القاری: ۲۹۰/۳.

(۲) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب الغسل، باب هل يدخل الجنب يده في الإناء أن يغسلها إذا لم يكن على يده قدر غير الجنابة، رقم: ۲۶۱-۲۶۲ وفي باب تخليل الشعر حتى إذا ظن أنه قد أروى بشرته أفاض عليه، رقم: ۲۷۳ وفي كتاب الحيض، باب مباشرة الحائض رقم: ۲۹۹، وفي كتاب اللباس، باب ما وطن من التصاوير رقم: ۵۹۵۶ وفي كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة، باب ما ذكر النبي صلى الله عليه وسلم وحض على اتفاق أهل العلم وما اجتمع عليه الحرمان: مكة والمدينة وما كان بهما من مشاهد النبي صلى الله عليه وسلم والمهاجرين والأنصار، ومضى النبي صلى الله عليه وسلم والمنبر والمقبر، رقم: ۷۳۳۹، وأخرجه مسلم في سننه في كتاب الحيض، في باب القدر المستحب من الماء في غسل الجنابة، وغسل الرجل والمرأة في إناء واحد في حالة واحدة، وغسل أحدهما بفضل الآخر رقم: ۳۱۹، وأبو داود في الطهارة في باب مقدار الماء الذي يجزئ به الغسل رقم: ۲۳۸، والترمذي في سننه في كتاب اللباس ما جاء في الجملة واتخاذ الشعر، رقم: ۱۷۵۵ والنسائي في الطهارة في باب ذكر القدر الذي يكتفى به الرجل من الماء للغسل، رقم: ۲۲۹ وأيضاً فيه، باب ذكر الدلالة على أنه لا وقت في ذلك، رقم: ۲۳۲، وأخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب الطهارة باب الرجل والمرأة يغتسلان من إناء واحد، رقم: ۳۷۶، وانظر جامع الأصول في أحاديث الرسول رقم: ۵۳۳۳.

(۳) د اورو اغرلو د خاورو لوبښي څانک، فیروزالقات اردو پانچ م: ۱۰۳۶.

(۴) د دوی مختصر حالات کشف الباری کتاب ایمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده: ۶۷۸/۱ لاتدي تیرشوی دی.

د هغه پلار ابویاس په نوم کښې اختلاف دې. امام بخاری رحمه الله ابن ابی حاتم رحمه الله وغیره عبدالرحمن بن محمد نقل کړې دې. (۱) علامه مغلطانی رحمه الله فرمائی «قال أبو اسحاق الحبال: اسم أبي إياس عبد الرحمن يعرف بناهية» (۲) ابواسحاق الحبال او وئیل د ابویاس نوم عبدالرحمن دې او هغه د ناهیه په نوم سره مشهور دې. هغه اصلاً د خراسان اوسیدونکې وو. (۳) ابن حبان رحمه الله فرمائی «مولده عمروالروث» (۴) یعنې دهغوی پیدائش ځای مروالروز (خراسان) دې. په بغداد کښې لوئی شوې هم هلته ئی علم حدیث حاصل کړې. بیا هم ددې مقصد دپاره کوفه بصره حجاز مصر اوشام سفر کړې. عسقلان ئی خپل وطن جوړ کړو او عسقلانی ورته وئیلې شی. (۵)

دهغوی شیوخ حدیث: دهغوی په استاذانو او شیوخ کښې ابن ابی ذئب، امام شعبه، شیبان النحوی، حماد بن سلمه، امام لیث، اسرائیل، مسعودی، ورقاء، ابان بن تغلب، اسماعیل بن رجا، حبیب بن ابی ثابت، سلیمان الاعمش، سماک بن حرب، طلحه بن مصرف، عاصم بن بهدله، عبدالرحمن بن الاسود بن یزید، عدی بن ثابت، محارب بن دثار، نهال بن عمرو او ددوی پلار یزید بن عبدالرحمن الزردی وغیره دی. دچانه چه به دوی حدیث روایت کول. (۶)

تلامذه: دهغوی نه روایت کونکو کښې امام بخاری، امام دارمی او دهغه خونی عبید بن آدم، ابوحاتم، ابوزرعه الدمشقی، یعقوب الفسوی، یزید بن محمد بن عبدالصمد، اسماعیل سمویه، ایوب بن سويد الرملی، ابواسامه، حماد بن اسامه، سفیان ثوری، عمرو بن ابی سلمه تینسی، عیسیٰ بن ابراهیم العبدی، مخلد بن شداد، وکیع بن الجراح، یحییٰ بن زکریا بن ابی الحواجب، یحییٰ بن زکریا بن ابی زانده، یعلیٰ بن عبیدطنافسی رحمهم الله وغیره دی، اسحاق بن اسماعیل رملی دهغوی آخری شاگرد او روایت کونکی دی. (۷)

جلالت شان او توثیق کښې د ائمه اقوال: خطیب بغدادی رحمه الله فرمائی «كان أحمد عبد الله الصالحين» (۸) آدم بن ابی ایاس به دالله تعالیٰ په کثرت سره عبادت کونکو د نیکو بندیکانونه وو. امام ابوداؤد، ابن

(۱) تاریخ بغداد: ۲۹/۷ رقم الترجمة: ۳۴۹۲. کتاب الثقات لابن حبان التیمی: ۸۳/۵ رقم الترجمة: ۵۸۰ تهذیب التهذیب : ۱۹۶/۱ رقم الترجمة: ۳۶۸.

(۲) التاريخ الكبير جزء ۱: قسم ۲: رقم الترجمة: ۳۹ الجرح والتعديل: ۱۹۵/۲ رقم: ۹۷۰.

(۳) إكمال تهذيب الكمال: ۲۹/۲ رقم الترجمة: ۳۵۱.

(۴) كتاب الثقات: ۸۳/۵ رقم الترجمة: ۵۸۰ تاریخ بغداد: ۲۹/۷ رقم الترجمة: ۳۴۹۲.

(۵) كتاب الثقات: ۸۳/۵ رقم الترجمة: ۵۸۰ وفی الجرح والتعديل: ۱۹۵/۲. وأصله من مروزی مولى بنی تميم.

(۶) تاریخ بغداد: ۲۹/۷ رقم الترجمة: ۳۴۹۲. تهذیب الکمال: ۳۰۱/۲ رقم الترجمة: ۲۹۴.

(۷) دنور تفصیل دپاره اوگورئی: تاریخ بغداد: ۳۰/۷-۲۹ رقم الترجمة: ۳۴۹۲. کتاب الثقات لابن حبان التیمی : ۸۳/۵ رقم الترجمة: ۵۸۰ تهذیب الکمال: ۳۰۳/۲-۳۰۲ رقم الترجمة: ۲۹۴ تهذیب التهذیب: ۱۹۶/۱ رقم الترجمة : ۳۶۸. إكمال التهذيب: ۳۰/۲ رقم الترجمة: ۳۵۱. الجرح والتعديل: ۱۹۵/۲ رقم الترجمة: ۹۷۰.

(۸) دنور تفصیل دپاره اوگورئی: تاریخ بغداد: ۳۰/۷-۲۹ رقم الترجمة: ۳۴۹۲. کتاب الثقات لابن حبان التیمی : ۸۳/۵ رقم الترجمة: ۵۸۰ تهذیب الکمال: ۳۰۳/۲-۳۰۲ رقم الترجمة: ۲۹۴ تهذیب التهذیب: ۱۹۶/۱ رقم الترجمة :

۳۶۸. إكمال التهذيب: ۳۰/۲ رقم الترجمة: ۳۵۱. الجرح والتعديل: ۱۹۵/۲ رقم الترجمة: ۹۷۰.

(۹) تاریخ بغداد: ۳۰/۷ رقم الترجمة: ۳۴۹۲.

معین، ابوحاتم، خطیب بغدادی، امام عجل، ابونعیم، ابن عبدالبر او سمعانی رحمهم الله ددوی توثیق کړې دي. (۱) ابن حبان رحمته الله په کتاب الثقات کښې د ده تذکره کړې ده. (۲) امام احمد بن حنبل رحمته الله فرماني چه آدم بن ابی ایاس امیر المؤمنین فی الحدیث د امام شعبه په مجلس کښې د حدیث لیکونکونه وو. امام شعبه به د حدیث املا کوله او هغوی به په ولاړه لیکل. (۳) آدم بن ابی ایاس پخپله فرماني چه مابه امام شعبه سره حدیث لیکل، زه په تیز لیکونکو کښې ووم خلقو به زما د لیکلې شوی نه نقل کولو. امام نسائی رحمته الله فرماني «(لایأس به)» (۴) خطیب بغدادی رحمته الله فرماني «(کان آدم مشهوراً بالسنة شدید التمسک بها والحض علی اعتقادها)» (۵) یعنی آدم بن ابی ایاس په سنت باندې په سختی سره عمل کونکې او په دې باندې عقیده کولو کښې مشهور وو. د ابواحمد بن عدی کتاب مشایخ بخاری کښې دی «(کان من الزهاد)» (۶)

د خطیب بغدادی رحمته الله یو روایت: خطیب بغدادی رحمته الله په خپل سند سره نقل کړې دي. «ابو بکر الاعین وائی چه زه آدم عسقلانی له راغلم او هغه ته مې اوونیل چه د امام لیث کاتب عبدالله صالح تاسو ته سلام کوی. نو هغه اوونیل چه هغه ته زما سلام مه وایه، ما وویل ولې؟ نو هغه او فرمایل ځکه چه هغه قرآن ته مخلوق وائی. ما هغه ته اوونیل چه هغه ددې نه توبه او رجوع کړې ده او خلقو ته ئې د خپلې رجوع خبر ورکړې دي. نو آدم بن ابی ایاس اوونیل که چرې داسې وی نو بیا هغه ته زما سلام وایه، راوی وائی ما هغه ته اوونیل چه زه بغداد ته تلل غواړم که ستاسو څه کار وی نو او بیا یه. هغه وویل او (یو کار دي) کله چه ته بغداد ته اورسې نو امام احمد بن حنبل له لار شه او زما سلام ورته وایه او ورته وایه ته د الله تعالی نه اوویرېږه، په کوم څیز کښې چه ته اخته ئې دهغې په ذریعه سره د الله تعالی قرب حاصل کړه، څوک دي تا په ویره او پریشانی کښې راگیرنه کړی، ان شاء الله ته ډیر زر جنت ته تلونکې ئې او هغه ته او وایه: حدثنا اللیث بن سعد عن محمد بن عجلان، عن أبي الزناد عن الأعرج عن أبي هريرة: قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من أراد كرم على معصية الله فلا تطيعوه. یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله فرمایلې چه که څوک تاته د الله تعالی د نافرمانی او وائی نو دهغه تابع داری مه کوه، راوی وائی زه امام احمد بن حنبل رحمته الله له جیل ته راغلم او سلام مې او کړو او هغوی ته مې د آدم بن ابی ایاس سلام اورسولو او دهغه پیغام او حدیث مې واوړولو.

امام احمد رحمته الله پخپل سر تیت کړو بیانی خپل سر اوچت کړو اوونی فرمایل رحمه الله حياً وميتاً، فلقد أحسن النصيحة لله تعالى دي په هغه باندې په دنیا او آخرت کښې رحم او کړی هغه د نصیحت حق ادا کړو یعنی بهترین نصیحت ئې او کړو. (۷)

(۱) اوگورنی: تاریخ بغدادی: ۳۱/۷-۳۰. الجرح والتعديل: ۱۹۵/۲ تهذيب الكمال: ۳۰۴/۲ | کمال التهذيب: ۲۸-

۳۱/۲، تهذيب التهذيب: ۱۹۶/۱.

(۲) کتاب الثقات لابن حبان: ۸۳/۵.

(۳) تاریخ بغدادی: ۳۰/۷ تهذيب الكمال: ۳۰۴/۲، الجرح والتعديل: ۱۹۵/۲.

(۴) تهذيب التهذيب: ۱۹۶/۱.

(۵) تاریخ بغدادی: ۳۰/۷ | کمال التهذيب: ۳۰/۲.

(۶) کمال تهذيب الكمال: ۲۹/۲.

(۷) تاریخ بغدادی: ۳۱/۷ رقم الترجمة: ۳۴۹۲، تهذيب الكمال: ۳۰۶/۲-۳۰۵ رقم الترجمة: ۲۹۴.

وفات: ابوعلی الحسین بن القاسم الکوکبی وایی ابوعلی المقدسی خودلی دی چه کله د آدم بن ابی ایاس د انتقال وخت رانیزدی شو نویو قرآن نی پوره لوستلو سره ختم کرو په داسی حال کنبی چه هغوی په اړخ باندی ملاست وو. بیانی اوفرمانیل ای الله تاته دی زما د محبت واسطه وی ته په دی خطرناک وخت کنبی زما ملگری جوړشه، ما تانه هم ددی ورځی امید اوتمنه لرله. ددی نه پس نی لاله الله اووونیل اوروح ترې لاړو. رحمه الله رحمة واسعة. (۱)

ابن ابی ذئب: دا امام محمد بن عبدالرحمن بن المغیره بن الحارث بن ابی ذئب، قرشی عامری مدنی رحمته دی. (۲) ددوی تفصیلی حالات کشف الباری کتاب العلم، باب حفظ العلم ددویم حدیث لاندی تیرشوی دی. (۳)

زهري: (۴) د امشهور محدث امام ابوبکر محمد بن مسلم بن عبیدالله بن عبدالله بن شهاب بن عبدالله بن الحارث بن زهره بن کلاب بن کعب بن لوی الزهري المدنی دی. (۵)

د حدیث استاذان: د امام زهري رحمته استاذان اوشيوخ کنبی ابراهیم بن عبدالله بن حنین، ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف، اسماعیل بن محمد بن سعید بن ابی وقاص، ثابت بن قیس الزرقی، ثعلبه بن ابی مالک القرظی، جعفر بن عمرو بن امیه الضمری، حبیب مولى عروة بن الزبير، حرمله مولى اسامه بن زید، الحسن بن محمد بن الحنفیه، حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب، خارجه بن زید ثابت، خالد بن المهاجر بن خالد بن الولید، سالم بن عبدالله بن عمر، السائب بن یزید، سعید بن خالد بن عمرو بن عثمان بن عفان، سلیمان بن یسار، طاؤس بن کيسان، عامر بن سعد بن ابی وقاص، عبدالله بن ابی بکر بن محمد بن عمرو بن حزم، عبدالله بن عبدالله بن عمر بن الخطاب، عبیدالله بن عبدالله بن عمر بن الخطاب، عروه بن الزبير، عطاء بن ابی رباح، علقمه بن وقاص الليثی، علی بن الحسین بن علی بن علی بن ابی طالب، عمر بن عبدالعزیز، القاسم بن محمد بن ابی بکر الصديق، نافع مولى ابن عمر، یزید بن الاصم، ابو ادریس الخولانی رحمهم الله وغيره دی. (۶)

تلامذه: ابن شهاب زهري رحمته نه روایت کونکو کنبی ابان بن صالح، ابراهیم بن ابی علبه، اسامه بن زید الليثی، ایوب السختیانی، بکر بن وائل، زمع بن صالح، زیاد بن سعد، سفیان بن عیینه، عبدالله بن دینار، عبدالله بن عیسی بن عبدالرحمن بن ابی لیلی، عبدالله بن مسلم ابن شهاب الزهري، عبدالرحمن بن خالد بن مسافر، عبدالرحمن بن عمرو الازاعی، عطاء بن ابی رباح، عقیل بن خالد الایلی، عمر بن عبدالعزیز، عمرو بن دینار، عمرو ابن شعيب، قتاده بن دعامة، لیث بن سعد، مالک بن انس، محمد بن عبدالرحمن بن ابی ذئب، محمد بن المنکدر، معاویه بن سلام، هشام

(۱) تاریخ بغدادی: ۳۲/۷-۳۱ تهذیب الکمال: ۳۰۵/۲، اكمال التهذیب الکمال: ۳۱/۲.

(۲) اوگورنی تهذیب الکمال: ۶۳۰/۲۵.

(۳) کشف الباری: ۴۴۹/۴-۴۴۲.

(۴) ددوی مختصر حالات، کشف الباری: ۳۲۶/۱ بدء الوحی، باب کیف کان بدء الوحی الی رسول الله صلی الله علیه وسلم ددویم حدیث په ذیل کنبی تیرشوی دی.

(۵) اوگورنی: تهذیب الکمال: ۴۲۰/۲۶-۴۱۹ رقم الترجمة: ۵۶۰۶ سیر اعلام النبلاء: ۳۶۶/۵ رقم الترجمة: ۱۶۰ تهذیب التهذیب: ۴۵/۹ رقم الترجمة: ۷۳۲.

(۶) اوگورنی: تهذیب الکمال: ۴۲۶/۲۶-۴۲۰، تهذیب التهذیب: ۴۴۷/۹-۴۴۶.

بن عروه، یحیی بن سعید الاتصاری، یوسف بن یعقوب بن ماحیشون، ابوسلمة العاملی، ابوعلی بن یزید الایلی رحمهم الله وغیره دی. (۱)

مقام اوجالالت شان: امام بخاری رحمته الله د ابراهیم بن منذر رحمته الله نه نقل کړی دی «أنه أخذ القرآن في ثمانين ليلة» یعنی ابن شهاب زهري رحمته الله په اتیاوشپو کښې قرآن کریم یاد کړو. (۲)

ابراهیم بن سعد رحمته الله د خپل پلار نه نقل کوی: «ما سقتنا ابن شهاب بشيء من العلم إلا أنه كان يشد ثوبه عند صدره، ويسأل عن ما يريد، وكنا نملأنا الحديث» (۳) یعنی ابن شهاب رحمته الله زمونږ نه د یوڅیز په ذریعه په علم کښې زیات نه دي سواد دي نه چه هغه به خپله کپړه خپلې سینې سره تړله اوڅه چه به هغه غوښتل دهغې باره کښې به ئی تپوس کولو اوزمونږ کم عمری به مانع کیدلو.

دامام زهري رحمته الله حالات هم دهغوی په ژبه: ما زهري نه واوړیدله هغوی فرمائیل چه زه لوئی شوم په داسې حال کښې چه زه هلك ووم اوماسره څه مال نه وو اونه د دیوان نه دخلیفه د طرف نه زماڅه حصه مقرر وه اوزه عبدالله بن ثعلبه بن صغیر نه دخپل قوم نسب زده کولو. یوسړې هغه له راغلواود طلاق د مسئلې پوښتنه ئی ترې اوکړه نوهغه دهغې جواب ورنه کړې شو اوسوال کونکی ته ئی د سعید بن المسیب نه د معلومات کولو دپاره اووئیل. ما په خپل زړه کښې اووئیل چه زه داسې بودا سړی سره یم چه دا وائی رسول الله صلی الله علیه و آله دهغه په سریاندي د شفقت لاس راښکلی دي او هغه د طلاق یوه مسئله هم نه پیژنی. ما ثعلبه پریخودو او د سائل سره سعید بن المسیب له راغلو. (دې نه پس) زه عروه، عبیدالله او د ابوبکر بن عبدالرحمن په صحبت کښې کیناستم تردې چه ماد شریعت مسائل زده کړل.

بیا زه شام ته راغلم د پیشمنی په وخت د دمشق په جمات کښې داخل شوم نومقصوره (وړې کمرې) مخې ته یوه ډیره لویه حلقه قائم وه په هغې کښې کیناستم. خلقو زما د نسب باره کښې پوښتنه اوکړه نوماوئیل قریشی یم. نوهغوی تپوس اوکړو چه آیا تاته د ام ولد د حکم باره کښې څه علم شته؟ نوماهغوی ته د عمر بن الخطاب رضی الله عنه قول واوړولو. هغوی اووئیل داد قبیصه بن ذؤیب مجلس دي هغه به په دي باره کښې ستا حمایت کوی. قبیصه تشریف راوړو نوهغوی ته په دي باره کښې اوخودلې شو. هغه زما د نسب پوښتنه اوکړه اود سعید بن المسیب اودهغه د ملگرو باره کښې ئی پوښتنه اوکړه. ما هغوی ته اوخودل نوهغه اووئیل زه به تا امیر المؤمنین له بوخم. د سحر مونځ کولونه پس قبیصه واپس راوگرځیدو نوزه هغه سره شوم. قبیصه امیر المؤمنین عبدالملک له لارو. زه دروازي سره لږ ساعت اودریدم تردې چه نمر راوختلو. بیا خادم (اجازت ورکونکې) بهر راغلو اووئی ونیل چه چرته دي مدینې اوقرشی؟ ما ونیل چه زه دلته یم. دغه خادم سره زه امیر المؤمنین له راغلم. ما اوکتل چه دهغه مخې ته قرآن کریم پروت دي کوم چه امیر المؤمنین بند کړي دي. دامیر المؤمنین په حکم باندي مصحف دهغه ځانی نه اوچت کړې شو. هغه سره د قبیصه نه علاوه بل څوک ناست نه وو. ما هغوی ته سلام اوکړو. امیر المؤمنین زما باره کښې تپوس اوکړو نوما ورته اووئیل چه زه محمد بن مسلم یم. دي نه پس ئی د ام ولد باره کښې تپوس اوکړو نوما د ام ولد باره کښې د حضرت عمر رضی الله عنه

(۱) تهذيب الكمال: ۴۳۱/۲۶-۴۲۷، تهذيب التهذيب: ۴۷/۹.

(۲) تاريخ الكبير: ۲۲۰/۱.

(۳) ذيب الكمال: ۴۳۳/۲۶.

حدیث بیان کړو. نو د قبیصه طرف ته متوجه کیدوسره امیر المؤمنین او فرمانیل: دا د ټولو آفاق طرف ته اولیکنئ. (۱)

محمد بن سعد رضی الله عنه د امام زهري رضی الله عنه تذکره اهل مدینه طبقه رابعه کښې کړې ده. (۲) سفیان بن عیینه عمرو بن دینار نه نقل کوی هغه فرمائی ما د زهري رضی الله عنه نه زیات صحیح حدیث بیانونکې نه دي لیدلي (۳) هم د عمرو بن دینار رضی الله عنه نه نقل دی چه ما د زهري رضی الله عنه نه زیات څوک نه دی لیدلی چه درهم او دینار د هغه په نیز بی قیمت وی. دنانیر او درهم د هغه په نیز د سوتونه زیات حیثیت نه لرلو. (۴) امام احمد بن حنبل رضی الله عنه فرمائی چه زهري رضی الله عنه په خلقو کښې د ښه حدیث او بهترین سندوالا دی. (۵)

تدوین حدیث: د تابعینو په زمانه کښې د تدوین حدیث عظیم الشان کارنامه سر ته رسولونکو محدثینو کښې امام زهري رضی الله عنه نوم د ټولونه په سر دي. عمر بن عبدالعزیز رضی الله عنه په مدینه کښې خپل عامل ابوبکر بن حزم رضی الله عنه او نور غاملان په دي خبره باندي مامور کړل چه هغوی دي د رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم سنت راجع کړي.

چنانچه ابوبکر بن حزم رضی الله عنه او ابن شهاب زهري رضی الله عنه دا عظیم کار په ښه طریقه سره سر ته اورسولو. خاص کر ابن شهاب زهري رضی الله عنه د جمع او تدوین حدیث په سلسله کښې کوم خدمات سر ته رسولی دی هغه د یو صاحب علم نه پټ نه دی.

ابن عساکر او نور مؤرخین او علماء کرامو د امام مالک رضی الله عنه نه نقل کړی دی چه هغوی فرمائیلي دي «أول من دؤن العلم ابن شهاب» (۶) یعنی د ټولونه اول علم (حدیث) تدوین کونکې ابن شهاب رضی الله عنه دي. عبدالعزیز بن محمد دراوردی فرمائی «أول من دؤن العلم وكتبه ابن شهاب» (۷) یعنی د ټولونه اول علم (حدیث) تدوین کونکې اولیکونکې ابن شهاب رضی الله عنه دي. د دي تصریحات نه معلومه شوه چه د ټولو نه اول حدیث جمع کونکې او مدون کولوشرف ابن شهاب زهري رضی الله عنه ته حاصل دي. د دي نه پس بیا علماء سلف د جمع او ترتیب سلسله جاری اوساتله.

په امام زهري رضی الله عنه باندي د مستشرقینو اعتراضات او شبهات: د امام زهري رضی الله عنه ثقافت دیانت او امانت باندي انمه اسلام اتفاق کړې دي. مستشرقین نه د جرمنی یومتعصب یهودی اگنس گولوز یهر د مسلمانانو د حدیث ذخیره مشکوک گرځولو په فاسد غرض په امام زهري رضی الله عنه باندي د حدیث د ځان نه جوړولو تهمت اولگولو. د دغه خبیث الباطن یهودی باطل گمان دي چه د امام زهري رضی الله عنه د بنو امیه حکمرانانوسره تعلقات وو په دي وجه امام زهري رضی الله عنه د هغوی دا غراض او خواهش موافق ډیر احادیث جوړ کړل او خپل نوم سره ئی د ډیرو زیاتو احادیثو منسوب کولو اجازت ورکړو وغیره. د دي نه گولوز یهر دا نتیجه اوویستله چه کله دومره ثقه راوی هم احادیث وضع کول نو د نورو معامله خو بهرحال اهون ده لهذا په دي وجه د احادیثو موجوده ذخیره جعلی ده.

(۱) یراعلام النبلا: ۳۳۰/۵.

(۲) الطبقات الکبری: ۱۲۶/۴.

(۳) الجرح والتعديل: ۶۸/۸ رقم الترجمة: ۳۱۸.

(۴) تهذيب الكمال: ۴۳۵/۲۶.

(۵) سیراعلام النبلا: ۳۳۵/۵.

(۶) تاریخ دمشق: ۳۳۴/۵۵ حلیه الأولیاء: ۳۶۳/۳ البدایة والنهاية: ۳۵۸/۹.

(۷) تاریخ دمشق: ۳۴۳/۵۵، سیراعلام النبلا: ۳۳۴/۵ کمال تهذيب الكمال: ۳۵۳/۱۰.

د گولډزېهر په شېهاتو باندې و: د گولډ زېهر يهودی مستشرق دا شبهات په بنيادی توگه سره بالکل غلط دی. دا د يهودو او مستشرقينو د اسلام د بېمننۍ او د احاديثو د خيره شکنه جوړولو په سلسله کېنې کيدونکو کوششونو تسلسل دی. علماء اسلام په هره زمانه کېنې په دې بې خايه اعتراضاتو باندې ښه پوره ردونه کړي او د هغې نې محققانه کافی اوشافي جوابونه ورکړي دي. چنانچه داکتر مصطفى حسنی سباغی صاحب خپل کتاب «السنه ومکانتها فی التشريع الاسلامی» کېنې د گولډزېهر په ټولو اعتراضاتو باندې محققانه کلام کړې دی. داکتر صاحب ليکي چه نه ده معلومه امام زهري رحمته الله عليه غوندې ثقه ثبت حجت او صادق امام د بنوامید حکمرانانو سره تعلقات د بنوامیه حکمرانانو د وضع حديث د پاره څنگه غنیمت او گټورلو. حالانکه د پخواننۍ زمانې نه د علماء کرامو دا دستور پاتې دې چه عامه المسلمین د مصالح په خاطر، یا حکمرانانو ته نصیحت کولو یا هغوی ته د يودینۍ خبرې تعلیم ورکولو یا د هغوی د اولاد تربیت کولو په غرض سره به هغوی له تلل راتلل خپل يو ذاتی غرض حاصلول نې مقصد نه وو.

«العقد الفريد» کېنې ذکر دی چه امام زهري رحمته الله عليه وليد بن عبد الملك له تشریف راوړو نوهغه اوونیل چه اهل شام مونږ ته يو حديث بيانوی. امام زهري رحمته الله عليه اوونیل کوم يو حديث؟ نو وليد اوونیل چه هغوی وائی «أن الله إذا استرعى عبداً رعتته، كتب له الحسنات ولم يكتب له السيئات» يعنی کله چه الله تعالی يو ښه حاکم جوړوی نو د هغه نيکنۍ ليکلې کيږي او بدنۍ نه ليکلې کيږي. امام زهري رحمته الله عليه او فرمائیل دا حديث باطل دی. آیا يونبې چه خليفه هم وی هغه د الله تعالی په نيززيات قابل اکرام احترام دې يا غير نبی څوک چه صرف خليفه وی؟ نو وليد ونيل داسې نه ده بلکه چه کوم نبی خليفه وی هغه زيات د اکرام او احترام قابل دې. نو امام زهري رحمته الله عليه او فرمائیل الله تعالی خپل نبی داؤد عليه السلام ته مخاطب کولو سره او فرمائیل ﴿يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ ٥﴾ (١) نو چه کله الله تعالی خپل نبی چه خليفه هم دې ته دا تنبيه فرمائی نو ستا څه خيال دې چه د هغه سړی باره کېنې څوک چه صرف خليفه وی نبی نه وی؟

وليد اوونیل دا خلق اهل شام مونږ زموږ د دين باره کېنې گمراه کوی. (غور او کړنې چه د امام زهري رحمته الله عليه او خليفه وليد په مينځ کېنې تعلق سره امت ته چه کوم فکری فائده حاصلېږي هغه په کومه اندازه ده.

بل دا چه آیا امام زهري رحمته الله عليه د حکمرانانو مخکېنې تېټېږي. آیا د دغه خلقو په خواهش باندې په رسول الله صلى الله عليه وسلم باندې د خان نه احاديث جوړوی یا په مکمل خير خواهنۍ سره د دروغ ژنو خلقو نه د رسول الله صلى الله عليه وسلم د سنتو حفاظت کوی بلکه د دې نه زيات امام زهري رحمته الله عليه خليفه مسلمین د کذاب راويانو دائر لاندې پاتي کيدو سره استمراري الظلم والباطل نه منع کوی.

(١) سورة ص: ٢٦، ترجمه: اي داؤد! ته مونږ گرځولې نائب په ملک کېنې بس ته حکومت کوه خلقو کېنې په انصاف سره اومه زه د زړه په خواهش باندې پيا به هغه تا گمراه کړي د لارې د الله تعالی نه، بيشکه چه کوم خلق گمراه کيږي د الله تعالی د لارې نه د هغوی د پاره سخت عذاب دې په دې خبره باندې چه هغوی هيره کړه ورځ د حساب.

(٢) الجزء الأول ص: ٥٠ الطبعة الجديدة.

د امام زهري رحمته الله يوه واقعه ده کومه چه ابن عساكر رحمته الله په خپل سند سره د امام شافعي رحمته الله نه نقل کړې ده. چه هشام بن عبد الملك د سليمان بن يسار نه د الله تعالى د ارشاد ﴿وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾ (۱) د تفسير باره کښې تپوس کولوسره اوونيل چه ﴿تَوَلَّى كِبْرَهُ﴾ نه څوک مراد دی؟ سليمان په جواب کښې اوونيل چه عبدالله بن ابي بن سلول، هشام د حق باره کښې دهغه سختی او غیرت ازمینست کولو دپاره اوونيل نه تاغلط بیانی اوکړه بلکه دې نه مراد علی بن ابي طالب رحمته الله دی. سليمان اوونيل چه امیر المؤمنین دخپلې خبرې باره کښې دیر بهتر پوهیږی. په دې کښې ابن شهاب زهري رحمته الله تشریف راوړو نوهشام هم دغه سوال دهغه نه تپوس اوکړو. هغه هم په جواب کښې اوفرمائیل چه دې نه مراد عبدالله بن ابي بن سلول دی.

هشام د وړاندې په شان امام زهري رحمته الله ته هم اوونيل چه تاد غلط بیانی نه کارواخستو دې نه خوعلی بن ابي طالب رحمته الله مراد دی. امام زهري رحمته الله په سخته غصه کښې اوونيل ولې زه دروغ وایم ته تباہ شی په الله تعالى قسم که څوک د آسمان نه آواز اوکړی چه الله تعالى دروغ ونیل جائز کړی دی نوما به بیا هم دروغ نه وئیل. بیانی اوفرمائیل چه ماته فلانکی فلانکی حدیث بیان کړو چه دې نه مراد عبدالله بن ابي بن سلول دی. امام شافعي رحمته الله فرمائی چه درباریانو یوشان د امام زهري رحمته الله باره کښې غصه کولو تردې چه هشام امام زهري رحمته الله ته اوونيل چه زه لږ شه ورڅه زمونږ دپاره مناسب نه دی چه ستا په شان د سړی خبره برداشت کړو. امام زهري رحمته الله اوفرمائیل چه دا ولې؟ ولې تازه په دې باندې مجبور کړم یا ما ته په دې باندې مجبور کړې؟ چه اوس تا ماته دتلو اوونيل؟ هشام اوونيل داسې خبره نه ده بلکه تامانه دوه لاکه قرضه اخستې ده. امام زهري رحمته الله اوونيل چه ته اوتانه وړاندې ستا پلار دواړه په دې خبره باندې ښه پوهه یی چه ما نه تانه اونه ستاد پلار نه دامال قرض اخستې. بیا په غصه کښې دهغه ځانی نه راووتلو. په دې باندې هشام اوونيل چه مونږ شیخ غصه کړو. بیا هشام د امام زهري رحمته الله د قرضونو نه یولک د ادا کولو حکم اوکړو. امام زهري رحمته الله ته اوخودلې شو نو هغه اوفرمائیل چه الحمد لله داد الله تعالى د طرف نه دی. ددهغه واقعه ده چه ابن عساكر په خپل تاریخ کښې اته صدنی وړاندې دامام شافعي رحمته الله په شان صدق وحق امام نه نقل کړې ده او په امام زهري رحمته الله باندې د اموی حکمرانانو په خاطر د حدیث د وضع کولو تهمت لگونکې متعصب یهودی هغه وخت پیدا شوې هم نه وو. داواقعه ښائی چه د امام زهري رحمته الله تعلق د خلفاء سره د څه دنیاوی یا نفسانی غرض په خاطر نه وبلکه خالص دینی اونصح باندې مبنی تعلق وو.

بیا داخبره هم دغور قابل ده چه دامام زهري رحمته الله په نسبت که چرې دا اومنلې هم شی چه هغوی د اموی حکمرانانو ملگرتیا کړې ده نوپه دې سره د دغه اوچت شان والا د امام څه مقصد کیدې شو؟ ولې هغه ددوی نه د مال طلبکار وو؟ هیڅ کله نه ځکه چه دې مستشرق یهودی پخپله دعمر بن دینار نه د امام زهري رحمته الله باره کښې نقل کړې دی چه د درهم اودینار نه لوئی هیڅ څیز دهغوی په نیز اهون نه وو لکه درهم اودینار دهغوی په نیز د سوتو په شان وو. ولې امام زهري رحمته الله دهغوی نه د شان شوکت غوښتونکې وو؟ حالانکه پخپله معترض دامنی چه په پوره امت اسلامی کښې دامام زهري رحمته الله شهرت خورشوې وو. ددومره شان شوکت نه پس امام زهري رحمته الله ولې دنور څه شان شوکت غوښتونکې وو. کله چه امام زهري رحمته الله نه د شان شوکت طالب وو نه د مال دولت طالب وو اودهغوی

(۱) سورة النور: ۱۱.

(۲) السنة وکانتها فی التشرع الإسلامی ص: ۲۰۱.

دینی غیرت اوبهادرې هم مسلم ده نوچه بیا نه دهغه د شان شوکت طلب نه د مال طلب اونه دڅه منصب خواهش نولې هغه د امویانوسره د خپل دین سودا کولوسره د حماقت اوبې وقوفتیا مرتکب کیدوسره په مسلمانانو کښې خپله نیک نامی او شهرت ورکول غوښتل؟

مستشرق گولډزېهر د بنوامیه دور حکومت منظر کشی په ظلم اوستم سره کولوسره هغوی ظالمان گرځوی او وائی چه د مدینې متقی او پرهیزگار علماء به بنوامیه سره محاربه کول اودهغوی نه ډډه کول اختیارول. خو مونږ په دې باندې پوهیږو چه امام زهري رحمته الله علیه په مدینه کښې لوني شوې اود مدینې د شیوخ او علماء نه ئی کسب فیض کړې. د سعید بن مسیب رحمته الله علیه د مرگه پورې دهغه په مجلس کښې ناست دي. امام مالک رحمته الله علیه چه به کله هم مدینې ته تشریف راوړو دهغوی نه به ئی استفاده کوله. پنځه دیرش کالو پورې مدینې اوشام ته تلور اتلو.

که چرې د گولډزېهر خبره د حقیقت مطابق وي نو د مدینې اوشام علماء هغه ولې ناخوښه نه کړو. که هغه د امویانو د پاره دروغ وئیلې وو نو بیا د مدینې اوشام علماؤ دهغه ددې عمل تکذیب ولې اونه کړو. د امام زهري رحمته الله علیه شیخ چه د عبدالملک حکومت طاقت او عظمت په خاطر کښې نه راوستلو هغه د زهري رحمته الله علیه نه د خلاصی اظهارولې اونه کړو؟ کومه یوه داعیه وه چه هغې داد حق و یونکی علماء په خاموشی باندې مجبور کړل؟ ولې هغوی ویریدل؟ اودا علماء د نقد رجال په سلسله کښې د خلیفه نه واخله د معاشرې د یو عام سړی پورې د چانه هم نه ویریدل نوولې هغوی د امام زهري رحمته الله علیه نه ویریدل؟

د بنوامیه د دور علماء پرېږده د بنوعباس په حکومت کښې علماؤ په امام زهري رحمته الله علیه باندې ولې نقد اونه کړو. علماء هم پرېږدئ د بنوعباس انصار او اعوان څنگه چه د بنوامیه خلفاء امراء اودهغوی د معاونین خبر اخستې دې نو هغوی په امام زهري رحمته الله علیه باندې ولې اعتراض اونه کړو؟ دوی هم پرېږدئ په علماء جرح او تعدیل کښې امام احمد بن حنبل، یحیی بن معین، امام بخاری، امام مسلم،

ابن ابی حاتم رحمهم الله وغیره چه د «وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ» عملی او حقیقی تصویرونه وو هغوی ولې خاموش پاتې وو اوبیا کله چه دا نقد هم د حکومت بنوامیه د یو ډیر لونی او مشهور شخصیت سره متعلق وي. د مدینې منورې د علماؤ اوشیوخ خاص کر د امام زهري رحمته الله علیه شیخ سعید بن مسیب رحمته الله علیه خاموشی بیا د علماؤ اونورو ډیرو زیاتو علماؤ د امام زهري رحمته الله علیه نه روایت کول، د امام زهري رحمته الله علیه د امویانو سره د ژور تعلق نه باوجود د عباسیانو په دور کښې د جرح او تعدیل علماؤ دهغوی توثیق کول وغیره ولې په دې خبره باندې ډیرلونی دلیل نه دي چه امام زهري رحمته الله علیه د مستشرق یهودی گولډزېهر د شبهاتو نه بری اود هغه د هر قسم بدې وینا نه ارفع، کذب و وضع حدیث اود اهل ظلم و باطل نه ممالات وغیره ټولو الزاماتونه ډیر زیات اوچت او بالادي؟

دهدیت لاتشدالرجال د وضع الزام: د گولډزېهر گمان باطل دي چه خلیفه عبدالملک «قبة الصخرة» څکه جوړه کړې وه دې دپاره چه ددې په ذریعه د اهل شام او عراق اود حج او کعبه په مینځ کښې یو حائل او حاجز جوړشی اوچه خلق د حج بیت الله د زیارت دپاره د تللو په ځانی د بیت المقدس د دې گنبد د زیارت دپاره راځی. ددې مقصد دپاره د راني عامه هوارولو په غرض داسې احادیث وضع کړی په کوم سره چه د بیت المقدس عظمت اوشان ښکاره شی دې دپاره چه خلق هلته په حج باندې تیار کړی شی. ددې مقصد د تکمیل دپاره عبدالملک د امام زهري انتخاب اوکړو. دهغه په وینا باندې

(۱) السنة ومكانتها في التشريع الإسلامي ص: ۲۰۰-۲۰۳.

امام زهری هغه احادیث وضع کړل. چنانچه «لَا تُشَدُّ الرِّحَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ» والا حدیث هم ددوی په سندسره مروی دی.^(۱)

هغه وانی چه کله داحدیث دهغه زمانې دتاریخی حالاتو په رنډاکنې کتلې شی نوداموضوع معلومیږي ځکه چه هغه وخت په دمشق باندي عبدالملك بن مروان حکومت وو او په مکه مکرمه کښې د عبدالله بن زبیر رضی الله عنه خلافت قائم وو. فریقین کښې جنگ شروع شوې وو دکوم په وجه چه عبدالملك بن مروان یو کال حج هم موقوف کړې وو. ددې نه پس دهغه خواهش دا وو چه د حج مناسک د مکې مکرمې نه واړوی د شام او بیت المقدس طرف ته راوړي. د عامو خلقو د سوچ راڅرځولو دپاره ئی د بیت المقدس فضیلت سره متعلق احادیث وضع کړل دې دپاره چه په مزه مزه خلق دهغه ځانی په حج باندي تیار کړې شي. ددې مقصد دپاره هغه د امام زهری رحمته الله علیه انتخاب اوکړو چه د عبدالملك قاضی وو او هغه وخت د عامو علماؤ په خلاف حکومت سره دهغه دوستانه تعلقات وو. غرض دا چه امام زهری رحمته الله علیه د عبدالملك په وینا باندي احادیث وضع کړل. ددې دلیل دادې چه د بیت المقدس سره متعلق ټول احادیث هم د زهری رحمته الله علیه نه روایت دی او هغه دا احادیث د ممانعت حج د فتنه نه پس بیان کړې وو.

په دې باندي گولډ زبهر د دلیل پیش کړو چه د بیت المقدس په فضائل باندي څومره احادیث دی هغه ټول د امام زهری رحمته الله علیه په سندسره دی اوزهری رحمته الله علیه د ممانعت حج د دغه فتنه نه پس بیان کړی دی. د گولډ زبهر د شبهاتو جواب: د گولډ زبهر ده اعتراض علماؤ رد کړې دي اوددې ئی ډیر جوابونه ورکړی دی.

دومېې جواب: ثقه مؤرخین ابن عساکر، طبری، ابن اثیر، ابن خلدون او ابن کثیر وغیره په دې خبره باندي متفق دی چه «قبة الصخرة» ولید بن عبدالملك جوړ کړې وو نه چه عبدالملك. د ثقه مؤرخینو په یو روایت کښې د گولډ زبهر د باطل گمان په شان یو روایت هم داسې نه دي چه عبدالملك بن مروان «قبة الصخرة» تعمیر اوکړو چه خلق د حج بیت الله د تلو په ځانی ددې ځانی مخ اوکړی او که چرې داسې کیدله نودابه یقینا د تاریخ اسلامی یوه ډیره لویه او اهم حادثه کیدله اومؤرخین چاچه د اسلامی تاریخ معمولی واقعات هم د قلم بند کولونه ډډه نه ده کړې هغوی به خامخا ددې تذکره کوله دا یو غیر معقول امر دي چه یوه داسې اهم او لویه واقعه د مؤرخینو مخې ته راغلې وی او هغوی د دې نه سترگې پټې کړې وی داسې نه شی کیدې. البته د علامه دمیری کتاب کتاب الحیوان کښې په یو ضعیف روایت کښې دی چه دا عبدالملك جوړ کړې وو او خلق به د عرفه په ورځ هغې سره اودریدل. که چرې دا خبره د ضعف او ثقه مؤرخینو د مخالفت نه باوجود هم اومنلې شی نوبیا هم په دې کښې داسې څه اشاره هم نشته دي چه عبدالملك خلق د حج نه منع کولو دپاره دا جوړ کړې وو. البته د خلقو د عرفه په ورځ دغه گنبدسره اودریدل دهغوی ذاتی فعل وو. فقهاء اسلام ددې دمکروه کیدو صراحت فرمائیلې دي.

غور اوکړئې چه یوشی د بیت الله د متبادل په توگه جوړول او خلق د عرفه په ورځ هغې سره د حجاج په شان بغیر د چاد وینا کولو پخپله اودریدل دې دپاره چه د حاجیانو د مشابهت د وجې نه دوی هم دهغوی په اجر او ثواب کښې شریک شی. په دې دواړو لاسونو کښې ډیر فرق دي. بیا د وقوف دا عمل په ډیرو

زیات اسلامی بنارونو کنبې رانج وو «قبة الصخرة» سره په وقوف باندې منحصر نه وو بلکه خلقو به د عرفه په ورځ په ټولو بنارونو کنبې د حجاج د مشابهت په غرض سره وقوف کولو. (۱)

دویم جواب: دا واقعه څنگه چې گولدزیهريان کړې ده هغه صریح البطلان ده. ځکه چې د یوځیز تعمیر په داسې نیت سره کول چې خلق بیت الله پرېږدي او هلته حج او کړی صریح کفر دي. عبدالملک ددې صریح کفر څنگه ارتکاب او کړو حالانکه عبدالملک به د کثرت عبادت د وجې نه «حمامة المسجد» په لقب سره یادولې شو. بل د عبدالملک بن مروان مخالفینو په هغوی باندې نور ډیر زیات اعتراضات هم کړي دي خو چاهم دهغه تکفیر نه دي کړي اونه «قبة الصخرة» د تعمیر د وجې نه هغه ته بدې ردې ونیلي. که دمعترض په خبره کنبې د یو شان څه صداقت وي نو مخالفینو به د ټولو نه وړاندې په عبدالملک باندې دې اعتراض کولو سره مشهور کولو. (۲)

دویم جواب: د اهم یو تاریخي حقیقت دې چې د امام زهری رحمته الله علیه پیدائش ۵۱ یا ۵۲ هجري کنبې شوې او د عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه شهادت واقعه ۷۲ هجري کنبې پېښه شوې نولکه د امام زهری رحمته الله علیه عمر هغه وخت علی اختلاف القولین ۲۲ یا ۲۳ کاله وو نو آیا دامعقول خبره ده چې هغه وخت په امت کنبې امام زهری رحمته الله علیه ته دومره شهرت او مقبولیت حاصل شوې وو چې مسلمانانو دهغه وضع کړې شوې یو داسې حدیث قبول کړو په کوم کنبې چې هغه د کعبه په ځانې «قبة الصخرة» بیت المقدس کنبې د حج دعوت ورکوي؟ (۳)

څلورم جواب: د گولدزیهري د باطل گمان څلورم جواب دادې چې تاریخي نصوص په یقیني توګه باندې ښایي چې د عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه په زمانه کنبې د امام زهری رحمته الله علیه خونه د عبدالملک سره څه پېژندګلو وه اونه نې هغه ددې نه پس کتلې دي. د علامه ذهبی رحمته الله علیه او ابن عساکر رحمته الله علیه مطابق امام زهری رحمته الله علیه د عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه د شهادت نه څو کاله پس ۸۰ یا ۸۲ هجري کنبې په رومې ځل عبدالملک بن مروان سره ملاؤشو. هغه وخت امام زهری رحمته الله علیه ځوان وو. عبدالملک دهغه امتحان واخستو ښایي هغه ته نصیحت او کړو چې هغه دې لارښی دانصارو په کورونو کنبې دې علم حاصل کړي. ددې تاریخي شهادت نه پس د یهودی مستشرق داګمان څنگه صحیح کیدې شی چې امام زهری رحمته الله علیه د خپل دوست عبدالملک د خوشحالنې دپاره د بیت المقدس حدیث وضع کړو دې دپاره چې خلق به د عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه په زمانه کنبې هلته حج له راځي؟ (۴)

پنځم جواب: ددغه متعصب یهودی مستشرق د باطل گمان پنځم جواب دادې چې حدیث «لا تشد الرجال إلا إلى ثلاثة مساجد» صرف د امام زهری رحمته الله علیه تفرده دي بلکه کبار محدثینو دده نه علاوه په نورو مختلف طرق سره هم ددې تخریج کړې دي.

چنانچه امام بخاری رحمته الله علیه د امام زهری رحمته الله علیه د طریق نه علاوه داد حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه نه نقل کړې دي. امام مسلم رحمته الله علیه په دریو طرق سره دا روایت نقل کړې دي. یو د امام زهری رحمته الله علیه او دوه دهغه نه

(۱) السنة ومكانتها في التشريع الإسلامي ص: ۲۰۴-۲۰۳.

(۲) السنة ومكانتها في التشريع الإسلامي ص: ۲۰۴-۲۰۳.

(۳) السنة ومكانتها في التشريع الإسلامي ص: ۲۰۴.

(۴) السنة ومكانتها في التشريع الإسلامي ص: ۲۰۴.

علاوه جریر عن ابن عمر عن قزعة عن ابی سعید و ابی وهب عن عبد الحمید بن جعفر عن عمران بن ابی الس عن سلمان الاغر عن ابی هريرة رضی اللہ عنہ پہ طریق سره نقل کړې دې. (۱)

شپږم جواب: د متعصب یهودی اعتراض شپږم جواب دادې چې «لا تشد الرجال إلا إلى ثلاثة مساجد» والا حدیث امام زهري رحمته اللہ علیہ د خپل شیخ سعید بن مسیب رضی اللہ عنہ نه روایت کړې دې. که چېرې امام زهري رحمته اللہ علیہ د امویین د خوشحالو د پاره د سعید بن مسیب رضی اللہ عنہ طرف ته نسبت کولو سره دا حدیث وضع کړې وی نو هغه به هم کله خاموشی نه اختیاروله. حالانکه سعید بن مسیب رضی اللہ عنہ ته امویین په تکلیفونو رسولو کښې څه کمې نه وو پرېخوډې او د سعید بن مسیب رضی اللہ عنہ انتقال هم د حضرت عبدالله بن الزبیر رضی اللہ عنہ د شهادت نه ۲۰ کاله پس ۹۳ هجري کښې شوې وو نو بیا دا څنگه کیدې شی چې هغه دومره د اوږدې مودې پورې په دې خاموش پاتې شوې وی او دا هم یو مسلم حقیقت دې چې حضرت سعید بن مسیب رضی اللہ عنہ د حق خبرې په بیانولو کښې د اوچتو غرونو نه هم زیات قوت لرلو او حق خبره کولو کښې د یو ملامت کونکي ملامتیا په خاطر کښې نه راوستله.

اووم جواب: فرض کړه که مونږ دا اومونوچه امام زهري رحمته اللہ علیہ دا حدیث د عبدالملك بن مروان د خوشحالو د پاره وضع کړې وو نو بیا به هم د اعتراض کونکي مقصد حاصل نه شی ځکه چې د معترض د باطل گمان مطابق عبدالملك غوښتل چې خلق دې دلته د حج د پاره راشي او په دې حدیث کښې «قبة الصخرة» د څه فضیلت صراحت سره نه دې بیان کړې شوې. د دې حدیث او دې نه علاوه د بیت المقدس سر متعلق نور ټول صحیح احادیثو حاصل دادې چې په بیت المقدس کښې د مونږ ادا کولو فضیلت دې او د دې زیارت د یو متعین وخت د تعیین نه بغیر فضیلت دې. فی الجمله د دې ثبوت پخپله د قرآن مجید نه هم کیږي. په دې کښې او د معترض په باطل گمان کښې د زمکې او آسمان فرق دې. (۲)

اتم جواب: علماء کرامو د حدیث «لا تشد الرجال إلا إلى ثلاثة مساجد» تصحیح کړې ده. د دې بیت المقدس او قبة الصخرة فضائل کښې بیان کیدونکي د دروغو روایاتو سره هیڅ تعلق نشته دې. او په دغه مکذوب روایاتو کښې یو هم د امام زهري رحمته اللہ علیہ نه مروی نه دې.

په دې روایاتو باندې علماؤ نقد کړې دې او فرمائیلي دي چې «کل حديث في الصخرة فهو كذب» یعنی د قبة الصخرة د فضیلت باره کښې بیان کیدونکي ټول روایات دروغ دي. نور فرمائی چې د بیت المقدس د فضیلت باره کښې صرف درې احادیث صحیح دي. ① یو حدیث «لا تشد الرجال إلا إلى ثلاثة مساجد» (۳)

(۱) سیانی تخریج هذه الطرق.

(۲) السنة وکانتها فی التشرع الإسلامی ص: ۲۰۵.

(۳) الحدیث أخرجه البخاری فی صحیحہ عن الزهري فی کتاب فضل الصلاة فی مسجد مكة والمدينة. باب فضل الصلاة فی مسجد مكة والمدينة رقم الحدیث: ۱۱۸۹، ومسلم فی صحیحہ عن الزهري وغيره. کتاب الحج، باب فضل المساجد الثلاثة، رقم الحدیث: ۱۳۹۷، وابوداؤد فی سننه، کتاب المناسک، باب ماجاء فی إتيان المدينة، رقم الحدیث: ۲۰۳۳، والترمذی فی جامعہ، أبواب الصلاة، باب ماجاء فی أي المساجد أفضل، وقال: هذا حدیث حسن صحیح رقم الحدیث: ۳۲۵-۳۲۶، وابن ماجه فی سننه عن الزهري وغيره، کتاب إقامة الصلوات، باب ماجاء فی الصلاة فی مسجد بيت المقدس، رقم الحدیث: ۱۴۱۰-۱۴۰۹، والنسائي فی سننه عن الزهري، کتاب المساجد [باب ما

⑤ دویم حدیث «سئل عن أول بيت وضع في الأرض، قال: المسجد الحرام، قيل ثم ماذا؟، فقال: المسجد الأقصى» (۱)

⑥ دریم حدیث «إن الصلاة فيه تعدل سبعمائة صلاة في غيره» (۲)

دَ احادیثو خپل طرف ته دَ نسبت اجازت ورکولو شبه: گولد زهری یهودی مستشرق په امام زهری رحمته الله علیه باندې یواعتراض دا کړې دې چه هغه خپل طرف ته نسبت کولوسره به دهر قسم احادیثو بیانولو اجازت ورکولو. چنانچه ابراهیم بن ولید اموی دَ احادیثو یوه صحیفه واخستله اود امام زهری رحمته الله علیه په خدمت کښې حاضر شو او عرض ئی اوکړو چه داد سماع په بنیاد باندې هغه ته دَ نشر کولو اجازت ورکړه. نو امام زهری رحمته الله علیه بغیر دَ څه تردد اجازت ورکولوسره اوفرمانیل: «من استطاع أن يهيكل بها»^(۱) یعنی زمانه علاوه څوک تاته ددې دَ اجازت ورکولو همت کولی شی؟ لکه چه دغه شان دَ ابراهیم اموی په صحیفه کښې لیکلې شوې دا احادیث مرویات زهری رحمته الله علیه گرځولوسره په روایت کولو کښې کامیاب شو.

اولنې جواب: ددې شبه رومبې جواب دادې چه ابن عساکر رحمته الله علیه دَ امام زهری رحمته الله علیه نه دَ ابراهیم دَ سماع صراحت کړې دې نولکه دا صحیفه پیش کول دَ ابراهیم هم دَ خپل شیخ امام زهری رحمته الله علیه نه اوریدلی احادیث پیش کولوسره اجازت غوښتلود قبیل نه دی. دَ محدثینو په اصطلاح کښې دې ته مناو له وائی. ابن صلاح په خپله مقدمه کښې «أنواع تحمل الحديث» لاندې لیکلی دی چه شاگرد دَ خپل شیخ په خدمت کښې یوداسې کتاب پیش کړی چه هغه دَ شیخ نه اوریدلی دی نود دغه صحیفې جائزه اخستلو اود تامل نه پس که چرې اوفرمانی چه داته زما طرف ته منسوب کولوسره بیانولې شی. نودې ته عرض مناو له وائیلی شی. امام حاکم رحمته الله علیه فرمائی چه دَ ډیرو زیاتو متقدمینو په نیز مناو له هم سماع ده. دَ امام زهری رحمته الله علیه نه علاوه امام مالک، امام ربیع، یحیی بن سعید، مجاهد اوسفیان رحمهم الله وغیره نه هم دغه حکایت کړې شوې دې. (۲)

دَ مناو له مثال: ایوب وائی چه مونږ به دَ امام زهری رحمته الله علیه خدمت علم پیش کولو. عبید الله بن عمر وائی چه مادَ امام زهری رحمته الله علیه په خدمت کښې یو کتاب راوړلو هغه ددې جائزه اخستلونه پس اوفرمانیل چه زه تاته ددې روایت اجازت درکوم. دَ امام زهری رحمته الله علیه شاگردانو به په کثرت سره دغه شان کتاب پیش کولوسره اجازت اخستلو او امام زهری رحمته الله علیه به دَ پیش کړې شوې کتاب جائزه اخستلونه پس دهغې اجازت ورکولو. لهذا دَ ابراهیم بن ولید اموی واقعه به هم یقینا دداسې قبیل نه وی لکه چه دابن عساکر په روایت سره دَ دې تائید هم کیږی. باقی پاتې شوه داخبره چه ابراهیم دَ خپل طرف نه څه

تشد الرحال إليه من المساجد، رقم الحديث: ۷۰۱، انظر جامع الأصول: رقم الحديث: ۹۸۹۴، ۹۸۹۵، ۶۹۹۴، راجع تحفة الأشراف، رقم: ۱۳۱۳، ۱۳۲۸۳.

(۱) الحديث أخرجه البخاري في صحيحه كتاب أحاديث الأنبياء باب، رقم الحديث: ۳۳۶۶، وباب قول الله تعالى ﴿وَهَبْنَا لِأَدَاوْدَ سُلَيْمَانَ نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ﴾ (ص: ۳۰)، رقم الحديث: ۵۲۰، والنسائي في سننه، كتاب المساجد، ذكر أي مسجد وضع أولاً، رقم الحديث: ۶۹۱، انظر جامع الأصول رقم الحديث: ۶۸۸۱.

(۲) باب فضل بيت المقدس، والصخرة، وعسقلان، وقزوين: ۱/۱۵۳، جنة المراتب بنقد المغنى عن الحفظ والكتاب للشيخ أبي حفص عمر بن بدر الموصلي، تصنيف أبو اسحاق الحويني، دار الكتاب العربي، بيروت، الطبعة الثانية: ۱۹۹۴، ۱۴۱۴ م.

(۳) مقدمة ابن صلاح، ص: ۸۹، اختصار علوم الحديث، ص: ۱۴۱.

احادیث جورولوسره صحیفه مدون کره بیانی د امام زهری رحمته الله نه د هغې د روایت اجازت او غوښتلو او امام زهری رحمته الله د هغې اجازت ورکړو نو دا د امام زهری رحمته الله په شان د جلیل القدر امام نه مستحیل دی د چا امانت صدق او ضبط چه په پوره امت مسلمه کښې معروف دی.^(۱)

دویم جواب: دویم جواب دادې چه معترض دلته د تحریف نه کار اخستی دی. د امام زهری رحمته الله اصل قول کوم چه ابن عساکر نقل کړې دی د هغې الفاظ دادی: «من یهزک بها غیری؟» او په دې کښې د څه اشکال خبره نشته دی ځکه چه د امام زهری رحمته الله نه علاوه خپل شاگرد ابراهیم ته د دې احادیث کوم چه صرف هغه د زهری رحمته الله نه اوریدلي وو بل چا اجازت ورکولې شو. دا خبره هم د ډیرو محدثینو روایت شوی ده که چرې امام زهری رحمته الله نه وې نو د یرزیات احادیث به د نقل کولو نه پاتې کیدل. پخپله امام مسلم رحمته الله د دې خبرې اعتراف کړې دی چه هغه لس کم سل احادیث داسې نقل کړې دی چه صرف د امام زهری رحمته الله نه روایت شوی دی. نو په دې بنیاد باندې به د امام زهری رحمته الله د قول مطلب داشی چه زما نه علاوه بل چاته د دې احادیثو علم دی چه هغوی تاته د دې اجازت درکړی؟ د دې دامطلب هیڅ کله نه دی چه زما نه علاوه تاته څوک د حدیث د وضع کولو د اجازت جرات نه شی کولې. دویم جواب: معترض چه د کوم ابراهیم بن ولید اموی واقعه بنیاد جورولوسره اعتراض کړې دی د هغه نه محدثینو یو روایت هم نه دی نقل کړې. اونه د جرح او تعدیل په کتابونو کښې د هغه څه تذکره شته نه په ثقات کښې اونه په ضعفاء کښې. نوییا هغه احادیث چرته دی د کوم د بیان کولو چه امام زهری رحمته الله اجازت ورکړې وو. د حدیث په کوم یو کتاب کښې دی؟ او چاهغه نقل کړی دی؟ هغه صحیفه چرته ورکه شوه چه د تاریخ په یو کتاب کښې هم اوس موجود نه ده؟^(۲)

په کتابت حدیث باندې د مجبوره کولو شبهه: کولو زیهر د امام زهری رحمته الله قول «ان هؤلاء الأمراء اگرهونا علی کتابه احادیث» یعنی دې امراء مونږ د احادیثو په کتابت باندې مجبور کړو نه دا اعتراض رااوښکلو چه امام زهری رحمته الله په دې کښې هغه خطرناک اعتراف کړې دی چه هغه د امراء په مجبوره کولو سره احادیث لیکل. لکه چه هغه په امت کښې د خپل مسلم شہرت په وجه باندې د بنو امیه حکمرانانو خواهشاتو ته عملی جامې اچولو کوشش کړې دی.

جواب: د امام زهری رحمته الله صداقت او جرات دوه واقعات مونږ وړاندې بیان کړی دی چه هغه د حکامو د خواهشاتو پوره کولو نه څومره لرې وو. اود دغه تاریخي واقعاتو نه دا هم معلومه شوی ده چه امام زهری رحمته الله هیڅ کله د هغه خلقو نه نه وو چه د بنو امیه د حکمرانانو په خواهشاتو پوره کولو باندې تیار وو. باقی پاتې شوه خبره د امام زهری رحمته الله د قول نومعترض د هغې یوه تکره پیش کولوسره قصدا د دې بالکل برعکس مفهوم اخذ کړې دی. صحیح او پوره واقعه لکه چه ابن عساکر رحمته الله او ابن سعد رحمته الله نقل کړې ده هغه داسې ده چه امام زهری رحمته الله به خلقو ته د احادیثو املاء نه لیکله بیا زیانی بیان به نی کولو دې دپاره چه خلق د هغې په یادولو کښې خپل د یادولو قوت په کار راولی او صرف د حدیث په کتابت باندې اکتفا ونه کړی. هشام بن عبد الملك اصرار او کړو چه امام زهری رحمته الله د هغه خونی ته څه احادیث املاء کړې دې دپاره چه د هغه د حافظې امتحان واخستلې شی. چنانچه په دې اصرار باندې امام زهری رحمته الله د هغه خونی ته څلورسوه احادیث املاء کړل. بیاد هشام نه واپس راغلو

(۱) السنة ومکانتها فی التشریع الإسلامی، ص: ۲۰۶.

(۲) المرجع السابق، ص: ۲۰۷.

نوخلق نی مخاطب کرل په اوچت آواز نی اوفرمانیل «يا أيها الناس إنا كنا معناكم أمراء قد بدلنا الآن لهؤلاء وإن هؤلاء الأمراء أكرهونا على كتابة الأحاديث، فتعالوا أحدكم بها، لخدمهم بالأربعانة الحديث»، یعنی ای خلقو مونږ تاسو د حدیث د املاء نه منع کړې وئې. اوس مونږ پخپله املاء اوکړه، اودې امراء په مونږ باندې املاء کولوسره یوڅو احادیث په کتابت باندې مجبور کړو. لهذا راشنی چه تاسو ته هم هغه یوڅو احادیث واوړوم. چنانچه بیانی هغه څلورسوه احادیث بیان کړل.

دادې دامام زهری رحمته الله د قول صحیح تاریخې روایت دکوم نه چه دې مستشرق دخپلې مرضنی اعتراض اوشبه پیدا کولو مضموم کوشش کړې دې غوراو کړنې چه اصل واقعه اود معترض بیان کړې شوې اعتراض کښې څومره فرق دې چه مؤرخینو خو الاحادیث ونیلوسره صرف د څلورو سوو یو مخصوص واقعه په کوم کښې چه د املاء تذکره ده بیانوی خو معترض دې ته احادیث ونیلوسره مطلقاً د ټولو احادیثو په وضع باندې محمول کړې دی. آیا داڅه علمی امانت دې چه د الاحادیث نه الف لام حذف کولوسره احادیث جوړ کړې شی او بیا قول دهغې د پس منظر نه اخوا کولوسره دخپلې مرضنی اعتراض رابښکلې شی. اود امام زهری رحمته الله په فضیلت او منقبت باندې مشتمل واقعه سره په هغوی باندې دامراء په خاطر د حدیث د وضع الزام اولگولې شی. حالانکه اصل روایت مونږ ته بنانی چه امام زهری رحمته الله په دې خبره باندې هم راضی نه وو چه یو عمل دکوم نه چه عام مسلمانان منع کړې شوې وو اوس دامراء په اصرار باندې هغه پوره کړې دې نوبیا ولې عام مسلمانان ددې نه محروم کړې شی. چنانچه بیانی خلقو ته هغه څلور سوه احادیث املا کړل. دادې دامام زهری رحمته الله اخلاص دیانت ثقافت کوم چه د دې مستشرق علمی امانت دامراء دپاره د وضع حدیث په الزام کښې بدل کړو.

فشان بینهما (۱)

اموی حکمرانانو له د تګ راتګ شېبه: مستشرق گولو زیهر په امام زهری رحمته الله باندې یوالزام داهم لگولې دې چه هغه د هغه خلقونه وو چاسره چه اتفاق نه شوکیدې ځکه چه هغه د وخت حکومت سره کارکول جائز گنړل اواموی حکمرانانو سره د هغوی په محلونو کښې د تګ راتګ نه خان نه ساتلو بلکه په کثرت سره به بادشاه له تلو راتلو.

جواب: داخبره د چا نه پته نه ده چه د علماء سلف د خلفاء او امراء په مجالس کښې د یودینی ضرورت د وجې نه تګ راتګ سره د هغوی په امانت اودیانت باندې څوک څه پیغورنه شی کولې اونه داونیلی شی چه هغوی د خلفاء د خواهشاتو په وړاندې خاموش وو. دامام زهری رحمته الله او بنوامیه د خلفاؤ په مینځ کښې تعلق د دنیا اودهغې د معمولی څیزونو په بنیاد باندې نه وو بلکه د هغوی تعلق دهغه علماؤ په شان وو چاته چه د خپل علم اودین په وجه عزت اومرتبه حاصله وه. امام زهری رحمته الله کله هم د یوحق خبرې په ونیلو کښې د بادشاه اوسلطان په وړاندې ویره نه کوله.

پخواننې زمانه کښې صحابه کرام رضی الله عنهم اموی خلیفه حضرت معاویه رضی الله عنه په خدمت کښې اوتابعین د نورو اموی خلفاء له ورتلل. امام ابوحنیفه رحمته الله به خلیفه منصور له ورتللو اود امام ابویوسف رحمته الله خو هارون الرشید سره پوخ تعلق وو. ددې باوجود چاهم دې حضراتو ته صرف خلفاؤ سره تعلق او د تګ راتګ د وجې نه مطعون کړی نه دی اونه بادشاهانوسره تعلق ساتل او ناستې پاستې د وجې نه دوی د عدالت د مرتبې نه رابښکته کړی دی (۲)

(۱) السنة ومکانتها فی النشیرع الإسلامی، ص: ۲۰۸-۲۰۷.

(۲) المرجع السابق ص: ۲۰۸.

د حجاج په ملګرتیا کښې د حج الزام: ګولډ زېهر د امام زهري رحمته الله علیه نه متنفر کولو اودهغوی قلت تدین ثابتولو دپاره په هغوی باندې دا الزام لګولې دې چه هغه د حج د پاره د حجاج ملګرتیا اختیار کړې وه.

جواب: دا هم صرف دالزام نه سوا هیڅ نه دی. امام زهري رحمته الله علیه د حج دپاره هیڅ کله هم د حجاج ملګرتیا نه ده اختیار کړې. بلکه هغه د عبدالله بن عمر رضی الله عنهما سره وو. کله چه د حج په موقع دهغه حجاج سره ملاقات شوې وو. امام عبدالرازق په خپل مصنف کښې د امام زهري رحمته الله علیه نه نقل کړی دی چه عبدالملک بن مروان حجاج ته حکم ورکړې وو چه هغوی دې په مناسک حج کښې د عبدالله بن عمر رضی الله عنهما اقتداء اوکړی. دغه شان حجاج دعرفه په ورځ هغوی ته گزارش کړې وو چه کله دهغوی د تګ اراده وی نو خبردارې دې اوکړی. امام زهري رحمته الله علیه وائی چه کله ابن عمر رضی الله عنهما اوسالم روان شو نوزه دې دواړو حضراتو سره ووم. هغه وخت زما روژه وه په دې وجه د گرمښی سختی ډیره محسوس کیدله. ددې نه معلومه شوه چه په حقیقت کښې امام زهري رحمته الله علیه د ابن عمر رضی الله عنهما په ملګرتیا کښې وو نه چه هغه د حجاج په ملګرتیا کښې حج کړې وو. (۱)

د هشام د اولاد د تزویت الزام: ګولډ زېهر په امام زهري رحمته الله علیه باندې یوالزام داهم لګولې دې چه هشام هغه دخپل ولی عهد مربی مقرر کړې وو.

جواب: دا اعتراض هم د ګولډ زېهر د تاریخ نه د جهالت نتیجه ده ځکه چه د هشام خپل خوښی دهغه ولی عهد نه وو بلکه دهغه د ورور ولید خوښی دهغه ولی عهد وو لکه چه دهغه ورور یزید بن عبدالملک ددې وصیت کړې وو. او دومره خبره ضرور ده چه هشام کله حج اوکړو نو هغه وخت ئی امام زهري رحمته الله علیه دخپلو بچو مربی مقرر کړې وو. ددې نه علاوه بله هره خبره د امام زهري رحمته الله علیه طرف ته منسوب کول تاریخی غلطی ده.

مزید په دې نه دی معلوم چه امام زهري رحمته الله علیه که چرې دهشام د بچو تربیت کړې دې نو په دې سره په هغه باندې څه الزام راتلې شی؟ ولې دا بهتر نه ده چه دهغوی د تربیت ذمه واری په یویدچلن د الله او د هغه د رسول صلی الله علیه و آله د نافرمان په ځانی امام زهري رحمته الله علیه سرته اورسولو. هم ددغه تربیت نتیجه ده چه دهشام بچو د اسلام په نشر و اشاعت کښې لوښی کردار اداکړو او د روم په ښار یو کښې ئی ډیر غزوات اوکړل. ولې د دې ټولو سهره د هغوی د شیخ امام زهري رحمته الله علیه په سرباندې ښه نه ښکاری؟ خاص کر چه مؤرخینو ددې خبرې صراحت کړې دې چه امام زهري رحمته الله علیه پخپله هم یو جلیل القدر مجاهد وو. یو ځل ئی شام ته د غزو په غرض سره تشریف راوړو نو د مجاهدینو والالباس ئی اچولې وو. (۲)

د قضاء عهده قبلولو باندې اعتراض: دخپلې تیښی ټول غشی چلولونه پس په آخره کښې ګولډ زېهر په امام زهري رحمته الله علیه باندې دا اعتراض اوکړو چه هغه د یزید ثانی په زمانه کښې د قضاء عهده قبوله کړې وه. که چرې هغه پرهیزگاره او متقی عالم وې نو هغه له د امام شعبی رحمته الله علیه او نورو صلاحو په شان ددې نه لرې تختیدل پکار وو.

جواب: آیا څوک د عقل سلیم والاسرې به دا اعتراض صحیح تسلیم کړی؟ ځکه چه ترننه پورې چاهم د قضا منصب سبب د جرح او عدالت کښې د تهمت سبب نه دې ګنړلې. او رسول الله صلی الله علیه و آله پخپله حضرت

(۱) السنة ومكانتها فی التشريع الإسلامی ص: ۲۰۸.

(۲) المرجع السابق ص: ۲۰۹.

علی بن ابی طالب حضرت معاذ بن جبل رضی الله عنهما او حضرت معقل بن یسار رضی الله عنهما وغیره قاضیان جوړ کړی وو او ډیر زیات تابعین عظام د بنو امیه وغیره قاضیان جوړ شوی. امام شریح، ابو ادریس خولانی، عبدالرحمن بن ابی لیلی، قاسم بن عبدالرحمن بن عبدالله بن مسعود وغیره رحمهم الله او نورو ډیرو زیاتو اکابرو د بنو امیه د حکومت په زمانه کښې قاضیان پاتې شوی وو او په دوی کښې بعض د حجاج په زمانه کښې قاضیان مقرر شوی خو چا هم دوی په دې باندې متهم کړی نه دی. باقی پاتې شوه خبره د امام شعبی رحمه الله چه هغه د قضا نه تختیدلې وو نو په دې کښې هم د مغالطه نه کار اخستې شوي دي ځکه چه حقیقت دادي چه د ابن اشعث د فتنې یخیدونه پس د حجاج په زمانه کښې امام شعبی رحمه الله د یزید بن عبدالملک قاضی مقرر شوي وو. معترض د امام شعبی رحمه الله د دې روستونی عمل نه ولې سترگې پټوی حالانکه دا زیات د دې خبرې مستحق دی چه د دې نه استدلال او کړې شی.

باقی پاتې شوه خبره دهغه د دغه باطل گمان چه متقیان او صالحان د قضا عهده قبلولونه ځان ساتی اودا به ئی د سقوط عدالت سبب گنړلو. په دې باندې په دلیل کښې دا حدیث پیش کوی «من ولی القضاء أو جعل قاضياً فقد ذبح غیره سکین»^(۱) یعنی چه څوک قاضی جوړ شو یا هغه قاضی جوړ کړې شونو البته هغه بغیر چاره ذبح کړې شو.

د دې جواب دادي چه د اسلاف نه نقل شوي دا خبره خلاف واقع ده ځکه چه اسلافو د دې خبرې صراحت فرمائیلې دي چه د ظالم او جابر حکمرانانو د طرف نه د قضا منصب قبلول بغیر د څه اختلاف نه جائز دی او د حدیث مطلب دادي چه په دې کښې په دې خبره باندې قاضی راتیار کړې دي چه پخپله دي د قضا منصب نه غواړی او که قاضی جوړ کړې شو نو بیا دي د عدل نه کار واخلي. د حنفیه نه صاحب د هدایه د سلطان جائز د طرف نه د قاضی جوړولو د جواز په صراحت سره بیان کړې دي.^(۲)

ابن العربی مالکی لیکلی دی چه ولایت د قضا فرض کفایه دي که چرې حاکم وخت ټولو خلقوته د دې د قبلولو دعوت ورکړو او یوهم قبول نه کړو نو ټول به گناهگار وی.^(۳)

ابن فرحون په تبصرة الحکام کښې لیکلی دی چه هغه ټول احادیث په کومو کښې چه د قضا باره کښې تخويف او وعید راغلي دي نو هغه د ظالمانو قاضیانو باره کښې او دهغه جاهلانو باره کښې دي چه بغیر د علم نه دا منصب قبلوی د دغه دواړو قسمونو باره کښې وعید راغلي دي (نه چه مطلقاً،^(۴))

د دې تصریحاتو نه معلومیږی چه معامله داسې نه ده څنگه چه ده مردار گولوزیهر دهغې منظر کشی کړې ده چه قبولیت قضا عدالت ساقط کوی. بلکه دایو عظیم عزت دي د الله تعالی په نازل کړې شوو احکاموسره د خلقو معاملات فیصله کولو باره کښې د رسول الله ﷺ صرف د نیابت معامله دهغې د شرافت او فضیلت دپاره کافی دی. البته بعض اسلافو د قضا قبولیت نه تیخته هم اختیار کړې ده او په دې باره کښې ئی مختلف قسم تکلیفونه هم برداشت کړی دی لیکن دا ټول د دې وجې نه نه چه په

^(۱) والحديث أخرجه أبو داود في سننه، كتاب القضاء باب في طلب القضاء رقم الحديث: ۳۵۷۱، ۳۵۷۲ والترمذي في جامعه، وقال: هذا حديث حسن غريب من هذا الوجه، أبواب الأحكام باب ما جاء عن رسول الله صلى الله عليه وسلم في القاضي، رقم الحديث: ۱۳۲۵.

^(۲) الهداية مع فتح القدير: ۳۶۴/۶.

^(۳) شرح ابن العربي على سنن الترمذي: ۶۶/۶.

^(۴) تبصرة الحکام في أصول الأقضية ومناهج الأحكام: ۱۰/۱-۹.

دې سره عدالت ساقط کېږي يا دا د جرح سبب دې بلکه دا صرف او صرف د ورع اوزهد د وجې نه وو
دې دپاره چه کله هغوی د الله تعالی سره ملاقات اوکړی نو چه په هغوی باندې دخلقو د معاملاتو څه
ډمه واری نه وی.

ابن العربی رحمته الله د بعض صحابه کرامو رضی الله عنہم د قضاء عهده نه قبلولو وجه بیانولوسره لیکلی دی چه سرې
کوم نیک اعمال کوی د هغې باره کښې هغه له ویریدل پکار دی چه کیدي شی ددې عمل په پوره
کولو کښې څه کمې شوې وی او عمل د دغه څیزونو نه بچ کول غواړی په کوم سره چه هغه د عدم
قبولیت ښکار کېږي. دا خو د هغه طاعات باره کښې چه صرف د بنده خپل خان سره خاص دی نویا څه
خیال دې د هغه اعمالو باره کښې چه حقوق الناس سره متعلق وی او بنده په هغې کښې اخته وی. لهذا
د تقصیر ویره او عمل د عدم قبولیت د اسباب نه بچ کول په هغه کښې د اولني نه زیات کیدل پکار دی.
الحاصل ددې ټول تفصیل نه د گولو زیهر یهودی مستشرق د امام زهري رحمته الله باره کښې اوچت کړې
شوی ټول اعتراضات او شبهات باره کښې تفصیلی بحث راغلې دي په کوم کښې چه گولید زیهر دا
کوشش کړې وو چه ددې تهمتو نو او اباطیل په ذریعه د امام زهري رحمته الله ثقافت ختم کړی. دې دپاره چه
د حدیث د ټولو کتابونو نه اعتقاد اوچت شی. فرض کړه که د هغه دا دعاوی تسلیم کولې شوی
نویقینا د ذخیره حدیث نه به دخلقو اعتماد پورته کیدلو لیکن الحمد لله په تیرو شوو صفحاتو کښې
بیان کړې شوی تفصیل نه د دغه ټولو شبهاتو او اباطیل حقیقت واضح شو چه د هغه حیثیت د
تار عنکبوت یعنی د جولاګي د جالې د تار نه زیات هیڅ نه دی. (۱)
په حدیث کښې د ادراج بحث: (۲)

(۱) السنه ومکانتها فی التشریع الإسلامی ص: ۲۱۰-۲۰۹.

(۲) ادراج یو څیز په بل څیز کښې داخلولو او ضم کولو ته وائی. د علماء حدیث په اصطلاح کښې مدرج
هغه حدیث ته وائی د کوم سیاق سند چه بدل کړې شوی وی یا بغیر د فصل نه غیر حدیث د حدیث په
متن کښې داخل کړې شوې وی. د مدرج دوه قسمونه دي: (۱) مدرج الإسناد (۲) مدرج المتن، د مدرج الإسناد
علماء متعدد صورتونه بیان کړي دي د هغې خلاصه داده چه:

① چه راوی یو حدیث د محدثینو د یو داسې جماعت نه واوړی د کوم سندونه چه مختلف وی، بیا هغه
ددې اختلاف سند بیانولونه بغیر دا حدیث د دغه ټولونه هم په یوسند سره روایت کړی.

② راوی د یو حدیث متن په یوسند سره نقل کړی سواد دې د یو جزء نه چه هغه په بل سند سره نقل کړی
بیایویل راوی دده نه هغه دواړه حصې کومې چه په جدا جدا سند سره وې هغه یو ځائی کړی او په
یوسند سره نئ روایت کړی یا دوه احادیث چه په جدا جدا سند سره روایت شوی وی هغه هم په
یوسند کښې جمع کولوسره روایت کړی.

③ محدث د حدیث بیانولودپاره د یو حدیث سند بیان کړی بیا د څه عارض د لاحق کیدود وجې نه د
خپل طرف نه څه خبره اوکړی، د سامعین نه بعض د محدث دا ذاتی کلام د دغه بیان کړې شوی
سند متن گنړلوسره نقل کړی. دا ابن صلاح رحمته الله په شبه وضع کښې شمیر کړې دي. او بعض علماء داهم
موضوع شمیر کوی. حافظ ابن حجر رحمته الله دا په مدرج کښې شمیر کړې دي اودا اولی دی ځکه چه په دې
کښې د ادراج معنی اظهرده. د مدرج المتن درې قسمونه دي:

د امام زهري رحمته الله په توثيق باندې د ائمه اتفاق دې هغوی د اوچتې درجې محدث اوفاضل وو. خو په ادراج فی الحديث کښې نې هم شهرت لرلو. د حدیث په بیانولو سره به نې مینځ کښې خپله رانې داخلوله او اکثر به نې دهغې وضاحت نه کولو، دکوم نه چه به دهغه ادراج کړې شوې الفاظ هم د حدیث حصه گنلې شوه. چنانچه حافظ ابن حجر رحمته الله د امام زهري رحمته الله د دې عادت باره کښې «النکت علی ابن الصلاح» کښې لیکلې دی: «کان الزهري يفسر الأحاديث ويرعا أسقط أداة التفسير فكان بعض أقرانه دائماً يقول له: افصل كلامك من كلام النبي صلى الله عليه وسلم». (یعنی امام زهري رحمته الله به د احادیثو تفسیر کولو او اکثر وختونو کښې د دغه مفسرانه کلام (حروف) په تفسیر ساقط کولو. دهغه بعض معاصر (امام ربیعه الراي) به همیشې هغوی ته فرمائیل چه خپل تفسیری کلمات د نبی کریم صلی الله علیه و آله د کلام نه جدا بیانوه.

پخپله امام بخاري رحمته الله التاريخ الكبير کښې د ابو عثمان ربیعه بن ابو عبد الرحمن په حالاتو کښې د عبد العزيز په واسطه سره د امام مالك رحمته الله نه نقل کړې دی: «کان ربیعه يقول لابن شهاب: إن حالتی لیس تشبه حالک، أنا أقول برأي، من شاء أخذ، وأنت تحدث عن النبي صلى الله عليه وسلم، فتعظم». (۱)

یعنی امام ربیعه رحمته الله به ابن شهاب رحمته الله ته فرمائیل چه زما حالت ستاد حالت په شان نه دي، زه خود خپلې رانې اظهار کوم چا چه او غوښتل په هغې باندې نې عمل اوکړو. اوتنه د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه حدیث نقل کوي نوښه احتیاط کوه.

امام ذهبی رحمته الله هم د امام مالك رحمته الله نه د امام ربیعه رحمته الله مذکوره قول نقل کړې دي چه امام ربیعه رحمته الله به امام زهري رحمته الله ته وئیل چه زما اوستا حالت یوشان نه دي، امام مالك رحمته الله وائی: هغه او وئیل هغه څنگه؟ نو امام ربیعه رحمته الله او فرمائیل چه زه خود خپلې رانې اظهار کوم چا چه او غوښتل عمل نې اوکړو او چا چه او غوښتل هغه نې پرېخودل. او ته خود رسول الله صلی الله علیه و آله نه حدیث نقل کوي هغه محفوظ کولې شی. (۲)

① چه په اول د حدیث کښې ادراج وی داپه عام توگه باندې قلیل دي لیکن په وسط حدیث کښې د ادراج په نسبت سره زیات دي. ② په وسط حدیث کښې چه ادراج کړې شوې وی داد اول نه اقل دي. ③ آخر حدیث کښې ادراج کړې شوې وی اودا غالب دي.

دواعی ادراج: دواعی ادراج متعدد دي یوڅومشهور دادی: ① چه د یوڅیز شرعی حکم بیانول مقصود وی. ② اتمام حدیث نه وړاندې هم د حدیث نه دیو شرعی حکم استنباط مقصود وی. ③ په حدیث کښې وارد شوی یو لفظ غریب شرح مقصود وی.

ادراک اود ادراج طریقه: د ادراج ادراک په دې لاندینو امورو سره کولې شی:

① هغه روایت کلام مدرج سره منفصل کیدو سره چه په دویم طریق سره بل ځائی کښې مروی وی. ② د ادراج نه واقفیت لرونکو ائمه محدثین د دې صراحت کړې وی. ③ چه راوی پخپله دا اقرار اوکړی چه هغه د فلانکې کار ادراج کړې دي. ④ څه داسې خبره وی چه دهغې نسبت د حضور یا ک طرف ته کول محال وی. (تعلیقات أستاذنا المکرم العلامة البجائه الشیخ نور البشر حفظه الله. ورعاه علی خیر الأصول فی حدیث الرسول للعلامة المحدث الفقیه الشیخ خیر محمد الجالندهري رحمه الله، ص: ۴۷-۴۵).

(۱) تحت النوع العشرون: المدرج، ص: ۳۵۳.

(۲) التاريخ الكبير: ۲۸۷/۳-۲۸۶ رقم الترجمة: ۹۷۶.

(۳) تاریخ الإسلام: ۶۷۴/۳ تحت ترجمة ربیعه الراي، رقم الترجمة: ۲۳۶۳.

خطیب بغدادی رحمته الله خپل سند سره د امام لیث رحمته الله نه نقل کړی دی: «قال ربيعة لابن شهاب: يا أبا بكر! إذا حدثت الناس برأيتك فأخبرهم بأنه رأيتك وإذا حدثت الناس بشيء من السنة فأخبرهم أنه سنة لا يظنون أنه رأيتك»^(۱) علامه سخاوی رحمته الله هم «فصل المغيب شرح الفقه الحديث» کتبی د امام زهري رحمته الله ادراج اود امام ربیع رحمته الله دهغه ددې نه دمنع کولو فهمانش نقل کړې دي.^(۲)

د ابن شهاب زهري رحمته الله د ادراج فی الروایة ډیر مثالونه موجود دي. اکابر علماء سلف کتبی امام دارقطنی رحمته الله امام طحاوی رحمته الله علامه ابن عبدالبر رحمته الله امام ابوبکر حازمی رحمته الله امام نووی رحمته الله علامه جمال الدین زیلعي رحمته الله علامه ابن کثیر رحمته الله حافظ ابن حجر عسقلانی رحمته الله علامه جلال الدین سیوطی رحمته الله اوملاعلی قاری رحمته الله وغيره د امام زهري رحمته الله ادراج فی الحديث په صراحت سره ذکر کړې دي.^(۳)

په روایات فدک کتبی ادراج: د مطالبه فدک خمس خپروغیره په روایاتو کتبی چرته د حضرت فاطمه رضی الله عنها او سیدنا صدیق اکبر رضی الله عنه په مینځ کتبی د خفگان الفاظ مثلاً غصه کیدل، هجران، خبرې نه کول، عدم اطلاع وفات فاطمه رضی الله عنها وغیره مروی شوی دی. په دې سلسله کتبی ټول ۳۶ طرق سره روایات راغلي دي. په دې کتبی ۲۵ طرق دارومدار په زهري باندې دي او ۱۱ طرق د زهري نه علاوه د نورو راویانو نه نقل دي. د ابن شهاب زهري رحمته الله نه علاوه چه کوم ۱۱ نور طرق دي په هغې کتبی دهغه پورته بیان کړی شوی د خفگان الفاظ او حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه سره د قطع تعلق ذکر نشته دي. دا صرف د زهري رحمته الله ۱۶ طرق کتبی ذکر دي. په دې وجه ښکاره خبره ده چه دا د زهري رحمته الله د طرف نه ادراج دي. ^(۴) گنی د دې نه علاوه چه د کوم یولس طرق سره دا قصه نقل ده په هغې کتبی چرته په یو کتبی به ددې ذکر وي.^(۵)

شرح حدیث

قوله: كنت أغتسل أنا والنبي ﷺ من إناء واحد من قدر يقال له الفرق: (حضرت عائشہ رضی الله عنها فرمائی، ما اونی کریم ﷺ دواړه یوځانی، د یو لوبښی نه غسل کولو کوم ته چه فرق وئیلې شی. والنبي: په حدیث شریف کتبی موجود لفظ النبي منصوب او مرفوع دواړه شان لوستلې شی. مفعول معه

^(۱) کتاب الفقیه والمتفق، باب ذکر أخلاق الفقیه وآدابه وما یلزمه استعماله مع تلامیذه وأصحابه، ص: ۱۴۸.

^(۲) ۲۰۷/۱، تحت بحث المدرج.

^(۳) رحماء بیهم: ۱۵۱/۱.

^(۴) واضحه دي وی چه د امام زهري رحمته الله د جلالت شان نه باوجود دا ادراجات شرعاً غیر معتبر دي ځکه چه که ادراج د یو حکم شرعی بیان، یاد استنباط دپاره وی یاد یو لفظ غریب شرح او وضاحت دپاره وی نو جائز دي. ددې نه علاوه که ادراج دهر قسم غرض دپاره وی هغه د فقهاء او محدثینو حضراتو په نیز بالاجماع حرام دي.

حکم الإدراج: «الإدراج حرام باجماع العلماء من المحدثين والفقهاء وغيرهم، ويستثنى من ذلك ما كان لتفسير غريب، فإنه غير ممنوع ولذلك فعله الزهري وغيره من الأئمة» (تعليقات أستاذنا المكرم العلامة البهائي الشيخ نورالبشر حفظه الله ورعاه على خير الأصول في حديث الرسول للعلامة المحدث الفقيه الشيخ خير محمد الجالندهری رحمه الله، ص: ۴۷).

^(۵) د نور تفصیل دپاره او گورئ: رحماء بینهم: ۱۵۱/۱-۱۳۶ کشف الباری، کتاب المغازی ص: ۴۵۸-۴۵۹.

کیدود و جې نه به منصوب لوستلې کيږي او په ضمير مرفوع باندې د عطف د وجې نه به مرفوع لوستلې شی. (د اغتسل نه پس نې انا ضمير منفصل راوړلو چه د اسم ظاهر عطف په دې باندې اوکړې شی.)

اشکال: باقی پاتې شوه دا خبره چه لفظ النی که چرې معطوف او گر خولې شی په ضمير مرفوع باندې نو تقدیری عبارت به داسې شی «اغتسل انا والنی» صیغه متکلم سره، خود اترکیب صحیح نه دې ځکه چه اسم ظاهر د غائب په حکم کښې وی نو ددې دپاره د متکلم صیغه «اغتسل» راوړل ځنګه صحیح کیدې شی؟ (د)

جواب: ددې جواب دادې چه داد «تغلب المتکلم علی الغائب» د قبیل نه دې اودلته یغتسل عامل مقدر دې تقدیری عبارت به داسې شی «اغتسل ویغتسل النی» لهذا د النی عطف په ماقبل باندې صحیح دې. (ددې مثال دالله تعالی دارشاد مبارک دې په کوم کښې چه الله تعالی حضرت آدم علیه السلام ته او فرمائیل: «أَسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ» آیت مبارک کښې «زوجک» اسم ظاهر کوم چه د غائب په حکم کښې دې عطف أنت مخاطب باندې کړې شوې دې اوداد تغلب المخاطب علی الغائب د قبیل نه دې. ددې تقدیری عبارت «أَسْكُنْ أَنْتَ وَهَذَا وَهَذَا الْجَنَّةَ» (د)

دویم اشکال: که چرته څوک دا اووانی چه آیت مبارک «تغلب المخاطب علی الغائب» نه خودا خودل مقصود دی چه سکښی په جنت کښې حضرت آدم علی نبینا وعلیه السلام اصل او حضرت حواء علیها الصلاة والسلام دهغې تابع ده نو په زیر بحث حدیث کښې تغلب المتکلم علی الغائب څه فائده ده؟ (د)
جواب: ددې خبرې جواب شراح حدیث دا ورکړې دې چه په حدیث کښې تغلب المتکلم علی الغائب نه دې طرف ته اشاره کول مقصود دی چه هم ښځې د شهوت محل دې اوهم دوی د غسل سبب اوزریعه جوړېږي نولکه چه هغه (ښځې) د غسل په باب کښې اصل اوسړی دهغې تابع دی. (د)

(۱) شرح الکرمانی: ۱۳/۳ فتح الباری: ۴۷۹/۲ تحفة الباری: ۲۱۹/۱.

(۲) عمدة القاری: ۲۹۰/۳ شرح الطیبی: ۸۵/۲.

(۳) شرح الکرمانی علی صحیح البخاری: ۱۳/۳ عمدة القاری: ۲۹۰/۳ تحفة الباری: ۲۱۹/۱ شرح الطیبی علی مشکاة المصابیح: ۸۵/۲.

(۴) شرح الکرمانی: ۱۳/۳ عمدة القاری: ۲۹۰/۲ فتح الباری: ۴۷۹/۱ تحفة الباری: ۲۱۹/۱.

(۵) البقرة: ۳۵، والأعراف: ۱۹، قال العلامة أبو الفضل شهاب الدين السيد محمود الأکوسی رحمه الله فی تفسیر هذه الآية: (أنت) توكید للمستكن فی (اسكن) والمقصد منه بالذات صحة العطف، إذا لولا لزم العطف علی الضمير المتصل بلافصل، وهو ممتنع فی الفصیح علی الصحيح، وإفادة تقرير المتبوع مقصودة تبعاً، وصح العطف مع أن المعطوف لا يباشره فعل الأمر، لأنه وقع تابعاً، ويفتقر فيه مالا يفترق فی المتبوع، وقيل هناك تغليبان: تغلب المخاطب علی الغائب والمذكر علی المؤنث.... وللتنخلص عن ذلك قيل: إنه معطوف بتقدير فليسكن، وفيه أنه حينئذ يكون من عطف الجملة علی الجملة فلا وجه للتأكيد. (روح المعانی فی تفسیر القرآن العظيم والسبع المثانی: ۲۳۴/۱).

(۶) شرح الکرمانی: ۱۳/۳ عمدة القاری: ۲۹۰/۳ تحفة الباری: ۲۱۹/۱ شرح الطیبی: ۸۵/۲.

(۷) شرح الکرمانی: ۱۳/۳ عمدة القاری: ۲۹۰/۳ شرح الطیبی: ۸۵/۲.

(۸) شرح الکرمانی: ۱۳/۳ عمدة القاری: ۲۹۱/۳ تحفة الباری: ۲۱۹/۱ شرح الطیبی علی مشکاة المصابیح: ۸۵/۲.

دَعْلَامَه کورانی توجیه: علامه کورانی رحمۃ اللہ علیہ دَ تغلیب توجیه خبط گر خولی ده. هغه فرمائی حدیث په خپل ظاهر باندې محمول دې په دې کښې دَ تغلیب اعتبار کولو هیڅ ضرورت نشته دې. بل دا چه کله مونږ فعل مذکور «أغتسل» مناسبت سره والنبي دپاره دویم فعل «یغتسل» مقدر منو نویادَ تغلیب اعتبار غیر معقول امر دې. (۱)

دریم اشکال: علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ وغیره دلته یو بل اعتراض هم ذکر کړې دې هغه دا که چېرې څوک دا اووایی چه دَ حدیث داسې تقدیر هم بیانولې شی: «أغتسل أنا ورسول الله صلى الله عليه وسلم من إناء مشترك بيني وبينه فهما أحرنی و یغتسل بعضه و یترك لی ما بقی، فأغتسل أنا منه» یعنی ما اور رسول الله ﷺ به دَ یو شریک لوبنی نه غسل کولو حضور پاک به مخکښې والې کولو او په څه اوبوسره به نی غسل کولو اوباقی به نی زما دَ پاره پریخودلې نوما به په هغې سره غسل کولو. (لیکن دا تقدیر نه دې اختیار کړې شوې، ددې څه وجه ده؟) (۲)

دَعْلَامَه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ جواب: علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه داسې تعبیر اختیارول دَ ظاهر حدیث خلاف دې خاص کر چه کله أغتسل أنا والنبي کښې والنبي مفعول معه اومنلی شی ځکه چه دَمفعول معه منلویه صورت کښې معیت فی الغسل معنی په متعین شی اود معترض والاتقدیر منلویه صورت کښې به جدا جدا غسل کول لازم راځی چه دَ ظاهر دَ حدیث خلاف دې. (۳)

دَعْلَامَه عینی رحمۃ اللہ علیہ جواب: علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه داتقدیر ځکه صحیح نه دې چه په یو بل حدیث سره ددې مخالفت کیږی په کوم کښې چه حضور پاک ښځې له دَ سړې نه پاتې شوې اوبوسره دَ غسل کولونه منع کړې ده. (۴) علامه طیبی رحمۃ اللہ علیہ هم دا توجیه اختیار کړې ده. (۵)

قوله :: من إناء من قدح: دَ پیاوړتۍ په شان دَ یولوبنی نه. من إناء من قدح کښې حرف من دوه ځل راغلې دې په دې کښې رومبې من ابتدائی ده. (۶) علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی اولی دادی چه لفظ قدح په لفظ إناء سره دَ حرف جرد تکرار سره بدل اوگر خولی شی. (۷) علامه سیوطی رحمۃ اللہ علیہ اود شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ هم دغه رانی ده. (۸) البته شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ «من إناء من قدح» کښې من دوه ځایه ابتدائی ده گر خولی دې. (۹)

(۱) الکونین الجاری: ۱/۴۰۹-۴۰۸.

(۲) شرح الکرماني: ۱۱۴/۳ عمدة القاری: ۲۹۱/۳.

(۳) شرح الکرماني: ۱۱۴/۳.

(۴) عمدة القاری: ۲۹۱/۳.

(۵) شرح الطیبی علی مشکاة المصابیح: ۸۵/۲.

(۶) شرح الکرماني: ۱۱۴/۳ عمدة القاری: ۲۹۱/۳ فتح الباری: ۴۸۰/۴.

(۷) شرح الکرماني: ۱۱۴/۳ عمدة القاری: ۲۹۱/۳.

(۸) التوشیح علی الجامع الصحیح: ۲۴۲/۱ تحفة الباری: ۲۱۹/۱.

(۹) تحفة الباری: ۲۱۹/۱.

د حافظ ابن حجر رحمته الله وائی: حافظ ابن حجر رحمته الله لفظ قدح د انا نه بدل کیدل صرف یوا احتمال
 گر خولې دې چنانچه هغه فرمائی «ویمثل أن يكون قدحاً بدلاً من إناء بتكرار حرف الهمزة»^(۱)، یعنی په لفظ قدح
 کښې یوا احتمال دې چه هغه د حرف جر په تکرار سره لفظ انا نه بدل جوړ شی.
 د علامه عینی رحمته الله په حافظ صاحب باندې نقد: علامه عینی رحمته الله په حافظ ابن حجر رحمته الله باندې
 تنقید کړې دې چه هغه د قدح د بدل کیدو باره کښې یو احتمال تعبیر اختیار کړې دې حالانکه په داسې
 مقاماتو کښې یو احتمال نه شی و نیلې ځکه چه د علامه کرمانی رحمته الله ذکر کړې شوې دواړه وجهې په
 یقیني توگه باندې صحیح او جائز دی. او زیات نه زیات یوې توجیه ته په بله باندې فوقیت ورکولې
 شی.^(۲) لکه څنگه چه پخپله علامه کرمانی رحمته الله بدل کیدل اولی گر خولی دی.^(۳)
 د لفظ قدح وضاحت: قدح د قاف اودال دواړو فتحه سره اقداح واحد دی.^(۴) ابن منظور رحمته الله او علامه
 جوهری رحمته الله وغیره وائی چه قدح د څکلو یولوبښی ته و نیلې شی.^(۵) ابن اثیر رحمته الله او علامه طاهر پټنی
رحمته الله وغیره دا د خوراک یولوبښی گر خوی.^(۶) دواړه خبرې صحیح دی په داسې توگه چه قدح یولوبښی دې
 چه د خوراک څښاک دواړو د پاره استعمالولې شی. دغه شان دا لوبښی په توگه د پیمانې هم
 استعمالولې شی.^(۷) قدح په عام توگه د بره نه پلن اود دې ښکته حصه تنگه او لاسکی والا وی.^(۸) دا د
 لرگی شیشې او پیتلونه جوړولې شی.^(۹) په حدیث کښې د قدح نه مراد د پیتلو والا لوبښی دې ابن
 التین رحمته الله وائی «کان هذا الإناء من شبهه، وهو مفتاح المعجمة والموحدة»^(۱۰)، یعنی دالوبښی شبه (د شین اوباء
 فتحه سره) د پیتل جوړ شوی وو. علامه عینی رحمته الله وغیره فرمائی «وهو (أي الشبه) نوع من نحاس،
 يدل عليه ما رواه الحاكم من طريق حماد بن سلمة عن هشام بن عروة عن أبيه: ولفظه: تور من شبه،
 ويقال كوز شبه، شبه بمعنى...»^(۱۱) شبه د پیتل یو قسم دې په حدیث کښې د قدح نه د پیتل والا لوبښی
 مراد دی ددې تائید د امام حاکم رحمته الله د حماد بن سلمه والا روایت نه کیږی کوم چه هغه د هشام نه
 اوهغه دخپل پلار عروه رحمته الله نه نقل کړې دې په هغې کښې دی تور من شبه یعنی د پیتلو د اوبو والا
 لوبښی اودې ته د پیتلو د لاسکی والا پیلانی هم و نیلې شی.^(۱۲)

(۱) فتح الباری لابن حجر: ۴۸۰/۲.

(۲) عمدة القاری: ۲۹۱/۳.

(۳) شرح الکرمانی: ۱۱۴/۳ عمدة القاری: ۲۹۱/۳.

(۴) لسان العرب: ۵۰/۱۱ الصحاح ص: ۸۴۰ مجمع بحار الأنوار: ۲۱۶/۴.

(۵) لسان العرب: ۵۰/۱۱ الصحاح ص: ۸۴۰ إرشاد الساری: ۴۹۰/۱.

(۶) النهاية: ۲۰/۲ مجمع بحار الأنوار: ۲۱۶/۴ إرشاد الساری: ۴۲۰/۱.

(۷) القاموس الوحید ص: ۱۲۸۰.

(۸) مجمع بحار الأنوار: ۲۱۷/۴ فتح الباری: ۳۹۸/۱ إرشاد الساری: ۴۲۰/۱ فقه اللغة ص: ۱۸۰.

(۹) مجمع بحار الأنوار: ۲۱۷/۴ فتح الباری: ۳۹۸/۱ إرشاد الساری: ۴۲۰/۱.

(۱۰) فتح الباری: ۴۸۰/۱ إرشاد الساری: ۴۹۰/۱.

(۱۱) عمدة القاری: ۲۹۱/۳ فتح الباری: ۴۸۰/۱ والحديث رواه الحاكم في المستدرک على الصحيحين في کتاب ا

لطهارة: ۲۷۵-۲۷۴ رقم الحديث: ۱۵۶/۶۰۱.

(۱۲) القاموس الوحید ص: ۲۰۶، ۱۲۸۰، ۱۴۳۴.

خلاصه داشوه چه قدح یوداسې لوبښې ته وانی چه دکرگی شیشې او پیتلونه جوړولې شی. داد خوراک خښاک د پیمانې په توگه اود غسل د لوبښې په توگه هم استعمالولې شی. ددې پورتنۍ حصه پلنه اوبښکته سرتنگ اولاسکی والاوی. حدیث کښې د قدح نه د پیتلووالا لوبښې مردادې. قدح د فقهاؤ په اصطلاح کښې د صاع د اجزانه دې علامه شریښې رحمۃ اللہ علیہ وانی چه صاع اووه مدکم دوه قدح برابر وی او هر پنځلس مدنه اووه قدح جوړیږی. (۱)

قوله: یقال له الفرق: دې ته فرق وئیلی شی. الفرق د راء اوفاء دواړو فتحه او راء په سکون دواړه شان لوستلې کیږی. ابوزید انصاری رحمۃ اللہ علیہ یحیی رحمۃ اللہ علیہ او درید رحمۃ اللہ علیہ د راء سکون نقل کړې دې. (د ابن التین رحمۃ اللہ علیہ او جوهری رحمۃ اللہ علیہ هم دغه رائي ده. (۲)، لیکن مشهور د راء په فتحه سره دې. (۳) علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ او قتیبي رحمۃ اللہ علیہ هم د راء فتحه سره نقل کړې دې. (۴) علامه نووی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی الفرق د راء فتحه سره افصح اواشهر دې. (۵)

دعلامه ابوالولید باجی رحمۃ اللہ علیہ رائي: علامه ابوالولید باجی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه فرق د راء فتحه سره کیدل صحیح دی. (۶)

دعلامه نووی رحمۃ اللہ علیہ په علامه باجی رحمۃ اللہ علیہ باندې رد: علامه نووی رحمۃ اللہ علیہ د ابوالولید باجی رحمۃ اللہ علیہ رائي رد کړې ده چه فرق د راء فتحه سره صحیح دې هغه فرمائی «وذهب الباجی أنه الصواب وليس كما قال، بل هما لغتان» (۷) یعنی علامه باجی رحمۃ اللہ علیہ داگمان کړې دې چه هم دغه «راء فتحه سره» صحیح دې د هغه دا رائي صحیح نه ده بلکه (فرق) کښې د راء فتحه اوسکون دوه لغتونه دی. دعلامه باجی رحمۃ اللہ علیہ د رائي ماخذ: حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه کیدې شی د ابوالولید باجی رحمۃ اللہ علیہ د رائي مستند او ماخذ ثعلب هغه قول دې کوم چه ازهری رحمۃ اللہ علیہ د هغه نه نقل کړې دې چه فرق د راء فتحه سره دې محدثین راء ساکن نقل کوي او په کلام عرب کښې هم د راء فتحه سره نقل دې. (۸) لیکن صحیح خبره هم دغه ده چه کومه دعلامه نووی رحمۃ اللہ علیہ په حواله سره پورته نقل کړې شوې ده چه فرق کښې دواړه لغتونه جائز دی. د اهل لغت او شراح حدیث په حواله سره تفصیل په ماقبل کښې راغلي دې. په حدیث کښې الفرق د راء فتحه سره دې. (۹)

(۱) الموسوعة الفقهية: ۲۹۸/۳۸.

(۲) شرح الکرماني: ۱۱۳/۳ فتح الباری: ۴۸۰/۲ عمدة القاری: ۲۹۰/۳ المنتقى لأبي الوليد الباجی: ۳۸۶/۱.

(۳) فتح الباری: ۴۸۰/۲ عمدة القاری: ۲۹۰/۳ الصحاح: ص: ۸۰۸.

(۴) تحفة الباری: ۲۱۹/۱ طرح التثريب للعراقي: ۲۵۵/۱.

(۵) شرح الکرماني: ۱۱۳/۳ فتح الباری: ۴۸۰/۲ عمدة القاری: ۲۹۰/۳.

(۶) شرح النووي المعروف بالمنهاج: ۲۲۸/۴ فتح الباری: ۴۸۰/۲.

(۷) المنتقى: ۳۹۶/۱ فتح الباری: ۴۸۰/۱ عمدة القاری: ۲۹۰/۳ المنهاج للنووی: ۲۲۸/۴.

(۸) المنهاج: ۲۲۸/۴ فتح الباری: ۴۸۰/۱ عمدة القاری: ۲۹۰/۳.

(۹) فتح الباری: ۴۸۰/۱.

(۱۰) فتح الباری: ۴۸۰/۱.

دَ فرق مقدار: (۱) علامه جوهری رحمہ اللہ لیکلی دی «الفرق مکمال معروف بالمدينة، وهو ستة عشر رطلاً» (۲) یعنی فرق دَ مدینہ یوم معروف پیمانہ ده چہ دَ ۱۶ رطل وی.

دَ علامہ ابن اثیر رحمہ اللہ رائی: ابن اثیر رحمہ اللہ وائی: «الفرق بالتحريك: مکمال یسم ستة عشر رطلاً، وهي اثنا عشر مدًا، أو ثلاثة أصع عند أهل الحجاز، وقيل: الفرق: خمسة أقداس والقسط: نصف صاع، فأما الفرق بالسكون فمائة وعشرون رطلاً» (۳) یعنی فرق پہ فتحہ دَ راء سرہ یوہ پیمانہ ده پہ کوم کنبی چہ ۱۶ رطل راخی او هغه دولس مد یا دَ اهل حجاز پہ نیز دَ دري صاع برابر وی. دَ فرق بارہ کنبی یوقول داهم دے چہ هغه دَ پنخو اقساطو وی او یوقسط دَ نصف صاع برابر وی. خو فرق دَ راء پہ سکون سرہ دَ ۱۲۰ رطل وی.

امام مسلم رحمہ اللہ پہ خپل صحیح کنبی دَ سفیان بن عیینہ رحمہ اللہ نه نقل کړی دی چہ «الفرق ثلاثة أصع» (۴) علامہ نووی رحمہ اللہ دادَ جمهورو رائی گر خولی ده. هغوی فرمائی «أما كونه ثلاثة أصع، فكذلك قاله الجماهير» (۵) یعنی دَ یو فرق دَ دریو صاع برابر بدل هم دغه دَ جمهورو قول دے. یوقول دَ دوو صاع هم دے لیکن ابو عبیدہ پہ دے خبره باندے اتفاق نقل کړې دے چہ یو فرق دَ دریو صاع وی. (۶) هم دغه دَ جمهورو قول دے لکه چہ دَ علامہ نووی پہ حواله اوس تیر شوی دی.

په حدیث کنبی دَ فرق نه څه مراد دے؟: علامہ نووی رحمہ اللہ فرمائی چہ دلته دَ فرق نه مراد جنس بیانول دی یعنی هغه لوښی په کوم سره چہ دَ (غسل دپاره) اوبه راخستې شی دامراد نه دے چہ حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم دَ فرق په اندازه اوبو سره غسل کولو. علامہ نووی رحمہ اللہ حدیث باب دَ دلیل په توگه سره نقل کړې دے. (۷)

رومبی احتمال: رومبی احتمال دادې چہ حضور پاک به په هغه لوښی سره غسل کولو سره ددې چہ دهغې نه به ئی لږې شان اوبه استعمالولوسره اکثریچ کولې یا په هغې کنبی موجود تولې اوبه اونوري به ئی هم استعمالولې. نودا ددغه لوښی (فرق) سره دَ طهارت حاصلولو په جواز باندې دلیل دے. د

(۱) دَ الفرق دَ موجوده پیمانو په اعتبار سره تحقیق: الفرق دَ راء فتحه سره، په دې کنبی دپخوانو پیمانو په حساب سره ۱۶ رطل راخی او په یو رطل کنبی ۱۳۰ درهم وی او یو درهم ۲،۰۶۱۸ گرام وی. اوس دَ رطل وزن (۱۳۰ درهم) کله ۲،۰۶۱۸ گرام سره ضرب ورکړو نو ۲۹۸،۰۳۴ گرام جواب راغلو. بیادَ ۱۶ رطل وزن معلومولو دپاره ۱۶ ته ۲۹۸،۰۳۴ سره ضرب ورکړو نوجواب ۶۳۶۸،۵۴۴ گرام راغلو چہ په موجوده حساب سره ۶ کلوگرام ۲۶۸ گرام او ۵۴۴ ملی گرام جوړېږي.

الفرق دَ راء په سکون سره، په دې کنبی دَ پخوانو پیمانو په اعتبار سره ۱۲۰ رطل راخی دپورتنی طریقې مطابق ۱۲۰ له په ۲۹۸،۰۳۴ سره ضرب ورکړو نو په جواب کنبی ۴۷۷۶۴،۰۸ گرام راغلو. په موجوده حساب سره ددې وزن یومن ۷ کلوگرام ۷۶۴ گرام او ۰۸۰ ملی گرام جوړېږي.

(۱) الصحاح، ص: ۸۰۸ عمدة القاری: ۲۹۰/۳ شرح الکرماني: ۱۱۳/۳.

(۲) _النهاية: ۳۶۳/۲ فتح الباری: ۴۸۰/۱.

(۳) کتاب الحيض باب القدر المستحب من الماء في غسل الجنابة وغسل الرجل والمرأة في إناء واحد في حالة واحدة وغسل أحدهما بفضل الآخر، رقم: ۷۲۷.

(۴) المنهاج: ۲۲۸/۴ فتح الباری: ۴۸۰/۱ عمدة القاری: ۲۹۰/۳.

(۵) فتح الباری: ۴۸۰/۱.

(۶) المنهاج: ۲۲۸/۴ مجمع بحار الأنوار: ۴/۱۲۸.

فقهاؤ په دې خبره باندې اتفاق دې چه بغیرد سرو زرو او سپینو زرو هرپاک لوبنی سره طهارت حاصلول جائز دی. (۱)

دویم احتمال: دویم احتمال دادې چه حضور پاک علیه السلام به په غسل کنبې فرق نومې لوبنې ډکولو یعنی دهغې په اندازه به ئی اوبه استعمالولې نولکه چه دا خودول مقصود دی چه حضور پاک به په عام توگه په غسل کنبې په دومره مقدار سره اوبه استعمالولې. اگرچه په دې کنبې ددې خبرې طرف ته اشاره نشته چه کم نه کم په دومره مقدار سره غسل کولې شی. (۲)

دعلامه کشمیری رحمه الله رائي: په حدیث کنبې چه دحضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها نه کوم نقل دی چه ما اوبنې کریم ﷺ به په یولوبنی کوم ته چه فرق ونیلې شی هغې سره غسل کولو اود فرق باره کنبې داخبره تیره شوې ده چه هغه داسې لوبنې وی په کوم کنبې چه ددرې صاع په اندازه باندې اوبه ځانی کیږي. ددې باره کنبې حضرت علامه انور شاه کشمیری رحمه الله فرمائی: «فإن كان ملأً بصير لکل منها صاع ونصف، والمعروف في عاداته في الغسل صاع، وقد مر أنه لا تحدید فيه؛ والأمر تقریبي، وإن كان خالهاً فالأمر تحقیقي، وبصير لکل منها صاعاً، فإنه لا يلزم يكون الفرق هذا القدر أن يكون الماء فيه أيضاً كذلك، فممكن أن يكون الماء على قدر عاداته». (۳)

(یعنی فرق کنبې خو درې صاع راځي لیکن دحدیث باب نه داخبره نه راوځي چه دحضور پاک غسل کولو په وخت هغه ډک وو برابر وو؟) که چرې ډک وو نولکه چه د نبی کریم ﷺ او حضرت عائشه رضی الله عنها دواړو په حصو کنبې دوه نیم صاع راغله او کیدې شی چه په دومره مقدار سره هم حضور پاک غسل کړې وی، اگرچه مشهور دحضور پاک عادت مبارک هم دغه ووچه په یو صاع سره به ئی غسل کولو اوفرقت مذکور دخالی او پوره والی په صورت کنبې خوددې ځانی نه هم ددغه مشهورې خبرې خلاف نه شو چه ممکن دی هغه وخت په هغه لویه پیمانته کنبې هم صرف دوه رطل موجود وی. په رومبې صورت کنبې د غسل د اوبو مقدار به تقریبی منلې کیږي چه تحدید هیڅ نه دې. تقریباً په یو یا یونیم رطل سره به ئی غسل کولو په دویم صورت کنبې به دې ته تحقیقی ونیلې کیږي چه همیشه به ئی هم په یو رطل سره غسل کولو. کله به دغه مقدار په وړوکی لوبنی کنبې وو او کله په لوئی لوبنی کنبې.

دامام طحاوی رحمه الله تحقیق: امام طحاوی رحمه الله فرمائی چه د حضرت عائشه رضی الله عنها دحدیث نه دا ثابت شوه چه هغې او رسول الله ﷺ به په فرق سره غسل کولو او یو فرق د دریو صاع وی نولکه چه هغوی دواړو به په یونیم یونیم صاع سره غسل کولو. (د احنافو په نیز) یو صاع د اتو رطل وی (اود جمهورو په نیز) یو صاع د پنځو رطل او ثلث رطل برابر وی. (خود جمهورو په نیز یو فرق د دریو صاع برابر وی اود احنافو په نیز یو صاع د دوو فرق برابر وی).

بیا امام طحاوی رحمه الله فرمائی چه حدیث عائشه رضی الله عنها کنبې صرف د فرق ذکر دې د اوبو مقدار څه تذکره نشته دې چه هغه ډک وو که کم وو. لهذا دا کیدې شی چه کله به هغه ډک وو نودرې صاع اوبه به وې اوچه کله به کم وو نو دوه صاع اوبه به وې. او په دې دویم صورت کنبې به حضور پاک یو صاع او

(۱) المنتقى شرح موطأ مالك: ۱/۳۹۵.

(۲) المنتقى شرح موطأ مالك: ۱/۳۹۵.

(۳) فیض الباری: ۱/۴۵۳.

دویم صاع سره حضرت عائشه رضی اللہ عنہا غسل کولو. لهذا دا مفهوم ددی حدیث دمفهوم موافق دی په کوم کښې چه راغلی دی چه حضور پاک به په یو صاع سره غسل فرمایلو. (۱)
فائده: حضور پاک او حضرت عائشه رضی اللہ عنہا به په عربو کښې د اوبو د قلت د وجې نه په عامو حالاتو کښې په دغه فرق سره غسل کولو چه د دریو صاع یعنی ۱۶ رطل برابر وی. البته داهم ممکن دی چه هغه فرق کوم چه د ۱۲۰ رطل برابر وی د کوم مقدار چه د یو لونی تپ او تال برابر وی دهغې نه هم کله اوبه په زیات مقدار کښې موجود کیدو په صورت کښې نې غسل فرمایلو وی نوهیڅ لرې خبره نه ده چه په غسل کښې د یو صاع اوبو مقدار تحدید نشته د اسراف نه د بیچ کیدو سره په څومره اوبو سره هم چه غسل او کړې شی جائز دی.

په حدیث الباب کښې د معیت فی الغسل صراحت نشته دی: امام بخاری رحمته اللہ علیہ په ترجمه کښې د سړی او ښځې په یو ځانی غسل کول بیان کړی دی خو په حدیث الباب کښې صرف دومره ذکر دی چه حضرت عائشه رضی اللہ عنہا اورسول الله صلی اللہ علیہ وسلم به په یو لونی سره غسل کولو نولکه چه په حدیث الباب کښې د معیت فی الغسل صراحت نشته دی؟

د علامه سندھی رحمته اللہ علیہ جواب: علامه ابوالحسن نورالدین سندھی رحمته اللہ علیہ فرمائی چه د حدیث الفاظ «كنت أغتسل أنا والنبي صلی الله علیه وسلم» په معیت باندې په مکمل توگه باندې دلالت نه کوی البته دا صرف د غسل د لونی په وحدت باندې دلالت کوی. ځکه چه واو عاطفه قران یعنی په یو ځانی غسل کولو باندې دلالت نه کوی او د ظرف او لونی د وحدت نه دا نه ثابتیږي چه د غسل کولو وخت هم یو وو. او دا کیدې شي چه «كنت أغتسل أنا والنبي» کښې واو د عطف په ځانی د معیت د پاره واخستې شي لیکن دابعید دي. (۲)

ددې صحیح جواب دادې چه ددې سلسلې نور ټول روایات ددې خبرې طرف ته اشاره کوی چه حضور اکرم او حضرت عائشه رضی اللہ عنہا دواړو واقعی په یو ځانی غسل کولو په دې وجه به دلته هم معیت زمانی مراد اخستې شي «فلاستدل بالنظر اليه، لا بالنظر الى هذا اللفظ» یعنی استدلال د نورو روایاتو په رڼا کښې کیدې شي دې الفاظو سره نه شي کیدې. (۳)

د سړی او ښځې په یو لونی سره طهارت حاصلول: د حدیث باب او دغه شان نورو روایاتو په رڼا کښې د مسلمانانو په دې خبره باندې اتفاق دی چه سړی او ښځه په یو لونی سره طهارت حاصلولي شي. په دې خبره باندې هم اجماع ده چه ښځه د سړی نه پاتې شوو اوبو سره طهارت حاصلولي شي. (۴)
البته په دې کښې اختلاف دی چه سړی د ښځې نه پاتې شوې وېوسره طهارت (اودس او غسل) کولي شي که نه؟

د جمهور ائمه او امام بخاری رحمته اللہ علیہ موقف: جمهور ائمه سلف او ائمه ثلاثه امام اعظم ابوحنیفه رحمته اللہ علیہ او امام شافعی رحمته اللہ علیہ او امام مالک رحمته اللہ علیہ دي ته مطلقاً جائز وائی که ښځې اودس یا غسل په ځان له ځانی

(۱) شرح معانی الآثار، کتاب الزکاة، باب وزن الصاع کم هو: ۳۵۲/۱-۳۵۱.
(۲) د حضرت سندھی رحمته اللہ علیہ دا خبره محل نظر ده ځکه چه نحویین او شراح حدیث په نیزد لته واو د معیت د پاره اخستې شي د تفصیل د پاره او گورنی: کشف الباری کتاب الغسل ص: ۲۲۰.

(۳) صحیح البخاری بحاشیه السندی: ۵۶/۱.

(۴) المنهاج: ۲۲۷/۴ عمدة القاری: ۲۹۱/۳.

کښې کړې وی یاد نورو په وړاندې نې طهارت حاصل کړې وی (۱) امام بخاری رحمته الله علیه هم په دې مسئله کښې جمهور ائمه سره دي.

د علامه کشمیری رحمته الله علیه تحقیق: حضرت علامه انور شاه کشمیری رحمته الله علیه «باب غسل الرجل مع امرأته» په ذیل کښې فرمائی چې دغه شان امام بخاری رحمته الله علیه وړاندې «باب وضوء الرجل مع امرأته» راوړلې دې دکوم نه چې معلومه شوه چې هغوی په دې باره کښې د امام احمد رحمته الله علیه مذهب نه دې اختیار کړې (بلکه د جمهور ائمه مذهب نې اختیار کړې) د مسئلې پوره تفصیل وړاندې تیر شوې دې په کوم کښې چې دا واضحه کړې شوی وو چې د ممانعت دارو مدار (دروغږن) کیدو باندې دې او په یوځانې باندې اودس کول یا غسل کولوباندې (د پاتې شوو اوبو) اطلاق نه کیري. (۲)

د حنابلې او ظاهریه وغیره مسلک: امام احمد بن حنبل رحمته الله علیه او د ظاهریه نه دا: ظاهری وغیره وائی که ښځې خان له ځانې کښې طهارت حاصل کړې وی نو د سړې د پاره دهغې استعمال جائز نه دي. (۳) حضرت عبدالله بن سرجس رحمته الله علیه او د حضرت حسن بصری رحمته الله علیه نه په یو روایت کښې هم دغه قول نقل دي. په یو بل قول کښې د حضرت حسن رحمته الله علیه اوسعید بن مسیب رحمته الله علیه نه د ښځې پاتې شوې اوبوسره طهارت حاصلولوته مطلقاً مکروه وئیلی شوی دی (۴) خود امام احمد رحمته الله علیه نه یو قول د جمهور ائمه د قول په شان نقل دي. (۵)

د علماؤ پنځه اقوال: علامه ابن عبدالبر رحمته الله علیه په دې مسئله کښې د علماؤ پنځه اقوال نقل کړي دي هغوی فرمائی: وللعلماء في هذه المسألة خمسة أقوال: (أحدها): الكراهية لأن يتطهر الرجل بفضل المرأة. (والثاني): أن يتطهر المرأة بفضل وضوء الرجل. (والثالث): أمهما إذا شرعا جميعاً في التطهر فلا بأس به، وإذا خلت المرأة بالطهور فلا غير في أن يتطهر بفضل طهورها. (والرابع): أنه لا بأس أن يتطهر كل واحد منهما بفضل طهور صاحبه ما لم يكن الرجل جنباً، والمرأة حائضاً أو جنباً، وهو قول ابن عمر. (والخامس): وقد روي عن ابن عباس أنه سئل عن فضل وضوء المرأة فقال: هُنَّ أطف هنأله وأطلب رجلاً، وهذا جواب يجوز فضلها على كل حال، وهذا قول زيد بن ثابت وجمهور الصحابة والتابعين. (۶)

په دې مسئله کښې د علماؤ پنځه اقوال دي: ① چې سړې د ښځې نه پاتې شوو اوبوسره طهارت حاصل کړي. ② ښځه د سړې نه پاتې شوو اوبوسره طهارت حاصل کړي. دا دواړه صورتونه مکروه دي. ③ چې سړې او ښځه په یوځانې باندې طهارت حاصلول شروع کړي دا جائز دی البته که ښځه په ځان له ځانې کښې طهارت حاصل کړي نو بیا د سړې دهغې د پاتې شوو اوبوسره طهارت حاصلولو کښې هیڅ خیر نشته دي. ④ سړې که جنبی نه وی او ښځه حائضه یا جنبه نه وی نو بیا په

(۱) المنهاج: ۲۲۷/۴ عمدة القاری: ۱۲۶/۳ فتح المالک: ۳۰۰/۱.

(۲) فیض الباری: ۴۵۳/۱.

(۳) المنهاج: ۲۲۷/۴ عمدة القاری: ۱۲۶/۳ الاستذکار: ۲۰۹/۱.

(۴) المنهاج: ۲۲۸/۴-۲۲۷ عمدة القاری: ۱۲۶/۳.

(۵) المنهاج: ۲۲۸/۴ عمدة القاری: ۱۲۶/۳، ۲۹۱.

(۶) الاستذکار: ۲۱۰/۱ عمدة القاری: ۱۲۶/۳.

- دوی کنبې هریو د بل نه پاتې شوو او بوسره طهارت حاصلولې شی دا د ابن عمر رضی الله عنهما قول دی. ⑤
- د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما نه روایت دی چې دهغه نه د ښځې د اودس نه پاتې شوو او بوباره کنبې پوښتنه او کړې شوه نو هغوی او فرمائیل چې هغه (ښځې) د ښکلې بندونو والا او پاکیزه خوشبونی والا وی دهغوی د طرف نه دا جواب د ښځو د پاتې شوو او بوسره په هر حال کنبې په جواز د طهارت باندې مبنی دی او هم دغه د حضرت زید بن ثابت رضی الله عنه او جمهور صحابه کرامو او تابعینو قول دی
- یو اعتراض او جواب: که چرې څوک دا او وانی چې په حدیث کنبې خود ښځې نه پاتې شوې او بوسره د غسل کولو نه منع کړې شوې ده؟ نو ددې جواب دادې چې امام طحاوی رحمته الله فرمائی چې محدثینو ددې حدیث اسناد مرفوع نه دی گرځولی که چرې رفع ثابت نه هم شی نو هغه منسوخ ده. ⑥
- ددې مسئلې تفصیلات کتاب الوضوء باب وضوء الرجل مع امرأته وفضل وضوء المرأة کنبې تیر شوې دی.
- د حدیث باب نه مستنبط شوی احکام: د حدیث باب نه دا لاتدیني احکام مستنبط شوی دی:
- ① داودی د حدیث باب نه د سړی او ښځې د یو بل شرمگاه ته د کتلو په جواز باندې استدلال کړې دی. (د دې تائید د ابن حبان رحمته الله د روایت نه هم کیږي په کوم کنبې چې حضرت عطاء رضی الله عنه د حضرت عائشه رضی الله عنها نه دې باره کنبې تپوس او کړو نو هغې په جواب کنبې حدیث باب بیان کړو. (د دې مسئلې تفصیل باب مذکور لاتدې تیر شوې دی.
- ② د سړی او ښځې په یولوښی سره اودس او غسل کول جائز دی او په دې باندې اجماع ده. ⑦
- ③ د ښځې د سړی نه پاتې شوو او بوسره طهارت حاصلول جائز دی. ⑧
- ④ جمهور علماؤ او ائمه ثلاثه رحمته الله په نیز د سړی د ښځې نه پاتې شوو او بوسره طهارت حاصلول جائز دی البته د امام احمد بن حنبل رحمته الله په نیز که ښځې ځان له ځانی کنبې اوبه استعمال کړې وی نویاد سړی د پاره دهغې د پاتې شوو او بوسره طهارت حاصلول جائز نه دی. ⑨
- ⑤ د جنبی د لاس پاک کیدل (که په هغې باندې څه ظاهري نجاست نه وی لگیدلې) ⑩
- ⑥ د جنبی او حائضه نه پاتې شوو او بوباکیدل. ⑪ (اوددوی نه بچ شوو او بوسره د غسل او اودس صحیح کیدل.) ⑫
- ⑬ د فقهائو په دې خبره باندې اجماع ده چې د سرو زرو او سپینو زرو نه علاوه په ټولو لوښو سره اودس کول (طهارت حاصلول) جائز دی. ⑭

① شرح الکرمانی: ۱۱۴/۳ عمدة القاری: ۲۹۱/۳ تحفة الباری: ۲۹۱/۱.

② فتح الباری: ۴۸۰/۲ عمدة القاری: ۲۹۱/۳ الكنز المتوارى: ۱۹۰/۳.

③ فتح الباری: ۴۸۰/۲ عمدة القاری: ۲۹۱/۳ التوشیح للسيوطی: ۲۴۲/۱.

④ عمدة القاری: ۲۹۱/۳ المنهاج: ۲۲۷/۴ تحفة الباری: ۲۱۹/۱.

⑤ شرح الکرمانی: ۱۱۴/۳ عمدة القاری: ۲۹۱/۳ المنهاج: ۲۲۷/۴.

⑥ شرح الکرمانی: ۱۱۴/۳ عمدة القاری: ۲۹۱/۳ المنهاج: ۲۲۷/۴.

⑦ الکونثر الجاری: ۴۰۸/۱.

⑧ عمدة القاری: ۲۹۱/۳.

⑨ شرح ابن بطلال: ۳۸۰/۱ شرح الکرمانی: ۱۱۴/۳.

⑤ دمسلمانانو په دې خبره باندې اجماع ده چه د اودس او غسل د پاره د اوبوڅه خاص مقدار لازمی اوضروری نه دې په دې کښې د طبائع فرق دې د چا د پاره چه څومره مقدار (که لږ وی او که زیات وی) کافی شی هغه صحیح دې. (۱)

⑥ د علماؤ په دې خبره باندې اتفاق دې چه (د اودس او غسل) اوبو کښې اسراف منع دې اگر چه طهارت حاصلونکې د نهر په غاړه ولې نه وی. (۲)

۳ - باب: الغسل بالصاع ونحوه

صاع او ددې په شان لوښو سره غسل کول

د ترجمه الباب مقصد: د دې ترجمه الباب په مقصد کښې د شراح حدیث نه متعدد اقوال نقل دی. د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه توجیه: د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په نیز ترجمه الباب مقصد صاع او ددې برابر لوښی د کولوسره غسل کول بیانول دی. هغه فرمائی: «باب الغسل بالصاع ونحوه أي: عمل الصاع ونحوه أي ما یقاربه» (۳) یعنی صاع او ددې برابر لوښی د کولوسره غسل کول بیان کښې.

د علامه عینی رحمته الله علیه رائي: علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد په دې باب سره غسل بالماء او د ډک شوی صاع په اندازه اوبوسره د غسل کولو حکم بیانول دی. ځکه چه صاع خود لرگی نه جوړ شوی یو لوښی ته وئیلی شی دا (نفس صاع) سره غسل ممکن نه دې (البته په دې کښې موجود اوبو سره غسل کولې شی). (۴) د صاحب تحفه علامه زکریا انصاری رحمته الله علیه او علامه قسطلانی رحمته الله علیه هم دغه رائي ده. (۵)

د علامه ابن رجب حنبلی رحمته الله علیه رائي: د علامه ابن رجب حنبلی رحمته الله علیه په نیز هم د ترجمه الباب مقصد داخودل دی چه د غسل د اوبو په مقدار کښې څه تحدید نشته دې. بلکه د صاع او دې په شان لوښو سره نیز دې چه څومره اوبوسره غسل کولې شی یعنی تقریب مراد دې تحدید نه دې. (۶)

د شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمته الله علیه رائي: حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه فرمائی: «لعله إشارة إلى أن تحديد الصاع الوارد في الأحاديث ليس بمحتوم بل المراد التقريب، كما يدل عليه لفظ الحديث: "بأناء نحو صاع" ولذا ذكر في الترجمة ونحوه وهو الأوجه» (۷)

امام بخاری رحمته الله علیه په ترجمه کښې ونحوه لفظ زیاتولوسره ددې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چه په احادیثو کښې چه کوم د صاع لفظ (غسل النبی صلی الله علیه وسلم باره کښې) وارد شوي دې هغه

(۱) المنتقى: ۱/۳۹۴ وجز السالك: ۱/۵۰۰.

(۲) فتح المالك بتبويب التمهيد لابن عبد البر على مؤطا الإمام مالك: ۱/۳۲۸ المنهاج: ۴/۲۲۷ وجز السالك: ۱/۵۰۲.

(۳) المنهاج للنووي: ۴/۲۲۷.

(۴) فتح الباری لابن حجر: ۲/۴۸۱.

(۵) عمدة القاری: ۳/۲۹۱.

(۶) تحفه الباری: ۱/۲۲۰ إرشاد الساری: ۱/۴۹۰.

(۷) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۴۴.

(۸) الأبواب والتراجم، ص: ۶۰ الكنز المتواری: ۳/۱۹۱.

د تحديد د پاره نه دې بلکه مراد د دې نيز دې نيز دې دې لکه د حديث الفاظ «لأنه لم يصاغ» په دې باندې دلالت کوي هم دغه توجيه اوجه ده. علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله هم دا توجيه اختيار کړې ده (۱).
د شيخ الحديث رحمته الله بيان کړې شوي يوبل احتمال: شيخ الحديث حضرت زکریا کاند هلوی رحمته الله يو بل احتمال هم بيان کړې دې: «وتمثل أنه أراد الرد على من قال: أن ذكر الصاع بيان للأناء لا الماء» (۲) په دې کښې دا احتمال هم دې چه امام بخاری رحمته الله ترجمه الباب خکه قائم کړو چه په هغه خلقو باندې رد اوکړې شی څوک چه دا وائی چه په حديث کښې د صاع نه لوبښې بيانول مقصود دې نه چه د اوبو (مقدار).

د علامه انور شاه کشمیری رحمته الله توجيه: حضرت علامه شاه انور شاه کشمیری رحمته الله فرماني چه امام بخاری رحمته الله غسل بالصاع عنوان د دې د خاص اهميت ښکاره کولو او په احاديثو کښې د دې د وارد کيدو په وجه قائم کړې دې چه کوم امور د حضور پاک په تعامل سره ثابت وی هغې ته خاص اهميت ورکول او ښکاره ذکر کول ډير مناسب دی.

د ائمه مجتهدین نه امام محمد رحمته الله چه کوم کوم اعتناء او اهتمام د دې امر کړې دې هغه بل چا نه دي کړې ځکه چه هغه د حديث او د دې اثر په اتباع کښې د صاع مقدار د غسل د پاره (او د مد مقدار د اودس د پاره) معتبر گرځولې دې سره د دې چه د دې مقصود هم تحديد او توقيت نه دي. (۳)
د صاع وضاحت: صَاع، صَوَاعٌ، بالكسر والضم او صَوَعٌ په لغت کښې پيمانه ته وائی د دې جمع اَصْوَعٌ، اَصْوَعٌ (همزه سره) صَوَعٌ او صِبْعَانٌ هم راځي. (۴)

د فقهاؤ په نيز د صاع مفهوم: د فقهاؤ په اصطلاح کښې صاع يوې پيمانې ته وائی چه په خرڅولو او اخستلو کښې د اندازې د پاره استعمالیږي. د ډيرو زياتو شرعی احکاماتو مدار هم په دې باندې دي. بعض حضراتو وئيلي دي چه صاع يولوښی ته وائی په کوم کښې چه اوبه څکلې شی. (۵)
دواړه خبرې صحيح دي چه صاع کله د پيمانه او کله د څکلو د لوبښی په توگه استعمالیږي او بغض وخت د دواړو کارونو د پاره استعمالیږي.

ابن منظور رحمته الله د عزيز مصر د صاع باره کښې هم دغه نقل کړی دی چه هغه د پيمانه او څکلو دواړو کارونو د پاره استعمالولی شوه. (۶)

د صاع مقدار: د ټولو فقهاء کرامو په دې باره کښې اتفاق دې چه صاع يوه داسې پيمانه ده په کوم کښې چه څلور مد راځي ليکن د مد په مقدار کښې اختلاف دي. امام شافعی رحمته الله او د حجاز فقهاء دې ته د يورطل او دريمي حصې برابر وائی.

خوا امام ابوحنيفه رحمته الله او فقهاء عراق په نيز يو مد دوه رطل عراقی برابر دي. لهذا د شوافع په نيز يو صاع پنځه رطل او ثلث وی او د احنافو په نيز د اتو رطل وی. (۷)

(۱) فضل الباری: ۲/۴۲۸.

(۲) الأبواب والتراجم، ص: ۶۰، الكنز المتواری: ۳/۱۹۱.

(۳) فیض الباری: ۱/۵۵۳.

(۴) القاموس المحيط ص: ۶۶۶ لسان العرب: ۷/۴۴۲ الصحاح ص: ۶۰۷.

(۵) الموسوعة الفقهية: ۲۷/۳۰۴، ۲۹۶/۳۸ القاموس المحيط ص: ۶۶۶ الصحاح ص: ۶۰۷.

(۶) لسان العرب: ۷/۴۴۲.

دَدی مسنلی بول تفصیلات کتاب الوضوء باب الوضوء بالماء لاندی اوگورنی.

الحديث الأول

۲۵۱- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ الصَّمَدِ قَالَ: حَدَّثَنِي شُعْبَةُ [ص: ۶۰]، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو بَكْرِ بْنُ خَفْصٍ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا سَلَمَةَ، يَقُولُ: دَخَلْتُ أَنَا وَأَخُو عَائِشَةَ عَلَى عَائِشَةَ، فَسَأَلَهَا أَخُوَهَا عَنْ غَسْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «قَدَعَتْ يَدَايَ نَحْوًا مِنْ صَاعٍ، فَأَغْتَسَلْتُ، وَأَقَاضْتُ عَلَى رَأْسِهَا، وَيَنْتَنَّا وَيَنْتَنُهَا حِجَابٌ» قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: قَالَ يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ، وَهَذَا، وَالْجَدِّي، عَنْ شُعْبَةَ، «قَدَرُ صَاعٍ» [حديث باب: ۱]

ترجمه: حضرت ابوسلمه رضی اللہ عنہ فرمائی چہ زہ او حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا (رضاعی) رور حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا خدمت تہ لارو. دھغی رور دھغی نہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د غسل بارہ کنبی پوشتنہ اوکرہ (چہ حضور صلی اللہ علیہ وسلم بہ غسل خنگہ کولو) نوہغوی (حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا) د صاع پہ شان یولوبنی (د اویو) راؤغوبستلو بیانی غسل اوکرو او پہ خپل سر باندی اوبہ اوبھیولی هغه وخت زمونږ او دھغوی پہ مینځ کنبی یوہ پرده لگیدلې وه. ابو عبد الله (امام بخاری رحمہ اللہ) وائی چہ یزید بن ہارون او بہز او جدی د شعبہ نہ قدر صاع (د یوصاع پہ اندازہ) الفاظ نقل کری دی.

تراجم رجال

عبد الله بن محمد: ^۲ دا ابو جعفر عبد الله بن محمد بن عبد الله بن جعفر بن يمان بن اخنس الجعفي، البخاري، المسندى دي. (۱)

د مسندی وئیلو وجه: دوی ته مسندی ځکه وئیلی شی چہ دوی به همیشه د مسند احادیثو په لتول او کوشش کنبی وو. مراسیل او منقطعات سره د هغوی هیڅ رغبت نه وو. (۱) امام حاکم رحمہ اللہ فرمائی دوی ته مسندی وئیلو وجه داده چہ هغوی په ماوراء النهر کنبی د ټولونه اول د حضرات صحابه کرامو رضی اللہ عنہم مسانید جمع کړی وو. (۱)

(۱) عمدة القاری: ۲۹۲/۳-۲۹۲/۴: ۵۹/۲ مجمع بحار الأنوار: ۳۶۷/۳.

(۲) الحديث أخرجه مسلم في صحيحه كتاب الحيض باب القدر المستحب من الماء في غسل الجنابة وغسل الرجل والمرأة في إناء واحد في حالة واحدة، وغسل أحدهما بفضل الآخر رقم: ۴۲۸، والنسائي في سننه، كتاب الطهارة، باب ذكر القدر الذي يكتفى به الرجل من الماء للغسل، رقم: ۲۲۷، وانظر جامع الأصول رقم: ۵۳۳ وكذلك تحفة الأشراف رقم: ۱۷۷۹۲.

(۳) ددوی مختصر حالات کشف الباری کتاب ایمان، باب أمور الإيمان لاندی تیر شوی دی اوگورنی کشف الباری: ۶۵۷/۱.

(۴) تهذيب الكمال: ۵۹/۱۶ تهذيب التهذيب: ۹/۶ کمال تهذيب الكمال: ۱۷۳/۸ سير اعلام النبلاء: ۶۵۸/۱۰

(۵) تهذيب الكمال: ۶۰/۱۶ سير اعلام النبلاء: ۶۵۹/۱۰

(۶) تهذيب التهذيب: ۱۰/۱۶ کمال تهذيب الكمال: ۱۷۳/۸.

اساتذہ و شیوخ: دہغوی پہ شیوخ کنبی ابراہیم بن عمر ابوالوزیر، ازہر بن سعد السمان، حسین بن علی الجعفی، حسین بن محمد المروزی، حفص بن غیاث، سفیان بن عیینہ، سلیمان بن حرب، ابوداؤد سلیمان بن داؤد الطیالسی، ابو عاصم الضحاك بن مخلد، عبدالرحمن بن مہدی، عبدالرزاق بن ہمام، عبدالصمد بن عبدالوارث، ابوعلی عبید بن عبدالمجید الحنفی، فضیل بن عیاض، معتمر بن سلیمان، وکیع بن الجراح، یحییٰ بن معین، یعقوب بن ابراہیم بن سعد، حرمی بن عمار، ابو عامر العقدی، یحییٰ بن آدم، وہب بن جریر، زہیر بن حرب، عمر بن علی، ابو عوانہ، یوسف بن الماجشون، فضیل بن سلیمان، عبید اللہ بن ثور او یونس بن محمد المودب وغیرہ رحمہم اللہ شامل دی.

تلامذہ: ددوی نہ روایت کونکو کنبی امام بخاری، امام مسلم، ابراہیم بن محمد مروزی، عبداللہ بن عبدالرحمن الدارمی، ابوزرعہ عبید اللہ بن عبدالکریم الرازی، ابو حاتم محمد بن ادیس الرازی، محمد بن نصر المروزی، محمد بن یحییٰ الذہلی، الحسن بن سفیان، محمد بن احمد ابن ہارون المصیصی وغیرہ رحمہم اللہ شامل دی. (صاحب الزہرہ وانی چہ امام بخاری رحمہ اللہ د عبداللہ بن محمد مسندی رحمہ اللہ نہ ۴۲ روایات نقل کری دی.)

د جلال شان او توثیق کنبی د ائمہ اقوال: احمد بن سیار مروزی رحمہ اللہ وانی چہ ابو جعفر مسندی رحمہ اللہ خپلہ علاقہ پریخوډہ او د دنیا پہ مختلفو ښارونو کنبی د حدیث پہ طلب کنبی اوسیدلو. هغه به د مسندی پہ لقب سره یادولی شو او هغه په اهل عدالت او صدق کنبی مشهور وو صاحب سنت و جماعت وو. اتفاق اوضبط دہغوی پیژندگلوو.

مروزی رحمہ اللہ وانی چہ ما هغه په واسط کنبی اولیدلو ښکلي قد و قامت د سرو ښته سپین او په ږیره لږ شان تور والي او د سکون او وقار والا وو.

امام حاکم رحمہ اللہ فرمائی عبداللہ بن محمد مسندی رحمہ اللہ د خپلې زمانې ماوراءالنہر بلا مقابلہ امام المحدثین وو. ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی صدوق. (ابن حبان رحمہ اللہ کتاب الثقات کنبی ددوی تذکرہ کری ده او فرمائی وکان متقناً.) یعنی عبداللہ بن محمد متقن وو. علامہ الخلیل رحمہ اللہ فرمائی الثقة المتفق علیہ. (خلف بن عامر رحمہ اللہ د امام بخاری رحمہ اللہ نہ نقل کری دی هغه فرمائی چہ ماته حسن بن شجاع او وئیل تاسو نہ حدیث څنگه پاتې کیدی شی چہ ته د هغه خزانه یعنی عبداللہ بن محمد رحمہ اللہ په صحبت کنبی اوسیرې.)

^۱ تهذيب الكمال: ۱۶/۶۰-۵۹ تهذيب التهذيب: ۹/۶ الجرح والتعديل: ۵/۱۹۸ سير اعلام النبلاء: ۱۰/۶۵۹

^۲ تهذيب الكمال: ۱۶/۶۰-۵۹ تهذيب التهذيب: ۹/۶ الجرح والتعديل: ۵/۱۹۸ سير اعلام النبلاء: ۱۰/۶۵۹

^۳ إكمال تهذيب الكمال: ۸/۱۷۳ تهذيب التهذيب: ۶/۱۰.

^۴ تهذيب الكمال: ۱۶/۶۱ تهذيب التهذيب: ۹/۶ سير اعلام النبلاء: ۱۰/۶۵۹

^۵ تهذيب التهذيب: ۶/۱۰ إكمال تهذيب الكمال: ۸/۱۷۳ سير اعلام النبلاء: ۱۰/۶۵۹

^۶ الجرح والتعديل: ۵/۱۹۸ تهذيب الكمال: ۱۶/۶۱ تهذيب التهذيب: ۹/۶.

^۷ كتاب الثقات: ۸/۳۵۴ تهذيب الكمال: ۱۵۶/۶۱ تهذيب التهذيب: ۹/۶.

^۸ تهذيب التهذيب: ۶/۱۰ إكمال تهذيب الكمال: ۸/۱۷۳

^۹ تاريخ بغداد: ۱۰/۶۶ تهذيب الكمال: ۱۶/۱ سير اعلام النبلاء: ۱۰/۶۶۰

وفات: محمد بن احمد بن محمد رحمته الله بن سليمان الحافظ فرماني «توفي يوم الخميس بست بقين من ذي الحجة سنة تسع وعشرين ومئتين» (١) يعني عبدالله بن محمد رحمته الله ذ زیارت په ورځ ۲۴ ذی الحجه ۲۲۹ هجري کښې وفات شوې. امام بخاري رحمته الله ذ ذی الحجه په خاني ذوالقعدة د وفات مياشت گرځولې ده. هغوی فرماني «مات يوم الخميس أول النهار، بست بقين من ذي القعدة سنة تسع وعشرين ومئتين» (٢) يعني عبدالله بن محمد ذ زیارت په ورځ د سحر وخت ۲۴ ذوالقعدة ۲۲۹ هجر کښې وفات شوې. د ابن حبان هم دغه راني ده. (٣) علامه ذهبي رحمته الله هم دا اختيار کړې دي. (٤)

عبدالصمد: دا عبدالصمد بن عبدالوارث بن سعيد بن ذکوان تميمي غنبري تنوري بصری رحمته الله دي. ددوی احوال کشف الباري کتاب العلم باب من أعاد ثلاثاً ليفهم عنه رومبي حديث لاندې تیر شوی دي. (٥) شعبه: دا امير المؤمنين في الحديث شعبه بن الحجاج بن الوردی عتکي واسطی بصری رحمته الله دي. ټول ائمه د دوی په جلالت شان او امامت باندې متفق دي. ددوی مختصر حالات کتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده د رومبي حديث لاندې تیر شوی دي. (٦)

ابوبکر بن حفص: دا ابوبکر عبدالله بن حفص بن عمر بن سعد بن ابي وقاص قرشي زهري مدني دي. دې په خپل کښت ابوبکر سره مشهور دي. (٧)

شيوخ حديث: ددوی په شيوخ حديث کښې انس بن مالك، حسن بن حسن بن علي بن ابي طالب ددوی پلار حفص بن عمر بن سعيد بن ابي وقاص، سالم بن عبدالله بن عمر، سلمان الاغر، شرحبيل بن السمط، عبدالله بن حسن بن حسن بن علي بن ابي طالب، عبدالله بن حسين، عبدالله بن عامر بن ربيعة، عبدالله بن عمر بن الخطاب، عبدالله بن محرز، عروه بن الزبير، عمر بن سعد بن ابي وقاص، محمد بن مسلم بن شهاب زهري، ابوسلمه بن عبدالرحمن، ابوعبدالله مولى بنى تيم بن مره، ابومصباح مقراني رحمهم الله دي. (٨)

تلامذه: دهغوی نه روايت کونکو کښې ابان بن عبدالله بجلي، بدر بن عثمان، بلال بن يحيى عيسى، حريث بن ابي مطر، زيد بن ابي أنيسه، سعيد بن ابي بردة بن ابي موسى، امير المؤمنين في الحديث شعبه بن الحجاج، عبدالله بن عثمان بن خثيم، عبدالرحمن بن عبدالله مسعودي، عبدالملك بن جريج، قيس بن سليم غنبري، محمد بن سوجه، ابوغسان محمد بن مطرف، مسعر بن کدام، المفضل بن لاحق، منصور بن المعتمر او ابواسرائيل ملائي رحمهم الله شامل دي. (٩)

(١) تاريخ بغداد: ١٠٠/٦٦٦ اكمال تهذيب الكمال: ١٧٣/٨.

(٢) تهذيب الكمال ١٦/٦١٦ تهذيب التهذيب: ٩/٦ سير اعلام النبلاء: ١٠٠/٦٦٠ تاريخ بغداد: ١٠٠/٦٦٠

(٣) كتاب الثقات: ٨/٣٥٤.

(٤) سير اعلام النبلاء: ١٠٠/٥٥٩.

(٥) كشف الباري: ٣/٥٧٨-٥٧٧.

(٦) كشف الباري: ١/٦٧٨.

(٧) التاريخ الكبير: ٥/٧٦ رقم الترجمة: ٢٠٠ تهذيب الكمال: ١٤/٢٣٤ الجرح والتعديل: ٥/٢١٤ تقريب التهذيب ص ٣٠٠: رقم ٣٢٧٧.

(٨) تهذيب الكمال: ١٤/٢٣٤ الجرح والتعديل: ٥/٢٢٥ ميزان الاعتدال: ٢/٤٠٩.

(٩) تهذيب الكمال: ١٤/٢٢٤ الجرح والتعديل: ٥/٢٢٥ ميزان الاعتدال: ٢/٤٠٩.

جلالت شان اوتوثیق کنبی دائمه اقوال: ابوبکر بن حفص رضی الله عنه تابعی دې ددوی شمیر په طبقه خامسه کنبی کیږي^(۱) امام نسائی رضی الله عنه ددوی توثیق کړې دی هغه فرماني ثقه^(۲) ابن حبان رضی الله عنه کتاب الثقات کنبی ددوی تذکره کړې ده اوفرمانی کان راوألعروة^(۳) یعنی ابوبکر بن حفص عروة بن الزبیر نه روایت کوی.

امام عجلې رضی الله عنه معرفة الثقات کنبی ددوی تذکره کړې ده او هغه نى ثقه گرځولې دې. ^(۴) حافظ ابن حجر رضی الله عنه تقرب التهذيب کنبی لیکلی دی چه هغه ثقه دې. ^(۵) علامه ابن عبدالبر رضی الله عنه فرماني «کان من أهل العلم والثقة، أجمعوا على ذلك» ^(۶) یعنی ابوبکر بن حفص رضی الله عنه اهل علم او ثقه خلقو نه وو دائمه په دې باندې اجماع ده.

ابوسلمه: دا ابوسلمه عبدالله بن عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه دې د مشهور صحابی رسول حضرت عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه او د مدینې منورې فقها سبعة نه یو فقیه او مشهور تابعی او محدث دې. ددوی تفصیلی حالات کتاب الإیمان باب صور رمضان احتساباً من الإیمان رومبی حدیث لاتدي ذکر کړې شوی دی. ^(۷)

شرح حدیث:

قوله: سمعتُ أبا سلمة يقول: دخلتُ أنا وأخو عائشة على عائشة رضي الله عنها

(حضرت ابوسلمه فرماني، څه او د حضرت عائشه رضی الله عنها «رضاعی» رور د حضرت عائشه رضی الله عنها په خدمت کنبی حاضر شو.

د يقول اعراب: علامه عینی رضی الله عنه فرماني چه يقول د حال کیدو د وجې نه محلاً منصوب دې. ځکه چه د صحیح قول مطابق سمعت صرف د یومفعول طرف ته متعدی کیږي^(۸) علامه قسطلانی رضی الله عنه همدا حال گرځولې دې^(۹)

البته د کومو حضراتو په نیز چه سمعت ددوو مفعولونو طرف ته متعدی کیږي لکه چه د ابوعلی فارسی قول دې دهغوی په نیز يقول (جمله) مفعول ثاني کیدو د وجې نه به محلاً منصوب وی. ^(۱۰)

^(۱) تقرب التهذيب ص: ۳۰۰.

^(۲) تهذيب الكمال: ۴۲۴/۱۴ میزان الاعتدال: ۴۰۹/۲.

^(۳) كتاب الثقات: ۱۲/۵ تهذيب الكمال: ۴۲۴/۱۴.

^(۴) معرفة الثقات باب الباء الموحدة: ۳۸۷/۲ مكتبة الدار بالمدينة المنورة.

^(۵) تقرب التهذيب ص: ۳۰۹ رقم الترجمة: ۳۲۷۷.

^(۶) إكمال تهذيب الكمال: ۳۰۸/۷ تهذيب التهذيب: ۱۸۹/۵.

^(۷) كشف الباري: ۳۲۵/۲-۳۲۳.

^(۸) عمدة القاري: ۲۹۳/۳.

^(۹) إرشاد الساري: ۴۹۰/۱.

^(۱۰) عمدة القاري: ۲۹۳/۳.

قوله :: أخوعائشة: حديث باب كنبى أخوعائشة نه كوم يورور مراددي حقيقى يا بل يو؟ د شراح حديث په دي باره كنبى اختلاف دي د داودى په نيز أخوعائشة نه عبد الرحمن بن ابى بكر الصديق (د حضرت عائشه رضي الله عنها حقيقى رور مراد دي. (بعض حضراتو ونيلى دي أخوعائشة نه د حضرت عائشه رضي الله عنها اخيافى (دمور شريك) رور الطفيل بن عبدالله مراددي. (حافظ ابن حجر رحمته الله علامه عيني رحمته الله او علامه قسطلانى رحمته الله فرمائى دا دواړه اقوال صحيح نه دي. (د

أخوعائشة نه رضاعى رور مراد دي: صحيح خبره دا ده چه په حديث باب كنبى أخوعائشة نه د حضرت عائشه صديقه رضي الله عنها رضاعى رور مراد دي لكه چه امام مسلم رحمته الله په طريق معاذ، امام نسائي رحمته الله په طريق خالد بن الحارث او ابو عوانه رحمته الله په طريق د يزيد بن هارون، امام شعبه رحمته الله نه روايت كړې دي په كوم كنبى چه «أخوها من الرضاة» (د حضرت عائشه رضي الله عنها رضاعى رور) صراحت موجود دي. (د

د رضاعى رور نه څوك مراددي؟ امام نووى رحمته الله فرمائى چه دلته د رضاعى رور نه عبدالله بن يزيد مراددي. (د

ددې دليل د امام مسلم رحمته الله هغه روايت دي كوم چه هغه كتاب الجنائز كنبى ابو قلابه عن عبدالله بن يزيد رضيع عائشه نه كتاب الغسل والاروايت نه علاوه يو بل روايت سره نقل كړې دي. (د حافظ ابن حجر او علامه عيني رحمته الله راټي: حافظ ابن حجر رحمته الله او علامه عيني رحمته الله ليكلى دي چه د امام مسلم رحمته الله د دي (پورته ذكر شوى) روايت نه دا نه لزميرې چه دلته په حديث باب كنبى هم دغه عبدالله بن يزيد مراد وي ځكه چه د حضرت عائشه رضي الله عنها يو بل رضاعى رور كثير بن عبید هم دي. امام بخارى رحمته الله الأدب المفرد كنبى (د او امام ابوداؤد رحمته الله په خپل سنن كنبى (د دهغه خوئى سعيد بن كثير په طريق باندې دهغه نه روايت نقل كړې دي.

(١) فتح الباري: ٤٨١/٢ عمدة القاري: ٢٩٣/٣.

(٢) فتح الباري: ٤٨١/٢ عمدة القاري: ٢٩٣/٣.

(٣) حواله سابق إرشاد الساري: ٤٩١/١.

(٤) قد مر تخريج الحديث لمسلم والنسائي آنفاً تحت حديث الباب، وأما حديث أبو عوانة فقد رواه في مسنده في كتاب الطهارة باب الأواني التي كان يغتسل منها رسول الله صلى الله عليه وسلم من الجنابة وصفة غسل رأسه من الجنابة دون سائر جسده: ٢٤٧/١ رقم: ٨٤٩ دار المعرفه بيروت، الطبعة الأولى ١٤١٩هـ - ١٩٩٨م.

(٥) المنهاج: ٢٢٩/٤ فتح الباري: ٤٨١/٢ عمدة القاري: ٢٩٣/٣ إرشاد الساري: ٤٩٠/١.

(٦) رواه مسلم في كتاب الجنائز باب من صلى عليه أربعون شفعا فيه رقم: ٩٤٧ ولفظه عن أبي قلابه عن عبدالله بن يزيد رضيع عائشة عن عائشة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "ما من ميت يصلى عليه أمة من المسلمين يبلغون مائة، كلهم يشفعون له، إلا شفعا فيه".

(٧) أخرجه البخاري في الأدب المفرد في باب الرفق في المعيشة ص: ١٢٧ رقم: ٤٧٣ دار السلام بيروت، وقال: حدثنا حرمي بن حفص قال حدثنا عبدالواحد قال حدثنا سعيد بن كثير بن عبید قال حدثني أبي قال: دخلت على عائشة أم المؤمنين رضي الله عنها فقالت: أمسك حتى أخطى نقبتي، فأمسكت، فقلت: يا أم المؤمنين لو خرجت فأخبرتكم لعدتوه منك بخلاً، قالت: أبصر شائك إنه لا جديد لمن لا يلبس الخلق.

بیاعلامه عینی ﷺ فرمائی چه دلتہ ددوی نہ یوہم متعین نہ دے آخوہا (اطلاق) نہ دا اقرب دے چه عبد الرحمن بن ابوبکر ﷺ مرادوی (سرہ ددے چه دمسلم وغیرہ نہ معلومہ شوہ چه دا رضاعی رور وو) اودمسلم وغیرہ د بل روایت نہ دا نہ لازمیری چه ہفہ عبد اللہ بن یزیدوی خکہ چه دحضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ چه چاد رسول اللہ ﷺ د غسل بارہ کنبی سوال کرے وو دا ضروری نہ دہ چه ہم ہفہ دے وی دچانہ چه امام مسلم ﷺ پہ طریق د ابوقلابہ کتاب الجنائز کنبی روایت نقل کرے دے. نولکہ چه خلاصہ داشوہ چه «آخوہا» نہ خوک متعین کس مراد نہ دے ددغہ دوارو رضاعی رونرونہ ہم خوک کیدہشی او ددوی نہ علاوہ ہم خوک (رور) کیدے شی.

حافظ ابن حجر ﷺ اوفرمائیل چه عبد اللہ بن یزید بصری دے اوکثیرین عبید کوفی دے نو آخوہا کنبی ددے خبرے ہم احتمال شتہ چه ددغہ دوارو نہ یومرادی یاد دے دوارونہ علاوہ بل خوک وی. (۱)

علامہ شبیر احمد عثمانی ﷺ فتح الملہم کنبی دا توجیہ اختیار کرے دہ. (۲)

د آخوعائشہ د عطف سرہ متعلق بحث: د آخوعائشہ عطف دخلت کنبی ضمیر مرفوع د متصل د کولو دپارہ انا ضمیر مرفوع منفصل د تاکید پہ توگہ راورلے شو دے دپارہ چه د آخوعائشہ عطف د خلت باندے صحیح شی. خکہ چه دنحو قاعدہ دہ چه ضمیر مرفوع متصل (کہ بارز وی اوکہ مستتر) باندے عطف صحیح کولو دپارہ ضروری دی چه ددے نہ پس د تاکید دپارہ ضمیر مرفوع منفصل راورلے شی. (۳) لکہ چه (لَقَدْ كُنْتُمْ أَتَمَّ آبَاءَ وَكُمُ) (۴) کنبی د آباء کم عطف کولو دپارہ اتم ضمیر مرفوع منفصل د تاکید دپارہ راورلے شوے دے. (۵)

قوله: فسألها أخوها عن غسل النبي صلى الله عليه وسلم: حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا رضاعی رور دہغے نہ د رسول اللہ ﷺ د غسل بارہ کنبی پوښتنہ اوکرہ. ابوذر، ابوالوقت، أصیلی او ابن عساکر پہ نسخو کنبی غسل النبي پہ خانی غسل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الفاظ دی. (۶)

قوله: فدعت بلأاء نحواً من صاع: حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا د صاع پہ شان یولونبی (داویو) راؤ غوښتلو. دعت، دلتہ طلبت پہ معنی کنبی دے یعنی راوئی غوښتلو. (۷)

د نحواً اعراب: د کریمہ پہ روایت کنبی نحواً منصوب دے او د باقی حضراتو پہ روایت کنبی تنوین سرہ مجرور دے. (۸) د مجرور کیدو پہ صورت کنبی نحو د إناء صفت جوړی (تقدیری عبارت به داسی شی لَقَدْ دَعَتْ بِإِئَاءٍ نَحْوِ كَالنَّحْوِ صَاعٍ) (۹)

(۱) عمدة القاری: ۳/۲۹۳.

(۲) فتح الباری: ۴۸۱/۲.

(۳) فتح الملہم: ۷۸/۳.

(۴) عمدة القاری: ۲۹۳/۳ [ارشاد الساری: ۴۹۱/۱].

(۵) سورة الأنبياء: ۵۴ الشعراء: ۷۶.

(۶) عمدة القاری: ۴۹۱/۳.

(۷) [ارشاد الساری: ۴۹۱/۱].

(۸) شرح الکرماني: ۱۱۴/۳.

(۹) فتح الباری: ۴۸۱/۲ عمدة القاری: ۲۹۳/۳ [ارشاد الساری: ۴۹۱/۱].

دمنصوب کیدو په صورت کښې دوه احتمال دی: ① نحواً ب، صفت جوړېږي دَ إِنْءِ او إِنْءِ دَ دَعَتْ مفعول به کیدو دَ وجې نه محلاً منصوب وی. (تقدیری عبارت، به داسې شی فدعت إِنْءِ نحواً إِنْءِ من صاع، ② دویم احتمال دادې چې نحواً دَ أعنی فعل محذوف، مفعول به وی (نو تقدیری عبارت به داسې شی فدعت إِنْءِ، أعنی نحواً إِنْءِ من صاع، ③ منصوب او مجرور دواړو حالتونو کښې به مفهوم هم یووی یعنی حضرت عائشه رضی الله عنها دَ صاع په شان یولوښې راوغوښتو.

قوله: فاغتسلت وأفاضت على رأسها وبيننا وبينها حجاب: هغې (حضرت عائشه رضی الله عنها) غسل اوکړو او په خپل سرباندي ئی اوبه اوبه یولې په داسې حال، کښې چه زمونږ اودهغې په مینځ کښې پرده وه. أفاضت: أفاضت ای أسالت الماء علی رأسها یعنی حضرت عائشه رضی الله عنها په خپل سرباندي اوبه اوبه یولې ^(۲) په کثرت سره اوبه بهیولوته أفاض الماء وائی ^(۳) أفاضت علی رأسها دا جمله فاغتسلت دپاره د تفسیر په شان ده. ^(۴) مطلب دا شوه چه حضرت عائشه رضی الله عنها لکه چه دغسل شروع په سرباندي د اوبو بهیولونه اوکړو.

قوله: بيننا وبينها حجاب: راوی وائی چه زمونږ اود حضرت عائشه رضی الله عنها په مینځ کښې پرده وه. بیننا و بینها حجاب صراحت نه منکرین حدیث او روافض وغیره ټول مزعومه اعتراضات ختمیږي. ^(۱) بیننا و بینها حجاب، دا جمله (د کوفیانو په نین) فاغتسلت نه او (بصريانو په نین) أفاضت نه حال واقع کیږي. ^(۲) د راوی سائل او حضرت عائشه رضی الله عنها خپل مینځ کښې رسته او تعلق: حضرت عائشه رضی الله عنها د حدیث باب د راوی حضرت ابوسلمه بن عبدالرحمن ترور ده. ځکه چه د حضرت عائشه رضی الله عنها خورام کلثوم بنت ابی بکر رضی الله عنه ابوسلمه له پینې ورکړی وو. دادهغې رضاعی خوئی وو. دغه شان د رسول الله صلی الله علیه و آله د غسل باره کښې تپوس کونکې د حضرت عائشه رضی الله عنها رور وو سره ددې چه ددې خبرې تعیین نه دې شوې چه هغه ئی حقیقی رور وو که رضاعی رور ئی و. ^(۳)

د روافض او منکرین حدیث بې ځایه اعتراض: به ض خلق روافض او منکرین حدیث د امام بخاری رحمه الله ددې روایت په شان په ام المؤمنین حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها باندې د بې ځایه اعتراض کولو

^(۱) فتح الباری: ۴۸۱/۲ عمدة القاری: ۲۹۳/۳ إرشاد الساری: ۴۹۱/۱ التوشیح علی الجامع الصحیح للسيوطی: ۲۴۳/۱.

^(۲) فتح الباری: ۴۸۱/۲ عمدة القاری: ۲۹۳/۳ إرشاد الساری: ۴۹۱/۱ التوشیح علی الجامع الصحیح للسيوطی: ۲۴۳/۱.

^(۳) عمدة القاری: ۲۹۳/۳.

^(۴) المغرب فی ترتیب المغرب: ۱۵۴/۲ لسان العرب: ۱۰/۳۶۶ الصحاح للجوهري ص: ۸۳۰ النهاية لابن الأثير: ۴۰۴/۲.

^(۵) عمدة القاری: ۲۹۳/۳.

^(۶) سیاتی التفصیل.

^(۷) عمدة القاری: ۲۹۳/۳.

^(۸) شرح الکرمانی: ۱۱۴/۳ فتح الباری للقسطلانی: ۸۱/۲ عمدة القاری: ۲۹۳/۳ المنهاج للنووی: ۲۲۹/۴.

کوشش کوی چه امام بخاری رحمته الله د هغې طرف ته په حدیث کښې دا منسوب کړی دی چه هغې خلقتو ته غسل کولو سره اوخودل. دا نعوذ بالله د بې حیایۍ خبره ده ځکه چه که دغه خلقتو ته عملاً خودل وو نوډ پردې لگولوڅه ضرورت وو اوکه چرې ښکاریدل نوډ معترض مدعابه ثابتۍ شی چه داسې کول د بې حیایۍ په زمره کښې راځي. دایمان د حقیقت نه محروم دا بې بصیرت اوډ صحابه کرامو د ښمنان طعن کونکي خلق صحابه رضی الله عنهم دپاره احادیثونه دخپلې خوښې مفهوم راویستلو دپاره ډیر د غلطې طریقې استعمالولونه هم نه منع کیږي سره ددې که دهغوی دا اعتراض کولو هډو څه بنیادهم نه وی بهرحال ددې مزعومه اعتراض د جواب نه وړاندې د تمهید په توگه دحضرت عائشه صدیقہ رضی الله عنها مختصراً علمی مقام اوحضرات صحابه کرامو اوډ تابعینو د شریعت دمسئلو د پیژندلو دپاره اوډ معلومولو دپاره هغوی ته رجوع کول بیانول به مفیدوی.

دحضرت عائشه رضی الله عنها علمی مقام اوډ صحابه کرامو دهغې طرف ته رجوع: دحضرت عائشه رضی الله عنها نه لونی څوک د قرآن مجید، میراث او حلال حرام د مسئلوماهرنه وو. عروه ابن الزبیر رضی الله عنهما وائی چه مادحضرت عائشه رضی الله عنها نه لونی څوک عالم نه دې لیدلې چه د قرآن پاک فرانس، حلال او حرام، شعر، دغریو واقعات او په انساب کښې دهغې نه څوک ماهروی. (۱)

علامه ابن کثیر رحمته الله فرمائی چه حضرت عائشه رضی الله عنها نه یوازې په ازواج مطهرات کښې بلکه دتولو ښځونه زیات د دین علم لرلو. امام زهري رحمته الله فرمائی که چرې تولې ازواج مطهرات اوډ تولو ښځو علم یو طرف ته وی او بل طرف ته د حضرت عائشه رضی الله عنها علم وی نو هغه افضل دې یعنی دهغوی نه زیات دې. (۲) حضرت ابوموسیٰ اشعری رضی الله عنه فرمائی چه د حضور پاک صحابه کرامو ته به کله د حدیث متعلق څه اشکال پېښیدو نوډ حضرت عائشه صدیقہ رضی الله عنها نه په پوښتنه کولو سره به دهغې حل ضرور راوتلو. (۳)

د اعتراض جواب: هم ددې پس منظرلاتدې د حدیث راوی ابوسلمه او حضرت عائشه رضی الله عنهما رور د ام المؤمنین نه د حضور پاک د غسل (اوبو) باره کښې سوال اوکړو نوهغې د وضاحت اوکړو. په دې روایت کښې خونه امام بخاری رحمته الله د ام المؤمنین طرف ته څه غلطه خبره منسوب کړې اونه دحضرت عائشه رضی الله عنها دعمل نه څه داسې شک معلوم شوې دې. بلکه د راوی حدیث حضرت ابوسلمه رضی الله عنه الفاظ «بيننا وبينها حجاب» بالکل واضحه او بې دورو خبره ده او په صراحت سره ښائی چه دغسل عمل د پردې نه شاته اوشو په دې سره نه خو په حضرت عائشه رضی الله عنها باندې څه الزام لگیدي شی او نه په امام بخاری رحمته الله باندې څه خبره راتلې شی.

د معترضینو د فاسدگمان برعکس امام بخاری د حدیث ددې خبرې د وضاحت کولو دپاره روایت کړې دې چه حضور پاک به د صاع په شان یولونښی سره غسل کولو او په دې باره کښې د اوبو څه خاص تحدیدنشته دې لکه چه امام بخاری رحمته الله ترجمه الباب «باب الغسل بالصاع ونحوه» سره بالکل واضح اوښکاره دې. شراح حدیث دداسې ممکنه مزعومه اعتراض دوه شان جواب ورکړي دې.

(۱) حلیۃ الأولیاء: ۲/۵۰-۴۹.

(۲) البداية والنهاية: ۸/۹۷.

(۳) البداية والنهاية: ۸/۹۷.

د قاضی عیاض رحمته او امام قرطبی رحمته جواب: رومبې جواب قاضی عیاض رحمته او امام قرطبی رحمته ورکړې دي کوم چه شراح حدیث په عام توگه باندې نقل کړې دي چه د حدیث راوی ابوسلمه رحمته اوسائل د حضرت عائشه رضی الله عنها د محارم نه وو د چا د پاره چه سر او د بدن پورتنی حصه کتل جائزو وو. د حدیث ظاهري هم دغه دي چه دي حضراتو د حضرت عائشه رضی الله عنها د غسل عمل او کتلو یعنی سر وینخل او د بدن پورته حصه ست او اوږو باندې، اوبه بهیولو مشاهده نئ او کړه ځکه چه که هغوی ددې مشاهده نه کوله نو بیا د حضرت عائشه رضی الله عنها اوبه راغوبستل د هغوی په موجودگي کنبې د غسل او طهارت د عمل کولو هیڅ معنی نه وه او که چرې عائشه صدیقه رضی الله عنها په پرده کنبې د اعمال کولو نو زبانی خودلو او دې کنبې به هیڅ فرق باقی نه پاتې کیدلو لهذا عائشه رضی الله عنها د اعمال په پرده کنبې پاتې کیدو سره او کړو په داسې حال کنبې چه د بدن هغه حصه (یعنی سر او اوږو) نه علاوه دکوم طرف ته چه محرم له نظر کول جائز نه دی هغه پټ وو. علامه عینی رحمته فرماني چه د حضرت عائشه رضی الله عنها په دې عمل سره دا ثابته شوه چه عملی تعلیم او تعلم مستحب دي ځکه چه دا د زبانی تعلیم نه زیات واضح او مؤثر وی. (۲)

د علامه گوراني رحمته جواب: علامه احمد بن اسماعیل بن عثمان بن محمد گوراني رحمته فرماني چه د قاضی عیاض رحمته وغیره جواب زما په نیز محل نظر دي ځکه چه د محارم د بدن پورتنی حصې ته کتل سره ددې چه جائز دی لیکن داعام خلق هم نه خوښوی چه ددې نسبت مجسم حیا حضرت عائشه رضی الله عنها طرف ته او کړې شی. باقی پاتې شوه خبره د لوبنی نوهغه نئ ځکه او غوښتلو چه دې سره دي حضراتو ته د حضور پاک د غسل د اوبو مقدار اوبشائی. هغې د دوي د پاره باقاعاده غسل نه دي کړې کیدې شی چه د هغې د وړاندې نه د غسل کولو اراده وی او په اتفاقی توگه سره دا دواړه حضرات هم راغلې وی او د حضور پاک د غسل باره کنبې نئ تپوس او کړو او په دې کنبې هیڅ شک نشته دي چه حضرت عائشه رضی الله عنها سره ددې چه په پرده کنبې غسل او کړو لیکن دا د زبانی تعلیم نه زیات ابلغ وو. (۳) د عرف او محاوره رعایت: د شراح حدیث ددې جوابونو نه یو طرف ته یو جواب داهم ورکولې شی چه د حدیث راوی کوم تعبیر اختیار کړې دي هغه د عرف او عام محاورې په بنیاد باندې دي په دې سره دا نه لزمیرې چه هغوی د حضرت عائشه رضی الله عنها د غسل مشاهده هم کړې وی. ځکه چه په عرف کنبې د چا نه کله داسې سوال کولې شي چه په څومره مقدار اوبوسره غسل کولې شی؟ یا فلانکی به په څومره اوبوسره غسل کولو؟ نو که ددې په جواب کنبې هغه په مخصوص لوبنی کنبې اوبوسره عملاً غسل کولوسره راشی او اوبشائی چه په دومره مقدار سره نئ غسل کړې وو نو په دې سره دا نه لزمیرې چه تپوس کونکو هغه لیدلې وی. دغه شان به دلته هم شوې وی. بل دا چه راوی پخپله دا وائی چه «وینها حجاب» یعنی زمونږ او د هغې په مینځ کنبې پرده وه نو بیا د خپل طرف نه د اعتراض کولو څه

(۱) التوضیح لابن لملقن: ۵۵۵/۴ شرح الکرمانی: ۱۱۵/۳ فتح الباری: ۸۱/۲ عمدة القاری: ۲۹۲/۳ المنهاج: ۲۲۹/۴ فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۴۴/۱.

(۲) عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

(۳) الکونر الجاری الی ریاض احادیث البخاری: ۴۱۰/۱-۴۰۹.

ضرورت دې؟ دا بغیر ددې نه چه هغه نفوس قدسیه سره د عداوت او دشمنی د اظهار کولو نه بل هیڅ نه دی.^(۱)

ددې نه علاوه که ددې حضراتو په حضرت عائشه رضی الله عنها باندې نظر پریوتلې هم وی نو په دې کښې په شرعی نقطه نظر سره هیڅ حرج نشته دې. ځکه چه دا دواړه د هغې د محارم نه دی او ددوی دپاره د بدن پورتنی حصې طرف ته نظر کول شرعاً جائز وو. (کما من ان شاء الله وړاندې به ددې مسئلې وضاحت راځي چه د محارم دپاره کومو اندامونو طرف ته نظر کول شرعاً جائز دی.

د ابن رجب حنبلی رحمته الله او علامه گنگوهری رحمته الله وضاحت: بیاد شرح حدیث نه علامه ابن رجب حنبلی رحمته الله او علامه رشید احمد گنگوهری رحمته الله ددې خبرې وضاحت کړې دې چه حضرت ابوسلمه رضی الله عنه هغه وخت نابالغ او وړوکې ماشوم وو. (دا خبره هم په معاشره کښې په عام توگه خوره ده چه د خاندان مشران خپلو کشرانو ته د ډیرو زیاتو خبرو عملی تعلیم ورکوي. که چرته عائشه رضی الله عنها د خپل محارم نه یو ماشوم ته په پرده کښې پاتې کیدو سره د حضور پاک د غسل تعلیم ورکړې دې نو په دې کښې څه حرج دې او که چرې د هغه نظر هم پریوتلې وی نو د بدن په هغه حصه باندې دکوم چه د محارم دپاره کتل شرعاً جائز هم دی لکه سر او اوږه وغیره.

(۱) علامه ډاکټر خالد محمود صاحب (پی ایچ ډی لندن) په آثار الحدیث (۴۳۲/۲-۴۳۱) کښې حدیث غسل ام المؤمنین باندې یو اعتراض لاندې لیکلی دی: په حدیث باندې د پوهیدو په ځانې عرف او محاوره استعمالول هم مخې ته کیږدلي کیږي مثلاً په دوو کسانو کښې په دیاتدارنې سره په دې موضوع باندې جگړه اوسوه چه د لامبلو دپاره کم نه کم څومره اوبه کیدل پکار دی؟ یوکس اوونیل چه زه په دوه سیره ابوسره لامبلی شم بل اوونیل چه داسې نه شی کیدې، ته لامبلوسره اوبنایه هغه دوه سیره اوبه اخستو سره خلوت ته لاړو ونی لامبل راغلو ونی ونیل ما په دوو سیرو ابوسره پوره غسل اوکړو. د یوبل په دیاتدارنې باندې نې پوره اعتمادوو. اوس که رومبې سرې دا وانی چه سرې په دوه سیره ابوسره لامبلی شی او فلانکی سرې زما په وړاندې په دوو سیرو ابوسره لامبلی دی نو په داسې موقعو باندې به د خبر اترو دا انداز غلط نه وی. نه به ددې په وړاندې دا خبره غلطه وی. مخامخ لامبلوسره داسې لامبل خودل مراد دی نه دا چه رومبې د هغه بل په وړاندې بریند شوي وو اوبالکل نې دهغه په وړاندې لامبلی وو. چه په حدیث کښې داسې څه واقع راځي نومنکرین حدیث دې ته په ډیر وړوکی سوچ سره سوچ کوي او نه پوهیږي چه په دنیا کښې د تجربې اومافی الضمیر د اظهار دپاره د عرف اوماحول څومره پیمانې استعمالولې شی. ولې په دې حدیث په دې قسم پیمانه سره نه شی پوهیدلي؟

دام المؤمنین عائشه رضی الله عنها خورنې ابوسلمه رضی الله عنه او د هغې رور (رضاعی) عبدالله بن یزید د هغوی په خدمت کښې حاضر شو. رور د حضرت ام المؤمنین نه تپوس اوکړو حضور پاک به په څومره اوبو سره غسل کولو. هغې اوبه راوغوښتلې چه یوصاع (یوه پیمانه) وې او غسل نې اوکړو اوبه خپل سرباندې نې اوبه اوبهیولې. په صحیح بخاری کښې دلته په صراحت سره نقل دی چه دام المؤمنین د هغې د رور او خورنې په مینځ کښې پرده وه. په دې تصریح سره خبره هغه ځانې ته راځي کومه چه مونږه کړې ده. مگر منکرین حدیث دی چه دا حدیث (ددې پردې د بحث نه یو طرف ته کولوسره) په ډیر سپکاوی سره نه صرف پیش کوي بلکه په دې حواله سره دخپل منکرین حدیث کیدو باندې فخر هم کوي.

(فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۴۴۱ لامع الدراری: ۲/۲۰۷ الكنز المتواری: ۳/۹۱۱.

دامام قرطبی رحمہ اللہ رائی: علامہ ابن رجب حنبلی رحمہ اللہ دامام قرطبی رحمہ اللہ نہ نقل کری دی چه د مسلّم شریف پہ روایت کنبی د راوی د ازواج معلہرات د ویستود کیفیت بارہ کنبی خبرور کول پہ دی خبرہ باندی دلالت کوی چه هغه صرف د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا ویستہ لیدلی وو اود محارم دپارہ ددی پہ جواز کنبی دچاهم اختلاف نشته دی. بغیر ددی نہ چه د ابن عباس رضی اللہ عنہما نہ د کراحت یو قول نقل کولی کیری. حضرت مولانا رشید احمد گنگوہی رحمہ اللہ هم کالرأس ونیلوسر دی خبری طرف تہ اشارہ کپی دہ چه هغه صرف سر لیدلی دی. (۱)

هیا او احتیاط: دی نہ علاوه داخبرہ هم تولوتہ معلومہ دہ چه په هغه زمانہ کنبی د نن صبا په شان مکمل بندی غسل خانې نہ وی اود حضور پاک عام ہدایت هم دا وو چه د غسل وخت کنبی ستر پت ساتنی لکہ څنگہ چه خپلہ امام بخاری رحمہ اللہ «باب التستر فی الغسل عند الناس» پہ عنوان سرہ باب هم قائم کړی دی. نوآیا داممکن دی چه حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا د حضور پاک د تعلیماتو خلاف عمل کړی وی داسی سوچ هم نہ شی کیدی. بیا دا ضروری خونه دی چه عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا د لباس نہ بغیر غسل کړی وی. په یو صحیح روایت کنبی هم نہ ددی صراحت شته اونه په کنایہ سرہ ددی خبری اشارہ ملاویری. اقرب هم دادی چه د هغی دا غسل د لباس اغوستلو پہ حالت کنبی وو. لہذا د یو شرعی مسئلې د تعلیم دپارہ کپړی اچولوسرہ پتیدل او په پرده کنبی کیدل، په دی باندی اعتراض کولو پہ خانی د هغی پہ حیا او احتیاط باندی دلالت کوی.

د صحابہ کرامو او تابعینو عدم نکیر: کہ په واقعہ حال کنبی د معترض د باطل گمان مطابق څہ خبرہ د اعتراض قابلہ شوې هم وی او هغه او منلې هم شی نو هغه شرعاً یا عرفاً څہ قابل اعتراض خبرہ نہ دہ او کہ چرې داسی وی نو عقل داخبرہ نہ منی چه په خیر القرون کنبی موجود صحابہ کرام او پخپلہ راوی او سائل پہ دی باندی څہ نکیر نہ کولو او خاموشی ئی اختیارولی حاشا وکلا.

دا پرېردنی کہ په دی روایت باندی داسی څہ اعتراض وی نو د امت اساطین اهل علم نہ به یونہ یو کس ضرور دی طرف تہ توجه کولہ اود دی قابل اعتراض کیدل به ئی بیانول. لیکن ترنتہ پورې چا هم دا روایت او د دی الفاظ قابل اعتراض نہ دی گنرلی نو ددی مطلب دا واضح دی چه معترض صرف اوصرف په خپل زړہ کنبی موجود بغض او کینې د اظهار کولونہ علاوه بل هیڅ نہ کوی.

د خراب فطرت د پارہ هیڅ دلیل مفید نہ دی: خبرہ داده چه د یونیک او سلیم الفطرت سړی دپارہ هم دومرہ کافی دی چه د حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا د پاکدامنی او حیا بیانولودپارہ الله تعالی قرآن پاک نازل کړو اود نبی پہ خلہ باندی د هغی تعریف او توصیف بیان کړی دی. او کہ یو خراب فطرت اود ایمان د حقیقت نہ محروم وی نو د هغه دپارہ خونه د الله تعالی کلام کافی کیدی شی او نہ د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ارشادات مفید ثابتیدی شی.

حدیث باب کنبی سوال د غسل د کیفیت بارہ کنبی وو کہ د کمیت بارہ کنبی؟ د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ د هغی روود حضور پاک د غسل بارہ کنبی چه کوم سوال کړی وو هغه د کیفیت غسل بارہ کنبی وو؟ یا د کمیت ماء (د اوبو د مقدار) بارہ کنبی وو؟ په دی بارہ کنبی د شراح حدیث دواړہ شان اقوال دی:

(۱) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۴۴.

(۲) لامع الدراری: ۲۰۷/۲ الكنز لامتواری: ۳/۱۹۳.

دحافظ ابن حجر رحمته وائی: حافظ ابن حجر رحمته لیکلی دی چه د آخو عائشه سوال کیفیت او کمیت دواړو باره کښې وو هغه فرمائی: «ولما كان السؤال محتملاً للكيفية والكمية، ثبت لها ما يدل على الأمرين معاً، أما الكيفية: فبالاقتصار على إفاضة الماء، وأما الكمية: فبالاكْتِفَاء بالصاع» (۱)

یعنی په سوال کښې د غسل د کیفیت او کمیت دواړو احتمال وو نو په حدیث کښې د حضرت عائشه رضی الله عنها عمل هم په دواړو باندې دلالت کوی د کیفیت باره کښې سر او بدن باندې اوبه بهیول خودل او کمیت یو صاع باندې اکتفا کولو سره ښکاره کړل.

د علامه عینی رحمته وائی او په حافظ صاحب باندې رد: علامه عینی رحمته د حافظ صاحب دا خبره رد کړې ده چه سوال د کیفیت او کمیت دواړو باره کښې وو. هغوی فرمائی سوال صرف د کیفیت غسل باره کښې وو مونږ دا نه منو چه سوال د کمیت ماء باره کښې هم وو. نور فرمائی «ولكن سلمنا قلهم تبين إلا الكيفية ولا تعرض فيه للكمية، لأنه قال: فدعت بإناء نحو أم من صاع، فلا يدل ذلك على حقيقة الكمية، لأنها طلبت إناء ماء مثل صاع، أن يكون ذلك الماء ملء الإناء أو أقل منه» (۲)

یعنی که مونږ ئی او منوهم چه سوال د دواړو باره کښې وو نو حضرت عائشه رضی الله عنها صرف د غسل کیفیت خودلې دې کمیت سره ئی هیڅ غرض نه دې کړې ځکه چه راوی وائی چه حضرت عائشه رضی الله عنها یو لوبښې د صاع پیمانانه او اندازه اوبه راوغوښتې، په دې کښې احتمال دې چه هغه لوبښې ډک وی او داهم ممکن ده چه په هغې کښې اوبه کمې وی (دې سره خود اوبو حقیقی مقدار معلوم نه شو لهذا په دې سره په کمیت ماء باندې استدلال صحیح نه دې)

د محارم بدن او اندامونو ته نظر کولو حکم: د حدیث باب نه علماؤ د محارم بدن او اندامونو بعض حصوته د نظر کولو جواز مستنبط کړې دې. د فقهاؤ په نیزد محارم د بدن کومې حصې او اندام طرف ته نظر کول جائز دی او کومې حصې طرف ته کتل جائز نه دی؟ آیا دې نه مراد په عام توګه سره چه په کورونو کښې سر او د سروښته، سټ، مخ، لاسونه، څنگل، خپې او پندونې وغیره باندې نظر پریوخی؟ یا د سترنه علاوه مخ او لاسونه مراد دی؟ یا صرف مخ مراد دې؟ یا د نامه او زنگونونو پورې نه علاوه باقی بدن طرف ته د کتلو گنجائش شته دې؟ په دې باره کښې د علماؤ اختلاف دې. (۳)

د مالکيه مسلک: د مالکيه په نیز د سړی دپاره د محارم څنگلې، د سروښته، د سینې د پاسه حصه او د سټ لاندې حصه او د خپو اطرافو طرف ته کتل جائز دی. (۴) د محرم ښځو سینو ته سینې ته او فتونونو ته کتل جائز نه دی. (۵)

د سړی د بل سړی کومو اندامونو ته کتل چه جائز دی ښځه د خپل محرم هغه اندامونو ته کتلې شی یعنی د ښځې دپاره د محرم سړی د نامه نه واخله د زنگونونو پورې نه علاوه باقی بدن طرف ته کتل جائز دی. (۶)

(۱) فتح الباری: ۴۸۲/۲-۴۸۱.

(۲) عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

(۳) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۴۴/۱.

(۴) مواهب الجلیل لشرح مختصر الخلیل: ۱۸۲/۲.

(۵) الشرح الكبير مع حاشية الدسوقي: ۳۴۶/۱ مواهب الجلیل لشر مختصر الخلیل: ۱۸۳/۲.

تنبيه: دمالکيه په نیز سره ددې چه د شهوت ویره نه وی د سړی خوانې محرمې ښځې ته په دك نظر باریار کتل جائز نه دی بغیر د ضرورت نه (یعنی که د گواهنی وغیره په وخت خوانې محرمې ښځې ته د کتلو ضرورت وی نو ددې گنجائش شته) (۱)

د شوافع مسلک: د شوافع د فقهاؤ په نیز که د فتنې ویره نه وی نو د نامه نه واخله تر زنگونونو پورې نه علاوه باقی بدن ته کتل جائز دی. (۲)

په یو بل قول کښې د شوافع په نیز د محارم دهغه اندامونو طرف ته کتل جائز دی چه په کور کښې کار کولو په وخت کښې په عام توگه ښکاره کیږي لکه سر سټ مخ او خپې وغیره ددې نه علاوه طرف ته د کتلو هیڅ ضرورت نشته دي. (۳)

د حنابله مسلک: د حنابله علماؤ په نیز په یو قول کښې د شوافع په نیز هم د سړی د خپل محارم هغه اندامونو ته کتل جائز دی چه عموماً ښکاره کیږي لکه مخ سټ سر لاسونه ځنگلې خپې وغیره. (۴) ابو الحسن مرداوی رحمته الله علیه دا د اکثر حنابله مذهب گرځولې دي. (۵) البته د فتنې نه د بچ کیدو دپاره پندو او سینې طرف ته کتل صحیح نه دی. (۶)

د ښځې د محرم سړی طرف ته کتلویاره کښې د حنابله دوه قوله دی: ① د سړی د شرمگاه نه علاوه ته کتل جائز دی. ② د سړی د بل سړی چه کومو اندامونو ته کتل جائز دی ښځه هم د محرم سړی هغه اندامونو طرف ته کتلې شی. (۷)

د احنافو مسلک: د علماء احناف کثر الله سواد هم په نیز که چرې طرفین (محرم سړی او ښځه) د طرف نه د شهوت ویره نه وی نو سړی د محرم ښځې سر او ددې وښته، غوړ، مخ، سینه، متې، سینوته، پندونې او خپو طرف ته کتلې شی ځکه چه الله تعالی په قرآن پاک کښې د محارم دپاره د زینت د اظهار اجازت ورکړې دي چنانچه د الله تعالی ارشاد دي ﴿وَلَا يَدْرِيْنَ زَيْنَتْهُنَّ إِلَّا لِبَعُولَتِهِنَّ أَوِ آبَائِهِنَّ أَوْ آبَاءَ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ أَبْنَاءَهُنَّ أَوْ أَبْنَاءَ بُعُولَتِهِنَّ أَوِ إِخْوَانِهِنَّ أَوِ بَنَاتِ إِخْوَانِهِنَّ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ﴾ (۸)

ترجمه: اونه دی ښکاره کوی خپل ښکار مگر د خپل خاوند په وړاندې، یاد خپل پلار، یاد خپل خاوند دپلار، یاد خپل ځونې، یاد خپل خاوند د ځونې، یاد خپل رور، یاد د خپلو ورورونو، یاد خپلو خورینو، یاد د خپلو ښځو یا د خپل لاس د مال په وړاندې.

په ایت کښې د زینت نه څه مراد دي؟ په آیت کښې د زینت نه صرف نفس زینت مراد نه دي ځکه چه د نفس زینت اظهار منهي نه دي بلکه مواضع زینت هم مراد دي. ځکه چه په آیت کښې الله تعالی د

(۱) الشرح الكبير مع حاشية الدسوقي: ۱/۳۴۶ مواهب الجليل لشمختصر الخليل: ۲/۱۸۳.

(۲) مواهب الجليل لشمختصر الخليل: ۲/۱۸۳.

(۳) كفاية الأخيار ص ۴۷۰-۴۶۹ المجموع شرح المذهب: ۱۷/۲۱۶-۲۱۵.

(۴) كفاية الأخيار ص ۴۷۰-۴۶۹ المجموع شرح المذهب: ۱۷/۲۱۶-۲۱۵.

(۵) المغنى لابن قدامة: ۷/۷۵.

(۶) الإنصاف للمرداوي: ۸/۲۰.

(۷) المغنى لابن قدامة: ۷/۷۵.

(۸) المغنى لابن قدامة: ۷/۸۰.

(۹) سورة النور: ۳۱.

اصل زینت طرف ته کتل مباح گر خولی دی. لهذا د سړی د محرم ښځې مواضع زینت طرف ته کتل جائز دی. د بدن د اندامونو سره مواضع تاج دې او وینسته د چوتو خایونه دی مخ مواضع کتل دې ست او سینه مواضع هار او مواضع حمائل دی. غوږونه د والو او لولو خایونه دی په ځنگل کښې بازویند او ښگری اچولې شی او خپې د خضاب او پاتریب ځانې دې. (۱)

عقلی دلیل: علامه کاسانی رحمته الله فرمائی «لأن المخالطة بين المحارم للزيارة وغيرها ثابتة عادة، فلا يمكن صيانة مواضع الزينة عن الكشف إلا بخرج وأنه مدفوع شرعاً» (۲)

یعنی محارم سره «سفر او حضری» کښې یو ځانې کیدل او ملاویدل عادتاً ثابت دی او په عام توګه د محارم د پاره د زینت مواضع پټول او د اظهار او ښکاره کولو په بې کول مشکل او د حرج سبب دې په دې وجه د حرج نه د بې کولو د پاره د هغوی طرف ته کتل شرعاً جائز گر خولی شوی دی. ځکه چه شرعاً حرج مدفوع دي.

مواضع زینت د غض بصرو د حکم نه مستثنی دی: الله تعالی مسلمانانوته په عمومی توګه د غض بصرو یعنی د نظر ښکته ساتلو حکم ورکړې دي او مواضع زینت ئې د دې نه مستثنی کړی دی نو خپته ملا شرمګاه او پنډنې مواضع زینت نه کیدو د وجې نه به د غض بصرو په عمومی حکم کښې داخل وي اودې ته کتل به جائز نه وي. هر هغه اندام د کوم طرف ته چه محارم د پاره کتل جائز دی که چرته د شهوت ویره نه وي نو هغې ته لاس لګول به هم جائز وي. (۳)

د حدیث نه مستنبط شوي مسائل: د حدیث باب نه د مسائل مستنبط کړې ① زیانی تعلیم سره عملی تعلیم ورکول مستحب دی (۴) (۵) محرم د خپلو محارمو بعض اندامونو طرف ته کتلې شی (کمام) ⑥ د دې حدیث نه معلومه شوه چه په غسل کښې د اوبو بهیولو باره کښې څه خاص شمیر او تکرار شرط نه دي «البته درې ځل اوبه بهیول سنت دی یو ځل ضروری دی» شرط د دې چه په ټول بدن باندې داسې اوبه اوبیېهولې شی چه هرې حصې ته اوبه اورسی. (۶)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت ښکاره دي چه امام بخاری رحمته الله باب الغسل بالصاع ونحوه عنوان قائم کړې دي. په حدیث کښې وارد «قدعت انا ونحو» الفاظو سره ترجمه ثابتیږي. (۷)

تعلیق: قال أبو عبد الله: قال يزيد بن هارون ويزيد بن هارون عن شعبة: قد صاع: امام بخاری رحمته الله وانی يزيد بن هارون، بهز او جدی د امام شعبه رحمته الله نه «نحواً من صاع» په ځانې «قد صاع» الفاظ نقل کړی دی.

رجال تعلیق

(۱) بدائع الصنائع: ۴۸۹/۶ البحر الرائق: ۳۵۵/۸ حاشية ابن عابدين: ۲۵۹/۵.

(۲) بدائع الصنائع: ۴۸۹/۶ البحر الرائق: ۳۵۶/۸-۳۵۵ الدر المختار مع رد المحتار: ۲۵۹/۵.

(۳) بدائع الصنائع: ۴۹۰/۶-۴۸۹ البحر الرائق: ۳۵۶/۸-۳۵۵.

(۴) فتح الباری: ۴۸۱/۲ عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

(۵) عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

(۶) عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

ابو عبدالله: دا صاحب کتاب ابو عبدالله محمد بن اسماعیل بخاری رحمته اللہ علیہ دی. ددوی تفصیلی حالات کشف الباری مقدمۃ الکتاب کنبی تیرشوی دی. (۱)

یزید بن ہارون: دا ابو خالد یزید بن ہارون بن زاذان، یا زاذان واسطی رحمته اللہ علیہ دی. ددوی حالات صحیح

بخاری کتاب الوضوء باب التبرؤ فی البیوت ددویم حدیث لاتندی اوگورئی. (۲)

بہز: بہز (بفتح الباء الموحدة وسكون الهاء وفي آخره زاء معجمة) ذباء فتحة سره ذہاء سکون او آخره

کنبی زاء ده. (۳) دا ابوالاسود بہز بن اسد عمی بصری رحمته اللہ علیہ دی اودوی ذ معلی بن اسد رور دی. (۴)

اساتذہ وشيوخ: ددوی پہ استاذانو اوشيوخ کنبی ابان بن یزید عطار، حماد بن سلمہ، سلیمان بن

مغیرہ، شعبہ بن حجاج، عمر بن ابوزائدہ، مثنی بن اسد، ہمام بن یحیی، وہیب بن خالد، یزید بن

ابراہیم تستری، یزید بن زریع، ابوبکر نہشلی، ابو عقیل دورقی وغیرہ شامل دی. (۵)

تلامذہ: ددوی نہ روایت کونکو کنبی ابراہیم بن موسی رازی، احمد بن ابراہیم دورقی، احمد بن سنان

القطان، احمد بن محمد بن حنبل، عبدالله بن ہاشم طوسی، عبدالرحمن بن بشر بن حکم نیشاپوری،

محمد بن بشار بندار، محمد بن حاتم السمین او یعقوب بن ابراہیم دورقی وغیرہ شامل دی. (۶)

جلالت شان اودائمہ توثیقی اقوال: عبدالرحمن بن بشر وائی چہ یحیی بن سعید رحمته اللہ علیہ عاتہ

اوفرمائیل زہ تاتہ گورم چہ تہ مانہ ذ شعبہ بارہ کنبی زیات تپوسونہ کوی. تہ بہز بن اسد لڑمی

اونیسہ، «فإنه صدوق ثقة» خکہ چہ ہفہ رشتونی او ثقہ دی اودہغہ ذ شعبہ کتاب ہم واؤرہ. (۷)

ہم ددغہ عبدالرحمن بن بشر رحمته اللہ علیہ قول دی «ما رأيت رجلاً غيراً من هذا» علامہ ذہبی رحمته اللہ علیہ تذکرۃ الحفاظ

کنبی لیکلی دی «کان من جلة العلماء» (یعنی بہز بن اسد ذ جلیل القدر علماؤ نہ وو.

ابوبکر اسدی رحمته اللہ علیہ وائی ما ذ احمد بن حنبل رحمته اللہ علیہ نہ فرمانیلوسرہ واؤریدہ «بہز بن اسد إله المتقى في

الثبت» (۸)

یحیی بن معین ابو حاتم او امام نسائی رحمہم اللہ وغیرہ فرمائی ثقہ. (۹) ابن سعد رحمته اللہ علیہ وائی «کان

ثقة، كثير الحديث» (۱۰) ابو حاتم رحمته اللہ علیہ فرمائی «(امام، صدوق، ثقة)» (۱۱) امام عجلئ رحمته اللہ علیہ فرمائی «بصري، ثبت

في الحديث، رجل صالح، صاحب سنة» (۱۲)

(۱) کشف الباری: ۱۵۳/۱-۱۲۲.

(۲) الصحيح للإمام البخاری کتاب الوضوء باب التبرؤ فی البیوت.

(۳) فتح الباری: ۴۸۲/۲ عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

(۴) تہذیب الکمال: ۲۵۷/۴ تاریخ الكبير: ۱۴۳/۳ أعلام النبلاء: ۱۹۲/۹ الجرح والتعديل: ۳۵۴/۲.

(۵) تہذیب الکمال: ۲۵۸-۲۵۷/۴ سیر أعلام النبلاء: ۱۹۲/۹ میزان الاعتدال: ۳۵۳/۱ تذکرۃ الحفاظ: ۳۴۱/۱.

(۶) الجرح والتعديل: ۳۵۵/۲ تذکرۃ الحفاظ: ۳۴۲/۱-۳۴۱ تہذیب الکمال: ۲۵۷/۴ سیر أعلام النبلاء: ۱۹۲/۹.

(۷) تہذیب الکمال: ۲۵۹/۴ تہذیب التہذیب: ۲۵۱/۱.

(۸) تذکرۃ الحفاظ: ۳۴۲/۱ سیر أعلام النبلاء: ۱۹۲/۹ تہذیب الکمال: ۲۵۹/۴.

(۹) تذکرۃ الحفاظ: ۳۴۲/۱.

(۱۰) تہذیب الکمال: ۲۵۸/۴ الجرح والتعديل: ۳۵۵/۲ میزان الاعتدال: ۳۵۳/۱.

(۱۱) تہذیب الکمال: ۲۵۸-۲۵۹/۴ سیر أعلام النبلاء: ۱۹۲/۹ الجرح والتعديل: ۳۵۵/۲ میزان الاعتدال: ۳۵۳/۱.

دعلامه ازدی شاذ قول: دابوالفتح ازدی یوشاذ قول دې چه بهز بن اسد دحضرت عثمان رضی اللہ عنہ باره کښې ښه گمان نه لرلو. (۱)

دعلامه ذهبی د علامه ازدی تردید: علامه ذهبی رحمۃ اللہ علیہ دعلامه ازدی په سختی سره تردید کړې دې هغه فرماني «کذا قال الأردی والعهدۃ علمه، فما علمت فی هذا مفعلاً» (۲) یعنی ازدی د بهز باره کښې داسې ونیولی دی او د دې قول، ذمه واری (وبال) هم په هغه باندې دې. ما بهز بن اسد کښې هیڅ قابل اعتراض خبره او عیب نه دې لیدلې. نور دا چه علامه ذهبی رحمۃ اللہ علیہ تاریخ اسلام (۳) کښې دهغه توثیق کړې دې او الکاشف کښې فرماني «حجة إمام» (۴) حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرماني «ثقة ثبت» (۵)

وفات: د بهز بن اسد رحمۃ اللہ علیہ د وفات دکال باره کښې مختلف اقوال دی. البته د ټولو نتیجه هم یو ده. عقبه بن مکرم عمی رحمۃ اللہ علیہ وائی بهز بن اسد یحیی بن سعید القطان نه وړاندې وفات شوې دې. (۶) ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ فرماني ۲۰۰ هجری نه پس وفات شوې دې. (۷) علامه ذهبی رحمۃ اللہ علیہ سیر أعلام النبلاء کښې تذکرة الحفاظ او تاریخ اسلام کښې ۱۹۷ هجری دهغه د وفات کال ګرځولې دې. (۸) حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د ابن قانع نه هم ۱۹۷ هجری قول کړې دې. (۹)

الجدي: «المجدي بضم الجيم وتشديد الدال» جدی د جیم ضمه او دال تشدید سره د جد ه طرف ته نسبت دې جد ه د مکې مکرمې د سمندر د غاړې علاقه ده. (۱۰)

نن صبا دې ته (د جیم فتحه سره) جد ه ونیولی شی دا تصحیف دې صحیح هم د جیم ضمه سره دې. دا ابو عبد الله عبد الملك بن ابراهيم جدی قرشی مکي حجازی رحمۃ اللہ علیہ دې. (۱۱) اساتذه او شیوخ: د دوی په استاذانو او شیوخ کښې ابراهيم بن طهمان، حماد بن سلمه، حوشب بن عقيل، سعيد بن خالد خزاعي، سفیان ثوري، سليمان بن مغيرة، شعبه بن حجاج، صلت بن دينار، القاسم بن الفضل حداني، محمد بن محمد، بن نافع طائفي، نافع بن عمر الجمعي، همام بن يحيى،

(۱) طبقات ابن سعد: ۲۹۸/۷ تهذيب الكمال: ۲۵۹/۴.

(۲) تهذيب الكمال: ۲۵۸/۴ ميزان الاعتدال: ۳۵۳/۱.

(۳) معرفة الثقات: ۲۲۵/۱ مطبعة المدني، القاهرة، مصر.

(۴) ميزان الاعتدال: ۳۵۳/۱ تهذيب الكمال: ۲۵۱/۱.

(۵) ميزان الاعتدال: ۳۵۳/۱.

(۶) تاريخ اسلام: ۲۲۲/۵.

(۷) الكاشف ص: ۲۷۶.

(۸) تقريب التهذيب: ۱۳۹/۱.

(۹) تهذيب الكمال: ۲۵۹/۴.

(۱۰) كتاب الثقات: ۱۵۵/۸ تهذيب التهذيب: ۲۵۱/۱ تهذيب الكمال: ۲۵۹/۴.

(۱۱) سیر أعلام النبلاء: ۱۹۲/۹ تذکرة الحفاظ: ۳۴۲/۱ تاريخ الإسلام: ۲۲۲/۵.

(۱۲) تهذيب التهذيب: ۲۵۱/۱.

(۱۳) فتح الباری: ۴۸۳/۲ عمدة القاری: ۲۹۴/۳ تقريب التهذيب: ۱۳/۱.

(۱۴) تهذيب الكمال: ۲۸۰/۱۸. التاريخ الكبير: ۴۰۶/۵ الجرح والتعديل: ۴۰۵/۵ تقريب التهذيب: ۱۳/۱ كتاب

الثقات ۳۸۷/۸ تاريخ الإسلام: ۴۲۱/۵ تهذيب التهذيب: ۲۸۴/۶ الکاشف: ۶۶۳/۱.

ابوعوانه الوضاح بن عبدالله، یزید بن ابراهیم تستری او الیسع بن قیس رحمهم الله وغیره شامل دی.^(۱)

تلامذه: ددوی نه روایت کونکو کنبی ابراهیم بن یعقوب جوزجانی، ابوالزهر احمد بن الزهر نیشاپوری، احمد بن بزيع، احمد بن حسن ترمذی، احمد بن محمد بن عبدالله بن القاسم بن ابی بزه بزی مقری، احمد بن منصور مروزی، حجاج بن شاعر، حسن بن علی خلان، سلمه بن شیبب نیشاپوری، ابو داؤد سلیمان سیف حرانی، عبدالله بن منیر مروزی، ابو عبدالرحیم محمد بن احمد بن ابی عیسی جوزجانی، ابو کریب محمد بن علاء، محمد بن مقصود جوزمانی مکی، محمود بن غیلان مروزی، وهب بن حفص حرانی او ابو عبیده بن فضیل بن عیاض رحمهم الله وغیره شامل دی.^(۲)

په توثیق کنبی د ائمه اقوال: امام ابو داؤد امام ترمذی او امام نسائی رحمهم الله دده روایت نقل کړې دي او امام بخاری رحمته الله علیه «مقرولاً بغیره» د تاکید په توګه دده روایت نقل کړې دي.^(۳) ابو عبدالرحمن المقری رحمته الله علیه وائی «هو اُحفظ منی»^(۴) ابو زرعه رحمته الله علیه وائی «لا بأس به»^(۵) امام مزی رحمته الله علیه وائی «ثقة مأمون»^(۶) امام ابوحاتم رحمته الله علیه وائی «شیخ»^(۷) امام ابن حبان رحمته الله علیه کتاب الثقات کنبی ددوی تذکره کړې ده^(۸) امام دارقطنی رحمته الله علیه فرمائی: «ثقة»^(۹) حافظ ابن حجر رحمته الله علیه تقریب التهذیب کنبی فرمائی «صدوق»^(۱۰) وفات: امام بخاری رحمته الله علیه فرمائی د عبدالملک بن ابراهیم په ۲۰۴ یا ۲۰۵ هجری کنبی انتقال شوې^(۱۱) ابن حبان رحمته الله علیه په کتاب الثقات کنبی هم دا قول اختیار کړې دي^(۱۲) علامه ذهبی علامه عینی او علامه قسطلانی رحمهم الله ۲۰۵ هجری د هغوی د وفات کال ګرځولې دي.^(۱۳)

شعبه: دامیر المؤمنین فی الحدیث شعبه بن حجاج بن وردعتکی، واسطی، بصری رحمته الله علیه دي. ددوی حالات کشف الباری کتب الامان باب السلم من سلم المسلمون من لسانه ویده ورمبی حدیث لاتدی تیر شوی دی.^(۱۴)

تخریج تعلیق

^(۱) تهذیب الکمال: ۲۸۱/۱۸-۲۸۰ تاریخ الإسلام: ۴۲۱/۵ الجرح والتعديل: ۴۰۵/۵ تهذیب التهذیب: ۳۸۴/۶.

^(۲) تهذیب الکمال: ۲۸۱/۱۸ تهذیب التهذیب: ۳۸۵/۶ تاریخ الإسلام: ۴۲۱/۵.

^(۳) تهذیب الکمال: ۲۸۲/۱۸ الکاشف: ۶۶۳/۱ عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

^(۴) تهذیب الکمال: ۲۸۲/۱۸ تاریخ الإسلام: ۴۲۲/۵ تهذیب التهذیب: ۳۸۵/۶.

^(۵) الجرح والتعديل: ۴۰۶/۵ تهذیب التهذیب: ۲۸۵/۶ تهذیب الکمال: ۲۸۲/۱۸ تاریخ الإسلام: ۴۲۱/۵.

^(۶) تاریخ الإسلام: ۴۲۲/۵-۴۲۱ تهذیب الکمال: ۲۸۲/۱۸ تهذیب التهذیب: ۳۸۵/۶.

^(۷) الجرح والتعديل: ۴۰۶/۵ تهذیب الکمال: ۲۸۲/۱۸ تهذیب التهذیب: ۳۸۵/۶.

^(۸) کتاب الثقات: ۳۸۷/۸ تهذیب التهذیب: ۳۸۵/۶.

^(۹) تهذیب التهذیب: ۳۸۵/۶.

^(۱۰) تقریب التهذیب: ۶۱۳/۱.

^(۱۱) التاريخ الكبير: ۴۰۶/۵ تاریخ الإسلام: ۴۲۲/۵ تهذیب الکمال: ۲۸۲/۱۸.

^(۱۲) کتاب الثقات: ۳۸۷/۸.

^(۱۳) الکاشف: ۶۶۳/۱ عمدة القاری: ۲۹۴/۳ إرشاد الساری: ۴۹۱/۱.

^(۱۴) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

قال یزید بن ہارون، وھذا، والْحَدِثُ عَنْ شُعْبَةَ: قَدَرِ صَاعٍ. دا متابعت ناقصہ دی دا امام بخاری رحمہ اللہ پہ توگہ دتعلیق ذکر کرے دی. ^(۱) یزید بن ہارون، بہز او جدی عن شعبہ روایت کوم چہ امام بخاری رحمہ اللہ دتعلیق پہ توگہ ذکر کرے دی. ددی بارہ کنبی حافظ ابن حجر رحمہ اللہ او علامہ عینی رحمہ اللہ فرمائی چہ پہ دی مذکورہ تعلیق کنبی د یزید بن ہارون د شعبہ نہ روایت ابو عوانہ موصولاً نقل کرے دی. ^(۲) البتہ حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چہ ابو عوانہ رحمہ اللہ پہ خپل صحیح کنبی روایت کرے دی. ^(۳) خو علامہ عینی رحمہ اللہ فرمائی چہ ابو عوانہ رحمہ اللہ پہ خپل مستخرج کنبی دا نقل کرے دی. ^(۴) پہ دواړو کنبی ہیخ تعارض نشته دی ځکه چہ صحیح او مستخرج دواړہ ہم دیو کتاب نومونه دی حافظ ابن حجر رحمہ اللہ دیزید بن ہارون عن شعبہ والا روایت د صحیح ابی عوانہ پہ حوالہ سرہ پہ تغلیق التعلیق کنبی مکمل سند سرہ تخریج کرے دی. ^(۵)

دغه شان حافظ ابن حجر رحمہ اللہ او علامہ عینی رحمہ اللہ د یزید بن ہارون عن شعبہ والا روایت بارہ کنبی فرمائی چہ ابونعیم ہم مذکورہ تعلیق پہ خپل مستخرج کنبی موصولاً نقل کرے دی. ^(۶) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ او علامہ عینی رحمہ اللہ د ابونعیم د طریق تخریج کرے دی. ^(۷) د بہز بن اسد د امام شعبہ نہ روایت لکه چہ امام بخاری رحمہ اللہ تعلیقاً ذکر کرے دی محدث اسماعیلی خپل مستخرج کنبی دا موصولاً نقل کرے دی. حافظ ابن حجر رحمہ اللہ او علامہ عینی رحمہ اللہ د هغه د سند تخریج کرے دی. ^(۸) البتہ د عبدالمک بن

^(۱) عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

^(۲) هدی الساری مقدمة فتح الباری: ۱/۲۵ فتح البارذی: ۲/۸۲ عمدة القاری: ۳/۲۹۴.

^(۳) هدی الساری: ۱/۲۵.

^(۴) عمدة القاری: ۳/۲۹۴.

^(۵) تغلیق التعلیق: ۲/۱۵۲ قال الحافظ ابن حجر فیہ: أما حدیث یزید بن ہارون، فقال أبو عوانة فی صحیحہ: حدثنا محمد بن عیسی الطمار، ثنا یزید بن ہارون، أنا شعبہ، عن أبی بکر بن حفص، عن أبی سلمة عن عائشة، سألتها أخوها من الرضاة عن غسل النبی صلی اللہ علیہ وسلم من الجنابة، فدعت بإناء قدر صاع، فاغسلت وصبت علی رأسها ثلاثا.

^(۶) فتح الباری: ۲/۸۲ عمدة القاری: ۳/۲۹۴.

^(۷) عمدة القاری: ۳/۲۹۴ وقال الحافظ فی تغلیق التعلیق: ۲/۱۵۲ وقرأته عالياً علی عبد اللہ بن محمد بن أحمد المقدسی، أنبأک عبد اللہ بن الحسن ابن الحسن وقرأت علی عبد اللہ ایضاً، عن زینب بنت أحمد بن عبد الرحیم عن الحافظ أبی الحجاج بن خلیل، أن محمد بن إسماعیل الطرسوسی أخبره عن الحسن بن أحمد، أنا أبونعیم الحافظ، أنا أبو بکر بن خلاد، ثنا الحارث بن محمد، ثنا یزید بن ہارون: مثله سواء. وكذلك وصله البيهقي فی السنن الکبریٰ له: ۱/۱۹۵، فی کتاب الطهارة، باب استحباب أن لا ینقص فی الوضوء من مدولا فی الغسل من صاع عن الحاكم عن بکر الصیر فی عن الحارث عن یزید بن ہارون مثله.

^(۸) تغلیق التعلیق: ۲/۱۵۲ عمدة القاری: ۳/۲۹۴ وقال العلامة العینی: أما طریق بہز بن اسد فرواها الإسماعیلی: حدثنا المنيعی یعقوب وأحمد حدثنا إبراهيم قال: حدثنا بہز بن اسد، حدثنا شعبہ. وقال الحافظ ابن حجر رحمه الله: أما طریق بہز بن اسد فقال الإسماعیلی فی مستخرجه: أخبرنا المنيعی، حدثنا یعقوب وأحمد، أنبأنا إبراهيم قال: حدثنا بہز بن اسد به.

ابراهیم جدی د روایت باره کښې حافظ ابن حجر رحمته الله علیه «لما أجهها» او علامه عینی رحمته الله علیه «فلما أفض عليه» فرماینلی دی. (۱)

د تعلیق غرض: د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد او غرض د دې تعلیق نه دا بیان کول دی لکه څنګه چې د امام شعبه رحمته الله علیه شاګرد عبدالصمد ومبې روایت (حدیث باب) کښې د حضرت عائشه صدیقہ رضی الله عنها باره کښې «فدعت لأناء نحواً من صاع» الفاظ نقل کړي دی نوهم د امام شعبه رحمته الله علیه درې نورو شاګردانو یزید بن هارون، بهز او جدی «نحواً من صاع» په ځانې «قدر صاع» الفاظ نقل کړي دي. (۲) ښه چې امام بخاری رحمته الله علیه د روایت د الفاظو تحقیق کوي او د امام شعبه رحمته الله علیه شاګردانو د حضرت عائشه رضی الله عنها باره کښې مختلف الفاظ نقل کړي دي دا بیان کوي په دواړو روایتونو کښې فرق دادې چې «نحواً من صاع» کښې د تقریب بیان دې چې حضور پاک په صاع او د دې په شان په لوبښ سره غسل کولو په دې کښې تحدید نشته دې بلکه صاع او د دې په شان لوبښ کښې چې به نې په څومره او بوسره غسل کولې شو هم په هغې سره به نې غسل کولو په دې کښې دکمی زیاتې دواړو گنجانش شته. په دویم روایت کښې امام شعبه نه دهغه دریو شاګردانو «قدر صاع» الفاظ نقل کړي دي په دې کښې د تحقیق او تحدید بیان دې. هم دغه مسنون دی او د حنفیه مسلک هم د دې مطابق دي.

قوله: قدر صاع: تقدیری عبارت به داسې شی «فدعت لأناء قدر صاع» قدر صاع کښې هم «نحواً من صاع» په شان دوه ترکیبې احتمال دي. چې مجرور اولوستلې شی نو دا به د اناء صفت جوړېږي یا دا اعراب حکانې دي او که منصوب اولوستلې شی نوهم به د اناء صفت جوړېږي او اناء د دعت مفعول به کیدو د وجې نه محلاً منصوب وی یا بیا أعني فعل محذوف مفعول به کیدو د وجې نه منصوب وی. (۳)

د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه رائي: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه دواړه روایتونه (حدیث باب او تعلیق) مال هم یو ګرځولي دي هغه فرماني: «والمراد من الروايتين أن الاغتسال وقم على الصاع من الماء تقريباً لا تحديداً» (۴) یعنی د الأقوال دواړو روایتونو نه مراد دادې چې په یو صاع او بوسره د غسل کیدل تقریبی امر دې نه چې تحدیدی.

د علامه عینی رحمته الله علیه نقد: علامه عینی رحمته الله علیه د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په مذکوره رائي باندې نقد فرماینلی دي هغه وائي چې یو صاع او بوسره غسل کیدلو ته تقریبی امر وئیل نه چې تحدیدی، داپخپله د حافظ صاحب رحمته الله علیه په سابق باب کښې حدیث مجاهد عن عائشه رضی الله عنها په ذیل کښې وئیلې شوې خبرې معارض دې ځکه چې د امام مجاهد رحمته الله علیه په روایت کښې تیر شو چې کله هغه صاع ناپ کړ نو هغه اته رطل وو. په دې باندې کلام کولو سره حافظ رحمته الله علیه وئیلی وو «إن المحذور لا يعارض به المحدود» چې حرز (ناپ کول) د تحدید معارض نه

(۱) هدی الساری: ۲۵/۱ عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

(۲) عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

(۳) عمدة القاری: ۲۹۴/۳ فتح الباری: ۴۸۲/۲ إرشاد الساری: ۴۹۱/۱.

(۴) فتح الباری: ۴۸۲/۲.

شی جوړېدې. لکه چه حافظ رحمته الله علیه په باب سابق کښې تحديد صحيح او راجح گرځولې وو. اوس «والمراد من الروايتين الغر» نه تقريب مراد اخستل د سابقه خبرې منافي او مناقض ده. (۱)
 د امام بخاري رحمته الله علیه غرض خوتعليق سره د روايت الفاظو کښې فرق بيانول دی گڼي څنگه چه د باب په رومبي روايت سره د تقريب معنی په واضحه توگه په پوهه کښې راځي هم دغه شان په مذکوره تعليق کښې «قد صاع» الفاظ د تحديد واضحت کوي. د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه دا وينا چه دواړو روايتونونه تقريب مراد دي نه چه تحديد، دا صحيح نه دی. حافظ صاحب په سابقه باب کښې صرف په حنفیه باندې د رد کولو د پاره د تحديد قول صحيح گرځولې او اوس دلته په دواړو روايتونو سره تقريب مراد اخلي حالته که په تعليق سره تقريب نه بلکه تحديد معلومېږي.

الحديث الثاني

۲۵۲- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ آدَمَ، قَالَ: حَدَّثَنَا زُهَيْرٌ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو جَعْفَرٍ، أَنَّهُ كَانَ عِنْدَ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ هُوَ أَبُوهُ وَعِنْدَهُ قَوْمٌ فَسَأَلُوهُ عَنِ الْغُسْلِ، فَقَالَ: «يَكْفِيكَ صَاعٌ»، فَقَالَ رَجُلٌ: مَا يَكْفِينِي، فَقَالَ جَابِرٌ: «كَانَ يَكْفِي مَنْ هُوَ أَوْفَى مِنْكَ شَعْرًا، وَخَيْرٌ مِنْكَ» ثُمَّ أَمَّنَا فِي ثَوْبٍ [حديث باب ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴] (۲)

ترجمه: مونږ ته بيان او کړو عبدالله بن محمد او وئيل مونږ ته يحيى بن آدم، او وئيل مونږ ته زهير د ابواسحاق نه هغه «ابواسحاق» وائي چه مونږ ته ابو جعفر (محمد باقر) بيان او کړو چه هغه او د هغه پلار (زين العابدين) حضرت جابر رحمته الله علیه سره وو او هغوی سره څه خلق هم ناست وو. هغوی د حضرت جابر رحمته الله علیه نه د غسل باره کښې تپوس او کړو نو هغوی او وئيل ستاسو د پاره يوصاع اوبه کافي دی يوسړی (حسن بن محمد بن علی) او وئيل ماله خو کافي نه دی. حضرت جابر رحمته الله علیه او فرمائيل «دا مقدار اوبه، خويه د هغوی د پاره کافي کيدلې د چا وينسته چه ستانه زيات گڼي وو او څوک چه ستا نه بهتر وو (يعنی حضور پاک) بيا حضرت جابر رحمته الله علیه هم په يوه کپړه کښې زمونږ امامت او کړو.

تراجم رجال

عبدالله بن محمد: دا ابو جعفر عبدالله بن محمد بن عبدالله بن جعفر بن اليمان بن اخنس بن خنيس جعفی، بخاری، مسندی دي. د ده مختصر احوال کتاب الايمان باب امور الايمان لاندې (۳) او تفصيلی حالات کتاب الغسل باب الغسل بالصاع ونحوه د رومبي حديث په ذيل کښې تير شوی دی. (۴)

(۱) عمدة القاری: ۳/۲۹۴.

(۲) احديث أخرجه البخاری فی الباب نفسه رقم: ۲۵۶-۲۵۵ ومسلم فی صحيحه فی کتاب الحيض، باب استحباب إفاضة الماء على الرأس وغيره ثلاثاً رقم: ۳۲۹ والنسائي فی سننه، کتاب الغسل باب ذكر القدر الذي يكتفي به الرجل من الماء للغسل رقم: ۳۲۱ انظر جامع الأصول: ۷/۱۸۳ رقم: ۵۳۲۹ وانظر كذلك تحفة الأشراف رقم: ۳۶۴۱.

(۳) كشف الباری: ۱/۶۵۷.

(۴) راجع ص: ۲۴۱.

یحیی بن ادم: دا ابوزکریا یحیی بن آدم بن سلیمان کوفی اموی قرشی رضی الله عنه دی. (۱) طبقه ناسعه په کبار ائمه کښې ددوی شمیر کیږي. (۲) علامه ذهبی رحمته الله لیکلی دی چې د ۲۲۰ هجری نه پس هغه پیدا شوې خپل پلار ئی نه دې لیدلې لکه چې دې کوم وخت دخپلې مور پر څټه کښې وو نوهغه وخت دده دپلار انتقال شوې وو. (۳)

اساتذه او شیوخ: د یحیی بن آدم رضی الله عنه استاذان او شیوخ کښې ابراهیم بن حمید رواسی، ابراهیم بن سعد زهري، اسرائیل بن یونس، بشر بن سری، جریر بن حازم، حسن بن صالح، حسین علی جعفی، حفص بن غیاث، زهیر بن معاویه، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، سلیمان بن مغیره، ابوالاحوص سلام بن سلیم، عبدالله بن مبارک، عمار بن زریق، عیسی بن طهمان، فضیل بن عیاض، فطرابن خلیفه، قطبه بن عبدالعزیز، مالک بن مغول، مسعر بن کدام، مفضل بن مهلهل، ابو عوانه الوضاح بن عبدالله، وکیع بن الجراح، وهب بن خالد، یحیی بن زکریا بن ابی زانده، یزید بن عبدالعزیز، ابوبکر بن عیاش، ابوبکر نهشلی، ابوشهاب حناط او ابو معاویه ضریر رحمهم الله وغیره شامل دی. (۴)

تلامذه: ددوی نه روایت کونکو کښې امام احمد بن حنبل، اسحاق بن راهویه، بشر بن خالد عسکری، سفیان بن وکیع بن جراح، ابوبکر عبدالله بن محمد بن ابی شیبه، عبدالله بن محمد مسندی، عبدالرحمن بن صالح ازدی، عبد بن حمید، عثمان بن محمد ابن ابی شیبه، علی بن محمد طنافسی، علی بن مدینی، محمد بن عبدالله بن مبارک، محمد بن العلاء، محمود بن غیلان مروزی، یحیی بن معین وغیره رحمهم الله دی. (۵)

جلالت شان: محمود بن غیلان رضی الله عنه وائی ما د ابواسامه رضی الله عنه نه واوړیده چې سیدنا حضرت عمر رضی الله عنه په خپله زمانه کښې په هراعتبار سره د خلقو مشر او امیر وو. دهغوی نه پس (د علم په اعتبار سره) ابن عباس رضی الله عنه دهغوی نه پس شعبي رضی الله عنه دهغوی نه پس سفیان ثوری رضی الله عنه او بیا یحیی بن آدم مشروو. (۶)

علامه ذهبی رحمته الله په سیر اعلام النبلاء کښې په مذکوره قول باندې د ډیرو نورو کبار ائمه د نومونو اضافه کړې ده. د یحیی بن آدم رضی الله عنه باره کښې فرمائی چې هغه د لونی ائمه اجتهاد نه وو. (۷) علی بن مدینی رحمته الله فرمائی الله تعالی دې په یحیی بن آدم رضی الله عنه باندې رحم او کړی هغه سره ښه ښکلي علم وو بیاني دهغه مدح او تعریف بیان کړو. (۸) ابواسامه رضی الله عنه وائی «انه کان جامعاً للعلم» (۹)

(۱) تهذیب التهذیب: ۱۱/۱۷۵ تهذیب الکمال: ۳۱/۱۸۸ الجرح والتعديل: ۹/۱۸۵ کتاب الثقات لابن حبان: ۹/۲۵۲ الفهرست لابن

الندیم ص: ۲۸۳ سیر اعلام النبلاء: ۹/۵۲۲ تذکره الحفاظ: ۱/۳۵۹ الکاشف: ۲/۳۶۰ تقریب التهذیب ص ۵۸۷ تاریخ الإسلام: ۵/۳۸۸.

(۲) تقریب التهذیب ص ۵۸۷ رقم الترجمة: ۷۴۹۶.

(۳) سیر اعلام النبلاء: ۹/۵۲۲ رقم الترجمة: ۳۰۴.

(۴) تهذیب الکمال: ۱۸۹-۱۹۰/ الجرح والتعديل: ۹/۱۸۵ تهذیب التهذیب: ۱۱/۱۷۵ سیر اعلام النبلاء: ۹/۵۲۳

تاریخ الإسلام: ۵/۳۸۸.

(۵) تهذیب الکمال: ۱۹۰-۱۹۱/۳۱ سیر اعلام النبلاء: ۹/۵۲۳ تهذیب التهذیب: ۱۱/۱۷۵.

(۶) تهذیب الکمال: ۳۱/۱۹۲.

(۷) سیر اعلام النبلاء: ۹/۵۲۵.

(۸) تهذیب الکمال: ۳۱/۱۹۱ سیر اعلام النبلاء: ۹/۵۲۴ تاریخ الإسلام: ۵/۴۸۸.

دائمه حضراتو توثيقي اقوال: يعقوب بن شيبه رحمته الله واثي «ثقة، كثير الحديث، فقه البدن، ولم يكن له من متقدم» (١) علامه ذهبي رحمته الله تاريخ اسلام كنبي ليكلي دي «كان فقهياً إماماً قارئاً، غزير العلم» (٢) امام ابوداود رحمته الله فرمائي «واحد الناس» (٣) ابوحاتم رحمته الله او فرمائي «كان يتفقه، وهو ثقة» (٤) يحيى بن معين رحمته الله امام نسائي رحمته الله وغيره دهغه توثيق كړې دي. (٥) ابن حبان رحمته الله كتاب الثقات كنبي د دوى تذكره كړې ده هغه فرمائي «كان متقناً يتفقه» (٦) ابن سعد رحمته الله فرمائي «كان ثقة» (٧) عجلي رحمته الله واثي «كان ثقة جامعاً للعلم، عاقلاً، ثباتاً في الحديث» (٨) حافظ ابن حجر رحمته الله تقريب كنبي ليكلي دي «ثقة، حافظ، فاضل» (٩) ابن شاهين د يحيى بن ابى شيبه رحمته الله نه نقل كړى دى هغه فرمائي «ثقة، صدوق» ثبت حجة ماله يخالف من هو فوقه مثل وكيع» (١٠)

وفات: محمد بن سعد رحمته الله امام بخاري رحمته الله او ابوحاتم رحمته الله فرمائي چه يحيى بن آدم رحمته الله وفات ٢٠٣ هجري كنبي شوې دي (١١) ابن سعد رحمته الله ليكلي دي چه صلح (١٢) په سر باندې نصف ربيع الاول (١٤) ٢٠٣ هجري مامون په زمانه كنبي هغه وفات شوې (١٥) مامون وزير حسن بن سهل دهغه جنازه كړې وه. (١٦)

زهير: دا ابو خيثمه زهير بن معاوية بن حديج بن الرحيل بن زهير بن خيثمه جعفي كوفي دي. د دوى تفصيلي حالات كتاب الايمان باب الصلاة من الايمان رومبي حديث لاتدي تير شوى دى. (١٧) ابواسحاق: دا ابواسحاق عمرو بن عبدالله بن عبيد سبيعي كوفي دي. د دوى تفصيلي حالات كتاب الايمان باب الصلاة من الايمان رومبي حديث لاتدي تير شوى دى. (١٨)

(١) تهذيب الكمال: ١٩٢/٣١ سير اعلام النبلاء: ٥٢٤/٩ تاريخ الإسلام: ٤٨٨/٥.

(٢) تهذيب الكمال: ١٩١/٣١ سير اعلام النبلاء: ٥٢٤/٩ تاريخ الإسلام: ٤٨٨/٥ تهذيب التهذيب: ١٧٥/١١.

(٣) تاريخ اسلام: ٤٨٨/٥.

(٤) تهذيب الكمال: ١٩١/٣١ سير اعلام النبلاء: ٥٢٤/٩ تهذيب التهذيب: ١٧٥/١١ تذكرة الحفاظ: ٣٦٠/١.

(٥) الجرح والتعديل: ١٥٨/٩ تهذيب التهذيب: ١٧٥/١١ سير اعلام النبلاء: ٥٢٤/٩.

(٦) تهذيب الكمال: ١٩١/٣١ سير اعلام النبلاء: ٥٢٣/٩ تهذيب التهذيب: ١٧٥/١١ تذكرة الحفاظ: ٣٦٠/١.

(٧) كتاب الثقات: ٢٥٢/٩ تهذيب التهذيب: ١٧٥/١١.

(٨) الطبقات الكبرى: ٤٠٢/٦.

(٩) تهذيب التهذيب: ١٧٥/١١.

(١٠) تهذيب التهذيب: ١٧٦/١١.

(١١) تهذيب التهذيب: ١٧٦/١١ تعليقات تهذيب الكمال: ١٩٢/٣١.

(١٢) الطبقات الكبرى: ٤٠٢/٦ الجرح والتعديل: ١٥٩/٩-١٥٨/٩ التاريخ الكبير: ٢٦٢/٨.

(١٣) الصلح: هو اسم نهر كبير بين واسط وجبل عليه عدة قرى، وعليه كانت دار الحسن بن سهل وزير المامون. انظر

سير اعلام النبلاء مع تحقيق كامل الخراط: ٤٩٢/٩.

(١٤) ابن حبان ربيع الآخر نقل كړې دي. كتاب الثقات: ٢٥٢/٩.

(١٥) الطبقات الكبرى: ٤٠٢/٦.

(١٦) تهذيب الكمال: ١٩٢/٣١ تاريخ اسلام: ٤٨٨/٥.

(١٧) كشف الباري: ٣٦٧-٣٧٠/٢.

ابوجعفر: دا ابوجعفر محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب دی چه د باقر په نوم سره مشهور دي (۲) د دوی حالات کتاب الوضوء باب من لم ير الوضوء الا من المخرجین لاندې تیر شوی دی. ابوه (علی بن الحسین): دا د ابوجعفر پلار علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علوی قرشی هاشمی دی (۳) ابوالحسن د دوی کنیت دي. ابوالحسن، ابومحمد او ابوعبدالله هم ورته وئیلی شی. (د دده د مور نوم سلاسه یا سلافه دي چه د شاه فارس یزدجرد لور وه. (۴) ابن سعد رحمته الله د تابعین په طبقه ثانیه کښې د دوی تذکره کولوسره لیکلی دی چه دده د مور نوم غزاله وو. (۵) علامه مزنی رحمته الله د یعقوب بن سفیان نه او علامه ذهبی رحمته الله تاریخ اسلام کښې نقل کړی دی چه علی بن حسین رحمته الله ۳۳ هجری کښې پیداشوی. (۶) خو سیر اعلام النبلاء کښې علامه ذهبی لیکلی دی چه کیدې شی د دوی پیدائش ۳۸ هجری کښې شوې دي. (۷) په معرکه د کربلا کښې شریعت: ده ته علی اصغیر وئیلی شی. د ده نور رونږه چه د ده نه لونی وو هغوی ته به علی اکبر وئیلی شو. معرکه د کربلا کښې خپل پلار حضرت امام حسین رحمته الله سره دي شهید کړې شوې وو. (۸)

علی اصغر یعنی علی بن حسین هم خپل پلار حضرت امام حسین رحمته الله سره د کربلا په معرکه کښې شریک وو. هغه وخت د ده عمر ۲۳ یا ۲۵ کاله وو. دي په هغه موقعه باندې بیمار وو او په کټ پروت وو. کوم وخت چه حضرت امام حسین رحمته الله شهید کړې شو نو شمر او وئیل دي هم قتل کړنی. د شمیر ملګرو کښې چا او وئیل سبحان الله آیا ته داسې ځوان قتل کول غواړي چه بیمار دي او هغه زموږ خلاف جنگ هم نه دي کړي. په دي کښې عمر بن سعد بن ابی وقاص راغلو او هغه او وئیل چه دي ښځو اودي بیمار یعنی علی اصغر سره هیڅ غرض اونه کړنی. دي دهغه ځانی نه دمشق ته راوړلي شو. یزید د ده اکرام او کړو او دهغوی د کور والوسره نی واپس مدینې ته اولیګلو. (۹)

شیوخ حدیث: دهغه په شیوخ حدیث کښې دهغه پلار حضرت امام حسین رحمته الله دهغه تره حضرت امام حسن رحمته الله ام المؤمنین حضرت صفیه رحمته الله، ام المؤمنین حضرت عائشه رحمته الله ام المؤمنین حضرت ام سلمه رحمته الله، حضرت ابوهریره رحمته الله، ابن عباس رحمته الله، ابورافع، مسور بن مخرمه، زینب بنت ابی سلمه،

(۱) کشف الباری: ۲/۳۷۰-۳۷۵.

(۲) عمدة القاری: ۳/۲۹۵.

(۳) تهذیب الکمال: ۲۸۲/۲۰ سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۸۶ حلیه الأولیاء: ۲/۱۳۳ تذکرة الحفاظ: ۱/۷۴ تهذیب التهذیب: ۷/۳۰۴ کتاب

الثقات: ۵/۱۵۹ الجرح والتعديل: ۶/۲۲۹ التاريخ الكبير: ۶/۲۶۶ تاریخ الإسلام: ۳/۱۸۰ الکاشف: ۲/۳۷.

(۴) تهذیب الکمال: ۲۸۲/۲۰ سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۸۶ تهذیب التهذیب: ۷/۳۰۴ تاریخ الإسلام: ۳/۱۸۰.

(۵) سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۸۶ تهذیب الکمال: ۲۰/۳۸۳.

(۶) الطبقات الكبرى: ۵/۲۱۱ تاریخ الإسلام: ۳/۱۸۱.

(۷) تاریخ اسلام: ۳/۱۸۱ تهذیب الکمال: ۲/۴۰۲.

(۸) سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۸۶.

(۹) تاریخ اسلام: ۳/۱۸۱ الطبقات الكبرى: ۵/۲۱۱.

(۱۰) الطبقات الكبرى: ۵/۲۱۲-۲۱۱ تاریخ الإسلام: ۳/۱۸۱ سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۸۷-۳۸۶.

سعید بن مسیب، سعید بن مرجانه، مروان بن حکم، ذکوان بن عمرو بن عثمان بن عفان، عید الله بن ابی رافع رحمهم الله وغیره شامل دی. د حضرت علی رضی الله عنه نه مرسل روایت کوی. (۱)

تلامذه: د دوی نه روایت کونکو کنبی د هغوی خوئی ابوجعفر محمد، عمر، زید، عبدالله ابن شهاب زهری، عمرو بن دینار، حکم بن عتیبه، زید بن اسلم، یحیی بن سعید، ابوالزناده، علی بن جدعان، جیب بن ابی ثابت، عاصم بن عبیدالله، عاصم بن عمر بن قتاده بن نعمان، قعقاع بن حکیم، ابوالاسود، هشام بن عروه، ابوزبیر مکی، ابوحازم، عبدالله بن مسلم بن هرمز، محمد بن فرات تمیمی، منهال بن عمرو، حکیم بن جبیر، زید بن اسلم، طاوس بن کیسان، عاصم بن عبیدالله بن عاصم بن عمر بن الخطاب، عبیدالله بن عبدالرحمن، قاسم بن عوف شیبانی، محمد بن هلال مدنی، مسلم البطين، یحیی بن سعید انصاری او ابو حمزه ثمالی وغیره شامل دی. (۲)

جلالت شان او د ائمه توثیقی اقوال: سفیان بن عیینه رضی الله عنه د زهری رضی الله عنه نه نقل کړی دی هغه فرمائی «مارأیت قرشاً أفضل من علی بن حسین» (۳) ما د علی بن حسین رضی الله عنه نه افضل یو قرشی نه دې لیدلې. ابن سعد رضی الله عنه طبقات کنبی لیکلی دی «کان علی بن حسین ثقة مأموناً، کثیر الحديث، عالماً، رفیعاً ورعاً» (۴) ابن عیینه رضی الله عنه د زهری رضی الله عنه نه نقل کړی دی چه زه به اکثر د علی بن حسین رضی الله عنه په مجلس کنبی کیناستم د هغه نه لونی هیڅوک ما فقیه نه دې لیدلې لیکن هغه به ډیرې کمې خبرې کولې. (۵) امام مالک رضی الله عنه فرمائی «لم یکن فی اهل البیت مثله وهوا بن أمة» (۶) د علی بن حسن رضی الله عنه په شان په اهل بیت کنبی بل څوک نشته حالته هغه د یوې وینځې خوئی وو. ابن حبان په کتاب الثقات کنبی د هغه تذکره کړې ده. فرمائی «کان من أفاضل بنی هاشم من فقهاء أهل المدينة وعبادهم..... وکان یقال بالمدينة: إن علی بن الحسین سید العابدین فی ذلك الزمان» (۷) یعنی علی بن حسین رضی الله عنه د بنو هاشم د بهترین خلقو نه اود اهل مدینه د فقهاؤ او عابدین نه وو. په هغه زمانه کنبی په مدینه کنبی هغه ته سید العابدین یعنی د عابدانو سردار و نیلې کیدلو. سعید بن مسیب رضی الله عنه فرمائی «مارأیت أودع منه» (۸) امام عجلې رضی الله عنه فرمائی «مدنی، تابعی، ثقة» (۹)

(۱) تهذیب الکمال ۳۸۳/۲ سیر اعلام النبلاء: ۳۸۷/۴ تهذیب التهذیب: ۳۰۴/۷.

(۲) تهذیب الکمال ۳۸۳-۳۸۴/۲ سیر اعلام النبلاء: ۳۸۷/۴ تهذیب التهذیب: ۳۰۴/۷.

(۳) تهذیب الکمال: ۳۸۴/۲۰ سیر اعلام النبلاء: ۳۸۷/۴.

(۴) الطبقات الکبری: ۲۲۲/۵ تهذیب الکمال: ۳۸۴/۲۰.

(۵) تهذیب الکمال: ۳۸۶/۲۰ سیر اعلام النبلاء: ۳۸۹/۴.

(۶) سیر اعلام النبلاء: ۳۸۹/۴ تهذیب الکمال: ۳۸۷/۲۰ تهذیب التهذیب: ۳۰۵/۷.

(۷) کتاب الثقات: ۱۶۰/۵-۱۵۹.

(۸) حلیه الأولیاء: ۱۴۱/۳ تهذیب التهذیب: ۳۰۵/۷ تهذیب الکمال: ۳۸۹/۲۰.

(۹) تهذیب التهذیب: ۳۰۵/۷ تهذیب الکمال: ۳۸۸/۲۰ سیر اعلام النبلاء: ۳۸۶/۴.

د عبادت کونکو زینت: امام مالک رحمته الله فرمائی ماته دا خبره رسیدلې ده چه د علي بن حسين رحمته الله تر مرگه پورې هره ورځ زر رکعتنه نفل کولو معمول وو. «وكان يسمى بين العابدين لعبادته» هغه ته د کثرت عبادت د وجې نه زين العابدين ونيلى کيدلو. (۱)

امام زهري رحمته الله چه به کله هم د علي بن حسين رحمته الله تذکره کوله نو ژړل به نى او فرمائيل نى زين العابدين يعنى هغه د عبادت کونکو زینت وو. (۲) ابونعيم رحمته الله فرمائی «بين العابدين، منار القاتنين، كان عابداً ولفاً وحواداً حياً» (۳) يعنى هغه د عبادت کونکو زینت، د قاتنين علامت، د عبادت حق ادا کونکې او ډير زيات سخی او مشفق وو.

د الله تعالى نه ويره: حضرت علي بن حسين رحمته الله چه به کله د مانځه د پاره اودس کولو نو د مانځه پورې به په هغه باندې يوړچ جارى وو. چا ددې باره کښې پوښتنه او کړه نوونى فرمائيل تاسو ته نه ده معلومه چه زه د چا په وړاندې اودريدو ته روان يم او چاسره مناجات کونکې يم (يعنى الله تعالى ته). (۴) سخاوت: زين العابدين رحمته الله چه يو طرف ته د اوچتې درجې عبادت کونکې وو نو بل طرف ته ډير زيات سخی هم وو. چنانچه حجاج بن ارطاة د ابوجعفر رحمته الله نه نقل کړې دى هغه فرمائی چه زما پلار علي بن حسين رحمته الله دوه ځل خپل ټول مال د الله تعالى په لار کښې ورکړې وو. (۵) ابو حمزه ثمالى رحمته الله وائى علي بن حسين رحمته الله به د شپې په تياره کښې په شا باندې دودنى رابار کولې اومسکينان به نى لټول او فرمائيل به نى چه د شپې په تياره کښې صدقه کول دالله تعالى غصه يخوى. (۶)

شيبه بن نعامه وائى چه علي بن حسين رحمته الله به خلقو په ژوند کښې بخيل خيال کولو خو چه کله دهغوى انتقال اوشو نو پته اولگيدله چه ده به د مدینې د سلو کورونو کفالت کولو. (۷) جلالت شان او هيبت: خلقوبه دهغوى ډير زيات قدر او عزت کولو. ابونعيم رحمته الله علامه مزی رحمته الله او علامه ذهبى رحمته الله يوه مشهوره واقعه بيان کړې ده: هشام بن عبد الملك دخپل خلافت د زمانې نه وړاندې يو ځل حج له لارو. د بيت الله شريف د طواف دوران کښې نى څو ځل د حجر اسود د ښکلولو اراده اوکړه ليکن د خلقو د رش د وجې نه نى داسې اونه کړې شو. په دې کښې علي بن حسين رحمته الله د طواف دپاره تشریف راوړو او طواف نى کولو. چه کله حجر اسود ته رانيزدې شو نو خلق دهغه د جلالت شان او هيبت د وجې نه روستو شو تردې چه هغوى حجر اسود ښکل کړو. هشام ته دا خبره ښه ښکاره نه شوه. په اهل شام کښې چا د هغه نه تپوس اوکړو دا څوک دې د چا هيبت نه چه خلق پخپله د هغه د پاره

(۱) تهذيب الكمال: ۳۹۰/۲۰ تهذيب التهذيب: ۳۰۶/۷ سير اعلام النبلاء: ۳۹۲/۴.

(۲) حلية الأولياء: ۱۳۵/۳.

(۳) حلية الأولياء: ۱۳۳/۳.

(۴) الطبقات الكبرى: ۲۱۶/۵ تهذيب الكمال: ۳۹۰/۲ سير اعلام النبلاء: ۳۹۲/۴.

(۵) حلية الأولياء: ۱۴۰/۳ الطبقات الكبرى: ۲۱۹/۵ تهذيب التهذيب: ۳۰۶/۷.

(۶) حلية الأولياء: ۱۳۶/۳-۱۳۵ تهذيب الكمال: ۳۹۲/۲۰ سير اعلام النبلاء: ۳۹۳/۴.

(۷) الطبقات الكبرى: ۲۲۲/۵ حلية الأولياء: ۱۳۹/۳ تاريخ الإسلام: ۱۸۴/۳-۱۸۳.

خانی خالی کولو باندې مجبور کړل؟ هشام په دې سوچ سره چه هسې نه اهل شام دهغه طرف ته راغېب نه شی ونی و نیل زه نی نه پیژنم چه دا څوک دي. مشهور شاعر فرزدق نیز دې ولاړو هغه اوونیل چه زه دې پیژنم نوشامی اوونیل چه ای ابوفراس دا څوک دي؟ په دې باندې فرزدق د علی بن حسین علیه السلام په تعریف کښې ډیر شعرونه اوونیل په هغې کښې یو خودادی:

هذا الذي تعرف البطحاء وطائمه
والبيت يعرفه والحل والحرم
هذا ابن فاطمة إن كنت جاهله
بمجة أنباء الله قد ختموا

ترجمه: ① دا هغه سړې دي د چا په تگ سره چه بطحا پیژنی بیت الله، حل او حرم هم دي پیژنی.

ترجمه: ② داد فاطمه عليها السلام څوئی (نمسي) دي سره ددې چه ته د ده باره کښې د تجاهل نه کار اخلي هم د ده د نیکه محمد صلی الله علیه و آله په ذریعه د انبیاء کرامو سلسله ختمه کړې شوې ده. یعنی دا داسې سړې دي څوک چه د بیت الله هره حصه پیژنی اگر چه ته دده د پیژنگلو نه انکار کوي.

د روافض د ځان نه جوړو شوو نظریاتونه براءت: روافض د هغه انمه هدی طرف ته ډیر زیاتې غلطې او اسلامی نظریات سره متصادم خبرې منسوب کړې دي. هغوی د انبیاء علیهم السلام په شان معصوم، مفترض الطاعة او منصوص من الله گنېي. العیاذ بالله حالانکه ددغه حضراتو نه ځو نه عملاً اونه علمی اعتبار سره داسې څه خبره نقل ده البته ددې مخالف اقوال ضرور روایت دي.

چنانچه فضیل بن مرزوق وائی چه ما د عمر بن علی رضی الله عنه او حسین بن علی رضی الله عنه نه سوال او کړو چه آیا د اهل بیت نه څوک سړې داسې هم شته د چا اطاعت چه فرض گرځولې شوی وی. اوایا تاسو ددې پیژندگلو لرنی او څوک چه ددې معرفت نه لری ولې هغه به د جاهلیت په مرگ مری؟ نو دې دواړو او فرمائیل په الله تعالی باندې قسم په اهل بیت کښې داسې هیڅوک سړې نشته دي چه مفترض الطاعة وی او چه د اهل بیت باره کښې داسې خبره او کړې هغه کذاب (دروغمن) دي.

فضیل بن مرزوق وائی چه ماعمر بن علی رضی الله عنه ته اوونیل چه شیعه گان داعقیده لری چه حضیریاک د ځان نه پس د حضرت علی رضی الله عنه د پاره وصیت کړې وو هغوی د حسن رضی الله عنه د پاره او حسن رضی الله عنه د حسین رضی الله عنه د پاره او حسین رضی الله عنه د خپل څوئی علی د پاره او هغه د خپل څوئی محمد د پاره وصیت کړې وو. عمر بن علی رضی الله عنه په جواب کښې او فرمائیل په الله تعالی باندې قسم چه زما پلار په داسې حال کښې وفات شوې چه هغه د دوو حرفونو هم وصیت نه دي کړې. دغه خلقو باندې څه شوی دی چه مونږ پورې دروغ تری الله تعالی دي دوی هلاک کړی. په الله پاک قسم دا خلق د اهل بیت په نوم باندې خپلې خیتې د کوی بیای او فرمائیل چه دا خنس د مارغانو گندگی ده او تاسو ته معلومه ده چه خنس څوک دي راوی اوونیل ماونیل چه معلی بن خنس ونی فرمائیل او معلی بن خنس. بیانی اوونیل ما تر ډیره وخته پورې سوچ کولو اوزه حیران شوم چه د دغه خلقو په عقلونو باندې الله تعالی پرده اچولې ده تردې چه معلی بن خنس هغوی گمراه کړل. (۱) عیسی بن دینار د ابوجعفر محمد بن علی بن حسین نه نقل کړی چه علی بن حسین د کعبه په دروازه کښې اودریدو او په مختار بن ابوعبید باندې لعن کولو. چا اوونیل ای ابوالحسین تاسو په هغوی باندې ولې لعنت کوئی؟ حالانکه هغه ستاسو په نوم باندې ذبح

کړې شوې دې. علی بن حسین علیه السلام او فرمائیل بیشکه هغه دروغ ژن وو په الله تعالی اود هغه په رسول صلی الله علیه و آله پورې به نې دروغ تړل. (۱)

د بنو امیه په اقتدا کښې مونځ: حکم د ابوجعفر نه نقل کړی دی هغه فرمائی چه مونږ به د بنو امیه په اقتدا کښې بغیر د څه تقيہ مونځ کولو اوزه د خپل پلار باره کښې گواهی ورکوم چه هغه هم د بنو امیه په اقتدا کښې بغیر د څه تقيہ مونځ کولو. (۲)

د خلفاء راشدین علیهم السلام احترام: د اهل بیت دا پاکباز نفوس حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم خاص کر خلفاء راشدین باره کښې نې نه یوازي د اهل سنت والجماعت والا نظریه لرله بلکه دهغوی دفاع کونکې هم ښکاریدل.

ابوحازم رحمته الله وائی چه د علی بن حسین علیه السلام نه چاتپوس اوکړو چه د حضرت ابوبکر او عمر رضی الله عنهما د حضور پاک په نیز څه مقام وو؟ هغه د حضور پاک روضه مبارکې ته اشاره کولوسره او فرمائیل لکه څنگه چه دوی دواړه نن د حضور پاک په روضه مبارکه کښې رسول الله صلی الله علیه و آله سره دی هم دغه شان په ژوند کښې د حضور پاک نیز دې ملگری او صحابه وو. (۳)

د خلفاء راشدین او صحابه رضی الله عنهم دفاع: محمد بن علی بن حسین علیه السلام د خپل پلار نه نقل کړې دې هغوی له د عراق نه څه خلق راغله او هغوی د حضرت ابوبکر او عمر رضی الله عنهما تذکره اوکړه او هغوی سب او شتم اوکړو. بیانی د حضرت عثمان رضی الله عنه په شان کښې گستاخی اوکړه نو حضرت علی بن حسین علیه السلام او فرمائیل ماهغوی ته اوونیل آیا تاسو د اولین مهاجرینونه نې د چاباره کښې چه الله تعالی دا ارشاد فرمائیلې ﴿لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أَخْرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ يَسْتَغْنُونَ فَضَلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا وَيَنْصَرُّونَ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ﴾ (۴)

هغوی اوونیل چه مونږ د هغه خلقونه نه یو د چاباره کښې چه الله تعالی ارشاد فرمائیلې دې. بیا حضرت علی بن حسین علیه السلام هغوی ته اوونیل چه آیا تاسو د هغه خلقو نه یی د چاباره کښې چه الله تعالی دا ارشاد فرمائیلې ﴿وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شَعْرَ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ (۵)

(۱) الطبقات الکبری: ۵/۲۱۳ تهذیب الکمال: ۲۰/۳۹۶ سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۹۷.

(۲) الطبقات الکبری: ۵/۲۱۷ سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۹۷.

(۳) تهذیب الکمال: ۲۰/۳۹۳ سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۹۵.

(۴) سورت الحشر الایه: ۸. ترجمه: (دامال فی) دهغه حاجت مندو مهاجرینو حق دې څوک چه د خپلو کورونو او مالونونه وپستلې شوی دې. هغوی د الله تعالی د طرف نه د فضل او خوشحالی غوښتونکی دی اود الله تعالی اود هغه د رسول صلی الله علیه و آله امداد کوی هم دغه خلق صادقان دی.

(۵) سورت الحشر الایه: ۹. ترجمه: اود هغه خلقو دپاره دی چه اول دې ځائی (یعنی مدینه کښې) ایمان سره مقیم دی (یعنی انصار د مدینې) څوک چه دوی له هجرت کولوسره راځی دوی هغوی سره محبت کوی او څه چه دغه مهاجرینوته ورکولې شی دوی په خپلو سینو کښې دهغې هېڅ خواهش هم نه محسوس کوی اودوی له په خپل ځان باندې ترجیح ورکوی. که په دوی باندې د تنگدستی حالت تیریری اوکوم خلق چه د خپل طبیعت د بخل نه محفوظ پاتې شی هم دغه هغه خلق دی چه فلاح او خلاصی بیاموندونکی دی.

هغوی اوونیل چه مونږ ددغه خلقو نه هم نه یو په دې باندې حضرت زین العابدین علیه السلام او فرمائیل چه تاسو خلقو بېخپله ددې خبرې اظهار او کړو چه تاسو په آیاتونو کښې مذکور دواړو فریقونه نه یښی نوزه ددې خبرې گواهی ورکوم چه تاسو ددې دریمې ډلې نه هم نه یښی دچاباره کښې چه الله تعالی ارشاد فرمائیلې دې (وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا إِنَّكَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ) (۱)

یحیی بن کثیر د جعفر بن محمد علیه السلام نه او هغوی دخپل پلار نه نقل کړی دی هغه وائی زما پلار ل. یوسرې راغلو اوونۍ ونیل چه ماته دابوبکر رضی الله عنه باره کښې اوبنایه (چه هغه څنگه سړې وو؟) هغه اوونیل دصدیق رضی الله عنه باره کښې تپوس کوي؟ هغه سړی اوونیل چه ته هغه ته صدیق وائی؟ امام باقر علیه السلام او فرمائیل ستاموردې تا وړک کړی ما نه بهتر یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله او مهاجرین او انصار هغه ته صدیق وئیلې دې نوڅوک چه هغوی ته صدیق نه وائی الله دې دهغه خبره رښتیانه کړی زه ابوبکر او عمر رضی الله عنهما سره محبت کوه او هغوی عزیز گنږه ددې ټوله ذمه واری زما په سټ ده. (یحیی بن سعید وائی چه علی بن حسین (زین العابدین) علیه السلام او فرمائیل «والله ما قتل عثمان إلا على وجه الحق» (۲)

وفات: د حضرت زین العابدین علیه السلام د وفات د کال تعیین کښې اختلاف دې. ابونعیم، شباب، ابوبکر بن ابی شیبه، علی بن مدینی، قعنبد بن محرز او ابن جبان رحمهم الله وغیره ۹۲ هجری دهغوی دوفات کال گرځولې دې. (۳) معن بن عیسی علیه السلام فرمائی ۹۳ هجری کښې انتقال شوې. (۴) یحیی بن بکیر علیه السلام نه د ۹۵ هجری قول نقل دې. (۵) بعض حضراتو نه د ۹۹ هجری قول هم مروی دې. (۶) علی بن محمد مدائنی علیه السلام وائی ۱۰۰ هجری کښې وفات شوې. (۷) یحیی بن عبدالله هاشمی وائی چه علی بن حسین علیه السلام د چارشنبې په ورځ ۱۴ ربیع الاول ۹۴ هجری کښې وفات شوې دې. (۸)

واقدی، ابو عبید، امام بخاری، فلاس، علی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین، عبدالحکیم بن عبدالله بن ابی فروه، علی بن عبدالله تمیمی، محمد بن عبدالله بن نمیر، یحیی بن معین، عمرو بن علی، مصعب بن عبدالله زبیری، زبیر بن بکار او جعفر صادق رحمهم الله نه هم د وفات کال ۹۴ هجری

(۱) سورت الحشر الايه: ۱۰. ترجمه: او هغه خلق چه ددې مهاجرینو او انصارو نه پس راغله هغوی دا وائی چه ای زموږ پروردگار زموږ مغفرت هم او فرمایه اوزموږ ددغه رونه هم چه زموږ نه وړاندې نی ایمان راوړلې دې اوزموږ په زړونو کښې دایمان راوړونکو دپاره هیڅ بغض مه ساتې ای زموږ پروردگار ته ډیر سفيق ډیر مهربان ئی. نور او گورنی: سیر اعلام النبلاء: ۴/ ۳۹۵ تهذيب الكمال: ۴/ ۳۹۴-۳۹۳.

(۲) تهذيب الكمال: ۲/ ۳۹۵-۳۹۴ حلیه الأولیاء: ۳/ ۱۳۷-۱۳۶ سیر اعلام النبلاء: ۴/ ۳۹۵.

(۳) الطبقات الکبری: ۵/ ۳۱۶ سیر اعلام النبلاء: ۴/ ۳۹۷.

(۴) تهذيب الكمال: ۲۰/ ۴۰۳ سیر اعلام النبلاء: ۴/ ۴۰۰ کتاب الثقات: ۵/ ۱۶۰.

(۵) تهذيب الكمال: ۲۰/ ۴۰۳ سیر اعلام النبلاء: ۴/ ۴۰۰ تهذيب التهذيب: ۷/ ۳۰۷ تاریخ الإسلام: ۳/ ۱۸۴.

(۶) تاریخ الإسلام: ۳/ ۱۸۴ تهذيب الكمال: ۲۰/ ۴۰۴ سیر اعلام النبلاء: ۴/ ۴۰۰.

(۷) تهذيب الكمال: ۲۰/ ۴۰۴ تهذيب التهذيب: ۷/ ۳۰۷.

(۸) تهذيب الكمال: ۲۰/ ۴۰۴ تهذيب التهذيب: ۷/ ۳۰۷.

(۹) تاریخ الإسلام: ۳/ ۱۸۴ سیر اعلام النبلاء: ۴/ ۴۰۰.

نقل دي. (سفیان بن عیینہ رحمہ اللہ د جعفر بن محمد نہ ہفہ د خپل پلار نہ نقل کړی دی چه علی بن حسین رحمہ اللہ ۵۸ کالو په عمر کښې وفات شوې. (۱) هم دغه خبره مصعب بن عبد الله یحیی بن بکیر او ابوبکر بن البرقی وغیره رحمہم اللہ نہ هم نقل ده. (۲)
حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی د دې حضراتو د قول مقتضی دادې چه د علی بن حسین رحمہم اللہ انتقال ۹۲ یا ۹۵ هجری کښې شوي ځکه چه دا خبره ثابتہ ده چه د دوی پلار د عاشورې په ورځ ۶۱ هجری کښې شهید شوي هغه وخت دهغوی عمر ۲۳ کاله وو. (۳)
مصعب وائی چه په دغه کال یعنی ۹۲ هجری سنۃ الفقہاء (د فقہاء کال) و نیلوشو ځکه چه په دغه کال په کثرت سره د فقہاء انتقال شوي وو. (۴) علامہ ذہبی رحمہ اللہ تاریخ اسلام او سیر اعلام النبلاء کښې ۹۲ هجری قول صحیح ګرځولي دي. (۵) جنت البقیع کښې جنازه شوې ده او هم هلته مدفون دي. (۶) رحمہ اللہ ورحمۃ واسعۃ.

جابر بن عبد الله رحمہ اللہ دا مشهور او جلیل القدر صحابی حضرت جابر بن عبد الله رحمہ اللہ دي. د دوی تذکرہ کتاب الموضوع باب من لم ير الموضوع الا من المخرجين القبل والدير لاندې راغلي ده.

شرح حدیث

قوله: أنه كان عند جابر عن عبد الله هو وأبوه وعند قوم فسألوه عن الغسل: ابوجعفر رحمہ اللہ وائی چه هغه او د هغه پلار (علی بن حسین) حضرت جابر بن عبد الله رحمہ اللہ سره وواو هغه سره څه خلق هم ناست وو هغوی د حضرت جابر رحمہ اللہ نه د غسل باره کښې تپوس او کړو.

قوله: هو وأبوه: هو نه ابوجعفر محمد بن علی او "أبوه" نه علی بن حسین مراد دي. (۱)

قوله: وعند قوم: او حضرت جابر رحمہ اللہ سره څه خلق ناست. د عنده ضمیر حضرت جابر رحمہ اللہ طرف ته راګرځي. (۲)

د قوم نه کوم خلق مراد دي؟: د قوم نه څه خلق مراد دي هیڅ تعیین او تخصیص نشته دي. حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چه د بخاری په کومو نسخو باندې ماته واقفیت حاصل دي. په دي ټولو کښې قوم هم

(۱) سیر اعلام النبلاء: ۴۰۰/۴ تهذیب الکمال: ۴۰۴/۲۰-۴۰۳.

(۲) الطبقات الکبری: ۲۲۱/۵ تاریخ الإسلام: ۱۸۴/۳ تهذیب التہذیب: ۳۰۷/۷ سیر اعلام النبلاء: ۴۰۰/۴ تاریخ الکبیر: ۲۶۶/۵ تهذیب الکمال: ۴۰۴/۲۰.

(۳) تهذیب الکمال: ۴۰۴/۲۰.

(۴) تهذیب التہذیب: ۳۰۷/۷.

(۵) تهذیب الکمال: ۴۰۴/۲۰ الطبقات الکبری: ۲۲۱/۵.

(۶) تاریخ اسلام: ۱۸۴/۳ سیر اعلام النبلاء: ۴۰۰/۴ الکاشف: ۳۷/۲.

(۷) الطبقات الکبری: ۲۲۱/۵ تهذیب الکمال: ۴۰۴/۲۰ سیر اعلام النبلاء: ۴۰۰/۴.

(۸) عنده القاری: ۲۹۵/۳ فتح الباری: ۴۸۲/۲.

(۹) فتح الباری: ۴۸۲/۲ نحفۃ الباری: ۲۲۱/۱ إرشاد الساری: ۴۹۱/۱.

(نکره) دې البته "عمدة الأحکام" کښې "وعدة قومه" الفاظ دی او د "عمدة" شارحین "قومه" ضمیر د حضرت جابر رضی الله عنه طرف ته راگرځوی چه په هیڅ شان سره هم صحیح نه دی. بیادا چه دامام مسلم رحمه الله باره کښې که چرې دا تسلیم کړې شی چه هغه هم دمتفق علیه روایاتو نه تخریج کوی نوییاد بخاری مذکوره روایت په صحیح مسلم کښې نشته دی. (۱) دحافظ صاحب رحمه الله د خبرې تائید دې نه هم کیږي چه مذکوره روایت امام نسائی رحمه الله او په څه قدرې مختلف الفاظو سره امام مسلم رحمه الله هم نقل کړی دی لیکن د دې دواړو په روایت کښې هم د هغه خلقو د حضرت جابر رضی الله عنه د قوم نه کیدل نه دی وارد شوی. صحیح خبره هم هغه ده چه د بخاری شریف په متداول نسخو کښې دی. یعنی "قومه" (نکره) ده نه چه "قومه".

قوله: :: فسالوه: د حضرت جابر رضی الله عنه نه د سوال تپوس کونکې څوک وو؟ په دې باره کښې دشرح حدیث آرا مختلف دی.

د شیخ الاسلام زکریا انصاری وائي: شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمه الله لیکلی دی چه سائل راوی حدیث ابوجعفر وو یا خوله بنت جعفر وه. (۲)

د جمهور شرح حدیث وائي: حافظ ابن حجر رحمه الله علامه عینی رحمه الله علامه قسطلانی، علامه سیوطی او علامه کورانی رحمهم الله راوی حدیث ابوجعفر سائل کیدو تعیین کړې دي. البته علامه کورانی ددې تعیین دلیل کښې د نسائی شریف روایت پیش کوی په کوم کښې چه ابوجعفر رحمه الله وائي «فما رأی فی الغسل عند جابر بن عبد الله» (۳)

باقی ائمه حافظ ابن حجر رحمه الله علامه عینی رحمه الله او علامه قسطلانی رحمه الله وغیره د اسحاق بن راهویه رحمه الله نه د ابوجعفر سائل کیدلو استدلال کړې دي. (۴) هم دغه صحیح ده. ځکه چه د اسحاق بن راهویه په روایت کښې د راوی د طرف نه پخپله صراحت دې چه هغوی سوال کړې. چنانچه اسحاق بن راهویه په خپل مسند کښې جعفر بن محمد نه هغه د خپل پلار (ابوجعفر) نه نقل کړی دی هغه فرمائی «سألت جابراً عن غسل الجنابة» (۵) زه (یعنی ابوجعفر) د حضرت جابر رضی الله عنه نه د غسل جنابت باره کښې تپوس اوکړو.

دفسالوه په ظاهر باندې یواعتراض: فسالوه د ظاهر نه معلومیږي چه سوال د "قوم" د طرف نه وو. هم ددې احتمال په بنیاد باندې علامه کرمانی رحمه الله اعتراض قائلولو سره دا جواب ورکړې دې هغه فرمائی چه که چرې څوک دا او وائی چه سوال کونکې د قوم کسان وو یعنی یوکس نه وو.

(۱) فتح الباری: ۴۸۲/۲.

(۲) تحفة الباری: ۲۲۱/۱.

(۳) الکواثر الجاری: ۴۱۰/۱.

(۴) فتح الباری: ۴۸۲/۲ عمدة القاری: ۲۹۵/۳ إرشاد الساری: ۴۹۱/۱.

(۵) فتح الباری: ۴۸۲/۲.

نوییا په جواب کښې «یکفیک» ولې اوونیل یعنی کاف خطاب دپاره د واحد مذکر راوړلو. د ظاهر حدیث تقاضا خودا وه چه هغه فرمائیل «یکفی کل واحد منکم صاع» چه په تاسو کښې د هر یو دپاره به یو صاع کافی شی.^(۱)

د علامه کرمانی رحمته الله علیه جواب: علامه کرمانی رحمته الله علیه فرماني چه ددې اعتراض جواب دادې چه سائل خو هم یوکس دې البته د سوال نسبت د قوم طرف ته ځکه کړې شوې دې چه هغه هم د قوم یوکس دې لکه چه ونیلې شی «النہو فی قریش» یعنی نبوت په قریشو کښې دې سره ی ددې چه نبی هم دهغوی نه یوکس دې. دویم جواب علی سبیل التسلیم دا دې چه ټیک دې سوال د قوم د طرف نه وو خو یکفیک کښې خطاب عام دې چه پوره قوم ته شامل دې لکه د الله تعالی قول «وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِوًا رُّعُوسِهِمْ»^(۲) اود رسول الله صلی الله علیه و آله دا ارشاد «بشر المشائین فی ظلم اللہالی الی المساجد بالنور التام»^(۳) په خطاب کښې عموم دې نولکه چه مطلب به داشي «یکفی لکل من یصع الخطاب له صاع» یعنی چاته چه هم خطاب صحیح وی هغه له به یو صاع کافی وی.^(۴)

د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه توجیه: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه ددې توجیه په بل انداز سره بیان کړې ده هغه فرماني چه سائل خو ابو جعفر رحمته الله علیه یعنی یوکس دې اومجازاً د سوال نسبت د پوره قوم طرف ته کړې شوې دې. ځکه چه هغوی هم د غسل باره کښې معلومات کول غوښتل. هم دغه وجه ده چه حضرت جابر رضی الله عنه جواب په حرف خطاب دپاره د مفرد په ذریعه ورکړو او یکفیک نی او فرمائیل. په جواب کښې یوکس مخاطب جوړ کړو ځکه چه نور خلق صرف تحقیق غسل په طلب او خواهش کښې شریک وو په سوال کښې شریک نه وو.^(۵)

قوله: فسأله عن الغسل فقال: یکفیک صاع: هغوی د حضرت جابر رضی الله عنه نه د غسل باره کښې پوښتنه او کړه نو هغوی جواب ورکړو ستاسو دپاره به یو صاع اوبه کافی وی. سوال د کوم څیز باره کښې وو؟ د حضرت جابر رضی الله عنه د جواب نه معلومیږي چه سوال د کمیت ماء باره کښې وو. علامه کرمانی رحمته الله علیه علامه کوراني رحمته الله علیه او فرمائیل چه د سائل سوال د غسل د اوبو د مقدار باره کښې وو.^(۶)

قوله: فقال: رجل: ما یکفینی: یو سری اوونیل زما دپاره (خودا مقدار) کافی نه دې. د محدث اسماعیلی په روایت کښې منهم اضافه ده یعنی د قوم نه چا اوونیل.^(۷)

^(۱) شرح الکرماني: ۱۱۶/۳ عمدة القاری: ۲۹۵/۳.

^(۲) سورت السجدة: ۱۲.

^(۳) ترجمه: د شپې په تیاره کښې د جماتونو طرف ته تلونکو ته د پوره نور زیرې ورکړه. والحديث أخرجه أبو داود في سننه في كتاب الصلاة باب ماجاء في فضل العشاء والفجر في الجماعة رقم: ۲۲۳ انظر جامع الأصول رقم: ۷۰۹۷.

^(۴) شرح الکرماني: ۱۱۶/۳ عمدة القاری: ۲۹۵/۳.

^(۵) فتح الباری: ۴۸۳/۲.

^(۶) شرح الکرماني: ۱۱۶/۳ عمدة القاری: ۲۹۵/۳ الکوثر الجاری: ۴۱۰/۱.

^(۷) فتح الباری: ۴۸۳/۲ عمدة القاری: ۲۹۵/۳.

دَرجل نه څوک مراد دې؟ دَشرح حدیث په دې باندې اتفاق دې چه رجل نه حسن بن محمد بن حنفیه مرادې. (۱) دَحنفیه نوم خوله بنت جعفر دې. (۲)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی دَمحدث اسماعیلی الفاظ منهم نه زمونږ دَروایت تائید کیږی ځکه چه رجل نه حسن بن محمد بن علی بن ابی طالب المعروف بابن الحنفیه مرادې. لکه چه صاحب دَعمدة القاری په جزم سره ونیلی دی او حسن بن محمد دَحضرت جابر رضی الله عنه دَقوم نه نه دې ځکه چه حسن بن محمد هاشمی او حضرت جابر رضی الله عنه انصاری دې. (۳) په دې سره دَغه خلقو هم تردید کیږی څوک چه داوانی چه دَقوم په ځانی قومه الفاظ دی او مراد دَحضرت جابر رضی الله عنه قوم دې (کما من).

دَ«کتاب الغل باب: من أفاض على راسه ثلاثاً» آخری حدیث نه هم معلومیږی چه دَرجل نه مراد هم حسن بن محمد بن حنفیه رضی الله عنه مراد دې لکه چه علامه کرمانی رحمته الله ددې طرف ته اشاره فرمائیلې دې. (۴) دَحدیث نه مزاحمت باندې دَحضرت جابر رضی الله عنه تنبییه: دَحضرت جابر رضی الله عنه نه چه کله دَغسل باره کنبی پوښتنه اوکړې شوه نو هغه او فرمائیل ستاسو دَپاره به یوصاع اوبه کافی وی. په دې باندې په مجلس کنبی موجود یوسری (حسن بن محمد بن حنفیه) او نیل چه زما دَپاره به دامقدار کافی نه شی. دَغه دا خبره چونکه دَحضور پاک دَعمل په مقابله کنبی وه په دې وجه حضرت جابر رضی الله عنه دَتنبییه په توگه ارشاد او فرمائیلو «(کان یکفی من هوأوفی منك شعراً وخیر منك)» (یعنی هغه له خویه کافی کیدلې دَچاوپښتنه چه ستانه زیات وو او څوک چه تانه بهترو و).

دَحضور پاک دَعمل مخالفت یا دَحدیث اوسنت دَبیان نه پس دَ هغې په خلاف عمل باندې دَحضرات صحابه کرامو رضی الله عنهم دَطرف نه تنبییه یا دَخفگان اظهار په روایاتو کنبی په کثرت سره وارد شوی دی. دَحضرت عبدالله بن مغفل رضی الله عنه هم دَغه شان واقعه ده چه هغه خپل یونیزدې رشته دار ته دَرسول الله صلی الله علیه و آله حدیث بیان کړو اوبیانی هغه دَدغې په خلاف عمل باندې اولیدلو نو دَخفگان اظهار کولو سره نی هغه سره خبرې اترې کولونه انکار اوکړو. چنانچه هم په بخاری شریف کنبی امام بخاری رحمته الله «کتاب الدیانة والصیة باب الخذف والتهذیف» کنبی عبدالله بن برید په واسطه سره دَحضرت عبدالله بن مغفل رضی الله عنه نه نقل کړی دی: «(أنه رأى رجلاً یخذف، فقال له: لا تخذف، فإن رسول الله صلى الله عليه وسلم منى عن الخذف أو كان یکره الخذف، وقال: (أنه لا یصأ به صید ولا ینکأ به عدو، ولكنها قد تکره السین، وتقفعا العین، ثم رآه بعد ذلك یخذف فقال له: أحدثك عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه منى عن الخذف أو کره الخذف، وأنت تخذف لا أکلمک کذا وکذا)» (۵).

ترجمه: حضرت عبدالله بن مغفل رضی الله عنه یوسری په کانرو ویستلو سره اولیدلو نو هغمتیه نی او نیل چه کانری مد اوله، ځکه چه رسول الله صلی الله علیه و آله دَکانرو ویستلو نه منع فرمائیلې ده. یا حضور پاک به کانری

(۱) فتح الباری: ۴۸۳/۳ عمدة القاری: ۲۹۵/۳ الکونثر الجاری: ۱/۱۰ التوشیح علی الجامع الصحیح للسیوطی: ۲۴۳/۱.

(۲) فتح الباری: ۴۸۳/۲ عمدة القاری: ۲۹۵/۳.

(۳) فتح الباری: ۴۸۳/۲.

(۴) الکونثر الجاری: ۱/۱۰.

(۵) فضل الباری: ۴۲۹/۲.

(۶) رقم الحدیث: ۵۴۷۹.

ویشتل ناخوبنه گنرل او حضور پاک او فرمائیل چه په دې سره خو نه ښکار کیدې شی او نه په دې سره دشمن زخمی کیدې شی. او لیکن د چا غاښ ماتولې شی، یا ننی سترگه ویستې شی. بیا حضرت عبدالله بن مغفل رضی الله عنه هغه سړې په کانرو ویشتلوسره اولیدلو نو ورته ننی او وئیل چه مائاته د رسول الله صلی الله علیه و آله حدیث بیان کړو چه حضور پاک د کانرو ویشتنو نه منع کړې ده یا ننی دا ناخوبنه گنرلې دی اوته کانرې اولې زه به تاسره بیا خبرې اونه کړم.

د مسلم شریف په روایت کښې «لَا أَلْكُمُ أَهْدًا» الفاظ راغلی دی. (یعنی زه به آننده تاسره کله هم خبرې اونه کړم.

قوله: «أوفى منك شعراً: شعراً مرفوعاً» او منصوب دواړه شان نقل کړې شوې دي. مرفوع به وی د خبر کیدو د وجې نه او چه منصوب وی نو تمیز به جوړېږي ددې الفاظونه مراد رسول الله صلی الله علیه و آله دي. د اوفی مطلب: شیخ الاسلام زکریا انصاری او علامه قسطلانی رحمتهما او فرمائیل چه «أوفى» مطلب اکثر دي. یعنی د حضور پاک وینسته ستاسو د وینستو نه زیات وو. خو حافظ ابن حجر رحمهما فرماني چه اوفی کښې دوه احتماله دی چه وینسته د صفت او مقدار په اعتبار سره اوفی وو. یعنی د رسول الله صلی الله علیه و آله وینسته ستاسو د وینستو نه اوږده هم وو او زیات هم. (۱)

قوله: «وخیر منک:» د اصیلی په نسخه کښې «خیراً» منصوب دي باقی نسخو کښې مرفوع دي. د مرفوع کیدو په صورت کښې ددې عطف «أوفى» باندې وی کوم چه د هو خبر دي. نولکه چه د مرفوع کیدو وجه په خبر باندې عطف کیدل دی. او که چرې منصوب اولوستلې شی لکه چه د اصیلی په نسخه کښې دي نویابه ددې عطف په من موصوله باندې وی او من محلاً منصوب دي ځکه چه هغه دیکفي مفعول دي. (۲)

د حضور اکرم صلی الله علیه و آله وینسته مبارک: امام ترمذی رحمهما په شمائل کښې «باب ما جاء فی شعر رسول الله صلی الله علیه وسلم» په عنوان سره د حضرت عائشه حضرت براء بن عازب حضرت انس حضرت ام هانی بنت ابی طالب او حضرت ابن عباس رضی الله عنهم نه اته احادیث نقل کړې دي دهغه ټولو خلاصه داده:

① د حضور اکرم وینسته نه بالکل اینختی وو اونه بالکل خلاص، بلکه لږ شان اینختی او گورگوتی وو.

② د حضور پاک وینسته نیمې غوږونو پورې وو.

③ د حضور پاک وینسته مبارک داسې وو چه د غوږونو د نرمی پورې وو څه دهغې نه زیات وو او دهغې نه کم وو کوم چه د اوږو پورې وی.

④ بعض وخت به د حضور پاک وینسته څلور حصي د گمسو په شان وو مراد هغه گمسي دي په کومو کښې چه ښخو سره تشبیه نه وی ځکه چه د تشبیه نه حضور صلی الله علیه و آله پخپله ممانعت فرمایلې دي.

⑤ حضور پاک به چه د اسلام په شروع کښې په کومو کښې چه ممانعت نه وو راغلې دهغې د وجې نه ننی د اهل کتاب په موافقت کښې وینسته بغیر د لارې ویستلو هم داسې پریخودل. لیکن روستو د اهل

(۱) کتاب الصيد والذبائح، باب إباحة ما يستعان به على الاصطياد والعدو وكره الخذف، رقم الحديث: ۵۰۵۳-۵۰۵۴.

(۲) تحفة الباری: ۱/۲۲۱/۱، إرشاد الساری: ۱/۴۹۱/۱ فتح الباری: ۲/۴۸۳.

(۳) شرح الکرماني: ۳/۱۱۶ عمدة القاری: ۳/۲۹۵ فتح الباری: ۲/۴۸۳ تحفة الباری: ۱/۲۲۱/۱ إرشاد الساری: ۱/۴۹۱.

کتاب د موافقت والاحکم منسوخ شو نو حضور پاک به د اهل کتاب په مخالفت کښې په سر کښې لږ وېستله. (۱)

⑥ د حضرت براء بن عازب رضی الله عنه روایت دې چې حضور پاک د کنړو وېښتو والا وو. (۲)
په مختلفو روایاتو کښې تطبیق: ملا علی قاری رحمته الله علیه او شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمته الله علیه فرماني د حضور پاک د زلفو مبارکو د مقدار باره کښې مختلف روایات وارد شوي دي او په هغې کښې څه تعارض هم نشته دې. ځکه چې وېښته د لوښیدلو څیز دې. که په یوه زمانه کښې د غوږونو د نر مو پورې وو نو په بل وخت کښې د هغې نه زیات، ځکه چې د حضور پاک سر خړول یو څو ځل ثابت دي نو چا چې د نيزدې زمانه نقل کړې ده هغه واره وېښته نقل کړې دي او چا چې د وېښتو خړولو د مودې پورې وخت نقل کړې دې نو هغه زیات وېښته نقل کړې دي. بعض علماؤ روایات داسې هم جمع کړي دي چې د سر مبارک د وړاندې حصې وېښته د نیمو غوږونو پورې رسیدلې وو او د مینځ د سر مبارک د دې نه ښکته پورې او د آخر سر وېښته اوږدو سره نيزدې پورې. (۳)

د حدیث شارحینو حضراتو لیکلې دي چې د حضور پاک د هجرت په کالونو کښې صرف درې ځل د حدیبیه، عمرة القضاء او حجة الوداع په موقع باندې وېښته خړولې دي او صرف یو ځل تی وېښته واره کړې دي. (۴)

علامه عبدالرؤف مناوی رحمته الله علیه د ابن العربي رحمته الله علیه نه نقل کړې دي: «الشعر فی الرأس زينة وتوکه سنة وحلقه بدعة وحالة مذمومة، جعلها المصطفى (صلى الله عليه وسلم) شعار الخوارج» (۵) یعنې په سری باندې وېښته د زینت سبب دي وېښته پریخودل (لویول) سنت دي او (مستقل) حلق (گنجه) کول بدعت او مذموم حالت دي. (مبالغه او استمرار سره) حلق کول حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و آله د خوارجو شعار ګرځولې دي.
د حضرت جابر رضی الله عنه د قول مقصد: د زیاتو او بواسطه مالول د دوو وجوهاتو نه پېښېږي یو د وېښتو د زیاتوالي او بل د نظافت د وجې نه. د حضرت جابر رضی الله عنه مقصد دا وو چې ما څه وئیلې دي هغه مې د حضور پاک د عمل په رڼا کښې وئیلې دي او حضور پاک ته به دومره مقدار کافی کیدلو. ستاد پاره ددې مقدار نا کافی کیدلو څه وجه ده؟ ولې ستا د سر وېښته د حضور پاک نه زیات دي یا ته د حضور پاک نه زیات احتیاط کونکې ئی؟ د رسول الله صلی الله علیه و آله په مبارک سر باندې ستا نه زیات وېښته وو او حضور پاک ستانه زیات بهتر او احتیاط کونکې وو. ستاد پاره نا کافی کیدلو وجه اسراف کیدې شی. که چرې ته

(۱) الشرائع المحمدية والخصائل المصطفوية، ص: ۱۹-۱۷، رقم الحديث: ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، أشرف الوسائل إلى فهم الشرائع، ص: ۹۷-۹۳ جمع الوسائل فی شرح الشرائع، ص: ۹۹-۹۰، خصائل نبوی شرح شرائع نبوی ص: ۴۷-۴۴.

(۲) الحديث أخرجه الترمذی فی الشرائع باب ماجاء فی خلق رسول الله صلى الله عليه وسلم ص: ۸ رقم الحديث: ۳.
(۳) جمع الوسائل فی شرح الشرائع باب ماجاء فی شعر رسول الله صلى الله عليه وسلم ص: ۹۹، خصائل نبوی، ترجمه وشرح شرائع ترمذی، باب ماجاء فی شعر رسول الله صلى الله عليه وسلم ص: ۴۴.

(۴) جمع الوسائل فی شرح الشرائع باب ماجاء فی شعر رسول الله صلى الله عليه وسلم ص: ۹۹، خصائل نبوی، ترجمه وشرح شرائع ترمذی، باب ماجاء فی شعر رسول الله صلى الله عليه وسلم ص: ۴۴.
(۵) شرح الشرائع للمناوی بهامش جمع الوسائل ص: ۹۰.

د اوبو په استعمال کښې اسراف پرېږدي نو د اوبو چه کوم مقدار ذکر کړې شوي دي هغه د غسل د پاره کافي کيدې شي.^(۱)

ابن رجب حنبلي رحمته الله نقل کړي دي، حضرت جابر رضي الله عنه ته ويونکې چه زما د پاره يوصاع کافي نه دي حسن بن محمد بن حنفيه رحمته الله وو او هم هغه د ټولو نه اول د ارجاء قول اختيار کړې وو.^(۲) دا هم ونيلى شي چه حضرت حسن بن محمد رحمته الله په طهارت کښې زياتې اوبه استعمالولو په حواله سره د اباضيه د مسلك طرف ته مائل وو.^(۳)

د اوبو په استعمال کښې اعتدال: که چرې په اعتدال سره اوبه استعمال کړې شي نو يوصاع په اندازه باندې اوبه کافي کيږي او واقعه داده چه د بې اعتدالۍ په وجه اوبه زياتې خرچ کيږي. علامه نووي رحمته الله ليکلي دي چه امام شافعي رحمته الله فرماني «قد يرفق بالقليل فيكفي، ويخرق بالكثير فلا يكفي»^(۴)، يعنى په طريقه سره لږې اوبه هم کافي کيږي او بې طريقې سره ډيرې زياتې هم ناکافي کيږي. علامه کرمانى رحمته الله ليکلي دي چه په يوصاع اوبو سره غسل کول مندوب دي په دې معنى چه اوبه د يوصاع نه کمې نه وي او که چرې د يوصاع نه نې زياتې استعمال کړې ليکن اسراف نې اونه کړو نو سنت نې ادا کړل او که د دې نه نې په کموسره غسل او کړو نو جائز دي.^(۵)

قوله: «ثم أمنا في ثوب» بيا هغوى هم په يوه کپړه کښې زمونږ امامت اوکړو. امامت چا اوکړو؟ «ثم أمنا في ثوب» د چا وينا ده او هم په يوه کپړه کښې امامت کونکې څوک وو؟ په دې باره کښې د حديث د شراح رائي کښې اختلاف دي.

د علامه کرمانى رحمته الله رائي: علامه کرمانى رحمته الله په دې باره کښې دوه احتماله بيان کړي دي. يو دا چه «ثم أمنا في ثوب» د حضرت جابر رضي الله عنه قول وي او د دې عطف «كان يكفي» باندې وي معنى به داشي چه حضرت جابر رضي الله عنه او ونيل چه بيا رسول الله صلى الله عليه وسلم په يوه کپړه کښې زمونږ امامت اوکړو. او دويم احتمال دادې چه «ثم أمنا في ثوب» د ابو جعفر رحمته الله قول وي او د دې عطف «فقال جابر» باندې وي، يعنى ابو جعفر رحمته الله او ونيل چه بيا حضرت جابر رضي الله عنه په يوه کپړه کښې زمونږ امامت اوکړو.^(۶)

د حافظ ابن حجر رحمته الله رائي: حافظ ابن حجر رحمته الله دويم احتمال ته ترجيح ورکړې ده. هغوى فرماني چه «أمنا» فاعل حضرت جابر رضي الله عنه دي لکه چه ډير زر به په کتاب الصلاة کښې د حضرت جابر رضي الله عنه د

(۱) فضل الباري: ۲/۴۲۹.

(۲) فتح الباري لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۴۶ د ارجاء سره متعلق تحقيقى خبره حضرت حسن بن محمد بن حنفيه رحمته الله په حالاتو کښې راځي انظر ص: ۳۸۴-۳۸۱.

(۳) اباضيه عبدالله بن اباض منونکوته اباضيه وييلې شي د مروان بن محمد په زمانه کښې خروج کړې هغه عبدالله بن محمد بن عطيه دهغه په قتال باندې مامور کړو. عبدالله د تباه په مقام باندې هغه سره قتال اوکړو، عبدالله ابن يحيى اباضى د عبدالله بن اباض نيزدي دوست او د اباضيه داعى وو. انظر للتفصيل: الملل والنحل: ۱/۱۳۱، فتح الباري لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۴۶.

(۴) المنهاج: ۴/۲۲۷ المجموع: ۲/۱۸۹.

(۵) شرح الكرمانى: ۳/۱۱۶.

(۶) شرح الكرمانى: ۳/۱۱۶.

حبل عمل بیان راخی. (۱) شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمته اللہ علیہ علامہ قسطلانی رحمته اللہ علیہ او علامہ سیوطی رحمته اللہ علیہ ہم دے «أمناء» فاعل حضرت جابر رضی اللہ عنہ مگر خولی دے. (۲)

دعلامہ عینی رحمته اللہ علیہ رائے: علامہ عینی رحمته اللہ علیہ ہم دحضرت جابر رضی اللہ عنہ پہ یوہ کپڑہ کنبی د امامت کولو ته ترجیح ورکړې ده. البتہ هغه د حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ د ترجیح په وجه باندې رد کړې دې هغه فرمانی د حافظ صاحب رحمته اللہ علیہ ددې نه مقصود په علامہ کرمانی باندې رد کول دی اوددې رد دپاره هغوی په کتاب الصلاة کنبی د محمد بن منکدر رحمته اللہ علیہ د روایت نه استدلال کړې دې. دهغوی په روایت کنبی دی «رأيت جابرًا يصلي في ثوب واحد وقال رأيت النبي صلى الله عليه وسلم في ثوب» یعنی ما حضرت جابر رضی اللہ عنہ په یوہ کپڑہ کنبی مونځ ورکولوسره اولیدلو اوحضرت جابر رضی اللہ عنہ وائی چه ما حضور پاک په یوہ کپڑہ کنبی مونځ ورکولوسره اولیدلو. (۳)

د حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ په دې روایت سره په علامہ کرمانی رحمته اللہ علیہ باندې رد کول بې وجې دی ځکه چه په دې روایت کنبی خو د حضرت جابر رضی اللہ عنہ اورسول الله صلی اللہ علیہ وسلم دواړو په یوہ کپڑہ کنبی مونځ ورکولو سره لیدلو ذکر دې نوبیا د علامہ کرمانی رحمته اللہ علیہ بیان کړې شوې دوو احتمالاتو کنبی یوختمول او بل ته ترجیح ورکولو دلیل څنگه جوړولې شی. (۴)

دعلامہ کورانی رحمته اللہ علیہ رائے: علامہ کورانی رحمته اللہ علیہ اوفرمائیل په یوہ کپڑہ کنبی امامت کونکې حضرت جابر رضی اللہ عنہ وو. هغوی «كتاب الصلاة باب عقد الإزار على القفا في الصلاة» د رومبی روایت نه استدلال کړې دې. محمد منکدر رحمته اللہ علیہ وائی چه حضرت جابر رضی اللہ عنہ په یوتهبند کنبی مونځ اوکړو په داسې حال کنبی چه هغه دآد مخې طرف نه ترلې وو اودهغوی کپړې په کونډه کنبی زوړند وې. چا اوونیل «تصلي في إزار واحد؟ فقال: إنما صنعت ذلك ليراني أحمق مثلك، وأنا كان له ثوبان على عهد النبي صلى الله عليه وسلم» (۵) یعنی تاسو په یوتهبند کنبی مونځ کونی؟ حضرت جابر رضی اللہ عنہ اوفرمائیل چه ما داسې ځکه کړی دی چه ستا په شان احمق ماته اوگوری، او بل دا چه مونځ کنبی چاسره د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په زمانه کنبی دوه کپړې وې.

بیا علامہ کورانی رحمته اللہ علیہ په دغه خلقو (علامہ عینی رحمته اللہ علیہ وغیره) باندې رد کړې دې چاچه دامامت نسبت دحضور پاک طرف ته کړې دې ونی فرمائیل دادهغوی لغزش دې. (۶) خلاصه دا چه «أمناء» فاعل حضرت جابر رضی اللہ عنہ دې لکه چه د شراح حدیث د اقوال نه معلومه شوه اودلته ددې امامت نسبت

(۱) فتح الباری: ۴۸۳/۲.

(۲) تحفة الباری: ۲۲۱/۱ | رشاد الساری: ۴۹۲/۱ | التوشیح: ۲۴۳/۱.

(۳) الحديث أخرجه البخاري في كتاب الصلاة باب عقد الإزار على القفا في الصلاة رقم: ۳۵۳.

(۴) عمدة القاری: ۲۹۶/۳-۲۹۵.

(۵) الحديث أخرجه البخاري في كتاب الصلاة، باب عقد الإزار على القفا في الصلاة رقم: ۳۵۳-۳۵۲ وفي باب إذا

صلى في الثوب الواحد فليجعل على عاتقيه، رقم: ۳۵۹ وفي باب: الصلاة بغير رداء، رقم: ۳۷۰.

(۶) الكوثر الجاری: ۴۱۰/۱.

د حضور پاک طرف ته کول صحیح نه دی. ابن ملکن رحمته الله لیکلی دی چه «ثم أمنا في ثوب» مقتضى كنبی هیک اختلاف نشته دې ځکه چه په یوه کپړه کنبی مونځ کول جائز دی سره ددې چه که هغه امام وی (۱) د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله فرمائی چه د روایت الفاظ «بکفک» (صاع) نه ترجمه الباب راوتلې دې. امام بخاری رحمته الله دا ثابتول غواړی چه د حضور پاک په غسل کنبی چه د یوصاع اوبودا کوم ذکر راغلې دې هلته صرف هغه مقدار مذکور دې کوم چه کفایت کوی. د یوصاع تحدید مقصود نه دی. د ترجمه هم دغه مقصد دی. (۲)

د حدیث نه مستنبط شوې مسائل: ددې حدیث نه دا لاندینی مسئلې مستنبط کړې شوې دی:

- ① سلف صالحین به د حضور پاک عمل هم مدارد استدلال جوړولو اود هغې تابعداری به نی کوله. (۳)
- ② په داسې سړی باندې رد کول او تنبیه کول جائز دی چه بغیر د علم او تحقیق بحث مباحثه کوی او سخت رانیول نی هم صحیح دی. که چرې د تنبیه کونکی مقصد د حق وضاحت او سامعین ددې نه بندول وی. (۴)

③ د اوبو په استعمال کنبی د اسراف کراهیت هم دې نه ثابتیږی.

④ په غسل کنبی د یوصاع اوبه استعمالول مستحب دی. (۵)

⑤ ددې روایت نه په یوه کپړه کنبی مونځ کولو جواز هم معلومیږی.

الحديث الثالث

۲۵۳- حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا ابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ عَمْرِو، عَنْ جَابِرِ بْنِ زَيْدٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَيِّمُونَهُ كَانَا يَغْتَسِلَانِ مِنْ إِنَاءٍ وَاحِدٍ» قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: «كَانَ ابْنُ عُيَيْنَةَ، يَقُولُ أَخْبَرًا عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنْ مَيِّمُونَهُ، وَالصَّحِيحُ مَا رَوَى أَبُو نُعَيْمٍ» [حدیث باب: ۲۵۰] (۶)

(۱) التوضیح: ۵۵۷/۴

(۲) فضل الباری: ۴۲۹/۲.

(۳) فتح الباری: ۴۸۳/۲ عمدة القاری: ۲۹۶/۳ فضل الباری: ۴۲۹/۲.

(۴) عمدة القاری: ۲۹۶/۳ فتح الباری: ۴۸۳/۲ فضل الباری: ۴۲۹/۲.

(۵) فتح الباری: ۴۸۳/۲ عمدة القاری: ۲۹۶/۳ إرشاد الساری: ۹۲/۱ فضل الباری: ۴۲۹/۲.

(۶) الحدیث أخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحيض، باب القدر المستحب من الماء في غسل الجنابة وغسل الرجل والمرأة في إناء واحد في حالة واحدة، غسل أحدهما بفضل الآخر، رقم: ۳۲۲، وأخرجه الترمذی في سننه في أبواب الطهارة، باب ماجاء في وضوء الرجل والمرأة من إناء واحد رقم: ۶۲، وأخرجه النسائی في سننه في كتاب الطهارة، باب ذكر اغتسال الرجل والمرأة من نساءه من إناء واحد، رقم: ۲۳۷، وأخرجه ابن ماجه في سننه، كتاب الطهارة وسننها، باب الرجل والمرأة يغتسلان من إناء واحد، رقم: ۳۷۷، انظر جامع الأصول النوع الثامن في اجتماع الرجل والمرأة على الإناء الواحد رقم: ۵۰۴، وانظر كذلك تعفة الأشراف رقم: ۵۳۸.

قال أبو عبد الله: كان ابن عيينة يقول أخيراً: عن ابن عباس عن مهولة، والصحيح ما رواه أبو نعيم: (١) ترجمه: مونز ته ابونعیم بیان کری دی، ونی ونیل چه مونز ته سفیان بن عیینه بیان او کرو، هغه د عمرو بن دینار نه هغه د جابر بن زید نه هغه د ابن عباس رضی اللہ عنہ نه چه نبی کریم او حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ دوارو په یوخانی، په یولونبی سره غسل کولو. امام بخاری رحمته اللہ علیہ فرمائی سفیان بن عیینہ رضی اللہ عنہ په خپل آخری عمر کښې داسې فرمائیل: (دا روایت مروی دی، د ابن عباس نه هغه د میمونہ رضی اللہ عنہ نه (نقل کری دی) اوصحیح هم هغه روایت دی کوم چه ابونعیم نقل کری دی.

تراجم رجال

ابونعیم: دامشهور محدث ابونعیم الفضل بن دکین عمرو بن حماد الملامی الکوفی الاحول دی. ددوی تفصیلی احوال «کتاب الايمان باب: فضل من استبرأ لدينه» د رومبی روایت په ذیل کښې راغلی دی. (٢) ابن عیینه: دا ابومحمد سفیان بن عیینه بن ابی عمران هلالی کوفی رضی اللہ عنہ دی. ددوی مختصر حالات بدء الوحي د رومبی حدیث لاندې (٣) او تفصیلی حالات «کتاب العلم، باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا وأنشأنا» د دریم حدیث لاندې راغلی دی. (٤)

عمرو: دامشهور امام اوفقیه ابومحمد عمرو بن دینار مکی جمحی رضی اللہ عنہ دی. ددوی تفصیلی حالات «کتاب العلم کتابه العلم» د دریم حدیث لاندې راغلی دی. (٥)

جابر بن زید: دا جابر بن زید ازدي یحمدی بصری جوفی یاخوفی دی. ابوالشعشاء ددوی کنیت دی. (٦) د جوف طرف ته د نسبت وضاحت: جوف د جیم فتحه واو په سکون اودې نه پس فاء سره، د عمان د یوې علاقې طرف ته نسبت دی. امام بخاری علامه مزی ابن حبان ابن سعد مغلطانی او ابن حجر رحمهم الله وغیره هم دغه نسبت نقل کړې دي. (٧) علامه ذهبی رحمته اللہ علیہ لیکلی دی چه دا لفظ (جوف نه) بلکه خوف خاء سره د عمان یوه علاقه ده. په دې وجه دهغوی نسبت خوفی دی. (٨) علامه سمعانی رحمته اللہ علیہ

(١) د کشف الباری د متن دپاره استعالی دونکی (داکتر مصطفی ديب البغاء صاحب) په نسخه کښې مذکوره تعلیق موجود نه دي. خوددې په ځانی په طباعت کښې د غلطی د وجې نه دسابقه حدیث تعلیق مکرر دي. دکوم تصحیح چه کړې شوي ده.

(٢) کشف الباری: ٦٧٣/٢-٦٦٩

(٣) کشف الباری: ٢٣٨/١

(٤) کشف الباری: ١٠٦/٣-١٠٢

(٥) کشف الباری: ٣١٣/٤-٣٠٩

(٦) اوگورنی: التاريخ الكبير: ٢٠٤/٢، تهذيب الكمال: ٤٣٤/٤، الجرح والتعديل: ٤٢٧/١، كتاب الثقات: ١٠١/٤، حلية الأولياء: ٨٥/٣، تهذيب الاسماء واللغات: ١٤١/١، الكاشف: ١٨٧/١، تذكرة الحفاظ: ٧٢/١، سير اعلام النبلاء: ٤٨١/٤، البدايه والنهايه: ١٠٣/٩، تهذيب التهذيب: ٣٨/٢، إكمال تهذيب الكمال: ١٢١/٣، الأنساب: ١٢٢/٢، الكامل في التاريخ: ٢٧٩/٤.

(٧) التاريخ الكبير: ٢٠٤/٢، تهذيب الكمال: ٤٣٥/٤، كتاب الثقات: ١٠١/٤، الطبقات الكبرى: ١٧٩/٧، إكمال تهذيب الكمال: ١٢١/٣، تهذيب التهذيب: ٣٨/٢، تقريب التهذيب: ١٥٢/١.

(٨) سير اعلام النبلاء: ٤٨١/٤.

الأنساب کنبی عمرو بن علی فلاس نه نقل کری دی چه جوف فتحه د جیم سکون د واؤ او په آخره کنبی فاء درب الجوف (د جوف کنده) طرف ته نسبت دې او جوف د بصره یوه علاقه ده. (۱)
علامه مزی رحمته الله هم په قیل دا قول نقل کړې دې. (۲)

په اقوال کنبی تطبیق: په دې اقوالو کنبی د تطبیق صورت دادې چه جابر بن زید رحمته الله په اصل کنبی خود جوف عمان وو روستود بصره علاقه ازد ته راغلو اوسیدو. هغه دخپل پلارگننی علاقې جوف د نسبت درب الجوف یعنی د اهل جوف محله ونیلې شوه. (۳) ددې تطبیق تائید یو خود ابن حبان رحمته الله د قول نه کیږي هغه وائی: «(أصله من الجوف ناحية بعمان، وكان ينزل البصرة في الأزد) [فی] موضع يقال: (درب الجوف)» (۴) یعنی جابر بن زید په اصل کنبی د عمان د یوې علاقې جوف وو او هغه په بصره کنبی د ازد په مقام یو خانی ته راغلو اوسیدو کوم ته چه درب الجوف ونیلې شی.

دویم تائید د ابن سعد رحمته الله د قول نه کیږي کوم چه هغه د ایاس رحمته الله نه نقل کړې دې هغه وائی: «أدرکت البصرة ومفتهم، رجل من أهل عمان جابر بن زيد» (۵) یعنی ما بصره اود دې مفتی اولیدلو (یعنی هغه سره ملاؤ شوم) هغه د اهل عمان نه یوسړې جابر بن زید رحمته الله وو.

اساتذه او شیوخ: جابر بن زید رحمته الله چه دکومو حضراتو نه کسب فیض او کړو په هغوی کنبی عبدالله بن عباس، عبدالله بن عمر، عبدالله بن زبیر، حکم بن عمرو غفاری، عکرمه مولى ابن عباس اومعاویه بن ابی سفیان رحمته الله شامل دی. (۶)

تلامذه: ددوی نه استفاده او د حدیث روایت کونکو کنبی امیه بن زید ازدی، ایوب سختیانی، حیان الاعرج، داؤد بن ابی قصاب، سلیمان بن سائب، صالح الدهان، ابوحفص عبدالله بن رستم، ابوالمنیب عبدالله بن عبدالله عتکی، عزره بن عبدالرحمن کوفی، عمرو بن دینار، عمرو بن هرم ازدی، غطریف ابوهارون عمانی، قتاده بن دعامة، محمد بن عبدالعزیز جرمی، مزید بن هلال، یا هلال بن مزید، مهلب بن ابی حبیبه، ولید بن یحیی، یعلی بن حکیم، یعلی بن مسلم او ابو عبس اکبر رحمهم الله شامل دی. تهذیب الکمال: ۴/۴۳۵، سیر أعلام النبلاء: ۴/۸۲۲ تهذیب التهذیب: ۲/۳۸ تذکرة الحفاظ: ۱/۷۲، الکاشف: ۲/۲۸۷.

جلالت شان او علمی مقام: جابر بن زید رحمته الله یولوئی جلیل القدر تابعی دې. حضرت حسن بصری رحمته الله او ابن سیرین رحمته الله سره دهغوی شمیر کیږي. اود حضرت ابن عباس رضی الله عنهما کبار تلامذه نه دې. (۷)
د قرآن پاک په علومو کنبی ماهر وو. حضرت عطاء رحمته الله د ابن عباس رضی الله عنهما نه نقل کړی دی هغه فرمائی: «لو أن أهل البصرة لزلوا عند قول جابر بن زيد لأوسعهم علماً من كتاب الله، وعما قال: عما في كتاب الله» (۱) که چرې

(۱) الأنساب: ۲/۱۲۳.

(۲) تهذیب الکمال: ۴/۴۳۵.

(۳) تعليقات التاريخ الكبير: ۲/۲۰۴.

(۴) الثقات لابن حبان: ۴/۱۰۱.

(۵) الطبقات لابن سعد: ۷/۱۷۹.

(۶) تهذیب الکمال: ۴/۴۳۵، سیر أعلام النبلاء: ۴/۸۲۲ تهذیب التهذیب: ۲/۳۸ تذکرة الحفاظ: ۱/۷۲، الجرح

والتعديل: ۱/۲۷، الکاشف: ۱/۲۸۷.

(۷) سیر أعلام النبلاء: ۴/۸۲۲-۸۱، الکاشف: ۱/۲۸۷.

اهل بصره د حضرت جابر بن زید رضی اللہ عنہ قول اختیار کری نوہغه به دہغوی دپاره د کتاب اللہ د علم نه بڼه ورکونکې او بڼه غنی کونکې وې او کله به ئی فرمائیل چه کتاب اللہ کښې کوم علوم دی دہغې نه به بڼه فائده او چتونکې وې.

ابن عباس رضی اللہ عنہما به حضرت جابر بن زید رضی اللہ عنہ په علماؤ کښې شمیرلو. عکرمه رضی اللہ عنہ د ابن عباس رضی اللہ عنہما نه نقل کړی دی چه هغوی به د جابر بن زید رضی اللہ عنہ باره کښې فرمائیل «هو احدث العلماء» (۱) زیاد بن جبیر رضی اللہ عنہ وائی چه ما د جابر بن عبد الله انصاری رضی اللہ عنہ نه د یوې مسنلې تپوس او کړو هغه د هغې جواب را کړو. بیانی او فرمائیل ته زمونږ نه ولې تپوس کوي په تاسو کښې خو ابو الشعثاء (جابر بن زید) موجود دي. (۲) د ابن عباس رضی اللہ عنہما نه یو قول هم داسې د جابر بن زید رضی اللہ عنہ باره کښې نقل دي. (۳) حضرت ضحاک رضی اللہ عنہ وائی چه ابن عمر رضی اللہ عنہما جابر بن زید رضی اللہ عنہ ته ئی اوونیل ای جابر ته د اهل بصره د فقهانو نه ئی، خلق به تاسو نه د مسائلو تپوس کوی ته هیڅ کله فتوی مه ورکوه سواء د قرآن اوسنت نه، که چرې ته د قرآن اوسنت نه اخوا جواب ورکړې نو پخپله به هم هلاک شې او خلق به هم په هلاکت کښې واچوي. (۴)

علامه ابن کثیر رضی اللہ عنہ البداية والنهاية کښې او امام بخاری رضی اللہ عنہ په التاريخ الكبير کښې د ابن عمر رضی اللہ عنہما په خانی د دې قول نسبت د جابر بن عبد الله رضی اللہ عنہ طرف ته کړې دي. (۵) عمرو بن دينار رضی اللہ عنہ وائی چه ما د جابر بن زید رضی اللہ عنہ نه زیات د فتوی علم لرونکې نه دي لیدلې. (۶) حماد بن زید رضی اللہ عنہ وائی چه د ایوب نه تپوس او کړې شو تا جابر بن زید رضی اللہ عنہ لیدلې دي؟ هغه او فرمائیل او هغه عقلمند او هوښیار وو. (۷) دائمه توثیقي احوال: امام عجلې رضی اللہ عنہ فرمائی «تألعي، ثقة». (۸)

ابن حبان رضی اللہ عنہ کتاب الثقات کښې د دوی تذکره فرمائیلې ده اولیکلی دی «کان فقیها» (۹) یحیی بن معین رضی اللہ عنہ فرمائی «بصري، ثقة» (۱۰) ابوزرعه رضی اللہ عنہ فرمائی «بصري، أزدي، ثقة» (۱۱) ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی

(۱) الجرح والتعديل: ۱/۲۷، کتاب الثقات: ۴/۱۰۲، الکاشف: ۱/۲۸۷، الطبقات الكبرى: ۷/۱۷۹، حلیة الاولیاء: ۳/۸۵

(۲) تهذيب الکمال: ۴/۴۳۶.

(۳) حلیة الاولیاء: ۳/۸۶، البداية والنهاية: ۹/۱۰۲.

(۴) الجرح والتعديل: ۱/۲۷، تذکرة الحفاظ: ۱/۷۲، سير اعلام النبلاء: ۴/۸۲، تهذيب التهذيب: ۲/۳۸، تهذيب الکمال: ۴/۴۳۶.

(۵) حلیة الاولیاء: ۳/۸۶، التاريخ الكبير: ۲/۲۰۴، تذکرة الحفاظ: ۱/۷۲، کمال تهذيب الکمال: ۳/۱۲۲.

(۶) البداية والنهاية: ۹/۱۰۳، التاريخ الكبير: ۲/۲۰۴.

(۷) حلیة الاولیاء: ۳/۸۶، البداية والنهاية: ۹/۱۰۳، التاريخ الكبير: ۲/۲۰۴، تذکرة الحفاظ: ۱/۷۲، کمال تهذيب الکمال: ۳/۱۲۳.

(۸) الطبقات الكبرى: ۷/۱۸۰، تذکرة الحفاظ: ۱/۷۲، سير اعلام النبلاء: ۴/۸۲.

(۹) تهذيب التهذيب: ۲/۳۸، کمال تهذيب الکمال: ۳/۱۲۲.

(۱۰) کتاب الثقات: ۴/۱۰۲، تهذيب التهذيب: ۲/۳۸.

(۱۱) تهذيب الکمال: ۴/۴۳۶، الجرح والتعديل: ۱/۲۷، تهذيب التهذيب: ۲/۳۸.

(۱۲) الجرح والتعديل: ۱/۲۸، تهذيب الکمال: ۴/۴۳۶، تهذيب التهذيب: ۲/۳۸.

«ثقة، فقيه»^(۱) طبری رحمته طبقات الفقهاء کتبی فرمائی: «(كان عالماً فقيهاً)»^(۲) ابن عبد البر رحمته فرمائی: «(كان أحد الفقهاء العلماء الفضلاء، أثنى عليه ابن عباس بالعلم، وحسبك بذلك)»^(۳) یعنی جابر بن زید د فقیہاؤ علماء و فضلاء نہ دی۔ ابن عباس رحمته د هغوی د علم تعریف کری دی ہم دغه ستاسود پاره کافی دی۔ ابن کثیر رحمته فرمائی چہ ابوالشعشاء (جابر بن زید) د اهل علم نہ وو او پہ بصرہ کتبی بہ نی فتوی ورکولہ۔^(۴) منتجالی رحمته فرمائی «(كان يفتي الناس وكان ثقة)»^(۵)

د اباضیہ طرف تہ نسبت: اباضیہ، جابر بن زید رحمته بہ د اباضی کیدو دعوی کولہ، ہم پہ دی وجہ د بعض ائمہ نہ ہم د هغوی بارہ کتبی د اباضی کیدو قول مروی دی۔ چنانچہ ساجی د احمد بن محمد نہ هغوی د یحیی بن معین رحمته تہ نقل کری دی چہ جابر بن زید، اباضی وو۔^(۶)

د دی نسبت حقیقت: حقیقت دادی چہ جابر بن زید رحمته اباضی نہ وو۔ د اباضیہ دا دعوی غلطہ ده هغه د دی طرف تہ د دروغو نسبت کوی هغه د دی نہ بری وو۔ هشام د محمد نہ نقل کری دی چہ اباضیہ چہ خہ وائی د هغی نہ جابر بری وو۔ عارم وائی چہ اباضیہ د هغه د خپل طرف تہ غلط او دروغ نسبت کولو۔^(۷) سفیان رحمته عمرو بن دینار رحمته تہ اوونیل آیا تا چرتہ ابوشعشاء نہ د اباضیہ یا د هغوی د عقائدو بارہ کتبی خہ اوریدلی؟ هغه اوونیل ماد هغوی نہ دی بارہ کتبی ہیخ ہم نہ دی اوریدلی۔^(۸)

د هند بنت مہلب گواہی: د هند بنت مہلب پہ وړاندی د جابر بن زید رحمته تذکرہ اوشوہ او خلقو اوونیل چہ هغوی اباضی وو۔ هند بنت مہلب او فرمائیل جابر بن زید رحمته بہ د خلقو نہ زیات ماسرہ او زما مورسره وخت تیرولو هغه بہ ماتہ اللہ تعالی تہ د نیزدی کیدو اعمالو حکم راکولو اود اللہ تعالی نہ لری کونکی خیزونو نہ بہ نی منع کولم۔ هغه زہ کلہ ہم د اباضیہ طرف تہ نہ یم راغوبستی اونه نی ماتہ د دی حکم راکری دی۔ سرہ د دی چہ هغه بہ ماتہ د اہم خودل چہ زہ لویتہ خنگہ پہ سرکرم او هغی (هند بن مہلب) خپل لاس پہ تندی باندی کیخودو (دی دپارہ چہ اوبنائی چہ جابر بن زید بہ هغی تہ لویتہ اچولو دپارہ خنگہ ویناکولہ)۔^(۹)

د حضرت جابر د اباضیہ نہ براءت: ہم دغه خبرہ پخپلہ ہم د جابر بن زید رحمته نہ نقل ده۔ قتادہ رحمته او داؤد بن ابی قصاب د غزرہ نہ نقل کری دی هغه وائی چہ ما جابر بن زید رحمته تہ اوونیل چہ اباضیہ

(۱) تقریب التہذیب: ۱۵۲/۱۔

(۲) إكمال التہذیب کمال: ۱۲۴/۳۔

(۳) إكمال تہذیب الکمال: ۱۲۲/۳۔

(۴) البداية والنهاية: ۱۰۲/۹۔

(۵) إكمال تہذیب الکمال: ۱۲۴/۳۔

(۶) الكامل لابن عدی: ۷۱/۴ تہذیب التقریب: ۲۸/۲ | کمال تہذیب الکمال: ۱۲۲/۳۔

(۷) الطبقات الكبرى: ۷/۱۸۱۔

(۸) التاريخ الكبير: ۲۰۴/۲ | کمال تہذیب الکمال: ۱۲۲/۳۔

(۹) حلیۃ الاولیاء: ۸۹/۳ | البداية والنهاية: ۱۰۴/۹-۱۰۳۔

داگمان کوی چه تاسو دهغوی نه ئی؟ جابرین زید رضی الله عنه او فرمائیل زه دهغوی نه او دهغوی ده عقاندونه بری یم او دالله تعالی پناه غوارم. (۱)

د ثابت بنانی رضی الله عنه په روایت کښې دی چه د جابرین زید رضی الله عنه نه د زنکدن په حالت کښې د اباضیه باره کښې تپوس او کړې شو نو دهغوی د برات اظهار او کړو. (۲)

وفات: ابن سعد رضی الله عنه او واقدی رضی الله عنه او وویل چه جابرین زید رضی الله عنه ۱۰۲ هجری کښې وفات شوې. (۳) هیشم بن عدی رضی الله عنه ۱۰۲ هجری د وفات کال گرځولې دې. (۴)

امام احمد، فلاس، امام بخاری، عمرو بن علی، ابن حبان، ابونعیم، حافظ ابن حجر او علامه ذهبی رحمهم الله ۹۲ هجری دهغه د وفات کال گرځولې دې. (۵)

علامه ذهبی رضی الله عنه د ۱۰۳ هجری قول شاذ گرځولې دې هغه فرمائی «هذ من قال: إنه توفي سنة ثلاث ومئة» (۶) قتاده رضی الله عنه د هغوی د وفات په ورځ او فرمائیل نن د اهل بصره علم یاد عراق عالم څښ کړې شو. (۷) یائی داسې او فرمائیل نن د دنیا والو علم څښ شو. (۸)

ابن عباس رضی الله عنه دا مشهور صحابی، د حضور پاک د تره خوئی حضرت عبد الله بن عباس بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبدمناف رضی الله عنه دې. د دوی حالات «کتاب بدء الوحي، باب کیف کان بدء الوحي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم» په څلورم حدیث کښې (۹) او «کتاب الإيمان باب کفران العشر، وکفر بعد کفر» د رومبی حدیث لاتدې تیر شوی دی. (۱۰)

شرح حدیث

قوله: أن النبي صلى الله عليه وسلم وميمونه كانا يغتسلان من إناء واحد: د ابن عباس رضی الله عنه نه روایت دې چه، نبی کریم صلی الله علیه وسلم او حضرت میمونه رضی الله عنها دواړو (په یو ځانی) په یو لوبښ سره غسل کولو.

د زوجین په خپل مینځ کښې د تعلق اهمیت: د زوجین په یو لوبښ سره غسل کولو او د یو بل نه پاتې شوو او یو سره طهارت حاصلولو سره متعلق مباحث تیر شوی دی. البته د زوجین په خپل مینځ کښې د تعلق باره کښې دلته یو بل اړخ ته توجه راگرځول مقصود دی. د کوم طرف ته چه په عام توګه شراح

(۱) الطبقات الكبير: ۱۸۱/۷ تهذيب الكمال: ۴/۳۶ تهذيب التهذيب: ۲/۳۸.

(۲) الطبقات الكبير: ۱۸۲/۷.

(۳) الطبقات الكبير: ۱۸۲/۷ تهذيب الكمال: ۴/۳۶ تهذيب التهذيب: ۲/۳۸ تذكرة الحفاظ: ۳/۷۳.

(۴) تهذيب الكمال: ۴/۳۶ تهذيب التهذيب: ۲/۳۸.

(۵) التاريخ الكبير: ۲/۲۰۴ کتاب الثقات: ۴/۱۰۲ تهذيب الكمال: ۴/۳۶ تذكرة الحفاظ: ۱/۷۳-۷۲ تهذيب التهذيب: ۲/۳۸ إكمال تهذيب الكمال: ۳/۱۲۲ تقريب التهذيب: ۱/۱۵۲ الکاشف: ۱/۲۸۷.

(۶) سير اعلام النبلاء: ۴/۸۳.

(۷) تهذيب الكمال: ۴/۳۶ إكمال تهذيب الكمال: ۳/۱۲۳ تهذيب التهذيب: ۲/۳۸.

(۸) حلية الأولياء: ۳/۸۶ تذكرة الحفاظ: ۱/۷۲.

(۹) كشف الباري: ۱/۴۳۷-۴۳۵.

(۱۰) كشف الباري: ۲/۲۰۶-۲۰۵.

حدیث توجونه ده راځرځولې. ددې وجه داده چه حدیث باب اودا شان روایت محدثین حضرات په کتاب الطهارة کېنې په عام توگه ذکر کوی او ددې نه د طهارت د مسائلو بیانول مقصود وی. دا اهم په خپل ځانی باندې د ډیر اهمیت حامل دی. لیکن ددې قسم روایاتونه دا هم پته لگی چه په شریعت کېنې د زوجین په خپل مینځ کېنې د تعلق ډیر زیات اهمیت دی. ددې تعلق د بقاء او په دې کېنې د زیاتوالي دپاره الله تعالی اودهغه رسول ﷺ دداسې اعمالو حکم فرمائیلې دي چه په ظاهر معمولی ښکاری لیکن په زوجین کېنې د خپل مینځ تعلق او الفت کېنې اضافه او کلکوالی سبب جوړیږي. لکه د زوجین په یوځانی یولوبنی سره غسل کول، نه صرف د مودت او الفت اظهار دي بلکه په دې کېنې د زیاتوالي هم سبب دي.

د علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه وضاحت: حضرت مولانا علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه فتح الملهم کېنې په دې اړخ باندې رنړا اچولې فرمائی: د ښځې اوځاوند په مینځ کېنې ټول تعلقات نه دټولونه لونی او اهم تعلق کورنې تعلق دي. هم دغه د ټولونه زیات فائده مند تعلق دي اوددې ضرورت هم زیات پېښیږي. په دې وجه د اسلامی شریعت زیات کوشش داوی چه ترکومي پورې ممکن وی دا په ځانی اوساتلې شی. اوددې مقاصد پوره کړې شی.

او دا تعلق بې کیف او مکدر یعنی خړ کول او مکمل ختمول شریعت ناخوښه کړی دی اودهیڅ قسم تعلق ثمرات بغیر د الفت او محبت نه حاصلیدی نه شی. د محبت د حاصلولو دپاره زوجین به په څه خصال حمیده باندې کلک اودریدل وی لکه د یوبل سره د همدردنې اظهار د یوبل د ناخوښه خبرو معافی کول اودهغه کارونونه ډډه کول د کومو په وجه چه په زړه کېنې د یوبل دپاره کینه اوبغض پیدا کیږي. (او په څو کارونو باندې به کلک اودریدل وی خاص کر) یوبل سره خنداخوشحالی کول په روڼر تندې سره ملاویدل وغیره.

د حکمت تقاضا داوه چه ددې امورو نه یوازې دا چه ترغیب ورکړې شی بلکه د قول اوفعل په ذریعه زوجین دې ته تیار کړې شی. هم ددې نکتې په رنړا کېنې حضور پاک هغه صحابی ته کوم چه ښه ښځې سره واده کړې وو اوفرمائیل څه ښه به وه چه تا یوې پیغلې سره واده کړې وو تادهغې نه خوند اخستو اوتانه هغې خوند اخستو.)

حضرت عائشه رضی الله عنها چه به په کوم لوبنی کېنې اوبه ځکلې هم هغه لوبنې به ئې د حضور پاک په خدمت کېنې پیش کولو. حضور پاک به د لوبنې هم هغه حصې سره ځله مبارکه لگولوسره اوبه ځکلې د کوم ځانی نه چه به حضرت عائشه رضی الله عنها ځکلې. (دغه شان به حضور پاک د حضرت عائشه صدیقه خوړلې

(۱) الحدیث أخرجه البخاری فی صحیحه. کتاب الصلاة باب الصلاة إذا قدم من سفر. مختصراً. رقم الحدیث: ۴۴۳. وفی کتاب البیوع، باب شراء الدواب والحمير رقم: ۲۰۹۷. ومسلم فی صحیحه کتاب الرضاع، باب استحباب نکاح ذات الدین، رقم: ۳۶۳۶. وأيضاً فی باب استحباب نکاح البکر رقم: ۳۶۴۲-۳۶۳۷. والترمذی فی سننه، کتاب النکاح باب ما جاء فی تزویج الأبکار رقم: ۱۱۰۰. وأبو داؤد فی سننه فی کتاب النکاح باب فی تزویج الأبکار رقم: ۲۰۴۸. وابن ماجه فی سننه، أبواب النکاح باب تزویج الأبکار رقم: ۱۸۶۰. والنسائی فی سننه، کتاب النکاح باب نکاح الأبکار رقم: ۳۲۲۲-۳۲۲۱. انظر جامع الأصول رقم: ۳۴۰. وتحفة الأشراف، رقم: ۳۴۳۶، ۲۵۳۵.

(۲) الحدیث أخرجه مسلم فی صحیحه فی کتاب البیض، باب جواز غسل الحائض رأس زوجها وترجيلة وطهارة سورها رقم: ۶۹۲. وأبو داؤد فی سننه فی کتاب الطهارة باب مؤکلة الحائض ومجامعتها، رقم: ۲۵۹. والنسائی فی سننه

شوی هې وکې چېول (۱) او حضور پاک او حضرت عائشه صديقه به دواړو په يوځاني هم په يولوبښي سره غسل کولو کله به حضور پاک اول د اوبو لوبښي اخستلو او کله به حضرت عائشه (رضي الله عنها) اوبه اخستلو کښې وړاندېوالې کولو تردې چه حضور پاک به ورته فرمايل چه اول ما اوبو اخستو ته پرېږده او حضرت عائشه (رضي الله عنها) به وئيل چه اول ما پرېږده (۲).

هم دغه اموردی چه په ښځه او خاوند کښې محبت پيدا کوی او د ناخوښۍ نفرت او دده کولونه ئی لري ساتی (۳).

د حديث ترجمه الباب سره مناسبت: ددې باب ددریم حديث ترجمه الباب سره مناسبت کيدلو اونه کيدلو کښې د شارحين حديث په مينځ کښې اختلاف دي.

دعلامه کرمانی (رحمته الله عليه) رائي: علامه کرمانی (رحمته الله عليه) د حديث ترجمه الباب سره مناسبت ثابتولو دپاره درې توجيهات بيان کړي دي:

پهومي توجيه: پهومي توجيه ئی دايان کړې ده چه په حديث کښې ((الاء)) نه مراد فرق مذکوردي د کوم تذکره چه کتاب الغسل کښې راغلې ده. چونکه دهغوی په نيزدا معروف وو په دې وجه ئی د بيانولو ضرورت اونه گنرلو (۴).

دويمه توجيه: دويمه توجيه ئی دا بيان کړې ده چه د دغه انا نه يوخاص قسم لوبښي مراد دي په کوم کښې چه دوه ياد دي نه زيات صاع اوبه راتلې. په عرف او عادت باندې يقين کولو سره راوی ددې تذکره اونه کړه (۵).

دريمه توجيه: دريمه توجيه دحديث ترجمه الباب سره د مناسبت په حواله دا بيان کړې چه دا د اختصار حديث د قبيل نه دی او دويم روايت کوم چه د حضرت عائشه صديقه (رضي الله عنها) نه نقل دي په هغې کښې تفصيل دي په کوم سره چه مذکوره ترجمه په آسانه ثابتيږي (۶).

دحافظ ابن حجر (رحمته الله عليه) رائي: حافظ صاحب (رحمته الله عليه) ليکلی دی چه بعض شارحينودا دعوی کړې ده چه د حديث ميمونه (رضي الله عنه) ترجمه سره مناسبت نشته دي ځکه چه په هغې کښې د لوبښي مقدار نه دي خودلې شوي. او په ترجمه کښې صاع او د دي په اندازه د لوبښي ذکر دي. ددې جواب دادي چه د دغه خلغو لوبښي واره وو،

لکه څنگه امام شافعي (رحمته الله عليه) په ډيرو ځايونو کښې ددې تصريح کړې ده. لهذا دا حديث ترجمه کښې ذکر شوي ونحوه مطابق به شی. ياددي دويم جواب دادي چه حديث ميمونه (رضي الله عنه) کښې انا مطلق

في كتاب الطهارة باب سور الحائض رقم: ۳۴۲ وابن ماجه في سننه في باب ماجاء في مؤاکلة الحائض وسورها، رقم: ۶۴۳ انظر كذلك جامع الأصول رقم: ۵۴۰۳ وتحفة الأشراف: رقم: ۱۶۱۴۵.

(۱) الحديث أخرجه مسلم في صحيحه كتاب الحيض باب القدر المستحب من الماء في غسل الجنابة رقم: ۷۳۲ والنسائي في سننه كتاب الطهارة باب الرخصة في ذلك رقم: ۲۴۰ انظر جامع الأصول رقم: ۵۰۴۰.

(۲) فتح الملهم: ۸۲/۳.

(۳) شرح الكرمانی: ۱۱۷/۳ | إرشاد الساری: ۴۹۲/۱.

(۴) شرح الكرمانی: ۱۱۷/۳ | إرشاد الساری: ۴۹۲/۱.

(۵) شرح الكرمانی: ۱۱۷/۳.

حدیث عائشه رضی اللہ عنہا کنبی ذکر شوی فرق مقید باندی محمول کړې شی. ځکه چه دواړه هم د حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم بیبیانې وې اوهرې یوې حضور پاک سره غسل کړې دي. لهذا دهرې یوې په حصه کنبې به دیوصاع نه زیاتې اوبه راغلې وې. په دې وجه چه د کوم لوبنې ذکر په حدیث میمونہ رضی اللہ عنہا کنبې راغلې دي په تقریبی توگه سره به په ترجمه الباب کنبې داخل شی. (۱)

دعلامه عینی رحمۃ اللہ علیہ رائي او په سابقه توجیهاتو باندې رد: علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چه د حدیث میمونہ رضی اللہ عنہا ترجمه الباب سره مناسبت غیر ظاهر دي. بیانی دعلامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ ذکر کړې شوی دریواړه توجیهات غیر موزون کولوسره ونیلی دی چه علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ د ترجمه ثابتولودپاره دتکلف نه کار اخستې دي. (هم دغه رائي دعلامه قسطلانی هم ده). (۲)

بیاد حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ دواړه توجیهات ذکر کولوسره لیکي چه دا د علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ د توجیهاتونه هم په اخوا دي. ځکه چه دحضرت میمونہ رضی اللہ عنہا د روایت غرض خو صرف د سړی او ښځې په یولوبنې سره دغسل جواز بیانول دي نه چه د لوبنې مقدار بیانول او په ترجمه الباب کنبې مقدار ذکر دي. نویا په حدیث او ترجمه کنبې څنگه مطابقت کیدی شی.

بیا دحافظ صاحب دا وینا کول چه حضرت عائشه رضی اللہ عنہا حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا دواړه د حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم بیبیانې وې. دې نه دا معلومیږي چه د هغه اصول فن سره هډو مناسبت نشته. اوددې دواړو دحضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم بیبیانې کیدل مطلق په مقیدباندې محمول کولوسبب څنگه کیدی شی؟ حالانکه اصل اوقاعده داده چه مطلق په خپل اطلاق باندې او مقیدپه خپل تقیید باندې جاری کیږي. اومطلق په مقیدباندې محمول کولو صورتونه مخصوص دی کوم چه په خپل ځائی کنبې ذکر دی. (۳)

د شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ رائي: شیخ الاسلام علامه زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چه په دې حدیث کنبې د لوبنې نه هغه لوبنې مراد دي په کوم کنبې چه یوصاع اوبه راځي نوحدیث به دترجمه موافق شی. (۴)

دحضرت شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ رائي: حضرت شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ رساله شرح تراجم ابواب صحیح البخاری کنبې لیکلی دی: «ثالث أحادیث الباب لم يذكر فيه قدر الصاع، ووجه الاستدلال به ثبوت ذكره فيه بطريق اخر» (۵) یعنی ددې باب په دریم حدیث کنبې د صاع دقدر تذکره نشته دي ددې نه د استدلال وجه داده چه په دویم طریق سره ددې تذکره ثابته ده. حضرت شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ په دې توجیه کنبې دکوم دویم طریق طرف ته اشاره فرمائیلې ده دهغې باره کنبې حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چه امام بیهقی رحمۃ اللہ علیہ د عبد الوارث بهز بن حکیم په طریق سره موصولاروایت کړې دي. (۶)

د یر لئون نه باوجود د عبد الوارث روایت معلوم نه شوالبتنه امام بیهقی رحمۃ اللہ علیہ دحضرت ام هانی رضی اللہ عنہا نه یوروایت نقل کړې دي: «اغسل رسول الله صلى الله عليه وسلم ومهونه من إناء واحد قصعة فيها أثر العجين»

(۱) عمدة القاری: ۲۹۶/۳.

(۲) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۴۸.

(۳) فتح الباری: ۲/۴۸۳.

(۴) تحفة الباری: ۱/۲۲۱.

(۵) رسالة شرح تراجم أبواب صحيح البخاری: ص: ۱۸.

(۶) هدی الساری: ۱/۲۵.

۱. یعنی حضور پاک او حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ پہ یولونبی یعنی قصعه (کاسه) سره په کوم کنبې چه د اغېلی شوې اوړو اثرات وو هغې سره غسل اوکړو.

د ابن ملقن رحمۃ اللہ علیہ راټی: ابن ملقن رحمۃ اللہ علیہ د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا حدیث «باب الغسل بالصاع ونحوه» کنبې د ذکر کولو وجه دا لیکلی ده چه حضور پاک او عائشه رضی اللہ عنہما به په فرق نومې لوبنې سره غسل کولو اودا خبره اول تیره شوې ده چه فرق د دریو صاع وی او ددې نیم د یونیم صاع برابر وی او هغه د اتو رطل او یو رطل د یو صاع نه لږ شان زیات وی نو لکه چه په یوځانې به نې غسل کولو نو د هریوه حصه کنبې یو صاع یا ددې نه څه زیاتې اوبه راټلې او هم دغه د ترجمه الباب مقصد دی. ۲

قال أبو عبد الله: كان ابن عيينة يقول أخيراً: عن ابن عباس عن مهنه، والصحيح ما رواه أبو نعيم: يعني امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ او فرمائیل، سفیان بن عیینہ رحمۃ اللہ علیہ په خپل آخری عمر کنبې داسې فرمائیل «دا روایت مروی دی، د ابن عباس رضی اللہ عنہ نه، هغه د میمونہ رضی اللہ عنہ نه (نقل کړې دی) او صحیح هم هغه روایت دی کوم چه ابو نعیم رحمۃ اللہ علیہ نقل کړې دی.

د تعلیق غرض: دادا امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د طرف نه په دریم حدیث الباب باندې تعلیق دی. د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ غرض ددې تعلیق نه ددې باب دریم حدیث (کوم چه د ابو نعیم نه روایت دی) د ابن عیینہ رحمۃ اللہ علیہ د نورو شاگردانو په روایت باندې ترجیح ورکول او هغه په مسندات ابن عباس رضی اللہ عنہ کنبې ګرځول دی.

د علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ او علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ راټی: علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ او علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چه امام بخاری په دې تعلیق کنبې «قال ابن عيينة» نه دی وئیلی بلکه «كان ابن عيينة» الفاظ نې استعمال کړی دی دې د پاره چه په دې خبره باندې دلالت اوشی چه ابن عیینہ رحمۃ اللہ علیہ په آخری عمر کنبې استمرار سره د «ابن عباس عن مهنه» په طریق باندې روایت کولو. په دې تقدیر باندې به دا روایت مسانید حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ نه شی او د مخکښی روایت بنیاد باندې دا مسانید ابن عباس رضی اللہ عنہ نه به وی. امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د دواړو روایتونو نه د ابو نعیم روایت صحیح ګرځولې دې اوباقی حضراتو دا د مسانید میمونہ رضی اللہ عنہ نه ګرځولونه مرجوح وئیلی دی. ۳

د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د ابو نعیم رحمۃ اللہ علیہ روایت ته د ترجیح ورکولو وجه: حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه اکثر روایات مذکوره روایت حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ نه د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ زیاتې سره نقل کړې دي کوم چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د ابن عیینہ رحمۃ اللہ علیہ د آخری عمر روایت ګرځولوسره مرجوح وئیلې دي. امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د محدثینو حضراتو ددې قاعدې مطابق د ابو نعیم رحمۃ اللہ علیہ روایت ته ترجیح ورکړې ده چه من جمله مرجحات کنبې یو قدم سماع هم دي. په دې وجه په شروع عمر کنبې د شیخ حافظه قوی وی نو ابن نعیم رحمۃ اللہ علیہ هم د ابن عیینہ رحمۃ اللہ علیہ د پخوانو شاگردانو نه دي اودهغه نه نې هغه وخت روایت اوریدلې دي کوم وخت چه دهغه حافظه قوی وه. ۴

۱) السنن الكبرى كتاب الطهارة باب التطهر بالماء الذي خالطة طاهر لم يغلب عليه: ۷/۱

۲) التوضيح: ۵۵۸/۴

۳) شرح الكرمانی: ۱۷/۳ عمدة القاری: ۲۹۳/۳

۴) فتح الباری: ۴۸۳/۲

علامه ابن ملقن، علامه انصاری، علامه کورانی، علامه قسطلانی، علامه عینی، او شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمهم الله لیکنی دی چه دامام بخاری رحمته الله په شان دارقطنی رحمته الله هم د ابونعیم رحمته الله روایت ته ترجیح ورکړې ده اودا ئی په مسانید ابن عباس رضی الله عنهما کښې شمیر کړې دې. (۱) «ولیس الأمر كما قالوا، سألني إن شاء الله». دغه شان علامه عینی رحمته الله د محدث اسماعیلی په حواله سره لیکنی دی چه هغه هم روایت د مسانید ابن عباس رضی الله عنهما نه کیدوته ترجیح ورکړې ده. (۲) حالانکه معامله ددې برعکس ده لکه چه وړاندې به راشی.

لامع الدراری کښې نقل یوه توجیه: لامع الدراری کښې ابونعیم رحمته الله د روایت د تصحیح په سلسله کښې حضرت گنګوهی رحمته الله طرف ته منسوب کولوسره دا توجیه لیکنې شوې ده چه اکثر روایات (کورنومعاملاتو او طهارت سره متعلق) د حضرت میمون رضی الله عنه نه نقل دی. په دې وجه بعض حضرات د ابن عباس رضی الله عنهما نه پس د حضرت میمون رضی الله عنه واسطه زیاتوی دا اضافه ځکه صحیح نه ده چه د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما روایت په حضرت میمون رضی الله عنه باندې منحصر نه دې. لهذا دې خیال کولوسره دهغې واسطه زیاتول صحیح نه ده. ددې دپاره دا ضروری نه ده چه ذکر شوې روایت هم د میمون رضی الله عنه نه مروی وی حالانکه ابن عباس رضی الله عنهما د نورو ازواج مطهرات نه او نورو ډیرو صحابه کرامو رضی الله عنهم نه هم روایت کوی ممکن ده چه دا روایت هم دهغوی نه علاوه د بل چانه وی. (۳)

په دې توجیه باندې یونظر: د حضرت گنګوهی رحمته الله طرف ته دا توجیه منسوب کول قابل تامل ده کیدې شی د نقل او تعبیر څه فرق شوې وی. ځکه چه د امام بخاری رحمته الله مقصد صرف د ابونعیم رحمته الله روایت ته ترجیح ورکول دی د نورو حضراتو د روایت تغلیط مقصود نه دې. دې نه علاوه په دې باره کښې محدثینو حضراتو زیر بحث حدیث د مسانید میمون رضی الله عنه په حیثیت سره نقل کړې دې ددې ټولو طرف ته بلا دلیل اضافه کولو دپاره صرف نسبت صحیح نه دې. والله اعلم بالصواب.

ترجیح امام بخاری رحمته الله اود نورو محدثینو وائی: دامام بخاری رحمته الله نه علاوه نورو محدثینو اوشراح حدیث زیر بحث حدیث د مسانید میمون رضی الله عنه نه گرځولې دې اوهغه شارحین ددې یوڅو وجوهات هم بیانوی.

د ترجیح یو مې وجه: د مذکوره روایت مسانید د حضرت میمون رضی الله عنه نه د کیدو د ترجیح رومې وجه داده چه سفیان بن عیینه رحمته الله نه په آخری عمر کښې د حضرت میمون رضی الله عنه په واسطه سره روایت نقل کونکی په شمیر کښې ډیر زیات دی اوهغوی ته د ابن عیینه رحمته الله طول صحبت هم حاصل دې. (۴)

(۱) التوضیح: ۵۵۸/۴ الکوثر الجاری: ۱۱/۱ ارشاد الساری: ۹۲/۱ عمدة القاری: ۲۹۷/۳ تحفة الباری: ۲۲۱/۱.

(۲) عمدة القاری: ۲۹۷/۳.

(۳) لامع الدراری: ۲۰۸/۱-۲۰۷/۱ الكنز المتواری: ۱۹۴-۱۹۳.

(۴) فتح الباری: ۸۳/۲. قال الحافظ أبو بکر محمد بن موسى الحازمي الهمداني: "الوجه الأول (أى من وجوه الترجيح) كثرة العدد فى أحد الجانبين، وهى مؤثرة فى باب الرواية، لأنها تقرب مما يوجب العلم وهو التواتر". الوجه الحادى عشر: (أى من وجوه الترجيح): أن يكون أحد الراويين أكثر ملازمة لشيخه، فإن المحدث قد ينشط تارة فيسوق الحديث على وجهه، وقد يتكاسل فى الأوقات فيقتصر على البعض، أو يرويه مرسلأ إلى غير ذلك من الأسباب". (الاعتبار فى النسخ والنسخ فى الحديث: ۱۳۱، ۱۳۷/۱).

دویمه وجه دترجیح: حافظ ابن حجر، علامه عینی علامه قسطلانی او علامه کورانی رحمہم اللہ د محدث اسماعیلی رحمہم اللہ نہ یو بله دترجیح وجه هم نقل کړې ده. چنانچه دا حضرات فرمائی: «ووجهها الإسماعيلي من جهة أخرى من حيث المعنى وهي كون ابن عباس لا يظلم على النبي صلى الله عليه وسلم في حاله اغتساله مع مهنه، فمدل على أنه أخذ عنها»^(۱)

يعني محدث اسماعيلي رحمہم اللہ وغيره ددې حديث مسانيد دحضرت ميمونه رضي الله عنها نه دكيدو يو معنوي وجه دترجیح هم بيان کړې ده هغه دا چه حضرت ابن عباس رضي الله عنه پخپله خود حضور پاك حضرت ميمونه رضي الله عنها سره د غسل کولو كيفيت باندې خبريدې نه شي لهذا هغه به هم دحضرت ميمونه رضي الله عنها نه اوريدو سره نقل کړې وي.

دریمه وجه دترجیح: اکثر محدثین د سفیان بن عیینہ رحمہم اللہ روایت دحضرت ابن عباس رضي الله عنه نه دحضرت ميمونه رضي الله عنها په واسطه سره نقل کوي. چنانچه امام مسلم، امام نسائي، امام ابن ماجه، امام ترمذی رحمهم الله، امام شافعی، امام احمد بن حنبل، امام طحاوی، ابن ابی شیبہ، حمیدی، ابو عوانه، طبرانی، بیهقی او بزار رحمهم الله وغيره دا هم د ميمونه رضي الله عنها نه نقل کړې دي. (۲) سفیان بن عیینہ رحمہم اللہ وائی چه امیر المؤمنین فی الحديث امام شعبه رحمہم اللہ ته ددې حديث موصول کيدل (يعني دحضرت ميمونه رضي الله عنها نه روایت کيدل) خوښ وو. (۳)

د ابن عیینہ رحمہم اللہ د اکثر شاگردانو روایت: محدث اسماعیلی رحمہم اللہ په خپل صحيح کښې دابن عیینہ رحمہم اللہ د هغه ټولو شاگردانو تذکره کړې ده چه د هغه نه مذکوره روایت دحضرت ميمونه اضافه سره نقل کوي. دهغوی په شاگردانو کښې مقدمی، ابوبکر بن ابی شیبہ، عثمان بن ابی شیبہ، عباس نرسی، اسحاق طالقانی، ابوخیثمه، سريج بن یونس، ابن منعیع، مخزومی، عبد الجبار، ابن بزاز،

(۱) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۳۳ فتح الباری للعسقلانی: ۲/۴۸۳ إرشاد الساری: ۱/۴۹۲ الکونین الجاری: ۱/۴۱۱.

(۲) الحديث أخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحيض، باب القدر المستحب من الماء في غسل الجنابة وغسل الرجل والمرأة في إناء واحد في حالة واحدة، غسل أحدهما بفضل الآخر، رقم: ۳۲۲. وأخرجه الترمذی في سننه في أبواب الطهارة، باب ماجاء في وضوء الرجل والمرأة من إناء واحد، رقم: ۶۲. وأخرجه النسائي في سننه في كتاب الطهارة، باب ذكر اغتسال الرجل والمرأة من نساءه من إناء واحد، رقم: ۲۳۷. وأخرجه ابن ماجه في سننه كتاب الطهارة وسننها، باب الرجل والمرأة يفتسلان من إناء واحد، رقم: ۳۷۷. انظر جامع الأصول، النوع الثامن في اجتماع الرجل والمرأة على الإناء الواحد رقم: ۵۰۴۱ وانظر كذلك تحفة الأشراف رقم: ۵۲۸۰.

(۳) انظر مسند الشافعي (بترتيب السندی) الباب السابع في أحكام الغسل: ۱/۳۹ رقم: ۱۰۸ ومسند الإمام أحمد بن حنبل: ۴۴/۳۸۱ رقم: ۲۶۷۹۷ وشرح معاني الآثار للطحاوي، كتاب الطهارة باب من بنى آدم: ۱/۲۵ رقم: ۸۹ ومصنف ابن أبي شيبة، كتاب الطهارة باب في الرجل والمرأة يفتسلان بماء واحد: ۱/۳۵۵ رقم: ۳۷ ومسند الحميدي: ۱/۱۴۸ رقم: ۳۰۹ والجمع بين الصحيحين للحميدي: ۲/۶۵ رقم: ۱۰۶۳ ومسند أبي عوانة كتاب الطهارة باب الإجابة للرجل أن يفتسل بفضل ماء المرأة والافتسال معها في إناء واحد: ۱/۲۳۹ رقم: ۸۱۰-۸۰۹ والمعجم الكبير للطبراني: ۲۳/۴۲۵ وسنن الكبرى للبيهقي كتاب الطهارة باب في فضل الجنب: ۱/۱۸۸ ومسند البزار: ۳/۱۳ رقم: ۵۲۶۱، انظر كذلك هدى الساری: ۱/۲۵ تغليق التعليق: ۲/۱۵۳-۱۵۲.

(۴) مسند الحميدي: ۱/۱۴۸ رقم: ۳۰۹.

ابوهمام، ابومسوی انصاری، ابن وکیع، احمسی او ابن مهدی رحمهم الله وغیره مذکوره روایت د

حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ نه نقل کړې دې. (۱)
 د امام دارقطنی رحمته اللہ علیہ راټې: امام دارقطنی رحمته اللہ علیہ په خپل علل کنبې لیکلي دی چه ابن عیینہ رحمته اللہ علیہ
 مذکوره روایت د عمرو نه نقل کړې دې اودانی د مسانید حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ نه گرځولې دې اود دې
 تذکره ئی نه ده کړې چه د ابن عیینہ رحمته اللہ علیہ د شاگردانونه دهغوی په نقل کنبې اختلاف پیدا شوې دې.
 (پس صرف د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ نه ئی روایت ذکر کړې دې.) (۲)

د ابن رجب الحنبلي راټې: ابن رجب حنبلي رحمته اللہ علیہ تیره شوې د ترجیح وجه ذکر کولونه پس د امام بخاری
رحمته اللہ علیہ د ابونعیم رحمته اللہ علیہ روایت ته ترجیح ورکول وهم گرځولې دې. (۳)

د دارقطنی رحمته اللہ علیہ د ترجیح وضاحت: دا خبره اول راغلې ده چه د امام بخاری رحمته اللہ علیہ په شان دارقطنی رحمته اللہ علیہ
 هم د ابونعیم رحمته اللہ علیہ روایت ته ترجیح ورکړې ده. اکثر شراح حدیث دهغوی طرف ته هم دغه منسوب کړې
 دی. د شراح دا خبره قابل تامل ده ځکه چه امام دارقطنی رحمته اللہ علیہ د ابونعیم رحمته اللہ علیہ روایت ته ترجیح نه ده
 ورکړې بلکه هغوی لیکلي دی ابن عیینہ رحمته اللہ علیہ د عمرو نه دغه مذکوره روایت نقل کړې دې او هغه د
 حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ نه روایت کوي. هغه د ابن عیینہ رحمته اللہ علیہ د شاگردانو د اختلاف ذکر نه دې کړې البته
 دانی وئیلی دې چه ابن جریج رحمته اللہ علیہ د ابن عیینہ رحمته اللہ علیہ مخالفت کړې دې اود عمرو بن دینار نه ئی روایت
 کړې دې هغه د جابر بن زید رحمته اللہ علیہ نه هغوی د ابن عباس رضی اللہ عنہ نه چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ
 نه پاتې شوې اوبوسره غسل کولو.

د ابن جریج والا روایت امام مسلم رحمته اللہ علیہ په خپل سندسره نقل کړې دې لیکن په هغې کنبې عمرو بن
 دینار رحمته اللہ علیہ د جابر بن زید رحمته اللہ علیہ طرف ته نسبت کولو کنبې متردد دې. لهذا په دې وجه دې ته د ابن
 عیینہ رحمته اللہ علیہ په روایت باندې ترجیح نه شي ورکولې. که چرې دهغه حدیث محفوظ اومنلې شي نو بیا
 هم دواړو (ابن عیینہ رحمته اللہ علیہ او ابن جریج رحمته اللہ علیہ) د روایت په الفاظو کنبې فرق دې. د ابن عیینہ رحمته اللہ علیہ په
 روایت کنبې دې چه حضور پاک او حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ به په یولوبنی سره غسل کولو خود ابن جریج
رحمته اللہ علیہ په روایت کنبې د حضور پاک د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ نه پاتې شوو اوبوسره د غسل کولو تذکره ده
 لهذا دواړه جدا جدا احادیث دی. (۴)

د حدیث نه مستنبط شوی احکام: ① د دې حدیث نه معلومه شوه چه د سړی اوبنځې په یولوبنی سره
 غسل کول جائز دی. (۵)

② حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ لیکلي دی چه د دې حدیث نه معلومه شوه چه د امام بخاری رحمته اللہ علیہ په نیز عن
 فلان او ان فلاناً نه روایت یوشان نه دې. (۶)

(۱) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۴۷.

(۲) العلل للدارقطنی، حدیث أم المؤمنین میمونہ عن النبی صلی الله علیه وسلم: ۲۵۹/۱۵ رقم: ۴۰۰۸، فتح الباری

لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۴۷ س.

(۳) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۴۷.

(۴) العلل للدارقطنی، ۲۵۹/۱۵ رقم: ۴۰۰۸، فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۴۷.

(۵) ع: ۲۹۷/۳ القاری.

۴- باب: مَنْ أَقَاضَ عَلَى رَأْسِهِ ثَلَاثًا

په سرباندي درې ځل اوبه بيهول

ما قبل سره مناسبت: ددې باب سابقه باب سره مناسبت بالکل واضح او ښکاره دې چه په دې کښې دغسل او د هغې د هینت بیان وو او دلته هم دغسل او د هغې هینت بیانولې شی. (۱)
د ترجمه الباب مقصد: پخوانو شراح حدیث ددې باب څه غرض نه دې بیان کړې البته زمونږ د اکابرینو نه بعض حضراتو په دې باندې کلام فرمایلي دي.

د شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمته الله علیه رائي: د شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمته الله علیه رائي چه امام بخاري رحمته الله علیه دلته د یواهم اختلافی مسئلې طرف ته اشاره فرمایلي چه غسل کښې "دک" فرض دې که نه؟ د مالکیه په نیز فرض دې او د جمهورو په نیز فرض نه دې. امام بخاري رحمته الله علیه په ترجمه کښې لفظ "أقاض" لوستلوسره د جمهورو تائید کړې دي. چنانچه شیخ الحدیث رحمته الله علیه فرمائي «لا یبعد عند هذا العهد الضعیف: أن غرض الترجمة الإشارة إلى أن الدلیل ليس بفرض، بل يكفي إسالة الماء خلافاً لمن أوجه» (۲)

یعنی د بنده ضعیف په نیز غرض د ترجمې دې خبرې طرف ته اشاره کول دی چه په غسل کښې دک فرض نه دې بلکه اوبه بهیول کافی دی په خلاف د هغه خلو چه دا واجب گرځوی.

شیخ الاسلام علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه رائي: شیخ الاسلام علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه ددې باب د غرض او مقصد باره کښې لیکلی دی چه دا باب هم دغسل په هینت باندې مشتمل دې او دلته په غسل کښې درې ځل په سرباندي اوبو بهیول و ذکر دي. کوم چه د تکرار بالکل آخری حد دي. د ترجمه مقصد د دریو شمیر ثابتول دی یا صرف د استیعاب ثابتول مقصد دې په کوم سره چه څه شک پاتې نه شی. غالباً د امام بخاري رحمته الله علیه مقصد د دریو شمیر ثابتول نه دی بلکه استیعاب او د تکرار آخری حد بیانول دي. (۳)

د تثلیث فی الغسل حکم: د حنفیه شافعیه او حنابله په نیز په غسل کښې تثلیث مسنون او مستحب دي. (۴) د عام مالکیه رائي داده چه تثلیث مستحب نه دي. په کومواحادیثو کښې چه راغلی دی حضور پاک په خپل سرمبارک باندې درې ځل اوبه اچولی دی یانې چاته د دریو ځلو اوبو اچولوتلقین کړې دي نو ددې مقصد تکرار نه دي بلکه استیعاب دي. چونکه په یو ځل اوبو اچولوسره سر پوره نه

(۱) فتح الباری: ۴۸۳/۲. ابن عبدالبر رحمته الله علیه په دې خبره باندې اجماع نقل کړې ده چه د جمهورو په نیز عن فلان او إن فلاناً دواړه برابر دي. په دې باره کښې د نور تفصیل دپاره اوگورنئ: علوم الحدیث لابن الصلاح. النوع الحادی عشر، ص: ۶۲-۷۲ النکت علی کتاب ابن الصلاح لابن حجر العسقلانی النوع الحادی عشر: ۶۰۳/۲-۵۹۰ النکت علی مقدمة ابن الصلاح للزکریا النوع الحادی عشر ص: ۱۷۹-۱۷۰.

(۲) عمدة القاري: ۳/۲۹۷.

(۳) الأبواب والتراجم لصحيح البخاري: ص: ۶۰ الكنز المتواري: ۱۹۴/۳.

(۴) فضل الباری: ۴۳۰/۲ تثلیث فی الغسل سره متعلق څه بحث کتاب الغسل باب الوضوء قبل الغسل په رومبی حدیث کښې ثلاث غرف لاندې تیر شوې دي.

(۵) بدائع الصنائع: ۱/۲۶۹ البحر الرائق: ۱/۹۳ المنهاج: ۴/۲۳۵-۲۳۴ المجموع: ۲/۱۸۵ المغنی: ۱/۱۳۸.

لمیدیری په دې وجه حضور پاک درې ځل بښی او کس طرف او په مینځ کښې د اوبو اچولو حکم فرمائیلې دې. چنانچه د علامه قرطبی قاضی عیاض او ابن عربی رحمهم الله وغیره هم دغه قول دې. (۱) شافعیه کښې ابوالحسن ماوردی رحمته الله علیه د تثلیث فی الغسل قائل نه دې. (۲) او علامه ابوالحسن سندھی رحمته الله علیه هم د استیعاب قائل دې د تثلیث قائل نه دې. (۳)

علامه نووی رحمته الله علیه ماوردی رحمته الله علیه منفرد ګرځولوسره فرمائیلې دی چه د هغوی دا قول ضعیف اومتروک دې. (۴) ابن ملقن رحمته الله علیه فرمائی چه داد ماوردی رحمته الله علیه تفردنه دې بلکه شرح الفروع کښې هم دغه خبره ابوعلی السنجی هم وئیلې ده. (۵)

علامه خلیل مالکی رحمته الله علیه فرمائی په سر کښې تثلیث دې په باقی بدن کښې نشته دې. لهذا باقی بدن لوندول کافی دی البته په سرباندې درې ځل اوبه اچول مستحب دی. د ابویرکات علامه دردیر مالکی رحمته الله علیه هم دغه مذهب دې. (۶)

د امام بخاری رحمته الله علیه خیال: امام بخاری رحمته الله علیه په ترجمه الباب کښې «من أفاض على رأسه ثلاثاً» فرمائیلې دی «علی بدن» نه دی فرمائیلې. په دې سره دومره خو معلومیږي چه هغه په دې مسئله کښې د جمهورو هم خیال نه دی تثلیث مستحب نه مني. اوس د امام بخاری رحمته الله علیه په راتې کښې دوه احتمالات دی یا خود امام بخاری رحمته الله علیه رجحان د علامه خلیل مالکی د راتې طرف ته ګټل پکار دی لکه چه هغه د تثلیث رأس قائل دې او تثلیث فی الغسل قائل نه دې. هم د دې امام بخاری رحمته الله علیه هم قائل دې. لیکن د دې دا مطلب نه دې چه هغوی د علامه خلیل مالکی رحمته الله علیه متابعت کړې دې ځکه چه علامه خلیل رحمته الله علیه خود ډیر روستو وخت سرې دې او امام بخاری رحمته الله علیه د هغه نه د ډیر وړاندې وخت سرې دې. یا داسې وئیلې کیدې شی چه امام بخاری رحمته الله علیه «من أفاض» وئیلوسره دې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چه په احادیثو کښې دا کوم درې درې ځل د اوبو اچول راغلی دی دا څه متعین صورت نه دې بلکه مقصود سر لوندول دی. که د چا سر په رومبی ځل اوبه اچولوسره لوندشی نو د دهغه دپاره کافی دی او که چاته د دې نه د زیات ضرورت پیښ شی نو هغه دې دخپل سر لوندولو دپاره درې ځل یاد دې نه زیاتې اوبه هم اچولې شی.

خلاصه دا چه که چرې امام بخاری رحمته الله علیه د استحباب تثلیث فی الغسل قائل نه دې نو د استحباب تثلیث غسل رأس قائل دې. «کما هو رأي الخليل المالكي رحمته الله علیه». ابن التين رحمته الله علیه د علماؤنه نقل کړی دی چه د دې حدیث نه مراد یا خو تکرار فی الطهارة دې یا دا تمامیت د طهارت د پاره دې ځکه چه استیعاب د غسل دپاره یو ځل وینځل نه کافی کیږي. بعض حضراتو فرمائیلې دی چه تثلیث مستحب دې البته په څومره سره چه اسبابغ اوشی هغه جائز دی. (۷)

(۱) أوجز المسالك: ۱/۴۹۹ عارضة الأحوذی: ۱/۱۵۸-۱۵۷ کمال إكمال المعلم: ۱/۹۳ شرح الزرقانی: ۱/۹۱.

(۲) المنهاج للنووی: ۴/۲۳۵ التوضیح لابن الملتن: ۴/۵۶۱.

(۳) حاشیة السندی علی صحیح البخاری: ۱/۵۷ حاشیة السندی علی النسائی: ۱/۱۳۶.

(۴) المجموع شرح المذهب: ۲/۱۸۵.

(۵) التوضیح: ۴/۵۲۱ عمدة القاری: ۳/۲۹۹.

(۶) الشرح الصغیر مع الصاوی: ۱/۱۷۲ حاشیة الدسوقي: ۱/۲۲۵ جواهر الإکلیل: ۱/۲۳.

(۷) التوضیح لابن ملقن: ۴/۵۶۱ عمدة القاری: ۳/۲۹۹.

ابن بطلال رحمه الله فرمائی «والعدد فی ذلك مستحب عند العلماء، وما أسبغ وعمر ذلك أجزاء»^(۱) یعنی پہ دے حوالہ سرہ عدد خود علماء پہ نیز مستحب دے البتہ پہ خورمہ سرہ چہ ہم تعمیم او اسبغ حاصلہ شی ہفہ جائز دی.

الحديث الأول

۲۵۴- حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا زُهَيْرٌ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، قَالَ: حَدَّثَنِي سُلَيْمَانُ بْنُ صُرَدٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي جُبَيْرُ بْنُ مُطْعِمٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَمَّا أَنَا فَيُبِضُ عَلَى رَأْسِي ثَلَاثًا، وَأَشَارَ بِيَدَيْهِ كِلْتاهُمَا» [حديث باب] (۲)

ترجمہ: مونہ تہ بیان کرو حدیث ابونعیم، اووئیل مونہ تہ زہیر، ہفوی د ابواسحاق نہ اوہفوی اووئیل ماتہ سلیمان بن صرد بیان اوکرو ماتہ جبیر بن مطعم رحمہ اللہ چہ رسول اللہ ﷺ ارشاد اوفر مائیلو زہ خو (پہ غسل کنہی) پہ خپل سرباندی درے لہی (اوبہ) بہیوم او رسول اللہ ﷺ د وارو لاسونوبہ اشارہ کولو سرہ اوخودل.

تراجم رجال

ابونعیم: دا مشہور محدث ابونعیم الفضل بن دکین الملاحی الکوفی رحمہ اللہ دی. ددوی حالات کتاب الایمان باب فضل من استبرأ لدينه د رومبی حدیث لاتدی تیرشوی دی. (۳)
زہیر: دا زہیر (تصغیر سرہ) بن معاویہ بن حدیج بن الرحیل بن زہیر بن خشمہ جعفی رحمہ اللہ دی. ددوی مفصل احوال کتاب الایمان باب الصلاة من الایمان د رومبی روایت پہ ذیل کنہی تیرشوی دی. (۴)
ابواسحاق: دا ابواسحاق عمرو بن عبد اللہ بن عبید سبعی کوفی رحمہ اللہ دی. ددوی تفصیلی حالات کتاب الایمان باب الصلاة من الایمان د رومبی حدیث لاتدی تیرشوی دی. (۵)
سلیمان بن صرد رحمہ اللہ: دا سلیمان بن صرد (بضم المہملۃ وفتح الراء) (۶) بن الجون بن ابی الجون بن منقذ بن ربیعۃ بن اصرم بن حرام بن حبشیۃ (وقیل: بن حبشیۃ) بن سلول بن کعب بن عمرو بن ربیعۃ الخزاعی الکوفی رحمہ اللہ دی. (۷) ابو مطرف دہفوی کنیت دی. (۸)

(۱) شرح ابن بطلال: ۳۸۴/۱ عمدة القاری: ۲۹۹/۳ التوضیح: ۵۶۱/۴

(۲) الحدیث أخرجه مسلم فی صحیحہ فی کتاب الحيض. باب استحباب إفاضة الماء على الرأس وغيره ثلاثاً رقم: ۳۲۷ وأبو داود فی سننہ فی کتاب الطہارۃ باب فی الغسل من الجنابة رقم: ۲۳۹ والنسائی فی سننہ فی کتاب الطہارۃ باب ذکر ما یکفی الجنب من إفاضة الماء على رأسه رقم: ۲۵۱ وأيضاً فی کتاب الغسل والتیمم باب ما یکفی الجنب من إفاضة الماء على رأسه رقم: ۴۲۵ انظر جامع الأصول رقم: ۵۳۲۷ وانظر كذلك تحفة الأشراف رقم: ۳۱۸۶.

(۳) کشف الباری: ۶۷۳/۲-۶۶۹

(۴) کشف الباری: ۳۷۰/۲-۳۶۷

(۵) کشف الباری: ۳۷۵/۲-۳۷۰

(۶) تقریب التہذیب ص: ۲۵۲ رقم الترجمة: ۲۵۷۴ فتح الباری: ۴۸۴/۲

شرف صحابيت: دا صحابی رسول ﷺ دي. (٢) علامه ذهبی رحمہ اللہ دي په صغار صحابه کښې شميرلي دي. (٣) ليکن علامه عسقلانی، عینی او قسطلانی رحمهم الله دي فاضل صحابه کرامو کښې شميرلي دي. (٤)

شيوخ حديث: سليمان بن صرد رحمہ اللہ د حضرت رسول اکرم ﷺ نه نيغ په نيغه او ابی بن کعب، علی بن ابی طالب، جبير بن مطعم، حسن بن علی رحمہم نه د حديث روايت کوي. (٥)

تلامذه: دهغوی نه روايت نقل کونکو کښې ابواسحاق سبيعي، تميم بن سلمه، شقير العبدی، شمر، ضبثم الضبی، عبدالله بن يسار جهني، عدي بن ثابت، ابو الضحی، مسلم بن صبيح، يحيى بن يعمر، ابو حنيفه والد عبدالاکرم بن ابی حنيفه او ابو عبدالله رحمهم الله وغيره شامل دي. (٦)

د ژوند حالات: د اسلام راولونه مخکښې د جاهليت په زمانه کښې د هغوی نوم يسار وو کله چه نې اسلام قبول کړو او د حضور پاك په صحبت کښې شامل شو نو حضور پاك د هغوی نوم د يسار نه بدل کړو او سليمان نې کيخودو. (٧)

هغوی ﷺ د خپل قوم د اوچتې درجې معزز کسانونه وو. (٨) حضور پاك چه کله د دې دنيا نه تشریف يوړو نو حضرت سليمان ﷺ د نورو مسلمانانوسره کوفه ته تشریف يوړو. (٩) د خطيب بغدادی وغيره په قول هغوی ﷺ په بنو خزاعه کښې اوسيدلو. دې نه علاوه هغوی ﷺ د مدائن او بغداد هم سفر اوکړو. (١٠) ابن عبدالبر رحمہ اللہ وغيره فرمائي «كان رضى الله عنه خيراً فاضلاً له دين وعبادته» (١١) يعنى هغوی ﷺ بهترين فاضل متدين او عبادت گذار سړې وو. هغوی ﷺ حضرت علی ﷺ سره په جنگ صفين وغيره کښې هم شريک شوي. (١٢)

(١) تهذيب الكمال: ٤٥٥/١١-٤٥٤ طبقات ابن سعد: ٤/٢٩٢ التاريخ الكبير: ١/٤ رقم الترجمة: ١٧٥٢ الجرح والتعديل ١٢٠/٤ تاريخ بغداد: ٢١٥/١ معرفة الصحابة: ٤٦١/٢ تاريخ الإسلام: ٤١٢/٢ سير أعلام النبلاء: ٣/٢٩٤ تهذيب التقريب: ٤/٢٠٠ الإصابة: ٧٥/٢

(٢) طبقات ابن سعد: ٤/٢٩٢ تاريخ بغداد: ٢١٥/١

(٣) معرفة الصحابة: ٤٦١/٢ الإصابة: ٢/٧٦ تاريخ الإسلام: ٤١٢/٢ سير أعلام النبلاء: ٣/٢٩٤

(٤) تاريخ الإسلام: ٤١٢/٢

(٥) فتح الباري: ٤/٨٨ عمدة القاري: ٣/٢٩٧ إرشاد الساري: ١/٤٩٣

(٦) الإصابة في تمييز الصحابة: ٢/٧٦ تاريخ الإسلام: ٤١٢/٢ تهذيب الكمال: ٤٥٥/١١ سير أعلام النبلاء: ٣/٣٩٤ تهذيب التهذيب: ٤/٢٠٠

(٧) معرفة الصحابة: ٤٦١/٢ الإصابة: ٢/٧٦ تهذيب الكمال: ٤٥٦-٤٥٥/١١ الجرح والتعديل: ١٢٠/٤

(٨) تاريخ بغداد: ٢١٥/١ الإصابة في تمييز الصحابة: ٢/٧٦ تهذيب الكمال: ٤٥٦-٤٥٥ تهذيب التقريب: ٤/٢٠٠

(٩) الاستيعاب في أسماء الأصحاب على هامش الإصابة: ٢/٦٤ تاريخ الإسلام: ٤١٣/٢ تاريخ بغداد: ١/٢١٥

(١٠) طبقات ابن سعد: ٤/٢٩٢ تهذيب الكمال: ٤٥٦/١١ الاستيعاب: ٢/٦٣-٦٤

(١١) تاريخ بغداد: ١/٢١٥ الاستيعاب في أسماء الأصحاب على هامش الإصابة: ٢/٦٣ تهذيب الكمال: ٤٥٦/١١

(١٢) الاستيعاب في أسماء الأصحاب على هامش الإصابة: ٢/٦٣ تهذيب الكمال: ٤٥٦/١١ تهذيب التهذيب: ٤/٢٠٠

(١٣) طبقات ابن سعد: ٤/٢٩٢ تهذيب التهذيب: ٤/٢٠١ الاستيعاب: ٢/٦٤ الإصابة: ٢/٧٦ معرفة الصحابة: ٤٦١/٢ تهذيب الكمال: ٤٥٦/١١

وفات: هغوی رحمته ۶۵ هجری ذ ربيع الاول آخری ورخو کښې د عین ورده په مقام باندې شهید کړې شو. هغه وخت د هغوی رحمته عمر ۹۳ کاله وو. (۱) ابن حبان کتاب الثقات کښې لیکلی دی چه هغوی د عین ورده په مقام د رمضان المبارک په میاشت ۶۷ هجری کښې شهید کړې شو. (۲) لیکن دا خبره صحیح نه ده. حافظ ابن حجر رحمته و غیره لیکلی دی چه "وال اول اصغر واكثر" یعنی ۶۵ هجری کښې د هغوی وفات اکثر مؤرخینو نقل کړې دې او هم دغه قول اصح دې. (۳)

د حضرت سلیمان بن صرد رحمته سره متعلق د تاریخې روایاتو جائزه: د تاریخ په کتابونو کښې په عام توگه هر قسم روایات سندونو سره جمع کولې شی. تنقیح او تحقیق نه شی کولې. ددې روایاتو تنقیح او تحقیق د فن د ماهرینو په ذمه وی. بغیر تنقیح او تحقیق په دې روایاتو باندې قبولیت او عدم قبولیت حکم لگول صحیح نه دی. چنانچه طبری رحمته په تاریخ الامم والملوک المعروف بتاريخ طبری مقدمه کښې لیکلی دی چه ما په دې کتاب کښې د سلف سره متعلق چه کوم اخبار (روایات) نقل کړی دی که چېرې قاری دا ناخوښه او گرځوی یا سامع دا په طعن او تشنیع باندې محمول کړی په دې وجه چه ددې روایاتو صحیح توجیه هم نه شی کیدې او نه ددې روایاتو حقیقت سره څه تعلق دې نوهغه حضرات دې په دې خبره پوهه شی چه دا (ناخوښه او د طعن او تشنیع والاروایات) زمونږ د طرف نه نه دی بلکه دا د بعض ناقلینو د طرف نه دی مونږ خود دغه ناقلینو بیان کړې شوی روایات (دهغوی سند سره) نقل کړی دی. (۴) حضرت سلیمان بن صرد رحمته په حواله سره هم د تاریخ کتابونه خاص کر

(۱) تاریخ بغداد: ۲۱۵/۱ طبقات ابن سعد: ۲۹۳/۴-۲۹۲ تاریخ الإسلام: ۱۳/۲ الإصابة: ۷۶/۲ الاستیعاب: ۴/۲ تهذیب الکمال: ۵۶/۱۱ سیر الأعلام النبلاء: ۳/۳۹۵ معرفة الصحابة: ۴۶۱/۲.

(۲) کتاب الثقات: ۱/۳۳۰ رقم الترجمة: ۵۲۹ تهذیب الکمال: ۵۷/۱۱ تهذیب التهذیب: ۴/۲۰۱.

(۳) تهذیب الکمال: ۵۷/۱۱ تهذیب التهذیب: ۴/۲۰۱.

(۴) اوگورنی تاریخ الامم والملوک بتاريخ طبری. خطبة الكتاب ۱۱/۱.

دکتور خالد علال کبیر "مدرسة الکذابين فی رواية التاريخ الاسلامي وتدوينه: ۶۸/۱-۶۷ کښې د علامه طبری رحمته ددې طرز عمل متعلق لیکلی دی چه زما په نیز هغوی دا (یعنی تحقیق او تمحیص نه بغیر صرف د سند سره روایات ذکر کولو سره) یو ناقص کار کړې دې او ددغه ټولو روایاتو هغه پخپله ذمه وار دې کوم چه هغه په خپل تاریخ کښې مدون کړی دی. هغوی عمداً د دروغونو راویانو په کثرت سره روایات نقل کړی دی او په هغې باندې نې سکوت یعنی خاموشی اختیار کړه. دا ډیره خطرناکه معامله ده چه روستو د راتلونکو ډیرو نسلو دپاره د گمراهی سبب جوړ شوي دوی (یعنی علامه طبری رحمته) له پکار وو چه هغوی د دغه دروغونو راویانو بغیرد څه ضرورت نه تذکره نه کوله یانې په هغوی باندې نقد کولې اود دغه روایاتو جانچ پرتال نې کولې. صرف دهغوی په اسانید باندې اکتفا کولو سره نې سکوت نه وې اختیار کړې.

ډاکتر صاحب نور لیکلی چه (د روایاتو جانچ پرتال او نقد کول په دې وجه ضروری وو) ځکه چه دهغوی کتاب (تاریخ طبری) مطالعه کونکو کښې غالب اکثریت دهغه خلکو دې په چا کښې چه دومره علمی صلاحیت نه وې چه هغوی په دغه روایاتو باندې د سند اومتن په اعتبار سره نقد او کړې شی نوڅه به هغوی د دې نه استفاده کونکی، حدیث تاریخ او نورو علومو کښې متبحر کیدلې نوییا دا خبره فیصله شوې وه چه هغوی د نقد او تمحیص عمل سرته رسولې.

ډاکتر صاحب نور لیکلی چه دا معامله ددې نه هم نوره سخته کړې دې خبرې چه د طبری نه پس راتلونکی اکثر مؤرخینو د قرون ثلاثه باره کښې دهغوی نه په کثرت سره روایات نقل کړی دی او اکثر نې بغیرد سند نه نقل کړی دی. لکه ابن جوزی په منتظم کښې، ابن الاثیر الکامل کښې او ابن

تاریخ طبری^(۱) دابن اثیر جزری الکامل^(۲) او ددی دواړو نه نقل شوي د ابن کثیر البدایة والنهایة^(۳)،
غیره^(۴) کښي چه کوم روایات ذکر دی دهغي څه حصه په کتب رجال کښي هم نقل کړي شوي ده^(۵).

کثیر البدایة کښي کړی دی. او دغه شان بغیر د سند نه نقل کولو سره د ثقه او دروغونو راویانو
روایات گډوډ شو. اکثر وختونو کښي تاریخ طبری طرف ته مراجعت کولونه بغیر په دې کښي تمییز
مستحیل کيږي. په دې وجه د فن دماهرینو د اقوالو په رنرا کښي حضرت سلیمان بن صرد^(۶) سره
متعلق د تاریخي روایاتو جائزه اخستل ضروری دی.

(۱) اوگورثي تاریخ الطبری: ۳۹۰، ۳/۲۷۷، ۴۲۰-۴۰۵-۳۹۷، ۳۹۱-۳۹۰ صرف د اهل علم د پاره په توگه د نموني د
ابومخنف خانه ساز د یو خط تذکره کوو کوم چه دغه د سلیمان بن صرد^(۷) طرف ته منسوب کړي
دي. طبری ۲۷۷/۳ او ابن الاثیر: ۲۸۵/۳ بغیر د څه نقد او تمحیص نه نی هغه نقل کړي دي د خط الفاظ
دادی: «محسین بن علی من سلیمان بن صرد والمسیب بن نجبة، ورفاعة بن شداد، وحبيب بن مظاهر، وشبعت بن
المؤمنين والمسلمين من اهل الكوفة: سلام عليك، فإنا نحمد إلیک الله الذی لا إله إلا هو، أما بعد، فالحمد لله الذی قص
عدوک الجبار العنید الذی انتزى علی هذه الأمة فابتزها، وغصبها فیها، وتأمراً علیها بغیر رضاً منها، ثم قتل خیارها،
واستبقى شرارها وجعل مال الله دولةً بین جبا برتها وأغنیائها، فبعداً له کما بعدت نمود! إنه لیس علینا إمام قابل،
لعل الله أن یجمعنا بک علی الحق». داخانه ساز خط اولولسي او د لې شان وخت دپاره غور اوفکر
او کړنی آیا یوصحابی د رسول الله ﷺ بل صحابی د رسول الله ﷺ ته داسې ناروا بي هیده اوظانمانه
انداز سره متهم کولې شی. کوم چه نه صرف د نقل خلاف دي بلکه دعقل هم.

ضرورت ددي امر دي چه دا لاندینی امور رو بعمل راوړلوسره د تاریخ اسلام تدوین جدید او کړي
شی: ① اعتدال سره د دغه ټولو مؤرخینو د کتابونو په ثقه او دروغونو راویانو په روایتونو کښي
تمیز او کړي شی چا چه په خپلو کتابونو کښي دواړه قسمه روایاتو ته ځاني ورکړي دي. لکه خلیفه بن
خیام، محمد بن سعد، زبیر بن بکار، موسی بن عقبه، وهب بن منبه، طبری او ابن اثیر وغیره. ②
داخبره هم په ذهن کښي ساتل پکار دی چه علماء رجال ومحدثین عظام د نقد تحقیق اوتدحیص نه
پس د احادیثو په ذخیره کښي موجود په سوونو نه بلکه په زرگونو لیکونو احادیثونه صحیح اوسقیم
او ضعیف او موضوع وغیره تعیین کړي دي خوزمونو تاریخي ورته ددي نه لمن رابښکلي ده.

③ ضرورت ددي امر دي چه دتاریخي کتابونو په ټولو قواعدو اوضوابطو په رنرا کښي د سند اومتن
په اعتبار سره نقد اوتدحیص او تحقیق او کړي شی کوم چه محدثین علماء رجال بیان کړي دي.

④ په خلقو کښي ددي خبري شعور پیدا کړي شی چه دتاریخ فلانکي فلانکي راوی او روایت قابل
اعتبار نه دي دهغي نه ده او کړي او په صحیح او ثقه روایاتو باندې اکتفاء او کړي شی.

⑤ په دې خبره کښي هم تفریق ضروری دي چه مؤلف اوصاحب د تاریخ پخپله خو ثقه دي مگر هغه په
واقعاتو او نقل د روایاتو کښي په دروغونو راویانو اعتماد کړي دي. لکه څنگه د مؤرخ طبری حال
دي. نو په دې صورت کښي به دهغه صرف د ثقه راویانو والا روایتونه مقبول وی. د دروغونو راویانو
روایتونه به مردود گرځولي شی.

⑥ او که چري مؤلف پخپله کذاب وی نو بیا دهغه په کتاب کښي به موجود د ثقه خلقو روایات هم
غیر معتبر وی.

⑦ اصل اوضابطه د دروغونو راویانو د روایتونو عدم قبولیت دي خو که دهغوی روایات د قرآن سنت
او اجماع د امت مخالف نه وی نو ثقه راویانو تائید او نور قرائن اومرجحاتو په موجودگي کښي به
دهغي د قبولو گنجائش وی.

⑧ د تاریخ په مطالعه کولوسره داخبره هم واضحه شوې ده چه د دغه دروغونو راویانو تعلق دمختلف
گمراه فرقو اوعلمی حلقوسره دي چاچه د خپلو نظریاتو او عملی مزعوماتو د تائید او ترویج او

چه حضرت سلیمان بن سرد رضی اللہ عنہ دہغه خلقو نہ وو چه حضرت حسین رضی اللہ عنہ نی کوفه ته د رابللو دپاره خطونه لیکلی وو دہغوی په تشریف راوړلو باندې نی هغوی خان له پریخودل دہغوی دآمداد نه شاته شو. دہغوی په شهادت باندې خپیمانه شو نو یولښکر جوړلوسره نی د بدله اخستلو دپاره عبیدالله ابن زیاد سره جنگ اوکړو وغیره وغیره.

د تاریخ د کتابونو دا ټول روایات کوم چه د سلیمان بن سرد په حواله سره دی په هیڅ قسم باندې من اوعین نه شی منلې کیدې. لهذا چه کله ددې قسم روایاتو د حقیقت پیژندگلو دپاره د تاریخ کتابونو او بیا د کتب رجال طرف ته مراجعت اوکړې شو نو دا خبره واضحه شوه چه په دې کښې اکثر روایات د ابومخنف لوط بن یحیی د خان نه جوړکړی دی.

ابومخنف د جرح او تعدیل په تله کښې: لوط بن یحیی ابومخنف باره کښې ائمه د جرح او تعدیل اقوال اوگورنی: علامه ذهبی رحمہ اللہ او علامه ابن حجر رحمہ اللہ وائی "أخباري، تالف، لا یوثق به" (۱) ابوحاتم وغیره هغه ته متروک الحدیث وئیلی دی. یحیی بن معین رحمہ اللہ فرمائی: "ليس بثقة"، "ليس بشئ" (۲) عقيلي رحمہ اللہ ضعفاء کښې تذکره کړې ده. (۳) ابو عبید آجری وائی چه ما د امام ابوداؤد رحمہ اللہ نه د ابومخنف باره کښې پوښتنه اوکړه نو هغه خپل لاسونه اوځنډل او وئی فرمائیل چه آیا څوک ددې باره کښې هم پوښتنه کوی یعنی هغه د دې قابل نه دې چه د هغه باره کښې پوښتنه اوکړې شی. (۴)

ابن عراق کنانی رحمہ اللہ فرمائی "کذاب تالف" (۵) ابن عدی رحمہ اللہ فرمائی: "شعبي محرق، صاحب أخبارهم". بعض خوتر دې پورې لیکلی دی امامی شیعہ وو. (۶) ابن جوزی رحمہ اللہ هم ورته کذاب وئیلی دی. (۷)

ابومخنف د شیعہ مؤرخینو په نظر کښې: شیعہ مؤرخین خاص کر د کتب رجال مصنفین، محسن امین، شرف الدین، آغا بزګر طهرانی، عباس قمی، محمد مهدی طباطبائی، خوئی، خاقانی، نجاشی، حلی او طوسی وغیره د ده تذکره په خپلو کتابونو کښې د شیعہ مؤرخ په توګه کړې ده. بلکه

دنیاوی مفاداتو د حاصلولو دپاره په رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او په صحابه کرامو رضی اللہ عنہم باندې ډیر زیات دروغ وئیلی دی. د نور تفصیل دپاره اوگورنی "مدرسة الكذابين في رواية التاريخ الإسلامي وتدونيہ" والله اعلم بالصواب

(۱) الكامل فی التاريخ: ۳/۳۸۵، ۴۹۰-۳۸۶، ۳/۱۲-۳.

(۲) ۲/۲۵۵-۲۵۸

(۳) تاریخ بغداد: ۲۱۶-۱/۲۱۵.

(۴) الاستیعاب: ۲/۶۴ الإصابة: ۲/۷۶ تهذيب الكمال: ۱۱/۴۵۶ سير أعلام النبلاء: ۳/۲۹۵ طبقات ابن سعد: ۴/۲۹۲

۲۹۳ کتاب الثقات: ۱/۳۳۰.

(۵) لسان المیزان: ۵/۵۶۷ میزان الاعتدال: ۳/۴۱۹.

(۶) الضعفاء الكبير: ۴/۱۸ لسان المیزان: ۵/۵۶۸.

(۷) حواله سابقه د نور تفصیل دپاره اوگورنی: سير أعلام النبلاء: ۳/۲۰۲ الضعفاء والمتروكين. ص: ۳۳۳ میزان

الاعتدال: ۳/۲۰۴ المغنی فی الضعفاء: ۲/۲۳۴.

(۸) لسان المیزان: ۵/۵۶۸.

(۹) تنزيه الشريعة: ۱/۹۸.

(۱۰) الكامل فی ضعفاء الرجال: ۶/۹۳ لسان المیزان: ۵/۵۶۸.

(۱۱) الأعلام لخیر الدین الزرکلی: ۵/۲۴۵.

(۱۲) الموضوعات: ص: ۴۰۶.

د ده شمیرنی په لویو او اکابر شیعہ مؤرخینو کښې کړې دی. (۱) دې نه علاوه صاحب د الفوائد الرجاليه طباطبائی خوتر دې پورې لیکلی دی چې (ابومخنف) په شیعہ کیدو کښې د چا شک نشته دې لکه چې د اصحاب معاجم یو جماعت د دې تصریح کړې ده. (۲)

په مشاجرات صحابه باندې د خان نه جوړ شوي کتابونو تصنیف: دا ابومخنف هغه بدبوئی داره شیعہ مؤرخ دی چې په خیر القرون کښې پېښیدونکی ټول اهم واقعات، سقیفه بنو ساعد کښې بیعت ابوبکر (رضی الله عنه)، شوری (خلافت سره متعلق د حضرت عمر (رضی الله عنه) قائم کړې شوې شوری)، مقتل عثمان (رضی الله عنه)، مقتل علی (رضی الله عنه)، جنگ جمل وصفین، مقتل حسین (رضی الله عنه)، وفات معاویه (رضی الله عنه) او ولایت یزید، مقتل عبدالله بن الزبیر (رضی الله عنه) او سلیمان بن صرد (رضی الله عنه) او د عین ورده په نوم سره مستقل د خان نه کتابونه لیکلي دي. (۳)

مشهور مستشرق ای بل "دائرة معارف اسلامیه" کښې د دې خبرې تصریح کړې ده چې ابومخنف په قرن اول کښې ښکاره کیدونکی واقعاتو په تاریخ کښې ۳۲ رسالې لیکلي دي د کوم اکثر حصه چې طبری نقل کړې ده البته د ابومخنف کوم کتابونه چې مونږ ته رسیدلي دي هغه د متاخرین (شیعه) وضع کړې شوي دي. (۴)

(۱) أعيان الشيعة: ص: ۱۲۷، أعلام الشيعة: ۱۶/۱ لاكنی والألقاب: ۱۴۸/۱ فهرست أسماء مصنفی الشيعة للنجاشي ص: ۲۲۵-۲۲۴ الفهرست للطوسي: ۲۰/۲ الفوائد الرجالية لبحر العلوم: ۳۷۹-۳۷۵/۱ الكنى والألقاب: ۱۶۹/۱ المراجعات: ۲۱/۲ حلية الأبرار: ۴۶/۴ رجال الطوسي: ۴۵۹/۱ رجال النجاشي: ۳۲۱/۱ معجم الأبرار: ۴۶/۴ رجال الخاقاني: ۱۷۷/۱ معجم رجال الحديث: ۱۳۸-۱۳۶ الاحتجاج للطبرسي: ۴۵۶/۱ الذريعة: ۳۹۴/۶ خلاصة الأقوال: ۳۸۹/۱ نقد الرجال: ۱۴۱/۷-۱۴۰.

(۲) الفوائد الرجالية: ۳۷۹/۱.

(۳) فوات الوفيات لمحمد بن شاکر، ص: ۲۲۵، الأعلام للزركلي: ۲۴۵/۵ الفهرست لابن النديم ص: ۱۰۶-۱۰۵، معجم الأدباء: ۲۷۰/۶ معجم المؤلفين: ۱۵۷/۸.

(۴) الأعلام للزركلي: ۲۴۵/۵ ابومخنف باره کښې مشهور مستشرق جولینس والهاوزن (J. Welhausen) په خپل شهره آفاق کتاب (The Arab Kingdom and its Fall) کښې لیکلی دی تر کومې چې د شیعہ گانو د تاریخ تعلق کوفې سره پاتې دي ابومخنف د هغې مستند ترین ماخذ پاتې دي او د هغه حالات او واقعات که هر څومره اوږده ولې نه وي طبری عموماً د ابومخنف نه علاوه په بل چا باندې اعتماد نه کوي. نور لیکي د توابون د خبرونو راوي هم ابومخنف دي هغه خاص کړ د جمید بن مسلم ازدی نه روایت کړې دي دا سړي د سیدنا حسین (رضی الله عنه) په قتل کښې شریک وو. روستو د هغه د ټولونه بهادر حامیانو کښې شو. (عهد اموي کښې سیاسي مذهبي احزاب، از: پروفیسر ډاکټر علی محسن صدیقی (کراچی یونیورسټی)، باب اول ص: ۱۲، ۷۱ قرطاس کراچی یونیورسټی ط: ۱۴۲۷ هجری ۲۰۰۷م) دکتور عبدالمعطي امين قلعجي الضعفاء الكبير تعليقات کښې لیکلی دی چې مستشرقین ابومخنف ته ډیر اهمیت ورکړې دي. او د هغه کتابونه نې لاس په لاس اخستی دي او په هغې باندې تحقیق کولو سره چېاب کړل. دې د پاره چې د هغې په ذریعه هغه زمونږ تاریخي او ادبي ورثه متهم کولو خپلو کوششونو د پاره څه لاز اولتوي او د شریعت اسلامي مصدر ثاني یعنی د نصوص سنت په نقل کولو کښې کوم نقاھت او اعتماد موندلې شي هغې ته نقصان اورسولې شي، د ابومخنف اکثر مؤلفات جرمني او هالینډ کښې چېاب کړې شوي دي. (تعليقات الدکتور عبدالمعطي امين قلعجي على الضعفاء الكبير: ۱۹/۴).

عباس قمی شیعې په الکنيی واللقاب کښې د ابومخنف باره کښې لیکلی دی: «کان ابومخنف من أعظم مؤرخي الشيعة، ومعاشته تشبهه اعتماد عليه علماء السنة في النقل عنه كالطبري وابن الأثير وغيرهما»^(۱)، یعنی ابومخنف د لویو شیعې مؤرخینو نه وو، دهغه مشهور شیعې کیدو نه باوجود علماء د اهل سنت نه طبری او ابن اثیر وغیره دهغه نه روایات نقل کولو کښې په هغه باندې اعتماد کړې دي. د ابن کثیر رحمته الله وضاحت: حافظ ابن کثیر رحمته الله د طبری وغیره نه د ابومخنف روایات نقل کولو نه پس په لیکلو باندې مجبور شوي: «وللشيعة والرافضة في صفة مصرع الحسين كذب كثير وأخبار باطلة، وفيما ذكرنا كفاية، وفي بعض ما أوردها نظر، لولا أن ابن جرير وغيره من الحفاظ والأئمة ذكروه ما سقته، وأكثره من رواية أبي مخنف لوط بن يحيى، وقد كان شيعياً وهو خفيف الحديث عند الأئمة، لكنه أخباري حافظ، عنده من هذه الأشياء ما ليس عند غيره. ولهذا يترامى عليه كثير من المصنفين في هذا الشأن»^(۲).

یعنی اهل تشیع او رافضیانو د شهادت حسین عليه السلام سره متعلق ډیر زیات دروغ و نیل او بې بنیاده خبرې دي. مونږ چه کوم ذکر کړل په هغې کښې کفایت دي اوزمونږ ذکر کړې شوي بعض څیزونه قابل اشکال دي. که چرې ابن جریر او طبری وغیره په شان ائمه حفاظ دا نه ذکر کولی نومونږ به هم دا روایات نه راوړل. اودا اکثر د ابومخنف روایتونه دي چه یقیناً شیعې دي اود ائمه حدیث په نیز ضعیف دي لیکن اخباری (صحافی) او حافظ دي. او هغه سره په دي حواله باندې داسې څیزونه دي کوم چه نورو سره نشته دي. لهذا روستنو اکثر مصنفینو (ددې روایاتو) باره کښې د ابومخنف نه په نقل کولو باندې اکتفاء کړې ده.

د ابن عدی رحمته الله صراحت: ابن عدی رحمته الله صراحت کړې دي چه د ابومخنف هیڅ یو روایت د اعتبار قابل نه دي ټول بدبودار او بې هوډه روایتونه دي او هیڅ لرې خبره نه ده چه بدبخت به د سلف صالحین سپکاوي کوي. چنانچه فرمائي: «حدث بأخبار من تقدم من السلف الصالحين ولا يعد منه أن يتأولهم وهو شاعى (شعبي)، محرق صاحب أخبارهم وإنما وصفته لاستغنى عن ذكر حديثه، فإني لا أعلم له من الأحاديث المسندة ما أذكره، وإنما له من الأخبار المكروهة الذي لا أستحب ذكره»^(۳).

یعنی ابومخنف د متقدمین سلف صالحین باره کښې خبرونه نقل کوي اود هغه نه لرې نه ده چه هغه ددوی سپکاوي کوي، دا بدبودار او شیعې دهغوی مؤرخ دي. ما ځکه دهغه ذکر کړې دي چه دهغه د احادیثو د ذکر نه استغناء نشته. زما په علم کښې دهغه هیڅ داسې صحیح روایت نشته کوم چه زه ذکر کړم، البته دهغه هغه ناخوښه بدبوداره روایتونه دي کوم چه زه ذکر کول نه خوښوم. د بحث خلاصه: په دي ټولو تصریحاتو سره دا خبره بالکل د نمر په شان ښکاره او واضحه شوې ده چه ابومخنف یو بدبوداره شیعې امامی مؤرخ دي. چه په اتفاق سره د ټولو ائمه حدیث اورجال په نیز یو ناقابل اعتبار او دروغ ژن سړي دي. بلکه د ابن عدی رحمته الله په قول دا سړي د سلف صالحین واقعات ذکر کولو سره دهغوی سپکاوي کوي. چنانچه کومو تاریخ دانانو چه خپلو اسنادو سره خاص کر طبری او ابن اثیر وغیره چه بغیر د څه تنقیح او تحقیق دا قسم بدبوداره شیعې او امامي او دروغ ژن سړي بې

(۱) الکني واللقاب: ۱۶۹/۱.

(۲) البداية والنهاية: ۲۰۹/۸.

(۳) الكامل في ضعفاء الرجال: ۹۳/۶.

بنیاده روایتونه په خپلو کتابونو کښې په کثرت سره نقل کړی دی. ضرورت ددې خبرې دې چې حضرت صحابه کرام رضی الله عنهم سره متعلق یو داسې روایت مخې ته راشي په کوم کښې چې اشارتاً کنایتاً یا په هر قسم طریقه سره دهغوی په شان کښې د گستاخنې یا تنقیص اړخ راوځي نو هغه په پتو سترگو نقل کول یا په هغې باندې په رڼدو سترگو اعتماد کولو په ځانې دهغې تنقیح او تحقیق کول پکار دي. دې دپاره چې د ابومخنف غونډې بدبخت شیعه مؤرخ په صحابه کرامو رضی الله عنهم باندې د ختو اچولو منحوس نامبارک او نامسعود غلطې منصوبې کښې ناکام او نامراد شي. (۱)

(۱) اسلامي تاریخ او ددې راویانو متعلق یو څو علمي او فکري امورو رعایت ویر ضرورتی دې. دې دپاره چې د تاریخ د مطالعه دوران کښې د دغه غلطیانو نه ځان اوساتلې شي کوم چې اهل زیغ اوضلال او د جاده مستقیم نه د گمراه خلقو خاصه ده. چنانچه دا خبره دې واضحه وی چې کله یو قوم اوقبیله پارټي او جماعت حکومت ختم کړي شي او دویم قوم اوجماعت په اقتدار باندې قابض کیږي نو دخپلو وړاندینو حکمرانانو ټول ښه خوښه او محاسن او تعمیری کارونه هم په خامیانو بدو او تخریب سره تعبیر کولو دپاره پوره حکومتی مشینري یو ځانې کوي اوزور لگوي. په اسلامي تاریخ باندې نظر اچولو سره معلومیږي چې د حضرت حسن رضی الله عنه حضرت امیر معاویه رضی الله عنه سره د مصالحت نه پس تقریباً د ۱۲۲ هجري پورې د بنو امیه حکومت وو. ددې نه پس ۱۲۲ هجري په موافقت د ۷۴۹ د بنو عباس یوسري ابوالعباس سفاخ د بنو امیه حکومت ختمولو سره د بنو عباس حکومت قائم کړ او دا خبره هم بالکل ښکاره ده چې د ځانډانې اوقبائلي تعصباتو لاتدې داخل د بنو امیه سخت خلاف وو. لکه چې روستور اتلونکي حکومت د مخکیني حکومت خلاف وی.

ددې فطري او نفسیاتي ضابطه لاتدې تاریخ اسلام د تدوین په زمانه کښې هم دغه شان صورت حال مخې ته شو. چنانچه په دویمه صدني هجري کښې د بنو عباس په دور کښې عموماً د تاریخ د تدوین شروع او شوه نو مؤرخینو په عام توګه تاریخي واقعات مرتب کولو کښې پورتنی نظریات په ذهن کښې اوساتل. او بعض مؤرخینو د خپل دور حکمرانانو د خوشحالدپاره اود امراء رضامندی مخې ته ساتلو سره دهغوی په نظرونو کښې خپل مقام پیدا کولو په خاطر په خپلو تصانیفو کښې مذکوره طریقه اختیار کړه او دغه شان هغوی خپل معاشي او تمدني حالات هم مستحکم کړل.

دنیزدې زمانې یو مشهور مؤرخ علامه شبلي نعماني رحمته الله علیه خپل تصنیف الاستقاد علی التمدن الاسلامي کښې د اسلامي تاریخ د تدوین یو بهترین جائزه پیش کړې ده هغه فرمانی د اسلامي تاریخ مؤرخینو عموماً د بنو عباس په دور کښې پیدا شوی دی اودا خبره معلومه ده چې د عباسیانو په دور کښې د بنو امیه محاسن ذکر کولو په یوسري کښې استطاعت نه وو ځکه چې د بنو امیه د څه خوږ یو څیز اتفاقاً صادر کیدلو نود هغې وینا کونکي به په قسما قسم سزا گانو سره تنګولي شو او د سپکاوی نه علاوه به ناموافق انجام سره هم مخ کولي کیدي شو. د تاریخ په دفتر کښې ددې ویر مثالونه موجود دي. (بحواله سیرت حضرت امیر معاویه رضی الله عنه ۲/ ۲۲-۱۲)

ددې نه علاوه تاریخي واقعات نقل کونکي راویانو نظریات او مذهبي رجحانات هم ددغه واقعاتو د بیانولو دپاره اختیار کړي شوي تعبیر کښې مرکزي کردار ادا کړو. خصوصاً چې کله د دغه روایت بالمعنی هم عام اجازت وو. چنانچه رافضي او خارجی راویانو د واقعاتو حقائق هیرولو سره د خپل ځان نه روایات جوړ کړل او د یرزیات اعتراضات او مطاعن نی را پیدا کړل.

دا خبره دې هم واضحه وی چې علماء کرامو صراحت کړې دې چې کوم روایت او حدیث هم درایت او د عقل خلاف وی یا د اصول شریعت مناقض وی نو خبر سنی چې دغه روایت موضوع دي او ددې د راویانو هیڅ اعتبار نشته. دغه شان چې کوم روایت د حس او مشاهده خلاف وی یا د قرآن اوسنت متواتره او اجماع قطعی مبائن وی نو هغه روایت هم د قبلولو قابل نه دي. (فتح المغیث شرح الفیه الحدیث، الموضوع: ۱/ ۲۵۰-۲۴۹).

جیبور بن معطم رضی اللہ عنہ: داد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم صحابی حضرت جبیر رضی اللہ عنہ (د جیم په ضمه هاء فتحه یا سکون او آخره کنبی راء سره لوستلې شی) (۱) بن مطعم (د عین کسره سره باب د ا فعال الاطعام نه د اسم فاعل صیغه ده) (۲)

بن عدی بن نوفل بن عبد مناف بن قصی بن کلاب ابن مرة بن کعب بن لوی بن غالب، نوفلی، قرشی، مدنی رضی اللہ عنہ دې. أبو محمد، ابوعدی او ابوسعید ددوی کنیت دې. (۳) ددوی د مور نوم ام جمیل یا ام حبیب بنت سعید بن عبد الله بن ابی قیس دې. د دې تعلق بنوعامر بن لوی سره دې. (۴) ابونعیم په 'معرفة الصحابة' کنبی د حضرت جبیر رضی اللہ عنہ د مور نوم او نسب داسې نقل کړې دې: ام جمیل یا ام حبیب بنت شعبة ابن عبد الله بن ابی قیس بن عبدود بن نصر بن مالک بن حسل. (۵) علامه مزی رحمته اللہ علیہ هم دا اختیار کړې دې. البته هغوی ام جمیل او ام حبیب نه د ام جمیل تعیین کړې دې. (۶)

علامه عبدالحی لکهنوی رحمته اللہ علیہ لیکلی دی چې د احادیثو او روایاتو په وضع کونکو کنبی بعض هغه خلق دی چاچه د صحابه کرامو حضراتو او د دین د امامانو بدنې او عیبونه بیانولو د پاره او دنورو مذموم اغراض او مقاصدو د تکمیل د پاره روایات وضع کړي. دهغوی دا عمل یا د عناد و چې نه دې یاد تعصب او فساد د و چې نه، نو د دغه خلقو د روایاتو هیڅ اعتبار نشته دې تر کومې چې دهغوی یوسند معتمد نه موندلې شی. یا په سلف صالحین کنبی چا په هغې باندې اعتماد کړې وی. (الأجوبة

الفاضلة للأسئلة العشرة الكاملة، تحت الجواب عن السؤال الأول ص: ۲۹)

علامه نووی رحمته اللہ علیہ قاضی عیاض رحمته اللہ علیہ او علامه مازری رحمته اللہ علیہ په حواله سره فرمایلي چې مونږ له صحابه کرامو حضراتو سره د ښه گمان ساتلو او د هرېد خصلت دهغوی نه د نفی حکم را کړې شوې دې. لهذا که دهغوی باره کنبی په یو روایت کنبی اعتراض وی او دهغې د صحیح تاویل گنجائش نه وی نو په داسې صورت کنبی به مونږ د دې روایت د راویانو طرف ته د دروغو نسبت کوو. (د صحابه کرامو رضی اللہ عنہم طرف ته به د څه غلط امر انتساب نه شی کولې، المنهاج، المعروف بشرح النووي، کتاب الجهاد باب حکم الفی: ۲۹۶/۱۲).

علامه عبدالعزیز فرهاروی رحمته اللہ علیہ لیکلی دی که چېرې د صحابه کرامونه (د بشریت په تقاضا) سره یوه داسې خبره اوشی چې دهغوی د شان سره برابره نه وی نو د دې باره کنبی د اهل سنت والجماعت مذهب دادې چې تر کومې ممکن وی دهغې څه مناسب تاویل دې او کړې شی او که چېرې مناسب تاویل ممکن نه وی نو دغه روایت رد کولو سره سکوت اختیارول واجب دی او طعن خو به بالیقین ترک کولې شی. ځکه چې الله تعالی صحابه کرامو سره د مغفرت او جنت وعده کړې ده. (الناهیة عن طعن معاوية، ص: ۶۶).

(۱) شرح الکرمانی: ۱۱۷/۳ عمدة القاری: ۲۹۷/۳ [ارشاد الساری: ۱/۴۹۳].

(۲) تهذیب الاسماء واللغات: ۱/۴۶ شرح الکرمانی: ۱۱۷/۳ عمدة القاری: ۲۹۷/۳.

(۳) الاستیعاب: ۱/۲۳۱ الإصابة: ۱/۲۲۵ معرفة الصحابة: ۱/۴۳۱ التاريخ الكبير: ۲/۲۲۳ المعجم الكبير: ۲/۱۲ تهذیب

الاسماء: ۱/۱۴۶ تاريخ الإسلام: ۲/۳۰۰ البدایة والنهاية: ۸/۴۹ الجرح والتعديل: ۲/۴۴۵ الثقات: ۳/۵۰ تهذیب

التهذیب: ۲/۶۳ إكمال تهذیب الکرمال: ۳/۱۶۹.

(۴) الاستیعاب: ۱/۲۳۱ الإصابة: ۱/۲۲۵.

(۵) معرفة الصحابة: ۱/۴۳۱.

(۶) تهذیب الکرمال: ۴/۵۰۷.

شیوخ حدیث: هغوی رضی الله عنه د حضور اقدس صلی الله علیه و آله نه نیغ په نیغه روایت د حدیث کوی. (۱)

تلامذه: دهغوی رضی الله عنه نه د حدیث روایت کونکو کښې ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف، سعید بن مسیب، سلیمان بن ورد، ابوسروعه عقبه بن الحارث رضی الله عنه، عبدالله بن باباه المخزومی، عبدالله بن ابی سلیمان، عبدالرحمن بن اذینه، علی بن رباح اللخمی، محمد طلحه بن یزید بن رکانه، یحیی بن عبدالرحمن بن حاطب، ابوسلمه بن عبدالرحمن بن عوف، عبدالرحمن بن ازهر او دهغوی ځامن

محمد بن جبیر بن مطعم او نافع بن جبیر بن مطعم رحمهم الله شامل دی. (۲)

د روایاتو شمیر: حضرت جبیر بن مطعم رضی الله عنه د رسول الله صلی الله علیه و آله نه ۹۰ احادیث نقل کړي دي. په دې کښې ۹ بخاری او مسلم دواړو نقل کړي دي. درې داسې دي کوم چې صرف امام بخاری رحمته الله نقل کړي دي. او امام مسلم رحمته الله د یو روایت نقل کولو کښې منفردې دي. (۳)

د ژوند حالات: هغوی رضی الله عنه شریف او مطاع سړې وو. د هغوی رضی الله عنه شمیر د خپلې زمانې د قریشو شیوخو کښې کیدلو. (۴) مصعب زبیری وائی چې جبیر بن مطعم رضی الله عنه حلیم او د قریشو د سردارانو نه وو

او خلقو به دهغوی نه د نسب باره کښې استفاده کوله. (۵)

ابن اسحاق د یعقوب بن عتبې نه نقل کړي دي چې جبیر بن مطعم رضی الله عنه په قریشو کښې د قریشو او ټولو اهل عرب انساب د ټولو نه زیات پیژندونکې وو هغه به فرمائیل چې ما د انساب علم د حضرت

ابوبکر رضی الله عنه نه حاصل کړي دي او حضرت ابوبکر رضی الله عنه د ټولو نه زیات د نسبونو علم لرونکې وو. (۶)

د زبیر بن بکار په روایت کښې دي چې کله د حضرت عمر بن خطاب رضی الله عنه په خدمت کښې د نعمان بن منذر توره راوړې شوه نو هغوی جبیر بن مطعم رضی الله عنه ته او فرمائیل (جبیر بن مطعم د قریشو د نسب د علماؤ نه وو) چې تاسو به د نعمان بن منذر کوم طرف ته نسب کولو؟ نو جبیر بن مطعم رضی الله عنه په جواب کښې او وویل د قنص ابن معد طرف ته به مو نسب کولو. (۷)

حضرت عمر رضی الله عنه د نعمان بن منذر توره حضرت جبیر بن مطعم رضی الله عنه ته ورکړې وه. (۸)

د اسلام قبلول: حضرت جبیر بن مطعم رضی الله عنه کله اسلام راوړلې؟ په دې باره کښې مختلف اقوال نقل کړي شوي دي. ① رومې قول دادې چې هغوی رضی الله عنه د فتح مکه په موقع باندې اسلام راوړې دي په دې وجه بعض حضراتو دهغوی شمیر په مؤلفه القلوب کښې کړې دي. د چا اسلام چې ښکلي شوي وو

(۱) تهذيب الكمال: ۵۰۶/۴ تهذيب التهذيب: ۶۴/۲

(۲) تهذيب الكمال: ۵۰۷/۴ سير اعلام النبلاء: ۹۵-۹۶/۳ الإصابة: ۲۲۶/۱ معرفة الصحابة: ۴۳۱/۱ تهذيب التهذيب: ۶۴/۲

(۳) تهذيب الاسماء واللفات: ۴۶/۱ شرح الكرماني: ۱۱۷/۳ عمدة القاري: ۲۹۷/۳.

(۴) سير اعلام النبلاء: ۹۵/۳.

(۵) الاستيعاب: ۲۳۰/۱ البداية والنهاية: ۴۹/۸ اعلام النبلاء: ۹۷/۳.

(۶) تهذيب الكمال: ۵۰۸/۴ الاستيعاب: ۲۳۰/۱ سير اعلام النبلاء: ۹۷/۳.

(۷) سير اعلام النبلاء: ۹۷/۳ تهذيب الكمال: ۵۰۹/۴-۵۰۸.

(۸) تهذيب الكمال: ۵۰۹/۴ سير اعلام النبلاء: ۹۷/۳.

یعنی پوخ او کامل ایمان نی وو. دا قول ضعیف دی چه اکثر و حضراتو په قیل سره نقل کړې دي. (۱) ډریم قول دادې چه هغوی عليه السلام د فتح مکه نه وړاندې اسلام راوړې وو. (۲) ډریم قول دادې چه هغوی عليه السلام د خیبر د واقعه نه مخکې ایمان راوړې وو. (۳) څلورم قول دادې چه هغوی عليه السلام د صلح حدیبیه او فتح مکه په مینځ کې اسلام راوړې وو. (۴) پنځم قول دادې چه هغوی د فتح خیبر په کال اسلام راوړې وو.

راجع قول: پنځم قول راجح او اصح دی ځکه چه په څلورم او پنځم قول کېني څه تضاد نشته دی ځکه چه د دواړو مقصد هم یو دی. هغه داسې چه څلورم قول دادې چه هغوی عليه السلام د صلح حدیبیه او فتح مکه په مینځ کې اسلام قبول کړې او پنځم قول دادې چه د فتح خیبر والا په کال نی اسلام قبول کړې. او د فتح خیبر واقعه د صلح حدیبیه او فتح مکه په مینځ کېني پېښه شوې ده. لهذا د پنځم قول په رنراکېني د څلورم قول نتیجه هم هغه راوځي چه هغوی عليه السلام د خیبر والا په کال اسلام قبول کړې وو. دویمه وجه د ترجیح د پنځم قول داده چه ابن کثیر رحمته الله البداية والنهاية کېني د دې د اصح کیدو تصریح فرماتیلی ده. (۵) والله اعلم بالصواب.

داساري بدر واقعه: حضرت جبير بن مطعم رضي الله عنه د اسلام راوړلو نه مخکېني د حضور پاک په خدمت کېني د بدر د قیدیانو د فدیې په سلسله کېني راغلي وو. دا واقعه پخپله هم د هغوی نه روایت ده. چنانچه حضرت جبير بن مطعم رضي الله عنه وائی: ما حضور پاک صخابه کرام رضي الله عنهم ته د مابنام یا د ماسخوتن مونځ ورکولوسره اولیدلو. د حضور پاک د قرائت آواز د جمات نه باهر راتللو. ما چه واوړیده نو حضور پاک دا آیت تلاوت کولو (إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ) (۶) حضرت جبير رضي الله عنه وائی لکه چه دې آیت زما په زړه باندې پرته د کفر پردي لري کړې. یو روایت کېني دی «فأخذني من قراءته كالكوب» (۷) یعنی د رسول الله صلی الله علیه و آله قرائت زه بې آرامه کړم او په ما نی څه چل اوکړو. بعض روایاتو کېني سورت طور اوددې د شروع آیات (وَالطُّورُ وَكِتَابٌ مُّسْطُورٌ فِي رَقٍّ مَّنْشُورٌ) (۸) د لوستلو تذکره راغلي ده. (۹)

(۱) الاستيعاب: ۲۳۱/۱-۲۳۰ الإصابة: ۲۲۶/۱ البداية والنهاية: ۴۹/۸ سير أعلام النبلاء: ۹۵/۳ تهذيب الكمال: ۵۰۶/۴

إكمال تهذيب الكمال: ۱۶۹/۳ النقات: ۵۰/۳ تهذيب التهذيب خ: ۶۴/۲

(۲) الإصابة: ۲۲۶/۱.

(۳) تهذيب الكمال: ۵۰۶/۴ تهذيب الأسماء واللغات: ۱۶۹/۱.

(۴) الإصابة: ۲۲۶/۱ معرفة الصحابة: ۴۳۱/۱ إكمال تهذيب الكمال: ۱۶۹/۳.

(۵) الاستيعاب: ۲۳۰/۱ البداية والنهاية: ۴۹/۸ تهذيب التهذيب: ۶۴/۲

(۶) البداية والنهاية: ۴۹/۸.

(۷) الطور: ۷ بيشكه عذاب ستا د رب به کيږي. (ترجمه شيخ الهند رحمته الله)

(۸) سير أعلام النبلاء: ۹۶/۳ المعجم الكبير للطبراني: ۱۱۶/۲ رقم: ۱۴۹۸.

(۹) سورت طور: ۲-۱ قسم دي د طور اود ليکلي شوي کتاب په کولو پانړو کېني. (ترجمه شيخ الهند رحمته الله)

(۱۰) المعجم الكبير للطبراني: ۱۱۶/۲-۱۱۵ رقم: ۱۵۰۱-۱۴۹۱.

په یو بل روایت کښې د حضرت جبریل عليه السلام نه دانقل دی چه ما حضور پاک نه دا آیت تلاوت کولو سره واوریدو (أَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ أَمْ هُمُ الْخَالِقُونَ ۖ أَمْ خَلَقُوا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ ۚ بَلْ لَا يُوقِنُونَ ۝) (۱)
حضرت جبریل عليه السلام وائی ددې آیت په اوریدو سره نیزدې وه چه زما زړه الوتې وې. یعنی د آیت او رسول الله صلی الله علیه و آله د قراعت په تاثیر سره په زړه کښې یو د بې آرامۍ کیفیت پیدا شو او نیزدې وه چه زړه مې د کفر خادر شلولې وې او بهر راوتلې وې. د بخاری شریف په روایت کښې دی «وذلك أول ما وقر الإیمان فی قلبی» یعنی په رومبې خل زما په زړه کښې اسلام په دې موقع داخل شوې وو. (۲)

حضرت جبریل عليه السلام وائی چه کله رسول الله صلی الله علیه و آله مونږ ورکولونه فارغ شو نو ما د حضور پاک ته د اُساری (قیدیانو) د بدر باره کښې درخواست او کړو چه دوی په فدیة اخستو سره خلاص کړی حضور پاک ارشاد او فرمائیلو که چرې ستا پلار ژوندې وې او هغه ما سره ددوی باره کښې خبره کړې وی نو ما به د هغه سفارش قبلولو. بعض روایاتو کښې دی چه حضور پاک او فرمائیل که چرې ستا پلار ژوندې وې یا مطعم بن عدی ژوندې وې او هغه ماسره د کفر د گندگنی نه ډکو دې خلقو باره کښې خبره کړې وی نو ما به د هغوی د خاطره دوی آزادول.

د مطعم بن عدی احسانات: حضور اکرم د هغه د پلار مطعم بن عدی باره کښې د دې خیالاتو اظهار ځکه او کړو چه د مطعم په حضور پاک باندې څه احسانات وو. هغه د نورو کفار قریشو په شان حضور پاک او د هغوی صحابه کرامو ته تکلیفونه اوسزاگانې نه وې ورکړې. مطعم بن عدی د اشراف قریش نه وو او د نسب عالم هم وو.

حضور پاک صلی الله علیه و آله طائف کښې بنو ثقیف ته د دین حنیف دعوت ورکولو د پاره تشریف یوو او د اهل طائف شریز او بد معاشانو هلکانو د لاسه زخمی شو واپس راغلو نو حضور پاک ته مطعم بن عدی پناه ورکړه او حضور پاک په تسلی سره عمره ادا کړه. دغه شان قریشو چه کله د حضور پاک او د هغوی د صحابه کرامو سره مقاطعه او بائیکات او کړو او حضور پاک ئی په شعب ابی طالب کښې په پناه اخستو باندې مجبور کړو او په دې باره کښې ئی یوه معاهده اولیکله او په بیت الله کښې ئی زورند کړه نو مطعم بن عدی هم د هغه خلقو نه وو چه دا کاغذ ئی را کوز کړو او وئی شلولو او د مقاطعه د ختمولو اعلان ئی او کړو په کوم سره چه هغه مقاطعه او بائیکات ختم شو. مطعم بن عدی د واقعه بدر نه اووه میاشتې وړاندې صفر ۲ هجری کښې د کفر او شرک په حالت کښې انتقال شو. هغه وخت د هغه عمر ۹۰ کال نه زیات وو. په مکه مکرمه کښې په جحون نومې ځای کښې د اهل مکه په قبرستان کښې خښ شو. (۳) ابوالحجاج مزی رحمته الله علیه فرمائی د هجرت نه یو کال پس د هغه انتقال شوې. (۴)

(۱) سورت طور: ۳۶-۳۵ آیا هغه جوړ شوې دې خپل په خپله هم هغه یا هم هغه دې جوړونکې یا هغه جوړ کړل آسمانونه اوزمکې، هیڅوک نشته ولې هغوی یقین نه کوی. (ترجمه شیخ الهمد رحمته الله علیه).

(۲) رواه البخاری فی کتاب المغازی باب رقم: ۴۰۲۳ وفی کتاب التفسیر، سورة الطور رقم: ۴۸۵۴ وپتکر ایضاً رقم: ۷۶۵، ۳۰۵۰ الإصابه: ۱/۲۲۶ البداية والنهاية: ۴۹/۸.

(۳) ددې پوره واقعه د تفصیلاتو د پاره اوگورئ: الاستیعاب: ۱/۲۳۱-۲۳۰ الإصابه: ۱/۲۲۶ البداية والنهاية: ۴۹/ المعجم الكبير: ۱۱۸-۱۱۴ تهذیب الکمال: ۴/۵۰۸-۵۰۷ سیر اعلام النبلاء: ۳/۹۵.

(۴) تهذیب الکمال: ۴/۵۰۸.

حضرت جبیر بن معطم رضی اللہ عنہ ته دا عزت هم حاصل دې چه هغوی د دریم خلیفه شهید مظلوم او شهید قرآن حضرت عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ خنبونکو کښې شامل وو او هم هغوی د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ جنازه کړې وه.^(۱)

عهدي او مناصب: ابواحمد عسکری رحمته اللہ علیہ وائی حضرت جبیر رضی اللہ عنہ په هغه خلقو کښې ووڅوک چه به خلقو حکم جوړول. حضرت عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ او حضرت طلحه بن عبید الله رضی اللہ عنہ په خپله څه مسئله کښې هغوی رضی اللہ عنہ حکم جوړ کړې وو.^(۲)

خلیفه بن خیاط حضرت جبیر رضی اللہ عنہ د حضرت عمر رضی اللہ عنہ د طرف نه د کوفه په گورنرانو کښې شمیر کړې دې. حضرت عمر رضی اللہ عنہ هغه د حضرت مغیره بن شعبه رضی اللہ عنہ نه اول د کوفې گورنر جوړ کړې وو.^(۳)

وفات: دهغوی رضی اللہ عنہ د وفات په کال کښې اختلاف دې. امام نووی رحمته اللہ علیہ ۵۴ هجری نقل کړې دې. (حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ الإصابة کښې ۵۷، ۵۸ او ۵۹ هجری درباره او سره نقل کړی دی.)^(۴) ابواحمد عسکری رحمته اللہ علیہ ۵۶ هجری نقل کړې دې.^(۵)

ابن عبدالبر رحمته اللہ علیہ فرمائی چه حضرت جبیر بن مطعم رضی اللہ عنہ په مدینه منوره کښې ۵۷ هجری کښې وفات شوې او په قیل سره ئی نقل کړی دې چه د حضرت معاویه رضی اللہ عنہ د خلافت په دور کښې ۵۹ هجری کښې انتقال شوې. (محمد بن سعد رحمته اللہ علیہ الطبقات الکبیر کښې دغه پورتنې قول نقل کړې دې مگر د وفات کال ئی نه دې نقل کړې.)^(۶)

ابن حبان رحمته اللہ علیہ په قیل سره نقل کړی دې چه حضرت جبیر رضی اللہ عنہ او رافع بن خدیج رضی اللہ عنہ هم په یوه ورځ انتقال شوې وو او رافع بن خدیج رضی اللہ عنہ باره کښې ئی اوونیل چه دهغه ۷۲ یا ۷۴ هجری کښې انتقال شوې وو. (مدائنی رحمته اللہ علیہ وائی ۵۸ هجری کښې وفات شوې.)^(۷)

ابن کثیر رحمته اللہ علیہ فرمائی مشهور دادی چه حضرت جبیر ۵۸ هجری کښې وفات شوې او قیل سره ۵۹ هجری قول هم نقل کړې دې.^(۸)

علامه مزی رحمته اللہ علیہ او ابن حبان رحمته اللہ علیہ د وفات کال ۵۹ هجری نقل کړې دې. هم دغه قول د خلیفه بن خیاط، هیشم بن عدی او ابن قتیبه هم دې.^(۹)

(۱) تهذیب الکمال: ۵۰۷/۴.

(۲) اكمال تهذيب الکمال: ۱۶۹/۳ تهذيب التهذيب: ۶۴/۲.

(۳) سير اعلام النبلاء: ۹۷/۳.

(۴) تهذيب الأسماء واللغات: ۱۴۷/۱.

(۵) الإصابة: ۲۲۶/۱.

(۶) تهذيب التهذيب: ۶۴/۲ اكمال تهذيب الکمال: ۱۶۹/۳.

(۷) الاستيعاب: ۲۳۱/۱.

(۸) اكمال تهذيب الکمال: ۱۷۰/۳.

(۹) کتاب الثقات: ۵۰/۳ اكمال تهذيب الکمال: ۱۷۰/۳.

(۱۰) تهذيب الکمال: ۵۰۹/۴ سير اعلام النبلاء: ۹۹/۳.

(۱۱) البداية والنهاية: ۴۹/۸.

شرح حدیث

قوله: قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أما أنا فأفيض على

رأسي ثلاثاً یعنی حضرت جبریل علیه السلام وانی چه رسول الله صلی الله علیه و آله ارشاد او فرمائیلو زه خو په (غسل) کنبې په خپل سرباندې درې لپه (اوبه) بهیوم.

قوله: أما لفظ أما دهمزده فتحه او میم په تشدید سره د حروف شرط نه دې. کله د تفصیل او کله د تاکید دپاره استعمالیږي. أما حرف شرط او فعل شرط په ځانې باندې وی. دې نه پس جواب شرط ذکر کیږي. د دواړو په مینځ کنبې د ربط دپاره په جواب شرط باندې فاء جزائیه لزمیږي لکه: **أما أنا فلا أقول غير الحق** په اصل کنبې **مهما يكن من شيء: فلا أقول غير الحق** وو **مهما يكن من شيء** حذف کولوسره أما دهغې په ځانې جوړ کړې شو. د أما تفصیلیه مثال **(فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ)** (۲) که چرې په کلام کنبې تاکید مقصود وی اود یوکار لا محال بیانول وی نو بیا أما تاکید په راوړلې شی لکه **أما خالد فشجاع** (۳).

فأفيض: أفيض دهمزه ضمه سره باب د افعال نه الإحاضة نه واحد متکلم صیغه ده. اوبه بهیولوته وانی. (۴)

د الإفاضة تحقیق کتاب الغسل باب الوضوء قبل الغسل د رومی حدیث لاتدي **ثم يفيض الماء على جسده كله** لاتدي تیر شوې دې.

د **أما** قسم سره متعلق یو بحث: علامه کرمانی رحمته الله وغیره په دې موقع باندې یو اعتراض نقل کړې دې چه که څوک او وانی **أما** خود تفصیل بیانولو دپاره راوړلې شی نو ددې قسیم او مقابل چرته دې؟ (۵) د علامه کرمانی رحمته الله جواب: علامه کرمانی رحمته الله د اعتراض کولونه پس ددې په جواب کنبې فرمائیلې دی چه **أما** هروخت د قسیم تقاضا او کړی دا ضروری نه ده او که چرې مونږ دا اومو چه **أما** دپاره قسیم کیدل ضروری دی نو بیا دلته قسیم محذوف دې. سیاق په دې باندې دلالت کوی. امام مسلم رحمته الله په خپل صحیح کنبې (جبریل بن مطعم رضی الله عنه نه نقل کړی دی) **أن الصحابة تماروا في صفة الغسل عند رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال صلى الله عليه وسلم: "أما أنا فأفيض (أي) وأما غيري فلا يفيض أو فلا**

(۱) تهذيب الكمال: ۵۰۹/۴ کتاب الثقات: ۵۰/۳ سير اعلام النبلاء: ۹۹/۳ تهذيب التهذيب: ۴/۲۶ تهذيب الاسماء واللغات: ۱۴۷/۱.

(۲) الضحى: ۹-۱۱ ترجمه: پس چه څوک څه یتیم وی هغه مه رته اوڅه چه غواړی هغه مه رته او کوم چه احسان دې ستاد رب پس بیان نئ کړه.

(۳) جامع الدروس العربية: ۱۹۵/۳ ارشاد الساری: ۴۹۳/۱ شرح ابن عقيل: ۵۲/۴ شرح الرضى على الكافية: ۵۰۴/۴ اوضح المسالك الى الفية ابن مالک: ۲۱۰-۲۰۹ مغنی اللبيب عن كتب الأعراب: ۱۱۸-۱۱۷.

(۴) شرح الکرماني: ۱۱۷/۳ فتح الباری: ۴۸۴/۲ عمدة القاری: ۲۹۸/۳ ارشاد الساری: ۴۹۳/۱ تحفة الباری: ۲۲۱/۱.

(۵) شرح الکرماني: ۱۱۷/۳ عمدة القاری: ۲۹۸/۳.

اعلم حاله کيف يعمل ونحوه....". (۱) یعنی دحضرات صحابه کرامو رضی اللہ عنہم په مینځ کښې دحضور پاک په مجلس کښې د غسل د صفت باره کښې بحث اوشو. نوحضور پاک او فرمائیل زه خو په غسل کښې په خپل سر باندې درې لپې اوبه بهیوم. (یعنی باقی پاتې شوه خبره زما نه علاوه خلقو، یا خو هغوی اوبه نه بهیوی یا ماته نه ده معلومه چه هغوی څنگه غسل کوی... تقدیری عبارت به داسې شی: مهملکن من شئ فانما أفيض ثلاثاً أي ذلك حاصل على جميع التقديرات. (۲)

یعنی چه څه هم وی (که هر یو احتمال واخستې شی) زه په غسل کښې په خپل سر باندې درې لپې اوبه بهیوم. حافظ ابن حجر رحمته الله او شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمته الله علامه قسطلانی رحمته الله او علامه کورانی رحمته الله د څه کمی زیاتې سره دغه پورتنې جواب نقل کړې دي. (۳)

دعلامه عینی رحمته الله تحقیق: علامه عینی رحمته الله ددې اعتراض په جواب کښې دعلامه کرمانی رحمته الله وغیره ذکر کړې شوې توجیه رد کړې ده چه دلته د اَمَّا قَسِيم محذوف دې کوم چه د صحیح مسلم په روایت کښې ذکر دي. د علامه عینی رحمته الله تحقیق په دې باره کښې دادې چه اَمَّا دلته په حدیث کښې د تاکید دپاره دي نه چه د تفصیل دپاره، لهذا نه د قسیم څه ضرورت شته اونه د دې محذوف منلو څه حاجت شته. ددې تفصیل دادې چه اَمَّا دهمزه فتحه او میم په تشدید سره حرف شرط دي. کله د تفصیل او کله د تاکید دپاره راوړلې شی. د شرط دپاره د استعمالیدلو دلیل دادې چه کوم ځانې د شرط دپاره راځي هلته به ددې نه پس فاء جزائیه لازماً راځي لکه (فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ) (۴) په مثال کښې اَمَّا د شرط دپاره دي په دې وجه د دې په جزا باندې فاء راوړلې شوې ده.

کله اَمَّا د تفصیل دپاره راځي لکه (أَمَّا السَّيِّئَةُ فَمَا كَانَتْ لِلسَّيِّئِينَ..... وَأَمَّا الْغُلَامُ..... وَأَمَّا الْجِدَارُ) (۵). (دې آیاتونو کښې اَمَّا د تفصیل دپاره دي) او کله اَمَّا صرف د تاکید دپاره راځي علامه زمخشری دا ذکر کړې دي هغه وائی چه د اَمَّا فائده په کلام کښې داده چه تاسو داد تاکید دپاره واخلى لکه زید ذاهب کښې که چرې تاسو ددې خبرې اراده کونې چه زید به لامحال ځی او هم ددې په اهتمام کښې لگیان دي اوداد هغه پوخ عزم او اراده ده نوتاسو د دغه تاکید دښکاره کولو دپاره به اَمَّا راوړنې اوداسې به واینې اَمَّا زید فذاهب.

(۱) تمام الحديث ولفظه: عن جبير بن مطعم قال: تمارؤا في الغسل عند رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال بعض القوم: أما أنا، فإني أغسل رأسي كذا وكذا، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "أما أنا فإني أفيض على رأسي ثلاث أكف" الصحيح للإمام مسلم، كتاب الحيض، باب استحباب إفاضة الماء على الرأس وغيره ثلاثاً، رقم: ۷۴۰ (۳۲۷)

(۲) شرح الكرمانی: ۱۱۷/۳ عمدة القاری: ۲۹۸/۳.

(۳) فتح الباری للعسقلانی: ۴۸۴/۲ تحفة الباری: ۲۲۱/۱ ارشاد الساری: ۴۹۳/۱ الکوثر الجاری للکورانی: ۴۱۲/۱.

(۴) البقرة: ۲۶، ترجمه: نوچه کوم خلق مؤمنان دي هغوی یقیناً پیژنې چه دا مثال ټیک دي. (ترجمه: از شیخ الهند رحمته الله).

(۵) الکهف: ۸۰-۷۹، ترجمه: هغه چه کومه کشتنې وه نود یوڅو محتاجانو چه کوم محنت نی کولو په دریاب کښې..... او هغه کوم هلک چه وو نود هغه مور پلار وو ایمان والا..... او هغه کوم دیوال چه وو د دوو یتیمانو هلکانو وو. (ترجمه: از شیخ الهند رحمته الله)

دغه شان په حدیث باب کنبې هم اما صرف د تاکید د پاره دې او مقصد هم د دې خبرې تاکید دې چه حضور پاک به په غسل کنبې په سرمبارک باندې درې لپې اوبه اچولې لهذا دلته د قسیم هیڅ حاجت نشته او نه د دې خبرې ضرورت دې چه داسې اوونیلې شی چه دلته قسیم محذوف دې. (۱)

په علامه کرمانی رحمته الله علیه او علامه ابن حجر رحمته الله علیه د علامه عینی رحمته الله علیه رد: علامه کرمانی رحمته الله علیه او حافظ ابن حجر رحمته الله علیه وغیره اما تفصیلیه منلوسره د مسلم شریف روایت د دې د پاره په توگه د قسیم محذوف گنرلې وو نو علامه عینی رحمته الله علیه یو خودا او خودل چه دلته اما د تاکید د پاره دې او دویم نې دا او خودل چه په مسلم شریف کنبې د ابوالاحوص عن ابی اسحاق په طریق سره کوم روایت ذکر دې چه «ثم اوافی الغسل عند النبی صلی الله علیه وسلم فقال بعض القوم: أما أنا فأغسل رأسی بکذا وکذا....» بعض حضراتو علامه کرمانی رحمته الله علیه او ابن حجر رحمته الله علیه ونیلې دی چه دا حدیث د باب د قسیم محذوف دې.

علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه د مسلم شریف دا روایت د قسیم محذوف منلو هیڅ حاجت نشته دې ځکه چه دا ضروری ده چه هر کلام ته دهغې د مقتضاء حال مطابق د هغې حق ورکړې شی. (یعنی هغه هم په هغه ځانې کیخودې شی او دهغې تشریح هم دهغې د مقام د مقتضی مطابق اوکړې شی) لهذا د دې خبرې په رنراکنبې د دې څیز هیڅ حاجت او ضرورت نشته دې چه د حدیث باب د پاره د مسلم شریف د روایت نه څه څیز محذوف او مقدر او منلې شی. (۲)

ثلاثاً: د ثلاثاً نه ثلاث اکف- (درې لپې) مراد دی. (۳)

د مسلم شریف په روایت کنبې ثلاث اکف- تصریح ده. (۴) مطلب دا شو چه درې لپې، هره لپه په دواړو لاسونو سره دک بهیول وی. (۵)

په دواړو لاسونو د لپې دکولو دلیل: هر یولپه په دواړو لاسونو باندې د دکولو دلیل یو خو د امام احمد رحمته الله علیه روایت دې. «فأخذ ملء کفین ثلاثاً، فأصب علی رأسی» (۶) یعنی زه دواړه لاسونه دک کړم درې ځل اوبه اخلم او په خپل سرباندې بهیوم. د امام احمد رحمته الله علیه په دویم روایت کنبې کوم چه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه نقل دې «کان رسول الله صلی الله علیه وسلم یصب یدیه علی رأسه ثلاثاً» (۷) یعنی رسول الله صلی الله علیه وسلم به په خپل لاس مبارک سره په خپل سرباندې درې ځل اوبه بهیولې. د حضرت جابر رضی الله عنه په روایت کنبې دی «کان رسول الله صلی الله علیه وسلم یصب یدیه علی رأسه ثلاثاً» (۸) یعنی رسول الله صلی الله علیه وسلم به په خپلو دواړو لاسونو مبارکو سره په خپل سرباندې درې ځل اوبه بهیولې.

(۱) عمدة القاری: ۲۹۸/۳ ارشاد الساری: ۴۹۳/۱.

(۲) همدة القاری: ۲۹۸/۳.

(۳) عمدة القاری: ۲۹۸/۳ الکوثر الجاری: ۴۱۲/۱ ارشاد الساری: ۴۹۳/۱.

(۴) الحدیث رواه مسلم فی صحیحه کتاب الحيض باب استحباب إفاضة الماء علی الرأس وغیره ثلاثاً رقم: ۳۲۷. ثلاث اکف.

(۵) عمدة القاری: ۲۹۸/۳ ارشاد الساری: ۴۹۳/۱ الکوثر الجاری: ۴۱۲/۱ المنهاج للإمام النووي: ۲۳۴/۴.

(۶) مسند أحمد بن حنبل، مسند جبير بن مطعم رضی الله عنه: ۷۲۸/۵ رقم: ۱۶۸۷۰ عمدة القاری: ۲۹۸/۳ فتح

الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۴۸/۱.

(۷) مسند الإمام أحمد بن حنبل مسند أبی هريرة رضی الله عنه: ۷۷/۵ رقم الحدیث: ۷۴۱۲.

(۸) مسند الإمام أحمد بن حنبل، مسند جابر بن عبدالله الأنصاری رضی الله عنه: ۶۷/۳ رقم الحدیث: ۱۴۴۸۳.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی ہے کہ حدیث کنبی ثلاثاً لفظ پہ دی خبرہ باندی دلالت کوی ہے پہ صحابہ کرامو کنبی بعضو دا اوونیل «فانی غسل رأسی کذاوکذا» نوھغوی د دریو خلو نہ زیاتی اویہ بھیول مراد اخستل^(۱)

د رسول الله ﷺ نہ سوال کونکی شوک وو؟ د حضور پاک نہ پہ دی بارہ کنبی سوال کونکی د وفد ثقیف خلق وو لکہ چہ دمسلم شریف وغیرہ پہ روایت کنبی دی «أن وفد ثقیف سألوا النبی صلی الله علیه وسلم..... فقال: أما أنا فأفرغ علی رأسی ثلاثاً»^(۲) یعنی د ثقیف وفد د حضور پاک ﷺ نہ پہ غسل کنبی پہ سریاندی د اویہ بھیولو بارہ کنبی سوال اوکرو نو حضور پاک ورته او فرمائیل زہ خو پہ خپل سریاندی دری خل اویہ بھیوم د طبرانی پہ مرفوع روایت کنبی دی «ثم تفرغ علی رأسک ثلاث مراتہ تدلک رأسک کل مرة»^(۳) یعنی بیا تاسو پہ خپل سریاندی دری خل اویہ اویہوئی او د هرخل اویہ بھیولوسره خپل سر مړنی.

د ثلاثاً نہ تکرار مراد دی کہ استیعاب؟ حافظ ابن حجر رحمته الله لیکلی دی چہ پہ ثلاثاً کنبی دوه احتمالہ دی یا خود دے نہ تکرار مراد دی یا پہ ټول بدن باندی اویہ بھیول مرا دی. لیکن ہم ددی باب پہ آخرہ کنبی د حضرت جابر رضی اللہ عنہ د روایت نہ مخکینی احتمال قوی کوی^(۴).

علامہ عینی رحمته الله سابق کنبی تیرشوی د مسند احمد او طبرانی روایات ذکر کولونہ پس فرمائی چہ پہ دی احادیثو سرہ د حافظ ابن حجر رحمته الله هغه قول ساقط کیڑی چہ ثلاثاً کنبی دوه احتمال دی. (۵) خکہ چہ ددی احادیثونہ معلومیڑی چہ مقصد پہ سریاندی اویہ بھیول دی پہ دی کنبی دویم بل هیچ احتمال نشته دی.

قوله :: وأشار بيديه: او حضور پاک پہ خپلو دواړو لاسونو سرہ اشاره کولو کنبی لپې جوړول اوخودل. داد حضرت جبیر رضی اللہ عنہ کلام دی د أشار فاعل حضور پاک دی. (۶) پہ دی سرہ ددی خبری تائید کیڑی چہ هر یولپہ به نی په دواړو لاسونو سرہ دک بھیولو. (۷)

قوله :: کتبهما: د اکثرو حضراتو پہ روایت کنبی کتبهما دی. د کشمیهنی پہ روایت کنبی کلاهما دی او ابن التین پہ روایت کنبی کلتاهما نقل کړی دی^(۸).

(۱) فتح الباری: ۴۸۴/۲.

(۲) صحیح مسلم کتاب الحيض باب استحباب إفاضة الماء على رأس وغیره ثلاثاً رقم: ۳۳۰ فتح الباری: ۴۸۴/۲ عمدة القاری: ۲۹۹/۳.

(۳) إتحاف الخيرة المهرة، کتاب الحيض: ۴۰۲/۱ رقم ۳/۷۳۰ دار الوطن، الرياض الطبعة الأولى ۱۴۲۰ هجری عمدة القاری: ۲۹۹/۳.

(۴) فتح الباری: ۴۸۴/۲.

(۵) عمدة القاری: ۲۹۹/۳.

(۶) شرح الکرمانی: ۱۱۷/۳ عمدة القاری: ۲۹۹/۳ إرشاد الساری: ۴۹۳/۱.

(۷) عمدة القاری: ۲۹۹/۳.

(۸) شرح الکرمانی: ۱۱۸-۱۱۷/۳ فتح الباری: ۴۸۴/۲ تحفة الباری: ۲۲۱/۱ عمدة القاری: ۲۹۹/۳ إرشاد الساری: ۴۹۳/۱ الکونثر الجاری: ۴۱۲/۱ التوشیح: ۲۴۴/۱.

دکلتیهما را ورلو وجه داده چه په یدیه کنبی یدین تشنیه مؤنث دې. په دې وجه دتاکید کلتاسره را ورلې شو دکوم حالت جری یاه سره چه راخی. دجمهورو نحویانو هم دغه مذهب دې. (۱) د کشمیهنی په روایت کنبی کلاهما دې چونکه یدین لفظ مذکر دې په دې وجه د لفظ رعایت کولوسره کلا را ورلې شو. (۲) د ابن التین په روایت کنبی کلتاهما دې یدین چونکه معنا مؤنث دی نو په دې اعتبار سره کلتا را ورلې شوې دې.

دکلاهما او کلتیهما د مرفوع کیدو دومی وجه: باقی پاتې شوه خبره د کشمیهنی او ابن التین د روایت کلاهما او کلتاهما مرفوع را ورل، نودا د بنو حارث بنو خثعم بنو زید بنو کنانه او بنو هجیم وغیره د مذهب مطابق دې. ددې حضراتو په نیزد تشنیه اعراب په دریوارو حالتونو رفع نصب او جر کنبی الف سره راخی. (۳)
لکه څنگه چه د شاعر په دې قول کنبی دی:

(إن أباه وأبأ أباهما قد بلغا في المجد غايتاهما)

توجه: بیشکه د هغه پلار او نیکه یقیناً دواړه په عزت کنبی دهغې انتهاء ته رسیدلی دی. په دې شعر کنبی د تشنیه غايتاهما حالت نصبی الف سره را ورلې شوې دې.

دویمه وجه: د کشمیهنی او ابن التین په روایت کنبی کلاهما او کلتاهما د مرفوع کیدو یوه بله وجه دا هم بیان کړې شوې ده چه کلاهما او کلتاهما (على تقدير اللفظ والمعنى) ما قبل نه قطع کولوسره مستقل جمله اومنلې شی. دا مبتداء جوړولوسره خبر محذوف رااوستلې شی نو تقدیری عبارت به داسې شی: کلاهما یا کلتاهما مشارکهما. (۴)

فائده: صاحب مغنی اللیب ابن هشام انصاری رحمته الله وغیره کلاوکتا د بحث په ذیل کنبی ددې خبرې وضاحت کړې دې چه کلا دما قبل دپاره تاکیدهم جوړولې شی اودما قبل نه منقطع کولوسره مبتداء هم جوړولې شی. (۵)

(۱) شرح الرضى على الكافية: ۸۰/۱-۷۹، شرح الأشموني: ۵۸/۱ شرح ابن عقيل: ۵۸/۱ أوضع السالك ۴۷/۱: شرح قطر الندى ص: ۶۵ شرح شذور الذهب ص: ۵۲-۵۱

(۲) تحفة الباری: ۲۲۱/۱ عمدة القاری: ۲۹۹/۳ إرشاد الساری: ۴۹۳/۱ التوشیح: ۲۴۴/۱.

(۳) شرح الأشموني: ۵۸/۱ شرح ابن عقيل: ۵۸/۱ شرح شذور الذهب ص: ۵۴ شرح الكرمانی: ۱۱۸/۳ فتح الباری: ۴۸۴/۲ تحفة الباری: ۲۲۱/۱ إرشاد الساری: ۴۹۳/۱ الكوثر الجاری: ۴۱۲/۱ التوضیح لابن الملقن: ۵۵۸/۴

(۴) الرجز لزبیه فی ملحق دیوانه ص: ۱۶۸ وله أولای النجم فی الدرر: ۱۰۶/۱ شرح التصريح: ۶۵/۱ شرح شواهد المغنی: ۱۲۷/۱، ۵۸۵/۲ المقاصد النحویة: ۱۳۳/۱، ۶۳۶/۳ وله أو لرجل من بنی الحارث فی خزاة الأدب: ۴۵۳، ۴۵۵/۷، ۱۰۵/۴ أسرار العربیة: ص: ۴۶ الإنصاف ص: ۱۸ أوضع السالك: ۱۴۴، ۱۴۶/۱ تلخیص الشواهد ص: ۵۸ رصف المبانی ص: ۲۴، ۲۳۶ سر صناعة الاعراب: ۷۰۵/۲ شرح الأشموني: ۲۹/۱ شرح ابن عقيل ص: ۳۳ شرح المفصل: ۵۲/۱ مغنی اللیب: ۳۸/۱ معجم الهوامع: ۳۹/۱.

(۵) فتح الباری: ۴۸۴/۲ التوشیح: ۲۴۴/۱.

(۶) مغنی اللیب: ۴۰۴/۱ جامع الدروس العربیة: ۱۶۱/۲.

د حديث ترجمه الباب سره مناسبت: د حديث ترجمه الباب سره مناسبت ښکاره دې چې ترجمه الباب کښې په سرباندي درې ځل اوږو بهيولو ذکر دې او په حديث کښې فافيز على راسي ثلاثاً صراحت موجود دې په کوم سره چه ترجمه ثابتېږي. (۱)

علمی مناظره او مباحثه: د مسلم شريف په روايت کښې «فما روا في الغسل عند رسول الله صلى الله عليه وسلم» الفاظ راغلي دي (۲) يعنې د حضورياک په مجلس کښې د حضرات صحابه کرام رضي الله عنهم په مينځ کښې د صفت غسل باره کښې مباحثه او مناظره اوشوه. چا اوونيل چه په دومره دومره او بوسره غسل کوم او چا په کښې اوونيل زه داسې غسل کوم. امام نووي رحمته الله عليه ددې په ذيل کښې ليکلي دي: «فيه جواز المناظرة والمباحثة في العلم، وفيه جواز مناظرة الفضولين بمحضرة الفاضل، ومناظرة الأصحاب بمحضرة إمامهم وكميلهم» (۳) يعنې د دې حديث نه په علمی مسائلو کښې مناظره او مباحثه جواز معلومېږي او داهم معلومېږي چه د ائمه اکابر او په مرتبه کښې داوچتو خلکو د مجلس په موجودگي کښې کشران شاگردان او دهغوی ملگری خپل مينځ کښې علمی مناظره او مباحثه کولې شي.

د مناظره د فن ضرورت او اهميت: د احقاق حق او د ابطال د باطل کولو دپاره د غير مسلم او اسلام د دښمنانو بې بنياده اعتراضونو جوابونه او د بې خايه شکونو او شهباتو د ختمولو دپاره اکثر د مناظره ضرورت پېښېږي. د مناظره د فن مقصد هم د حق دفاع او قيام او د باطل جواب او نړول دي. دا پخواني او عالمانه طريقه ده دې سره مناسبت لرونکي اصحاب علم باندې د حق د معرفت لارې آسانېږي. مناظره نه صرف شرعاً محمود ده بلکه مطلوب هم ده.

په افکار او نظريات کښې اضافه او د معاملاتو د کثرت د وجې نه ورځ په ورځ د ترقی د وجې نه په علمی مسائلو کښې زياتوالي کېږي. بيا د طبيعتونو او ذهنونو د فرق د فطري قانون لاندې د مختلفو فکرونو او رائي گانو مرکز جوړېدل يوه کيدونکې خبره ده. په داسې حالاتو کښې چه په مختلفو فرقو کښې بحث مباحثه وي نو ضروري دي چه داسې قانون جوړشي د کوم په ذريعه چه په مردود کيدو او مقبول کيدو کښې فرق او کرې شي. (۴)

علامه ابن خلدون رحمته الله عليه په مقدمه کښې ليکلي دي چه د دې علم په تعارف کښې وئيلي شي چه دا علم د استدلال قواعد يعنې د داسې تعريفونو او آدابو د پېژندلو نوم دې په کوم سره چه د يورائي او نظريه حفاظت يا ماتيدل يعنې تائيد او ترديد کار اخستلې شي که د دې تعلق د فقه سره وي او يا بل يوفن سره وي. (۵)

(۱) عمدة القاری: ۲۹۷/۳ فضل الباری: ۴۳۱/۲.

(۲) الحديث رواه مسلم في صحيحه، کتاب الحيض، باب استحباب إفاضة الماء على الرأس وغيره ثلاثاً رقم: ۷۴۰ (۳۲۷).

(۳) المنهاج للنووي: ۲۳۴/۴.

(۴) كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون ص: ۳۸-۳۹.

(۵) مقدمة ابن خلدون ص: ۵۷۹ دار الفكر بيروت.

علماء لیکن دی چه مناظره هغی ته وائی چه دَحَق دَ واضح کولو په جذبه سره داسې بحث مباحثه کول چه هر فریق خپل موقف صحیح او دَ بل موقف غلط ثابتولو کوشش او کړی (۱).
دَ مناظره مشروعت: قرآن کریم کښې دَ الله تعالی ارشاد مبارک دې ﴿ اُدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالنُّوعُظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ۝ ﴾ (۲).

د دې آیت مبارک په تفسیر کښې علامه ابن کثیر رحمته الله علیه لیکلی: «أَيُّ مَنْ احتاج منهم إلى مناظرة وجدال، فلم يكن بالوجه الحسن يوفق ولين، واحسن خطاب» (۳). یعنی کوم دَحَق داعی ته چه دَ بحث او مباحثه ضرورت پېښ شی نو هغه له پکار دی چه هغه دې دا فریضه په ښه طریقه نرمی او ښکلی خطاب سره سر ته اورسوی.

د حضرت انس رضی الله عنه نه روایت دې چه حضور پاک صلی الله علیه و آله وسلم فرمائیلي دی «جاهدوا المشركين بأموالكم وأنفسكم وألسنتكم» (۴).

علامه ابن حزم رحمته الله علیه فرمائی چه دا حدیث دَ صحت آخر ته رسیدلې دې په دې کښې مناظره دَ جانی او مالی جهاد په شان واجب گرځولې شوې ده. (۵)
پخپله حضور پاک دَ مکي کافرانوسره او دَ نجران نصاراؤ سره مناظره کړې ده. د کومې نه پس چه دَ سورت آل عمران دَ شروع آیاتونه نازل شو.

علامه ابن عبدالبر رحمته الله علیه په جامع بیان العلم وفضله کښې باب إتيان المناظرة والمجادلة وإقامة الحجة په عنوان سره باب قائم کړې دې. په کوم کښې چه په قرآن او حدیث دَ صحابه رضی الله عنهم او اسلافو نه دَ مناظره دَ جواز دلائل او واقعات نقل کړی دی. په دې موضوع باندې دَ تفصیل دپاره د هغې مطالعه به فائده مند وی. (۶)

د امام ابوحنیفه رحمته الله علیه دَ یو رافضی سره مناظره: چونکه دَ مناظره سره متعلق بحث شروع دې په دې وجه په دې مناسبت سره حضرت امام اعظم ابوحنیفه رحمته الله علیه یو رافضی سره یو زړه رابښکونکې مناظرانه خبرې اترې پیش خدمت دی:

په کوفه کښې یو رافضی سرې اوسیدلو چه د حضرت عثمان رضی الله عنه په شان کښې به ئی گستاخی کوله او هغوی ته به کافر او یهودی وئیلو (العیاذ بالله) امام ابوحنیفه رحمته الله علیه ته د دې خبر اورسیدو نو هغه له لارو او ورته ئی او وئیل ما ستا دَ لور دپاره د یوسړی د نکاح پیغام راوړې دې. هغه سرې حافظ قرآن دې ټوله شپه په مانځه کښې د قرآن پاک تلاوت کوی دَ الله تعالی د ویرې نه ډیر زیات ژاړی لیکن هغه

(۱) شرح رسالة آداب البحث، قلمی ص: ۵ الرسالة الولدية فی آداب البحث والمناظرة ص: ۷ آداب البحث ص: ۳.
(۲) سورة النحل: ۱۲۵ ترجمه: ښه ده دَ خپل رب په لار باندې پخې خبرې زده کولو سره نصیحت او وړلو سره په ښه شان سره او الزام دې ورکړی هغوی ته څنگه چه بهتر وی. (ترجمه شیخ الهمد رحمته الله علیه ص: ۷۸/۴).
(۳) مستند الإمام أحمد بن حنبل، مستدأنس بن مالک رضی الله عنه، رقم الحديث: ۱۲۲۶۸ وقال محققه الشيخ شعيب الأرناؤوط فی تعليقه على هذا الحديث: إسناده صحيح على شرط مسلم، رجاله ثقات رجال الشيخين غير حماد بن سلمة، فمن رجال مسلم.

(۴) الإحكام فی أصول الأحكام: ۲۹/۱.

(۵) جامع بیان العلم وفضله: ۹۷۳/۲-۹۵۲.

یهودی دی. رافضی په جواب کښې اوونیل چه تاسو څه خبره کوئې؟ آیا زه دخپلې لور واده یهودی سره اوکړم؟ امام ابوحنیفه رحمته الله علیه او فرمائیل بیا رسول الله صلی الله علیه و آله د یوې نه بلکه د خپلو دوو لوڼو واده حضرت عثمان غنی رضی الله عنه سره ولې کړې وو؟ دې اوریدو سره هغه رافضی خبردار شو او توبه نی اوکړه او دخپل دې گنده عادت نه منع شو.^(۱)

دویمه واقعیه: یوه ورځ امام ابوحنیفه رحمته الله علیه په جمات کښې ناست وو چه د رافضیانو یو عالم راغلو کوم ته چه به شیطان طاق و نیلې شو. هغه امام اعظم رحمته الله علیه ته اوونیل د جناب رسول الله صلی الله علیه و آله نه د ټولو نه زیات طاقتور څوک وو؟ امام ابوحنیفه رحمته الله علیه او فرمائیل مونږ حضرت علی رضی الله عنه ته د ټولو زیات طاقتور وایو او تاسو حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته د ټولو نه زیات طاقتور وایئې. شیطان طاق اوونیل نه، تاسو برعکس اوونیل. امام ابوحنیفه رحمته الله علیه اوونیل چه مونږ وایو چه حضرت علی رضی الله عنه طاقتور وو. هغه ته علم وو چه د رسول الله صلی الله علیه و آله نه پس خلافت د حضرت ابوبکر رضی الله عنه حق وو نو هغه خلافت حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته حواله کړو. لیکن تاسو وایئې چه حق د حضرت علی رضی الله عنه وو لیکن حضرت ابوبکر رضی الله عنه د طاقت په زور باندې خلافت واخستو، نو اوس وایه طاقتور څوک شو؟ د امام ابوحنیفه رحمته الله علیه په دې جواب اوریدو سره حیران پاتې شو.^(۲)

دهدیت باب نه مستنبط شوي احکام اومسائل: د حدیث باب نه دا لاتدیني احکام اومسائل مستنبط کړې شوي دي:

- ① ددې حدیث نه دا مستنبط کړې شوي دي چه په غسل کښې تثلیث مسنون دي. د پوره بدن وینخل په اجماع سره فرض دي.^(۳)
- ② د شافعیه په نیزبه سرباندې درې ځل اوبه بهیول مستحب دي او په دې باندې د ټولو اتفاق دي.^(۴)
- ③ ددې حدیث نه معلومه شوه چه لپه به د دواړو لاسونو نه د کولې شی.^(۵)
- ④ د حدیث په ظاهر سره دهغه خلقو تردید کيږي چه د دریو نه زیات لپې استعمالوي. او حضور پاک اوخودل چه هغوی درې لپې اوبه بهیوي هم په دې کښې زمونږ دپاره اسوه حسنه ده.^(۶)
- ⑤ ددې حدیث په سند کښې روایت الاقران او د صحابی د صحابی نه روایت موندلې شی.^(۷)
- ⑥ ددې حدیث نه دا هم معلومیږي چه حضور پاک به په غسل کښې زیاتې اوبه نه بهیولې بلکه د اعتدال نه به نې کار اخستلو اودومره اوبه به نې استعمالولې چه د حدث اکبر د ختمولو دپاره به کافی کیدلې. البته دغسل نظافت (تبرید) وغیره کښې زیاتې اوبه هم استعمالولې شی.^(۸)

(۱) ابوحنیفه حیاته وعصره آراءه وفقه، صفات ابی حنیفه ص: ۵۵.

(۲) الخیرات الحسان لابن حجر الهيتمي (المتوفى: ۹۷۴ هجرى) الفصل الثانى والعشرون والثالث والعشرون فى عظیم ذکانه وأجوت المسکنة عن الأسئلة المبهمة ص: ۱۰۴-۱۰۳ تعلیق: الشیخ محمد عاشق الهی البرنی، دار أرقم، بیروت، لبنان.

(۳) عمدة القاری: ۲۹۹/۳.

(۴) عمدة القاری: ۲۹۹/۳ شرح الکرماني: ۱۱۸/۳ التوضیح: ۵۶۰/۴.

(۵) التوضیح: ۵۶۱/۴ عمدة القاری: ۲۹۸/۳ الکونر الجاری: ۱۲/۱ أرشاد الساری: ۴۹۳/۱.

(۶) التوضیح: ۵۶۱/۴.

(۷) عمدة القاری: ۲۹۸/۳ فتح الباری: ۴۸۴/۲.

؟؟ [حدیث باب (دویم حدیث)] [۲۵۲/۲۵۳]

ترجمہ: مونہ تہ محمد بن بشاریان اوکرو وئی وئیل مونہ تہ غندر (محمد بن جعفر) اووئیل هغه وائی مونہ تہ شعبہ اووئیل هغوی تہ مخول بن راشد هغوی د محمد بن علی (الباقر) هغوی د حضرت جابر به عبد الله ﷺ نه نقل کری، حضرت جابر ﷺ او فرمائیل چه نبی کریم ﷺ به (په غسل جنابت کنی) په خپل سر باندې درې ځل اوبه بهیولی.

تراجم رجال

محمد بن بشار: دا مشهور امام حدیث محمد بن بشار بن عثمان عبدی بصری رحمته الله دی. ابوبکر ددوی کنیت دی او بنادر د دوی لقب دی. د دوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب ما کان النبی صلی الله علیه وسلم یغسلهم بالموعظة والعلم کی لایغفروا د دویم حدیث لاندې بیان کړې شوی دی. (۲)

غندر: دا ابو عبد الله بن محمد جعفر هذلی رحمته الله دی. د غندر په لقب سره مشهور دی. د دوی احوال کتاب الايمان باب ظلم دون ظلم د رومبی حدیث لاندې تیر شوی دی. (۳)

شعبه: دا امیر المؤمنین فی الحدیث شعبه بن الحجاج بن الورد، عتکی، واسطی بصری رحمته الله دی. د دوی مختصر حالات کتاب الايمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده د رومبی حدیث لاندې تیر شوی دی. (۵)

مخول بن راشد: دا مخول بن راشد بن ابی المجالد الکوفی، الحناط، النهدی دی. نه دی ورته څکه وائی چه داد بنونهد آزاد کړې شوې غلام دی. (۶) د مجاهد بن راشد رور او د مخول بن ابراهیم نیکه دی. (۷)
د مخول تلفظ: مخول دوه شان لوستلې شی. مخول، د میم ضمه او د واؤد تشدید سره د محمد په وزن باندې لوستلې شی. مخول: د میم کسره سره مخفف او مینز په وزن باندې لوستلې شی. (۸) د میم په ضمه سره د ابن عساکر رحمته الله روایت دی او د میم په کسره سره د اکثر حضراتو روایت دی خود کبوتر نه دواړه

(۱) الشرح المسیر لصحیح البخاری: ۳۲۸/۱.

(۲) الحدیث أخرجه النسائی فی سننه فی کتاب الغسل والتیمم، باب: ما یکنفی الجنب من إفاضة الماء علی رأسه، رقم: ۴۲۶ وأخرجه أحمد فی مسنده، مسند جابر بن عبدالله الأنصاری: ۲۳/۵، رقم: ۱۴۲۳۸، ۲۰۱/۵ رقم: ۱۵۰۳۸، کلاهما من طریق شعبه عن مخول بن راشد، عن محمد بن علی ابی جعفر عن جابر بن عبدالله رضی الله عنهما وأخرجه مسلم من طریق عبدالوهاب عن جعفر عن أبیه عن جابر بن عبدالله رضی الله عنهما قال: کان النبی صلی الله علیه وسلم إذا اغتسل من جنبه صبّ علی رأسه ثلاث حفنات من ماء..... إلخ، کتاب الحیض، باب استحباب إفاضة الماء علی الرأس وغیره ثلاثاً: ۲۵۹/۱، رقم: ۳۲۹، انظر جامع الأصول: ۷/۲۹۴-۲۹۳ رقم: ۵۳۲۵.

(۳) کشف الباری: ۲۶۱/۳-۲۵۸.

(۴) کشف الباری: ۲۵۱/۲-۲۵۰.

(۵) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

(۶) التاريخ الكبير: ۲۹/۸ تهذيب الكمال: ۲۷/۲۴۸ الطبقات الكبير: ۶/۲۵۲ الثقات: ۷/۵۱۵ تاريخ الإسلام: ۴/۱۳۹ تقريب التهذيب: ۱۶۸/۲ والجرح والتعديل: ۸/۵۶ تهذيب التهذيب: ۱/۷۹ الكاشف: ۲/۲۵۰ کمال تهذيب الكمال: ۱۱/۱۱۶.

(۷) تهذيب الكمال: ۲/۲۵۰ تقريب التهذيب: ۲/۱۶۷.

(۸) تقريب التهذيب: ۲/۱۶۷ فتح الباری: ۲/۴۸۵ عمدة القاری: ۳/۲۹۹ تحفة الباری: ۲۲۲-۲۲۱.

«بضم مهم و کسر هاء» نقل دی. (۱) اوپه کتب رجال کنبی اکثر مَخُول په وزن د محمد (د ميم ضمه سره) ضبط کړې شوي دي. (۲)

شیوخ: هغوی د ابو جعفر بن علی بن حسین، مسلم البطین او ابوسعید مدنی رحمهم الله نه روایت نقل کوي. (۳)
تلامذه: د هغوی نه د حدیث روایت کونکو کنبی جعفر الاحمر، سفیان ثوری، شریک ابن عبد الله، شعبه بن حجاج او ابوعوانه رحمهم الله شامل دي. (۴)

د ائمه جرح و تعدیل اقوال: ابن ابی حاتم په خپل سند سره نقل کړی دی چه عبد الملك میمون وانی چه ماد امام احمد بن حنبل رحمهم الله نه د مخول بن راشد باره کنبی پوښتنه او کړه هغوی او فرماتیل «ما علمت إلا خیرا» (۵) یعنی زه د هغه باره کنبی د خیر نه علاوه هیڅ نه پیژنم. ابو حاتم رحمهم الله فرمائی «یكتب حديثه» (۶) ابن حبان رحمهم الله کتاب الثقات کنبی د هغوی تذکره کړې ده. (۷) ابن سعد رحمهم الله فرمائی «کان ثقة إن شاء الله» (۸) امام نسائی، ابن معین، عجلو، ابن شاهین، دارقطنی، ابن عمار، یعقوب بن سفیان، ابن حجر او علامه ذهبی رحمهم الله د هغوی توثیق کړې دي. (۹)

تنبیه: د مخول بن راشد باره کنبی د ټولو ائمه جرح و تعدیل نه هم توثیقي کلمات نقل دي. البته امام ابو داؤد رحمهم الله نه یو روایت کنبی د هغه شیعی کیدل نقل کړې شوی دی. (۱۰) لیکن ښکاره خبره ده چه صرف شیعی کیدل د هغه د مطعون او مردود کیدو د پاره کافی نه دی ځکه چه دا د زیات نه زیات بدعت دي او د هغه بدعتی حدیث مردود گنولې شی. څوک چه داعیه وي او دخپل مذهب په ترویج کنبی احادیث روایت کوي. (۱۱) خو دلته د هغوی باره کنبی داسې هیڅ څه خبره نقل نه ده. بل په صحیح بخاری کنبی د هغوی نه یو روایت نقل دي د کوم چه متابعت هم کړې شوې دي. (۱۲)

(۱) فتح الباری: ۴۸۵/۲ عمدة القاری: ۲۹۹/۳ تحفة الباری: ۲۲۲-۲۲۱ ارشاد الساری: ۴۹۳/۱.

(۲) الکاشف: ص: ۲۵۰.

(۳) تهذیب الکمال: ۳۴۸/۲۷ تهذیب التهذیب: ۷۹/۱۰ تاریخ الکبیر: ۲۹/۸ تاریخ الإسلام: ۱۳۹/۴ الجرح والتعدیل: ۴۵۶/۸ الکاشف: ص: ۲۵۰.

(۴) تهذیب الکمال: ۳۴۸/۲۷ تهذیب التهذیب: ۷۹/۱۰ تاریخ الکبیر: ۲۹/۸ تاریخ الإسلام: ۱۳۹/۴ الجرح والتعدیل: ۴۵۶/۸ الکاشف: ص: ۲۵۰.

(۵) الجرح والتعدیل: ۴۵۶/۸ تهذیب الکمال: ۳۴۹/۲۷.

(۶) الجرح والتعدیل: ۴۵۶/۸ تهذیب الکمال: ۳۴۹/۲۷ تهذیب التهذیب: ۷۹/۱۰.

(۷) کتاب الثقات: ۵۱۵/۷ تهذیب الکمال: ۳۴۹/۲۷.

(۸) الطبقات الکبری: ۳۵۲/۶ تهذیب التهذیب: ۷۹/۱۰.

(۹) تهذیب الکمال: ۳۴۹/۲۷ تهذیب التهذیب: ۷۹/۱۰ تاریخ الإسلام: ۱۳۹/۴ إكمال تهذیب الکمال: ۱۱۷-۱۱۸/۱۱ تقریب التهذیب: ۱۶۷/۲ الکاشف: ص: ۲/۲۵۰.

(۱۰) تهذیب التهذیب: ۷۹/۱۰ تقریب التهذیب: ۱۶۷/۲.

(۱۱) قال ابن حبان فی ترجمة جعفر بن سليمان الجرجسي: «ليس بين أهل الحديث من أئمتنا خلاف أن الصدوق المتنن إذا كان فيه بدعة ولم يكن يدعو إليها أن الاحتجاج بأخباره جائز، فإذا دعا إلى بدعته سقط الاحتجاج بأخباره». (کتاب الثقات: ۱۴۱/۶-۱۴۰) وقال أبو عمر الشهرزوري (المتوفى: ۴۳۰ هجری) «وقال قوم: تقبل روايته

وفات: دَمخول بن راشد انتقال ٤٠ هجري نه پس دأبوجعفر منصور به ابتدائي دور حكومت كني اوشو (٢).
محمد بن علي: دا محمد بن علي بن حسين بن علي بن ابي طالب، القرشي، الهاشمي دي. ابوجعفر
دهغوي كنيت دي اود باقر په لقب سره مشهور دي. (٣) ددوي تفصيلي حالات كتاب الوضوء، باب من لم
يرالوضوء الا من المخرجين القبل والدبر لاتدي او گورني. (٤)

جابر بن عبدالله عليه السلام: دا مشهور صحابي رسول ﷺ حضرت جابر بن عبدالله عليه السلام بن عمرو بن حرام
بن ثعلبه بن كعب بن غنمك بن كعب بن سلمة بن سعد بن علي بن اسد بن سارده ابن تزيد بن جشم بن
الخرج، انصاري، خزرجي، سملی مدني دي. ابو عبدالله ابو عبد الرحمن او ابو محمد ددوي كنيت
دي. (٥) ددوي حالات كتاب الوضوء، باب من لم يرالوضوء الا من المخرجين القبل والدبر لاتدي او گورني. (٦)

شرح حديث: كان النبي صلى الله عليه وسلم يفرغ على رأسه ثلاثاً يعني نبي كريم ﷺ به (په غسل جنابت
كني، په خپل سرباندي درې لپې اوبه بهيولي.

قوله: يفرغ: يفرغ د ياء په ضمه سره باب افعال الإفراغ نه مضارع معروف واحد مذكر غائب
صيغه ده. (٧) بهيولو ته وائي مراد دلته اوبه بهيول دي لكه «أفرغت الإناء إفراغاً: إذا قلبت مآقه من الماء أو
«أفرغت الدلاء أرقها» هغه وخت وئيلي شي كله چه ته په لوبني كني موجود اوبه بهيوي. (٨)
الإفراغة مفرد دي دي يوخل اوبه بهيولو ته وائي ددې جمع «إفراغات» راخي. (٩)

قوله: ثلاثاً: أي ثلاث غرفات يعني درې لپې اوبه به نئ په خپل سرباندي بهيولي. (١٠)

إذا لم يكن داعية، ولا تقبل إذ كان داعية إلى بدعته، وهذا مذهب الكثير أو الأكثر من العلماء وهذا المذهب
الثالث أعدلها وأولاها، والأول بعيد مباعداً للشائع عن أئمة الحديث، فإن كتبهم طافحة بالرواية عن البتدعة غير
الدعاة، وفي «الصحاحين» كثير من أحاديثهم في الشواهد والأصول. (معرفة أنواع علم الحديث ص: ٢٣٢-٢٣٠)
قال ابن حجر رحمه الله: «الأكثر على قبول غير الداعية، إلا إن روى ما يقوى بدعته فيرد على المذهب المختار».
(النزهة: ١٣٨-١٣٧) انظر للمزيد والتفصيل: البحر المحيط: ٢٧٢/٤-٢٧١ الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان: ٨٩/١
الكفاية ص: ١٩٥، ٢٠١ إكمال المعلم: ١٢٥/١ كشف الأسرار: ٤٦/٢ الإفتراح في بيان الاصطلاح ص: ٤٤٤-٤٤٢
التقييد ص: ١٥٠ معرفة الرجال ص: ٣٢ تدريب الراوي: ٣٢٩-٣٢٨.
(١) تهذيب التهذيب: ٧٩/١٠.

(٢) تهذيب الكمال: ٣٤٩/٢٧ تهذيب التهذيب: ٧٩/١٢٠ كتاب النقات: ٥١٥/٧ تقريب التهذيب: ٦٧/٢ تاريخ
الإسلام: ١٣٩/٤.

(٣) تهذيب الكمال: ١٤٢/٢٦-١٣٦ تهذيب التهذيب: ٣٥٢/٩-٣٥٠ الطبقات الكبرى: ٣٢٤/٥-٣٢٠.

(٤) كشف الباري كتاب الوضوء باب من لم يرالوضوء إلا من المخرجين القبل والدبر.

(٥) تهذيب الكمال: ٤٤٤/٤ تهذيب التهذيب: ٤٢٣/٢-٤٢١ طبقات ابن سعد: ٥٧٤/٣.

(٦) كشف الباري: كتاب الوضوء، باب من لم يرالوضوء إلا من المخرجين القبل والدبر.

(٧) فتح الباري: ٨٥/٢ عمدة القاري: ٣٠٠/٣ إرشاد الساري: ٤٩٤/١.

(٨) النهاية: ٣٦٣/٢ الصحاح ص: ٨٠٨ جامع الأصول: ٢٩٤/٧.

(٩) النهاية: ٣٦٣/٢ جامع الأصول: ٢٩٤/٧.

(١٠) فتح الباري: ٨٥/٢ عمدة القاري: ٣٠٠/٣ إرشاد الساري: ٤٩٤/١.

امام اسماعیلی په روایت کښې دا الفاظ هم نقل کړي دي: «قال شعبه: أظنه من غسل المجنابة»^(۱) شعبه وائی چه زما خیال دې چه دا «درې لپې اوبه بهیول» د غسل جنابت باره کښې دي. امام احمد رحمته الله علیه په خپل مسند کښې شعبه عن مخول په طریق سره د حضرت جابر رضی الله عنه نه هم دغه روایت نقل کړې دي. په کوم کښې چه د شعبه دغه پورتنې مذکوره قول هم دي. هم په دغه روایت کښې دی لکه چه پخپله د حدیث باب په وړاندې روایت کښې هم راځي: «فقال رجل من بني هاشم: إن شعري كثير، فقال جابر: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم أكثر شعر منك وأطهب»^(۲) یعنی د بنو هاشم یو سړی اوونیل زما وینسته خو زیات دی (زما دپاره درې لپې اوبه کافی نه دي) نو حضرت جابر رضی الله عنه او فرمایل رسول الله صلی الله علیه و آله ستا نه د زیاتو (گنرو) وینستو والا اوتانه زیات پاک (نظافت والا) وو (هغوی رضی الله عنهم له به درې لپې کافی کیدل). علامه کرمانی رحمته الله علیه فرمائی: «كان النبي صلى الله عليه وسلم يفرغ هذا التركيب مما يدل على استمرار العادة في ذلك»^(۳) یعنی د حدیث الفاظ «كان النبي صلى الله عليه وسلم يفرغ» هذا التركيب مما يدل على استمرار العادة في ذلك» په دې خبره باندې دلالت کوی چه درې لپې اوبه بهیول د حضور پاک دائمی عادت وو.

دمخول بن راشد رضی الله عنه د مذکوره روایت سره متعلق یو وضاحت: د مخول بن راشد رضی الله عنه په بخاری شریف کښې هم دغه یو روایت دي دې نه علاوه بل یو روایت دهغوی نه بخاری شریف کښې نه دي نقل.^(۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی «وليس له في البخاري غير حديث واحد، تويم عليه عنده»^(۵) یعنی بخاری کښې د مخول بن راشد صرف هم دغه یو روایت دي. او دهغوی په نیز د دې متابعت کړې شوې دي. دمخول بن راشد روایت امام نسائی «أخبرنا محمد بن عبد الأعلى قالك حدثنا خالد عن شعبه عن محمول عن أبي جعفر محمد بن علي بن حمزة عن جابر» په سلسله سند سره نقل کړې دي.^(۶)

متابع او شواهد: د دوی نه علاوه احمد بن علی التميمي په مسند ابو يعلى الموصلي کښې د زهير په طریق سره هغوی ابن عيينه نه هغوی د جعفر نه او هغه د خپل پلار نه، دهغوی پلار د حضرت جابر رضی الله عنه نه نقل کوی: «أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يغرف على رأسه ثلاثاً، يعني في الغسل»^(۷) هم دي سند سره امام حميدى رحمته الله علیه د سفیان په طریق سره دا روایت په خپل مسند کښې هم نقل کړې دي.^(۸)

^(۱) تحفة الباری: ۱/۲۲۲ فتح الباری: ۲/۸۵ عمدة القاری: ۳/۳۰۰ إرشاد الساری: ۱/۴۹۴.

^(۲) مسند احمد مسند جابر بن عبدالله رضى الله عنه: ۵/۲۳۲ رقم: ۱۴۲۳۷.

^(۳) شرح الکرماني: ۳/۱۱۸.

^(۴) عمدة القاری: ۳/۳۰۰ إرشاد الساری: ۱/۴۹۴ التوضيح: ۴/۵۶۰ فتح الباری: ۲/۴۸۵.

^(۵) تهذيب التهذيب: ۱۰/۷۹.

^(۶) سنن النسائي، كتاب الغسل والتيمم، باب ما يكفي الجنب من إفاضة الماء على رأسه، رقم الحديث: ۴۲۶.

مسند الإمام أحمد بن حنبل، مسند جابر بن عبدالله الأنصاري رضى الله عنه: ۵/۲۳ رقم الحديث: ۱۴۲۳۸، ۲۰۱-

۲۰۲/۵ رقم الحديث: ۱۵۳۰۸.

^(۷) مسند أبي يعلى الموصلي، مسند جابر بن عبدالله رضى الله عنه: ۲/۳۸۵ رقم: ۱۸۴۶.

^(۸) أخرجه الحميدى فى مسنده فى أحاديث جابر بن عبدالله رضى الله عنه: ۲/۵۳۲ رقم: ۱۲۶۴.

خوا امام احمد رحمته الله یوخانی د یحیی په طریق سره او دویم خانی کنبی د عبد الوهاب ثقفی په طریق سره ^(۱) او ابن ماجه رحمته الله حفص بن غیاث په طریق سره نقل کړې دي ^(۲) اودا دریواړه د جعفر بن محمد بن علی نه هم په دې سند سره نقل کوی. امام بخاری رحمته الله پخپله هم په دې باب کنبی ددې نه په وړاندې روایت کنبی هم دغه مضمون د ابونعیم په طریق سره د ابوجعفر نه نقل کړې دي او هغه د حضرت جابر بن عبدالله رضی الله عنه نه نقل کوی. ^(۳) نولکه چه دا ټول روایتونه د مخول بن راشد د حدیث باب د روایت متابعات، او شواهد نه دی.

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت بنکاره دي چه په ترجمه کنبی په سرباندې درې لپې اوبه بهیولو ذکر دي او په حدیث کنبی «كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَفْرُغُ عَلَى رَأْسِهِ ثَلَاثًا» صراحت موجود دي په کوم سره چه بغیر د څه اخفا نه ترجمه ثابتیږي. ^(۴) ما استفاد من الحديث د سابقه روایت لاندې بیان کړې شوی دی.

الحديث الثالث

۲۵۱- حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا مَعْمَرُ بْنُ يَحْيَى بْنِ سَامٍ، حَدَّثَنِي أَبُو جَعْفَرٍ، قَالَ: قَالَ لِي جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ وَأَنَا ابْنُ أَبِي عَمْرٍاءَ يَعْزُضُ بِالْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدِ ابْنِ الْحَنْفِيَّةِ. قَالَ: كَيْفَ الْغُسْلُ مِنَ الْجَنَابَةِ؟ فَقُلْتُ: «كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَأْخُذُ ثَلَاثَةً أَكْفٍ وَيُقْبِضُهَا عَلَى رَأْسِهِ، ثُمَّ يُفِضُ عَلَى سَائِرِ جَسَدِهِ» فَقَالَ لِي الْحَسَنُ إِنِّي رَجُلٌ كَثِيرُ الشَّعْرِ، فَقُلْتُ: «كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَكْثَرَ مِنْكَ شَعْرًا» [حدیث ۱۲۵۳ ح]

ترجمه: مونږ ته ابونعیم بیان اوکړو ونی وئیل مونږ ته معمر بن یحیی بن سام، او وئیل ماته ابوجعفر (باقر) بیان اوکړو ماته جابر رضی الله عنه هغوی او فرمائیل ماله ستا د تره خوئی راغلو دهغه اشاره حسن بن محمد بن حنفیه طرف ته وه هغه تپوس اوکړو چه د جنابت د غسل څه طریقه ده؟ ما او وئیل نبی کریم صلی الله علیه و آله به درې لپې اوبه اخستلې او هغه به یې په خپل سرباندې بهیولې. بیابه یې په خپل ټول بدن باندې اوبه بهیولې. حسن په دې باندې او وئیل زه خود ډیرو وینستو والا سړی یم ما جواب ورکړو چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله وینسته تانه زیات وو.

تراجم رجال

(۱) مسند احمد، مسند جابر بن عبدالله رضی الله عنه: ۷۷/۵ رقم الحديث: ۱۴۴۸۳، ۲۲۳/۵ رقم: ۱۵۱۱۸.

(۲) سنن ابن ماجه، أبواب التيمم، باب في الغسل من الجنابة، رقم: ۵۷۷.

(۳) صحيح البخاري كتاب الغسل باب من أفاض على رأسه ثلاثاً رقم: ۲۵۶.

(۴) عمدة القاري: ۲۹۹/۳.

(۵) الحديث أخرجه مسلم في صحيحه كتاب الحيض باب استحباب إفاضة الماء على الرأس وغيره ثلاثاً: ۲۵۹/۱ رقم: ۳۲۹ والنسائي في أبواب الغسل والتيمم، باب ما يكفي الجنب من إفاضة الماء على رأسه رقم: ۴۶۶ انظر جامع الأصول: ۲۹۴-۲۹۳ رقم: ۵۳۲۵.

ابونعیم: دامشهور محدث ابونعیم الفضل بن دکین عمرو بن حماد الملاحی الکوفی الاحول دی دکین
 د دوی د پلار لقب دی او دهغه نوم عمرو بن حماد دی. (۱) د دوی تفصیلی احوال «کتاب الایمان باب: فضل
 من استبرأ لله» د رومبی روایت په ذیل کښې راغلی دی. (۲)
 معمر بن یحیی بن سام: دا معمر بن یحیی بن سام موسیٰ ضبی کوفی دی. (۳)
 د معمر تلفظ: معمر په دوه شان لوستلې کیږي «مُعَمَّر» د میم فتحه او د میم ثانی تخفیف سره او «مُعَمَّر»
 د میم ضمه او عین فتحه او میم ثانی تشدید سره هم لوستلې کیږي. (۴)
 حافظ عبد الغنی بن سعید ازدی او علامه ذهبی رحمهما الله د میم په ضمه او میم ثانی په تشدید سره
 نقل کړې دي. (۵) هم دا علامه ذهبی رحمه الله صحیح گرځولی دی. (۶) «مُعَمَّر» په وزن د محمد هم دغه د قابسی
 روایت دی او هم په دې باندې حاکم جزم کړي دي. (۷) ابن ماکولا په مختلف فیه کښې ذکر کړي
 دي. (۸) لیکن امام بخاری رحمه الله پخپله تاریخ الکبیر کښې د میم فتحه او میم ثانی تخفیف سره نقل
 کړې دي. (۹) لکه څنگه چې ابن ماکولا وغیره هم د دې صراحت کړې دي. (۱۰) هم دغه د اکثر و حضراتو
 روایت دی. (۱۱) علامه مزی رحمه الله او حافظ ابن حجر رحمه الله هم د میم فتحه او تخفیف سره نقل کړې دي. (۱۲)
 کله کله د دوی نسبت د پلار په ځانی د نیکه طرف ته هم کیږي او معمر بن سام ورته وئیلی شی. (۱۳)
 شیوخ حدیث: هغوی د حدیث سماع د خپل رور ابان بن یحیی بن سام، ابوجعفر محمد ابن علی بن
 الحسین او فاطمه بنت علی بن ابی طالب نه کړې ده. (۱۴)
 تلامذه: دهغوی نه د حدیث سماع کونکو کښې ابو أسامه حماد بن أسامه، ابونعیم الفضل بن دکین او
 وکیع بن الجراح رحمهم الله شامل دي. (۱۵)

(۱) تهذیب الکمال: ۱۹/۲۳ سیر اعلام النبلاء: ۱۴۲/۱۰.

(۲) کشف الباری: ۶۷۳/۲-۶۶۹ س.

(۳) تاریخ الکبیر: ۳۷۷/۷ الثقات لابن حبان: ۴۸۵/۷ الجرح والتعديل: ۲۹۴/۸ تاریخ الإسلام: ۱۴۳/۴ الکاشف:
 ۲۸۳/۲ تهذیب الکمال: ۳۲۳/۲۸ تقریب التهذیب: ۲/۲۰۳ خلاصة الخرجی ص: ۳۸۴.

(۴) المؤلف والمختلف للأزدی: ۶۳۱/۲.

(۵) المؤلف والمختلف للأزدی: ۶۳۱/۲ الکاشف: ۲۸۳/۲.

(۶) توضیح المشتبه: ۲۴۰/۵.

(۷) فتح الباری: ۴۸۵/۲ عمدة القاری: ۳۰۰/۳ إرشاد الساری: ۴۹۴/۱.

(۸) الإكمال لابن ماکولا: ۲۷۰/۷.

(۹) تاریخ الکبیر: ۳۷۷/۷.

(۱۰) الإكمال: ۲۷۰/۷ المؤلف والمختلف للأزدی: ۶۳۳/۲ توضیح المشتبه: ۲۴۰/۵.

(۱۱) فتح الباری: ۴۸۵/۲ عمدة القاری: ۳۰۰/۳ إرشاد الساری: ۴۹۴/۱.

(۱۲) تهذیب الکمال: ۳۲۳/۲۸ تقریب التهذیب: ۲۰۳/۲.

(۱۳) تهذیب الکمال: ۳۲۳/۲۸ تهذیب التهذیب: ۲۴۹/۱۰ تقریب التهذیب: ۲۰۲/۲.

(۱۴) تهذیب التهذیب: ۲۴۹/۱۰ تهذیب الکمال: ۳۲۳/۲۸ الثقات: ۴۸۵/۷ الجرح والتعديل: ۲۹۴/۸.

(۱۵) تاریخ الکبیر: ۳۷۷-۳۷۸/۷ الجرح والتعديل: ۲۹۴/۸ تاریخ الإسلام: ۱۴۲/۴ تهذیب الکمال: ۳۲۳/۲۸.

دهغوی باره کنبی د آئمه جرح والتعديل اقوال ابن حبان رحمته الله په کتاب الثقات کنبی دهغوی تذکره کړې ده.^(۱)

د ابوزرعه رحمته الله نه د معمر بن یحیی بن سام رحمته الله باره کنبی تپوس اوکړې شو نو دهغوی او فرمائیل «کوفی ثقه»^(۲) علامه ذهبی رحمته الله الکاشف کنبی فرمائیلی وثق.^(۳)

يعقوب بن سفيان رحمته الله او ابن معين رحمته الله فرمائیلی دی ثقه.^(۴) آجری د امام ابوداؤد رحمته الله نه نقل کړې دی چه هغوی او فرمائیل «لابأس به» لکه چه امام ابوداؤد هغه خوښ نه کړو.^(۵) حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائیلی مقبول.^(۶)

تقييه: د حافظ صاحب رحمته الله هغه ته صرف مقبول وئیل پخپله غير مقبول دی. ځکه چه حافظ صاحب رحمته الله د امام ابوداؤد رحمته الله راني قابل التفات نه گنړی. هم دغه وجه ده چه هغوی د فتح الباري په مقدمه کنبی د معمر بن یحیی باره کنبی څه خبرې اترې نه دی کړې.^(۷) حافظ ابن حجر رحمته الله هغه د طبقه سادسه په راویانو کنبی شمیر کړې دي.^(۸)

دويمه تقييه: حافظ ابن حجر رحمته الله او علامه عینی رحمته الله فرمائی: «لهم له في البخاري (إلا هذا الحديث)»^(۹) یعنی بخاری شریف کنبی دهغوی صرف د حديث باب والاروايت دي. حافظ ابن حجر رحمته الله په تهذيب التهذيب کنبی فرمائیلی «أخرجه متابعه»^(۱۰) امام بخاری رحمته الله دا هم د مخول بن راشد د روايت دپاره په توگه د متابع نقل کړی دی.

ابوجعفر: دا محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب قرشی هاشمی دي. ابوجعفر د دوی کنيت دي اوبار د دوی لقب دي.^(۱۱) د دوی حالات کتاب الوضوء باب من لم ير الوضوء إلا من المخرجين القبل والدبر لتدي تير شوی دی.^(۱۲)

جابر رحمته الله: دا مشهور صحابی رسول صلی الله علیه و آله وسلم حضرت جابر بن عبد الله انصاری رضي الله عنه دي. قدمر آنفا. (۱)

^(۱) التاريخ الكبير: ۳۷۷-۳۷۸/۷ الجرح والتعديل: ۲۹۴/۸ تاريخ الإسلام: ۱۴۲/۴ تهذيب الكمال: ۳۲۳/۲۸.

^(۲) الجرح والتعديل: ۲۹۴/۸ تهذيب الكمال: ۳۲۴/۲۸ تهذيب التهذيب: ۲۴۹/۱۰ تاريخ الإسلام: ۱۴۲/۴.

^(۳) الكاشف: ۲۸۳/۲.

^(۴) تعليقات تهذيب الكمال: ۳۲۴/۲۸.

^(۵) تهذيب التهذيب: ۲۴۹/۱۰ تعليقات تهذيب الكمال: ۳۲۴/۲۸.

^(۶) تقريب التهذيب: ۲۰۳/۲ تعليقات تهذيب الكمال: ۳۲۴/۲۸.

^(۷) قال الشيخ محمد عوامه حفظه الله في تعليقاته على الكاشف: ۲۸۳/۲ مانصه: فهو ثقه إن شاء الله. فقول الحافظ في التريب: ۸۱۴: مقبول غير مقبول. بل إنه نفسه لم يلتفت إلى رأي أبي داود في الرجل، ولذا لم يترجمه في مقدمة الفتح. (انتهى).

^(۸) تقريب التهذيب: ۲۰۳/۲.

^(۹) فتح الباري: ۴۸۵/۲ عمدة القاري: ۳۰۰/۳.

^(۱۰) تهذيب التهذيب: ۲۴۹/۱۰ فتح الباري: ۴۸۵/۲ عمدة القاري: ۳۰۰/۳.

^(۱۱) دنور تفصيل دپاره اوگورنی: تهذيب الكمال: ۱۴۲/۲۶-۱۳۶ تهذيب التهذيب: ۳۵۲/۱۰-۳۵۰ الطبقات الكبرى: ۳۲۴/۵-۳۲۰.

^(۱۲) صحيح بخاری کتاب الوضوء باب من لم ير الوضوء إلا من المخرجين القبل والدبر.

الحسن بن محمد بن الحنفية: دا حسن بن محمد بن علي بن ابي طالب قرشي هاشمي مدني دي. (٢)
دهغوي پلار محمد بن علي ابن الحنفية په نوم سره معروف دي ابو محمد دهغه كنيته دي. (٣)
خليفه بن خياط وغيره وائي دهغوي د والده نوم جمال بنت قيس بن مخرمه بن المطلب بن عبد مناف دي. (٤)

ابن الحنفية: حنفية د حضرت علي عليه السلام دويمه بي بي ده چا سره چه هغوي د حضرت فاطمه عليها السلام د وفات نه پس نكاح كړې. دهغې نه محمد پيدا شو چه دخپلې مور په نسبت سره محمد بن الحنفية په نوم سره مشهور شو. (٥)

شيوخ حديث: دي د حضرت جابر بن عبدالله عليه السلام سلمه بن الاكوع عليه السلام عبدالله بن عباس عليه السلام عبيد الله بن ابي رافع عليه السلام ابوسعيد خدرى عليه السلام ابو هريرة عليه السلام ام المؤمنين حضرت عائشه صديقه عليها السلام نه علاوه دخپل پلار محمد ابن الحنفية عليه السلام او بنت عبدالله بن جعفر نه د حديث روايت كوي. (٦)

تلامذه: دهغوي نه د حديث روايت كونكو كښي ابان بن صالح، سعيد بن المرزبان، ابو سعد البقال، سلمه بن اسلم جهني، عاصم بن عمر بن قتاده، عبدالواحد بن ايمن، عثمان بن ابراهيم بن محمد بن حاطب جمحي، عمرو بن دينار، قيس بن مسلم، محمد بن خليفه اسدي، محمد بن عبدالله بن قيس بن مخرمه، مسلم بن شهاب زهري، منذر ثوري، موسى بن عبيده ريذي او هلال بن خباب رحمهم الله شامل دي. (٧)

د ژوند حالات او د ائمه اقوال: حسن بن محمد ابن الحنفية عليه السلام د بنو هاشم د بنه خوئي، هونيار پوه او عقلمندو خلقونه وو. (٨)

يحيى ابن معين عليه السلام فرماني چه حسن عليه السلام د تابعين مدينه او محدثين اهل مدينه نه وو. (٩) هغوي ته په صورت سيرت او كردار كښي په خپل رور ابو هاشم عبدالله باندې اوچتوالي حاصل وو. (١٠) اسلم

(١) صحيح بخاري كتاب الوضوء باب من لم ير الوضوء إلا من المخرجين القبل والدبر.

(٢) البداية والنهاية: ١٥١/٩ تهذيب تاريخ دمشق الكبير المعروف بتاريخ ابن عساكر: ٢٤٨/٤ تاريخ الإسلام: ١٣٢/٣ التاريخ الكبير: ٢٠٥/٢ سير أعلام النبلاء: ١٣٠/٤ طبقات ابن سعد: ٣٢٨/٥ كتاب الثقات: ١٣٢/٤ تهذيب الكمال: ٣١٦/٦ تهذيب التهذيب: ٣٢٠/٢ خلاصه الخرجي ص: ٨١ الجرح والتعديل: ٣٩/٣ تقريب التهذيب ص: ١٦٤ الكاشف: ٣٢٩/١.

(٣) تهذيب الكمال: ٣١٧/٦ تهذيب التهذيب: ٣٢٠/٢ طبقات ابن سعد: ٣٢٨/٥.

(٤) تهذيب الكمال: ٣١٨/٦ تاريخ الإسلام: ١٣٣/٣ طبقات ابن سعد: ٣٢٨/٥.

(٥) فتح الباري: ٤٨٥/٢ إرشاد الساري: ٤٩٤/١ الكنز المتواري: ١٩٥/٣.

(٦) تهذيب الكمال: ٣١٧/٦ تهذيب التهذيب: ٣٢٠/٢ تهذيب الأسماء واللغات: ١٦٠/١ تاريخ ابن عساكر: ٢٤٨/٤.

(٧) تهذيب الكمال: ٣١٧/٦ تهذيب التهذيب: ٣٢٠/٢ تهذيب الأسماء واللغات: ١٦٠/١ تاريخ ابن عساكر: ٢٤٨/٤.

تاريخ الإسلام: ١٣٢/٣ كتاب الثقات: ١٢٢/٤ خلاصه الخرجي ص: ٨١.

(٨) طبقات ابن سعد: ٣٢٨/٥ تاريخ ابن عساكر: ٢٤٩/٤ البداية والنهاية: ١٥١/٩.

(٩) تاريخ ابن عساكر: ٢٤٩/٤.

(١٠) طبقات ابن سعد: ٣٢٨/٥ تهذيب الكمال: ٣١٧/٦ تهذيب التهذيب: ٣٢٠/٢.

وانی چه په خلقو کښې دهغوی شمیر معتمد ترین شخصیات کښې کیدلو. (۱) حافظ ابن کثیر رحمته الله فرمائی چې په خلقو کښې اختلافی مسائل فقه او تفسیر په علم کښې هغوی ته یو لوړ مقام حاصل وو. (۲) حضرت حسن بن محمد رحمته الله خپل شاته هیڅ اولاد نه وو پرېخوډې. (۳)

حلم او بردباری: هغوی به فرمائیل چه د ټولو نه بهترین څادر د حلم او بردباری دی. په الله تعالی باندې قسم دا ستاسو دپاره د یمنی څادر نه بهتر دي. که چرې په تاسو کښې حلم او بردباری نه وی نو په تکلف سره حلیم او بردبار جوړ شه. (۴)

دالله تعالی محبت: دالله تعالی د محبت په حواله سره به حضرت حسن بن محمد رحمته الله فرمائیل چه د چا سره محبت وی هغه د هغه نافرمانی نه کوی بیا هغوی دا اشعار اولوستل:

تعصى الإله وأنت تُظهِرُ حَبَّهُ عَارَ عَلَيْكَ إِذَا فَعَلْتَ شَيْئَهُمْ
لو كان حبك صادقا لأطعته إن المحب لمن أحب مطيع (۵)

① ته د خپل معبود نافرمانی کوي او هغه سره د محبت اظهار کوي. (يعني د هغه د محبت د عویدارنی که چرې ته داسې کوي نو دا د شرم سبب او د نفرت قابل خبره ده.

② که چرې ستا محبت رښتونی وي نو تابه د هغه فرمانبرداری (اطاعت) کولو ځکه چه محب د خپل محبوب فرمانبردار او تابعدار وی. نور فرمائی:

ماض من كانت الفردوس منزله ما كان في العيش من يؤس واقتار
تراهم في حزيناً جالعا شعثاً إلى المساجد يسعى بين اطمار (۶)

① په ژوند کښې موجود بد حالی او د رزق تنگی هغه سړی ته هیڅ ضرر او نقصان نه شی رسولې د چا ځانی چه جنت الفردوس وی.

② ته به هغه ته گوري اي مخاطب چه خفه اوږې پریشان حال په زړو خیرنو کپړو کښې او د نادارني او غربتي په حالت کښې د جماتونو طرف ته ځي. مسعروانی چه حسن بن محمد د حضور پاک صلی الله علیه وسلم د ارشاد «ليس مناً» تفسیر «ليس مثلاً» سره کولو. (۷)

علامه ذهبی رحمته الله فرمائی چه حسن رحمته الله د علماء اهل بیت نه وو دهغوی د فضیلت باره کښې د عمرو بن دینار دا قول کافی دي: «ما رأيت أحدا أعلم عما اختلف فيه الناس من الحسن بن محمد، ما كان زهري كما لا غلاماً من غلمانه» (۸) یعنی ما د خلقو اختلافی مسائلو کښې د حسن بن محمد رحمته الله نه لوئی څوک عالم نه دي لیدلې. ستاسو زهري رحمته الله خود هغوی په خدمت کښې اوسیدونکو ځوانانونه یو وو.

① تاریخ ابن عساکر: ۲۴۹/۴ تهذيب الكمال: ۳۱۹/۶.

② البداية والنهاية: ۱۵۱/۹.

③ طبقات ابن سعد: ۳۲۸/۵ تهذيب الكمال: ۳۱۸/۶.

④ تاریخ ابن عساکر: ۲۴۹/۴ تهذيب الكمال: ۳۲۰/۶.

⑤ تاریخ عساکر: ۲۴۹/۴ تهذيب الكمال: ۳۲۰/۶.

⑥ تهذيب الكمال: ۳۲۱/۶ تاریخ ابن عساکر: ۲۴۹/۴.

⑦ تاریخ الإسلام: ۱۳۳/۳ تهذيب الكمال: ۳۱۹/۶.

⑧ سير أعلام النبلاء: ۱۳۰/۴ تهذيب التهذيب: ۳۲۰/۲ تاریخ الإسلام: ۱۳۳/۳-۱۳۲.

دحضرات شیخین دفاع اومدح: امام دارقطنی رحمته الله د حضرت حسن بن محمد رحمته الله نه نقل کړې دی چه هغوی اهل کوفه مخاطب کولو سره اوفرمانیل «یا اهل الکوفة! اتقوا الله ولا تقولوا فی ائی بکرو عمر مالیهاله باهل، ان ابا بکر کان مع رسول الله (صلی الله علیه وسلم) فی الغار ثانی اثلثین وان عمر اعز الله به الدین» (۱)

یعنی ای اهل کوفه! تاسو د الله تعالی نه اوویریرئې او د حضرت ابوبکر او حضرت عمر رحمته الله باره کښې داسې خبره مه کوئې چه دهغوی شان سره نه ښائی، بیشکه ابوبکر رضی الله عنه رسول الله صلی الله علیه وسلم سره د غار ثور د دوو نه یو وو او بیشکه حضرت عمر رضی الله عنه په ذریعه الله تعالی دین اسلام ته عزت او لوړ مقام ورکړو.

ابن حبان رحمته الله وائی چه حسن بن محمد رحمته الله به فرمانیل «من علم ابا بکر وعمر فقد علم السنة» (۲) یعنی کوم سړی چه ابوبکر او عمر رضی الله عنهما د اتباع نه مخ واړولو نوهغه د سنت نه مخ واړولو.

د روافض باره کښې دحضرت حسن رحمته الله ارشاد: محمد بن طلحه یامی رحمته الله وائی چه حسن بن محمد رحمته الله فرمانیلی: «منهم شعبة متمنية بنقيون المعصية على أهلها ويعملون بها، اتخذوا اهل البيت من العرب إماماً، وقلدوهم دينهم، يوالون على حبه، ويعادون على بغضهم، جفاة للقرآن أتباع للكهان، يرجون الدولة في بعث يكون قبل قيام الساعة، حرفوا كتاب الله وارتشوا في الحكم وسعوا في الأرض فساداً» (۳)

یعنی دخلقو نه (د شيعه گانو) امیدونه کونکې یوه ډله ده چه په گناهکارانو باندې دهغوی د گناه په وجه کدح کوی یعنی عیب لگوي او پخپله دهغې ارتکاب کوی. په عربو کښې نې اهل بیت خپل امام او ګرځولو او په دین کښې دهغوی د تابعدارنې دعویدار دی. اهل بیتو سره د محبت په وجه خلقو سره محبت او هغوی سره د بغض د وجې نه خلقو سره د بغض اظهار کوی. (دا خلق) د قرآن دښمنان دی د کاهنانو (جادوګرو) تابعدار دی. د قیامت د راتلونې وړاندې د حکومت د قیام خواهش مند دی. هغوی په کتاب الله کښې تحریف او کړو په فیصلو کښې رشوت واخستو او په زمکه کښې فساد خورکړو.

دآئمه توثیقی اقوال: امام احمد رحمته الله فرمانی «مدنی، تابعی، ثقة» (۴) حافظ ابن حجر رحمته الله اوفرمانیل «ثقة فقه» (۵) امام نروې رحمته الله تهذیب الأسماء واللغات کښې فرمانی: «اتفقوا على توثيقه» (۶) یعنی انمه دهغوی په توثیق باندې اتفاق کړې دي.

د ارجاء قول او دهغې حقیقت: دحسن بن محمد رحمته الله د ارجاء طرف ته نسبت کړې شوې دي بلکه مصعب زیبری، مغیره بن مقسم، عثمان بن ابراهیم حاطبی، ابن سعد، ایوب سختیانی، امام عجلې

(۱) تاریخ ابن عساکر: ۴/۲۴۰ تهذیب الکمال: ۳۱۹/۶.

(۲) کتاب الثقات: ۴/۱۲۲ خلاصه الخزرجی، ص: ۸۱ تهذیب الکمال: ۳۱۹/۶ کښې د السنة په ځانې السنة راغلې دي دا تصحیف دي.

(۳) تاریخ الإسلام: ۳/۱۳۴.

(۴) تاریخ ابن عساکر: ۴/۲۴۹ تاریخ الإسلام: ۳/۱۳۴.

(۵) تفریب التهذیب ص: ۱۶۴.

(۶) تهذیب الأسماء واللغات: ۱/۱۶۰.

رحمهم الله وغيره ونيلي دي «أول من تكلم في الإرجاء الحسن بن محمد بن الحنفية»^(١) يعني دَ تولو نه اول دَ ارجاء باره كنبی خبره كونكي حسن بن محمد بن الحنفیه دي.

عثمان بن ابراهيم بن حاطب وائی چه زه په هغه ورځ په کومه ورځ چه حسن بن محمد بن حنفیه دَ ارجاء باره كنبی خبره اوکړه، خپل تره سره دَ هغه په حلقه كنبی موجود ووم په هغه مجلس كنبی جُذَب هم وو.^(٢) او هغه سره څه نور خلق هم وو. هغه خلقو دَ حضرت علي حضرت عثمان حضرت طلحه او حضرت زبير رضی الله عنهم باره كنبی خبرې شروع كړې. دَ هغوی خبرې زیاتې شوې او حسن بن محمد رضی الله عنهما خاموش ناست وو. بیا حسن بن محمد رضی الله عنهما خبرې شروع كړې وئی فرمائیل: «قد سمعت مقاتلکم ولم أره مثلاً من أن يرجأ علی و عثمان و طلحة و الزبير فلا يتولوا ولا يتبرأ منهم»^(٣) یعنی ما ستاسو خبرې اترې واوړیدې چه دَدې نه زیات هیڅ څیز نه وینم چه دَ علی عثمان طلحه اوزبير رضی الله عنهم معامله مؤخر كړې شی. نه دې هغوی سره دَ موالات (دوستنی) اظهار اوکړې شی اونه دَ برات.

دَ هغوی پلار محمد بن الحنفیه ته چه کله دَدې قول پته اولگیدله نو هغه دَ حسن بڼه رته اوکړه او وئی فرمائیل ولې ته به دَ خپل نیکه حضرت علي رضی الله عنه سره هم دَ محبت اظهار نه کوي؟^(٤) هم دَدې ارجاء باره كنبی هغوی څه رساله هم لیکلې وه.^(٥)

دَ حسن بن محمد رضی الله عنهما طرف ته دَ منسوب شوې ارجاء مطلب: علامه ذهبی رضی الله عنه فرمائی چه دَ کوم ارجاء قول حسن بن محمد كړې دې دَ هغې مطلب دادې چه دَ حضرت عثمان رضی الله عنه او حضرت علي رضی الله عنه معامله دې الله تعالی ته حواله كړې شی هغه چه څه غواړي دَدوی باره كنبی فیصله اوکړي.^(٦)

دَ حافظ ابن حجر رضی الله عنه وضاحت: حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمائی: «المراد بالإرجاء الذي تكلم الحسن بن محمد فيه غير الإرجاء الذي يعبه أهل السنة المتعلق بالإيمان»^(٧)

یعنی دَ حسن بن محمد رضی الله عنه دَ ارجاء باره كنبی دَ قول نه مراد هغه ارجاء نه ده دَ کوم تعلق چه دَ ایمان سره دې او کوم چه اهل سنت معیوب گنړي.

دَ حافظ ابن حجر رضی الله عنه تحقیق: په دې سلسله كنبی حافظ ابن حجر رضی الله عنه دَ نور تحقیق کولو سره فرمائی چه ما دَ حسن بن محمد رضی الله عنه کتاب لوستلې په هغې كنبی دَ تقوی دَ وصیت اود وعظ باره كنبی یو اوږد كلام وو. دَ هغې په آخره كنبی لیکلې شوې وو چه مونږ دَ حضرت ابوبکر او حضرت عمر رضی الله عنهما سره دَ دوستنی اظهار کوو. اود هغوی دواړو باره كنبی کوشش کوو (چه څوك دَ هغوی باره كنبی غلطه خبره اونه كړي، ځكه چه دامت دَدې دواړو باره كنبی څه جنگ جگړه نه ده شوې او امت ته

^(١) تهذيب التهذيب: ٣٢٠/٢ تهذيب الكمال: ٣١٨/٦ طبقات ابن سعد: ٣٢٨/٥ البداية والنهاية: ١٥١/٩ تاريخ ابن عساکر: ٢٤٩/٤ تاريخ الإسلام: ١٣٣/٣.

^(٢) ابن عساکر: ٢٤٩/٤ تاريخ الإسلام: ١٣٣/٣ كنبی جحدب او جندب نقل دی.

^(٣) تهذيب الكمال: ٣٢١/٦ تاريخ الإسلام: ١٣٣/٣ تاريخ ابن عساکر: ٢٤٩/٤.

^(٤) بداية والنهاية: ١٥١/٩ تاريخ الإسلام: ١٣٣/٣ تاريخ ابن عساکر: ٢٤٩/٤.

^(٥) ريخ الإسلام: ١٣٣/٣ تاريخ ابن عساکر: ٢٥٠/٤ تهذيب الكمال: ٣٢٢/٦.

^(٦) ريخ الإسلام: ١٣٣/٣.

^(٧) ذيب التهذيب: ٣٢١/٢.

دهغوی په معامله کښې هیڅ شک نشته. البته دهغوی نه پس کوم خلق چه په فتنه کښې اخته کړې شو دهغوی معامله مؤخر کړو او دهغوی معامله د الله تعالی په حواله کوو.^(۱)

حافظ صاحب فرمائی چه د حسن بن محمد رضی الله عنه د دغه مذکور کلام مطلب دا دي چه هغه د مسلمانانو د دې دواړو جماعتونو باره کښې د خطا او صواب آخری فیصله نه کوی د چا په مینځ کښې چه د فتنه په زمانه کښې جگړه اوشوه. بلکه دهغوی د دوی معامله د الله تعالی په حواله کوله دې نه معلومه شوه چه دهغوی مراد د ارجاء نه هغه نه دي د کوم تعلق چه دایمان سره دي لهذا د دې قول په وجه دهغوی ته څه عیب او خامی نه کیږي.^(۲)

د مذکور ارجاء نه رجوع: دې نه علاوه د حسن بن محمد رضی الله عنه نه د ارجاء د دې قول د کوم وضاحت چه وړاندې اوکړې شو نه رجوع هم ثابت ده. چنانچه عطاء بن سائب د زاذان او میسره رحمهما الله نه نقل کړی دی چه دهغوی دواړو د حضرت حسن په خدمت کښې حاضر شو او دې دواړو هغه په ارجاء باندې دهغه په لیکلې شوی کتاب باندې ملامت کړو نو حضرت حسن بن محمد رضی الله عنه او فرمائیل «لوددت انی مت ولم اکتبه»^(۳) افسوس چه زه مړ شوی وي خو چه دا مي نه وې لیکلې.

د سابقه تصریحاتو نه یو خود دهغوی طرف ته منسوب د ارجاء د قول حقیقت معلوم شو او دهغې نه د دهغوی رجوع هم ثابت شوه. لهذا د ارجاء د قول د وجې نه په دهغوی باندې عیب لگول صحیح نه دی.

وفات: دهغوی د وفات په کال کښې اختلاف دي. ابو یعقوب اسحاق بن ابراهیم بن عبدالرحمن هروی او ابو عبید القاسم بن سلام وغیره رحمهم الله نه ۹۵ هجری نقل دي.^(۴)

خليفة بن خیاط او محمد بن عمرو اقدی وائی چه د حضرت عمر بن عبدالعزیز رضی الله عنه په دور خلافت کښې انتقال شوي. ^(۵) خليفة بن خیاط طبقات کښې فرمائیلی چه ۹۹ یا ۱۰۰ هجری کښې انتقال شوي. او د خليفة بن خیاط نه په تاریخ کښې ۱۰۱ هجری قول هم نقل دي. ^(۶) هم دا علامه مزی د ابن عساکر نه هم نقل کړې دي.^(۷)

په اقوالو کښې تطبیق: په طبقات کښې ذکر شوي ۹۹ یا ۱۰۰ هجری او د عمر بن عبدالعزیز رضی الله عنه د دور خلافت والا قول کښې هیڅ تعارض نشته دي ځکه چه ۹۹ او ۱۰۰ هجری هم د عمر بن عبدالعزیز رضی الله عنه دور خلافت دي. او د ۱۰۱ هجری والا قول مزی او ابن عساکر دواړو وهم دي د یو بل نه نقل کونکی راروان دي.^(۸)

شرح حدیث

^(۱) ذیب التهذيب: ۳۲۱/۲ تاریخ الإسلام: ۱۳۳/۳.

^(۲) ذیب التهذيب: ۳۲۱/۲.

^(۳) ریخ الإسلام: ۱۳۳/۳ تاریخ ابن عساکر: ۲۵۰/۴ تهذيب الکمال: ۳۲۲/۶.

^(۴) تاریخ الإسلام: ۱۳۴/۳ طبقات ابن سعد: ۳۲۸/۵ تهذيب الکمال: ۳۲۲/۶ الکاشف: ۳۳۰/۱ خلاصة الخزرجی ص: ۸۱.

^(۵) تاریخ الإسلام: ۱۳۴/۳ طبقات ابن سعد: ۳۲۸/۵ البداية والنهاية: ۱۵۱/۹.

^(۶) سير أعلام النبلاء: ۱۳۰/۴ تهذيب التهذيب: ۳۲۱/۲-۳۲۰ تاریخ ابن عساکر: ۲۵۰/۴ تهذيب الکمال:

۳۲۲/۶ تهذيب الأسماء واللغات: ۱۶۰/۱ تقريب التهذيب ص: ۱۶۴.

^(۷) تاریخ ابن عساکر: ۲۵۰/۴ تهذيب الکمال: ۳۲۲/۶.

^(۸) تعليقات تهذيب الکمال: ۳۲۳/۶-۳۲۲.

قوله: قال: قال لي جابر: وأتاني ابن عمك: ابوجعفر عليه السلام وانی چه ماته جابر عليه السلام

اوفرمانیل ماله ستاد تره خوئی راغلو. حضرت جابر عليه السلام چه دا کوم ابوجعفر عليه السلام ته اوفرمانیل «أتانی ابن عمك» نودا نی دمجاز او تسامح په توگه فرمانیلی دی. خکه چه دحضرت جابر عليه السلام مراد «ابن عمك» نه حسن بن محمد بن حنفیه دې چه په حقیقت کنبې د هغه د تره خوئی نه دې بلکه دهغوی پلار زین العابدین علی بن حسین د تره خوئی وو. د دواړو د نسب سلسله داسې ده: ابوجعفر الباقر محمد بن علی بن حسین بن ابی طالب او حسن بن محمد بن (الحنفیه) علی بن ابی طالب، الغرض ابن عمك وئیل د مجاز او تسامح په توگه دې. (۱)

يعرض بالحسن بن محمد بن الحنفية: دهغوی ارشاد د حسن بن محمد بن حنفیه طرف ته وو. «يعرض بالحسن» دا الفاظ د راوی حدیث حضرت ابوجعفر المعروف باقر عليه السلام دی او د يعرض فاعل حضرت جابر عليه السلام دې. (۲) د «يعرض بالحسن» دا جمله «قال لي جابر» نه حال جوړېږي. (۳) يعنى ابو جعفر عليه السلام وانی چه ماته حضرت جابر عليه السلام اوفرمانیل په داسې حال کنبې چه دهغه ارشاده محمد بن حنفیه طرف ته وه.

د تعريض لغوی معنی: په لغت کنبې تعريض خلاف التصريح يعنى مبهم خبرې ته وانی. (۴)
د تعريض اصطلاحی معنی او تعريف: علامه جرجانی رحمته الله د تعريض تعريف په دې الفاظو کنبې کړې دي: «التعريض في الكلام ما يفهم به السامع مرادة من غير تصريح» (۵) يعنى تعريض في الكلام دادې چه اوریدونکې بغير تصريح د متکلم مراد باندې پوهه شي. علامه زمخشری رحمته الله ليکلی دی «التعريض: ان تذكره شيئاً تدل به على شيء علم تذكره» (۶) يعنى تعريض دادې چه متکلم يو څيز ذکر کړی چه په داسې شي باندې دلالت اوکړی د کوم ذکر چه هغه نه وی کړی.
شرح حدیث علامه کرمانی، علامه عینی، علامه قسطلانی او علامه انصاری رحمهم الله د تعريض اصطلاحی تعريف په دې الفاظو سره کړې دي: «عبارة عن كناية تكون موقوفة لأجل موصوف غير مذكور» (۷) يعنى په اصطلاح کنبې تعريض داسې کنایه نه عبارت دي کوم چه د يو موصوف غير مذكور دپاره راوړلې شوې وی.

(۱) شرح الكرمانی: ۱۱۸/۳ فتح الباری: ۴۸۵/۲ عمدة القاری: ۳۰۰/۳ إرشاد الساری: ۴۹۴/۱ تحفة الباری: ۲۲۲/۱ الکونثر الجاری: ۴۱۳/۱.

(۲) لامع مع الكنز المتواری: ۱۹۵/۳.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۰/۳.

(۴) النهاية لابن الأثير: ۱۸۶/۲ الصحاح للجوهري: ص: ۹۲/۶ لسان العرب: ۱۴۹/۹ شرح الكرمانی: ۱۱۸/۳ عمدة القاری: ۳۰۰/۳.

(۵) کتاب التعريفات ص: ۴۵.

(۶) تفسير الكشاف: ۳۱۱/۱ عمدة القاری: ۳۰۰/۳.

(۷) عمدة القاری: ۳۰۰/۳ إرشاد الساری: ۴۹۴/۱ تحفة الباری: ۲۲۲/۱.

صاحب کشف اصطلاحات الفنون کنبی فرمائی چه تعریض دَ تصریح په وزن باندې دې. د اهل بیان په نیز تعریض وائی لفظ په معنی موضوع له کنبی استعمالول د غیر موضوع له طرف ته اشاره کولوسره. (۱)

د تعریض قسمونه: علامه سبکی رحمته الله فرمائی د تعریض دوه قسمونه دی.

دویمې قسم: «قسم برادیه معناه الحقیقی وشاربه الی المعنی الآخر المقصود» یو قسم دادې چه د لفظ نه د هغې حقیقی معنی مراد واخستې شی او د دې په ذریعه یو بلې معنی مقصودی طرف ته اشاره هم اوکړې شی لکه چه د الله تعالی ارشاد دې «وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي» (۲) ماسره کوم یو عذر دې چه زه د هغه عبادت اونه کرم چاچه زه پیدا کړې یم. په دې سره د دې خبرې طرف ته اشاره ده چه ای زما د قوم خلقو تاسو سره کوم یو عذر دې چه تاسو د هغه عبادت نه کوئی چاچه تاسو پیدا کړی ینی د دې دلیل د دې وړاندیننی جمله «وَالْيَهُ تَرْجَعُونَ» (۳) ده.

دویم قسم: «قسم لا يراد، بل يضرب مثلاً للمعنى الذي هو مقصود التعريض» (۴) دویم قسم هغه دې په کوم کنبی چه حقیقی معنی مراد نه اخستلې کیرې بلکه د تعریض نه چه کومه معنی مقصودوی د هغې دپاره مثال بیانولې شی لکه د حضرت ابراهیم عليه السلام قول «بَلْ فَعَلَهُ كَيْدُ هُمْ هَذَا» (۵) ونی فرمائیل چه نه بلکه د دوی دې مشر کړی دی. دلته د ابراهیم عليه السلام مقصود حقیقی معنی نه ده بلکه د تعریض سره معنی مقصود (عاجز اله نه شی جوړیدې) دپاره دا قول په توگه د مثال پیش کړې دې لکه څنگه چه د دوی مشر عاجز دې هم هغه شان د دغه نور هم.

د علامه سیوطی رحمته الله قول: علامه سیوطی رحمته الله فرمائی چه د تعریض یو صورت دا هم دې چه «ان یخاطب واحد ویراد غیره» یو مخاطب کولوسره دویم مراد واخستې شی. (۶)

د تعریض د تسمیه وجه: تعریض ته تعریض ځکه وائی چه په دې کنبی کلام یو طرف ته مائل کولې شی او په دې سره اشاره بل طرف ته کولې شی لکه چه «نظر الیه بعرض وجهه» هغه وخت وئیلې شی چه کله د کتونکی مخ یو طرف ته وی او گوری بل طرف ته. (۷)

په حدیث کنبی کوم یو تعریض مراد دې: په حدیث کنبی د تعریض دویم قسم مراد دې په کوم کنبی چه حقیقی معنی مراد نه شی اخستې نودلته هم د حضرت جابر رضی الله عنه د ارشاد «ابن عمك» نه حقیقی معنی مراد نه ده بلکه مجازی او تسامح مراد دې. کما مر.

قوله: قال: كيف الغسل من الجنابة؟ هغوی (حسن بن محمد بن حنفیه) تپوس اوکړو چه د جنابت غسل څنگه کول پکاردی؟ د سابقه باب دویم حدیث کنبی هم د غسل باره کنبی سوال وو

(۱) موسوعة کشف اصطلاحات الفنون والعلوم: ۴۹۲/۱ س.

(۲) سورت یسین: ۲۲.

(۳) سورت یسین: ۲۲ او تاسو له هم د هغه طرف ته واپس تلل دی.

(۴) کشف اصطلاحات الفنون والعلوم: ۴۸۲/۱ الإیتقان فی علوم القرآن: ۹۶/۲.

(۵) سورت الانبیاء: ۶۳.

(۶) الإیتقان النوع الرابع والخمسون فی کنایاته وتعریضه: ۹۶/۲.

(۷) الإیتقان للسيوطی: ۹۶/۲.

اودلته هم دي. آیا دا دواړه هم یوه واقعه ده یا جدا جدا واقعات دي؟ په دواړو کښې سوال د غسل د کیفیت باره کښې وو که د کمیت باره کښې؟ په دې باره کښې د حدیث شراح کښې اختلاف دي د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه وائي: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه دواړه روایات جدا جدا واقعات ګرځولي دي او فرمانيږي دي چه په رومي روایت کښې سوال د کمیت ماء باره کښې وو او په دې روایت کښې د غسل د کیفیت باره کښې دي. حافظ صاحب ددې وضاحت داسې کړې دي چه په حدیث باب کښې د حضرت جابر رضی الله عنه ارشاد «أثنی» نه معلومیږي چه دلته حسن بن محمد بن حنفیه سوال د ابو جعفر رحمته الله علیه په غیر موجود ګڼي کښې وو اودا سوال په حدیث سابق کښې د ابو جعفر رحمته الله علیه د سوال نه علاوه دي ځکه چه هلته سوال په غسل کښې د اوبود کمیت (مقدار) باره کښې وو لکه چه د حضرت جابر رضی الله عنه په جواب کښې «بکفک صاع» نه مشعر دي او دلته په حدیث باب کښې سوال د کیفیت غسل باره کښې دي کوم چه د سائل الفاظ «کف الغسل» نه ظاهر دي. په دواړو روایتونو کښې حضرت جابر رضی الله عنه سره جګړه کونکې حسن بن محمد بن حنفیه دي لهذا هغه د حضرت جابر رضی الله عنه جواب کمیت (یوصاع) باره کښې دا اوونیل چه «ما یکفنی» اود دغه نه کافی کیدو علت او وجه ئی اونه خودله. اود کیفیت سره متعلق سوال په جواب «ثلاثة أكف» باره کښې اوونیل چه «أثنی کثیر الشعر» یعنی زما دپاره درې لږې کافی دي ماته د دریو نه د زیاتو ضرورت نه پېښیږي. د زیات ضرورت پېښیدو علت ئی د وېستو زیاتوالي او خودلو. نو ددې په جواب کښې حضرت جابر د تنبیه په توګه او فرمانيږي چه د رسول الله وېسته تانه زیات ګڼي او پاک وو دهغوی دپاره به درې لږې کافی کیدل. (۱)

د علامه عینی رحمته الله علیه وائي: علامه عینی رحمته الله علیه د حافظ رحمته الله علیه دا خبره رد کړې ده چه د باب سابق روایت او حدیث باب دوه جدا جدا واقعات دي او په رومي روایت کښې سوال د کمیت باره کښې اودوم کښې د کیفیت باره کښې وو. هغه فرماني چه حافظ رحمته الله علیه ته په حدیث باب کښې مصرح لفظ «کف» سره اشتباه شوي ده حالانکه دواړه روایتونه هم یوه واقعه ده او په دواړو کښې سوال د غسل جنابت د کیفیت سره متعلق دي. البته په حدیث باب کښې د لفظ «کف» صراحت دي او باب سابق په روایت کښې دا د اختصار د وجې نه حذف کړې شوي دي. مګر مقصود په دې کښې هم کیفیت معلومول وو اولفظ «کف» په حالت باندي دلالت کوي. (۲) علامه عینی رحمته الله علیه نور فرماني چه په دواړو روایتونو کښې د سوال جواب کمیت (مقدار) ښائي ځکه چه د سابق باب روایت کښې د سوال په جواب کښې

«بکفک صاع» او حدیث باب کښې د سوال په جواب کښې «ثلاثة أكف» او فرمانيږي اودا دواړه الفاظ په کمیت ماء باندي دلالت کوي. (۳)

د علامه عینی رحمته الله علیه په توجیه باندي اشکال: د علامه عینی رحمته الله علیه په ذکر شوي پورتنني توجیه باندي دا اعتراض کیدي شی چه تاسو څنګه ونيږي شنی چه په دواړو روایتونو کښې سوال د حالت غسل باره

(۱) فتح الباری: ۲/ ۴۸۶-۴۸۵.

(۲) عمدة القاری: ۳/ ۳۰۱.

(۳) عمدة القاری: ۳/ ۳۰۱.

کنبی دې او جواب دواړو ځایونو کنبی د کمیت باره کنبی دې. (نودغه شان خو به په سوال او جواب کنبی مطابقت هم رانه شی).

د اشکال جواب: علامه عینی رحمته الله علیه ددې اعتراض دا جواب ورکړې دې چه حالت هم کیفیت ته وائی د غسل یو حقیقت دې او یو حالت. د غسل حقیقت دادې چه په ټول بدن باندې اوبه اوبه یولې شی او حالت دادې چه په غسل کنبی یو صاع یا درې لپې اوبه استعمال کړې شی. په روایاتو کنبی سوال د حقیقت غسل باره کنبی نه دې بلکه د غسل د حالت باره کنبی وو په دې وجه په دواړو ځایونو باندې «کم» په ذریعه جواب وو. باقی پاتې شوه خبره د مطابقت نو کم او کیف سره ددې چه دواړه جدا جدا شویونه دی مگر په عرض کیدو کنبی دواړه متحد دی. په دې توگه چه د دواړو شمیر په مقولات تسعه کنبی کیږی کوم چه د اعراض د قبیل نه دې. د کوم مقابل چه حقیقت (جوهر) وی خودلته نه د حقیقت متعلق سوال دې اونه جواب. ځکه چه د رسول الله صلی الله علیه و آله بعثت د حقائق د بیانولو دپاره نه وو شوې بلکه د احکامو د بیان دپاره شوې وو او احکام د حقیقت د عوارضو نه دی. که هغه د کیف د قبیل نه وی او که دکم. نو په دې حیثیت سره (چه د کم او کیف دواړو تعلق د عوارض سره دې) په سوال او جواب کنبی مطابقت کیږی. (۱)

د شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمته الله علیه وائی: حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا کاندهلوی نورالله مرقدہ د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه ددې خبرې تردید کوی چه دا دواړه دوه واقعې دی هغه فرمائی چه زما په نیز د دوو واقعو هیڅ وجه ښکاره نه ده ځکه چه هم هغه حسن بن محمد بن الحسنیه دې او هم هغه حضرت جابر رضی الله عنه لهذا صرف دومره خبره ده چه هلته مقدرا بیانول وو هغه ئی بیان کړو اودلته کیفیت مقصود وو هغه ئی ذکر کړو. (۲)

قوله: فقلت: كان النبي ﷺ يأخذ ثلاثة أكف: ما اوونیل نبی کریم صلی الله علیه و آله به درې لپې اوبه اخستلې. د کریمه په روایت کنبی ثلاثة اکف تاء سره اود باقی حضراتو روایت ثلاث اکف بغیر د تاء مروی دې. (۳)

اکف جمع ده د کف، کف د لاس (یعنی د گوتو سره د لاس دننه حصه) تلی، ته وائی. (۴) د اهل لغت په نیز کف مؤنث دې وئیلی شی «هذه کف واحدة» (۵)

یواشکال: دلته په دې باندې اشکال کیدې شی چه د عدد او معدود د قاعدې مطابق د دریو نه واخله تر نهو پورې که چرې تمیز مذکر وی نو عدد به مؤنث راوړلې شی او که چرې تمیز مؤنث وی نو عدد به مذکر راوړلې شی. (۶) لهذا د دې قاعدې په رنرا کنبی کله چه تمیز (اکف) مؤنث دې نو عدد (ثلاث) بغیر تاء راوړل پکاروو. خو په روایت کنبی ثلاثة تاء سره دې.

(۱) عمدة القاری: ۳۰۱/۳.

(۲) تقریر بخاری: ۸۱/۲ الكنز المتواری: ۱۹۶/۳ الأبواب والتراجم ص: ۶۰.

(۳) فتح الباری: ۴۸۶/۲ عمدة القاری: ۳۰۱/۳ تحفة الباری: ۲۲۲/۱ إرشاد الساری: ۴۹۴/۱ التوشیح: ۲۴۴/۱.

(۴) لسان العرب: ۱۲/۱۲۴ القاموس الوحید: ۱۴۱۵/۲.

(۵) لسان العرب: ۱۲/۱۲۴ الصحاح للجوهري ص: ۹۱۷.

(۶) شرح الأشمونی: ۳۱۴/۳.

د اشکال جواب: د دې یو جواب خودادې چه ثلاثة تاء سره د کریمه روایت دې د باقی حضراتو په روایت کښې ثلاث بغيره تاء دې لهذا دا اعتراض وارد کيدې نه شی.

د علامه کرمانی جواب: باقی پاتې شوه خبره د کریمه په روایت کښې ثلاثة تاء سره نو علامه کرمانی رحمته الله علیه د دې دوه جوابونه ورکړي دي: ① دلته د کف نه قدر کف یا کوم څه چه په دې کښې خانی کيدې شی يعنی اوبه مراد دې او هغه مذكر دې. ② یا د کف نه مراد عضو يعنی اندام دې هغه هم مذكر دې نو اوس د ثلاثة عدد مؤنث راوړل صحيح کيږي. ③

د علامه عینی رحمته الله علیه رائي: علامه عینی رحمته الله علیه د علامه کرمانی رحمته الله علیه اولننې رائي محل نظر او دویمه صحيح گرځولې ده. علامه عینی رحمته الله علیه فرماني چه بهتر دا ده چه داسې اوونيلې شی چه د کف استعمال مذكر او مؤنث دواړه شان سره کيږي. لهذا په دې اعتبار سره عدد تاء سره او بغيره تاء هم راوړل صحيح دي. (هم دغه وجه ده چه په روایت کښې دواړه شان وارد دي). ④

د ثلاثة اکف مطلب: ثلاثة اکف مطلب دا شو چه حضور پاک به د دريو ځلونه هريوځل په دواړو لاسونو سره لپه وکولو سره اوبه اچولې. ځکه چه لفظ کف جنس دې د يو او دوو دواړو احتمال لري. خو هم د دې باب رومي حديث کښې «أشار يديه» دې په کوم کښې چه د دواړو لاسونو قيد ذکر دې. لهذا ثلاثة اکف مطلق په دغه مقيد باندې منقول کولې شی. ⑤

د اسحاق بن راهويه روایت کښې ذکر شوې «(وسط يديه)» نه هم د دې تائيد کيږي کوم چه حسن بن صالح جعفر بن محمد نه هغه د خپل پلار نه نقل کړې دي. ⑥ د دې تفصيلی بحث هم د دې باب حديث سابق الفاظ ثلاثاً لاندې تير شوې دي.

قوله: ويقيضها على رأسه: د کشميهنی اواصيلی په روایت کښې فيقيضها واو په خانی فاء سره دې او د على رأسه الفاظ د ابوذر په روایت کښې ساقط شوي دي او په يوه نسخه کښې على د حرف جر نه بغير صرف رأسه نصب سره مروی دي. ⑦

قوله: ثم يفيض على سائر جسده: بيا به رسول الله ﷺ په خپل باقی (پوره) بدن باندې اوبه بهيولې. دلته د يفيض مفعول الماء محذوف دي. په دې باندې دا اشکال کيدې شی چه ماقبل ثلاثة اکف باندې د عطف د وجې نه دلته هم ثلاثة اکف مفعول محذوف ولې نه شی منلې کيدې؟

① شرح الكرمانی: ۱۱۹/۳ قال ابن منظور: فاما قول الأعشى: أرى رجلاً منهم أسفاً كأنما يضُم إلى كشحه كفاً مخضباً، فإنه أراد الساعد فذكر وقيل: إنما أراد العضو. (لسان العرب: ۱۲/۱۲۴).

② عمدة القاری: ۳۰۱/۳ فتح الباری: ۲۲۲/۱ إرشاد الساری: ۴۹۴/۱.

③ شرح الكرمانی: ۱۱۹/۳ فتح الباری: ۴۸۶/۲ عمدة القاری: ۳۰۱/۳ إرشاد الساری: ۴۹۴/۱ تحفة الباری: ۲۲۲/۱.

④ فتح الباری: ۴۸۶/۲ عمدة القاری: ۳۰۱/۳ إرشاد الساری: ۴۹۴/۱.

⑤ إرشاد الساری: ۴۹۴/۱ تحفة الباری: ۲۲۲/۱ عمدة القاری: ۳۰۱/۳.

شرح حدیث ددې جواب دا ورکړې دې چه په عام توگه عادتاً درې لپې اوبه د باقی ټول بدن دپاره ناکافی دی په دې وجه د یفیض مفعول الماء محذوف راویستلې شی. (۱)

قوله: فقال لی الحسن: انی رجل کثیر الشعر: په دې باندې حسن رضی الله عنه ماته اوونیل زه د ډیرو وینستو والا سرې یم. د حسن نه مراد حسن بن محمد بن الحنفیه دې. (۲) «انی رجل کثیر الشعر» مطلب دا شو چه زما وینسته ډیر زیات دی زما دپاره درې لپې اوبه ناکافی دی. (۳)

قوله: فقلت: کان النبی ﷺ اکثر منك شعراً: (حضرت جابر رضی الله عنه فرمانی چه) ما په جواب کښې اوونیل د نبی کریم ﷺ وینسته تانه زیات وو. یعنی د حضور پاک وینسته مبارک ستاد وینستونه زیات وو او هغوی ﷺ ته به دومره مقدار کافی کیدلې لهذا چه کوم مقدار د حضور پاک دپاره کافی کیدلو په هغې باندې زیاتوالې غلو او تکلف دې اود لونی خوښولو خبره ده. ممکن ده چه د شیطان د وسوسې اچولوسره داسې شوې وی نو دهغې طرف ته د خیال کولو ضرورت نشته. (۴)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت ښکاره دې چه په ترجمه کښې په سر باندې د دریو لپو اوبو بهیولو ذکر دې او په حدیث کښې «کان النبی صلی الله علیه وسلم بأخذ ثلاثة أكف و یغضها علی رأسه» کښې درې لپې اوبه په سر باندې د بهیولو صراحت دې. په کوم سره چه بغیر د څه اخفاء نه ترجمه ثابتیږي.

د حدیث نه مستنبط شوی امور: ددې حدیث نه دا لاتدیني امور مستنبط کیږي:

① په سر باندې درې لپې اوبو اچولو باندې اکتفاء کول پکار دی سره ددې چه وینسته هر څومره زیات وی. (۵)

② په باقی بدن باندې د اوبو بهیولو نه وړاندې په سر باندې درې لپې اوبه اچول مستحب دی. (۶)

③ په دیني امورو کښې د علماء نه په سوال کولو باندې ترغیب ورکړې شوې دې. (۷)

④ که چرې د مسئلې علم وی نو دهغې جواب ورکول ضروری دی. (۸)

⑤ ددې خبرې طرف ته اشاره ده چه د نبی کریم ﷺ عادت د دریو لپو اوبو استعمالولو وو. (۹)

(۱) شرح الکرمانی: ۱۱۹/۱ تحفه الباری: ۲۲۲/۱ عمده القاری: ۳۰۱/۳.

(۲) إرشاد الساری: ۴۹۴/۱.

(۳) شرح الکرمانی: ۱۱۹/۳ عمده القاری: ۳۰۱/۳.

(۴) فتح الباری: ۴۸۶/۲ عمده القاری: ۳۰۱/۳ إرشاد الساری: ۴۹۴/۱.

(۵) عمده القاری: ۳۰۱/۳ شرح ابن بطلال: ۳۸۴/۱.

(۶) شرح الکرمانی: ۱۱۹/۳ عمده القاری: ۳۰۱/۳ شرح ابن بطلال: ۳۸۴/۱.

(۷) عمده القاری: ۳۰۱/۳.

(۸) عمده القاری: ۳۰۱/۳.

(۹) عمده القاری: ۳۰۱/۳.

۵- باب: الغسل مرّةً واحدةً

هم یوخل لامبل

د ترجمه الباب مقصد: علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ او شیخ الاسلام علامه زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ په نیز دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ترجمه نه مقصود په غسل کنبې د بدن یوخل وینخلو حکم بیانول دی. (۱)
د علامه عثمانی رحمۃ اللہ علیہ رائي: علامه شبیراحمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ داخودل غواری چه باب سابق کنبې د کوم غسل ذکر اوشو هغه درجه کمال او استیعاب دې. که چرې د وخت او اوبو کمې وی نو صرف یوخل اوبه اچول هم کافی کیدې شی اود فرض دآدا کولو دپاره هم دغه کافی دی. (۲)

د علامه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ او حضرت شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ رائي: علامه شاه انور شاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه دې باب کنبې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په غسل کنبې د بدن یوخل وینخلو ذکر کړې دې لکه چه ترجمه د بیان د جواز دپاره ده. «وهو جائز عندنا أيضاً» اودا زمونږ د احنافو په نیز هم جائز دی. (۳) هم دغه خبره شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ هم فرمائیله ده چه «هو جائز ثابت» (۴)

د شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ رائي: حضرت شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه اقرب او ظاهر هم دادی چه مصنف ابن ابی شیبه رحمۃ اللہ علیہ په اکثر روایاتو کنبې تثلیث فی الغسل وارد شوې دې نو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په دې خبره باندې تنبیہ فرمائی چه تثلیث واجب نه دې بلکه څنگه چه په اودس کنبې درجه د فرض مرّة مرّة (یعنی یوخل وینخل) دی دغه شان په غسل کنبې هم فرض یوخل وینخل دی او په دې باندې اقتصار جائز دې. (۵) باقی پاتې شوه خبره د تثلیث والا روایاتو نوهغه په استیعاب باندې محمول دی.

د امام ابوداؤد رحمۃ اللہ علیہ د یوروائت طرف ته اشاره: بعض حضرات فرمائی چه امام ابوداؤد رحمۃ اللہ علیہ د عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ روایت نقل کړې دې چه په شروع کنبې مونږونه پنځوس او د جنابت غسل اووه ځل فرض شوې وو. رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم ته د تخفیف درخواست کولو تردې چه مونږونه پنځه پاتې شو او غسل د جنابت یوخل پاتې شو. (۶)

(۱) عمدة القاری: ۳/۳۰۱ تحفة الباری: ۱/۲۲۲.

(۲) فضل الباری: ۲/۴۳۱.

(۳) انوار الباری: ۹/۱۹۷ فیض الباری: ۱/۴۵۵.

(۴) شرح تراجم أبواب البخاری ص: ۱۸.

(۵) الكنز المتواری: ۳/۱۹۶ تقریر بخاری: ۲/۸۱.

(۶) الحدیث أخرجه ابوداؤد فی سننه قال: حدثنا قتيبة بن سعيد: حدثنا أيوب بن جابر عن عبدالله بن غصم، عن عبدالله بن عمر قال: «كانت الصلاة خمسين والغسل من الجنابة سبع مرار وغسل البول من الثوب سبع مرار، فلم يزل رسول الله صلى الله عليه وسلم يسأل حتى جعلت الصلاة خمسا والغسل من الجنابة مرة وغسل البول من الثوب مرة» (كتاب الطهارة، باب في الغسل من الجنابة، رقم الحديث ۲۴۷).

ممکن ده چه دامام بخاری رحمہ اللہ دې حدیث طرف ته اشاره مقصودوی چه د اووه ځل حکم منسوخ دې. دا د اسلام په شروع کښې حکم وو. اوس یوځل غسل کول هم کافی دی. (۱) چونکه دا حدیث علی شرط البخاری نه وو په دې وجه دامام بخاری رحمہ اللہ په بخاری شریف کښې دا ذکر نه کړو.

المحدث الأول

۲۵۷- حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ سَالِمِ بْنِ أَبِي الْجَعْدِ، عَنْ كُرَيْبٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَتْ مَيْمُونَةُ: «وَضَعْتُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَاءً لِلْغُسْلِ، فَغَسَلَ يَدَيْهِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا، ثُمَّ أَفْرَغَ عَلَى شِمَالِهِ، فَغَسَلَ مَذَاكِيرَهُ، ثُمَّ مَسَحَ يَدَهُ بِالْأَرْضِ، ثُمَّ مَضَمَضَ وَاسْتَنْشَقَ، وَغَسَلَ وَجْهَهُ وَيَدَيْهِ، ثُمَّ أَقَاضَ عَلَى جَسَدِهِ، ثُمَّ تَحَوَّلَ مِنْ مَكَانِهِ فَغَسَلَ قَدَمَيْهِ» [حديث باب: ر: ۲۴۶] (۲)

ترجمه: مونږ ته موسی (بن اسماعیل) بیان اوکړو اوونیل مونږ ته عبدالواحد (بن زیاد) هغه داعمش نه، هغه د سالم بن ابی الجعد نه، هغه د کرب نه هغه د ابن عباس رضی اللہ عنہ نه هغه اوونیل چه ام المؤمنین حضرت ميمونه رضی اللہ عنہا او فرمائیل چه ما د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د غسل دپاره اوبه کيخودلې نو حضور پاک (اول) خپل لاسونه دوه ځل یا درې ځل اووینځل بیا حضور پاک په خپل گس لاس باندې اوبه واچولې اوخپل شرمگاه ئی اووینځلو بیانی خپل (گس) لاس په زمکه رابښکلو بیانی غرغړې اوکړې او پوزه کښې اوبه واچولې اوخپل مخ او دواړه لاسونه ئی اووینځل، بیانی خپل (باقی) ټول بدن باندې اوبه اوبھیولې، بیا حضور پاک خپل ځانی (چرته چه ئی غسل کولو) نه اخوا شو اوخپلې دواړه خپې ئی اووینځلې.

(۱) تقرير بخاری: ۸۱/۲

(۲) الحديث أخرجه البخاری فی صحيحه أيضاً فی كتاب الغسل، باب الوضوء قبل الغسل، رقم الحديث: ۲۴۹. وأخرجه أيضاً فی الكتاب نفسه، فی باب المضضة والاستنشاق فی الجنابة، رقم: ۲۵۹ بنحوه. وفيه أيضاً، باب مسح اليد بالتراب لتكون اتقى، رقم: ۲۶۰، وفيه أيضاً باب تفريق الوضوء والغسل، رقم: ۲۶۵، بنحو مختصراً، وفيه أيضاً، باب من أفرغ يمينه على شماله فی الغسل رقم: ۲۶۶، بنحوه، وفيه أيضاً باب من توضأ فی الجنابة ثم غسل سائر جسده ولم يعد غسل مواضع الوضوء منه مرة أخرى رقم: ۲۷۴ بنحوه، وفيه أيضاً باب نفث اليدين من الغسل عن الجنابة رقم: ۲۷۶، وفيه أيضاً فی باب التستر فی الغسل عند الناس رقم: ۲۸۱، مختصراً نحوه وفيه أيضاً، باب الغسل بالصاع ونحوه رقم: ۲۵۳ وأخرجه مسلم فی صحيحه فی كتاب الحيض باب تستر المغتسل بثوب ونحوه رقم: ۲۶۴ مختصراً، وفيه أيضاً باب صفة غسل الجنابة رقم: ۷۲۲ وأخرجه أبوداؤد فی سننه مطولاً فی كتاب الطهارة باب فی الغسل من الجنابة رقم: ۲۴۵ وأخرجه الترمذی فی جامعه فی كتاب الطهارة باب ماجاء فی الغسل من الجنابة بنحو مختصراً، وقال هذا حديث حسن صحيح رقم: ۱۰۳ وأخرجه النسائي فی سننه فی كتاب الطهارة باب غسل الرجلين فی غير المكان الذي يغتسل فيه رقم: ۲۵۳ وأيضاً فی كتاب الغسل والتيمم باب إزالة الجنب الأذى عنه قبل إفاضة الماء عليه بنحوه، مختصراً رقم: ۴۱۸ وأيضاً فی الكتاب نفسه، باب مسح اليد بالأرض بعد غسل الفرج: ۴۱۹ وفيه أيضاً باب الاستتار عند الغسل، مختصراً رقم: ۴۰۶ وفيه أيضاً باب الغسل مرة واحدة رقم: ۴۲۸ وأخرجه ابن ماجه فی سننه فی كتاب الطهارة وسننها، باب المنديل بعد الوضوء وبعد الغسل مختصراً رقم: ۴۶۷ انظر جامع الأصول رقم: ۵۳۲۱ وتحفة الأشراف رقم: ۱۸۰۶۴.

تراجم رجال

موسیٰ: دا ابوسلمه موسیٰ بن اسماعیل تبو ذکی بصری رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی حالات بدء الوحی، باب کف کان بدء الوحی إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم خلورم حدیث په ذیل کنبی ^(۱) او کتاب العلم باب من أجاب الفتيا بإشارة الهدى الرأس رومبی حدیث په ذیل کنبی بیان کړې شوی دی. ^(۲)

عبدالواحد: دا عبدالواحد بن زیاد عبدی بصری رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی حالات کتاب الایمان باب الجهاد من الایمان رومبی حدیث لاتدی تیر شوی دی. ^(۳)

الاعمش: دا ابو محمد سلیمان بن مهران اسد کوفی رحمۃ اللہ علیہ دی. اعمش ددوی لقب دی. ددوی احوال کتاب الایمان باب ظلم دون ظلم د رومبی حدیث لاتدی تیر شوی دی. ^(۴)

سالم بن ابی الجعد: دا سالم بن ابی الجعد رافع اشجعی دی. ^(۵) ددوی حالات کتاب الموضوع باب التهمة على كل حال وعند الوقاع لاتدی تیر شوی دی.

کریب: دا کریب بن ابی مسلم قرشی رحمۃ اللہ علیہ دی ددوی احوال کتاب الموضوع باب التفتيف فی الموضوع لاتدی تیر شوی دی.

ابن عباس رضي الله عنهما: داد حضور پاک دتره خونی عبداللہ بن عباس بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبدمناف دی. ددوی حالات بدء الوحی باب کف کان بدء الوحی إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم خلورم حدیث په ذیل کنبی ^(۶) او کتاب الایمان باب کفران العید و کفر دون کفر ^(۷) لاتدی تیر شوی دی.

میمونہ رضي الله عنها: داد رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم زوجه مطهره ام المؤمنین حضرت میمونہ بنت الحارث رضی اللہ عنہا ده. ددوی حالات کتاب العلم باب السمر فی العلم دویم حدیث لاتدی تیر شوی دی. ^(۸)

شرح حدیث: وضعت للنسب صلى الله عليه وسلم ماء للفصل ففصل يديه: حضرت ميمونه رضی اللہ عنہا او فرمائیل چه ما د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د غسل دپاره اوبه کیخودی ناول حضور پاک خپل دواړه لاسونه اووینخل.

قوله: یدیه: یدیه تشنیه سره، دکشمیهنی روایت دی خود حموی اومستملی وغیره روایت یده مفرد وارد شوې دی. ^(۹)

قوله: مرتین أو ثلاثاً: (حضور پاک خپل دواړه لاسونه، دوه یا درې ځل اووینخل.

^(۱) کشف الباری: ۴۳۴/۱-۴۳۳.^(۲) کشف الباری: ۴۷۹/۳-۴۷۷.^(۳) کشف الباری: ۳۰۳/۲-۳۰۱.^(۴) کشف الباری: ۲۵۳/۲-۲۵۱.^(۵) تهذيب التهذيب: ۴۳۲/۳.^(۶) کشف الباری: ۴۳۷/۱-۴۳۵.^(۷) کشف الباری: ۲۰۵/۲.^(۸) کشف الباری: ۴۲۲/۲-۴۲۰.^(۹) فتح الباری: ۴۸۶/۲ عمدة القاری: ۳۰۲/۳ تحفة الباری: ۲۲۲/۱ إرشاد الساری: ۴۹۵/۱.

مرتین او ثلاثاً کنبی شک د چا د طرف نه دي: دوه خل یا درې خل نی اووینخل، په دې کنبی شک دي داشک د چا د طرف نه دي. د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ د طرف نه یا د اعمش رضی اللہ عنہ د طرف نه؟ علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ د شک نسبت د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ طرف ته کړې دي هغه فرماني «شک من مہونہ»^(۱)

شیخ الاسلام علامہ زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ او علامہ قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ د شک نسبت حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ او حضرت اعمش رضی اللہ عنہ دواړو طرف ته کړې دي. هغوی فرماني «الشک من الأعمش أو من مہونہ»^(۲) یعنی د اعمش رضی اللہ عنہ طرف ته دي یا د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ طرف ته دواړه احتمالہ کیدي شي. د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ رائي: حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ په دې خبره باندې جزم کړې دي چه دلته شک د اعمش د طرف نه دي لکه څنگه چه عن قریب ابو عوانہ د اعمش نه په روایت کنبی راځي. علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ شاید د ابو عوانہ د اعمش والاروایت هیر کړې دي یا د هغې طرف ته د دوی توجه نه ده تلې په دې وجه هغوی د شک نسبت د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ طرف ته کړې دي.^(۳)

د علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ رائي: علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ خو په دومره خبره کنبی د حافظ صاحب رحمۃ اللہ علیہ تائید کړې دي چه شک د اعمش د طرف نه دي. البته هغه فرماني چه د ابو عوانہ د اعمش نه روایت کوم چه «باب من أفرغ يمينه على شماله في الغسل» کنبی ذکر دي د هغې الفاظ «فغسلها مرة أو مرتين» نه معلومیږي چه شک په یو خل یا دوو خلو وینخلو کنبی دي خو په حدیث کنبی «مرتین أو ثلاثاً» نه معلومیږي چه شک په دوو یا درې خل وینخلو کنبی دي. نو لکه چه حافظ صاحب رحمۃ اللہ علیہ د ابو عوانہ د روایت نه مطلقاً شک د اعمش د طرف نه کیدل ثابت کړي دی خو علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ د اعمش د طرف نه شک خودلو نه علاوه په دواړو روایتونو کنبی موضع شک هم تعیین کړې دي.^(۴)

قوله: ثم أفرغ على شماله: بیا حضور پاک په خپل کس لاس باندې اوبه واچولې. شمال د شین کسره سره د یمن ضد او تقیض (کس) ته وائی. أَفْغَلَ، شَمَلٌ او شَمَائِلٌ ددې جمع راځي.^(۵) دلته د شمال نه مراد کس لاس دي. شمال د شین فتحه سره د جنوب ضد دي.^(۶)

قوله: فغسل مذاکیرہ: بیانی خپل شرمگاهونه اووینخل. مذاکیر جمع د ذکر ده اندام مخصوصه ته وائی. اودا جمع خلاف قیاس ده. لکه چه ددې جمع په ذریعہ سره اهل عرب ذکر په معنی د اندام مخصوص اود هغه ذکر په مینځ کنبی فرق کوي کوم ذکر (سړی) چه اشی په مقابلہ کنبی راځي.^(۷) چنانچه ذکر په معنی لجل جمع د کور، دگران او دکاره وغیره (د حمارة په وزن راځي) دي.^(۸)

(۱) شرح الکرماني: ۱۱۹/۳.

(۲) تحفة الباری: ۱/۲۲۲ ارشاد الساری: ۱/۴۹۵.

(۳) فتح الباری: ۲/۱۵۲.

(۴) عمدة القاری: ۳/۳۰۲.

(۵) لسان العرب: ۷/۱۹۹ الصحاح ص: ۵۶۳ شرح الکرماني: ۱۱۹/۳.

(۶) شرح الکرماني: ۱۱۹/۳ القاموس الوحید: ۱/۸۹۰.

(۷) لسان العرب: ۵/۵۰ فتح الباری: ۲/۴۸۶ عمدة القاری: ۳/۳۰۲.

بعض و نیلی دی چه د مذاکیر واحد مذکار دی. (۲) امام اخفش وائی لکه چه ابن التین دهغوی نه نقل کری دی چه مذاکیر جمع ده د کوم چه هیخ واحد نشته دی لکه چه د ابابیل وغیره شه واحد نشته دی. (۳)

اعتراض: که چرته خوک دا اووانی چه د ابابیل واحد خو اېول راخی لکه چه د عجایل واحد عجول راخی نو؟

جواب: علامه عینی رحمته الله فرمائی ددی جواب دادی چه مذاکیر هم د مذکار جمع ده البته اهل لسان ددی استعمال ترک کری دی. (۴) علامه کرمانی رحمته الله فرمائی چه د مذاکیر مفرد مذکار استعمال په اهل عربو کنبی داسې متروک دی لکه چه شریعت منسوخه متروک دی. (۵)

د مذاکیر جمع راوړلو غرض: مذاکیر جمع د ذکر په معنی د اندام مخصوصه خو یو وی نوییا دا جمع ولې راوړلې شو؟ شراح حدیث ددی دا جواب ورکړې دی لکه چه حافظ صاحب د ابن خروف نه نقل کری دی چه په انسانی بدن کنبی سره ددی چه ذکر هم یو وی مگر دانی مذاکیر جمع ددی دپاره راوړې دی چه په دی سره خصیتین وغیره وینخل هم بیانول وو نولکه چه ذکر او خصیتین وغیره مجموع هر جز د وینخلو په حکم کنبی په منزله د ذکر او گرځولې شو او دی ته ئی د ذکر نوم ورکړلو. (۶)

د علامه کورانی رحمته الله وائی: علامه کورانی رحمته الله فرمائی چه د مذاکیر هیخ مفرد تلاوی لکه چه امام اخفش رحمته الله وائی یا ددی مفرد ذکر په معنی د اندام مخصوصه او منلې شی (لکه څنگه چه اهل لغت وائی، بهر حال کوم تقدیر هم چه واخستی شی خو په انسانی بدن کنبی ذکر صرف هم یو اندام ته وائی. دلته په حدیث کنبی مذاکیر ذکر کولو سره خصیتین وغیره د وینخلو حکم بیانولو د وجې نه جمع راوړلې شوې دی دا د تغلیب په توگه دی. (۷)

قوله: «ثم مسح يده بالأرض»: بیا رسول الله صلی الله علیه و آله خپل لاس په زمکه باندې اومړلو. په یده کنبی ید مفرد دی. (۸) مراد ترې نه گس لاس دی. د دغه مړلو مقصد د نجاست اثرات که چرې په لاس باندې وی نوهغه ختمول اولاس ښه پاکول دی. لکه چه امام بخاری رحمته الله وړاندې «باب مسح اليدين بالتراب لتكون ألقى» په عنوان سره باب قائم کړې دی.

قوله: «ثم أفاض على جسده»: بیا حضور پاک صلی الله علیه و آله په خپل (باقی) بدن باندې اوبه اوبه یولې.

(۱) لسان العرب: ۵/۴۹ التوضیح: ۵۶۲/۴

(۲) فتح الباری: ۲/۴۸۶

(۳) لسان العرب: ۵/۵۰ التوضیح: ۵۶۲/۴ شرح الکرماني: ۳/۱۱۹

(۴) عمدة القاری: ۳/۳۰۲

(۵) شرح الکرماني: ۳/۱۲۰

(۶) فتح الباری: ۲/۴۸۶ شرح الکرماني: ۳/۱۲۰ عمدة القاری: ۳/۳۰۲

(۷) الکونین الجاری: ۱/۴۱۴-۴۱۳

(۸) إرشاد الساری: ۱/۴۹۵

د حديث ترجمه الباب سره مناسبه: د حديث ترجمه الباب سره د مناسبته په سلسله کښې شرح حديث مختلف توجيهات بيان کړي دي:

د علامه ابن بطلال رحمته الله عليه توجيه: ابن بطلال رحمته الله عليه د حديث ذکر شوي پورتنی الفاظ «ثم أفاض على جسده» موضوع ترجمه گرځولې ده چه په دې کښې حضرت ميمونه رضي الله عنه په مطلق توگه باندې د اوبو بهيولو ذکر کړې دي دا نې څه عدد سره مقيد کړې نه دي نو د کم نه په کم عدد يعنی يو باندې محمول کولې شي چنانچه هغوی فرماني «موضع الترجمة من الحديث في قوله: «ثم أفاض على جسده» ولم يذكر مرة ولا مرتين، فوصل على أقل ما هي غلاً وهو مرة واحدة»^(۱) يعنی د ترجمه ثبوت د حديث الفاظ «ثم أفاض على جسده» سره کيږي ځکه چه راوی د يو يا دوو ځل ذکر نه دي کړې، يعنی «ثم أفاض» نې يو عدد سره مقيد کړې نه دي نو دا کم نه کم چه کوم مقدار ته د غسل نوم ورکولې شي په هغې باندې محمول کړې شي او هغه يو ځل دي. علامه کرمانی رحمته الله عليه^(۲) علامه قسطلانی رحمته الله عليه^(۳) او ابن ملقن رحمته الله عليه د ابن بطلال رحمته الله عليه پورتنې ذکر شوي قول مناسبه ترجمه نقل کړې ده. ^(۴) حافظ ابن حجر رحمته الله عليه د ابن بطلال رحمته الله عليه دغه پورته ذکر شوي قول نقل کولو نه پس ليکلی دی چه اقل عدد هم يو ځل دي هم په دې به محمول کولې شي ځکه چه اصل هم دغه دي چه په دې دي زياتوالي نه وي سره ددې چه تکرار مراد اخستل د اصل خلاف دي. ^(۵)

د علامه ابو الحسن سندي رحمته الله عليه راځي: علامه ابو الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي السندي رحمته الله عليه فرماني چه د حديث ترجمه الباب سره مناسبه په دې توگه دي چه د حديث سياق په دې خبره باندې دلالت کوي چه د حضرت ميمونه رضي الله عنه مقصود د حضورياک د غسل کيفيت په مکمل توگه بيانول دي. چنانچه «ثم أفاض» کښې متعدد واري حضورياک اوبه بهيولې وې نو حضرت ميمونه رضي الله عنه د بيان مقصود د تکميل په خاطر به دا ضرور ذکر فرمائيل لکه چه د لاس د وينځلو د شمير ذکر نې فرمائيلې دي. نو په يوداسې مقام باندې د اوبو بهيولو د شمير ذکر نه کول د لاس د وينځلو د شمير ذکر دي، ددې خبرې دليل دي چه د اوبو بهيولو تعداد هم يو ځل دي. ^(۶)

د ابن بطلال وغيره بيان کړې شوي تطبيق باندې نقد: ددې نه پس علامه سندي رحمته الله عليه د علامه ابن بطلال رحمته الله عليه وغيره بيان کړې شوي تطبيق باندې نقد کړې دي چه د امام بخاري رحمته الله عليه ترجمه خوداده چه د فرض د ادا کولو د پاره يو ځل اوبه بهيول کافی دي. خو حضرت ميمونه رضي الله عنه د يو واقعه حکايت کوي د کوم نه چه دا نه معلومېږي چه ددې څه کيفيت وو. آيا حضورياک هم يو ځل اوبه بهيولې وې يا ددې نه زيات؟ دا نه معلومېږي لهذا دي وينا کولو سره چه افاضه ماء يو عدد سره مقيد نه دي او اقل عدد هم يو دي او اصل دادې چه په دې باندې زياتوالي اونه شي. د دغه عدم ذکر عدد نه په عدم واقعه باندې استدلال نه شي کيدلې. ^(۷)

^(۱) شرح ابن بطلال: ۳۸۵/۱.

^(۲) شرح الكرمانی: ۱۲۰/۳.

^(۳) إرشاد الساري: ۴۹۵/۱.

^(۴) التوضيح: ۵۶۲/۴.

^(۵) فتح الباری: ۴۸۶/۲.

^(۶) صحيح البخاری: بحاشية السندي: ۵۷/۱.

^(۷) صحيح البخاری بحاشية السندي: ۵۷/۱.

دَعَلَامَه انور شاه کشمیری رحمته رائی: حضرت علامه انور شاه کشمیری رحمته «ثم أفاض على جسده» الفاظ موضع ترجمه گر خولی ده. البته هغوی فرمائی چه ماته دَمراجعت طرق نه پس په دې خبره کښې تردد اوشو چه آیا واقعی نبی کریم صلی الله علیه و آله په یوخل باندې اکتفا هم کړې وه که نه؟ زما خیال دې چه حضور پاک به په دې واقعه کښې هم د عادت مطابق هم درې خل بدن مبارک وینخلې وی. که چرې په دې واقعه کښې هم تثلیث مراد وی نو بیا به ترجمه صرف د مسئله د بیان دپاره وی. (۱)

دَعَلَامَه کورانی رحمته علامه عثمانی رحمته او شیخ الحدیث رحمته رائی: علامه کورانی رحمته (۲) علامه شبیر احمد عثمانی رحمته (۳) او شیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا کاندهلوی رحمته (۴) د رائی حاصل دا دې چه موضع ترجمه «ثم أفاض على جسده» ده، حضرت میمون رضی الله عنه د لاسونو په وینخلو کښې دوه او درې عدد ذکر کړې دې لیکن دې نه علاوه په ټول بدن باندې د اوبو بهیولو د تعداد ذکر نه دې کړې. که چرې دلته د عدد ذکر وې نو خامخا به نې نقل کړې وې لکه چه د لاسونو په وینخلو کښې نې د عدد تذکره کړې ده. نولکه په دې مقام باندې د تعداد نه بیانول او سکوت اختیارول ددې خبرې دلیل دې چه تکرار نې واقعاً نه دې کړې. د تکرار په موقع سکوت اختیارول دلیل او حجت جوړیدې شی. د علامه عینی رحمته وغیره رائی: علامه عینی رحمته (۵) علامه قسطلانی رحمته (۶) او علامه زکریا انصاری رحمته (۷) فرمائی چه د حدیث الفاظ «ثم أفاض» قلیل (یوخل) او کثیر دواړو ته شامل دی. لهذا د قلیل په لحاظ سره د ترجمه مطابقت ښکاره دې او په دې سره ترجمه ثابتیږي.

فائده: علامه کرمانی علامه قسطلانی او علامه زکریا انصاری رحمهم الله د امام نووی رحمته نه نقل کړی دي چه د جنابت غسل کونکی له پکاردی چه هغه د استنجا نه پس دوباره محل د استنجا د جنابت د غسل په نسبت باندې اووینځی که چرې هغه داسې اونه کړی نوممکن ده چه د غسل دوران کښې د هغې وینخل وریادنه شی نو د بعض بدن نه وینخلو د وجې نه به د هغه غسل نه کیږي. او که د غسل نه پس یاد شی نو شرمگاه له په لاس اوړلوسره به د هغه اودس مات شی یا بیا د مس فرج نه د بچ کیدو دپاره به په لاس باندې کپړه وغیره تاوولو تکلف کول وی. (۸)

تنبیه: لیکن دلته دا یاد ساتنی چه دا ټول تفصیل د امام شافعی رحمته په نیز دې. د احنافو په نیز خو په غسل جنابت کښې صرف یوخل په شروع کښې نیت کافی دې هراندام وینخلو په وخت د دوباره نیت کولو څه ضرورت او حاجت نشته دې. (۹) اودغه شان د استنجا نه پس د شرمگاه د وینخلو حاجت هم

(۱) فیض الباری: ۱/۴۵۵.

(۲) الکواثر الجاری: ۱/۴۱۴.

(۳) فضل الباری: ۲/۴۳۲.

(۴) الكنز المتواری: ۳/۱۹۶.

(۵) عمدة القاری: ۳/۳۰۲.

(۶) إرشاد الساری: ۱/۴۹۵.

(۷) تحفة الباری: ۱/۲۲۲.

(۸) شرح الکرمانی: ۳/۱۲۰ | إرشاد الساری: ۱/۴۹۵ | تحفة الباری: ۱/۲۲۳.

(۹) الکواثر الجاری: ۱/۴۱۴.

نشته دي يا كه چرته شرمگاه وينخل ئي هيركړې وي نو دوران غسل يا دغسل نه پس چه كله ياد شي نو وينخلې شي. په مس فرج سره د احنافو په نيز اودس نه ماتيرې كها مرفي ابواب الوضوء.

د حديث نه مستنبط شوي امور: د حديث باب نه شراح حديث دا لاتدينی امور مستنبط كړي دي:

- ① د جنابت دغسل نه وړاندې د لاسونو درې ځل وينخل مستحب دي. (۱)
- ② د جنابت دغسل نه وړاندې په گس لاس باندې استنجاء كول او گس لاس په زمكه باندې مړل. (۲)
- ③ مضمضمه او استنشقا يعنې غرغړې او پوزه كښې اوبه اچول. (۳)
- ④ د جنابت دغسل نه وړاندې اودس كول البته په حديث باب كښې د سرد مسح ذكر نشته دي. (۴)
- ⑤ «ثم أفاض على جسده» نه معلوميرې چه دلك په غسل كښې سنت دي واجب نه دي. (۵)

۶- باب: مَنْ بَدَأَ بِالْحِلَابِ أَوِ الطَّيِّبِ عِنْدَ الْغُسْلِ

حلاب (د پيئو لوبښي) يا خوشبو سره غسل شروع كول

د ترجمه الباب مقصد: د امام بخاري رحمته الله دا ترجمه الباب په معركة الآرا او مهمات تراجم كښې شميركولې شي. قديم او حديث ائمه شراح حديث په نيز ددې ترجمه مطابقت حديث الباب سره مشكل گنرلې شوي دي. شراح حديث او مشايخ ددې مشكل حل كولو كوشش كړې دي. دهغوی رائي په دې باره كښې مختلف دي. د دې ترجمه مقصد بيانولو كښې د ائمه شراح حديث درې فريق جوړشوی دي. يوفريق خود امام بخاري رحمته الله تغليط كوي، دويم فريق د امام بخاري رحمته الله د ترجمه د وجې نه روايت د غير مشهور معنې طرف ته راگرځوي او دريم فريق روايت په خپل ځاني كيخودو سره د ترجمه داسې مناسب تاويل كول غواړي چه په هغې سره په روايت او ترجمه كښې مطابقت اوشي. (۱)

د فريق اول رائي: اول فريق چاچه د امام بخاري رحمته الله تغليط كړې دي او دهغوی طرف ته ئي د وهم نسبت كړې دي د دغه جماعت او فريق پيش امام اسماعيلي رحمته الله دي.

د امام اسماعيلي رحمته الله رائي: چنانچه امام اسماعيلي رحمته الله په خپل مستخرج كښې فرمائي «رحم الله أبا عبد الله - يعني البخاري - من ذا الذي يسلم من الغلط، سبق إلى قلبه أن الحلاب طيب، وأي معنى للطيب عند الاغتسال قبل الغسل، وإنما الحلاب إساءة وهو ما يحلب فيه، يسمى حلاباً ومحلباً، قال: وفي تأمل طرق هذا الحديث بيان ذلك» (۲)

ترجمه: الله تعالى دي په ابو عبدالله يعنې امام بخاري رحمته الله باندې رحم او كړي، څوك دغلطني نه محفوظ پاتې كيدې شي، دهغه په زړه كښې دا خيال وركوز شو چه حلاب خوشبو ده، حالانكه دغسل په وخت د غسل نه وړاندې د خوشبوني څه معنی ده؟ كوم سړي چه د روايت په طرق باندې غور

(۱) شرح الكرمانی: ۱۲۰/۳ تحفة الباری: ۲۲۳/۱.

(۲) شرح الكرمانی: ۱۲۰/۳ تحفة الباری: ۲۲۳/۱.

(۳) شرح الكرمانی: ۱۲۰/۳ تحفة الباری: ۲۲۳/۱.

(۴) التوضيح لابن الملتن: ۵۶۳/۴.

(۵) التوضيح لابن الملتن: ۵۶۳/۴.

(۶) فتح الباری: ۴۸۷/۲ لامع الدراری: ۲۱۰/۲-۲۰۹.

(۷) فتح الباری: ۴۸۷/۲ عمدة القاری: ۳۰۳/۳ لامع الدراری مع تعليقات الشيخ زكريا: ۲۱۰/۲.

اوفرکوی هغه ته به معلومه شی چه حلاب هغه لوبښي (ظرف) دې په کوم کښې چه پښی لشلې شی هغې ته حلاب اومحلب هم وئیلی شی.

د روایت د مختلف طرق وضاحت: امام اسماعیلی رحمته الله علیه د طرق حدیث طرف ته چه کومه اشاره فرمانی دهغې وضاحت داسې دې چه دا روایت پخپله امام اسماعیلی رحمته الله علیه په طریق د مکې بن ابراهیم حنظله نه نحو الحلاب په خانی د «کان یغتسل بقدر» الفاظ سره نقل کړې دې اوهم په دې روایت کښې «کان یغسل بیده ثم یغسل وجهه ثم یقول بیده ثلاث غرف» اضافه هم نقل کړې ده.^(۱)

امام جوزقی په طریق حمدان السلمي ابو عاصم سره «اغسل فانی بحلاب فغسل شق رأسه الأيمن» الفاظ نقل کړی دی.^(۲) په دې دواړو روایتونو کښې «اغسل» او «یغتسل» په دې خبره باندې دلالت کوی چه دحلاب نه مراد د اوبو لوبښې دې نه چه خوشبونی یا د خوشبونی لوبښې.^(۳)

امام اسماعیلی رحمته الله علیه په طریق د بندار ابو عاصم رحمته الله علیه دا الفاظ نقل کړی دی: «کان إذا أن یغتسل من الجنابة، دعا بشی، دون الحلاب، فأخذ بكفه، فبدأ بالشق الأيمن، ثم الأيسر، ثم أخذ بكفه ماء، فأفرغ على رأسه».^(۴)

که چرې په دې روایت کښې د ماء الفاظ نه وې نو دا تطیب قبل الغسل باندې محمولې کولې کیدې شو لیکن د ماء الفاظ د حلاب اوبو په لوبښې باندې دلالت کوی.^(۵) د ابن خزیمه رحمته الله علیه او ابن حبان رحمته الله علیه په روایت کښې دی «کان یغتسل من حلاب»^(۶) خو ابو عوانه رحمته الله علیه په خپل مسند کښې په طریق د یزید بن سنان ابو عاصم نه نقل کړی دی: «کان یغتسل من حلاب، فأخذ غرفة بكفه، فصب عليها على شقه الأيمن، ثم الأيسر كذلك»^(۷) په دې روایتونو کښې «یغتسل» او «غرفة» هم په دې خبره باندې دلالت کوی چه حلاب د اوبو یو لوبښې دې.^(۸) د ابن حبان رحمته الله علیه او بیهقی رحمته الله علیه په روایت کښې «ثم یصب على شق رأسه الأيمن» الفاظ راغلی دی.^(۹) د خوشبو دپاره په عربی کښې د «صب» تعریف نه استعمالیږي د صب لفظ د اوبو په بهیولو باندې وئیلې شی. ددې نه معلومه شوه چه د حلاب نه مراد د اوبو لوبښې دې نه چه د

^(۱) فتح الباری: ۴۸۸/۲ عمدة القاری: ۳/۳۰۳ الامع الدراری مع تعلیقات الشیخ زکریا: ۲/۲۱۰.

^(۲) فتح الباری: ۴۸۸/۲.

^(۳) فتح الباری: ۴۸۸/۲.

^(۴) فتح الباری: ۴۸۸/۲ عمدة القاری: ۳/۳۰۳ الكنز المتوارى: ۳/۱۹۷.

^(۵) فتح الباری: ۴۸۸/۲.

^(۶) أخرجه ابن خزيمة في صحيحه كتاب الوضوء باب استحباب بدء المغتسل بإفاضة الماء على اليمين من قبل الميسر: ۱۲۲/۱ رقم الحديث: ۲۴۵ وأخرجه ابن حبان في صحيحه ولفظه: يغتسل في حلاب، وهو صريح فيما نحن بصدده. كتاب الطهارة باب الغسل، ذكر وصف الغرفات الثلاث التي وصفناه للمغتسل من الجنابة: ۳/۷۶۹ رقم: ۱۱۹۷.

^(۷) أخرجه أبو عوانة في مسنده، كتاب الطهارة باب صفة الأواني التي كان يغتسل منها رسول الله صلى الله عليه وسلم من الجنابة..... ۱/۲۳۸ رقم الحديث: ۸۵۳.

^(۸) فتح الباری: ۴۸۹/۲ عمدة القاری: ۳/۳۰۳ الكنز المتوارى: ۳/۱۹۷.

^(۹) أخرجه ابن حبان في صحيحه كتاب الطهارة باب الغسل ذكر وصف الغرفات الثلاث التي وصفناه للمغتسل من الجنابة: ۳/۹۶ رقم الحديث: ۱۱۹۷ والبيهقي في السنن الكبرى، كتاب الطهارة باب استحباب البداية فيه بالشق الأيمن: ۱/۲۸۴ رقم: ۸۷۲.

خوشبوئی. (۱) په دې ټولو طرق روایت باندې یو نظر او غور او فکر کولو سره دا معلومېږي چې حلاب د ابویو لوبنی دې. امام بیهقی رحمته الله علیه په السنن الکبریٰ کښې د امام بخاری رحمته الله علیه والاروایت د محمد بن عبدالله رحمته الله علیه نه د روایت کولونه پس په واسطه د ابوعمر الادیب امام ابوبکر اسماعیلی نقل کړی دی: «الحلاب: الإناء وهو ما محلب فيه، یعنی حلاباً» (۲)، یعنی حلاب هغه لوبنی دې په کوم کښې چې پښی لوشلې شی هغې ته حلاب وائی.

د امام خطابی رحمته الله علیه وائی: امام خطابی رحمته الله علیه هم د امام بخاری رحمته الله علیه طرف ته د و هم نسبت کړې دې هغه فرمائی: «الحلاب: إناء يسم قدر حلبة ناقة وهو المحلب، بکسر الميم» (۳)، یعنی حلاب هغه لوبنی دې په کوم کښې چې د اوبنې یوخل پښو لوشلو مقدار راځانی شی د میم کسره سره دې ته محلب وائی.

نور فرمائی: «وقد تأوله البخاري على استعمال الطيب في الطهور، وأحسبه توهماً أنه أراد به المحلب الذي يستعمل في غسل الأيدي، وليس الحلاب من الطيب في شيء، وإنما هو ما فُسرت لك» (۴)، یعنی امام بخاری رحمته الله علیه حلاب د طهارت حاصلولو په وخت د طیب (خوشبو) استعمال باندې محمول کړی دی. زما خیال دې چې هغه ته و هم شوې دې چې د دې نه هغه محلب مراد دې کوم چې د لاسونو د وینځلو دپاره استعمالولې شی حالانکه د حلاب خوشبوئی سره هېڅ تعلق نشته حلاب خو لوبنی دې لکه څنگه چې مونږ دهغې وضاحت کړې دې.

د حلاب په لوبنی (ظرف) کیدو باندې د ابوفایده شعر نه استشهداد: اهل عرب حلاب لوبنی (ظرف) د پاره استعمالوی. چنانچه امام خطابی رحمته الله علیه د حلاب په ظرف کیدو باندې د مشهور شاعر ابوفایدا اسماعیل بن یسار نسائی د دې شعر نه استشهداد پیش کړې دې:

صاح! هل رأيت أوسمعت براء
رد في الضرع ما قري في الحلاب (۵)

ترجمه: ای آواز کونکيه! تاچرته داسې گډبه لیدلې دې يادې دهغه باره کښې اوږیدلی دی چې هغه حلاب یعنی لوبنی کښې جمع شوی پښی د اوبنې غولانځي یعنی تینو کښې واپس کړې وی. د ابن جوزی رحمته الله علیه وائی: ابن جوزی رحمته الله علیه هم د امام بخاری رحمته الله علیه تغلیط کړې دې هغه فرمائی: «وقد غلط جماعة في تفسيره، منهم البخاري، فإنه ظن الحلاب شيئاً من الطيب..... وكأنه توهماً أن الحلاب هو المحلب الذي يستعمل في غسل الأيدي» (۶)، یعنی د حلاب معنی بیانولو کښې د ائمه د یو جماعت نه غلطی شوې ده. دهغوی نه امام بخاری رحمته الله علیه هم دې. هغوی گنرلې چې حلاب یوه خوشبوئی ده..... لکه چې هغوی ته دا و هم شوې دې چې د حلاب نه هغه محلب (خوشبوئی) مراد ده چې د لاسونو د وینځلو دپاره استعمالولې شی. (ابن جوزی رحمته الله علیه هم حلاب د ظرف یعنی د پښو لوشونکي لوبنی گڼځولي دې). (۷)

(۱) فتح الباری: ۴۸۹/۲ عمدة القاری: ۳۰۳/۳.

(۲) السنن الکبریٰ: ۲۸۴/۱.

(۳) غریب الحدیث: ۱۶۲/۱ اعلام الحدیث: ۳۰۲/۱.

(۴) شرح الکرمانی: ۱۲۱/۳ فتح الباری: ۴۸۷/۲ الكنز المتواری: ۱۹۷/۳.

(۵) اعلام الحدیث: ۳۰۲/۱ فتح الباری: ۴۸۷/۲.

(۶) کشف المشکل من حدیث الصحیحین لابن الجوزی: ۲۶۰/۴ الكنز المتواری: ۱۹۷/۳ عمدة القاری: ۳۰۳/۳.

(۷) کشف المشکل من حدیث الصحیحین لابن الجوزی: ۲۶۰/۴ التوضیح لابن الملقن: ۵۶۶/۴: ۱۹۷/۳ غریب

الحدیث: ۲۳۳/۱.

د ابن قرقل رحمته الله رائي: ابن قرقل رحمته الله المطالع على الصحيح كنبی د امام خطابی رحمته الله اتباع کولو سره حلاب په معنی د الطيب غير معروف گرځولې دي. هغه فرماني: «الحلاب انا وهو المحلب» و ترجمه البخاري عليه باب.... الطيب عند الغسل، بدل على انه ضرب من الطيب، وهذا لا يعرف»^(۱)، يعنى حلاب لوبني دي او هغه محلب ته وائي. امام بخاري رحمته الله په دي باندې باب الطيب عند الغسل په عنوان سره باب قائم کړې دي چه په دي خبره باندې دلالت کوي چه حلاب د خوشبوني يوقسم دي حالتيکه دا غير معروف دي. د ابن بطلال رحمته الله رائي: علامه ابوالحسن ابن بطلال رحمته الله د حلاب باره کنبی د علامه خطابی رحمته الله قول نقل کولونه پس فرماني چه زما گمان دي چه امام بخاري رحمته الله په دي ترجمه الباب کنبی حلاب د خوشبوني يوقسم شمير کړې دي. که چرې داسې شوې وي نو امام بخاري رحمته الله ته وهم شوې دي حالتيکه حلاب خوهغه لوبني دي په کوم کنبی چه به د نبی کریم صلی الله علیه و آله و سلم خوشبوني کيخودلې شوه کوم چه به حضور پاک د غسل په وخت استعمالوله.^(۲)

د امام حميدی رحمته الله رائي: صاحب الجمع بين الصحيحين امام حميدی رحمته الله فرماني چه امام مسلم رحمته الله حديث باب حديث فرق او حديث قدر الصاع سره يو خانی جمع کړې دي لکه چه هغه ددي نه لوبني مراد اخستي دي. او امام بخاري رحمته الله ددي حديث دپاره «باب من بدأ بالحلاب أو الطيب» ترجمه قائم کړې ده او صرف هم دغه حديث نې ذکر کړې دي. په دي وجه کيدي شي چه د چا دا گمان وي چه امام بخاري رحمته الله ددي نه خوشبوني مراد اخستي ده.^(۳) حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه امام حميدی رحمته الله دا يو احتمال او گرځولو چه امام بخاري رحمته الله د حلاب نه خوشبوني مراد اخستي وي يعنى ددي خبرې هم احتمال دي چه د حلاب نه امام بخاري رحمته الله مراد خوشبوني نه علاوه څه بل څه څيز وي ليکن هغوی ددي صراحت نه دي کړې چه هغه څه څيز دي.^(۴) امام قرطبي رحمته الله هم د حلاب نه خوشبوني مراد اخستل وهم گرځولي دي.^(۵)

د امام نووي رحمته الله رائي: علامه نووي رحمته الله په شرح مسلم کنبی ليکلی دي چه حلاب د حاء کسره او تخفيف د لام سره د پينولشلو لوبنی ته وائي. هم دي ته محلب په کسره د ميم، وييلي شي. هم دغه مشهور صحيح او معروف دي په روايت کنبی.^(۶)

د علامه ابوالحسن سندی رحمته الله قول: علامه ابوالحسن سند رحمته الله فرماني چه د امام بخاري رحمته الله د ظاهري صنيع نه دا معلوميږي چه هغه د حلاب نه د خوشبوني يوقسم مراد اخستي دي. نور فرماني چه صحيح خبره داده چه حلاب د غسل د اوبو يولوبني دي. شراح حديث د امام بخاري رحمته الله کلام په دي خبره باندې د منطبق کولو ډير کوشش او کړو ليکن څه چه هغوی اوليکل هغه ټول تکلف دي. ځکه چه د امام بخاري رحمته الله کلام پخپله ددي نه انکاري دي.^(۷)

^(۱) التوضيح لابن الملقن: ۵۶۶/۴.

^(۲) شرح ابن بطلال: ۳۸۵/۱ شرح الکرماني: ۱۲۱/۳.

^(۳) تفسير غريب ما في الصحيحين للحميدي: ۲/۴۸۷ فتح الباري: ۲/۴۸۷ الكنز المتواری: ۱۹۸/۳.

^(۴) فتح الباري: ۴۸۷/۲.

^(۵) فتح الباري: ۴۸۸/۲ الكنز المتواری: ۱۹۸/۳.

^(۶) المنهاج للنووي: ۲۲۳/۳.

^(۷) حاشية السندی على صحيح البخاري: ۵۷/۱.

د فریق ثانی موقف: د دویم جماعت پیش رو علامه ازهری رحمته الله دې هغه وائی چه خلقو ته د روایت د لفظ په پوهیدلو کښې وهم شوې دې. هغه دا د حاء په کسره او تخفیف د لام سره (حلاب) د پینو لشلو لوبښې گنرلې دي. حالانکه دا لفظ د جیم ضمه او تشدید د لام سره جلاب وو چه په اصل کښې د فارسی ژبې لفظ دې د گلاب اوبه (عرق گلاب عطر گلاب) ته ونیلی شی روستو په عربی ژبه کښې استعمالیدلو. (۱)

د علامه ازهری رحمته الله نه هم دا خبره امام خطابی رحمته الله او ابو عبید هروی رحمته الله هم نقل کړې ده لیکن هغوی په دې باندې د ازهری رحمته الله تائید نه دي کړې. (۲)

د قاضی عیاض رحمته الله قول: قاضی عیاض رحمته الله فرمائی چه بعض حضراتو د صحیحین نه علاوه د الجلاب لفظ نقل کړې دې د کوم نه چه د ازهری رحمته الله د ذکر کړې شوی قول طرف ته اشاره کړې. (۳)

د علامه ازهری رحمته الله په قول باندې د محقق علماء د: محققین علماؤ کښې ابو عبید هروی، امام قرطبی او علامه نووی رحمهم الله د علامه ازهری رحمته الله د قول تردید کړې دې او دانی تصحیف گرځولې دي. محققین علماؤ د علامه ازهری رحمته الله د قول روایت اومعنی دواړو لحاظوسره تردید کړې دي چنانچه د شراح یو جماعت فرمائی چه په مشهور اومعروف روایت کښې هم لفظ حلاب حاء مهمله او تخفیف د لام سره راغلې دي. (۴)

د علامه ابن اثیر رحمته الله په علامه ازهری رحمته الله باندې نقد: علامه ابن اثیر رحمته الله په لحاظ د معنی ازهری رحمته الله باندې نقد کړې دې هغه فرمائی چه ممکن ده امام بخاری رحمته الله جلاب مراد اخستل وی او هم ددې په مناسبت سره ئی ترجمه قائم کړې وی لیکن بخاری شریف کښې جلاب د جیم په خانی حلاب حاء مهمله سره نقل دې اودا خبره زیاته مناسب ده ځکه چه د غسل کونکي د پاره د خوشبو استعمال د غسل کولونه پس زیات مناسب دی په نسبت د اول نه. ځکه چه غسل کونکي خوشبوئی لگولوسره غسل کوی نو په اوبوسره به هغه خوشبوئی اووینځلې شی او ختمه به شی. (۵)

د علامه قرطبی رحمته الله تحقیق: علامه قرطبی رحمته الله فرمائی چه حلاب په کسره د حاء مهمله سره صحیح دي اودا جلاب په ضمه د جیم او تشدید د لام گنرل وهم دي. (۶) هغوی نور فرمائی چه جلاب د جیم ضمه او تشدید د لام سره په فارسی ژبه کښې د مشروب نوم دې نه چه ماء الورد (عرق گلاب). د گلاب اوبو ته فارسی کښې د جیم ضمه او لام تخفیف سره جلاب وائی جلاب په اصل کښې گلاب وو گل گلاب ته او آب اوبو ته وائی اوفارسی کښې قاعده ده چه مضاف الیه په مضاف باندې اوصفت په موصوف باندې مقدم ساتلې شی. چنانچه هم دغه لفظ کله عربی ژبې ته راغلو نوکاف په جیم سره بدل کړې شو جلاب ورته اوونیلې شو. (۷)

(۱) التوضیح لابن الملقن: ۵۶۶/۴ فتح الباری: ۴۸۷/۲ عمدة القاری: ۳۰۳/۳ المنهاج: ۲۲۳/۳ شرح الکرمانی: ۱۲۱/۳ النهایة لابن الاثیر: ۴۱۲/۱.

(۲) التوضیح لابن الملقن: ۵۶۶/۴ کشف المشکل لابن الجوزی: ۲۶۰/۴.

(۳) مشارق الأنوار علی صحاح الآثار: ۱۹۴/۱ فتح الباری: ۴۸۷/۲ الكنز المتواری: ۱۹۸/۳.

(۴) فتح الباری: ۴۸۷/۲ المنهاج: ۲۲۳/۳ عمدة القاری: ۳۰۳/۳.

(۵) النهایة لابن الاثیر: ۴۱۲/۱ فتح الباری: ۴۸۷/۲.

(۶) فتح الباری: ۴۸۸/۲ الكنز المتواری: ۱۹۸/۳.

(۷) عمدة القاری: ۳۰۳/۳ شرح ابی داؤد للعینی: ۵۳۹/۱.

د ریم فریق موقف: د دې فریق پیش رو محب طبری دې هغه فرمائی چې امام بخاری رحمته الله علیه په ترجمه الباب کښې معروف خوشبوئی مراد نه ده اخستې بلکه تطیب یعنی که په بدن باندې خیرې وغیره وی نو هغه ختمول نی مراد اخستې دی. او د حلاب نه نی د غسل لوښې مراد اخستې دې چې د غسل دپاره د اول نه په هغې کښې اوبه کیخودې شی. علامه طبری رحمته الله علیه نور لیکي چې د ترجمه الباب الفاظ او لطیب کښې او نه وای مراد دې بعض روایاتو نه هم دغه ثابت دی لکه چې امام حمیدی رحمته الله علیه ذکر کړی دی. د امام طبری رحمته الله علیه د قول حاصل دادې چې امام بخاری رحمته الله علیه په دې ترجمه سره داخودل غواړی چې اول په لوښی کښې د غسل دپاره اوبه کیخودې شی بیا د غسل نه وړاندې بدن د نجاست وغیره نه پاکولوسره تطیب حاصل کړې شی. په حدیث باب کښې په سرباندې د اوبو بهیولو نه د شروع ذکر دې ځکه چې د سروښته زیات خیرن وی په نسبت د باقی بدن. (۱)

د بعض حضراتو رائي: بعض حضرات وائي چې امام بخاری رحمته الله علیه په دې ترجمه سره د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه او حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها د یو روایت طرف ته اشاره کوی چې حضور پاک په غسل جنابت کښې خطمی سره په سروښتو اکتفا کوله او په سرباندې به نی اوبه نه بهیولې. (۲)

نولکه چې امام بخاری رحمته الله علیه دا فرمائی چې حدیث باب په دې خبره باندې دلالت کوی چې حضور پاک به په غسل جنابت کښې اوبه استعمالولې او د حدیث باب نه دا نه ثابتیږي چې حضور پاک د غسل جنابت نه وړاندې د بدن د صفا کولو دپاره د سدر وغیره په شان څه څیز نه استعمالولو. د اکثر روایاتو نه هم د دې تائید کیږي. ترجمه الباب کښې او الطیب کښې لفظ او په دې خبره باندې دلالت کوی چې طیب د حلاب یو قسم دی لهذا دا په په غیر حلاب باندې محمول کولې شی. معترضینو ته ځکه اشکال شوي چې هغوی طیب د حلاب د جنس نه گنرلې دې خود حلاب نه دلته لوښې نه بلکه اوبه مراد دی نولکه چې داسې ده حال و نیلو سره نی مجازاً اسم المحل مراد اخستې دې. (۳)

شیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا کاندهلوی رحمته الله علیه فرمائی چې د بعض حضراتو د دې توجیه مطلب دا شو چې امام بخاری رحمته الله علیه په دې سره د خطمی والا روایاتو باندې رد کولوسره په اوبوسره شروع کول ثابت کړی دی نو لکه چې امام بخاری رحمته الله علیه په ترجمه کښې دوه څیزونه حلاب (اوبه) او په طیب سره د شروع کولو ذکر کړې وو او د روایت نه د یو یو یو اوبوسره د شروع کولو ذکر ثابت کړې دې. هم دغه اصول په تراجم کښې یو کم څلوښتم اصل دې. (۴)

(۱) فتح الباری: ۴۸۸/۲ عمدة القاری: ۳۰۳/۳ الكنز المتواری: ۱۹۸/۳.

(۲) الحدیث أخرجه أبو داود فی سننه، عن عائشة - رضی الله عنها - کتاب الطهارة، باب فی الجنب یفسل رأسه بالخطمی رقم: ۲۵۶ انظر جامع الأصول النوع الأول فی کیفیة الغسل: ۳۰۳/۷ رقم: ۵۳۴۴ وأخرجه عنها البیهقی فی السنن الکبری. کتاب الطهارة باب غسل الجنب رأسه: ۲۸۱/۱ رقم: ۸۶۴ وأخرجه البیهقی أيضاً فی المعجم الکبیر عن ابن مسعود - رضی الله عنه - ۲۵۴/۹ رقم: ۹۲۵۷ وأخرجه ابن ابی شیبة فی مصنفه عن ابن مسعود - رضی الله عنه - کتاب الطهارة باب فی الرجل یفسل رأسه بالخطمی ثم یفسل جسده رقم: ۷۷۶، ۷۷۹، ۷۸۱، ۷۸۲.

(۳) فتح الباری: ۴۸۸/۲.

(۴) الكنز المتواری: ۱۹۸/۳ الأبواب والتراجم ص: ۶۰ قال شیخ الحدیث رحمہ الله: [الأصل] التاسع والثلاثون: ما قالوا فی النوع المذكور یعنی إذا ذکر جزئین فی الترجمة ولم يذكر الحدیث إلا لواحد منهما أن الإمام البخاری یشیر بذلك إلى أن أحد الجزئین ثابت والثانی لا یثبت، فكان البخاری رد علیه بالترجمة وأنكره، جزم بذلك الكرمانی

قاضی عیاض رحمته اللہ علیہ ارشاد: قاضی عیاض رحمته اللہ علیہ او فرمائیل چہ حلاب او محلب د میم کسرہ سرہ ہفہ لوینی تہ وائی پہ کوم کنبی چہ د اوینی د پینو پہ اندازہ خہ خیز راخانی شی. پہ ترجمہ کنبی د حلاب نہ دغیر طیب مراد کیدو دلیل د طیب د او پہ ذریعہ پہ حلاب باندی عطف کیدل دی. ددی عطف پہ ذریعہ امام بخاری رحمته اللہ علیہ پخپلہ حلاب د طیب یوقسم گر خولې دی. دی سرہ د امام اسماعیلی رحمته اللہ علیہ د قول ہم تردید کیری چہ د امام بخاری رحمته اللہ علیہ نہ غلطی شوې ده هغه حلاب خوشبونی گنرلې ده. کله چہ امام بخاری رحمته اللہ علیہ د دوارو پہ یویل باندی عطف کړې دی نو بیا هغه ولې حلاب خوشبونی او گنرلې؟ (۱)
 د علامہ عینی رحمته اللہ علیہ، ابن بطلال رحمته اللہ علیہ او کرمانی رحمته اللہ علیہ توجیہ: علامہ عینی علامہ ابن بطلال او علامہ کرمانی رحمہم اللہ د توجیہ خلاصہ داده چہ داسی وینا کول صحیح نہ دی چہ امام بخاری رحمته اللہ علیہ د حلاب نہ د خوشبونی خہ قسم مراد اخستی دی. د او الطیب الفاظ پخپلہ ددی تردید کوی. علامہ عینی رحمته اللہ علیہ لیکلی دی چہ د حلاب نہ د اوبو ساتلو لوینی مراد دی. خو علامہ ابن بطلال رحمته اللہ علیہ او علامہ کرمانی رحمته اللہ علیہ د حلاب نہ هغه لوینی مراد اخستی دی پہ کوم کنبی چہ خوشبونی وی. (۲)
 یواعتراض: معترض وائی کہ چرې د حلاب نہ لوینی مراد واخستی شی نو بیا بہ ترجمہ الباب کنبی دوه خیزونہ لوینی او طیب ذکر وی لیکن پہ حدیث کنبی صرف حلاب یعنی د لوینی ذکر دی د طیب خہ ذکر نشته دی نولکہ چہ د ترجمہ الباب یو جز ثابت شو او بل نہ؟ (۳)
 د اعتراض جواب: علامہ کرمانی رحمته اللہ علیہ او عینی رحمته اللہ علیہ ددی دا جواب ورکړې دی چہ امام بخاری رحمته اللہ علیہ د دوو خیزونو نہ د یو دپارہ ترجمہ الباب قائم کړې دی پہ داسی توگہ چہ د حلاب او طیب پہ مینخ کنبی لفظ د او راوړلې دی نہ چہ لفظ د واو او د دوارو نہ یو یعنی حلاب نی ثابت کړې دی. خکہ چہ د امام بخاری رحمته اللہ علیہ عادت دی چہ هغه اکثر پہ ترجمہ کنبی خہ خیز ذکر کوی مگر د خہ وجہ نہ دهغې متعلق خہ حدیث نہ ذکر کوی. البته د اوبو پہ لوینی او خوشبونی کنبی خپل مینخ کنبی مناسبت دادی چہ د دوارو وقوع د غسل پہ شروع کنبی کیری. (۴)
 علامہ انصاری رحمته اللہ علیہ علامہ قسطلانی رحمته اللہ علیہ او شیخ عبدالحق محدث دهلوی رحمته اللہ علیہ هم د علامہ عینی رحمته اللہ علیہ اتباع کنبی هم دغه توجیہ اختیار کړې ده. (۵)
 د علامہ کرمانی رحمته اللہ علیہ د توجیہ مطلب دا شو چہ کله د ظرف طیب د طلب نہ شروع کول هم صحیح دی او کله د نفس طیب د طلب کولو نہ هم شروع کول صحیح دی. خود حدیث الباب نہ د ترجمہ رومبی جز ثابتیری دویم نہ ثابتیری. د ابن بطلال رحمته اللہ علیہ د قول نہ ددی تائید کیری خکہ چہ پہ حدیث کنبی د غسل پہ وخت د حضور پاک په اتباع کنبی د خوشبونی د استعمالولو ترغیب موجود دی. (۶)

فی باب غسل المنی وفرکه. (الأبواب والتراجم، الفصل الثالث فی بیان التراجم، عدم الذکر لأحد جزئی الترجمة إشارة إلى عدم الثبوت، ص: ۱۲).

(۱) فتح الباری: ۴۸۷/۲ عمدة القاری: ۳۰۳/۳.

(۲) عمدة القاری: ۳۰۳/۳ شرح ابن بطلال: ۳۸۵/۱ شرح الکرمانی: ۱۲۱/۳.

(۳) شرح الکرمانی: ۱۲۱/۳ عمدة القاری: ۳۰۴-۳۰۳/۳.

(۴) شرح الکرمانی: ۱۲۱/۳ عمدة القاری: ۳۰۴-۳۰۳/۳.

(۵) إرشاد الساری: ۴۹۶/۱ الكنز المتواری: ۲۰۰/۳-۱۹۹ تحفة الباری: ۲۲۳/۱.

(۶) شرح الکرمانی: ۱۲۱/۳ الكنز المتواری: ۱۹۸/۳ شرح ابن بطلال: ۳۸۵-۳۸۶/۱.

علامه عینی رحمہ اللہ د علامہ کرمانی رحمہ اللہ دا توجیہ نقل کولونه پس لیکلی دی چہ دامام اسماعیلی مکی بن ابراہیم حنظلہ پہ طریق سرہ پہ دے روایت کنبی بجلاب پہ خانی کان یغتسل بقدم الفاض سرہ دے تردید کیری. (۱)

د علامہ کرمانی رحمہ اللہ پہ توجیہ باندی د حافظ صاحب رحمہ اللہ د: د علامہ کرمانی رحمہ اللہ رانی نقل کولونه پس حافظ ابن حجر رحمہ اللہ لیکلی دی پہ حدیث کنبی ذکر شوے فاخذ بکفه الفاظو سرہ لکہ چہ دے حضراتو کنرلی دی چہ حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم د لوبنی نہ پہ خپلو لاسونو کنبی خوشبوئی اخستی ده او بنی اوگس طرف ته نی لگولې ده لکہ چہ پہ حدیث کنبی د حضور پاک د غسل بیان نہ دے بلکہ د خوشبوئی لگولو تذکرہ ده. حافظ صاحب رحمہ اللہ فرمائی چہ دامام بخاری رحمہ اللہ د روایت الباب ظاهر ته پہ کتلوسرہ دا یوه بنه توجیہ ده لیکن څوک چہ د روایت په نورو طرق باندی تامل کوی هغه دے توجیہ ته ترجیح نه شی ورکولې ځکه چہ د محدث اسماعیلی رحمہ اللہ وغیرہ د روایت نه واضح کیری چہ صفت مذکورہ د غسل دے د خوشبو لگولو نه دے. د محدث اسماعیلی د مکی بن ابراہیم والا طریق الفاظ د علامه عینی رحمہ اللہ د قول په ذیل کنبی اوس پورته تیر شو چہ هغوی د حلاب په خانی کان یغتسل بقدم نقل کړی دی. (۲) خو امام جوزقی د حمدان سلمی عن ابی عاصم په طریق سرہ «اغسل فاتی بجلاب فغسل شق رأسه الأيمن» الفاظ نقل کړی دی. (۳) پس په دے طریق کنبی موجود «اغسل» او «غسل» د الفاظونه معلومیری چہ هغه د اوبو لوبنی وو د خوشبوئی لوبنی نه وو. دغه شان د محدث اسماعیلی رحمہ اللہ یو بل روایت چہ په طریق د بندار عن ابی عاصم الفاظ دادی: «کان إذا أراد أن یغتسل من الجنابة، دعا بشق دون الحلاب، فأخذ بکفه، فبدأ بالشق الأيمن، ثم الأيسر، ثم أخذ بکفه ماء، فأفرغ على رأسه» (۴) که چرې په دے روایت کنبی د ماء الفاظ نه وې نوممکن وه چہ دا به تطیب قبل الغسل باندی محمول کولې شو لیکن د ماء د الفاظونه معلومیری چہ داسې کول صحیح نه دی، دغه شان امام ابو عوانه رحمہ اللہ په خپل صحیح کنبی د یزید بن سنان عن ابی عاصم په طریق سرہ روایت نقل کړې دے چہ: «کان یغتسل من حلاب، فأخذ غرفة بکفه، فوجعلها على شقه الأيمن، ثم الأيسر» (۵)

په دے روایت کنبی هم یغتسل او غرفة الفاظ د اوبو په لوبنی کیدو باندی دلالت کوی. د ابن حبان رحمہ اللہ او بیهقی په روایت کنبی «ثم یصب على شق رأسه الأيمن» الفاظ دی. (۶) خوشبوئی لگولو ته صب یعنی بهیولوسرہ نه شی تعبیر کولې. حاصل دا شو چہ دا ټول روایت مذکورہ کنبی د حلاب نه د خوشبوئی لوبنی مراد کیدلو توجیہ مستبعد جوړوی. (۷)

(۱) عمدة القاری: ۳/۳۰۴.

(۲) فتح الباری: ۴۸۸/۲ عمدة القاری: ۳/۳۰۳ الكنز المتواری: ۱۹۹/۳.

(۳) فتح الباری: ۴۸۸/۲.

(۴) فتح الباری: ۴۸۸/۲ عمدة القاری: ۳/۳۰۳ الكنز المتواری: ۱۹۷/۳.

(۵) مسند أبی عوانة کتاب الطهارة باب صفة الأواني التي كان یغتسل منها رسول الله ﷺ من الجنابة: ۲۴۸/۱ رقم

۸۵۴.

(۶) صحیح ابن حبان کتاب الطهارة باب الغسل ذکر وصف الغرفات الثلاث التي وصفناه من الجنابة: ۹/۳ عرقه

۱۱۹۷ السنن الکبری کتاب الطهارة باب استحباب البدایة فيه بالشق الأيمن: ۲۸۴/۱ رقم: ۸۷۲.

(۷) فتح الباری: ۴۸۹/۲-۴۸۸.

دامام ابو نعیم رحمہ اللہ رایت: امام ابو نعیم اصفہانی رحمہ اللہ پہ: المسند المستخرج علی صحیح الإمام مسلم کنبی دا روایت نقل کولونه پس لیکلی دی: «الجلاب الذي يحلب فيه اللبن، أي بذلك القدم كان يغتسل» (۱) یعنی حلاب د پینولوشلو لوبنی ته وئیلی شی حضور پاک به په دې قسم لوبنی کنبی اوبه اخستلې غسل به نی کولو.

د ابن رجب حنبلی رحمہ اللہ قول: ابن رجب حنبلی رحمہ اللہ د حلاب نه لوبنی مراد اخستې دې هغه فرمائی چه حضور پاک به د داسې لوبنی په یومد اوبوسره غسل کولو په کوم کنبی چه د څاروو پینی لوشلې شی هم دغه معنی نحو الصاع د روایت دې. ددې تائید د دې حدیث د دغه بعض طرق نه کیږي. چه کله قاسم د حضرت عائشه رضی اللہ تعالیٰ عنہا نه پوښتنه اوکړه چه د جنابت په غسل کنبی څومره اوبه کافی کیږي؟ د قاسم سوال د غسل د اوبو د مقدار باره کنبی وو نه چه د غسل په وخت د طیب د استعمال متعلق (۲) د حلاب نه مراد د لوبنی کیدو نور تائید د حضرت ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما ددې روایت نه هم کیږي چه حضور پاک ته یو حلاب یعنی لوبنی پیش کړې شو په کوم کنبی چه پینی وونو حضور پاک دهغې نه اوڅکل (۳).

ابن رجب الحنبلی رحمہ اللہ د حلاب والاتوجیه تصحیف او په حدیث باندې نه پوهیدونکو غلطی گرځولې ده او نور ئی فرمائیلې دی کومو خلقو چه حلاب حاء سره د خوشبوئی لوبنی مراد اخستې دې دهغې څه اصل نشته دي (۴).

امام ابوبکر عبدالعزیز بن جعفر الفقیه کتاب الشافی کنبی په طریق د ابو عاصم الضحاک بن مخلد حنظله نه هغوی د قاسم نه هغوی د حضرت عائشه رضی اللہ تعالیٰ عنہا نه نقل کړی دی چه نبی کریم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم په اندازه د حلاب یولربنی سره غسل کولو. د حدیث راوی وائی چه ابو عاصم په خپل لاس سره اشاره کولو سره مقدار اوخودلو او هغه د یوې کوزې په اندازه وو په کوم کنبی چه اته رطل اوبه راتلې شوې (۵).

فائده: علامه عثمانی رحمہ اللہ فرمائی چه اته رطل والا روایت نه د صاع د مقدار په سلسله کنبی د احنافو د مذهب باره کنبی اشاره ملاوېږي (۶).

د علامه ادریس کاندهلوی رحمہ اللہ رایت: علامه ادریس کاندهلوی رحمہ اللہ د شراح ذکر کړې شوی مختلف ترجیحات نقل کولونه پس فرمائی چه په دې باب کنبی ټول معنی جوړیدې شی د حدیث باب زیات مناسب رومیې معنی معلومېږي چه د حلاب نه د لوبنی معنی مراد واخستې شی او مطلب دادې چه حضور پاک دپاره به کله د اوبولوبنی راغوښتنې شو اوبغیر د څه خوشبوئی لگولونه به نی په بدن باندې اوبه بهیولې او غسل به نی کولو اودا د حضور پاک اکثر عادت وو اوکله کله به نی د غسل نه وړاندې خوشبو طلب کوله اود غسل نه اول به نی دا استعمالوله اوبیا به نی غسل کولو (۷).

(۱) کتاب الطهارة باب فی الاغتسال من الجنابة: ۱/۳۶۹ رقم الحديث: ۷۱۶.

(۲) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۵۴.

(۳) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۵۴.

(۴) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۵۵.

(۵) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۵۵ فتح الملهم: ۳/۱۴۹.

(۶) فتح الملهم: ۳/۱۴۹.

(۷) الأبواب والتراجم لمولانا إدريس الكاندهلوی ص: ۲۶۲.

د علامه عثمانی رحمۃ اللہ علیہ توجیہ: علامہ شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ زہ دا گنہم پہ دے باب کنبی یوہ بلہ اشارہ ہم کیدی شی ہفہ دا چہ راتلونکی یوباب من تطیب ثم اغتسل راروان دے یعنی د غسل نہ وړاندې خوشبو لگول، اوس چہ دے خانی کنبی دحلاب نہ ہم ہفہ لوینی مراد واخستې شی. لکہ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا وینا کول غواری چہ اول حلاب یعنی د اوبو لوینی واخلی (یعنی غسل اوکړی) دے نہ پس خوشبونی استعمال کړی لکہ چہ وړاندې باب راوړی. ددواړو ذکرنی اوکړو چہ خلق اکثر د لوینود کمی د وجہی نہ ہم په دے سرہ غسل کړی. (۱)

د حضرت شاه ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ رائی: حضرت شاه ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ شرح ابواب تراجم بخاری کنبی لیکلی دی: «(له معنیان) (الأول): الحلاب معنی المحلوب فی البذور، أي المخرج من عصارة وكان العرب يستعملون الطيب قبل ذلك وميل المؤلف إلى هذا المعنى بقريظة انضمام قوله: أو الطيب، إليه، (والثاني): أن يكون الحلاب معنی الآنية التي يعلب فيها لبن الإبل، وحديث الباب أخرجه البعض بهذا المعنى أيضاً، فمكون معنی قوله: دعاً بشئ نحو الحلاب، أي: أن يقرب إليه ذلك الأناء المملوء من الماء ليغتسل منه، وقال بعضهم: الحلاب بالجيم معنی ماء الورد والعرب يستعملون الطيب وماء الورد قبل الاغتسال ويبقى منه أثره في أبدانهم بعد الاغتسال أيضاً، وهو أيضاً محتمل الكتاب» (۲)

یعنی د حلاب دوه معنی دی: اول دا چہ حلاب هفہ پیښو او محلوب ته وانی کوم چہ د تیمون نه وینستلې شی او د عربو خلق د تیمون نه وینستلې شوي محلوب د غسل نه وړاندې د خوشبونی په توگه په خپل بدن باندې مړلو. د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ خیال هم دے معنی طرف ته معلومیږي ځکه چہ هغوی حلاب طیب سره ملاؤ ذکر کړې دې. او دویمه معنی د لوینی ده یعنی د حلاب نه هفہ لوینی مراد دے په کوم کنبی چہ به خلقو د اوبی پیښی لشل، بعض حضراتو د حدیث باب په دے معنی کنبی هم تخریج کړې دے دے وخت کنبی به د دعابشئ نحو الحلاب معنی دا شی چہ د حلاب په شان د اوبو نه ډک شوي لوینی رانیزدې کړی دے دپاره چہ دهغې نه غسل اوکړی. خو بعض حضراتو حلاب په جیم په معنی ماء الورد عرق گلاب مراد اخستې دې. عرب حضراتو به د غسل نه وړاندې خوشبونی او عرق گلاب استعمالول او ددې اثر به دهغوی په بدنونو باندې د غسل نه پس هم باقی پاتې کیدو. ددې معنی هم په کتاب کنبی احتمال شته.

شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ د حضرت شاه ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ قول نقل کولونه پس لیکي چہ حاصل دادې چہ د شیخ المشائخ په نیز ترجمه او حدیث یعنی د حلاب نه عصارة البذور تیمون نه نچور شوي محلوب مراد دے سره ددې چہ هغوی نور هم احتمالات ذکر کړی دی. (۳)

د شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ توجیہ: حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ حلاب نہ مراد هم لوینی دے او قاعده ده چہ په لوینی کنبی د پیښو بوئی او غوړ والې راخی نو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا وئیل غواری کہ د غسل په اوبو کنبی دا قسم څه بوئی او اثر راشی نو په غسل کولو کنبی څه بدینت نشته دے. په کوم لوینی کنبی چہ د غوړ والی اثرات پاتې کیږي کہ په هغې کنبی اوبه راډکې کړې شی او غسل اوکړی نو په غسل او وینستو کنبی نرمی راخی اود خیري وغیره د ختمیدو د وجہی نه د بدن تنقیه صفائی کیږي. (۴)

(۱) فضل الباری: ۴۳۳/۲.

(۲) شرح تراجم أبواب البخاری: ص: ۱۸۸ الأبواب والتراجم ص: ۶۰.

(۳) الكنز المتواری: ۱۲۰۰/۳ الأبواب والتراجم ص: ۶۰.

(۴) فضل الباری: ۴۳۳/۲.

د علامه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ رانی: علامه انور شاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه حلاب د معروف لوښی نوم دې بعض خلقو داد حلاب تصحیف گرځولې دې اوبعض خلق ددې نه خب المقلب مراد اخلی نودا زیاتې اود حد نه تجاوز دې. په دې وجه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا روایت په مختلف مواضع کښې ذکر کړې دې. په هرځانی کښې د تصحیف یا مصنف تغلیط کول ډیره لرې خبره ده. د حلاب لفظ په حدیث کښې په صراحت سره راغلې دې. شراح د حلاب او طیب په مینځ کښې جمع مشکل گنرلې ده. خود امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصد خودا معلومیږي چه غسل حلاب یعنی د پینو لشلو په لوښی سره هم کیدې شی. او که د پینو لشلو والا په لوښی کښې اوبه واخستې شی نو په هغې کښې د پینو رنگ او بونی هم راتلې شی که په اوبو کښې د دغه څیزونو ظهور وی نویا هم څه حرج نشته دې. ځکه چه که په اوبو کښې بل څه پاک څیز ملاوشی نوهغه هم پاک پاتې کیږي. دا د نور صراحت سره په راتلونکی باب من تطهیر اغتسل وېلى اثر الطیب کښې ښائی. په اوالطیب سره دلته دې خبرې طرف ته اشاره اوکړې شوه که دغسل نه وړاندې خوشبوڼی اولگوله اود غسل نه پس هم دهغې اثرباقی پاتې شو نوهغه صحیح دی. په دې باب کښې خوشبوڼی او په وړاندې باب کښې په خوشبوڼی کښې فرق دادې چه په راتلونکی باب کښې د خوشبوڼی تعلق د غسل سره نه دې بلکه هلته د خوشبوڼی استعمال د تازگنی د حاصلولو دپاره دې چه د محرک کیدو د وجې نه د جماع په معامله کښې فائده مند دې. د غسل نه وړاندې د خوشبوڼی استعمال په بعض ښاریو کښې عام دې. خلق اول خوشبوڼی لگوی بیا غسل کوی ولې زموږ په ښاریو کښې د غسل نه پس خوشبوڼی لگولې شی. (۱)

حضرت شاه صاحب رحمۃ اللہ علیہ نور لیکي چه دلته امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د حلاب مسئله مستقلاً بیانول غواړي په دې وجه دهغې دپاره نې حدیث هم ذکر کړې دې. اود طیب مسئله نې تبعاً ذکر کړې ده په دې وجه نې د دې دپاره د حدیث ذکر کول ضروری اونه گنرل. چونکه د اثر د باقی پاتې کیدو په لحاظ سره د دواړو حکم هم یو دې په دې وجه په ترجمه کښې د دواړو په یوځانی ذکر کولو کښې هیڅ مضائقه نشته دې. (۲) حضرت شیخ الهند مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ د حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ توجیه نقل کولونه پس لیکلي دی حسن جداً (بهترین توجیه) ده مگر د بدا لفظ په ترجمه او حدیث کښې مشکل ښکاری ځکه چه د مذکوره توجیه سره څه خصوصي حیثیت نه معلومیږي. (۳)

د حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ د اشکال په جواب کښې دا وئیلې شی چه پخپله په ترجمه او حدیث کښې هم بدا لفظ سره حقیقی هدایت مقصودنه دې بلکه صرف قبلیت نې په داسې درجه کښې اوخودلو چه د دغه شی طاهر مخالف بماء الغسل اثرات باقی پاتې د غسل په صحت باندې هیڅ اثر نه پریوخی. (۴)

د حضرت کنکوډی رحمۃ اللہ علیہ توجیه: حضرت گنگوډی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه باب من بدا بالحلاب اوالطیب مقصد دادې چه د خوشبوڼی استعمال ضروری نه دې سره ددې چه د حضور پاک نه قبل الغسل ددې استعمال ثابت دې اوهغه داسې چه د خوشبوڼی اثر د غسل په ذریعه سره د بدن باقی پاتې اطرافو ته

(۱) فیض الباری: ۱/۴۵۵.

(۲) فیض الباری: ۱/۴۵۵-۴۵۶.

(۳) الكنز المتواری: ۳/۲۰۰.

(۴) حاشیه انوار الباری: ۹/۱۹۹.

خور شی. نور فرمائی چه ددی ترجمه حاصل دادې چه په دې باب کښې ابتداء بالحلاب جواز بیانولې شی سره ددې چه ددې نه وړاندې خوشبوئی نه وی لگولې شوې اودا بیانولې شی چه ابتداء بالطیب اوعدم ابتداء بالطیب دواړه جائز دی. کله چه په حدیث باب کښې دحضور پاک ابتداء بالحلب کول خودلی شوی دی نوډ خوشبوئی د ترک جواز معلوم شو او ابتداء بالطیب واجب نه دی سره ددې چه د روایت باب نه علاوه د نورو روایاتو په رنراکښې جائز دی. (۱)

د مولانا محمد حسن رحمته الله علیه مکی توجیه: شیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا رحمته الله علیه لیکلی دی چه د مولانا محمد حسن مکی رحمته الله علیه په تقریر کښې دی چه حضور پاک به کله د غسل کولو اراده فرمائیله نو سرمبارک به ئې په داسې خطمی سره وینخلو چه د طیب نه علاوه په یوڅیز یعنی اوبوسره به مخلوط وو بیا به ئې ددې نه پس په غسل مبارک کښې دوباره سرمبارک نه وینخلو. بلکه په دې باندې به ئې اکتفاء کوله اوکله به رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم بغیرد خطمی نه غسل کولو نو سرمبارک به ئې باقی بدن سره وینخلو. نوډ امام بخاری رحمته الله علیه مقصد او غرض په دې باب کښې ددې دوو ذکر شوو غسلونو یو بیانول دی چنانچه په ترجمه کښې بدأ بالحلاب سره دغسل دویم قسم طرف او او الطیب سره د رومیې قسم د غسل طرف ته اشاره ده. (۲)

د مولانامکی رحمته الله علیه دویمه توجیه: د مولانا محمد حسن مکی رحمته الله علیه په یو بل تقریر کښې دا توجیه بیان کړې شوې ده چه ابتداء بالطیب چونکه په خلقو کښې معروف اومحقق ده په دې وجه ددې دپاره حدیث رانورلې شو او په کوم کښې چه خفا وه یعنی ابتداء بالحلاب نودانی ثابته کړه چه ابتداء بالحلاب هم جائز ده لزم نه ده اود ابتداء بالحلاب معنی دا ده چه حضور پاک به د دې غسل شروع د استنجاء نه نه کوله (بلکه د اول نه به ئې استنجاء وه). (۳)

د حافظ صاحب رحمته الله علیه خوښه کدې شوې توجیه: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه «أحسن الأجابة عندي» څرځولو سره د بعض علماؤ نه یوه توجیه نقل کړې ده ، حافظ صاحب رحمته الله علیه لیکلی دی: «ماد بعض حضرات علماؤ د کومو نومونه چه دې وخت کښې یاد نه دی دا توجیه اوریدلې چه په ترجمه الباب کښې د طیب نه حدیث عائشه رضی الله عنها طرف ته اشاره کول مقصود دی چه (أما كانت تطيب النبي صلى الله عليه وسلم عند الإحرام) یعنی حضرت عائشه رضی الله عنها به د احرام په وخت کښې نبی صلی الله علیه و آله وسلم ته خوشبوئی لگوله، غسل چونکه د سنن احرام نه دې په دې وجه لکه چه خوشبوئی د غسل په وخت ثابته شوه، نوامام بخاری رحمته الله علیه دلته ددې خبرې طرف ته اشاره اوکړه چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله وسلم عادت مستمره د غسل په وخت د خوشبوئی لگولو نه وه. (۴)

د حافظ صاحب رحمته الله علیه د نقل کدې شوی توجیه تائید او تقویت: حافظ صاحب رحمته الله علیه ددې توجیه د نقل کولونه پس لیکلی دی چه ددې توجیه تائید او تقویت ددې خبرې نه هم کیږی چه د اووه ابواب نه پس

(۱) لامع الدراری مع الكنز المتواری: ۲۰۱/۳-۱۹۷.

(۲) الكنز المتواری: ۲۰۱/۳.

(۳) الكنز المتواری: ۲۰۱/۳.

(۴) الحدیث أخرجه البخاری فی کتاب الغسل، باب إذا جامع ثم عاد، ومن دار على نسائه في غسل واحد، رقم:

۲۶۷ وفی باب من تطيب ثم اغتسل وبقي أثر الطيب، رقم: ۲۷۰.

(۵) فتح الباری: ۴۸۹/۲ الكنز المتواری: ۱۹۹/۳ الأبواب والتراجم ص: ۶۰.

امام بخاری رحمته الله باب من تطيب ثم اغتسل وبقي أثر الطيب قائم كولي سره دحضرت عائشه صديقه رضي الله عنها روايت ذكر كرو چه «أنا طيبت رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم طاف في نسائه ثم أصبح محرمًا» (۱) يعني ما رسول الله ﷺ له خوشبونی اولگوله بيا هغوی په خپلو ازواج مطهرات کښې اوگر خیدو صحبت نی اوکړو او غسل نی اوکړو بیانی احرام او ترلو. دې نه پس په یو روايت کښې دی «کأني أنظر إلى بعض الطيب في فرقة صلى الله عليه وسلم وهو محرم» (۲) لکه چه ما به د حضور پاک په سر مبارک کښې د خوشبوی پک لیدلو او هغوی به د احرام په حالت کښې وو. د دې باب نه د وړاندې په یو روايت کښې امام بخاری رحمته الله نقل کړی دی «ثم أصبح محرمًا ينضغ طيبًا» (۳) بیا به نبی کریم ﷺ داسې احرام ترلو چه په هغوی باندې به د خوشبونی اثرياقی پاتې وو. نو «ثم طاف على نسائه» سره د خوشبونی لگولو نه پس غسل کول مستحب کيږي. ځکه چه د حديث دا الفاظ د جماع نه کنایه دی او په دې سره غسل لازم کيږي. د دې نه معلومه شوه چه حضور پاک د خوشبونی لگولو نه پس غسل کړې او د غسل نه پس هم د خوشبونی اثر باقي پاتې وو، ځکه چه حضور پاک به خوشبونی خوښوله او په کثرت سره به نی استعمالوله. (۴)

د حافظ صاحب رحمته الله په نیز د ترجمه مطلب: حافظ صاحب رحمته الله نور لیکي چه د دې تفصیل نه پس په ترجمه الباب کښې «من بدأ بالحلاب» سره د غسل د اوبو لوبې مراد دې کوم چه حضور پاک د غسل په غرض سره راغوبښتي وو او «من بدأ بالطيب» مطلب دادې چه حضور پاک د غسل اراده کولو وخت کښې د خوشبونی استعمال فرمانيږي. نو ترجمه دغه دواړو امورو ته شامل ده. بیا په حديث باب سره د نبی کریم ﷺ بدایت غسل باندې همیشه والې ثابت شو او د غسل نه پس د خوشبونی استعمال د حضور پاک عادت معروفه وواو د غسل نه وړاندې د خوشبونی استعمال دحضرت عائشه صديقه رضي الله عنها د روايت نه معلوم شوی دی. (۵)

د حافظ صاحب رحمته الله په امام اسماعيلي رحمته الله او ابن الاثير رحمته الله باندې نقد: حافظ صاحب رحمته الله او فرمانيږي چه د دې توجيه نه معلومه شوه چه د امام اسماعيلي رحمته الله دا وينا قابل اعتراض ده چه د غسل نه وړاندې خوشبونی لگول بې معنی دی. دغه شان د ابن الاثير رحمته الله خبره هم د نیولو قابل ده چه د خوشبونی استعمال د غسل نه وړاندې په نسبت د روستو کښې زیات موزون او مناسب دی. بل د دې دواړو حضراتو نه علاوه د نورو علماؤ اقوال هم قابل د مواخذې دی. مونږ دهغې د وضوح او ظهور په رڼا کښې هغې سره څه تعارض اونه کړو. (۶)

(۱) رقم الحديث: ۲۷۰.

(۲) الحديث أخرجه البخاری فی کتاب الغسل باب من تطيب ثم اغتسل وبقي أثر الطيب رقم: ۲۷۱ والحديث يتكرر فی البخاری. انظر رقم: ۱۵۳۸، ۵۹۱۸، ۵۹۲۳.

(۳) الحديث أخرجه البخاری فی کتاب الغسل باب إذا جامع ثم عاد، ومن دار على نسائه فی غسل واحد. رقم: ۲۶۷.

(۴) فتح الباری: ۴۸۹/۲.

(۵) فتح الباری: ۴۸۹/۲.

(۶) فتح الباری: ۴۸۹/۲.

د علامه کورانی رحمته الله علیه توجیه: علامه احمد بن اسماعیل کورانی حنفی رحمته الله علیه «و احسن ما یجاب به عن البخاری» نه لیکلی دی چه په ترجمه کښې د حلاب نه لوښې مراد دې او طیب په حلاب باندې امام بخاری رحمته الله علیه د حضرت عائشه صدیقہ رضی الله عنها روایت د خوشبوئی لگولو نه پس حضور پاک د خپلو ازواج دوره او کړه طرف ته د اشاره کولو د پاره عطف کړې دې. لهذا که چرې د حلاب نه پس د «او» لفظ وی نو مطلب به داشی چه امام بخاری رحمته الله علیه دا خبره ښائی چه د غسل شروع د اویو او خوشبوئی دواړو نه کیدی شی. په دې باره کښې حدیث وارد شوې دې او که چرې د حلاب نه پس د «او» په ځانې «واو» او منلې شی نو چونکه واو د ترتیب د پاره نه دې بلکه د مطلق جمع د پاره راځی په دې وجه د اویو او خوشبوئی نه چه په کوم سره هم شروع او کړې شی صحیح ده. او په روایت کښې «فاخذ بکفه» الفاظ د اویو اخستلو په اراده کښې صریح دی نو دا گمان څنگه کیدی شی چه امام بخاری رحمته الله علیه ته وهم شوې دې او هغوی د حلاب نه خوشبوئی مراد اخستی ده.^(۱)

د شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمته الله علیه ذکر کړې شوې یوه توجیه: حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله علیه فرمایلی دی چه یو څو ترجمې داسې دی چه تراوسه پورې حل شوی نه دی. هم د هغې نه یو باب دا هم دې د کوم د ثابت کولو د پاره چه د امام بخاری رحمته الله علیه مداحینو پوره زور لگولې دې او کوم خلق چه اعتراض کونکی دی د هغوی اعتراض دې چه گوره امام بخاری رحمته الله علیه ته عربی هم نه ورځی د حلاب معنی ئی طیب گنړلو سره په باب کښې د طیب لفظ زیات کړې لیکن دا دواړه فریق په افراط او تفریط کښې اخته دی. ددې نه بهتر داده چه اعتدال اوساتلې شی او توجیه او کړې شی. چنانچه بعض خلقو توجیه کړې ده چه په سرې کښې فی حد ذاته خوشبوئی وی مگر د خولې او خیرې د وجې نه بدبوئی پیدا کړی. نو کله چه سرې مړلو سره لامبیرې نو د خیرې او خولې بدبوئی به ختمه شی او ذاتی خوشبوئی به پیداشی. اوس به د دلك نه پس حلاب سره غسل کوی نو حلاب او طیب به دواړه مومی یوه توجیه داده چه بعض روایاتو کښې دی چه نبی کریم صلی الله علیه و آله به د خطمی په ذریعه سره غسل کولو نو په دې کښې طیب وی نو ددې روایت طرف ته اشاره ده.^(۲)

د بحث خلاصه: ددې بحث خلاصه داده چه ددې باب او ترجمه په سلسله کښې خونه د امام بخاری رحمته الله علیه تغلیط صحیح دې اونه حلاب حلاب مگر خولو تصحیف کول البته که مناسب توجیه اختیار کړې شی. د شراح حدیث تقریباً ټول توجیهات نقل کړې شوی دی. خو په دې کښې دوه توجیهات مناسب او اقرب معلومېږی یوه خو هغه کومه چه علامه عینی رحمته الله علیه او اکثر شراح ذکر کړې ده چه امام بخاری رحمته الله علیه په ترجمه کښې دوه څیزونه ذکر کړی دی او روایت ئی د یو باره کښې راوړې دې. د باقی دویم څیز متعلق امام بخاری رحمته الله علیه نفی کړې ده یا نه؟ شراح حدیث یعنی علامه عینی رحمته الله علیه او کرمانی رحمته الله علیه وغیره سره ددې چه د نفی لفظ نه دې ذکر کړې لیکن نتیجه هم د نفی راوځی. او دویمه توجیه هغه ده چه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه وغیره ذکر کړې ده چه په ترجمه کښې دویم جز ذکر کولو سره د هغه بعض روایاتو طرف ته اشاره کړې شوې ده د کوم نه چه هغه ثابتېږی. والله اعلم بالصواب.

(۱) الکوثر الجاری: ۴۱۵/۱.

(۲) حاشیه تقریر بخاری: ۸۳/۲.

الحديث الأول

۲۵۸- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو عَاصِمٍ، عَنْ حَنْظَلَةَ، عَنِ الْقَاسِمِ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ [ص: ۴]: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «إِذَا اغْتَسَلَ مِنَ الْجَنَابَةِ، دَعَا بِشَيْءٍ نَحْوِ الْحِلَابِ، فَأَخَذَ بِكَفِّهِ، فَبَدَأَ بِشِقِّ رَأْسِهِ الْأَيْمَنِ، ثُمَّ الْأَيْسَرِ، فَقَالَ يَمَاعِلَى وَسَطَ رَأْسِهِ» [حديث باب ۱۲۵۵ (۱)]

ترجمه: مونز ته محمد بن مثنی بیان او کرو وئی و بیل چه او وئیل مونز ته ابو عاصم هغه د حنظله بن ابی سفیان نه هغوی د قاسم بن محمد نه او هغوی د حضرت عائشه صدیقه (رضی اللہ عنہا) نه نقل کرل هغه فرمانی چه کله به نبی کریم (صلی اللہ علیہ وسلم) د غسل کولو اراده کوله نو د حلاب په شان یو خیز (لونی) به ئی راغوښتلو بیا به ئی په خپلو دواړو لاسونو باندې (د اوبو) لپی نه اخستل او د سر د نبی طرف نه به ئی شروع کوله بیا به ئی (لپه واخستو) په گس طرف به ئی اچولو، بیا (لپه اخستوسره) د خپل سر (مینځمې حصه) باندې بهیولی.

تراجم رجال

محمد بن المثنی: (۲) دا مشهور محدث حافظ محمد بن المثنی بن عبید بن قیس بن دینار عنبری بصری دی. د زمان په لقب سره مشهور دی اصل شهرت د دوی په نوم او کنیت سره دی. (۳)
شیوخ حدیث: د دوی په شیوخ او اساتذہ حدیث کښې ابواسحاق ابراهیم بن اسحاق طالقانی، احمد بن سعید دارمی، ازهر بن سعد السمان، اسحاق بن یوسف الزرق، اسماعیل بن علیه، بشر بن عمر زهرانی، حجاج بن منهال، حسین بن حسن بصری، حفص بن غیاث، ابوالنعمان عجلی، حماد بن سهل، روح بن عباد، سفیان بن عیینه، ابو عاصم ضحاک بن مخلد، عبدالله بن حمران، عبدالاعلی بن عبدالاعلی، عبدالرحمن بن مهدی، عثمان بن عثمان غطفانی، عثمان بن عمر بن فارس، عفان بن مسلم، کثیر بن هشام، محمد بن جعفر غندر، محمد بن جهم، محمد بن عبدالله انصاری، محمد بن عرعره، معاذ بن معاذ، معاذ ابن هشام مکی بن ابراهیم، وکیع بن الجراح، یحیی بن حماد شیبانی، یحیی بن سعید القطان، یزید بن هارون، یونس بن بکیر، ابوبکر الحنفی، ابوداؤد طیالسی، ابو عامر العتدی، ابو معاویه الضریر او ابوالولید طیالسی وغیره محدثین عظام رحمهم الله شامل دی. (۴)

(۱) الحديث أخرجه مسلم في صحيحه كتاب الحيض باب صفة غسل الجنابة رقم: ۷۲۵ وأبوداؤد في سننه كتاب الطهارة باب في الغسل من الجنابة رقم: ۲۴۰ والنسائي في سننه كتاب الغسل والتيمم باب استبراء البشرة في الغسل من الجنابة رقم: ۴۲۴ انظر جامع الأصول، النوع الأول في كيفية الغسل: ۷/ ۲۸۴- ۲۸۲ نحت رقم: ۵۳۱۹ راجع تحفة الأشراف: ۱۲/ ۲۶۵ رقم: ۱۷۴۴۷.
(۲) د دوی مختصر حالات کشف الباری کتاب ایمان باب حلاوة الإيمان: ۲/ ۲۵ کښې تیرشوی دی.
(۳) تهذيب الكمال: ۲۶/ ۳۵۹ رقم الترجمة: ۵۵۷۹ تقريب التهذيب: ۱۲۹/ ۲ رقم: ۲۸۳ تهذيب التهذيب: ۹/ ۲۵ رقم: ۹۶۶ ميزان الاعتدال: ۴/ ۲۴ رقم: ۸۱۱۵ سير أعلام النبلاء: ۱۲/ ۱۲۳ رقم: ۴۲، إكمال ابن ماكولا: ۱۰/ ۳۲۷ رقم: ۲۷۷ تذكرة الحفاظ: ۲/ ۱۲ رقم: ۵۲۷ كتاب الثقات لابن حبان: ۹/ ۱۱۱ الجرح والتعديل: ۸/ ۱۰۹ رقم: ۱۳۷۱۶/ ۴۰۹ الكاشف: ۲/ ۲۱۴ رقم: ۵۱۳۴ تاريخ بغداد: ۴/ ۱۵ رقم: ۱۶۸۷.
(۴) اوگورئی تهذيب الكمال: ۲۶/ ۳۶۲- ۳۵۹ تهذيب التهذيب: ۹/ ۴۲۶- ۴۲۵ سير أعلام النبلاء: ۱۲/ ۱۲۳.

تلامذه: ددوی تلامذه او روایت کونکو کنبی اصحاب اصول سته امام بخاری، مسلم، ابوداؤد، ترمذی، نسائی، ابن ماجه، ابویعلی احمد بن علی موصلی، بقی بن مخلد اندلسی، جعفر بن محمد فریابی، حسین بن اسماعیل محاملی، ابو عرویه حرانی، زکریا بن یحیی ساجی، زکریا بن یحیی السجزی، ابو زرعه، ابوحاتم، محمد بن یحیی ذیلی، ابن ابی الدنیا، ابوالحسین سمنانی، عبدالرحمن بن یوسف بن خراش، قاسم بن زکریا المطرز، محمد بن اسحاق خزیمه، محمد بن صالح النرسی، محمد بن هارون رویانی، یحیی بن محمد بن صاعد او ابوبکر بن ابی داؤد وغیره رحمهم الله شامل دی. (۱)

جلالت شان او د ائمه توثیقی اقوال: محمد بن مشی رحمته او مشهور محدث بُندار هم په یو کال یعنی ۱۶۷ هجری کنبی پیداشوی. (۲) د محمد بن مشی شمیر د محدثینو په طبقه عاشره کنبی دی. (۳) ابن معین رحمته فرماینلی ثقه. (۴)

ابوسعید هروی رحمته وائی چه ما د امام ذهلی نه دهغوی باره کنبی تپوس او کړو نوهغوی او فرماینل حجه. (۵) علامه ذهبی رحمته فرمائی ثقه وده. (۶) حافظ ابن حجر رحمته فرمائی ثقه ثبت. (۷) ابوحاتم رحمته فرمائی صالح الحديث صدوق. (۸) مسلم بن قاسم رحمته فرمائی ثقه مشهور من الحفاظ. (۹) ابو عرویه رحمته وائی چه ما په بصره کنبی ابو موسی اویحیی بن حکیم نه زیات خوک په حدیث کنبی اثبت (بوخ) نه دي لیدلې. (۱۰) عبدالرحمن بن یوسف بن خراش رحمته فرمائی کان من الاثبات. (۱۱) یعنی محمد بن مشی د حدیث په پخوړ او یانو کنبی وو. ابن حبان په کتاب الثقات کنبی د هغوی تذکره کړې ده او فرماینلی دی چه دي صاحب کتاب وو او د خپل کتاب نه په کتلوسره به ئی احادیث بیانول. (۱۲) ابن شاهین هم په کتاب الثقات کنبی تذکره کړې ده. (۱۳)

خطیب بغدادی رحمته په خپل تاریخ کنبی لیکلی دی «کان ثقة ثبتاً، احتج سائر الأئمة بمحدثته» (۱۴) خطیب رحمته نور فرمائی «کان صدوقاً ورعاً عاقلاً فاضلاً» (۱۵) یعنی ابو موسی صدوق پرهیزگار عاقل او فاضل وو.

(۱) تهذيب الكمال: ۳۶۲/۲۶ تهذيب التهذيب: ۴۲۶/۹ سير اعلام النبلاء: ۱۲۴/۱۲.

(۲) كتاب الثقات لابن حبان: ۱۱۱/۹ تاريخ بغداد: ۵۱/۴ تهذيب الكمال: ۳۶۴/۲۶.

(۳) تقريب التهذيب: ۱۲۹/۲ الثقات لابن حبان: ۱۱۱/۹.

(۴) الجرح والتعديل: ۱۱۰/۸ تهذيب الكمال: ۳۶۲/۲۶ تهذيب التهذيب: ۴۲۶/۹ ميزان الاعتدال: ۲۴/۴.

(۵) تهذيب التهذيب: ۴۲۶/۹ سير اعلام النبلاء: ۱۲۴/۱۲ تهذيب الكمال: ۳۶۲/۲۶ تاريخ بغداد: ۵۲/۴.

(۶) الكاشف: ۲۱۴/۲.

(۷) تقريب التهذيب: ۱۲۹/۲.

(۸) الجرح والتعديل: ۱۱۰/۸ تهذيب الكمال: ۳۶۳/۲۶ تهذيب التهذيب: ۴۲۶/۹.

(۹) إكمال تهذيب الكمال لابن ماكولا: ۳۳۰/۱.

(۱۰) تاريخ بغداد: ۵۳/۴ تهذيب الكمال: ۳۶۳/۲۶ تذكرة الحفاظ: ۱۲/۲ سير اعلام النبلاء: ۱۲۴/۱۲.

(۱۱) تاريخ بغداد: ۵۳/۴ تهذيب الكمال: ۳۶۴/۲۶ ميزان الاعتدال: ۲۴/۴ تهذيب التهذيب: ۴۲۷/۹.

(۱۲) كتاب الثقات: ۱۱۱/۹.

(۱۳) إكمال ابن ماكولا: ۳۳۰/۱ تهذيب التهذيب: ۴۲۷/۹.

(۱۴) تاريخ بغداد: ۵۱/۴ تهذيب الكمال: ۳۶۴/۲۶.

و. عبدالرحمن سلمی رحمته وانی چه ما د امام دارقطنی رحمته نه د محمد بن مشنې باره کښې تپوس اوکړو نو هغوی اوفرمانیل «أحد المحدثين الثقات» (۲) یعنی د ثقه محدثینونه دي. نور فرمائی چه په بندار باندې ابوموسی ته تقدیم حاصل دي ځکه چه هغه زیات تجربه کار اود پخوا اسانیدو والا دي. (۳) ابن ماکولا وغیره صاحب الزهرة نه نقل کړی دی چه امام بخاری رحمته د محمد بن مشنې نه یوسل درې احادیث او امام مسلم رحمته ۷۷۲ احادیث روایت کړی دي. (۴)

وفات: مشهور محدث بندار او محمد بن مشنې هم په یو کال کښې وفات شوی دی. بعض حضراتو د ابوموسی د وفات کال ۲۵۰ او ۲۵۱ هجری نقل کړي دي. (۵) لیکن دا صحیح نه دي. ابونصر کلابازی وانی چه محمد بن مشنې د بندار د انتقال نه څلور میاشتې پس وفات شوې. (۶) علامه مزی رحمته لیکلی دی چه محمد بن مشنې د بندار د انتقال نه پس لس کم سل ورځې ژوندې وو بیا وفات شو. راجح خبره داده چه محمد بن مشنې په بصره کښې دې قعه ۲۵۲ هجری کښې وفات شوې هم دغه قول د ابن حبان رحمته ابراهیم بن محمد کندی، ابوالقاسم علامه ذهبی او حافظ ابن حجر رحمهم الله نه نقل دي. (۷)

ابوعاصم: دا امام ابوعاصم النبیل ضحاک بن مخلد بن ضحاک بن مسلم شیبانی بصری رحمته دي. ددوی تفصیلی احوال کتاب العلم باب ما جاء في العلم وقوله تعالى: ﴿وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾ کښې تیر شوی دی. (۸)

حافظ ابن حجر رحمته او علامه عینی رحمته لیکلی دی چه امام ابوعاصم د امام بخاری رحمته په کبار شیوخ کښې دي او امام بخاری رحمته په خپل صحیح کښې د هغوی نه په کثرت سره روایت کوي. البته حدیث باب په سند کښې یوه واسطه (د محمد بن مشنې) خپل اود هغه په مینځ کښې راوړلې دي. (۹) حنظله (۱۰) داد مکې مکرمې مشهور محدث حنظله بن ابی سفیان بن عبدالرحمن بن صفوان بن امیه بن خلف بن وهب بن حذافه ابن جمحی مکي قرشي رحمته دي. (۱۱) دا د عمرو بن ابی سفیان او

(۱) تاریخ بغدادی: ۵۲/۴ تهذیب الکمال: ۳۶۴/۲۶.

(۲) إكمال ابن ماکولا: ۳۲۹/۱۰ تهذیب التهذیب: ۴۲۷/۹.

(۳) إكمال ابن ماکولا: ۳۲۹/۱۰ تهذیب التهذیب: ۴۲۷/۹.

(۴) إكمال ابن ماکولا: ۳۳۰/۱۰ تهذیب التهذیب: ۴۲۷/۹.

(۵) تهذیب الکمال: ۳۶۵/۲۶ تهذیب التهذیب: ۴۲۷/۹.

(۶) تهذیب الکمال: ۳۶۵/۲۶.

(۷) کتاب الثقات: ۱۱۱/۹ تهذیب الکمال: ۳۶۵/۲۶ تاریخ بغدادی: ۵۳/۴ سیر اعلام النبلاء: ۱۲۵/۱۲ تذکرة الحفاظ: ۵۱۲/۲ الکاشف: ۲۱۴/۲ تهذیب التهذیب: ۴۲۷/۹ الکامل لابن اثیر: ۱۸۸/۶.

(۸) کشف الباری: ۱۵۲-۱۵۴/۳.

(۹) فتح الباری: ۴۸۹/۲ عمدة القاری: ۳۰۴/۳.

(۱۰) ددوی مختصر حالات کشف الباری: ۶۲۶/۱ کتاب الإیمان وقول النبی ﷺ فی الإسلام علی خمس لاندې تیر شوی دی.

(۱۱) الطبقات الكبرى لابن سعد: ۴۹۳/۵ تهذیب الکمال: ۴۴۴-۴۴۳/۷ رقم الترجمة: ۱۵۶ تهذیب التهذیب: ۶۱/۳-۶۰/۳.

۱۱۰ سیر اعلام النبلاء: ۳۳۶/۶ رقم: ۱۳۹ تذکرة الحفاظ: ۱۷۶/۱ رقم: ۱۷۴ التاريخ الكبير: ۴/۳ رقم: ۱۷۰ الجرح والتعديل:

۲۶۰/۳ رقم: ۱۰۷۱ میزان الاعتدال: ۲۰/۱ رقم: ۲۲۷۰ الکاشف: ۳۵۸/۱ رقم: ۱۲۷۶ مقدمة الفتح: ۵۶۳/۱.

عبدالرحمن بن ابی سفیان رور دی. (۱) ددوی د مور نوم اونسب حفصه بنت عمرو بن ابی عقرب دی. (۲) اساتذہ حدیث: حنظلہ بن ابی سفیان رضی اللہ عنہ چہ د کومو ائمہ کبار او محدثین عظام نہ د حدیث علم حاصل کړې دی په هغوی کښې سالم بن عبدالله بن عمر، سعید بن میناء، طاؤس بن کيسان، عبدالله بن عروہ بن الزبیر، عبدالرحمن بن سابط جمحی، عبدالعزیز بن عبدالله عمری، عروہ بن محمد سعدی، عطاء بن ابی رباح، عکرمه بن خالد مخزومی، عون بن عبدالله بن عتبہ بن مسعود، قاسم بن محمد بن ابی بکر صدیق، مجاهد بن جبر، نافع مولى ابن عمر اود هغه دوه روڼه عبدالرحمن بن ابی سفیان او عمرو بن ابی سفیان رحمهم الله شامل دی. (۳)

تلاوه: دهغوی نه حدیث نقل کونکو کښې اسحاق بن سلیمان رازی، جعفر بن عون عمری، حماد بن عیسیٰ جهنی، حماد بن مسعود، سعید بن خثیم هلالی، سفیان ثوری، ابو عاصم النبیل، عبدالله بن الحارث مخزومی، عبدالله بن داؤد واسطی، عبدالله بن مبارک، عبدالله بن نمیر، عبدالله بن وهب، عبیدالله بن موسیٰ، عنبه بن عبدالواحد قرشی، مخلد بن یزید حرانی، مکی بن ابراهیم بلخی، وکیع بن الجراح، الولید بن عقبه شیبانی، الولید بن مسلم اویحییٰ بن سعید القطان رحمهم الله شامل دی. (۴)

د ائمه جرح و تعدیل توثیقی کلمات: امام ابوداؤد ابوزرعه نسائی یحییٰ بن سعید رحمهم الله فرماني ثقه. (۵) علامه ذهبی رحمته الله سیر اعلام النبلاء کښې فرماني «کان من أئمة الحديث عكّة» (۶) یعنی حنظلہ رضی اللہ عنہ د مکې د ائمه حدیث نه وو.

د ابن عدی رحمته الله جرح: ابن عدی رحمته الله الکامل فی الضعفاء کښې د دوی تذکره کړې ده اود ائمه نه نی دهغوی توثیق هم نقل کړې دی. البته دهغوی یو روایت نقل کولو سره هغه نی منکر کړې دي او وائي چہ ددې حدیث متن غیر محفوظ دي. البته دائی هم وئيلي دي چہ دا روایت د حنظلہ نه نقل نه دي بلکه ابوقتاده عبدالله بن واقد حرانی ته وهم شوې دي هغوی د دې نسبت حنظلہ ته کړې دي ځکه چہ حنظلہ په عام توګه مستقیم اوصالح احادیث نقل کوي او کله چہ هغه د یوثقه نه روایت کوي نومستقیم الحدیث وي. (۷)

د علامه ذهبی رحمته الله په ابن عدی باندې نقد: علامه ذهبی رحمته الله د ابن عدی په ضعفاء کښې تذکره کولو باندې مذمت کړې او په میزان الاعتدال کښې فرماني «ذکره ابن عدي وإلا لما كنت أذکره» یعنی ابن

(۱) تهذيب الكمال: ۴۴۴/۷.

(۲) الطبقات الكبرى: ۴۹۳/۵.

(۳) تهذيب الكمال: ۴۴۴/۷ تهذيب التهذيب: ۶۱/۳-۶۰.

(۴) تهذيب الكمال: ۴۴۵/۷-۴۴۴ سیر اعلام النبلاء: ۳۳۷/۶ تهذيب التهذيب: ۶۱/۳.

(۵) تهذيب الكمال: ۶۱۳/۳ الجرح والتعديل: ۲۶۰/۳.

(۶) سیر اعلام النبلاء: ۳۳۷/۶.

(۷) الکامل فی الضعفاء: ۴۲۱/۲-۴۲۰ رقم ۵۳۷/۱۶۸.

عدی ضعیفاء کنبی ذکر کړې دې که چرې هغه داسې نه وې کړې نو ما به هم د هغه تذکره نه کوله (ځکه چې هغه ثقه دي).^(۱)

سیر اعلام النبلاء کنبی علامه ذهبی رحمته الله په ابن عدی باندې تنقید کولوسره لیکي چې ابن عدی په الکامل کنبی د هغوی تذکره کولوسره خپل ځان په پریشانۍ کنبی اچولې دي. هغه د دوی هیڅ عیب نه دي بیان کړې په اصل کنبی د هغه دا بې ځایه سختی ده.^(۲)

د ابن عدی ذکر کړې شوي حدیث: ابن عدی د خپل شیخ احمد بن عبدالله بن سابر په سندسره حنظله بن ابی سفیان عن نافع عن ابن عمر رضی الله عنهما نه روایت نقل کړې دي چې رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمانيلى دي «اغسلو قتلکم» دا حدیث نقل کولو نه پس ابن عدی ونیلى چې مونږ دا حدیث د خپل شیخ ابن سابر نه علاوه د بل چا نه دي لیکلي.^(۳)

د حدیث صحیح محمل: علامه ذهبی رحمته الله سیر اعلام النبلاء کنبی د دې روایت نقل کولونه پس لیکلي دي چې «ورواته ثقات» یعنې د دې راویان ثقه دي (که چرې متن صحیح او منلې شی نویي) به دا په مقتول باندې محمول وی کوم چې د جنگ د میدان نه علاوه اووژلې شی. دې نه علاوه علامه ذهبی رحمته الله نور لیکلي دي کیدې شی «دمتن» دا غلطی د ابن عدی د شیخ یا شیخ الشیخ د طرف نه وی ځکه چې ثقه راوی هم کله د وهم ښکار کیږي.^(۴)

محشی سیر اعلام النبلاء په ابن عدی باندې د علامه ذهبی په راگیرو لوباندې لیکلي دي چې مؤلف (علامه ذهبی) باندې د (ابن عدی) دا رانیول د احادیثو متون او په هغې باندې د نقد په حواله سره د هغه د سعت اطلاع او بصیرت نافذه واضح کوی. او د علامه ذهبی د داسې راگیرو لوباندې د یرزیات مثالونه په تراجم کنبی خواره دي او یرزیات محدثین د دې نه غافل دي. حالانکه ټول صحابه کرام رضی الله عنهم خاص کر حضرت عائشه رضی الله عنها متون حدیث باندې به د نقد اهتمام کولو که چرې هغه متن د حدیث قرآن کریم یا حس سلیم یا د هغوی د عقلی دلائلو خلاف ومبائن وی چې اسلام او د هغې اصول او کلیات کنبی راگیرو شوی وی. هغه متون احادیث د کوم د اساسید رجال سره د دې چې ثقه او عادل دي په هغوی باندې د نقد او گرفت په حواله سره د امام زرکشی تالیف مستدرکات عائشه رضي الله عنها یوه بهترینه نمونه ده. (تعلیقات سیر اعلام النبلاء: ۲/۳۳۸). علامه ذهبی رحمته الله په تذکره الحفاظ کنبی د هغوی تذکره الحافظ الثبت او الکاشف کنبی من الالبات په الفاظوسره کړې ده.^(۵)

عبدالله بن احمد بن حنبل رحمته الله د خپل پلار نه نقل کړی دی هغوی فرماني چې کله به امام وکیع رحمته الله د حنظله رحمته الله حدیث نقل کولو نو «حدثنا حنظلة بن أبي سفیان» نه پس به ئی فرمانيل «کان ثقة ثقه»^(۶)

یحیی بن معین رحمته الله فرماني: حنظله بن أبي سفیان ثقه^(۱) امام احمد بن حنبل رحمته الله فرماني ثقه ثقه. (ابن ابی مریم رحمته الله د ابن معین رحمته الله نه نقل کړی دی هغه فرماني ثقه حقه.^(۲) یعقوب بن شیبه رحمته الله فرماني

^(۱) میزان الاعتدال: ۱/۲۰۱ عرقم: ۲۳۷۰.

^(۲) سیر اعلام النبلاء: ۶/۳۳۷.

^(۳) الکامل: ۲/۴۲۱.

^(۴) سیر اعلام النبلاء: ۶/۳۳۸-۳۳۷.

^(۵) تذکره الحفاظ: ۱/۱۷۶ الکاشف: ۱/۳۵۸.

^(۶) الجرح والتعديل: ۳/۲۶۰ تهذيب الكمال: ۷/۴۴۵.

کان ثقة. (۴) ابن سعد رحمته الله فرمائی کان ثقة. (۵) ابن حبان رحمته الله ثقات کنبی تذکرہ کړې ده. (۶) حافظ ابن حجر رحمته الله هم د هغوی توثیق کړې دي. (۷) امام ترمذی رحمته الله فرمائی «ثقة وثقه يحيى بن سعيد القطان» (۸) علامه ذهبی رحمته الله فرمائی «لحظلة إذا لقيت إجماع» (۹) حنظله رحمته الله په اجماع سره ثقة دي.

وفات: امام احمد بن حنبل رحمته الله د يحيى بن سعيد رحمته الله نه نقل کړې دي چې حنظله بن ابی سفيان رحمته الله ۱۵۱ هجري پورې ژوندې وو. (۱۰) امام بخاری رحمته الله د يحيى بن سعيد رحمته الله نه نقل کړې دي چې حنظله بن ابی سفيان رحمته الله ۱۵۱ هجري کنبی وفات شوې. (۱۱) هم دغه قول (۱۵۱ هجري کنبی د وفات د ابن سعد، خليفه بن خياط، ابن حبان، ابن زبير، حافظ ابن حجر او علامه ذهبی رحمهم الله وغيره نه هم نقل دي. (۱۲) رحمه الله رحمة واسعة.

القاسم: دا مشهور محدث و فقيه قاسم بن محمد بن ابی بکر الصديق عبدالله بن عثمان بن عامر بن عمرو بن كعب بن سعد بن تميم بن مره، قرشي تيمي مدني رحمته الله دي. (۱۳) د هغوی مور ام ولد وه هغې ته به سوده ونيلې شوه. (۱۴) ابو محمد د هغوی كنيث دي ابو عبدالرحمن هم ورته ونيلې شو. (۱۵)

ولادت: علامه ذهبی رحمته الله په سير اعلام النبلاء کنبی د قاسم بن محمد رحمته الله ولادت د حضرت علي عليه السلام په دور خلافت کنبی کيدل نقل کړې دي. او په تاريخ الاسلام کنبی د حضرت عثمان رضي الله عنه په دور خلافت کنبی پيدا کيدل ليکلی دي. (۱۶)

(۱) سير اعلام النبلاء: ۳۳۷/۶ الجرح والتعديل: ۲۶۰/۳.

(۲) تهذيب التهذيب: ۶۱/۳ تذكرة الحفاظ: ۱۷۶/۱.

(۳) تذكرة الحفاظ: ۱۷۶/۱ تهذيب الكمال: ۴۴۵/۷.

(۴) مقدمة الفتح: ۵۶۳/۱ تهذيب التهذيب: ۶۱/۳.

(۵) الطبقات: ۴۹۳/۵.

(۶) تهذيب التهذيب: ۶۱/۳.

(۷) مقدمة الفتح: ۵۶۳/۱ تعليقات تهذيب الكمال: ۴۴۶/۷.

(۸) سنن الترمذی كتاب الدعوات باب ماجاء في رفع الأيدي عند الدعاء تحت رقم الحديث: ۳۳۸۶.

(۹) ميزان الاعتدال: ۶۲۰/۱.

(۱۰) تهذيب الكمال: ۴۴۷/۷.

(۱۱) تهذيب التهذيب: ۶۱/۳ التاريخ الكبير: ۴۵/۳-۴۴.

(۱۲) الطبقات الكبرى: ۴۹۳/۵ حاشية تهذيب الكمال: ۴۴۷/۷ الكاشف: ۳۵۸/۱ سير اعلام النبلاء: ۳۳۸/۶.

(۱۳) تاريخ الإسلام: ۳۲۸/۳-۳۲۷ رقم الترجمة: ۱۴۳۲ الطبقات الكبرى: ۱۸۷/۵ تهذيب الكمال: ۴۲۷/۲۳ رقم:

۴۸۱۹ التاريخ الكبير: ۱۵۷/۷ رقم: ۷۰۵ سير اعلام النبلاء: ۵۳/۵ رقم: ۱۸ تهذيب التهذيب: ۳۳۳/۸ رقم: ۶۰۱ تذكرة

الحفاظ: ۹۶/۱ رقم: ۸۸ حلية الأولياء: ۱۸۳/۲ رقم: ۱۷۲ كتاب الثقات: ۳۰۲/۵ الجرح والتعديل: ۱۵۸/۷ رقم: ۶۷۰

تقريب التهذيب: ۳۳/۲ رقم: ۵۵۰۶ الكاشف: ۱۳۰/۲ رقم الترجمة: ۴۵۲۸.

(۱۴) الطبقات الكبرى: ۱۸۷/۵ تهذيب الكمال: ۴۳۰/۲۳.

(۱۵) تاريخ الإسلام: ۳۲۸/۳ الطبقات: ۱۹۴/۵ الثقات: ۳۰۲/۵ تهذيب الكمال: ۴۲۷/۲۳ تهذيب التهذيب: ۳۳۳/۸.

(۱۶) سير اعلام النبلاء: ۵۴/۵ تاريخ الإسلام: ۳۲۸/۳.

د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا په پالنه کښې: امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه دهغوی والد محمد بن ابی بکر د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ نه پس تقریباً ۲۶ هجري کښې قتل کړې شو نو قاسم یتیم شو او د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا په پالنه کښې راغلو. (۱)

حضرت عبدالله بن زبیر رضی اللہ عنہ فرماني چه ما د حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ په اولاد کښې د ده په شان سواد قاسم نه بل څوک نه دي لیدلي. (۲)

شیوخ حدیث او کسب علم: حضرت قاسم بن محمد رحمۃ اللہ علیہ یتیم کیدوسره د حضرت عائشه صدیقه رضی اللہ عنہا په پالنه کښې راغلو او د یوې اوږدې مودې پورې دهغې په صحبت کښې پاتې شو. دهغې نه نې حدیث علم په کثرت سره حاصل کړو او په دیني مسائلو کښې نې تفقه پیدا کړه. (۳)

علامه واقدی رحمۃ اللہ علیہ په خپل سندسره د حضرت قاسم رحمۃ اللہ علیہ نه نقل کړې دي هغوی فرماني چه حضرت عائشه رضی اللہ عنہا حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ او حضرت عثمان رضی اللہ عنہ د خلافت په زمانه کښې به نې فتوی ورکوله اودا سلسله د هغوی د وفات پورې روانه وه. حضرت قاسم رحمۃ اللہ علیہ واني چه زه به د خپل ماشوموالی د حرکتونو سره د هغوی په صحبت کښې لږمی ناست ووم او زه به د علم سمندر حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ او حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ په مجلس کښې کیناستلم. ددوی نه علاوه به د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہ په مجلس کښې هم کیناستم اود ابن عمر رضی اللہ عنہ په نیزورغ، په کثرت د علم اود کومو څیزونو چه به علم نه وو دهغې په جواب کښې توقف کیدلو. (۴) دهغوی رحمۃ اللہ علیہ د حدیث علم د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا ابن عمر ابن عباس خپلې نیا اسماء بنت عمیس، ابوهریره، فاطمه بنت قیس، رافع بن خدیج، عبدالله بن خباب، عبدالله بن عمرو، معاویه رضی اللہ عنہ اسلم مولى عمر بن الخطاب صالح بن خوات بن جبیر، عبدالله بن جعفر بن ابی طالب، عبدالله بن زبیر، عبدالله بن عبدالله بن عمر اود خپل تره خوڼی عبدالله بن عبدالرحمن بن ابوبکر صدیق، عبدالله بن عمرو بن العاص او عبد بن جارية د دوو ځامنو نه حاصل کړې. (۵) ددوی د خپل پلار محمد او نیکه حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ نه روایت منقطع دي. (۶)

تلامذه: د حضرت قاسم رحمۃ اللہ علیہ نه د محدثینو یوگړ شمیر استفاده کړې ده. دهغوی رحمۃ اللہ علیہ نه د حدیث علم حاصلونکو کښې اسامه بن زید لیشی، افلح بن حمید، انس بن سیرین، ایوب سختیانی، جعفر بن محمد الصادق، حمید الطویل، حنظله بن ابی سفیان، سالم بن عبدالله بن عمر، عامر شعبي، ابوالزناد عبدالله ابن ذکوان، عبدالله بن عون، عبدالرحمن بن القاسم بن محمد، عیسی بن میمون واسطی، مالک بن دینار، فحمد بن مسلم شهاب زهری، محمد بن منکدر، نافع مولى ابن عمر، یحیی بن سعید انصاری، ابوبکر بن محمد بن عمرو بن حزم او ابو عثمان رحمهم الله وغیره شامل دي. (۷)

(۱) تهذیب الکمال: ۴۳۰/۲۳ تهذیب التهذیب: ۳۳۴/۸.

(۲) سیر اعلام النبلاء: ۵۵/۵ تهذیب الکمال: ۴۳۰/۲۳.

(۳) سیر اعلام النبلاء: ۵۴/۵ تذکرة الحفاظ: ۹۷/۱ تاریخ الإسلام: ۵۵/۵.

(۴) تهذیب الکمال: ۴۳۱/۲۳-۴۳۰ سیر اعلام النبلاء: ۵۵/۵.

(۵) تهذیب الکمال: ۴۲۸/۲۳-۴۲۷ تهذیب التهذیب: ۳۳۳/۸ سیر اعلام النبلاء: ۵۴/۵ تاریخ الإسلام: ۳۲۸/۳.

(۶) سیر اعلام النبلاء: ۵۴/۵ تعلیقات الکاشف: ۱۳۰/۲.

(۷) تهذیب الکمال: ۴۳۰/۲۳-۴۲۸ تهذیب التهذیب: ۳۳۴/۸-۳۳۳ سیر اعلام النبلاء: ۵۴/۵.

د انچه توثیقای کلمات او جلالت شان: حضرت قاسم بن محمد علیه السلام د فقهاء مدینه نه وو. امام ابو نعیم اصفهانی رحمته الله حلیه الاولیاء کښې دهغوی تذکره په دې الفاظوسره کړې ده: قاسم بن محمد بن ابی بکر فقیه پرهیزگار شفیق متواضع د صدیق فرزند، د ښکلي حسب والا د غامض احکامو په خودلو کښې فائق اود ښکلي اخلاقو طرف ته سبقت کونکې وو. (۱)

ابن عیینه رحمته الله فرماني «کان من افضل اهل زمانه» (۲) یعنی د خپلې زمانې د ټولو نه د غوره خلقونه وو. ابوالزناد رحمته الله فرماني چه ما د قاسم رحمته الله نه لونی هیڅوک د سنت عالم نه دې لیدلې او څوک تر هغه وخته پورې لونی سرې نه شی شمیرلې تر کومې چه هغه ته د سنت علم نه وی. (۳) یحیی بن سعید رحمته الله فرماني چه مونږ په خپله زمانه کښې، په مدینه کښې څوک نه دې لیدلې چه مونږ هغه ته په قاسم رحمته الله باندې فضیلت ورکړو. (۴)

محمد بن سعید رحمته الله د محمد بن عمر رحمته الله نه نقل کړی دی هغوی فرماني: «کان ثقة، وکان رفیعاً عالماً فقیهاً إماماً، کثیر الحديث، ورعاً» (۵) یعنی قاسم بن محمد رحمته الله ثقة، د اوچتې مرتبې والا فقیه امام کثیر الحديث او پرهیزکار وو. ابن حبان رحمته الله او فرمانيل چه قاسم بن محمد رحمته الله د لویو تابعینو او علم، ادب، عقل او فقه کښې د خپلې زمانې د غوره او بهترینو خلقونه وو او دیرې کمې خبرې به نئ کولې. (۶)

علامه ذهبی رحمته الله په تاریخ الاسلام کښې فرمانيلی: «کان فقیهاً، إماماً، مجتهداً، ورعاً، عابداً، ثقة، حجة» (۷) او سیر اعلام النبلاء کښې فرماني: «الإمام القدوة، الحافظ الحجة، عالم وقته بالمدينة مع سالم وعكرمة» (۸) یعنی حضرت قاسم بن محمد رحمته الله فقیه، امام، مجتهد، پرهیزکار، عبادت گذار، ثقة، قدوه پیشوا، حافظ حجت او سالم، عکرمه سره په خپله زمانه کښې د مدینې لونی عالم وو. سفیان بن عیینه رحمته الله فرماني چه د حضرت عائشه رضی الله عنها د حدیث د ټولو نه زیات علم لرونکي درې کسان دی: ① قاسم بن محمد ② عروه بن زبیر او ③ عمره بنت عبدالرحمن. (۹) امام بخاری رحمته الله د علی بن مدینی رحمته الله نه نقل کړی دی چه د قاسم بن محمد رحمته الله دوه سوه احادیث دي. (۱۰) دامام بخاری رحمته الله د روایت عجیبه انداز: امام بخاری رحمته الله په خپل صحیح کښې د حضرت قاسم رحمته الله خونی عبدالرحمن په واسطه د سفیان حدیث نقل کولو کښې یو عجیبه انداز اختیارولوسره فرمانيلی

(۱) حلیه الاولیاء: ۱۸۳/۲.

(۲) تاریخ الكبير: ۱۵۷/۷ والجرح والتعديل: ۱۵۸/۷.

(۳) حلیه الاولیاء: ۱۸۴/۲ تاریخ الكبير: ۱۵۷/۷ تاریخ الإسلام: ۳۲۸/۳ سیر اعلام النبلاء: ۵۶/۵.

(۴) تاریخ الإسلام: ۳۲۸/۳ حلیه الاولیاء: ۱۸۴/۲ تهذيب الكمال: ۴۳۱/۲۳.

(۵) الطبقات الكبير: ۱۹۴/۵ تذكرة الحفاظ: ۹۷/۱ سیر اعلام النبلاء: ۵۵/۵.

(۶) کتاب الثقات لابن حبان: ۳۰۲/۵.

(۷) تاریخ الإسلام: ۳۲۸/۳.

(۸) سیر اعلام النبلاء: ۵۴-۵۳.

(۹) الجرح والتعديل: ۱۵۹/۷ تاریخ الإسلام: ۳۲۸/۳.

(۱۰) تهذيب الكمال: ۴۳۰/۲۳ سیر اعلام النبلاء: ۵۴/۵.

دی: «حدثنا عبدالرحمن بن القاسم وكان افضل أهل زمانه، أنه سمع أباه وكان افضل أهل زمانه»، (۱) مونږ ته حديث بيان کړو عبدالرحمن بن قاسم او هغه د خپلې زمانې د غوره خلقونه وو، هغوی د خپل پلار قاسم نه واوریده او هغه د خپلې زمانې د غوره خلقونه وو.

د مدینې په فقهاؤ کښې شمیر: ابوالزناد رحمته الله او فرمائیل په اهل مدینه کښې اووه لونی خلق دی (یعنی فقهاء) کله چه په څه مسئله کښې اختلاف کیږي نو په هغوی کښې د یو قول اخستې شی په هغوی کښې یو قاسم رحمته الله دی. (۲) یحیی بن قطان رحمته الله فرمائیلی چه د مدینې فقهاء لس دی بیا په هغوی کښې د قاسم رحمته الله نوم واخستو. (۳) عبدالله بن وهب رحمته الله امام مالک رحمته الله د قاسم بن محمد رحمته الله تذکره او کړه اوونۍ فرمائیل چه هغه د دې امت د فقهاؤ نه وو. (۴)

د ابن سیرین رحمته الله د قاسم رحمته الله حالات معلومولو سره اقتداء کول: امام مالک رحمته الله او فرمائیل چه کله ابن سیرین رحمته الله بیمار شو او حج له نه شو تللې نو حج له تلونکو خلقو ته به ئی وئیل چه هغوی دې د قاسم بن محمد رحمته الله سیرت، لباس وغیره جائزه واخلي اورادې شی. خلق به واپس راغلل اود قاسم بن محمد رحمته الله (حالات او معمولات) به ئی بیان کړل نو ابن سیرین رحمته الله به د قاسم بن محمد رحمته الله اقتداء کوله. (۵)

خيار التابعين: احمد بن عبدالله عجلې رحمته الله فرماني: «کان من خيار التابعين وفقهاءهم» یویل خانی کښې فرمائیلی: «مدني، تابعي، ثقة، زه، رجل، صالح» (۶) مصعب بن عبدالله بن زبیر رحمته الله فرماني «القاسم بن محمد من خيار التابعين» (۷)

تواضع او علمی معاملاتو کښې حزم او احتیاط: یونس بن بکیر رحمته الله وائی چه مونږ ته ابن اسحاق رحمته الله بیان او کړو چه یو باندې قاسم بن محمد رحمته الله له راغلو او تپوس ئی او کړو چه تاسو د زیات علم والا ئی که سالم؟ قاسم بن محمد رحمته الله په جواب کښې او فرمائیل سبحان الله په مونږ کښې به هریو دخپل علم مطابق تاته جواب درکړی. یعنی ته چه کومه خبره معلومول غواړې دهغې باره کښې سوال او کړه. هغه بیا تپوس او کړو چه په تاسو کښې اعلم څوک دې؟ هغوی په جواب کښې اوونیل سبحان الله هغه بیا سوال او کړو نو هغوی په جواب کښې او فرمائیل هغه یعنی سالم. څه چه څه تپوس کوي نو د هغه نه او کړه. دې وینا کولو سره دخپل خانی نه پاسیدو.

ابن اسحاق رحمته الله وائی چه هغوی دا خبره ناخوښه کړه چه دا اووانی چه زه د زیات علم والا یم ځکه چه دا به هم خپل تعریف او تزکیه وه اودانۍ هم ناخوښه کړه چه سالم ته اعلم اووانی ځکه چه دا غلط بیانی وه.

(۱) کتاب الحج باب الطیب بعد رمی الجمار والحق قبل الإفاضة رقم: ۱۷۵۴.

(۲) تاریخ الإسلام: ۳/۳۲۸.

(۳) تاریخ الإسلام: ۳/۳۲۸.

(۴) تهذيب الكمال: ۲۳/۴۳۳ تهذيب التهذيب: ۸/۳۳۴.

(۵) سير أعلام النبلاء: ۵/۵۷ تهذيب الكمال: ۲۳/۴۳۳.

(۶) تهذيب التهذيب: ۸/۳۳۵ سير أعلام النبلاء: ۵/۵۷.

(۷) تهذيب الكمال: ۲۳/۴۳۳ تهذيب التهذيب: ۸/۳۳۵.

ابن اسحاق رحمته الله وانی قاسم رحمته الله د سالم رحمته الله نه د زیات علم والاوو. (۱) ایوب رحمته الله وانی چه یحیی د قاسم رحمته الله نه خه تیوس کولوسره واوریدو په جواب کښې به قاسم رحمته الله کله لادری اوکله لآعلم فرمائیل. یحیی چه کله نور تیوسونه کول شروع کړه نووئی فرمائیل په الله قسم، ته چه خه زمونږ نه پوښتنه کوي مونږ په هغې کښې د هرې خبرې علم نه لرو. (۲)

حماد بن زید د عبید الله نه نقل کړی دی چه حضرت قاسم بن محمد رحمته الله به د قرآن پاک تفسیر نه کولو. (یعنی احتیاط به نی کولو). (۳) ابوالزناد رحمته الله وانی چه حضرت قاسم رحمته الله صرف ظاهري څیزونو سره متعلق د سوال جواب ورکولو. (۴)

ابن عون رحمته الله وانی حضرت قاسم رحمته الله د چا د سوال د جواب باره کښې خه اووئیل او د هغې نه پس نی اوفرمائیل چه دا زما رانې ده زه دا نه وایم چه هم دغه حق دی. (۵)

تقدیر سره متعلق خبرو اترو کولونه ممانعت او په قدریه باندې لعن کول: عمران بن عبدالله رحمته الله وانی چه بعض خلقو د تقدیر باره کښې خبرې کولې حضرت قاسم رحمته الله هغوی ته اوفرمائیل چه کوم څیز الله تعالی نه دې بیان کړې تاسو دهغې باره کښې خبرې اتری مه کوئ. (۶) ابن عمار رحمته الله وانی چه ما قاسم رحمته الله او سالم رحمته الله په قدریه باندې په لعن کولوسره اوریدلی دی. (۷)

د احادیثو په املاء کښې په کثرت سره احتیاط: عبدالله بن العلاء رحمته الله وانی حضرت قاسم رحمته الله ته مې عرض اوکړو چه هغوی دې یوڅو احادیث په املاء کولوسره اولیکي. نو هغوی اووئیل د حضرت عمر رضی الله عنه په دور کښې احادیث ډیر زیات شوی ووریعنی خلقو به بغیر د احتیاط نه د هرې خبرې نسبت د رسول الله صلی الله علیه و آله طرف ته کولی حضرت عمر رضی الله عنه خلقو ته د الله تعالی واسطه ورکړه چه هغوی دې خپل لیکلې شوي احادیث هغوی له راوړي. خلقو چه به کله خپل لیکلې شوي احادیث هغوی له راوړل نو هغوی د دې د سوزلو حکم ورکړو او وئی فرمائیل چه دا د اهل کتابو د کوروالی په شان کوروالی دې عبدالله وانی چه قاسم رحمته الله د هغې ورځ نه پس زه د احادیثو د لیکلو نه منع کړم. (۸)

یحیی بن سعید رحمته الله وانی چه حضرت قاسم رحمته الله او د هغوی منگرو به د ماسخوتن نه پس یویل ته احادیث اورول. (۹) عبدالرحمن ابن ابی الموال وانی چه حضرت قاسم بن محمد رحمته الله به سحر د کورنه جومات ته تشریف راوړلو او دوه رکعته نفل کولوسره به بیا د خلقو په مینځ کښې کیناستلو نو خلقو به د هغوی نه (علمی) سوالونه کول. (۱۰)

(۱) سیر أعلام النبلاء: ۵۶/۵ حلیه الأولیاء: ۱۸۴/۲.

(۲) تاریخ الإسلام: ۳۲۹/۳ حلیه الأولیاء: ۱۸۴/۲.

(۳) الطبقات الکبری: ۱۸۷/۵ تاریخ الإسلام: ۳۲۹/۳.

(۴) تاریخ الإسلام: ۳۲۹/۳ الطبقات الکبری: ۱۸۷/۵.

(۵) الطبقات الکبری: ۱۸۷/۵ تاریخ الإسلام: ۳۲۹/۳.

(۶) الطبقات الکبری: ۱۸۸/۵.

(۷) تاریخ الإسلام: ۳۲۹/۳ الطبقات الکبری: ۱۸۸/۵.

(۸) سیر أعلام النبلاء: ۵۹/۵ تاریخ الإسلام: ۳۲۹/۳.

(۹) الطبقات الکبری: ۱۸۸/۵.

(۱۰) الطبقات الکبری: ۱۸۹/۵ تاریخ الإسلام: ۳۲۹/۳.

وہیت: افلح بن حمید رحمہ اللہ وائی حضرت قاسم رحمہ اللہ خپل وصیت لیکلو وخت کنہی اوفرمانیل چہ داد قاسم بن محمد وصیت دی چہ ہفہ ددی خبری گواہی ورکوی چہ دالله تعالیٰ نہ سوا بل خوک معبود نشته دی. (۱)

سلیمان بن عبدالرحمن وائی قاسم بن محمد رحمہ اللہ (دمرگ پہ وخت) اوونیل: مالہ زما پہ دی کپرو کنہی کفن راکرنی پہ کوموکنہی چہ مونخ کوم یعنی قمیص لنگ او خادر. دہغوی خونی اوونیل پلارہ تہ خو دوه کپری ہم نہ خوینوی (یعنی چہ نوپ کفن واخستی شی)؟ پہ جواب کنہی اوفرمانیل بچی، دحضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ ہم دغه شان د دریو کپرو کفن وو اودمپی نہ زیات ژوندی سپی د کپرو زیات محتاج وی. (۲) خالد بن ابی بکر رحمہ اللہ فرمائی چہ قاسم بن محمد رحمہ اللہ وصیت کړی وو چہ دہفہ پہ قبردی ہیخ تعمیر نہ کوی. (۳) یزید وائی چہ زہ د قاسم رحمہ اللہ د انتقال پہ وخت موجود ووم ہفہ پہ قدید کنہی وفات شو او پہ مشکل کنہی دفن کړی شو. ددی دواړو خایونو پہ مینخ کنہی د دریو میلو برابر فاصلہ وه. دہغوی خونی کتہ پہ خپلہ اوږہ باندی کیخودو او روان شو تردی چہ مشکل تہ اورسیدو. (۴)

وفات: د قاسم بن محمد رحمہ اللہ د وفات پہ کال کنہی اختلاف دی ډیر اقوال دی. چنانچہ ضمیرہ د رجاء بن جمیل ایلی نہ نقل کړی دی چہ د عمر بن عبدالعزیز د وفات نہ پس د عبدالملک پہ دور کنہی ۱۰۱ هجری یا ۱۰۲ هجری کنہی وفات شوې. (۵) د عبداللہ بن عمر عمری رحمہ اللہ ۱۰۵ هجری نقل دی. (۶)

خلیفہ بن خیاط رحمہ اللہ وائی چہ ۱۰۶ هجری اواخریا د ۱۰۷ هجری شروع کنہی وفات شوې. (۷) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ تقریب التهذیب کنہی ۱۰۶ هجری قول صحیح گرځولې دی. (۸) ہیشم بن عدی اویحییٰ بن بکیر نہ ۱۰۷ هجری روایت دی. (۹) علامہ ذہبی رحمہ اللہ الکاشف کنہی ہم دغه اختیار کړی دی. (۱۰)

واقدی، یحییٰ بن معین، علی بن مدینی، ابو عبیدہ اوفلاس رحمہم اللہ نہ ۱۰۸ هجری قول روایت دی. واقدی ونیلی چہ د ۷۰ یا ۷۲ کالو پہ عمر کنہی وفات شوې. دغه وخت د قاسم بن محمد رحمہ اللہ د سترگو نظر ہم تلې وو. (۱۱) عمرالضریر رحمہ اللہ ونیلی چہ ۱۰۹ هجری کنہی وفات شوې. (۱۲)

(۱) الطبقات الکبریٰ: ۱۹۳/۵.

(۲) سیر اعلام النبلاء: ۶۰/۵، الطبقات الکبریٰ: ۱۹۳/۵.

(۳) تاریخ الإسلام: ۳۳۰/۳، سیر اعلام النبلاء: ۶۰/۵.

(۴) الطبقات الکبریٰ: ۱۹۴/۵-۱۹۳.

(۵) الثقات لابن حبان: ۳۰۲/۵، تاریخ الکبیر: ۱۵۷/۷، تهذیب الکمال: ۴۳۵/۲۳-۴۳۴، تهذیب التهذیب: ۳۳۵/۸.

(۶) تاریخ الکبیر: ۱۵۷/۷، سیر اعلام النبلاء: ۵۸/۵، تهذیب الکمال: ۴۳۵/۲۳، تهذیب التهذیب: ۳۳۵/۸.

(۷) تاریخ الإسلام: ۳۳۰/۳، سیر اعلام النبلاء: ۵۸/۵، تهذیب التهذیب: ۳۳۵/۸، تذکرۃ الحفاظ: ۱۹۷/۱.

(۸) تقریب التهذیب: ۲۳/۲.

(۹) سیر اعلام النبلاء: ۵۸/۵، تهذیب الکمال: ۴۳۵/۲۳، تاریخ الإسلام: ۳۳۰/۳.

(۱۰) الکاشف: ۱۳۰/۲.

(۱۱) تهذیب الکمال: ۴۳۵/۲۳، سیر اعلام النبلاء: ۵۸/۵، تاریخ الإسلام: ۳۳۰/۳، الطبقات لابن سعد: ۱۹۴/۵.

ابن سعد رحمته الله ۱۱۲ هجری نقل کړې دې. (۲) ابوالحسن ابن البراء د ابن مدینی نه یو قول د ۱۱۲ هجری هم نقل کړې دې. (۳) لیکن علامه ذهبی رحمته الله د ابن سعد قول شاذ ګرځولې دې. (۴) د نوح بن حبيب نه ۱۱۷ هجری قول مروی دې. (۵) د دې هم په شاذ کیدو کښې هیڅ تامل نشته. د قاسم بن محمد رحمته الله یو څو قیمتی اقوال: حضرت قاسم بن محمد رحمته الله فرماني: ① د الله تعالی د حق پیژندلونه پس جاهل جوړیدو سره ژوند تیروول ډیر بهتر دی د هغه سړی نه چه داسې خبره اوکړې د کومې چه هغه ته علم نه وی. (۶)

② د صحابه کرامو رضی الله عنهم اختلاف د امت د پاره رحمت دې. (۷)
 ③ د سړی خپل عزت کول دادی چه هغه دې د خپل علم د احاطه نه بهر څه خبره نه کوی. (۸)
 ④ بچې د هغه څیزونو باره کښې په قسم سره خبره مه کوه د کوم چه تاته علم نه وی (۹)
 ⑤ د نوی کپړو د مړی نه زیات ژوندی سړی محتاج وی. (۱۰)
 عائشة رضي الله عنها: داد حضور پاک د ټولو نه زیاته ګرانه بی بی ام المؤمنین طیبه طاهره او صدیقه کائنات حضرت عائشه صدیقه بنت ابوبکر صدیق رضی الله عنه ده. د دوی مختصر حالات د ژوند بدء الوحي د دریم حدیث لاتدې تیر شوی دی. (۱۱)
 شرح حدیث: کان اذا اغتسل من الجنابة: یعنی کله چه به حضور پاک د غسل جنابت اراده کوله اغتسل نه د غسل کولو اراده مراد ده. (۱۲) لکه د امام اسماعیلی رحمته الله په روایت «اذا اراد أن یغتسل» نه صراحت سره معلومه شوې ده. (۱۳)
 دعا بشيء نحو الحلاب: یعنی حضور پاک به د حلاب په شان یو څیز (لوبښي) راغوبستلو. دعا په معنی د طلب ښي. نحو الحلاب یعنی د حلاب په شان به ئی یو لوبښي راغوبستلو. (۱۴)

① تهذيب الكمال: ۴۳۵/۲۳.

② تهذيب الكمال: ۴۳۵/۲۳ سیر اعلام النبلاء: ۵۸/۵ تهذيب التهذيب: ۳۳۵/۸.

③ تهذيب الكمال: ۴۳۵/۲۳ سیر اعلام النبلاء: ۵۸/۵.

④ سیر اعلام النبلاء: ۵۸/۵ تاریخ الإسلام: ۳۳۰/۳.

⑤ تهذيب الكمال: ۴۳۵/۲۳.

⑥ الطبقات لابن سعد: ۱۸۸/۵ تهذيب الكمال: ۴۳۳/۲۳ تاریخ الإسلام: ۳۲۹/۳ سیر اعلام النبلاء: ۵۷/۵.

⑦ الطبقات: ۱۸۹/۵ تهذيب الكمال: ۴۳۳/۲۳ تاریخ الإسلام: ۳۲۹/۳ سیر اعلام النبلاء: ۶۰/۵.

⑧ تهذيب الكمال: ۴۳۴/۲۳ سیر اعلام النبلاء: ۵۷/۵.

⑨ الطبقات لابن سعد: ۱۸۹/۵.

⑩ تاریخ الإسلام: ۳۳۰/۳ الطبقات: ۱۹۳/۵.

⑪ كشف الباری: ۲۹۵/۱-۲۹۱.

⑫ فتح الباری: ۴۸۹/۲ عمدة القاری: ۳۰۴/۳ إرشاد الساری: ۴۹۶/۱.

⑬ فتح الباری: ۴۸۹/۲ عمدة القاری: ۳۰۴/۳ الكنز المتوارى: ۱۹۷/۳.

⑭ عمدة القاری: ۳۰۴/۳ التوشیح: ۲۴۶/۱ إرشاد الساری: ۴۹۶/۱.

د علامه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ تحقیق: نحو الحلاب باندی علامه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چه د دویم طریق د روایت نه معلومه شوه چه حضور پاک بعینه په حلاب نومې لوبښې کښې (هم غسل اوکړو) (۱) په نورو طرق کښې د حلاب ذکر: ابو عوانه رحمۃ اللہ علیہ په خپل مسند کښې د ابو عاصم رحمۃ اللہ علیہ نه د یزید بن سنان رحمۃ اللہ علیہ په واسطه نقل کړی دی: «کان یغتسل من حلاب» (۲) ابن خزیمه رحمۃ اللہ علیہ په خپل صحیح کښې هم دغه الفاظ نقل کړی دی. (۳)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ او علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ د کلام نه معلومېږي چه نحو الحلاب نه بلحاظ مقدار حلاب لکه چه لوبښې مراد دي ځکه چه ابو عوانه رحمۃ اللہ علیہ د ابو عاصم رحمۃ اللہ علیہ نه نقل کړی دی: «وصفه أبو عاصم أنه أقل من شبر في شبر» یعنی ابو عاصم رحمۃ اللہ علیہ د دې مقدار دیو لیشته اوږدوالی او بلنوالی نه کم گرځولې دي. (۴)

د ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ په روایت کښې دی: «أشار أبو عاصم بكفيه، حكاية خلق شبره، يصف به دورة الأعلى» یعنی ابو عاصم رحمۃ اللہ علیہ په دواړو ورغو (تلو) سره اشاره اوکړه لکه د دواړو لاسونو د لیشتونه نی حلقه جوړه کړه د پورتنۍ دائرې دور او حلقه کیفیت نی او خودلو یعنی حلاب یا د دې په شان لوبښې به داسې وو. (۵) امام بیهقي رحمۃ اللہ علیہ سنن کبری کښې د حلاب د مقدار باره کښې نقل کړی دی: «فلذا هو كقدر كوز، يسم ثمانية أوطال» (۶) یعنی هغه لوبښې (حلاب) په مثال د اندازې د کوزې وو په کوم کښې چه د اته رطل اوبو راتلو گنجائش وو. د بیهقي رحمۃ اللہ علیہ د روایت نه معلومه شوه چه د حضور اکرم د غسل په سلسله کښې نقل صاع مقدار هم د اتو رطل برابر وو، هم دغه د احنافو مذهب دي لکه چه د علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ په حواله سره ماقبل کښې تیر شوی دی. (۷)

د غسل د اوبو د مقدار بیان: علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ او ابن رجب حنبلی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چه د حدیث باب په بعض طرق کښې راغلی دی: «إله سئل كم يكفي من غسل الجنابة؟ فحدث بهذا الحديث» یعنی د حضرت قاسم رحمۃ اللہ علیہ نه تپوس اوکړې شو چه د جنابت د غسل د پاره څومره اوبه کافی کیږي؟ هغوی په جواب کښې حدیث باب بیان کړو لکه چه ابن رجب حنبلی رحمۃ اللہ علیہ فتح الباری کښې لیکلی دی اود علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ په قول «فأشار إلى القدم والحلاب» یعنی هغوی د قدح او حلاب طرف ته اشاره اوکړه. بیا دي دواړو

(۱) فیض الباری: ۴۵۶/۱.

(۲) کتاب الطهارة باب صفة الأواني التي كان يغتسل منها رسول الله صلى الله عليه وسلم من الجنابة: ۲۴۸/۱ رقم:

۸۵۳

(۳) کتاب الوضوء باب استحباب بدء المغتسل بإفاضة الماء على الميا من قبل المياسر: ۱۲۲/۱ رقم: ۲۴۵.

(۴) مسند أبی عوانة، کتاب الطهارة باب صفة الأواني التي كان يغتسل منها رسول الله صلى الله عليه وسلم من الجنابة:

۲۴۸/۱ رقم: ۸۵۳

(۵) رقم الحديث: ۱۱۹۷.

(۶) کتاب الطهارة باب استحباب البداية فيه بالشق الأيمن: ۲۸۴/۱ رقم: ۸۷۲

(۷) فتح الملهم: ۷۶/۳.

حضراتو افرمائیل چه ددې نه معلومه شوه چه دلته د غسل د اوبو دمقدار بیان دې نه چه د خوشبو.^(۱)

دعلامه عینی رحمته الله تحقیق: علامه عینی رحمته الله نور فرمائی چه دمعانی ذوق لرونکی حضرات پوهیږي چه د حلاب نه دلته امام بخاری رحمته الله صرف لوبښې مراد اخستی دې نه چه څه بل څیز. شراح بغیر د څه فائده په دې باندې په کثرت سره کلام کړې دې حالانکه د حدیث الفاظ زمونږ د خبرې دلیل دی. ځکه چه په حدیث کښې نحو الحلاب الفاظ راغلي دي او نحو دلته د مثل په معنی کښې دې او مثل شی د هغې غیر وی. که چرې دلته بعینه د حلاب طلب کول وې نو بیا کیدې شی چه خبره د اشکال قابل وه. خو بعض الفاظ دعا بلامثل الحلاب هم دی.^(۲)

په نحو الحلاب کښې تشبیه په کوم لحاظ سره ده؟ بعض حضراتو لیکلی دی چه نحو الحلاب کښې تشبیه په لحاظ د کیفیت مافی الاناء هم کیدې شی چه څنگه د حلاب پینو لشلو لوبښې سره د حضور پاک غسل کول ثابت دی چه په هغه کښې اوبه اچول او غسل کول باوجود د پینو د اثراتو ښکاره کیدو صحیح دي. دغه شان د اورو اغړلو هغه لکن (لوبښې) سره هم د حضور پاک غسل کول ثابت دی په کوم کښې چه د اورو اثرات موجود وو. چنانچه مسند احمد کښې «باب فی حکم الماء متغیر بظاهر اجنبي عنه» لاتدي ددې په ثبوت کښې دوه احادیث ذکر کړې شوي دي په کوم اندې چه په حاشیه کښې د الاحکام لاتدي اولیکلي شو چه احادیث الباب نه جواز د طهارت د حکم د داسې اوبو نه معلوم شو په کوم کښې چه یواجنبي پاک څیز ملاؤ شوې وی او په دې سره په اوبو کښې تغیر هم راغلې وی په دې شرط چه دغه بدلون معمولی وی او په دې سره اوبه د خپل حدود او وصف نه خارج نه شی او هم دغه د مالکیه نه بغیر د باقی ائمه مجتهدین مذهب دې صرف مالکیه ددې قائل نه دی چه داسې اوبه پخپله خو پاکې دی مگر مطهر (پاکونکې) نه دی.^(۳) په دې توجیه سره دعا بحلاب او دعا بنحو حلاب د دواړو غرض یو کیږي.^(۴)

د الحلاب وغیره لغوی تحقیق: د الحلاب لغت کښې حلب یحلب (باب نصر) نه مصدر دې جمع حلب راځي. د پینو او پینو لشلو لوبښې ته وائی^(۵) مراد ترې نه هم لوبښې دي. علامه کرمانی رحمته الله د علامه جوهری رحمته الله په حواله سره لیکلی دی چه الحلب د میم او لام فتحه سره یو بوتې او دوائی ده د کوم نه چه خوشبونی تیاریږي او الحلبه د حاء په ضمه سره معروف دانه ده یعنې میته می چه د ترکارنې په توگه هم پخولې شی او د دوائی په توگه هم استعمالولې شی. (ددې جمع حلب راځي).^(۶)

^(۱) عمدة القاری: ۳/۳۰۵-۳۰۴ فتح الباری: ۱/۱۵۴.

^(۲) عمدة القاری: ۳/۳۰۵.

^(۳) الفتح الربانی مع بلوغ الأمانی: ۱/۲۱۴-۲۱۳.

^(۴) أنوار الباری: ۹/۱۸۹-۱۹۹.

^(۵) لسان العرب: ۳/۲۷۸، ۲۷۵ القاموس الوحید کامل ص: ۳۶۶.

^(۶) لسان العرب: ۳/۲۸۰ لغات کشوری ص: ۱۵۷ فیروز اللغات ص: ۲۷۴.

الْحَلْبُ دَ حاء په ضمه اوتشدید لام سره یو قسم بوتې دې کوم چه طیبیان عموماً په دوانی کښې استعمالوی. ابوزید اصمعی اوونیل چه حلب په زمکه باندې کوږ اوږ خوړ شوی یو خیلنی ته وانی کوم چه مات کړې شی نو دهغې نه د پینو په شان څه خیز راوځی. سقاء حلبی ددې نه دې یعنی حلبی مشکیزه کومه چه په دې بوتې باندې رنگ کړې شوی وی. (۱) ابن منظور افریقی د امام ابوحنیفه رحمته او ابوزید نه هم د حلب وضاحت نقل کړې دې. (۲)

حَبُّ الْحَلْبِ فارسی کښې هغه مریم او هندي کښې گمبول، کبلا، کسل، دانه په شان سرکابلی، ډیر خوشبودار (تخم ته وانی) دا تخم اکثر په خوشبیاتو کښې ملاووهی اوددې نه تیل هم جوړوی. (۳) هم ددې نه جوړې شوي خوشبوئی ته عربی کښې دې طرف ته منسوب کولوسره الْمَحْلِيَّةُ ونیلی شی. (۴)

قوله: فَاخذ بكفيه فبدأ بشق رأسه الأيمن ثم الأيسر: بیا به حضور پاک خپل لاس (دواړه لاسونه) سره لپې ډکول اود سر په بڼی طرف نه به نی شروع کوله بیا به بڼی په گسه حصه باندې اچولې. بکفه په عام نسخو کښې مفرد مروی دې خو د کشمیهنی په روایت کښې بکفه تشبیه سره نقل شوې دې. (۵) امام مسلم رحمته او ابوداؤد رحمته هم د حلاب والا روایت کښې بکفه هم تشبیه نقل کړې ده. (۶) **فَقَالَ** بهما کښې تشبیه ضمیر هم د کفیه تشبیه کیدو په صحت باندې دلالت کوی. (۷)

د روایاتو نه د دریمه لپه اخستلو ثبوت: حافظ ابن حجر رحمته فرمائیلى دی چه امام مسلم رحمته په حدیث حلاب کښې لفظ الأيسر نه پس ثم اخذ بكفيه الفاظ زیاتې نقل کړې دی د کوم نه چه د حضور پاک د دریمې لپې اخستلو طرف ته اشاره کیږی لکه چه د ابوعوانه د روایت نه ددې ضراحت کیږی. (۸)

قوله: فقال بهما على رأسه: یعنی حضور پاک په خپلو دواړو لاسونو سره په خپل سر مبارک باندې اوبه واچولې. د فقال بهما مطلب دلته دادې چه حضور پاک د خپلو دواړو لاسونو اوبه په خپل سرباندې راوارولې یعنی وڼی بهیولې. دلته د قول په فعل باندې اطلاق کړې شوې دې یعنی قال (قول، ونیلو سره بهیول (فعل)، مراد اخستې شوې دې. (۹)

(۱) شرح الکرماني: ۱۲۱/۳ الصحاح ص: ۲۵۴.

(۲) لسان العرب: ۲۸۰/۳.

(۳) خزائن الأدوية: ۱۵/۴ بحواله انوار الباری: ۲۰۴/۹.

(۴) لسان العرب: ۲۸۰/۳.

(۵) فتح الباری: ۴۸۹/۲ عمدة القاری: ۳۰۵/۳ إرشاد الساری: ۴۹۶/۱.

(۶) صحیح مسلم کتاب الحيض باب صفة غسل الجنابة رقم الحديث: ۷۲۵ سنن أبی داؤد کتاب الطهارة باب فی الغسل من الجنابة رقم الحديث: ۲۴۰.

(۷) عمدة القاری: ۳۰۵/۳ إرشاد الساری: ۴۹۶/۱.

(۸) فتح الباری: ۴۸۹/۲.

(۹) عمدة القاری: ۳۰۵/۳ تحفة الباری: ۲۲۳/۱.

په غیر کلام باندې د قول اطلاق: علامه ابن الاثیر رحمہ اللہ لیکلی دی چه ابن منظور افریقی رحمہ اللہ او علامه عینی رحمہ اللہ هم نقل کړی دی چه په عربو کښې ډیره توسع ده چه هغوی د قول په ذریعه د ټولو افعالو تعبیر کوی او په غیر کلام باندې هم د دې اطلاق کوی. چنانچه د لاس نه د نیولو د پاره قال یده وائی او په خپو تگ ته قال برجله وائی او په سترگوسره د اشاره کولو د پاره قالت له العینان وائی لکه چه شاعر وائی: قالت له العینان سمعاً وطاعة

یعنی سترگو هغه ته اشاره او کړه او لسان حال ته نی او وئیل چه ستا هره خبره به اوږو او اطاعت به کور.

په لاسونوسره اوبه بهیول او لاملو د پاره به وائی قال بالماء علی یده او د کپړې او چتولو د پاره به قال بشوبه وائی قال د هغوی په ټولو معانو باندې اطلاق په توگه د مجاز او توسع کپړی. (۱)

د قال په معانی کثیره کښې استعمال: غرض قال معانی کثیره د پاره راځی مثلاً قال په معنی اقبل، مال، استراح، ذهب، غلب، أحب، حکم وغیره، علامه عینی رحمہ اللہ فرمائی چه ما په خاص توگه اهل مصر اولیدل چه هغوی قال په خپلو ډیرو محاوراتو کښې استعمالوی. چنانچه په همسا سره د وهلو د پاره وائی أخذ العصا و قال به او د لباس اغوستلو د پاره وائی أخذ ثوبه و قال به علیه. کلام عرب تتبع کونکې قال د هغوی په مختلفو معانو کښې د استعمال نه به واقف وی. (۲)

د قال په نورو معانو کښې د استعمال ثبوت د الفاظ حدیث نه: حافظ ابن حجر رحمہ اللہ او علامه عینی رحمہ اللہ د قال نورو معانو کښې استعمال د احادیثو نه هم ثابت کړې دي. چنانچه علامه عینی رحمہ اللہ فرمائی چه په یو حدیث کښې رفع ثوب د پاره «قال بشوبه» الفاظ راغلی دی. (۳)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ بخاری شریف کښې ائینده راتلونکې باب المضمضة والاستنشاق فی الجنابة کښې د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا د روایت الفاظ «قال یده الأرض» لاندې لیکلی دی چه دا «من قبل إطلاق القول علی الفعل» دې ځکه چه هم د دې کتاب الغسل ا تسلم نمبر باب: نفض المدين من الغسل عن الجنابة کښې هم د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا په روایت کښې «فقال یده الأرض» په ځانې «لفض یده الأرض» الفاظ مروی دی. د کومې نه چه معلومېږی چه د دې قال نه ضرب فعل مراد دي. (۴) دغه شان حدیث لاحد الاثنتین کښې د قرآن کریم تلاوت کونکې باره کښې فرمائی «لو اوتيت مثل ما اوتى هذا الفعلت مثل ما يفعل»

یعنی «تلاوت مثل ما يتلو هم د دې قبیل نه دي» (۵)

(۱) النهاية: ۵۰۲/۲ لسان العرب: ۳۵۴/۱۱ عمدة القاری: ۳۰۵/۳.

(۲) عمدة القاری: ۳۰۵/۳ النهاية: ۵۰۲/۲.

(۳) الحدیث أخرجه أحمد فی مسنده، مسند أبی هريرة رضی الله عنه: ۲۱۶/۱۵ رقم: ۹۳۶۶ وأخرج ابن ابی شیبہ فی مصنفه فیما نحن بصده عن ابن سيرين فی کتاب الصلاة [باب] أن یسح حبهته رقم: ۴۷۵۶. عمدة القاری: ۳۰۵/۳.

(۴) رقم الروایتین: ۲۵۹، ۲۷۶.

(۵) والحدیث أخرجه البخاری فی صحیحه إلا أنه قال: «اليتنى» مکان «لو» و «عملت» مکان «فعلت» والمعنى واحد کتاب فضائل القرآن باب اغتباط صاحب القرآن رقم: ۵۰۲۶ ویتکرر أيضاً برقم: ۷۲۳۲، ۷۵۲۸. فتح الباری: ۴۹۰/۲.

قوله: علی رأسه: دَ بعض حضراتو په روایت کښې لفظ وسط اضافه ده. چنانچه ابوذر، ابوالوقت، اصیلی او ابن عساکر روایت کښې «علی وسط رأسه» الفاظ دی. (۱)
 دَ لفظ وسط تحقیق: په حاشیه بخاری شریف کښې دَ حل اللغات لاندې لیکلې شوی دی چه وَسَط (په فتح دَ سین، هغه څیز ته وائی کوم چه په مینځ کښې وی او وَسَط (په سکون دَ سین) پخپله مینځ ته وائی. (۲)

علامه جوهری رحمته الله فرمائی: «جَلَسْتُ وَسَطَ الْقَوْمِ بِالْمَكِينِ، لِأَنَّهُ ظَرَفٌ، وَجَلَسْتُ فِي وَسَطِ الدَّارِ بِالتَّصْرِكِ، لِأَنَّهُ اسْمٌ، وَكُلُّ مَوْضِعٍ صَلَحَ فِيهِ "بَيْنٌ" فَهُوَ وَسَطٌ، وَإِنْ لَمْ يَصْلَحْ فِيهِ "بَيْنٌ" فَهُوَ وَسَطٌ بِالتَّصْرِكِ، وَنَحْنُ سَكَنٌ وَلَيْسَ بِالْوَجْهِ» (۳) په رومبی مثال کښې وَسَط (په سکون دَ سین) ظرف او په دویم مثال کښې وَسَط (په فتح دَ سین) اسم دی. او هر هغه ځانی چرته چه دَ "بَيْن" راتلل صحیح وی نو هغه وَسَط (په سکون) سره دې او چرته چه بین راتلل صحیح نه دی نو هغه وَسَط (په فتح) دې او کله دا بغیر دَ څه وجې نه هم ساکن استعمالولې شی. ابن اثیر رحمته الله لیکلی دی «الْوَسَطُ بِالسَّكُونِ» یقال فما كان متفرقاً الأجزاء غيراً متصل، كالتاس، والدواب وغير ذلك». (۴) یعنی هر هغه څیز چه غیر متصل او متفرق الاجزا وی نو دهغې دَ پاره لفظ وَسَط (په سکون) استعمالولې شی لکه الناس الدواب وغيره.

علامه عینی رحمته الله ددې ډیر مثالونه ورکړي دی مثلاً لفظ قلاده (هار) متفرق الاجزا دې نو ددې دپاره ونیلی شی «انظر هذه الباقوتة وَسَطَ القلادة»، دغه شان لفظ حلقه اوقوم هم متفرق الاجزا دی نو ونیلی شی «لا تقعد وَسَطَ الحلقة وَسَطَ القوم» او که چرې هغه څیز متصل الاجزا او غیر متفرق وی نو دهغې دپاره وَسَط (په فتح سره) استعمالولې شی لکه الدار، الرأس وغيره، لهذا دَ رأس یعنی سرباره کښې ونیلی شی «احتجم وَسَطَ رأسه» او دَ دار باره کښې وائی «قعد وَسَطَ الدان» (۵)

وَسَط او وَسَط یوشان معنی والا دی. امام فراء رحمته الله وائی چه ما دَ یونس نه واوړیده چه وَسَط او وَسَط دواړه دَ یوشان معنی دی او بعض کوفیانو هم یوگرځولی دی. نور وائی دا دواړه په توگه دَ ظرف او اسم هم استعمالولې شی. (۶) علامه ابن اثیر رحمته الله نقل کړی دی چه دا دواړه دَ یوبل په ځانی راځی لکه چه هم دغه خبره ډیره مناسب ده. (۷)

(۱) [إرشاد الساری: ۴۹۶/۱ تحفة الباری: ۲۲۳/۱.

(۲) ص: ۴۰ قدیمی کتب خانه کراچی.

(۳) النهاية: ۸۴۷/۲.

(۴) الصحاح للجوهري ص: ۱۳۸ فتح الباری: ۴۸۹/۲.

(۵) عمدة القاری: ۳۰۵/۳.

(۶) عمدة القاری: ۳۰۵/۳.

(۷) النهاية: ۸۴۸/۲.

په حدیث کنبې و سَطَ په فتح دَسین دې: اکثر شراح په زیر بحث حدیث کنبې لفظ و سَطَ مفتوح السین گر خولی دې. (۱) خکه چه رأس غیر متفرق او متصل الاجزا دې. ابن ملقن رحمته الله دا قول د ابن التین رحمته الله طرف ته منسوب کړې دې او د دې د مفتوح کیدو وجه نئی اسم کیدل گر خولی دې. (۲)
د حدیث نه مستنبط شوی امور: د حدیث باب نه دا امور مستنبط کیږی ① د غسل کونکی د پاره مستحب دی چه هغه دې د اول نه د غسل والا د اوبو لوبنې تیار اوساتی دې د پاره چه دې سره غسل او کړی. (۳)

④ پاکۍ حاصلولو کنبې د بنی طرف نه شروع کول مستحب دی. ابن خزیمه رحمته الله په خپل صحیح کنبې «تَهاَمَنَ فِي التَّطَهْرِ» په استحباب باندې دې الفاظو سره نئی ترجمه قائم کړې ده. «بَابُ اسْتِحْبَابِ بَدْءِ الْمُغْتَسِلِ بِإِفَاضَةِ الْمَاءِ عَلَى التَّهَامَنِ قَبْلَ التَّهَامَسِ» (۳) امام بیهقی رحمته الله «بَابُ اسْتِحْبَابِ الْهَدَايَةِ فِيهِ بِأَلْفِ الْأَمْنِ» په الفاظو سره ترجمه قائم کړې ده. (۴)

⑤ د سر بنې حصه او بیا گس طرف اویا د سر په مینځ اوبه بهیول مستحب دی. (۵)

⑥ د حدیث الفاظ «كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» په دې خبره باندې دلالت کوی چه حضور پاک صلی الله علیه و آله په دې عمل باندې همیشہ والې فرماتیلې دې. (۶)

⑦ د دې حدیث نه معلومه شوه چه حضور پاک صلی الله علیه و آله په سرباندې په درې لپې اوبو بهیولو باندې اکتفا او کړه او هغه کافی کیږی. (۷) ابن حبان رحمته الله په دې مناسبت سره «ذَكَرُوا صِفَ الْغُرَفَاتِ الثَّلَاثِ الَّتِي وَصَفَاهَا لِلْمُغْتَسِلِ مِنَ الْجَنَابَةِ» ترجمه قائم کړې دې. (۸)

⑧ د غسل په وخت خوشبونی استعمالول. (۹)

۷-باب: الْمَضْمُضَةُ وَالِاسْتِنْشَاقُ فِي الْجَنَابَةِ

په غسل جنابت کنبې غرغړې کول او پوزه کنبې اوبه اچول

د ترجمه مقصد: په غسل جنابت کنبې مضمضه او استنشاق باره کنبې اختلاف دې. امام بخاری رحمته الله دا مسئله بیانوی. چنانچه امام ابوحنیفه رحمته الله او امام احمد بن حنبل رحمته الله فرماتی چه مضمضه

(۱) فتح الباری: ۴۸۹/۲ عمدة القاری: ۳۰۵/۳ ارشاد الساری: ۴۹۶/۱.

(۲) التوضیح لشرح الجامع الصحیح: ۵۶۷/۴.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۵/۳.

(۴) صحیح ابن خزیمه: ۱۲۲/۱.

(۵) السنن الکبری: ۱۸۴/۱.

(۶) عمدة القاری: ۳۰۵/۳.

(۷) عمدة القاری: ۳۰۵/۳.

(۸) فتح الباری: ۴۸۹/۲.

(۹) صحیح ابن حبان بترتیب ابن بلبان: ۵۶۹/۳.

(۱۰) شرح ابن بطلال: ۳۸۶/۱ الشرح المیسر للصابونی: ۳۲۹/۱.

او استنشاق په غسل جنابت کښې واجب دی خوډ امام مالک رحمته الله علیه او امام شافعی رحمته الله علیه په نیز سنت دی. (۱)

د مذاهب نور تفصیل به د حدیث لاتدی راځي. (ان شاء الله تعالی).

د علامه ابن بطلال رحمته الله علیه راتې: علامه ابن بطلال لیکلي دی چه مضمضه او استنشاق په غسل جنابت کښې سنت دی ځکه چه دا دواړه د اودس اجزا دی اود علماؤ په دې خبره باندې اجماع ده چه د غسل جنابت نه وړاندې اودس کول واجب نه دي او کله چه اودس کول واجب نه دی نو ددې اجزاء او توابع یعنی مضمضه او استنشاق به هم واجب نه وي او په حدیث باب کښې حضرت میمون رضی الله عنه د حضور پاک په غسل کښې چه د کومې مضمضه او استنشاق نقل کړې دي هغه سنت دي. ځکه چه حضور پاک په ټولو عباداتو کښې کمال او افضل باندې عمل لازمی گرځولو. (۲) علامه کرمانی رحمته الله علیه هم د ابن ملکن رحمته الله علیه او علامه ابن بطلال رحمته الله علیه راتې نقل کړې ده. (۳)

د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه راتې: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه لیکلي دی چه علامه ابن بطلال رحمته الله علیه وغیره د حدیث باب نه په غسل جنابت کښې د عدم وجوب مضمضه او استنشاق استنباط کړې دي. ځکه چه ددې نه پس راتلونکې «باب: مسح الید بالتراب لتکون أتی» کښې د حضرت میمون رضی الله عنه روایت کښې دی چه حضور پاک د مونځ والاودس او فرمائیلو. دې نه معلومه شوه چه په حدیث باب کښې هم مضمضه او استنشاق هم د اودس والاو او په دې خبره باندې اجماع شوې ده چه په غسل جنابت کښې اودس واجب نه دي او مضمضه او استنشاق توابع د اودس نه دي. کله چه اودس په غسل کښې ساقط شو نو ددې توابع هم ساقط شو او په حدیث باب کښې د حضور پاک مضمضه او استنشاق په فضل او کمال باندې محمول دي. (۴)

د شاه ولی الله رحمته الله علیه او ګنګوهی رحمته الله علیه توجیه: شاه ولی الله رحمته الله علیه فرماني «یعنی انهما مطلوبان فی الشرع، اما علی سبیل الوجوب واما علی وجه السنة» (۵)، امام بخاری رحمته الله علیه داخودل غواری چه مضمضه او استنشاق په شریعت کښې مطلوب دی یا خو علی سبیل الوجوب او یا علی سبیل السنة ګنګوهی رحمته الله علیه فرماني: «انهما ثابتان بالسنة، فمن أخذ بوجوبهما ومن ذاهب إلى سنتهما» (۶)، د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد داخودل دی چه دا دواړه د سنت نه ثابت دي بعض ورته واجب وائي او بعض د سنتو قائل دي.

د علامه عینی رحمته الله علیه وغیره توجیه: علامه عینی رحمته الله علیه او علامه قسطلانی رحمته الله علیه وغیره لیکلي دي چه د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد ددې باب نه په غسل جنابت کښې د مضمضه او استنشاق د حکم بیان کول

(۱) أوجز المسالك: ۵۰۳/۱ مختصر اختلاف العلماء: ۱۳۵/۱.

(۲) شرح ابن بطلال: ۳۸۶/۱.

(۳) شرح الكرمانی: ۱۲۳/۳-۱۲۲ التوضیح: ۵۶۸/۴.

(۴) فتح الباری: ۴۹۰/۲.

(۵) شرح تراجم أبواب البخاری ص: ۱۸.

(۶) لامع الدارای مع الكنز المتواری: ۱۲۰/۳ الأبواب والتراجم ص: ۶۰.

دی چه آیا دا واجب دی که سنت؟ (۱) دشیخ الحدیث مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ رانی هم دغه ده چه دا یومختلف فیها مسئله ده په دې وجه نی مستقل باب قائم کړې دې. (۲)
دعلامه عینی رحمۃ اللہ علیہ په حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ و غیره باندې رد: علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ و غیره فرمائی د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د ابن بطلال و غیره د قول نه استدلال صحیح نه دې ځکه چه حدیث باب مستقل حدیث دې. په دې کښې د مضمضه او استنشاق صراحت دې. د راتلونکې باب حدیث سره ددې هیڅ تعلق نشته دې.

بیا حضور پاک کله هم دا دواړه نه دی ترک کړی کوم چه د مواظبت دلیل دې او په مواظبت سره وجوب ثابتیږي او د مواظبت دلیل د حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم نه ددې ترک نه نقل کیدل دی. باقی پاتې شوه خبره د اودس د سقوط نو د اودس قصدي سقوط د اودس ضمنی سقوط ته مستلزم نه دې. بهر حال یو خوددې ترک نقل نه دې.

اودیم نص یعنی (وَأِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا) هم ددې په وجوب باندې دلالت کوی. (۳)
د ابن بطلال د اجماع دعوی حیثیت: حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ و غیره لیکلی دی چه ابن بطلال رحمۃ اللہ علیہ کومه د اجماع دعوی کړې ده او حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ دا بغیر د څه نقد نقل کولو نه سکوت اختیار کړې دې هغه محل نظر دې ځکه چه د ابو ثور او داود ظاهری په دې باره کښې اختلاف دې چه هغوی په غسل کښې اودس واجب گرځولې دې. بعض حضرات وائی که چرې هغه عمل موجب د جنابت کیدو سره موجب حدث هم وی نو بیا په غسل کښې اودس کول واجب دی. (۴)

دامام احمد رحمۃ اللہ علیہ په یو روایت کښې دی چه په غسل کښې ضمناً د اودس نیت به کافی نه وی بلکه د غسل نه وړاندې یا روستو په مستقل توگه اودس کول ضروری دی او دامام شافعی رحمۃ اللہ علیہ د دوو اقوالونه هم یو هم دغه شان دې. (۵) د داود ظاهری ابو ثور امام احمد او امام شافعی رحمهم الله په یو روایت کښې د ابن بطلال رحمۃ اللہ علیہ د نقل کړې شوې اجماع خلاف دې. په دې وجه د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ دا د استدلال په توگه باندې پیش کول صحیح نه دی. حالانکه حافظ صاحب رحمۃ اللہ علیہ «باب الوضوء قبل الغسل» لاندې پخپله د داود ظاهری او ابو ثور د اختلاف د وجې نه د ابن بطلال دعوی د اجماع مردود گرځولې ده. (۶)

دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ و هجنان: مضمضه او استنشاق فی الغسل د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په نیز څه حیثیت دې؟ آیا هغه دې ته سنت وائی که واجب؟ د دې وضاحت کولو سره شیخ الاسلام علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی:

(۱) عمدة القاری: ۳/۳۰۵ | ارشاد الساری: ۱/۴۹۶.

(۲) تقریر بخاری: ۲/۸۳ | سراج القاری: ۲/۱۹۷.

(۳) عمدة القاری: ۳/۳۰۶ | حاشیة السندی علی الصحیح: ۱/۵۷.

(۴) الكنز المتواری: ۳/۲۰۲ | حاشیة التوضیح: ۴/۵۶۸.

(۵) المغنی لابن قدامة: ۱/۱۳۹ | الكنز المتواری: ۳/۲۰۲.

(۶) فتح الباری: ۲/۴۷۶.

د امام بخاری رحمہ اللہ صرف مضمضہ او استنشاق دپاره دا ترجمہ قائم کول دہغوی په دې رحجان باندې دلالت کوی چه په غسل جنابت کښې د مضمضہ او استنشاق کوم حیثیت دې هغه په اودس کښې نه دې. د امام بخاری رحمہ اللہ ددې رحجان ثبوت دہغه د قائم کړې شوې تراجم نه ملاوړې. کتاب الغسل کښې د ټولو نه اول ئی دا ترجمہ قائم کړه چه د غسل شروع د اودس نه کول پکار دی. په دې ترجمہ کښې حرم رسول صلی اللہ علیہ وسلم حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا روایت بیان کړو چه کله به حضور پاک د جنابت غسل فرمائیلو نو په شروع کښې به ئی خپل دواړه لاسونه وینخل (ثم يتوضأ كما يتوضأ للصلاة) بیا به ئی اودس کولو لکه څنگه چه به ئی د مانځه د پاره اودس کولو او په اودس کښې مضمضہ او استنشاق شامل کیدل ښکاره دی. اوس امام بخاری رحمہ اللہ ددې نه پس (باب المضمضة والاستنشاق فی الجنابة) خان له قائم کړو. که چرې په غسل جنابت کښې هم د مضمضہ او استنشاق حیثیت دہغوی په نیز هم هغه دې کوم چه په اودس کښې دې نو د جدا ترجمہ قائم کول ضروری نه وو. په اودس کښې ددې حیثیت د سنت او غسل کښې دا دواړه څیزونه واجب او مستقلاً مطلوب دی. (۱)

الحديث الأول

۲۵۹- حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصٍ بْنُ غِيَاثٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، قَالَ: حَدَّثَنِي سَالِمٌ، عَنْ كُرَيْبٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا مِمَّنْ مَوْنَةُ قَالَتْ: «صَبَّتُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ غُسْلًا، فَأَقْرَعُ يَمِينَهُ عَلَى بَسَارِهِ فَغَسَلَهَا، ثُمَّ غَسَلَ فَرْجَهُ، ثُمَّ قَالَ بِيَدَيْهِ الْأَرْضَ فَمَسَحَهَا بِالثَّرَابِ، ثُمَّ غَسَلَهَا، ثُمَّ مَضَمَضَ وَاسْتَنْشَقَ، ثُمَّ غَسَلَ وَجْهَهُ، وَأَقَاضَ عَلَى رَأْسِهِ، ثُمَّ تَغَيَّ، فَغَسَلَ قَدَمَيْهِ، ثُمَّ أَتَى بِمَنْدِيلٍ فَلَمْ يَنْقُضْ بِهَا» [حديث باب ر: ۲۲۶]

(۱) فضل الباری: ۲/ ۴۳۴-۴۳۳.

(۱) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في نفس الكتاب باب الوضوء قبل الغسل رقم الحديث: ۲۴۹ وفي باب الغسل مرة رقم الحديث: ۲۵۷ وفي باب الغسل بالصاع ونحوه رقم الحديث: ۲۵۳ وفي باب مسح اليد بالتراب لتكون أنقى رقم الحديث: ۲۶۰ وفي باب تفريق الوضوء والغسل بنحوه مختصراً رقم الحديث: ۲۶۵ وفي باب من توضأ في الجنابة ثم غسل سائر جسده ولم يعد مواضع الوضوء منه مرة أخرى رقم الحديث: ۲۷۴ وفي باب نفث اليدين من الغسل عن الجنابة رقم الحديث: ۲۷۶ وفي باب التستر في الغسل عند الناس بنحوه مختصراً رقم الحديث: ۲۸۱ وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحيض باب صفة غسل الجنابة رقم الحديث: ۷۲۲ وأبو داود في سننه في كتاب الطهارة باب في الغسل من الجنابة رقم الحديث: ۲۴۵ والترمذي في سننه في كتاب الطهارة باب ماجاء في الغسل من الجنابة بنحوه مختصراً وقال: هذا حديث حسن صحيح، رقم الحديث: ۱۰۳ والنسائي في سننه في كتاب الطهارة باب غسل الرجلين في غير المكان الذي يغتسل فيه رقم الحديث: ۲۵۲ وأيضاً في كتاب الغسل والتيمم باب إزالة الجنب الأذى عنه قبل إفاضة الماء عليه بنحوه مختصراً رقم الحديث: ۴۱۸ وأيضاً في باب مسح اليد بالأرض بعد غسل الفرج رقم الحديث: ۴۱۹ وأيضاً في باب الاستتار عند الغسل رقم الحديث: ۴۰۸ وأخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب الطهارة باب المنديل بعد الوضوء رقم الحديث: ۴۶۷ راجع جامع الأصول رقم: ۵۳۲۱ وتحفة الأشراف: رقم: ۱۸۰۶۴.

ترجمه: مونزه به عمر بن حفص بن غیاث بیان اوکرو، اوونیل مونزه ته زما پلار، مونزه ته اعمش ونیل ماته سالم بن ابی الجعد، هغه د کرب نه هغه د ابن عباس رضی الله عنه نه نقل کړی هغه اوونیل چه مونزه ته حضرت میمون رضی الله عنه بیان کړو چه ما د حضور اکرم صلی الله علیه و آله دپاره دغسل اوبه (په یولونښی) کښې واچولې نو حضور پاک په خپل ښی لاس سره په گس لاس باندې اوبه واچولې او دواړه لاسونه ئی اوونخل. بیا حضور پاک خپل شرمگاه اوونخل بیاخپل لاس په زمکه باندې اووهلو او دائی په خاوره باندې او مړلو بیانی (اوبوسره) اوونخلو بیانی غرغړې اوکړې بیانی پوزه کښې اوبه واچولې بیانی خپل مخ مبارک اوونخلو او په سریاندې اوبه اوبه یولې. بیا حضور پاک دهغه ځانی نه اخوا شو اوخپلې دواړه خپې ئی اوونخلې. بیا دحضور پاک په خدمت کښې رومال راوړلې شو نوحضور پاک (په دې رومال سره د خپل اودس اندامونه) اوج نه کړل.

تراجم رجال

عمر بن حفص بن غیاث:

نوم او د نسب سلسله: داعمر بن حفص بن غیاث (د غین کسره سره) بن طلق ابن معاویه نخعی کوفی دې. ابو حفص د دوی کنیت دې. (۱)

اساتذه حدیث: هغوی د حدیث روایت دخپل پلار حفص بن غیاث، سګین بن مکبر عجلې، عبدالله بن ادریس، عبدالله بن خراش حوښی، عثام بن علی عامری او ابوبکر بن عیاش رحمهم الله نه کوی. (۲) عمر بن حفص په عام توګه د خپل پلار حفص بن غیاث نه روایت نقل کوی. اتمه حدیث هم د ده نه هم د ده د پلار په واسطه روایات نقل کړی دی. (۳)

تلامذه: امام بخاری رحمته الله او امام مسلم رحمته الله خو غیر د څه واسطه د هغوی نه روایت نقل کوی. خوا امام ابوداؤد رحمته الله امام ترمذی رحمته الله او امام نسائی رحمته الله په واسطه د محمد بن ابی الحسین سمعانی د عمر بن حفص نه روایت کوی. (۴)

ددې نه علاوه د عمر بن حفص رحمته الله د حدیث روایت نقل کونکو کښې ابوشیبه ابراهیم بن ابی بکر ابن ابی شیبه، ابراهیم بن یعقوب جوزجانی، احمد بن ابراهیم دورقی، احمد بن یوسف سلمی، اسماعیل بن عبدالله اصبهانی، سلیمان بن عبدالجبار بغدادی، عباس بن ابی طالب، ابواسامه عبدالله بن اسامه کلبي، عبدالله بن عبدالرحمن دارمی، ابوزرعه عبیدالله بن عبدالکریم رازی، ابوحاتم محمد بن ادریس رازی، محمد بن حسین متینی، محمد بن ابی الحسین سمعانی، محمد بن عثمان بن کرامه، محمد بن علی بن میمون رقی، محمد بن ابی غالب قمیسی، محمد بن یحیی بن فارس

(۱) الطبقات الکبری: ۱۳/۶ تاریخ الکبیر: ۱۵۰/۶ رقم الترجمة: ۱۹۴۴ الجرح والتعديل: ۱۲۶/۶ رقم الترجمة: ۵۴۴ الثقات لابن سعد: ۴۵/۸ تهذيب الكمال: ۳۰۵/۲۱-۳۰۴ رقم الترجمة: ۲۱۷ سير اعلام النبلاء: ۳۹/۱۰ رقم الترجمة: ۲۲۳ تاريخ الإسلام: ۱۰۶/۶ رقم الترجمة: ۶۳۴۹ تهذيب التهذيب: ۳۵/۷ رقم الترجمة: ۷۱۳ تقريب التهذيب: ۷۱۴/۱ رقم الترجمة: ۴۸۹۶ الكاشف: ۵۶/۲ رقم: ۴۰۳۸ تحرير تقريب التهذيب: ۹/۳ رقم الترجمة: ۴۸۸.

(۲) تهذيب الكمال: ۳۰۵/۲۱ تهذيب التهذيب: ۳۵/۷ تاريخ الإسلام: ۱۰۶/۶.

(۳) سير اعلام النبلاء: ۳۹/۱۰ تاريخ الإسلام: ۱۰۶/۶.

(۴) تهذيب التهذيب: ۳۵/۷ سير اعلام النبلاء: ۳۹/۱۰ تاريخ الإسلام: ۱۰۶/۶.

ذهلی، محمد بن یحیی بن کثیر حرانی، موسی بن سعید دندانی، هارون بن عبدالله الحمال اویعقوب بن سفیان رحمهم الله شامل دی. (۱)

د ائمه جرح والتعديل توثیقی اقوال: امام ابو حاتم رحمته الله فرمائی ثقة (۲)، امام عجل رحمته الله او ابو زرعه رحمته الله فرمائی ثقة (۳)، ابن شاهین په کتاب الثقات کنی نقل کری دی چه امام احمد رحمته الله فرمائی «صدوق» (۴)، امام ابو داؤد رحمته الله فرمائی چه زه عمر بن حفص رحمته الله نه د روایت په غرض د هغه کورته لارم، لیکن ماته دهغه نه د روایت موقع ملاؤنه شوه. (۵)، علامه ذهبی رحمته الله فرمائی «کان من العلماء الأئمة» (۶)

د ابن حبان رحمته الله مبهم جرح: ابن حبان رحمته الله په کتاب الثقات کنی تذکره کری ده او مبهم جرح کولو سره نی لیکلی دی «رعا أخطاء» (۷)، حافظ ابن حجر عسقلانی رحمته الله تهذیب التهذیب (۸) کنی د ابن حبان رحمته الله «رعا أخطاء» بغیرد تبصرې نه نقل کولونه پس د نورو علماؤ توثیقی اقوال نقل کری دی خو په تقریب التهذیب کنی لیکلی دی «ثقة رعا وهم» (۹)

د ابن حبان رحمته الله او ابن حجر رحمته الله د قول حقیقت: د حافظ ابن حجر رحمته الله دا کلام «رعا وهم» د ابن حبان رحمته الله قول «رعا أخطاء» نه ماخوذ دی. د ابن حبان رحمته الله او حافظ صاحب رحمته الله د دې مبهم جرح هیڅ اعتبار نشته دی. د شیخین امام بخاری او امام مسلم رحمهم الله دهغه نه روایت کول پخپله دهغوی توثیقی دلیل دی. او امام ابو حاتم رحمته الله او ابو زرعه رحمته الله غوندې ائمه متشددين دهغوی مطلقاً توثیق کری دې لهذا هم مطلقاً توثیق معتمد او معتبر دې نه چه د ابن حبان او حافظ صاحب مبهم جرح (ځنی د انبیاء کرام علیهم السلام نه علاوه کوم یو نفس بشر دې چه د خطا او وهم نه خالی دی). (۱۰)

وفات: ابن سعد رحمته الله لیکلی دی چه عمر بن حفص رحمته الله په کوفه کنی د ابواسحاق معتصم بالله د خلافت په زمانه کنی ربیع الاول ۲۲۲ هجری کنی انتقال شوی. (۱۱)، رحمه الله رحمة واسعة. د امام بخاری رحمته الله ابن حبان رحمته الله علامه ذهبی رحمته الله او حافظ ابن حجر رحمته الله نه هم د وفات کال ۲۲۲ هجری نقل دی. (۱۲)

(۱) تهذیب الکمال: ۳۰۶/۲۱-۳۰۵ تهذیب التهذیب: ۴۳۵/۷.

(۲) الجرح والتعديل: ۱۲۶/۶ سیر اعلام النبلاء: ۶۳۹/۱۰.

(۳) تهذیب التهذیب: ۴۳۵/۷ حاشیه تهذیب الکمال: ۳۰۶/۲۱.

(۴) تهذیب التهذیب: ۴۳۵/۷ تعليقات تهذیب الکمال: ۳۰۶/۲۱.

(۵) تاریخ الإسلام: ۱۰۶/۶ تهذیب الکمال: ۳۰۶/۲۱.

(۶) سیر اعلام النبلاء: ۶۳۹/۱۰.

(۷) کتاب الثقات: ۴۴۵/۸.

(۸) تهذیب التهذیب: ۴۳۵/۷.

(۹) تقریب التهذیب: ۷۱۴/۱.

(۱۰) تعليقات الکاشف: ۵۷/۲ تحریر تقریب التهذیب: ۶۹/۲.

(۱۱) الطبقات الکبری: ۴۱۳/۶.

حدثنا أبي حفص بن غياث:

نوم اود نسب سلسله: هغوى د امام اعظم ابوحنيفه رحمه الله او امام ابويوسف رحمه الله خصوصى شاگرد او د امام بخارى رحمه الله معتمدترين استاذ حفص بن غياث بن طلق بن معاويه بن مالك بن الحارث بن ثعلبه بن عامر بن ربيعه بن عامر بن جشم بن وهيل بن سعد بن مالك بن التبع نخعى كوفى رحمه الله دى. (١) دهغوى كنىت ابو عمر دى. (٢) حفص بن غياث د هشام بن عبد الملك د خلافت په زمانه كښې ١١٧ هجرى كښې پيدا شوې. (٣)

تحصيل علوم و شپوخ حديث: هغوى چه د كومو محدثينو كرامو نه د حديث علم حاصل كړې په هغوى كښې اسماعيل بن ابى خالد، اسماعيل بن سميع، اشعث بن سوار، اشعث خداني، اشعث حمراني، برد بن سنان شامي، ابورده يزد بن عبدالله اشعري، جعفر بن محمد بن علي الصادق، حجاج بن ارطاة، خالد الحذاء، سعد بن طارق اشجعي، سفيان ثوري، سليمان الاعمش، سليمان ابن جريج تيمي، عاصم الاحول، ابوشيبه عبدالرحمن كوفي، عبدالعزيز بن عمر بن سعد بن كدام، عبدالعزيز بن عمر بن عبدالعزیز، عبیدالله بن عمر، ابوعمیس مسعودی، ابو عنبس نخعی، علاء بن خالد، علاء بن مسیب، مجاهد بن سعید، محمد بن ابی یحیی، موسی بن عمیر عنبری، میمون وراق، هشام بن عرو، یحیی بن سعید انصاری، مصعب بن سلیم، ابواسحاق شیبانی او ابو خالد دالتي رحمهم الله شامل دی. (٤)

تلامذه: د حفص بن غياث رحمه الله نه د حديث روايت كونكو كښې ابراهيم بن مهدي، احمد بن ابراهيم دورقي، احمد بن حنبل، اسحاق بن راهويه، ابومعمر اسماعيل هذلي، ابوبكر اسماعيل ابلي، اميه بن قاسم حسن عرفة، داود بن رشيد، ابو خيثمه، سفيان، وكيع بن جراح، ابوسائب، سهل رازي، سهل عسكري، صدقه بن فضل مروزي، ابوسعید اشج، ابوبكر بن ابی شيبه، عفان بن مسلم، ابوالشعثاء، علي بن خشرم، علي بن مدینی، علي بن میمون، عمر بن حفص بن غياث، ابو داود حفری، عمران بن میسر، غنام بن حفص بن غياث، ابونعيم فضل بن دكين، قتيبه بن سعيد، محمد بن آدم، محمد بن صباح بزار، ابوكريب، محمد بن مثنی، ابويحيى ثقفی مروزی، ابوهشام رفاعی،

(١) التاريخ الكبير: ١٥٠/٦، الثقات: ٤٤٥/٨، الكاشف: ٥٧/٢، تاريخ الإسلام: ١٠٦/٦، تهذيب التهذيب: ٤٣٥/٧، تقريب التهذيب: ٧١٤/١.

(٢) تهذيب الكمال: ٥٦/٧، رقم الترجمة: ١٤١٥، تهذيب التهذيب: ٥١٥/٢، تاريخ بغداد: ١٥٨/٨، رقم الترجمة: ٤٣١٣، وفيات الأعيان: ١٩٧/٢، رقم الترجمة: ٢٠٢، التاريخ الكبير: ٣٧٠/٢، رقم الترجمة: ٢٨٠٤، الطبقات الكبرى: ٣٨٩/٦، الجرح والتعديل: ١٩٩/٣، رقم الترجمة: ٨٠٤، كتاب الثقات: ٢٠٠/٦، العلل الواردة في الأحاديث النبوية للدارقطني: ٢٨٨/١، الكامل لابن الأثير: ٣٧٠/٥، تاريخ الإسلام: ٢٢٦/٥، رقم الترجمة: ٤٩١١، تذكرة الحفاظ: ٢٩٧/١، رقم الترجمة: ٢٧٩، الكاشف: ٣٤٣/١، رقم الترجمة: ١١٦٥، سير أعلام النبلاء: ٢٢/٩، رقم الترجمة: ٦، تقريب التهذيب: ٢٢٩/٣١، رقم الترجمة: ١٤٣٦، تحرير تقريب التهذيب: ٣٠٥/١، رقم الترجمة: ١٤٣، مقدمة فتح الباري: ٥٦١/١.

(٣) كتاب الثقات: ٢٠٠/٦، الطبقات الكبرى: ٣٩٠/٦، التاريخ الكبير: ٣٧٠/٦.

(٤) الطبقات الكبرى: ٣٩٠/٦، وفيات الأعيان: ٢٠١/٢، تاريخ بغداد: ١٩٦/٨.

(٥) تهذيب الكمال: ٥٨/٧-٥٦، تهذيب التهذيب: ٤١٥/٢، تاريخ بغداد: ١٨٥/٨.

هند بن سری، یحیی بن سعید القطان، یحیی بن معین، یحیی بن یحیی نيسابوری او یعقوب بن ابراهیم دورقی رحمهم الله شامل دی. (۱)

دائمه جرح او تعدیل اقوال او د ژوند حالات: اسحاق بن منصور رحمته الله او احمد بن سعد بن ابی مریم رحمته الله یحیی بن معین رحمته الله نه نقل کړی دی هغه فرمائی «حفص بن غیاث ثقة». (۲)

ابو مسلم صالح رحمته الله د خپل والد احمد بن عبدالله عجلې رحمته الله نه نقل کړی دی هغه فرمائی «حفص بن غیاث ثقة، مأمون فقهی»، دامام وکیع رحمته الله نه چه به کله د یوخیزبارة کنبې تپوس کولې شو نوهغوی به فرمائیل چه لارشی زموږ د قاضی صاحب نه معلوم کړې. هغوی نور فرمائی «کان سخياً أودعاً عفيفاً مسلماً». (۳)

ابن ابی حاتم عبدالرحمن رحمته الله وائی چه ما د خپل پلار نه د حفص بن غیاث رحمته الله او ابو خالد الاحمر رحمته الله بارة کنبې پوښتنه او کړه نوهغوی او فرمائیل حفص د خالد په نسبت احفظ اواتقن دی. (۴) ابن حبان رحمته الله په کتاب الثقات کنبې دهغوی تذکره کړې ده. (۵)

علی ابن مدینی رحمته الله وائی چه یحیی بن معین رحمته الله فرمائی «حفص ثبت»، ما ونیل هغه ته وهم کیری. ابن معین رحمته الله او فرمائیل دهغه کتاب صحیح دی. کله چه زه کوفې ته راغلم نو حزام حفص او ابن ابی زانده غوندي مې خوک اونه لیدل. دا خلق اصحاب حدیث وو. ابن مدینی رحمته الله او ونیل کله چه حفص رحمته الله خپل کتابونه رااوړستل نوهغه هم هغه شان وو لکه چه یحیی رحمته الله فرمائیلی وو او په هغې کنبې اخبار او الفاظ (حدیث) وو څنگه چه یحیی فرمائیلی وو. (۶)

علی ابن مدینی رحمته الله وائی چه ما یحیی بن سعید القطان رحمته الله داسې فرمائیلوسره واوړیدو: حفص بن غیاث د اعمش رحمته الله په شاگردانو کنبې د ټولو نه زیات اوثق وو. ابن مدینی رحمته الله وائی چه ما د یحیی رحمته الله خبره اونه منله خو چه زه کله کوفې ته راغلم نو عمر بن حفص رحمته الله ماته د خپل والد صاحب کتاب او خودلو په کوم کنبې چه د اعمش رحمته الله روایات وو نو ما یحیی بن سعید ته د رحمت دعا او کړه. عمر ونیل کتاب زما د پلار گورې او دعا یحیی ته کوي؟ ابن مدینی رحمته الله وائی چه ما او ونیل چه ما د یحیی بن سعید نه اوریدلی وو چه حفص د اعمش په اصحاب کنبې د ټولو نه زیات اوثق دی. ماته دهغې یقین هغه وخت پورې نه وو شوې تر کومې چه ما دهغه کتاب نه وو کتلې. (۷)

یحیی بن معین نه تپوس او کړې شو چه ابن ادریس او حفص بن غیاث کنبې کوم یو ډیر احفظ دی؟ نوهغه او فرمائیل ادریس حافظ دی او حفص بن غیاث صاحب حدیث دی هغه ته د حدیث پیژندگلو ده. (۸)

(۱) تهذیب الکمال: ۵۹/۷-۵۸ تهذیب التهذیب: ۱۶/۶-۱۵ تاریخ الإسلام: ۲۲۶/۵.

(۲) تاریخ بغداد: ۱۹۳/۸ الجرح والتعديل: ۲۰۰/۳ تهذیب التهذیب: ۶۰/۷.

(۳) تاریخ بغداد: ۱۹۳/۸، ۱۶۴/۸ تهذیب الکمال: ۶۰/۷ تهذیب التهذیب: ۱۶/۲ تاریخ الإسلام: ۲۲۶/۵.

(۴) الجرح والتعديل: ۲۰۰/۳ تهذیب الکمال: ۶۱/۷.

(۵) کتاب الثقات: ۲۰۰/۶.

(۶) تاریخ بغداد: ۱۹۳/۸ تهذیب الکمال: ۶۲/۷-۶۱.

(۷) تاریخ بغداد: ۱۹۳/۸ تهذیب التهذیب: ۱۶/۲ تهذیب الکمال: ۶۱/۷-۶۰.

(۸) تاریخ بغداد: ۱۹۴/۸ سیر أعلام النبلاء: ۲۳/۹.

ابن خراش رحمته الله فرماني «هوأي: حفص أئبت من عبد الواحد بن زيات» (١)، امام نسائي رحمته الله فرماني «حفص بن غياث ثقة» (٢)، علامه ذهبي رحمته الله فرماني «الامام الحافظ، العلامة القاضى أبو عمر الحنفى الكوفى قاضى الكوفة ومحمد بها» (٣)، علامه عيني رحمته الله فرماني «ثقة فقيه عفيف حافظ» (٤)، خطيب بغدادى رحمته الله فرماني «كان حفص كثير الحديث، حافظاً له، تبعاً فيه وكان أيضاً مقدماً عند المشايخ الذين سمع منهم الحديث» (٥)، يعقوب ابن شيبه رحمته الله فرماني «حفص ثقة ثبت إذا حدث من كتابه ويتقى بعض حفظه» (٦)، حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني «ثقة فقيه، تغير حفظه قليلاً فى الآخ» (٧)، ابن سعد رحمته الله فرماني «كان ثقة مأموناً ثباتاً إلا أنه كان يبدل» (٨).

حافظ ابن حجر رحمته الله د فتح الباري په مقدمه كښي فرماني: «حفص بن غياث من الائمه الأئبات أجمعو على توثيقه والاحتجاج به، إلا أنه فى الأخر ساء حفظه، فمن سمع من كتابه أصح ممن سمع من حفظه..... اعتمد البخاري على حفص هذا فى حديث الأعمش، لأنه كان يميز بين ما صرح به الأعمش بالسماع وبين ما دلّسه، نبه على ذلك أبو الفضل بن طاهر وهو كما قال» (٩).

يعنى حفص بن غياث رحمته الله د ائمه اثبات نه دي. دهغوى توثيق او د هغوى د روايت نه په احتجاج باندې د ائمه اجماع ده. البته په آخرى عمر كښي په حافظه كښي څه فرق راغلې وو. دهغوى د حفظ په مقابل كښي د كتاب نه اوريدلې شوې روايت زيات صحيح دي. نور ئى او فرمايل امام بخارى رحمته الله د اعمش د حديث په سلسله كښي په حفص باندې زيات اعتماد كولو. يعنى تركومي چه دهغه نه د اعمش حديث ملاویدلو نو د نورو نه به ئى روايت نه كولو. د ابو الفضل بن طاهر مطابق حفص به د اعمش تدليس كړې شوى روايات او د سماع د صراحت والارواياتو كښي فرق ساتلو. حافظ صاحب فرماني «وهو كما قال (أي: أبو الفضل بن طاهر) «بهر حال حفص بن غياث رحمته الله د ائمه جرح وتعديل د تصريحاتو مطابق د ثقات او اثبات نه دي. (١٠) او د ائمه جرح وتعديل دهغوى په توثيق باندې اتفاق دي. كما مر.

د امام اعظم ابو حنيفه رحمته الله د شاگردى شرف: حفص بن غياث رحمته الله ته د امام صاحب رحمته الله نه شرف تلمذ حاصل دي. هغوى د امام اعظم رحمته الله په ممتاز كبار اصحاب او شركاء تدوين فقه كښي وو. د

(١) تاريخ بغداد: ١٩٤/٨ تهذيب الكمال: ٦٢/٧ تاريخ الإسلام: ٢٢٦/٥.

(٢) تهذيب الكمال: ٦٢/٧ سير اعلام النبلاء: ٢٥/٩ تهذيب التهذيب: ٤١٦/٢.

(٣) سير اعلام النبلاء: ٢٢/٩.

(٤) عمدة القارى: ٣٠٦/٣.

(٥) تاريخ بغداد: ١٩٠/٨ الجواهر المضية: ٢٢٣/١.

(٦) تاريخ بغداد: ١٩٤/٨ الكاشف: ٣٤٣/١ تهذيب الكمال: ٦٠/٧.

(٧) تقريب التهذيب: ٩٢٢/١.

(٨) الطبقات: ٣٩٠/٦.

(٩) مقدمه فتح الباري: ٥٦١/١ تحرير تقريب التهذيب: ٣٠٥/١.

(١٠) تعليقات تهذيب الكمال: ٦٩/٧.

امام ابویوسف رحمته الله سره ورته هم د شاگردنی سعادت حاصل دی. امام ابوحنیفه رحمته الله چه کوم شاگردان وچه د سرور او دافع حزن او غم فرمائیلې وو د حفص بن غیاث رحمته الله شمیر هم په هغوی کښې کیدو. (۱)
د قضاء عهده: هغوی په کوفه کښې دیارلس کاله او بغداد کښې د قضاء متبولى او د قضاء په عهده باندې پاتې دي. احمد بن کامل رحمته الله وائی چه هارون الرشید هغه په بغداد کښې د شرقیه قاضی مقرر کړو بیا دهغه ځانې نه معزول کولوسره نې د کوفې قاضی جوړ کړو. (۲) عبید بن صباح رحمته الله وائی چه حفص بن غیاث رحمته الله ۱۷۷ هجری د شپیتو کالو په عمر کښې قاضی مقرر شو. (۳)

حمید بن ربیع رحمته الله وائی هارون الرشید د قضاء عهده حواله کولو د پاره عبدالله بن ادریس حفص بن غیاث او وکیع بن الجراح دریو اړه راوغوښتل. ابن ادریس خو دریارته په رسیدو باندې د السلام علیکم نه پس خپل ځان داسې راگزار کړو لکه چه هغه مفلوج وی. خلیفه اوونیل دا ضعیف بودا بوځی داد کار نه دي. وکیع خپله گوته په سترگه باندې کیخودو سره اوونیل (د توریه په توگه دا گوته مراد اخستلو سره) اوونیل په الله تعالی قسم امیر المؤمنین ما د یو کال نه په دي سره څه نه دی لیدلی. خلیفه هغه معزور گنړلو سره واپس کړو او حفص بن غیاث رحمته الله څه عذر اونه کړې شو او قاضی جوړ کړې شو. (۴)

د ابوبکر بن ابی شیبه رحمته الله په روایت کښې دی چه حفص بن غیاث او فرمائیل چه ما د قضاء عهده هغه وخته پورې اختیار نه کړه ترکومې پورې چه زما د پاره مردار خوراک حلال نه شو. (۵) یوځل نې او فرمائیل چه که د قرضونو بوج او د بال بچ ذمه واری نه وه نو د قضاء عهده به مې نه وه قبوله کړې. (۶)

ابراهیم بن مهدی رحمته الله وائی چه کوم وخت حفص بن غیاث د شرقیه بغداد قاضی وو نویوسرې چه دهغوی نه نې د قضاء مسائلو پوښتنه کوله، حفص رحمته الله او فرمائیل کیدې شی ته د قاضی جوړیدو خواهش مند نې نو واوړه چه سرې دي په خپله سترگه کښې گوته ورکړې او دي باسی داد هغه د پاره د دي نه بهتر ده چه هغه قاضی جوړ شی. (۷)

د ابن ابی لیلی فیصلو سره مشابهت: هغوی دخپل استاذ امام ابویوسف رحمته الله د مشورې نه بغیر د قضاء عهده قبوله کړې وه. چه هغوی ته معلومه شوه نو دا خیال نې اوکړو چه داد بوج کار دهغوی د پاره قابل تحمل نه وی او دهغه د قضاء عهده قبولول هم په هغوی باندې مشکل شی. چنانچه بشر ابن الولید وائی چه امام ابویوسف رحمته الله ماته او حسن بن زیاد ته او فرمائیل چه دهغه د فیصلو تتبع کوئی. کله چه مونږ د هغې تفصیلات د امام ابویوسف رحمته الله مخې ته کیخودل نو هغوی په دي کښې نظر کولوسره او فرمائیل داخو د قاضی ابن ابی لیلی فیصلوسره ملاوړې بیانی او فرمائیل د شروط او سجلات هم تتبع کوئی. مونږ هغه هم اوکړه نو په هغې باندې هم نظر اچولوسره او فرمائیل حفص بن

(۱) مناقب الإمام أبي حنيفة للذهبي: ص: ۲۸، الجواهر المضية: ۱/۲۲۲-۲۲۱ الفوائد البهية ص: ۶۸

(۲) تاريخ بغداد: ۱۸۶، ۱۸۹/۸، تهذيب الكمال: ۵۹، ۶۴/۷ سير اعلام النبلاء: ۳۰/۹.

(۳) تاريخ بغداد: ۱۹۶/۸ تهذيب الكمال: ۶۹/۷

(۴) تاريخ بغداد: ۱۸۶/۸ وفيات الأعيان: ۱۹۸/۲ الجواهر المضية: ۱/۲۲۲.

(۵) تاريخ بغداد: ۱۹۸/۶ وفيات الأعيان: ۲۰۰/۲ تاريخ الإسلام: ۲۲۷/۵.

(۶) تاريخ بغداد: ۱۸۶/۸ وفيات الأعيان: ۱۹۸/۶ تهذيب الكمال: ۷/۶۴.

(۷) تاريخ بغداد: ۱۸۶/۸ تاريخ الإسلام: ۲۲۷/۵ سير اعلام النبلاء: ۲۶۳۹.

غیاث رحمه الله دهغه خلقو نه دې چاته چه د قیام لیل په برکت سره د الله تعالی حفاظت او خیال ساتل حاصل دی. ^(۱)

خطیب بغدادی رحمه الله فرماني چه کله حفص بن غیاث رحمه الله قاضی جوړ کړې شو نو امام ابو یوسف رحمه الله خپلو ملگرو ته اووئیل چه راشنی د حفص نوادر راجمع کړنې بیا چه کوم وخت د هغه فیصلې امام ابو یوسف رحمه الله ته وړاندې کړې شوې نو اصحاب ابو یوسف دهغوی نه د حفص د نوادر باره کښې تپوس او کړو. نو هغوی او فرمائیل تاسوته دې خیر وی حفص خود الله تعالی د توفیق لاتدې روان دي یوروايت کښې دي امام ابو یوسف رحمه الله او فرمائیل الله تعالی د تهجد په برکت سره حفص ته خپل توفیق ورکړې دي. ^(۲)

د قضاء حق ئی ادا کړو: هاشم رفاعی وائی حفص بن غیاث رحمه الله یوخل په شرقیه کښې ناست وو د خلقو مسئلې حل کولې چه د خلیفه پیغام راغلو نو هغوی قاصد ته او فرمائیل چه ددې خلقو د خصوماتو نه فارغ کیدو سره به د امیر المؤمنین په خدمت کښې حاضریرم ځکه چه زه هم د دوی د مسئلو د حل کولو اجرت او مزدوری اخلم او د هغه وخته پورې د خپل مجلس نه نه پاسیدو ترکومي چه د خصوم نه فارغ کیدو سره لږ نه شو. ^(۳)

غنام بن حفص وائی یوخل زما پلار بیمار شو او پنځلس ورځې په بیمارنۍ کښې تیرې شوې او عدالت ته لږ نه شو، د میاشتې په پوره کیدو باندې وظیفه ملاؤشوه نوماته ئی سل درهم را کړه وئی فرمائیل لږ شه گورنر ته ئی ورکړه. دا د هغه پنځلسو ورځو وظیفه ده په کوم کښې چه ماته د مسلمانانو په مینځ کښې د فیصلې کولو موقع ملاؤنه شوه او په دې زما هیڅ حق نشته. ^(۴)

عمر بن حفص وائی چه کله زما د پلار آخری وخت رانیزدې شو او په هغه بې هوشی راغله نو زه دهغه سر ته کیناستم او په ژړا شوم. هغه په هوش کښې راغلو نو تپوس ئی او کړو چه ولې ژاړې؟ ما وئیل چه ستاسو د جدائنی په خیال سره اوستاسو د قاضی جوړیدو په معامله سره نو هغوی او فرمائیل مه ژاړه ځکه چه ما ټول عمر ډیر پاک ژوند تیر کړې دي (یعنی کله ما حرام نه دی خوړلی) هیڅ کله می د مدعی او مدعی علیه په مینځ کښې په عدل او انصاف کولو کښې د مدهانت نه کار نه دي اخستی. ^(۵)

وکیع بن الجراح رحمه الله او فرمائیل چه نن اهل کوفه په خیر او عافیت کښې دي. دهغوی امیر داؤد بن عیسی او قاضی حفص بن غیاث او محتسب حفص الدورقی دي. ^(۶) ابو جعفر مسندی رحمه الله وائی چه حفص بن غیاث رحمه الله د عربو په سخیانو خلقو کښې وو او هغوی به فرمائیل څوک چه زمونږ پیش کړې شوې خوراک نه کوی مونږ هډو هغوی سره خبرې نه کوو. ^(۷)

^(۱) الجواهر المضیة: ۲۲۲/۱ تاریخ بغداد: ۱۸۹/۸.

^(۲) تاریخ بغداد: ۱۸۹/۸ الجواهر المضیة: ۲۲۳/۱ سیر اعلام النبلاء: ۳۰/۹.

^(۳) تاریخ بغداد: ۱۸۷/۸ وفيات الأعیان: ۱۹۸/۲.

^(۴) تاریخ بغداد: ۱۸۷/۸ وفيات الأعیان: ۱۹۸/۲ تاریخ الإسلام: ۲۲۷/۵.

^(۵) تاریخ بغداد: ۱۸۷/۸ وفيات الأعیان: ۱۹۸/۲ تاریخ الإسلام: ۲۲۷/۵.

^(۶) تاریخ بغداد: ۱۹۰/۸ سیر اعلام النبلاء: ۲۶/۹ تهذیب الکمال: ۶۵/۷.

^(۷) تاریخ بغداد: ۱۹۰/۸ تاریخ الإسلام: ۲۲۷/۵ تهذیب الکمال: ۶۵/۷.

حفص بن غیاث رضی اللہ عنہ وائی کوم وخت چه مونز بغداد ته راغلو نومونز سره اصحاب حدیث راغلل نوابن ادریس به هغوی ته وئیل چه تاسو شعر او عربی لازمی او نیسنی. حفص وائی ما ابن ادریس ته او وئیل چه ته دالله تعالی نه نه ویریری؟ دا خلق د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د آثار او احادیثو طالبان دی اوته دوی ته د شعر او عربی زده کولو وائی. که بیا دی داسی او وئیل نوزه به تاسره ډیر خراب مخ شم. (۱)

حفص بن غیاث رضی اللہ عنہ په قضاء کښی د علم اودیانته هغه کردار پیش کړو چه امام ابو یوسف رضی اللہ عنہ غوندي قاضی القضاة په هغه باندې د اطمینان اظهار او کړو (کما من) او حفص د وفات نه پس په خپل خان باندې نهه سوه درهم قرضه پریخوده. (۲) هغه واقعی د قضاء حق ادا کړو هم دغه وجه ده چه په هغه وخت کښی به په عام توگه دا وئیلی کیدل چه حفص آخری قاضی وو او په هغه باندې قضاء ختمه شوې ده. (یعنی اوس د هغوی په شان د عادلانه قضا توقع پاتې نه شوه). (۳)

وفات: د هغوی د وفات د کال باره کښی درې اقوال دی. حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ په تقریب التهذیب کښی ۱۹۲ یا ۱۹۵ هجری نقل کړې دي. (۴) او ابن حبان رضی اللہ عنہ کتاب الثقات کښی ۱۰ ذی الحجه ۱۹۵ یا ۱۹۶ هجری د وفات کال گرځولي دي. (۵) ۱۹۵ هجری د ابوسائب مسلم بن جناده قول دي. (۶) او ۱۹۶ هجری د عمرو بن علی او محمد بن مثنی وغیره قول دي. (۷) احمد بن عبد الجبار عطاردی، ابن نمیر، ابوسعید اشج، خلیفه بن خیاط، ابن ابی الدنيا، عبید بن صباح، ابوبشر او ابن خلکان وغیره وئیلی دی چه حفص بن غیاث رضی اللہ عنہ ۱۹۲ هجری کښی د دې دنیا نه تلې دي. (۸) ابن سعد لیکلی دی د حفص بن غیاث رضی اللہ عنہ انتقال ۱۰ ذی الحجه ۱۹۲ هجری باندې د محمد بن هارون په دور خلافت کښی شوې دي. (۹) ابوبشر هارون رضی اللہ عنہ وائی چه د ابن ادریس د انتقال په وخت حفص بن غیاث رضی اللہ عنہ فالج کښی راگیر شو بیا ۱۹۲ هجری پورې په کور کښی (بیمار) پاتې شو او ۱۰ یعنی ذی الحجه ۱۹۲ هجری کښی وفات شو او امیر کوفه فضل بن عباس د هغوی جنازه او کړه. (۱۰) علامه مزی رضی اللہ عنہ علامه ذهبی رضی اللہ عنہ او حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ ۱۹۲ هجری د وفات قول صحیح گرځولي دي. (۱۱) رحمه الله ورحمة واسعة.

(۱) تاریخ بغداد: ۱۶۸/۸ تاریخ الإسلام: ۲۲۷/۵.

(۲) وفیات الاعیان: ۲۰۰/۲ تهذیب الکمال: ۶۴/۷ تهذیب التهذیب: ۴۱۷/۲ سیر اعلام النبلاء: ۲۶/۹ تاریخ الإسلام: ۲۲۷/۵.

(۳) تهذیب الکمال: ۶۴/۷ تاریخ الإسلام: ۲۲۷/۵ تهذیب التهذیب: ۴۱۷/۲ سیر اعلام النبلاء: ۲۶/۹.

(۴) تقریب التهذیب: ۲۲۹/۱.

(۵) کتاب الثقات: ۲۰۰/۶.

(۶) تاریخ بغداد: ۱۹۶/۸ تاریخ الإسلام: ۲۲۸/۵ تهذیب الکمال: ۹/۷ سیر اعلام النبلاء: ۳۴/۹.

(۷) تاریخ بغداد: ۱۹۶/۸ وفیات الاعیان: ۲۱۰/۲ تهذیب الکمال: ۶۹/۷.

(۸) تاریخ بغداد: ۱۹۵-۱۹۶/۸ تاریخ الإسلام: ۲۲۸/۵ تهذیب الکمال: ۹/۷ سیر اعلام النبلاء: ۳۳/۹ تهذیب التهذیب:

۱۸/۲ وفیات الاعیان: ۲۰۰/۲ تذکرة الحفاظ: ۲۹۸/۱.

(۹) الطبقات الكبرى: ۳۹۰/۶.

(۱۰) تاریخ بغداد: ۱۹۶/۸ تهذیب الکمال: ۹/۷ سیر اعلام النبلاء: ۳۳/۹.

(۱۱) تاریخ الإسلام: ۲۲۸/۵ سیر اعلام النبلاء: ۴۱۷/۲ تهذیب الکمال: ۶۹/۷.

باقی روایات حدیث اعمش سالم کرب ابن عباس او میمونہ رضی اللہ عنہ تراجم ورا ندی تیر شوی دی. (۱)

شرح حدیث

قوله: غُسلًا: غُسلًا به ضمه د غین د غسل او بوته وائی. (۲) د لفظ غسل لغوی تحقیق اود ائمہ لغت مختلف اقوال کتاب الغسل به شروع کنی بیان کړې شوی دی.

قوله: ثم قال يده الأرض فمسحها بالتراب: بیا حضور پاک خپل لاس به زمکه باندې اووهلو او هغه ئی په خاوره پورې او مړلو. د ابن عساکر او ابوذر په روایت کنی علی الأرض الفاظ دی یعنی د علی اضافه ده. (۳) قال يده الأرض بأعلى الأرض مطلب دادې چه هغوی عليه السلام خپل لاس به زمکه باندې اووهلو. قال دلته د ضرب په معنی کنی دې لکه چه هم ددې کتاب ۱۸ نمبر باب نقض المدين من الغسل عن الجنابة کنی د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ هم دغه روایت دې او په دې کنی «نقض المدين من الغسل عن الجنابة» کنی د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ هم دغه روایت دې او په هغې کنی «ضرب يده الأرض» الفاظ دی. تفصیل به سابق باب کنی تیر شوې دې.

قوله: ثم تمضمض واستنشق: بیا حضور پاک غرغړې او کړې او پوزه کنی اوبه واچولې. د ابوذر اصیلی او ابن عساکر په روایت کنی تمضمض په خانی مضمض الفاظ دی. (۴) د مضمضه او استنشاق سره متعلق بحثونه په کتاب الوضوء کنی راغلی دی. دلته صرف په غسل کنی ددې دواړو سره متعلق د ائمہ کرامو مذاهب او مختصراً د حنفیه دلیل جواب ذکر کول مقصود دی. په غسل جنابت کنی مضمضه او استنشاق هیثیت: د احنافو په نیز په غسل جنابت کنی مضمضه او استنشاق یعنی خله او پوزه کنی اوبه اچول واجب دی. (۵)

د امام شافعی رحمته الله په نیز په اودس او غسل دواړو کنی غرغړې کول او پوزه کنی اوبه اچول سنت دی. هم دغه قول د حسن بصری، امام زهري، حکم بن عتبه، قتاده، ربیع، یحیی بن سعید انصاری، امام اوزاعی، لیث بن سعد رحمهم الله او په یو روایت کنی د عطاء رحمته الله نه هم نقل دې. (۶) د امام مالک رحمته الله هم دغه مذهب دې. (۷)

(۱) د اعمش رضی اللہ عنہ دپاره او گورنی: کشف الباری: ۲/۲۵۱ د سالم احوال صحیح البخاری کتاب الوضوء باب التسمية على كل حال وعند الوقاع لاندې او گورنی. د کرب رضی اللہ عنہ حالات کتاب الوضوء باب التخفيف في الوضوء په ذیل کنی او گورنی. د ابن عباس رضی اللہ عنہ حالاتو دپاره کشف الباری: ۱/۴۳۵ ۲/۲۰۵ اود حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ د حالاتو دپاره کشف الباری: ۴/۴۲۰.

(۲) شرح الکرماني: ۱۲۲/۳ التوضيح: ۵۶۹/۴ فتح الباری: ۲/۴۹۰ عمدة القاری: ۳/۳۰۶ ارشاد الساری: ۱/۴۹۷ الکونر الجاری: ۱/۴۱۶ التوضيح: ۱/۲۴۶ تحفة الباری: ۱/۲۲۳.

(۳) ارشاد الساری: ۱/۴۹۷ تحفة الباری: ۱/۲۲۳.

(۴) ارشاد الساری: ۱/۴۹۷ تحفة الباری: ۱/۲۲۴-۲۲۳.

(۵) البحر الرائق: ۱/۸۷-۸۶ الهدایه: ۱/۴۲-۴۱ البنایه: ۱/۳۱۶ بدائع الصنائع: ۱/۲۶۷ تبیین الحقائق مع حاشیه الشبلی: ۱/۶۰-۵۹.

(۶) المجموع شرح المذهب: ۱/۳۶۳-۳۶۲ ۲/۱۹۷ شرح النووي: ۳/۱۰۲ البنایه: ۱/۳۱۱ السعایه: ۱/۲۷۵.

د امام احمد رحمته الله یو روایت د امام شافعی رحمته الله په شان دې یعنی په اودس او غسل دواړو کښې سنت دې خود مشهور روایت مطابق مضمضه او استنشاق په اودس او غسل دواړو کښې واجب دي. هم دغه د ابن ابی لیلی حماد او امام اسحاق رحمهم الله مذهب دي. یو روایت د عطاء رحمته الله او ابن شهاب زهري رحمته الله نه هم دغه شان نقل دي. د امام احمد رحمته الله نه په یو دریم روایت کښې دا نقل دی چه استنشاق په اودس او غسل دواړو کښې واجب دي نه چه مضمضه. د ابو ثور، ابو عبید، داؤد ظاهري او ابن منذر رحمهم الله هم دغه مذهب دي. (۱)

د بدن د اندامونو قسمونه: د احنافو په استدلال باندې د پوهیدلو د پاره دا خبره په ذهن کښې اوساتی چه د بدن د اندامونو درې قسمونه دي: ① هغه اعضاء کوم چه من کل الوجوه د بدن داخل حصه دي. ② هغه اعضاء کوم چه من کل الوجوه د بدن خارج حصه دي. ③ بعض اعضاء هغه دي چه من وجه د بدن داخل حصه او من وجه ظاهر د بدن حصه دي. لکه پوزه او خله. لهذا د قسم اول نه په غسل کښې وینخل ضروري دی او نه په اودس کښې. د دویم قسم نه اعضاء ثلاثه په اودس کښې وینخل او د سر مسح کول ضروري دی او په غسل کښې د ټولو وینخل ضروري دی. د دریم قسم دوه حیثیتونه دي نودهر یو په اعتبار سره احناف وائی چه په غسل کښې ددې وینخل ضروري دی نه چه په اودس کښې. (۲)

د احنافو مستدل: د غسل باره کښې د احنافو یو استدلال خو د قرآن مجید آیت (وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا) (۳) یعنی که تاسو په حالت د جنابت کښې ئی نو ښه په مبالغه سره پاکي حاصله کړئ، نه دي. چنانچه ملک العلماء علامه کاسانی رحمته الله فرمائی چه په اودس کښې د قرآنی نص په رنرا کښې د مخ د وینخلو حکم ورکړې شوي دي. د کوم نه مراد چه ظاهري مخ دي. لهذا د خلی او پوزې د تنه حصه په دې کښې داخل نه ده په خلاف د جنابت چه په دې کښې د قرآنی نص په رنرا کښې ښه په مبالغه سره د بدن پاکولو حکم ورکړې شوي دي اود بدن اطلاق په ظاهري اوباطنی دواړو حصو باندې کیږي. لهذا ترکومي پورې چه ممکن وی د بدن ظاهري اوباطنی حصې وینخل ضروري دي. هم دغه وجه ده چه مضمضه او استنشاق په غسل جنابت کښې واجب دي. ځکه چه د خلی او پوزې د تنه حصې ته بغیر د څه حرج نه اوبه رسول ممکن دي. (۴)

د مراتب تعیین: حضرت مولانا انور شاه کشمیری رحمته الله فرمائی چه د مضمضه او استنشاق ثبوت خو د حضور پاک په غسل کښې بلاریب دي البته د مراتب تعیین د باب اجتهاد نه دي. زمونږ یعنی د احنافو په نظر کښې دواړه په غسل کښې واجب دی ځکه چه شارع عليه السلام په نسبت د ورې پلیتني د جنابت باره کښې زیات تاکید فرمائیلې دي. جنبی ئی د قرآن د قراعت نه منع کړو بې اودسه ئی نه دي منع کړې، جنبی ئی د دخول اوقیام د جمات نه منع کړو بې اودس ئی نه دي منع کړې. ددې نه معلومه شوه چه په نسبت د ورې پلیتني د جنابت رسیدل باطنی بدن ته زیات دی لهذا مونږ مضمضه

(۱) حاشیه الدسوقي: ۱/۲۲۴ الاستذکار: ۱/۱۶۲-۱۶۱ المنتقی: ۱/۳۹۷.

(۲) المغنی لابن قدامة: ۱/۸۳ الانصاف للمرداوی: ۱/۱۵۲ البنایه: ۱/۳۱۱ السعایه: ۱/۲۷۵.

(۳) السعایه: ۱/۲۷۷.

(۴) سورت المائدة: ۶.

(۵) بدایع الصنائع: ۱/۲۶۷.

او استنشاق په غسل کښې فرض واجب او ګرځول. البته د فرض نه فرض ظنی مراد دې او د خبر واحد نه ثابتېږي. فرض قطعی د قرآن نه ثابتېږي.^(١)

د حديث پاک نه استدلال: د ابوداؤد ترمذی او ابن ماجه په روايت کښې دی چه حضور پاک فرماني: «(ان تحت كل شعرة جنابة، فاعسلوا الشعر والنوا البهرة)»^(٢)، یعنی بیشکه د هر وینستنه نه لاندې جنابت وی نو تاسو وینسته وینځنی او څرمن پاکوئ.

علامه عینی رحمته الله فرماني چه د حنفیه استدلال «تحت كل شعرة جنابة» نه دې په پوزه کښې چونکه وینسته وی لهذا دهغې وینځل ضروری دی او خله په ظاهري بدن کښې داخل ده لهذا د خطابی اعتراض په ځاني نه دې چه د بشره نه د حنفیه استدلال صحیح نه دې.^(٣)

علامه عبدالحنی لکهنوی رحمته الله فرماني چه کله په دې حديث سره د استنشاق وجوب ثابت شو نو د مضمضه وجوب به هم ثابت شی ځکه چه په حنفیه او شوافع کښې څوک هم ددې په مینځ کښې د فصل قائل نه دی.^(٤)

د فریق مخالف د دلیل خلاصه: باقی پاتې شوه خبره د قائلین عدم وجوب د قول نو د حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها په روايت کښې «عشر من الفطرة»^(٥) کښې استنشاق او مضمضه هم شمیر کړې شوې ده. او د عمار بن یاسر رضی الله عنه په روايت کښې دی «(من الفطرة المضمضة والاستنشاق والسواك)»^(٦) او د فطرت نه مراد سنت دې لکه څنگه چه علامه خطابی رحمته الله د اکثر و علماؤ نه نقل کړی دی او علامه نووی رحمته الله ددې تصویب کړې دې. لهذا مضمضه او استنشاق کول هم سنت دی نه چه واجب.^(٧)

د صاحب د هدایه جواب: یو جواب خودادي لکه چه صاحب د هدایه و نیلی دا روايت د حدث اصغر په حالت باندې محمول دې. دهغه احادیثوپه رنرا کښې کوم چه د مضمضه او استنشاق په غسل جنابت کښې وجوب بیان کړې شوی دی.^(٨)

د صاحب د فتح القدیر جواب: دویم جواب دادي چه مونږ دا نه منو چه د فطرت نه مراد سنت دې ځکه چه د فطرت ډیرې معنی راځی. دین اسلام ته هم فطرت و نیلې شوې دې لکه د بخاری شریف

^(١) فیض الباری: ٤٥٦/١.

^(٢) الحديث أخرجه أبو داود في سننه، كتاب الطهارة باب في الفصل من الجنابة رقم: ٢٤٨ وابن ماجه في سننه كتاب الطهارة باب تحت كل شعرة جنابة رقم: ٥٩٧.

^(٣) البناية شرح الهداية: ٣١٥/١.

^(٤) السعاية: ٢٧٧/١.

^(٥) الحديث أخرجه مسلم في صحيحه، كتاب الطهارة، باب خصال الفطرة رقم: ٦٠٤ وأبو داود في سننه كتاب الطهارة، باب السواك من الفطرة رقم: ٥٣ والترمذی في سننه، أبواب الأدب، باب ماجاء في تقليم الأظفار رقم: ٢٧٥٧ وابن ماجه في سننه أبواب الطهارة باب الفطرة رقم: ٢٩٣.

^(٦) الحديث أخرجه أبو داود في سننه كتاب الطهارة باب السواك من الفطرة رقم: ٥٤ وابن ماجه في سننه أبواب الطهارة باب الفطرة رقم الحديث: ٢٩٤.

^(٧) السعاية: ٢٧٦/١.

^(٨) الهداية كتاب الطهارات فصل في الفصل: ٤٤/١.

روایت «کل مولود یولد علی الفطرة»^(۱) کنبی دی. دغه شان اختراع ابداع او سنت ته هم فطرت و نیلی شی پس په حدیث کنبی د سنت نه دین مراد دی لهذا په دې سره به د وجوب استنشاق او مضمضه نفی نه کیږي، ځکه چه دین اعم دې واجب او سنت دواړو ته شامل دې داد صاحب فتح القدیر جواب دې^(۲).
 د سنت نه اصطلاحی سنت مراد نه دي: علامه عبدالحنی لکهنوی رحمته الله علیه فرماني که چرې مونږ د علامه خطابی او نووی خبره اومنو او فطرت د سنت په معنی کنبی واخلو نو بیا هم زموږ په استدلال باندې په دې سره څه فرق نه پریوځي. ځکه چه ددې نه اصطلاحی سنت مراد نه دي لکه څنگه چه امام شافعی رحمته الله علیه اراده کړې ده. بلکه ددې نه د انبیاء علیهم السلام سنت او دهغوی طریقہ مسلوکه مراد ده^(۳).
 د روایاتو نه تائید: ددې تائید د حکیم ترمذی د نوادر الاصول روایت او د بزار د مرفوع روایت نه کیږي چه «مخس من سنن المرسلین الحياء والحلم والحجامة والسواک والتعطّل»^(۴) یعنی پنځه څیزونه د مرسلین د سنت نه دي: حياء، حلم، حجامه، مسواک او خوشبوڼی لگول.

د ترمذی په روایت کنبی دی «أربع من سنن المرسلین الحياء والتعطّل والسواک والنکاح»^(۵) یعنی څلور څیزونه د رسولانو د سنتو نه دي: حياء، خوشبوڼی لگول، مسواک او نکاح.
 الزامی جواب: دغه شان د امام شافعی رحمته الله علیه په نیز ختان او استنجاء بالماء فرض دی. او ددې په استدلال کنبی پیش کړي شوی روایاتو کنبی هغه څیزونه هم شمیر کړي شوی دی. کوم جواب چه ددې دواړو د فرض کیدو باره کنبی وی هم هغه جواب زموږ هم مضمضه او استنشاق واجب کیدو باره کنبی وی^(۶).

قوله: ثم تنحی ففسل قدمیه: بیا حضور پاک د هغه ځانی نه اخوا شواو خپلې دواړه خپې او وینځلې. د تنحی مطلب شراح دا بیان کړي دي چه بیا د حضور پاک د غسل والا د ځانی نه اخوا کیدلو سره بل ځانی ته شو^(۷). علامه کرمانی رحمته الله علیه لیکلی دی چه خپې وینځل روستو کول د جواز د بیان د پاره وو^(۸).

^(۱) کتاب الجنائز باب إذا أسلم الصبی فمات هل یصلی علیه؟ وهل یعرض علی الصبی الإسلام؟ رقم: ۱۳۵۸ ویتکرر ایضاً رقم: ۱۳۵۹، ۱۳۸۵، ۴۷۷۵، ۶۵۹۹.

^(۲) السعایه: ۱/۱۷۶ فتح القدیر: ۵۱/۱.

^(۳) السعایه: ۱/۲۷۶.

^(۴) الأصل الخامس والستون والماله فی سنن المرسلین: ۲/۱۵۴ الأحاد والمثنی: ۲۷۳ جدملیح بن عبدالله الأنصاری رقم الحدیث: ۲۲۰۸ (۲۲۳/۴) کشف الأستار کتاب الصلوة باب السواک: ۱/۲۴۴ رقم: ۵۰۰.

^(۵) أطراف مسند الإمام أحمد بن حنبل مسند أبی ایوب الأنصاری: ۶/۵۹ رقم: ۷۷۳۸ وأخرجه الترمذی فی سننه أبواب النکاح باب ماجاء فی فضل التزویج والحث علیہ رقم: ۱۰۸۰ مسند الشامیین مسند مکحول الشامی مکحول عن ابن خباب: ۴/۳۷۴ رقم: ۳۵۹۰.

^(۶) البنایه: ۱/۳۱۷ السعایه: ۱/۲۷۴ چونکه دا مسئله په کتاب الوضوء کنبی تیره شوې ده په دې وجه د اختصار نه ئی کار اخستی دي. دنور تفصیل د پاره او گورئى اعلاء السنن: ۱/۱۳۵-۱۳۰ البنایه: ۳۱۱-۳۱۶ السعایه: ۱/۲۷۷-۲۷۴.

^(۷) فتح الباری: ۲/۴۹۰ عمدة القاری: ۳/۳۰۶ إرشاد الساری: ۱/۳۹۷.

^(۸) شرح الکرماني: ۳/۱۲۲.

قوله: ثم أتى منديل: بیا د حضور پاک په خدمت کښې یو روم اوړلې شو.

د لفظ منديل تحقيق: منديل (په کسره دمیم) په وزن د مفعیل، نَدَلٌ یَنْدَلُ نَدَلًا د باب سمع نه یا خو النَدَلُ (په معنی د الوسخ یعنی خیری) نه ماخوذ دې ځکه چې په منديل سره اوساخ لرې کولې شی. یا لاندل په معنی تناول کولو نه ماخوذ دې چې منديل سره په بدن باندې موجود اوبه صفا او اوچې کړې شی. (۱) رومې معنی علامه کرمانی رحمته الله علیه علامه عینی رحمته الله علیه اودویمه ابن فارس رحمته الله علیه علامه کورانی رحمته الله علیه اختیار کړې ده. (۲)

د ابن منظور افریقی رحمته الله علیه راټي: ابن منظور افریقی رحمته الله علیه فرماني «الْمَنْدِيلُ وَالْمَنْدِيلُ نَادِرٌ وَالْمَنْدِيلُ الْكَلْبُ: الَّذِي يَمْسَحُ بِهِ» يعني منديل، منديل او منديل دروياره استعمالیږي البته منديل په فتح دمیم نادر استعمال دې. ددې ټولو اطلاق د اوچولو څیز (تولیه) باندې کیږي. (۳)

بعض حضرات وائي چې منديل په وزن د فَعْلِيل هم مستعمل دې اوداد مندل نه ماخوذ دې. علامه زکریا انصاري رحمته الله علیه هم دا اختیار کړې دې. (۴) هم ددې نه ننډل او ننډل هم راځي یعنی په دې تقدير باندې دا رباعی دې خوا امام کسائي رحمته الله علیه ددې ماده اشتقاق انکار کړې دې. (کذا قال أبو عبد الله) (۵) علامه ابن منظور افریقی رحمته الله علیه او علامه جوهری رحمته الله علیه لیکلي دي چې «تَنَدَّلْتُ بِالْمَنْدِيلِ أَوْ تَمَدَّلْتُ أَيْ قَمَحْتُ بِهِ أَوَّلَ الْوُضُوءِ أَوَّلَ الطَّهْوَنِ» دواړه شان مستعمل دې یعنی ما په رومال سره د اودس یاد پاکوالی اوبه اوچې کړې. (۶)

فلم ينفض بها: یعنی حضور پاک په دغه رومال سره خپل د اودس اندامونه اوچ نه کړل. د ينفض وضاحت: نَفَضَ يَنْفُضُ (نصر ينصر) نَفَضًا، خنډل، اخوا کول ختمول او غورزولوته وائی. کپړې نچور کولو سره خنډل او ونه خوزولو سره میوه او پانږې غورزولوته ونیلې شی. «نَفَضْتُ الثَّوْبَ وَالشَّجَرُ وَغَيْرَهُ لَفَضًا: إِذَا حَرَكْتَهُ يَنْفُضُ» (۷) هم ددې نه مِنْفُض په معنی د مَنَسَف (صافی او جارن) هم راځي. (۸)

علامه عینی رحمته الله علیه په حواله د جوهری النفض په معنی اللشف یعنی اوچول نقل کړی دی. (۹) او علامه کرمانی رحمته الله علیه په حواله د جوهری الينْفُض په معنی الينْفُض تولیه رومال یا کپړه کوم سره چې اوبه اوچې کړې شی په معنی کښې نقل کړې دي. (۱۰)

(۱) لسان العرب: ۹۳/۱۴ الصحاح ص: ۱۰۳۱ المنهاج: ۲۲۲-۲۲۳/۳.

(۲) شرح الکرماني: ۱۲۲/۳ عمدة القاری: ۳۰۶/۳ المنهاج: ۲۲۴/۳ الکونین الجاری: ۴۱۶/۱.

(۳) لسان العرب: ۹۳/۱۴.

(۴) تحفته الباری: ۲۲۴/۱.

(۵) لسان العرب: ۹۳/۱۴ الصحاح ص: ۱۰۳۱ عمدة القاری: ۳۰۶/۳ لسان العرب: ۱۹۳/۱۳.

(۶) لسان العرب: ۹۳/۱۴ الصحاح ص: ۱۰۳۱.

(۷) لسان العرب: ۲۳۹/۱۴ الصحاح ص: ۱۰۵۹.

(۸) لسان العرب: ۲۳۹/۱۴ الصحاح ص: ۱۰۵۹.

(۹) عمدة القاری: ۳۰۷/۳.

فلم ینفض بها کنبی ضمیر مؤنث راوردلو وجه: «فلم ینفض بها» کنبی بها د مؤنث ضمیر ددی دپاره راوردلو چه منديل نه «خرقة مخصوصة» (یعنی رومال یا کپړې هغه تکره په کوم سره چه بدن اوچولې شی) مراد دې اوهغه مؤنث دې. (۲) لکه څنگه چه دعائشه رضی الله عنها روایت کنبې دی: «کان لرسول صلی الله علیه وسلم خرقة ینشف بها بعد الوضوء» حضور پاک سره د کپړې یوه تکره وه په کوم سره چه حضور پاک د خپل د اودس اندامونه یا بدن اوچولو. (۳)

د کریمه په روایت کنبې دی چه ابو عبدالله یعنی امام بخاری رحمته الله علیه فرماني: «یعنی لم یغتسل» (۴) فلم ینفض بها نه د راوی مراد دادې چه حضور پاک د رومال په ذریعه بدن اوچ نه کړو. په تولیه وغیره سره د طهارت اندامونه نه اوچولو حکمت: علامه قسطلانی رحمته الله علیه لیکلی دی: «لأنه أثر عبادة، فكان تركه أولى» (۵) یعنی حضور پاک په رومال سره د اودس لوندوالې ځکه اوچ نه کړو چه دا د عبادت اثر دې نو ددې ترک کول اولی دی. دشوافع نه ابو حامد یعنی امام غزالی رحمته الله علیه هم دغه قول دې چه دا د عبادت اثر دې دا به د اثر شهادت (وینې وغیره) په شان په ځاني ساتلې شی. (۶)

علامه ابن بطال رحمته الله علیه فرماني: «وتركه صلى الله عليه وسلم للمندبل فإنه أراد إبقاء بركة الماء والتواضع» (۷) یعنی حضور پاک د اوبو برکت باقی ساتلو دپاره اود تواضع په توگه منديل ترک کړو. امام ترمذی رحمته الله علیه فرماني: «ومن كرهه إنما كرهه من قبل أنه قيل: إن الوضوء يوزن» (۸) چاهم چه د اودس نه پس رومال استعمالول ناخوښه کړه هغه ئی په دې وجه ناخوښه کړه چه داودس د اوبو (اعمال نامه کنبې) وزن

(۱) شرح الکرمانی: ۱۲۲/۳.

(۲) فتح الباری: ۴۹۰/۲ عمدة القاری: ۳۰۷/۳ إرشاد الساری: ۳۹۷/۱.

(۳) الحديث رواه الترمذی فی سننه، أبواب الطهارة باب ما جاء فی المنديل بعد الوضوء رقم: ۳۵ وقال: حديث عائشة ليس بالقائم، ولا يصح عن النبي صلى الله عليه وسلم في هذا الباب شيء، وأبو معاذ يقولون هو «سليمان بن أرقم» وهو ضعيف عند أهل الحديث. انتهى مقال. وقال محقق سنن الترمذی الشيخ أحمد محمد شاكر: إسناده المؤلف هذا فيه، سفيان بن وكيع بن الجراح، وهو في نفسه ثقة صادق، إلا أن رآفة أفسد عليه حديثه، فأدخل عليه ما ليس منه ونصح بتغيره فلم يقبل، فضعف حديثه باختلاط بما ليس منه، ولكن لم ينفرد برواية هذا الحديث فقد رواه الحاكم في المستدرک: ۱۵۴/۱ من طريق محمد بن عبدالله عبدالحكم عن ابن الوهب ورواه البيهقي: ۱۸۵/۱ عن الحاكم وغيره من طريق ابن عبدالحكم وقد ضعف الترمذی هذا الحديث من أجل سليمان بن أرقم، فإنه ضعيف ولكن الترمذی لم يجزم بأن أبا معاذ هو سليمان بن أرقم بل قال: «يقولون»، والبيهقي تبع الترمذی فی ذلك غير أنه جزم بأنه سليمان وأما الحاكم فقال: أبو معاذ هذا هو الفضيل بن مسيرة، بصری، روى عنه يحيى بن سعيد وأثنى عليه، وأقره الذهبي على ذلك فلم يتعقبه فيه. وبذلك يكون إسناده الحديث صحيحاً، انتهى مقال. (حاشية سنن الترمذی: ۷۵/۱).

(۴) فتح الباری: ۴۹۰/۲ إرشاد الساری: ۳۹۷/۱ شرح الکرمانی: ۱۲۲/۳.

(۵) إرشاد الساری: ۴۹۷/۱.

(۶) شرح ابن العربي على سنن الترمذی: ۶۹/۱.

(۷) شرح ابن بطال: ۳۸۶/۱.

(۸) أبواب الطهارة باب ما جاء فی المنديل بعد الوضوء: ۷۷/۱ رقم: ۵۴.

كولې شی. ابن شهاب زهري رضی اللہ عنہ فرمائی: «أما أكره المندیل بعد الوضوء لأن الوضوء یوزن»^(١)، یعنی زه د اودس نه پس رومال په دې وجه ناخوښه كوم ځكه چه د اودس (اوبه) وزن كولې شی. امام ترمذی رضی اللہ عنہ او فرمائیل چه د سعید بن مسیب نه هم دغه شان مروی دی.^(٢)

د سعید بن مسیب رضی اللہ عنہ روایت: ابن عساکر رضی اللہ عنہ تاریخ دمشق کښي د حضرت سعید بن مسیب روایت خپل سند سره مرفوعاً هم نقل کړې دي چنانچه هغوی فرمائی: «أخبرنا على الصواب أبو الحسن الغرضي، نا عبد العزيز بن أحمد، نا أبو محمد بن أبي نصر، نا علي بن شعيب، نا أبو عبد الملك أحمد بن إبراهيم القرشي، نا سلمان بن عبد الرحمن، نا ناشب بن عمرو الشيباني الدمشقي، نا مقاتل بن حبان، عن سعيد بن المسيب، عن أبي هريرة رضي الله عنه، عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: "من توضأ فمسح بثوب نظيف فلا بأس به، ومن لم يفعل فهو أفضل، لأن الوضوء يوزن" (وفي رواية: لئن يوم القيامة مسحنا بالاعمال)»^(٣)، یعنی چاچه اودس او کړو او په پاچه کپړه باندي نی هغه اوچ کړو نو په دې کښي هيڅ حرج نشته دي او چاچه داسې اونه کړه نو دا افضل دي ځكه چه د قيامت په ورځ به نورو ټولو اعمالو سره د اودس وزن كولې شی.

تفصیه: لیکن دا خبره دي واضح وی چه د ابن عساکر رضی اللہ عنہ دواړه مرفوع روایتونه ناشب بن عمرو شیباني نه مروی دی او په ناشب بن عمرو باندي ائمه کلام کړې دي. چنانچه دارقطني هغه ضعیف گرځولو سرد فرمائیلی دی «ناشب ضعیف»^(٤)، امام بخاری رضی اللہ عنہ فرمائی «ناشب بن عمرو الشيباني منكر الحديث»^(٥) غرض د ابن عساکر رضی اللہ عنہ د رفع والا روایتونه د ناشب بن عمرو د وجې نه ضعف نه خالی نه دی. د ابن العربي رضی اللہ عنہ راټي: ابن العربي مالکی رضی اللہ عنہ فرمائی چه په دوو وجو هاتو باندي د پاکښي اوبو ته د عبادت اثر ونیل صحیح نه دی. اول وجه داده چه اودس پخپله عبادت دي د عبادت اثر نه دي. دویمه وجه داده چه اثر عبادت شهید کښي غسل نه ساقط کوی هغې ته په یوه اندازه باندي بقاء حاصل ده. د شهید غسل خو ځكه ساقط کیږي چه کافرانو هغه په توره سره پاک کړې وی. نور فرمائی چه د امام ترمذی رضی اللہ عنہ دا وینا چه تمسح بالمندیل ناخوښه کولو وجه د اودس د اوبو وزن کیدل دی نو دا یو ضعیف خبره ده ځكه چه د اودس د اوبو وزن کول د هغې مسح نه منع کوی (هغه به بهر حال تللې شی که هغه په اندامونو باندي اوچې شوې وی یا په تولیه کښي جذب شوې وی)^(٦) د بعض حضراتو توجیه: بعض حضراتو لیکلی چه د عبادت د اثر وزن خو به په آخرت کښي وی د هغه ځاني میزان او تله خود دنیا د تلې په شان نه ده اونه هغه په دنیا کښي محسوس کولې شی. بلکه هغه

(١) أبواب الطهارة باب ما جاء في المندیل بعد الوضوء: ٧٧/١ رقم: ٥٤.

(٢) حواله سابق.

(٣) تاريخ مدينة دمشق، [ذكر من اسمه] ناشب بن عمرو، أبو عمرو الشيباني، الجزء الحادي والستون: ٣٨٠/٦١ رقم الترجمة: ٧٨١٢، جمع الجوامع، قسم الأقوال، حرف الميم: ١٣٧/٧، رقم الحديث: ٢١٧١٢ كنز العمال كتاب الطهارة قسم الأقوال، آداب متفرقة من الإكمال: ١٣٠/٩ رقم الحديث: ٢٦٣٤.

(٤) سنن الدارقطني مع التعليق المغني باب وجوب وضع الجبهة والأنف: ٣٤٨/١ المغني في الضعفاء: ٤٤٩/٢ تراجم رجال الدارقطني في سننه الذين لم يترجم لهم في التقريب ولا في رجال الحاكم: ٤٥٩/١ رقم الترجمة: ١١٩٠.

(٥) ميزان الاعتدال: ٢٣٩/٤ رقم الترجمة: ٨٩٨٦ لسان الميزان: ١٥٨/٧ رقم الترجمة: ٨٨/٤.

(٦) شرح ابن العربي على سنن الترمذی: ٧٠/١.

خود هغه امور غیبیه نه دی لکه چه خودې شوی دی. هسې په هغې باندې ایمان راوړل ضروری دی یعنی دا یقین ضروری دې چه وزن به کیږي. (۱)

دعلامه کرمانی وغیره توجیه: علامه کرمانی رحمته الله علیه وغیره امام تیمی نه نقل کړې دی: «في الحديث دليل على أنه صلى الله عليه وسلم كان ينشفه ولولا ذلك لم يأت به بالمنديل» وانما رده لأنه يمكن أنه كان مسحاً ونحوه. د امام بخاری رحمته الله علیه حدیث باب په دې خبره باندې دلالت کوي چه حضور پاک به د بدن اندامونه اوچون که چرې داسې نه وې نو د حضور پاک په خدمت کښې به منديل نه شوپېش کولې. باقی پاتې شوه خبره د رد کولو نو ممکن دی چه حضور پاک د منديل په خیرنوالی یا بل څه وجه سره رد کړې وی. (۲) قسطلانی رحمته الله علیه هم دغه توجیه د ابن التین رحمته الله علیه نه هم نقل کړې ده. (۳)

دحضور پاک منديل رد کول: مسلم شریف کښې دحضرت میمون رضی الله عنه په روایت کښې دی: «ثم أتته بالمنديل فرده» (۴) بیا مادحضور پاک په خدمت کښې منديل پیش کړو نو هغوی رحمته الله علیه رد کړو.

دمنديل رد کولو وجه: شرح حدیث ددې مختلف وجوهات بیان کړې دی. قاضی عیاض رحمته الله علیه اوعلامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه لیکلي دی چه حضور پاک ﷺ منديل ځکه رد کړو چه ترك کول نې افضل دی (قاله العثماني) یاداچه حضور پاک ته د مونځ تادی وه یانې تواضعاترك کړو یا مترفین دتشیف پرست خلقو په مخالفت کښې رد کړو. یا داچه د گرمی وخت وو او د اوبو لوندوالي پکاروو یا د اوبو یرکت باقی ساتلو دپاره نې رد کړو. یا په هغه کپړه باندې حریر (ربنم) وغیره لیکیدلې ووی ددې ویرې نه رد کړه چه چرته عادت نه شی. (۵)

دبعض حضراتو قول: بعض حضراتو لیکلي دی چه ترك تشیف هغه وخت افضل دې کله چه د یخنی کیدو یا نجاست سره د لگیدو ویره نه وی گنې ددې پریخودل په مسنون نه وي. اذرعی وثیلی دی چه کله داودس کولونه پس په داسې خانی تیریدل کیږي چرته چه د هوا لگیدلو د وجې نه په نجاست سره د گنده کیدو ویره وی یا د اوبو یخوالې ډیر محسوس کیږي یا د بیمار نې زیاتیدو ویره وی یا د زخم خرابیدو ویره وی وغیره نو بیابه تشیف سنت او متاکد شی. (۶)

دحافظ عبدالغنی مقدسی رحمته الله علیه عجیبه معمول: په علماء سلف کښې عبادت پر هیزگاری سنن او مستحبات او آدابورعایت به نې ښه په اهتمام سره کولو. هم په دغه علماء سلف کښې حافظ عبدالغنی بن عبدالواحد مقدسی حنبلی رحمته الله علیه به دتهجدو ډیر اهتمام کولو. د شپې په آخری حصې کښې چه کله هوا یخه شی او په موسم کښې یخوالې پیداشی نو د هغوی معمول وو چه هغوی به د تهجدو هر دوه رکعت په تازه اودس سره کول. هره شپه به نې تقریباً اووه ځل یا اته ځل تازه اودس کولو او فرمائیل به نې چه ماته ترهغه وخته پورې په مانځه کښې خوند نه راځي ترکومې چه اندامونه د اودس لاندې نه وی. چنانچه علامه ابوالفرج عبدالرحمن بن شهاب الدین بغدادی حنبلی رحمته الله علیه او علامه شمس الدین

(۱) إكمال إكمال المعلم: ۷۷/۱ حاشية الترمذی للشيخ أحمد محمد شاكر: ۷۷/۱.

(۲) شرح الكرمانی: ۱۲۲/۳ فتح الملهم: ۷۶/۳.

(۳) إرشاد الساری: ۴۹۷.

(۴) كتاب الحيض باب صفة غسل الجنابة رقم: ۷۲۲.

(۵) إكمال إكمال المعلم: ۹۲/۲ فتح الملهم: ۷۶/۲ البحر الرائق: ۹۷/۱-۹۶.

(۶) الموسوعة الفقهية: ۶۸/۱.

ذهبی رحمته د ابوالحسن علی بن ابراهیم بن نجاشی رحمته نه د حافظ عبدالغنی رحمته دا عمل د هغوی د نورو معمولاتو سره نقل کړې دي. ابن نجاشی رحمته فرماني حافظ عبدالغنی رحمته به بغیر د فاندې خپل یو ساعت نه ضائع کولو. د سحر مونځ ادا کولو سره د قرآن کریم دور او تلقین به یې کولو اکثر وختونو کښې به یې د احادیثو تلقین هم کولو. راوی وایي چه مونځ د یرزیات احادیث د هغوی د تلقین د وجې نه حفظ کړې وو. بیا به هغوی اودس کولو اود ماسپښین نه څه لر وړاندې پورې فاتحه او معوذتین سره به یې درې سوه رکعته نقل ادا کول. بیا به یې قیلوله کوله او بیداریدو سره به یې د ماسپښین مونځ ادا کولو او ترمانښامه به د احادیثو اورولو یا لیکلو کښې مشغول وو. که چرې روژه به یې وه نو د مانښام نه پس، به یې افطاری کولو او که چرې روژه به نه وه نو بیا به یې د مانښام نه واخله تر ماسخوتن پورې په نوافل کښې مشغول اوسیدو. د ماسخوتن مونځ کولونه پس تر نیمې شپې پورې یا د هغې نه پس به اوده کیدو. بیا به بیدار شو اودس به یې اوکړو اود څه وخته پورې به یې د تهجدو مونځ کولو. بیا به یې تازه اودس کولو او په تواضع او انکسارنې سره مونځ کولو. د سحر نه د لېشان وخت نه وړاندې پورې به د هغوی دغه معمول وو. د شپې په تهجدو کښې اوه یا اته (یاد دي نه زیات، خل تازه اودس کولو او فرمائیل به یې «ما تطهّب لی الصلاة إلا ما دامت أعضائی رطبة»، یعنی ماته تر هغه وخته پورې په مونځ کښې خوند نه حاصلیږي تر کومې چه زما اندامونه د اودس په اوبو سره لاهمه نه وي. دي نه پس به یې د سحر د مانځه پورې لېشان آرام کولو. دا د هغوی رحمته عام معمول وو. (۱) د تحذید بالنعمة په توگه ښایم چه تر کومې پورې صحت وو «الماء یوزن» د وجې نه مونځ هم مخ لاس نه اوچولو لیکن اوس ضعف دي اوبه نه شي برداشت کیدې په دي وجه په تنشیف باندې عمل دي.

تنشیف بعد الغسل باره کښې د فقهاؤ مذهب: تنشیف بعد الغسل باره کښې د حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم اوفقهاء کرامو اختلاف دي او مختلف اقوال روایت شوي دي. تنشیف په اودس او غسل دواړو کښې مباح دي. دا د حضرت انس بن مالک رضی الله عنه او سفیان ثوری رحمته قول دي. (۲)

ابن منذر رحمته هم دغه قول د حضرت عثمان بن عفان، حسین بن علی رضی الله عنهم او بشر بن ابی مسعود، حسن بصری، ابن سیرین، علقمه، مسروق، ضحاک او اسحاق رحمهم الله نه هم نقل کړي دي. (۳)

تنشیف په دواړو کښې مکروه دي. دا د ابن عمر، ابن ابی لیلی، سعید بن المسیب، ابراهیم نخعی، مجاهد او ابوالعالیه رحمهم الله قول دي. (۴)

حسن بن صالح او عبدالرحمن بن مهدی رحمهما الله نه هم کراهت نقل دي. (۵) ابن عباس رضی الله عنهم نه په اودس کښې کراهت او غسل کښې عدم کراهت نقل دي. (۶) حضرت جابر بن عبدالله رضی الله عنه د تنشیف نه منع کړې ده. (۷)

(۱) کتاب الذیل علی طبقات الحنابلة لأبی الفرج عبدالرحمن الحنبلی: ۱۲/۲ تاریخ الإسلام تحت ترجمة عبدالغنی بن عبدالواحد بن علی: ۵۳۹/۱۲ رقم الترجمة: ۲۲۷۹۷ سیر اعلام النبلاء تحت ترجمة عبدالغنی: ۴۵۳/۲-۴۵۲ رقم الترجمة: ۲۳۵ تذکرة الحفاظ تحت ترجمة عبدالغنی: ۱۳۷۶/۴ ط: ۱۷ رقم الترجمة: ۱۱۱۲.

(۲) شرح النووی: ۲۲۲/۳.

(۳) الموسوعة الفقهية: ۶۶/۱۴ المغنی لابن قدامة: ۹۵/۱ فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۸۳/۱ المجموع: ۴۶۲/۱.

(۴) شرح النووی: ۲۲۲/۳ الموسوعة الفقهية: ۶۷/۱۴.

(۵) فتح الباری لابن رجب: ۱۸۳/۱ المغنی لابن قدامة: ۹۵/۱.

(۶) شرح النووی: ۲۲۲/۳ فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۸۳/۱ الموسوعة الفقهية: ۶۶/۱۴ المجموع: ۴۶۲/۱.

تنشیف سره متعلق د شوافع پنځه اقوال: امام نووی رحمته الله شرح مسلم کښې د حضرت میمون رضی الله عنه روایت «ثم ائنه عندئذ فردد» په ذیل کښې تنشیف بعد الغسل باره کښې فرمائی چه په دې باره کښې زمونږ اصحاب شوافع کښې اختلاف دې اود دوی نه پنځه اقوال نقل دی. ① د مشهور قول مطابق ترك تنشیف مستحب دې البته تنشیف ته مکروه نه وائی. ② تنشیف مکروه دې. ③ تنشیف مباح دې یعنی کول اونه کول دواړه برابر دی. هم دا مونږ (شوافع) اختیار کړی دی ځکه چه منع د تنشیف یا د استحباب قول د واضح دلیل محتاج دې. ④ تنشیف مستحب دې ځکه چه دا د اوساخ نه د بیج کیدو سبب دې. ⑤ په گرمی کښې تنشیف مکروه دې او یخنۍ کښې مباح دې. ⑥

د شوافع په نیز راجع قول: لیکن امام نووی رحمته الله المجموع کښې رومبی قول ته ترجیح ورکولو سره لیکي چه جمهور اهل عراق قاضی حسین وغیره هم دا حتمی گرځولی دی. او امام الحرمین دائمه نه هم دا نقل کړی دی. خود اقوالو په ترجیح باندې اختیار لرونکو متاخرینونه امام رافعی وغیره دې ته ترجیح ورکړې ده. اود دریم قول باره کښې فرمائی چه دا د ابوعلی طبری او قاضی ابوالطیب قول دې. ① امام نووی رحمته الله نور لیکي چه محاملی د عدم حرمت په تنشیف باندې اجماع نقل کړې ده البته خلاف په کراحت کښې دې. ②

د حنابلہ اقوال: د امام احمد بن حنبل رحمته الله نه په دې باره کښې دوه اقوال نقل دی: ① د غسل اندامونه اوچولو کښې هېڅ حرج نشته یعنی مباح دی. ② مکروه دی.

خلال د کراحت والاروایت نه انکار کړې دې. ابن قدامه رحمته الله لیکلی دی چه رومبی قول یعنی تنشیف مباح کیدل اصح دی ځکه چه اصل اباحت دې. د حضرت میمون رضی الله عنه په روایت کښې د حضور پاک ترك منديل په کراحت باندې دلالت نه کوی ځکه چه حضور پاک به کله مباح کارونه ترك کول لکه چه کله به ئی مباح کار کولو. ③

د حنابلہ په نیز راجع قول: علامه ابوالحسن مرداوی رحمته الله «الإنصاف في معرفة الراجح من الخلاف على مذهب الإمام المجلد أحمد بن حنبل» کښې د تنشیف مباح کیدلو باره کښې «الرعاية الكبرى» په حواله سره «هوالمذهب» او «هي أصح» نقل کړې دې خو «تجريد العناية» نه د دې قول اظهار کیدل نقل کولو نه پس فرمائی چه صاحب د تجريد د دې شارح ابن عبیدان او صاحب مجمع البحرين دا صحیح گرځولي دې او «الوجيز» المنور المنتخب کښې او ابن رزین وغیره هم د دې جزم کړې دې. ④

د مالکيه مذهب: علامه عبدالرحمن بن قاسم رحمته الله المدونة الكبرى کښې د امام مالک رحمته الله د تنشیف اباحت نقل کړې دې. ابن عبدالبر رحمته الله علامه دردير مالکی رحمته الله او علامه دسوقي مالکی رحمته الله وغیره د امام مالک رحمته الله هم د اباحت مذهب نقل کړې دې. ⑤

① المغنی لابن قدامة: ۹۵/۱ الموسوعة الفقهية: ۶۸/۱۴

② شرح النووي: ۲۲۲/۳

③ المجموع شرح المذهب: ۴۶۲/۱-۴۶۱

④ المجموع: ۴۶۲/۱

⑤ المغنی لابن قدامة: ۹۵/۱ فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱۸۳/۱ الموسوعة الفقهية: ۶۶/۱۴ المجموع: ۴۶۲/۱

⑥ الإنصاف: ۱۶۶/۱

⑦ المدونة الكبرى: ۱۷/۱ فتح المسالك: ۴۲۱/۱ حاشية الدسوقي: ۱۷۳/۱ الموسوعة الفقهية: ۶۶/۱۴

تنشیف بعد الغسل باره کنبی د احنافو اقوال: تنشیف بعد الغسل باره کنبی حنفیه نه څلور اقوال نقل دی: ① استحباب ② اباحت ③ کراحت ④ د اودس نه پس مکروه او د غسل نه پس جائز. استحباب تنشیف: چنانچه صاحب د منیه لیکلی دی چه د غسل نه پس بدن په تولیه سره اوچول مستحب دی. د منیه شرح حلبی کبیری کنبی دی (استحباب تنشیف) د حضرت عائشه صدیقہ رضی اللہ عنہا د روایت په بنیاد باندې دی په کوم کنبی چه هغوی او فرمائیل چه نبی کریم ﷺ سره د کپړې یوه تکره وه په کومې سره چه به حضور پاک د اودس نه پس تنشیف کولو. روایت کړې دی دا ترمذی رحمه الله اودا ضعیف دې خو په فضائل کنبی په ضعیف حدیث باندې عمل کول جائز دی. (۱) علامه خلیل احمد سهارنپوری رحمه الله بذل کنبی هم دا اختیار کړی دی او لیکلی دی چه د تعدد طرق د وجې نه د ترمذی روایت ته قوت حاصل دې. (۲) شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمه الله هم د صاحب بذل په حواله سره هم د استحباب قول نقل کړې دې. (۳) اباحت تنشیف: صاحب فتاوی تاتار خانیه لیکلی دی چه د متوضی او مغتسل دپاره د بدن په تولیه سره اوچولو کنبی هیڅ حرج نشته دې یعنی مباح دی. بعضو دا مکروه گنړلی دی اوبعضی صرف دا د متوضی دپاره مکروه گنړی نه چه د مغتسل دپاره. صحیح خبره هم دغه ده کومه چه موږ کپړې ده (یعنی اباحت) لیکن مناسب ددی چه په تنشیف کنبی مبالغه او استقصی اونه کړی دې دپاره چه د اودس اثر په اندامونو باندې پاتې شي. (۴) صاحب درمختار علامه حصکفی رحمه الله دا په آدابو کنبی شمیر کړی دی او علامه شامی رحمه الله په دې باندې د صاحب منیه د استحباب والا قول نقل کولو سره لیکلی دی چه په حلیه کنبی دی چه صاحب د منیه نه علاوه چاهم د استحباب قول نه دې ذکر کړې. دې نه پس نی د تاتار خانیه والا قول نقل کولو سره خزانه الاکمل او خلاصه په حواله سره د تنشیف باره کنبی "لا بأس" یعنی اباحت نقل کړې دی. (۵) صاحب بحرا بن نجیم رحمه الله د سراج الدرایه په حواله سره "لا بأس" یعنی اباحت نقل کولو نه پس لیکلی دی چه صاحب د منیه نه علاوه چاهم د استحباب صراحت نه دې کړې. (۶) علامه عثمانی رحمه الله فتح الملهم کنبی د مختلف اقوال نقل کولو نه پس په آخره کنبی صاحب بحر پورتنی ذکر کړې شوې قول نقل کړې دې. (۷) صاحب د سعایه علامه لکهنوی رحمه الله هم د صاحب بحر والا قول نقل کړې دې. (۸) علامه کشمیری رحمه الله فیض الباری کنبی تنشیف عدم سنت کیدل نقل کړی دی او العرف الشذی کنبی د هغوی نه د اباحت تنشیف معتمد علیه کیدل نقل دې. (۹)

(۱) الحلبي الكبير: ص: ۴۵.

(۲) بذل المجهود: ۲/۲۶۶.

(۳) الكنز المتوارى: ۳/۲۰۳.

(۴) الفتاوى التاتارخانية: ۱/۲۲۹.

(۵) رد المحتار مع الدر المختار: ۱/۹۷.

(۶) البحر الرائق: ۱/۹۷.

(۷) فتح الملهم: ۳/۷۶.

(۸) السعایه: ۱/۲۹۹.

(۹) فیض الباری: ۱/۴۵۶ العرف الشذی: ۱/۹۷.

دَ تَنَشِيفِ اباحت معتمد علیه دې: علامه یوسف بنوری رحمۃ اللہ علیہ د اباحت قول معتمد علیه ګرځولې دې.^(۱)

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ باب الوضوء قبل الغسل په ذیل کښې د حضرت میمونہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا د روایت په حواله سره د تنشیف کراحت نقل کولونه پس بیا په جواز او اباحت تنشیف باندې دلالت کونکې متعدد (ضعیف) روایاتو استقصی کړې ده د کوم نه چه تنشیف بعد الغسل اباحت معلومېږي.^(۲)

د حضرت ګنګوهی رحمۃ اللہ علیہ راځي: مولانا یحییٰ کاندهلوی رحمۃ اللہ علیہ د حضرت علامه ګنګوهی رحمۃ اللہ علیہ نه الکوکب الدرې کښې نقل کړی دې چه زمونږ په نیز د کلام خلاصه داده چه د حضور پاک په تولیه سره د بدن اوچول د جواز د بیانولو د پاره وو که هغه په جدا کپړه سره وو یا په هغې سره کومه چه حضور پاک اغوستې وه.^(۳)

په استحباب اومکروه تنزیهې کښې فرق: بیا دلته حضرت ګنګوهی رحمۃ اللہ علیہ دلته د یواهم امر وضاحت کړې دې چه د حضور پاک کوم یو عمل ته د مستحب درجه ورکول پکار دی او کوم یو ته دمکروه تنزیهې د کوم ترک کول چه اولی دی، چنانچه هغوی فرماني:

«والتقصی عنه بأن الذي فعله النبي صلى الله عليه وسلم مرة أو مرتين، إما أن يكون بعد العلم بكونه محظوراً، أو فعله لئلا يعد محظوراً، فهو على ترك الأولى ويأمن الجواز، وإما أن يكون فعله تمهيداً للمشيئة والخسني، وإنما تركه شفقة على الأمة وخوفاً من أن تتأكد السنة، أو تصل إلى حد الوجوب فيتشقوا، فهو مستحب، فترك الفعل هنا مع رغبته إليه بخلاف الأول، فإن الترك ثمة مرغوب فيه والفعل لعارض البهتان، وهذا التميز موقوف على استقراء تأمر وتصريح وافي»

یعنی چه کوم فعل د حضور پاک نه یو خل یا دوه خل صادر شوې وی اود هغې کول د هغه فعل د محظور کیدو د علم نه پس شوې وی یا په دې غرض حضور پاک هغه کار کړې وی چه خلق هغه شرعاً محظور اونه ګنړی نو د حضور پاک دا فعل به جواز د بیانولو د پاره وی د کوم ترک کول چه اولی دی اوکه چرې هغه کار حضور پاک د ثواب د حاصلولو د پاره کړې دې اوبیا حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم هغه کار ددې ویرې نه ترک کړې دې چه هسې نه امت په مشقت او تکلیف کښې پریښوخی. یائی په دې ویره ترک کړو چه د حضور پاک په بار بار کولو سره هغه کار سنت مؤکده یا د وجوب حد ته اونه رسی په کوم سره چه امت په مشقت کښې اخته شي نو د حضور پاک دا عمل به مستحب وی. ځکه چه دلته ترک د فعل مرغوب وو او عمل خو صرف د جواز د بیانولو د پاره وو. په دې دواړو قسمونو کښې فرق استقراء تام او تصفیح وافر باندې موقوف دې.

د حنفيه په نیز راجع قول: د کلام خلاصه داده چه د حنفيه په نیز تنشیف مباح دې. استحباب صرف د صاحب منیه قول دې لکه چه ابن نجیم رحمۃ اللہ علیہ وغیره په حواله سره معلوم شو. علامه شامی رحمۃ اللہ علیہ «کتاب المحظر والإباحة فصل فی اللبس» کښې لیکلی دی چه متاخرینو د تعامل مسلمین د وجې نه تنشیف بعد الوضوء غیر مکروه ګرځولې دې.^(۴) علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه د تنشیف بعد الغسل باره کښې دواړه قسم روایات دی. کله د عدم ضرورت د اظهار د پاره نه استعمالول او انکار هم

^(۱) معارف السنن: ۲۰۳/۱.

^(۲) عمدة القاری: ۲۸۹/۳-۲۸۸.

^(۳) الکوکب الدرې: ۷۶/۱.

^(۴) حاشیه ابن عابدین: ۲۵۲/۵.

دَ نبی کریم ﷺ نه ثابت دې اوکله دَ بیان جواز دپاره دَ حضور پاک نه استعمال هم ثابت دې. چنانچه دې ته چا د تمندل متعلق مستحب ونیلی، چامکروه. محقق قول دادې چه نه مستحب دی نه مکروه مباح دی دَ کولو اونه کولو دواړو اختیار دې (۱)

دَ حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: دَ حدیث ترجمه الباب سره مناسبت ښکاره دې چه په ترجمه کښې دَ مضمضه او استنشاق تذکره ده او په حدیث کښې «لم یضمضوا و استنشقوا» نه دَدې ثبوت کیږي. (۲)

دَ حدیث نه مستنبط شوی امور: دَ حدیث باب نه دا لاتدې ذکر شوی امور مستنبط کیږي:

① په غسل جنابت کښې دَ مضمضه او استنشاق تاکید. (کما مر تحت ترجمه الباب)

② دَ ښځې دَ خاوند دپاره دَ غسل اوبه کیخودل اودَ ښځې نه خدمت اخستل (کما علم من قوله: صبت للنبي صلى الله عليه وسلم غسلاً). (۳)

③ دَ غسل نه پس دَ غسل اندامونه تولیه وغیره سره نه اوچول (دل علیه قوله: «فلم ينفض بها»).

④ دَ تنشیف بعد الغسل جواز او اباحت (کما مر تحت مذاهب الفقهاء)

⑤ په فعل باندي دَ قول اطلاق کول (کما أطلق في قوله: «ثم قال سده الأرض»): دَدې نه علاوه نور مستنبط شوی امور دَ سابقه ابواب په ذیل کښې تیر شوی دی. والله أعلم بالصواب.

۸- باب: مَسْحُ الْيَدِ بِالثَّرَابِ لِيَكُونَنَّ قِي

(دَ غسل جنابت نه وړاندې) په خاوره باندي لاس مېړل دې دپاره چه ښه

صفاشی

دَ ترجمه الباب مقصد: علامه عینی رحمته الله لیکلی دی چه دامام بخاري رحمته الله غرض دَ دې ترجمه نه دَ غسل جنابت کونکي دَ استنجاء نه پس په خاوره پورې لاس مېړلوسره دَ ښه صفا کولو دَ حکم بیان کول دی. (۴) علامه ادریس کاندهلوی رحمته الله په الابواب والتراجم کښې لیکي چه دَ استنجاء نه پس لاس په خاوره پورې مېړل دې دپاره چه ښه صفا شي دا مستحب امر دې. (۵)

دَ حضرت گنگوهي رحمته الله تحقيق انيق: دَ جنابت غسل کونکي دَ غسل نه وړاندې چه استنجاء کوي اودَ اودس نه فارغ شي نو دَ هغه دَ لاس نه ترخه وخته پورې بدبوني راځي. دا چه دَ سړي په لاس باندي کومه بدبوني پاتې کیږي په دې کښې اختلاف دې چه دا بدبوني څه څيز دې؟ اود دې حقيقت څه دې؟ آیا په دې سره لاس پاکيږي که نه؟

چنانچه حضرت سهارنپوري رحمته الله دَ حضرت مولانا یحیی کاندهلوی رحمته الله په واسطه سره دَ حضرت رشید احمد گنگوهي رحمته الله نه نقل کړی دی چه فقهاء حنفیه کثر الله تعالی جمعهم وشکر سعيهم اقوال

(۱) فضل الباری: ۲/۴۳۴.

(۲) عمدة القاری: ۲۸۸/۳.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۶/۳.

(۴) عمدة القاری: ۳۰۷/۳.

(۵) الابواب والتراجم ص: ۲۶۲.

مختلف دی. بعض حضرات وائی که د نجاست ظاهری آثار ختم شوی وی نولاس به پاک وی سره ددی چه د دی بدبونی باقی پاتې وی. خو بعض نور حضرات وائی چه ترهغه وخته پورې به پاکوایی نه حاصلېږي ترکومي چه د دغه نجاست اثر مکمل ختم نه شی سوا د هغه معمولی بونی چه د هغې ختمیدل گران دی.)

په دې مسئله کېنې د فقهاؤ اختلاف د دغه بدبونی په حقیقت کېنې په اختلاف باندې مبنی دي چه آیا دا بدبونی د هغه نجاست د اجزاء صفار ده د کوم پیژندگلو چه د هغې د کموالی د وجې نه نه کیږي یا د هغه هوا د وجې نه ده چه د هغه نجاست سره لگیدلې راغلي ده؟ چنانچه بعض حضرات وایی چه دا اجزاء لطیفه غیر مرئیې دی لهذا لاس په خاوره سره وینخل ضروری دی ځکه چه دا ازاله د نجاست د قبیل نه دي اوددی ختمول ضروری دی. خو یوه ډله دا وائی چه دا بدبونی هغه هوا ده چه لاس پورې د اوبو اود نجاست د اتصال په وخت لگیدلې وه اود نجاست په اتصال سره مکيف بکيفية النجاسة شو نو هغه هوا اوبه جوړیدو سره لاس پورې اولگیده. هم دغه وجه ده چه د لاس په اوچیدو سره هغه بدبونی ځي. لهذا ددی حضراتو په نیز ددی ازاله ضروری نه ده لاس بغیر د ازاله هم پاک دي. باقی ترکومي چه خبره د اجزاء صغیره لطیفه غیر مرئیې ده نو شریعت ددی هیچ اعتبار نه دي کړي ددی وجود هم د عدم په حکم کېنې دي لکه چه د یو لوند پرتوگ والا هوا خارج شی یا د گندگنی د ځانی نه ککړه کیدو سره راتلونکې هوا سره په اتفاق لمدې کېږي نه پلیتیږي. که فرض کړه د دغه اجزاء لطیفه غیر مرئیې په شریعت کېنې څه اعتبار وي نو په لزمې توگه به هغه لمدې کېږي پلیتیدی (حالانکه د دي هیچوک هم قائل نه دي) باقی پاتې شوه د هوا د خارج کیدو سره انتقاض طهارت نو هغه د پلیتنی اجزاء ته متضمن کیدو د وجې نه نه بلکه د تصریح نص د وجې نه دی.)

د شیخ الحدیث مولانا زکریا رحیمي رائي: حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا کاندهلوی رحیمي د حضرت گنگوهری رحیمي دغه مذکوره تحقیق نقل کولونه پس لیکي چه امام بخاری رحیمي په دې ترجمه سره په مذکوره اختلاف باندې تنبییه فرمائی اودې خبرې له ئې ترجیح ورکړې ده چه د حضور پاک په خاوره باندې د لاس مړلو غرض تطهیر نه دي بلکه په غرض د تنظیف (صفائی) وو لکه چه په ترجمه کېنې لفظ اتقی دلالت کوي. لهذا امام بخاری رحیمي په ترجمه کېنې لفظ اتقی راوړلو سره د هغه خلقو تائید کوي د چا په نیز چه د دغه بدبونی ازاله واجب نه ده بلکه صرف اولی ده.)

په خاوره پورې لاس مړل مورث فقر نه دي: بعض علماؤ لیکلي دي چه په عوامو کېنې مشهوره ده چه په خاوره باندې لاس مړل مورث فقر دي ممکن ده چه امام بخاری رحیمي په دې خبره سره د هغه خلقو

(^۱) قال العلامة الحصکفی: "ویشترط إزالة الرائحة عنها وعن المخرج" ونقل العلامة الشامي: "وقال بعضهم: لا يشترط بل يستعمل حتى يغلب على ظنه أنه قد طهر" (الدر المختار مع رد المختار كتاب الطهارة باب الأنجاس، مطلب في الفرق بين الاستبراء والاستنقاء والاستنجاء: ۲۵۳/۱).

(^۲) بذل المجهود: ۳۱۲/۱-۳۱۱ الكنز المتواری: ۲۰۴/۳-۲۰۳ الأبواب والتراجم ص: ۶۱ تقریر بخاری: ۸۳/۱ سراج

القاری: ۱۹۹/۲.

(^۳) الأبواب والتراجم ص: ۶۱ الكنز المتواری: ۲۰۴/۳ تقریر بخاری: ۸۳/۱ سراج القاری: ۱۹۹/۲.

تردید فرمانی چه دا یوه بی اصل خبره ده ځکه چه په حدیث کښې د حضور پاک په خاوره باندې لاس مړل ثابت دی. (۱)

په خاوره باندې د لاس مړلو کښې هندوانو سره د تشبه هیڅ اعتبار نشته: د مولانا محمد حسن مکی رحمته الله علیه په تقریر کښې دی چه (بعض خلقو ونیلی) خاورو سره لاس مړل خو ثابت دی لیکن په دې زمانه کښې هندوانو سره د مشابهت د وجې نه ترك اولی دې. حضرت گنگوهی رحمته الله علیه او فرمائیل چه ددې تشبیه هیڅ اعتبار نشته (لهذا ددې کول به اولی وی). (۲)

امام بخاری رحمته الله علیه دغه مذکوره ترجمه ولې قائم کړه؟ ترجمه مسح الید بالتراب خود باب سابق حدیث میمونه رحمته الله علیه نه معلومه شوې وه. هم دغه وجه ده چه علامه بطلال رحمته الله علیه «باب المضمضة والاستنشاق من الجنابة» کښې د حضرت میمونه رحمته الله علیه روایت نقل کولونه پس لیکلی دی «وترجم له (أي: الإمام البخاري): باب مسح الید بالتراب لیکون أنقى» او دوباره د دې باب عنوان لگولوسره نې ددې وضاحت اونه کړو بلکه صرف ترجمه له په جمله باندې نې اکتفاء او کړه. (۳) خودا ترجمه د سابقه باب د حدیث نه معلومه شوه نوییا ددې تکرار څه فائده؟

د علامه کرمانی رحمته الله علیه وغیره جواب: علامه قسطلانی او شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمهم الله فرمانی چه د امام بخاری رحمته الله علیه غرض ددې امورو یعنی تکرار ابواب حدیث نه د شیوخ او استخراج او استنباط کښې د اختلاف طرف ته اشاره کول دی. مثلاً د امام بخاری رحمته الله علیه شیخ عمر بن حفص رحمته الله علیه حدیث میمونه رحمته الله علیه په غسل جنابت کښې د مضمضة او استنشاق په ذیل کښې روایت کړې دې. خود امام بخاری رحمته الله علیه دویم شیخ محدث حمیدی رحمته الله علیه هم دغه حدیث میمونه رحمته الله علیه د مسح الید بالتراب لاندې ذکر کړې دې. چنانچه امام بخاری رحمته الله علیه په تکرار ترجمه سره د دواړو روایاتو جدا جدا سیاق او د شیوخ جدا جدا استنباط طرف ته هم اشاره او کړه او دواړو روایتونو ته نې په یو بل سره تقویت او تائید هم حاصل کړو. (۴)

د علامه عینی رحمته الله علیه جواب: علامه عینی رحمته الله علیه د علامه کرمانی رحمته الله علیه مذکوره جواب نقل کولونه پس لیکي چه دلته ددې یوه بله فائده هم ده چه په رومبی باب کښې «دلك الید علی التراب» لاس په خاوره باندې وهلو او مړلو ذکر وو او په دې باب کښې «دلك الید علی الحائط» د لاس په دیوال باندې د مړلو بیان دې او په دې دواړو کښې فرق دې. (۵)

د علامه کوراني رحمته الله علیه توجیه او په علامه کرمانی وغیره باندې رد: علامه کورانی رحمته الله علیه د علامه کرمانی رحمته الله علیه وغیره توجیه نقل کولوسره په هغې باندې رد کولوسره فرمانی: «هذا کلامه ولیس بشی» یعنی ددې خلقو د دې توجیه هیڅ حیثیت نشته ځکه چه امام بخاری رحمته الله علیه حدیث «إمّا الأعمال بالنهات» په خپل

(۱) حاشیه البذل: ۳۱۱/۱ الدر المنضود: ۱۵۰/۱.

(۲) الكنز المتواری: ۱۲۳/۳ الأبواب والتراجم ص: ۶۱

(۳) شرح ابن بطلال: ۳۸۶/۱.

(۴) شرح الکرماني: ۱۲۴/۳-۱۲۳/۱ ارشاد الساری: ۹۸/۱ تحفة الباری: ۲۲۴/۱.

(۵) عمدة القاری: ۳۰۷/۳.

صحیح کنبی په اووه مختلف مقاماتو کنبی نقل کړې دي. (۱) ددې باره کنبی خودا توجیه ممکن نه ده چه دا اوونیلې شی چه امام بخاری رحمه الله داحديث په اووه مختلف ابواب کنبی د شیوخ په اختلاف استخراج او استنباط طرف ته اشاره کولو د پاره ذکر کړې دي. بلکه پخپله دامام بخاری رحمه الله غرض استنباط احکام دی. په دې وجه ټول ابواب نی د څه نه څه حکم بیانولود پاره قائم کړې دي او بیا په هغې د حدیث نه استدلال کوی او د امام بخاری رحمه الله دا عادت دي چه هغه په ادنی مناسبت سره هم استدلال کوی چنانچه دلته نی د مسح الید بالتراب باب قائم کړو او هغه حدیث نی راوړلو په کوم کنبی چه په دیوال باندې د لاس وهلو او مړلو ذکر دي او ددې نه وړاندې مضمضه او استنشاق باب قائم کړو او په هغې کنبی هغه حدیث راوړو په کوم کنبی چه په خاوره باندې د لاس وهلو صراحت دي او په دواړو روایتونو کنبی فرق دادي چه په حدیث باب کنبی د اودس تذکره ده خوسابقه باب روایت ددې نه خالی دي. (۲)

د ترجمه الباب د الفاظو وضاحت:

مسح الید: یعنی د جنابت غسل کونکی په خاوره باندې لاس مړل. (۳)

قوله: لیکون: د ابن عساکر او اصیلی په روایت کنبی لتکون الفاظ دی. (۴) أي: الید. (۵) یعنی د ید مؤنث کیدو د وجې نه نی تکون راوړلې.

قوله: أنقی: أنقی نقاوة نه ماخوډ دي د کوم معنی چه نظافت ده. (۶)

أنقی صیغه اسم تفضیل ده په عام طور باندې درې قسمه استعمالیږي. اضافت، من او لام سره. شرح حدیث لیکلې دي چه دلته دا من سره مستعمل دي او هغه محذوف دي. یعنی أنقی من غیر الممسوحة، غیر ممسوحة نه د وړاندې مقابله کنبی زیات ښه او صفا شی. (۷)

د لتکون والا روایت باندې اعتراض: د ابن عساکر او اصیلی په روایت کنبی یکون په ځانی باندې تکون الفاظ راغلی دی نو په دې باندې دا اعتراض کیدې شی چه د دې په اسم او خبر کنبی مطابقت

(۱) الحديث أخرجه البخاری فی کتاب بدء الوحى، باب كيف كان بدء الوحى إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم... رقم: ۱، وكتاب الإيمان باب ما جاء: أن الأعمال بالنية والحسبة رقم: ۵۴ وكتاب العتق باب الخطاء والنسيان في العتاق والطلاق ونحوه. ولا عتاق إلا لوجه الله تعالى رقم: ۲۵۲۹ وفي كتاب مناقب الأنصار، باب هجرة النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه إلى المدينة رقم: ۳۸۹۸ وفي كتاب النكاح باب من هاجر أو عمل خيراً لتزويج امرأة فله مانوى رقم: ۵۹۷ وفي كتاب الإيمان والنذور باب النية في الإيمان رقم: ۶۸۹ وفي كتاب الحيل باب في ترك الحيل وأن لكل امرئ مانوى في الإيمان وغيرها رقم: ۶۹۵۳

(۲) الكوثر الجارى: ۱۸/۱-۱۷/۴.

(۳) إرشاد السارى: ۱/۴۹۸ عمدة القارى: ۳/۳۰۷.

(۴) إرشاد السارى: ۱/۴۹۸.

(۵) شرح الكرماني: ۳/۱۲۳.

(۶) لسان العرب: ۱۴/۲۷۳.

(۷) شرح الكرماني: ۳/۱۲۳ عمدة القارى: ۳/۳۰۷ إرشاد السارى: ۱/۴۹۸ فتح البارى: ۲/۴۳۹۱.

نشته. حالانکه په دې کښې مطابقت ضروري دې ځکه چه په ټکون کښې هی ضمیر کوم چه لفظ ید طرف ته راجع دې هغه ددې اسم دې او الی، ددې خبر دې او هغه مذکری.

جواب: ددې اعتراض علامه کرمانی رحمته الله علیه او علامه عینی رحمته الله علیه دا جواب ورکړې دې چه اسم تفضیل کله من سره راشی یعنی بغیرد الف لام واضافت وی نو ددې په ټولو احوالو کښې مفرد مذکر راورل ضروری دی. (١) لهذا عدم مطابقت والاخبره غلطه ده. (٢)

دعلامه برماوی په علامه کرمانی او عینی باندې نقد: علامه برماوی رحمته الله علیه دعلامه کرمانی رحمته الله علیه او علامه عینی رحمته الله علیه د کلام په تعاقب کولوسره فرمایشی چه که ددې حضراتو په نیز د فعل ناقص اسم لفظ ید طرف ته راگرځیدونکې ضمیر یعنی هی دې نویابه ددې حضراتو خبره صحیح وی خو ظاهر دادی چه فعل ناقص (یکون) اسم دلته لفظ مسح طرف راگرځیدونکې ضمیر هو مذکری نو په دواړو کښې مطابقت موندلې شی. (٣)

لکه چه علامه برماوی رحمته الله علیه د ابن عساکر او اصیلی نه علاوه د باقی حضراتو روایت ته ترجیح ورکړې ده په کوم کښې چه یکون راغلي دي. خو په بنیادی توگه دا اعتراض غلط دې ځکه چه اسم تفضیل کله من سره مستعمل وی نویا دهغي مفرد مذکر راورل واجب او ضروری دی. گما مر.

الحديث الأول

٣٠- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الزُّبَيْرِ الْحُمَيْدِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، قَالَ: حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ سَالِمِ بْنِ أَبِي الْجَعْدِ، عَنْ كُرَيْبٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنْ مَيْمُونَةَ «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اغْتَسَلَ مِنَ الْجَنَابَةِ، فَغَسَلَ قَرْجَهُ يَدَيْهِ، ثُمَّ دَلَكَ بِهَا الْحَايِطَ، ثُمَّ غَسَلَهَا، ثُمَّ تَوَضَّأَ وَضُوءَهُ لِلصَّلَاةِ فَلَبَّأَ قَرَعًا مِنْ غُسْلِهِ غَسَلَ رِجْلَيْهِ» [حديث باب بر: ٢٢٦] (٤)

(١) قال الشيخ مصطفى الغلابيني في "جامع الدروس العربية" ١/٤٧ تحت "أحوال إسم التفضيل" مائنه: "إذا تجرد (إسم تفضيل) من "أل ، و "الإضافة" فلا بد من إفراده وتذكيره في جميع الأحوال، وأن تتصل به، "من" الجارة جارة للمفضل عليه، تقول: خالد أفضل من سعيد، وفاطمة أفضل من سعاد، وهذان أفضل من هذا، وهاتان أفضل من هاتين، والمجاهدون أفضل من القاعدين والمتعلمات أفضل من الجاهلات، وقد تكون من مقدرة، كقوله تعالى ﴿وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقَى﴾ [الأعلى: ١٧] أي خير من الحياة الدنيا وأبقى منها وقد اجتمع إنباتها وحذفها في قوله سبحانه: ﴿أَنَا أَكْرَمُنَا مَالًا وَأَعَزُّنَا قَرَارًا﴾ [الكهف: ٣٤] أي: أعز منك". انتهى.

(٢) شرح الكرمانی: ١٢٣/٣ عمدة القاری: ٣/٣٠٧ إرشاد الساری: ١/٩٨٨.

(٣) إرشاد الساری: ١/٩٨٨.

(٤) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في نفس الكتاب باب الوضوء قبل الغسل رقم الحديث: ٢٤٩ وفي باب الغسل مرة رقم الحديث: ٢٥٧ وفي باب الغسل بالصاع ونحوه رقم الحديث: ٢٥٣ وفي باب المضمضة والاستنشاق في الجنابة رقم الحديث ٢٦٥ وفي باب من تضافى الجنابة ثم غسل سائر جسده ولم يعد مواضع الوضوء منه مرة أخرى رقم الحديث ٢٧٤ وفي باب نفث اليدين من الغسل عن الجنابة رقم الحديث: ٢٧٦ وفي باب التستر في الغسل عند الناس بنحوه مختصراً رقم الحديث: ٢٨١ وأخرجه مسلم في صحيحه في باب الحيض، باب صفة غسل الجنابة رقم الحديث: ٧٢٢ وأبو داود في سننه في كتاب الطهارة باب في الغسل من الجنابة رقم الحديث: ٢٤٥ والترمذي في

ترجمه: مونږ ته حمیدي بیان اوکړو او وئیل مونږ ته سفیان بن عیینه، او وئیل مونږ ته سلیمان بن مهران اعمش، هغه د سالم بن ابی الجعد نه، هغه د کرب نه هغه د ابن عباس رضی الله عنهما نه هغه وائی چه حضرت میمون رضی الله عنهما فرمائی چه نبی اکرم صلی الله علیه و آله کله د جنابت د غسل اراده اوکړه نو د ټولو نه اول نی خپل (گس) لاس سره خپل شرمگاه اووینخل بیا نی دغه لاس په دیوال باندې اووړلو بیا نی دا (اوبوسره) اووینخلو بیا نی اودس یعنی چارندام اوکړو د مانځه والاودس په شان بیا چه کله د غسل نه فارغ شو نو خپلې دواړه خپې نی اووینخلې.

تراجم رجال

الحمیدی: داد امام بخاری رحمته الله استاذ د امام شافعی رحمته الله معاصر هم سبق اوشاگرد ابوبکر عبدالله بن الزبیر بن عیسی بن عبیدالله بن اسامه بن عبدالله بن حمید بن الحارث بن اسد بن عبدالعزی قرشی، اسدی حمیدی مکی رحمته الله دی. (۱) ددوی مختصر حالات بدء الوحي، باب کیف کان بدء الوحي إلى رسول الله صلى الله عليه و آله حديث په ذیل کښې (۲) او تفصیلی احوال کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا وأنها لاتدی بیان کړې شوی دی. (۳)

سفیان: دا مشهور محدث ابو محمد سفیان بن عیینه ابن ابی عمران هلالی کوفی دی. ددوی ډیر مختصر حالات بدء الوحي باب کیف کان بدء الوحي الرسول صلى الله عليه وسلم (۴) او تفصیلی حالات کتاب العلم باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا وأنها لاتدی تیر شوی دی. (۵) باقی رجال حدیث اعمش سالم بن ابی الجعد کرب ابن عباس رضی الله عنهما او ام المؤمنین حضرت میمون رضی الله عنهما احوال وړاندې بیان شوی دی. (۶)

شرح حدیث

قوله: :فغسل فرجه: نو د ټولو نه اول حضور پاک خپل شرمگاه اووینخلو.

سنه فی کتاب الطهارة باب ما جاء فی الغسل من الجنابة بنحوه مختصراً، وقال: هذا حديث حسن صحيح رقم الحديث: ۱۰۳ والنسائي فی سننه فی کتاب الطهارة باب غسل الرجلین فی غیر المكان الذی یغسل فیه رقم الحديث: ۲۵۲ وأيضاً فی کتاب الغسل والتیمم باب إزالة الجنب الأذى عنه قبل إفاضة الماء عليه بنحوه مختصراً، رقم الحديث: ۴۱۸ وأيضاً فی باب مسح اليد بالأرض بعد غسل الفرج رقم الحديث: ۴۱۹ وأيضاً فی باب الاستار عند الغسل رقم الحديث: ۴۰۸ وأخرجه ابن ماجه فی سننه فی کتاب الطهارة باب السندیل بعد الوضوء رقم الحديث: ۴۶۷ راجع جامع الأصول رقم: ۵۳۲۱ ونحفة الأشراف رقم: ۱۸۰۶۴.

(۱) تهذيب الكمال: ۵۱۲/۱۴.

(۲) كشف الباری: ۲۳۸/۱-۲۳۷.

(۳) كشف الباری: ۱۰۲/۳-۹۹.

(۴) كشف الباری: ۲۳۸/۱.

(۵) كشف الباری: ۱۰۶/۳-۱۰۲.

(۶) د اعمش د حالاتو د پاره اوگورنی كشف الباری: ۲۵۱/۲ سالم بن ابی الجعد د احوال د پاره كتاب الوضوء باب التسمية على كل حال وعند الوقاع. ابن عباس رضی الله عنهما د پاره اوگورنی كشف الباری: ۴۳۵/۱، ۲۰۵/۲، حضرت میمون رضی الله عنهما د احوالو د پاره اوگورنی كشف الباری: ۴۲۰/۴.

فاء د تفصیل دپاره ده که د تعقیب؟ علامه کرمانی رحمته الله او فرمانیل چه فغسل کښې فاء د پاره د تعقیب نه ده چه د دلک ید، اودس او غسل د شرمگاه وینځلونه وړاندیوالې لارم راشی بلکه دلته فاء د تفصیل دپاره ده. «اغسل من الجنابة» کښې چه کوم اجمال وو دهغه تفصیل نی بیان کړې دې اود اجمال نه پس تفصیل راوړلې شی. (۱)
 علامه قسطلانی رحمته الله، شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمته الله او علامه کرمانی رحمته الله هم فاء تفصیله گرځولې ده. (۲)

فاء د تفسیر دپاره: حافظ ابن حجر رحمته الله د فاء عدم تعقیب دپاره کیدو باندې علامه کرمانی رحمته الله سره متفق دې البته حافظ صاحب رحمته الله او علامه سیوطی رحمته الله فاء تفسیریه گرځولې ده. (۳) حافظ صاحب رحمته الله نور لیکې چه په دې حدیث کښې په ترتیب باندې دلالت کونکې حرف ثم راوړلې شوې دې چه د غسل جنابت په ترتیب باندې دلالت کوی. (۴)

د علامه عینی رحمته الله په نیز فاء تعقیبیه عاطفه ده: علامه عینی رحمته الله په حافظ ابن حجر رحمته الله باندې نقد کولوسره لیکلې دی چه بعض خلقو دلته فاء تعقیبیه گرځولو سره او فرمانیل چه کوم سړې د عربی کلام نه ماخوذ دې. بیا علامه عینی رحمته الله فاء تعقیبیه گرځولو سره او فرمانیل چه کوم سړې د عربی اسرار نه واقف وی او په ژور نظر سره غور کوی نوهغه به وائی چه دلته فاء عاطفه ده چه د ترتیب دپاره ده اود حدیث معنی به داسې شی چه حضور اکرم د خپل غسل ترتیب داسې بیان کړو چه اول نی شرمگاه اووینځلو (بیانی لاس په خاوره باندې او مړلو او په اوبو سره نی اووینځلو) اوبیانی اودس یعنی چاراندام اوکړو. دې نه پس علامه عینی رحمته الله او فرمانیل چه دلته د فاء د ترتیب دپاره کیدل دا د عاطفه کیدو نه نه خارج کوی. (۵) علامه قسطلانی رحمته الله د علامه عینی رحمته الله قول چه فاء عاطفه دپاره د ترتیب ده مطلب دا بیان کړې دې چه فاء د عطف دپاره ده. دهغه ترتیب دبیانولو دپاره ده چه په ترتیب باندې دلالت کونکې حرف ثم نه مستفاد دې. (۶)

واضح او بی دوږو خبره: لیکن ډیره واضحه او بی غباره خبره هم هغه ده کومه چه علامه کرمانی رحمته الله او حافظ ابن حجر رحمته الله وغیره د اکثر شراح حدیث نه نقل ده. البته د علامه عینی رحمته الله توجیه د صفا کولو دپاره داسې وئیلې کیدې شی «اغسل من الجنابة» معنی «أراد الاغتسال» یا «شعر فی الاغتسال» دپاره لارشی لکه چه شراح حدیث د حدیث د نورو طرق «إذا اغتسل من الجنابة» نه هم دغه معنی مراد اخستې ده. اوس چه فاء د تعقیب دپاره اومنلې شی نوییابه خبره بالکل واضحه شی چه حضور پاک کله د غسل جنابت اراده او فرمانیل یه یا غسل جنابت نی شروع کړو نو دهغه ترتیب داسې وو چه د ټولو نه اول نی شرمگاه اووینځل بیا نی په خاوره باندې لاس او مړلو. والله اعلم بالصواب.

(۱) شرح الکرماني: ۱۲۳/۳.

(۲) إرشاد الساری: ۴۹۸/۱ تحفة الباری: ۲۲۴/۱ الکوثر الجاری: ۴۱۷/۱.

(۳) فتح الباری: ۴۹۱/۲ التوشیح: ۲۴۶/۱.

(۴) فتح الباری: ۴۹۱/۲.

(۵) عمدة القاری: ۳۰۸/۳-۳۰۷.

(۶) إرشاد الساری: ۴۹۸/۱.

د حديث ميمونه عليه السلام نه د مني او فرج د رطوبت په ناپاکوالي باندې استدلال: ابن العربي مالکي عليه السلام د حضرت ميمونه عليه السلام د روايت په ذيل کښي (۱۲) احکام ذکر کړي دي. په الرابعة کښي اوليکل چه دا د امام شافعي عليه السلام د مني پاکوالي اود ښځي د فرج د رطوبت د پاکوالي په قول باندې رد دي. ځکه که چرې دا پاک وي نو حضور پاک به د غسل شروع د وينځلو نه نه کوله يا به ئي دا د باقي ټول بدن په تطهير کښي داخل کړي وي. (۱)

د حافظ صاحب په ابن العربي باندې رد: حافظ ابن حجر عليه السلام د ابن العربي دا استدلال بعيد گرځولو سره فرماني چه غسل ازاله نجاست باندې مقصور نه دي يعنې د غسل دپاره نجاست ضروري نه دي (اکثر وختونو کښي د نجاست د ازاله نه علاوه د نورو مقاصدو تنظيم، تشييط او تبريد وغيره دپاره هم غسل کولې شي). (۲)

د فرج رطوبت او د مني طهارت او نجاست: د حنفیه نه د صاحبين رحمهما الله په نيزد فرج رطوبت نجس دي البته د امام ابو حنيفه عليه السلام په نيز ظاهر دي. (۳) او مني د حنفیه په نيز په اتفاق سره نجس ده. د علامه عيني عليه السلام په حافظ صاحب باندې نقد: علامه عيني عليه السلام د حافظ ابن حجر عليه السلام د ابن العربي مالکي قول بعيد گرځولو باندې نقد کولو سره فرمانيلى دي چه هغه د ابن العربي قول ته بعيد ونيلى دي حالانکه د هغه دا وينا پخپله بعيد ده ځکه چه مني او رطوبت فرج په نجاست باندې استدلال کونکو صرف د حضرت ميمونه عليه السلام په روايت باندې اکتفانه ده کړي، اول مونږ دا مسئله د استقصي دلائل سره بيان کړي ده. (۴)

رطوبت فرج سره متعلق نور بحث هم د کتاب الغسل آخري باب: غسل ما يصب من رطوبة فرج المرأة کښي راځي. خود مني او رطوبت فرج سره متعلق بحث کتاب الوضوء باب غسل المنى وفرجه وغسل ما يصب من المرأة کښي تير شوې دي.

تنبیه: د ابن العربي استدلال د دې حديث نه صحيح دي که نه؟ دا خبره په واقع کښي د تامل قابل ده. ځکه چه د غسل دپاره ناپاکي ضروري نه ده ليکن په عام توگه باندې په داسې مواقع کښي چه کوم غسل کيږي هغه هم د نجاست د وجې نه کيږي خود نبي کریم عليه السلام د مني په ازاله باندې داسې اهتمام د دې دناپاکه کيدو طرف ته اشاره ده. بهر حال ابن العربي د مني په ناپاکوالي باندې استدلال کړي دي او امام بخاري عليه السلام په حديث باب کښي "ذلك" په نظافت باندې محمول کړي دي.

قوله: ثم ذلك بها الحائط: بيا حضور پاک خپل (گس لاس) په ديوال پورې او مړلو. امام بخاري عليه السلام د حضرت ميمونه عليه السلام دا روايت په خپل صحيح کښي د الفاظو د اختلاف سره په نهه ځايونو کښي راوړلي دي. اود صحاح سته باقي ائمه حضراتو هم د دې روايت تخريج کړي دي. د حديث باب نه علاوه امام بخاري وغيره صراحت کړي دي چه حضور پاک په خپل ښي لاس باندې په گس لاس اوبه اوبهيو لې او په گس لاس باندې ئي خپل شرمگاه او وينځلو بعض روايتونو کښي دي چه بيا حضور پاک خپل گس لاس په ديوال باندې او مړلو اوبعض روايتونو کښي په زمکه يا خاوره باندې د

(۱) شرح الترمذي لابن العربي: ۱۵۵-۱۵۶/۱.

(۲) فتح الباري: ۴۷۸/۲.

(۳) تعليقات البذل: ۲۵۷/۲.

(۴) صفة القاري: ۲۸۸/۳.

مړلو ذکر دې. د بخاری په یو روایت کښې د دوو یا دریو وارو مړلو ذکر دې خود امام مسلم رحمته الله علیه او نسانی په روایت کښې «فدلکها دلکأشدهدا» الفاظ راغلی دی او د ابوداؤد اونسانی په روایت کښې په خاوره سره د مړلو نه پس په اوبو سره د وینخلو ذکر هم دې. (۱) ابن رجب حنبلی رحمته الله علیه فتح الباری کښې د دې ټول طرق حدیث تخریج کړې دې. (۲)

حضور پاک ﷺ په دیوال یا خاوره باندې لاس ولې اوهډلو؟ علامه ابن بطلال رحمته الله علیه فرماني «فسحها بالتراب، بدل أنه كان فيها أذى، وإلا فلو لم يكن فيها أذى، لا كفى بصب الماء وحده عليها، كما فعل غير مرة» (۳)

د نبی کریم ﷺ په خاوره پورې لاس رابښکل او مړل په دې خبره باندې دلالت کوي چه د «حضور پاک په لاس پورې څه نجاست لگیدلې وو گڼی حضور پاک به صرف په اوبو سره وینخلو باندې اکتفا کوله لکه چه څو واره ئی داسې کړی دی.

د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه رائي: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه لیکلی دی چه په دې حدیث سره دانه متعین کیږي چه حضور پاک ﷺ د نجاست د ختمولو دپاره داسې کړی وی بلکه د دې خبرې احتمال دې چه دا یو ځل وینخل هم د تنظیف وی چه په عدم اکتفاء بمره باندې دلالت کوي او په زمکه باندې لاس مړل د صفائی د مبالغه دپاره وو لکه چه امام بخاری رحمته الله علیه فرمانيلی دی. (۴)

د شیخ الحدیث رحمته الله علیه ابن بطلال رحمته الله علیه باندې نقد: حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمته الله علیه د ابن بطلال رحمته الله علیه کلام نقل کولو سره په هغه باندې نقد کولو سره فرماني: «وأنت خبير عما فيه» یعنی د ابن بطلال کلام سره به د نبی کریم ﷺ فضلات مبارکه نجس کیدل لازم راشی چه د تحقیق خلاف دی. (۵)

د حضرت ګنګوهی رحمته الله علیه تحقیق: حضرت ګنګوهی رحمته الله علیه «ذلك الهدى بالمحائط والأرض» باندې فرمانيلی چه لاس په خاوره باندې مړل او رابښکلو سره وینخل په تنظیف کښې د مبالغه دپاره وو: چه د ازاله عین نجاست نه پس که غوروالې یا بونی وغیره اثر پاتې شی نوهغه دې لرې کړې شی دې دپاره چه په دغه لاس باندې د بدن نور اندامونه وینخل خاص کر مضمضه او استنشاق کښې کراهت او کرکه باقی پاتې نه شی. (۶)

د علامه سهارنپوری رحمته الله علیه تحقیق: علامه سهارنپوری رحمته الله علیه فرمانيلی چه زما په نیز د حضور پاک دا فعل یعنی خاورې پورې لاس مړل او په اوبو باندې وینخل دامت دتعلیم دپاره وو چه یوامتی استنجا، او کړی اودهغه لاس نجاست سره ککړشی یا د نجاست اثر په لاس باندې باقی پاتې شی نوهغه دې دغه شان داستنجا نه پس په خاوره باندې مړلو سره لاس صفا کړی. په دې وجه د حضور پاک د فضلات باره کښې د علماؤ تحقیق دادې چه هغه ظاهر اویاک وو. نو دا محال دی چه د حضور پاک په لاس مبارک

(۱) قد مر تخریج هذه الطرق كلها في الباب السابق.
۱۵۶-۱۵۷/۱

(۲) شرح ابن بطلال: ۳۸۶/۱.

(۳) فتح الباری: ۴۷۸/۲.

(۴) تعليقات البذل: ۲۶۳/۲.

(۵) الكوكب الدرر: ۱۴۰/۱-۱۳۹.

باندې د استنجا نه پس د خرابې هوا څه اثر وی. بیشکه رسول الله ﷺ خو په دې دنیا کښې او ددې ځانې نه پرده کولو نه پس هم طیب او صفا ستره دې.^(۱)

د حضور پاک د فضلات د پاکوالي مسئله: فضلات بول ویراز او وینې باره کښې د حضرت انبیاء کرام علیهم السلام او رسول الله ﷺ بدنونه مقدسه او اجسام مطهره د نورو عامو انسانانو په بدنونو او جسمونو باندې قیاس کول صحیح نه دی. ځکه چه الله تعالی په خپل ټول مخلوقات کښې بې شمیره داسې عجائبات پیدا کړي دي په کوم باندې پوهیدل چه زمونږ دپاره ډیر گران دی. د الله تعالی قدرت کامله ته او گورنې چه هغه د مچې فضلات د شاتو په شان قیمتي نعمت کښې بدلوی او د یوچینجی د لعاب نه رېښم تخلیق کوی او د غریز چیلی (هوسنی) وینه دهغې په نوم کښې جمع کولوسره دهغې نه ښکلی خوشبونی پیدا کوی. بالکل هم دغه شان دغه قدیر ذات انبیاء کرام علیهم السلام خاص کر د رسول الله ﷺ بدن مبارک ته دا خصوصیت ورکړې دې چه غذا وغیره دهغوی په طیب بدنونو کښې ورگډیدو نه پس نجس کیږي نه بلکه د هغې نه چه کوم فضلات بول ویراز او وینه وغیره جوړیږي هغه هم پاک او طاهر وی. دا د رسول الله ﷺ د امتیازی خصوصیاتو نه دی. علامه سیوطی رحمه الله الخصائص الکبری کښې دغه ټول امتیازی خصوصیات راجمع کړي دي او په هغې کښې ئې باقاعده یو عنوان باب اختصاصه صلی الله علیه وسلم بطهاره دمه ووله وغاظه قائم کولوسره غطریف، طبرانی، ابونعیم، ابن حبان، دارقطنی، بزار، ابویعلی، ابن ابی خشمه، بیهقی، حاکم او امام بخاری رحمهم الله په حواله سره مختلف روایات نقل کړي دي کوم چه حضور پاک وینه او بول ویراز وغیره په طهارت باندې دلالت کوي.^(۲)

د فضلات نبوی پاکوالي او مذاهب اریعه: علامه بنوری رحمه الله معارف السنن کښې لیکلی دی چه د مذاهب اریعه علما د فضلات انبیاء کرام علیهم السلام د پاکیدو تصریح کړې ده.^(۳) امام نووی رحمه الله المجموع شرح المذهب کښې په دې حواله سره د شوافع دوه قوله نقل کړي دي او فرمانی چه قاضی حسین رحمه الله ټول فضلات طاهر کیدل اصح گرځولی دی.^(۴) علامه شامی رحمه الله لیکلی دی چه بعض انعمه شافعیه د حضور پاک بول او باقی ټولو فضلاتو د طهارت قول صحیح گرځولی دي او امام ابوحنیفه رحمه الله هم ددې قائل دي.^(۵) ملا علی قاری رحمه الله جمع الوسائل فی شرح الشمائل باب ماجاء فی تعطر رسول الله صلی الله علیه وسلم کښې د ټولو فضلاتو د طهارت قول نقل دي اودائی د حضور پاک د خصوصیاتو نه شمیر کړي دي.^(۶)

(۱) بذل المجهود: ۳۱۱/۱.

(۲) الخصائص الکبری: ۲۵۲-۲۵۳/۲.

(۳) معارف السنن: ۹۸/۱.

(۴) المجموع: ۲۳۴/۱.

(۵) ردالمختار: ۲۳۳/۱.

(۶) جمع الوسائل: ۳۰۲/۲.

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ عمدۃ القاری کتاب الوضوء باب الماء الذی یغسل بہ شعر الإنسان کنبی د بعض شوافع د فضلات نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د نجس کولو پہ قول باندی راگیرونه کولوسره فرمائی چہ داد حضور پاک خصوصیت دی دا مسئلہ پہ عامر خلقو باندی قیاس کول د عقل نہ لری خبرہ دہ. (۱)

د فضلات پہ پاکوالی باندی تکاثر ادلہ: حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فتح الباری کنبی «کتاب الوضوء باب الماء الذی یغسل بہ شعر الإنسان» لاتدی فرمائی: «وقد تکاثر الأدلہ علی طہارۃ فضلاتہ وعد الأئمۃ ذلک فی خصائصہ فلا یلتفت إلی ما وقع فی کتب کثیر من الشافعیۃ ما یخالف ذلک، فقد استقر الأمر بین أئمتہم علی القول بالطہارۃ». (۲)

یعنی د حضور پاک د فضلاتو د پاکیدو دلائل د کثرت دحد پوری رسیدلی دی اوائمہ کرامو دا د حضور پاک پہ خصوصیاتو کنبی شمیر کری دی. لہذا د دیرو شوافع پہ کتابونو کنبی کوم چہ د دی خلاف (د نجاست قول) موندلی شی ہغہ قابل د التفات نہ دی. تحقیق دادی چہ دہغوی پہ ائمہ کنبی معاملہ د طہارت پہ قول باندی راغلی ولارہ دہ. د حضور پاک د فضلات پہ پاکوالی باندی دلائل اوتفصیلی بحث کتاب الوضوء باب الماء الذی یغسل بہ شعر الإنسان لاتدی اوگورنی.

قوله: ثم غسلها ثم توضعاً وضوءاً للصلاة: یعنی حضور پاک کس لاس پہ دیوال باندی اومرلو بیانی دا اووینخلو بیانی د مونخ والاودس پہ شان اودس اوکرو.

د حنابلہ پہ نیزمس فرج پہ غسل جنابت کنبی غیر مؤثر دی: امام احمد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د استنجاء نہ پس بہ درې خل د لاسونو وینخل کیڑی لیکن دا د غسل جنابت نہ علاوہ د یوبل غسل د اودس حکم دی خکہ چہ پہ حدث اصفرسره کړی شوی اودس پہ مس فرج سرہ ماتیڑی. پہ غسل جنابت کنبی خو چہ یوخل لاسونہ درې خل اووینخلی شی بیا شرمگاہ اووینخی نو بیا د لاسونو دوبارہ د وینخلو ضرورت نشته دی. خکہ چہ مس فرج پہ غسل جنابت کنبی غیر مؤثر دی یعنی ناقض وضوء نہ دی. خکہ چہ کله یو سړی د جنابت د غسل نیت اوکرو بسم اللہ نی اووینلہ او خپل دواړہ لاسونہ نی درې خل اووینخل نو یقیناً ہغہ د جنابت غسل شروع کړی دی. ہم دغہ وجہ دہ چہ پہ غسل جنابت کنبی د بدن وینخلوسره پہ دویم خل شرمگاہ وینخل ضروری نہ دی بلکہ د استنجاء کولو وخت کنبی دی وینخلی وو نوہم ہغہ کافی دی. (۳)

جعفر بن محمد رحمۃ اللہ علیہ د امام احمد رحمۃ اللہ علیہ نہ نقل کړی دی کہ چرې جنبی د اودہ کیدو نہ وړاندی اودس اوکرو بیاد خوب نہ بیدارشو غسل نی اوکرو دوبارہ نی اودس اونه کړو نو د ہغہ غسل صحیح شو. ابن رجب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ کیدی شی د امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ مراد دادی چہ د اودس اندامونہ یوخل وینخل کافی دی پہ غسل جنابت کنبی بہ دا پہ دویم خل نہ شی وینخلی. یا د امام احمد رحمۃ اللہ علیہ د امراد کیدی شی چہ غسل جنابت بہ بغیر د اودس نہ ہم صحیح شی (کہ چرې اول نی استنجاء کړی وی نو) دی سرہ حدث اصفر او اکبر دواړہ بہ زائل شی. (۴)

د جنابت پہ غسل کنبی د حدث اصفر لاحق کیدو حکم: کہ چرې د جنابت پہ غسل کنبی چاته حدث اصفر اولگی نودا بن سیرین رحمۃ اللہ علیہ او امام احمد رحمۃ اللہ علیہ پہ نیز پہ دویم خل بہ اودس کوی اود نوی سر نہ بہ

(۱) عمدۃ القاری: ۳/۵۲.

(۲) فتح الباری: ۳۶۲/۲-۳۶۱.

(۳) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۵۸.

(۴) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۵۹-۱۵۸.

غسل کوی دې دپاره چه دغسل سنت د کمال په درجه سره اداسی. د امام حسن علیه السلام او سفیان ثوری علیهما السلام په نیز به ددغه غسل تکمیل کولې شی. البته که د مونخ وغیره حاجت وی نو دوباره به اودس کولې شی.

ابن منذر علیه السلام عطاء علیه السلام او عمرو بن دینار علیهما السلام هم ددې په شان نقل کړی دی. ^(۱)

د امام شافعی علیه السلام قول: امام شافعی علیه السلام «کتاب الامن: کتاب الطهارة باب من لم یغسل یغسله والاستنقاء فی غسل الجنابة» کنبې فرمائی که چرې جنبی اودس اوکړو بیانی غسل د جنابت شروع کړواو په دې دوران کنبې هغه ته حدث لاحق شو نو هغه به دا غسل هم په دې حالت کنبې پوره کوی البته روستو به د مانځه دپاره اودس کوی. ^(۲)

دعلامه شامی علیه السلام رائي: علامه شامی علیه السلام او فرمائیل چه دغسل دوران کنبې حدث لاحق شی نو د اودس راگرخول به تردی لیکن ضروری نه دی. ^(۳)

دمالکيه رائي: د مالکيه په نیز چه دوران غسل حدث لاحق شو یا غسل کونکی خپل شرمگاه ته لاس اولگولو نو دوباره دنوی سر نه دغسل کولو ضرورت نشته بلکه هم ددغه غسل پوره والې به کوی ځکه چه دمعتمد قول مطابق دهراندام پلیتی دهغې وینخلوسره ختمیږي. دهراندام د پلیتنی ختمولو دپاره کمال طهارت ضروری نه دی. که چرې د دغه غسل نه پس د مونخ اراده وی نویا د اودس اندامونه د اودس په نیت سره به یو یوخل دوباره وینخل به ضروری وی. ^(۴)

دغسل جنابت دوران کنبې حدث لاحق کیدو باندې دغسل دوباره کولو حکم: ابن رجب الحنبلی علیه السلام فرمائی په دې مسئله کنبې اختلاف مناسب نه دی ځکه چه دغسل دوران کنبې حدث لاحق کیدو سره د غسل دوباره کولو چه چاهم حکم ورکړي دې هغه استحباباً دې دې دپاره چه اودس دغسل نه وړاندې واقع شی لکه چه امام احمد بن حنبل علیهما السلام دهغه حائضه باره کنبې فرمائیلی دی کومې چه صرف په اوبوسره غسل اوکړو بیانی سدر او موندلو نو هغې له پکار دی چه په اوبواوسدر سره د دغه غسل اعاده اوکړي دې دپاره چه هغه علی وجه الکمال دغسل والا شی. ^(۵)

خروج من الخلاف مستحب دي: علامه ابن نجیم رحمته الله د حدیث میمون رضی الله عنه لاتدې لیکلی دی چه شرمگاه (که روستو وی او که مخکنبې وی) دغسل نه اول وینخل مستحب دی. لکه څنگه چه اودس په باقی غسل باندې مقدم کول مستحب دی که هغه ته حدیث لاحق وی او که نه وی ځکه چه د شرمگاه وینخل مقدم کول دهغه د نجاست والا کیدو کنبې منحصر نه دی بلکه کله دنجاست د وجې نه اوکله ددې دپاره هم اول وینخل مستحب دی چه که چرې اثناء غسل او وینخلې شی نو مس فرج سره د اودس د نقض د قائلینو په نیز به طهارت منتقض شی. لکه چه قاضی عیاض رحمته الله ددې طرف ته اشاره فرمائیلی. او زمونږ په نیز خروج من الخلاف مستحب دي. لهذا دانه ددې اختلاف نه د بیج کیدو

^(۱) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۵۸-۱۵۹/۱.

^(۲) کتاب الام موسوعة الإمام الشافعی: ۱۶۷/۱.

^(۳) ردالمختار: ۱۱۷/۱.

^(۴) حاشية الدسوقي على الشرح الكبير: ۲۳۰/۱.

^(۵) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۵۹/۱.

دپاره به د شرمگاه وینخل مقدم کول مستحب وی. (۱) د خپو وینخلو روستو کول او وړاندې کول وغیره متعلق باقی مباحث وړاندې تیر شوی دی.

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت او مطابقت «ثم ذلك بها الحائط» الفاظونه ثابتیری چه په ترجمه کښې لاس په خاوره باندې مړلو تذکره ده دې دپاره چه ښه صفاشی او په حدیث کښې د حضرت میمون (رضی الله عنه) خودل چه حضور پاک شرمگاه وینخلونه پس خپل لاس په دیوال باندې او مړلو (په هغه زمانه کښې دیوال د خاورې کیدل ښکاره دی). (۲)

د حدیث باب نه مستنبط شوی امور: د حدیث باب نه علماء کرامو دا لاتدیني امور مستنبط کړی دی: ① د استنجاء نه پس په دیوال یا خاوره (اشنان یا صابون) سره لاس راخکل او مړل او بیا په اوبوسره وینخل مستحب دی. (۳)

② که چرې اوبه په څه لوټه وغیره یا یو لوبښی کښې وی نو د شرمگاه وینخل د لاسونو په وینخلو باندې مقدم کول اولی دی. دې دپاره چه د اودس اندامونه وار په وار او وینخلې شی. (۴)

③ د ضرورت په وخت د فرج (شرمگاه) تذکره کول جائز دی لکه چه د ضرورت په وخت د شرمگاه طرف ته کتل جائز دی. په وخت د ضرورت د فرج تذکره د فحش وینا کولونه مستثنی دی. (۵) د حدیث نه مستنبط نور احکام او امور وړاندې تیر شوی دی. (۶)

۹- باب: هَلْ يُدْخِلُ الْجَنْبُ يَدَهُ فِي الْإِنَاءِ قَبْلَ أَنْ يَغْسِلَهَا إِذَا لَمْ

يَكُنْ عَلَى يَدِهِ قَذَرٌ غَيْرُ الْجَنَابَةِ

ایا جنبی س دې خپل لاس دوینخلونه وړاندې په لوبښی کښې داخلولې شی، کوم وخت چه دهغه په لاس باندې د جنابت نه علاوه نوره څه کندگی نه وی لکیدلې؟

د ترجمه الباب مقصد: په دې ترجمه کښې امام بخاری رحمه الله د جنابت او قدر الفاظ راوړلی دی. د قدر معنی د نجاست او ناپاکی اودا نجاست حسې او حقیقی دي. خو په جنابت کښې چه کوم نجاست دي هغه حکمی او معنوی دي. د دې تمهید نه پس دا او گنړنی چه د امام بخاری رحمه الله غرض او مقصد د ترجمې نه څه دي؟ په دې کښې مختلف اقوال دي چنانچه ابن بطال رحمه الله د مهلب رحمه الله نه نقل کړی دی چه د امام بخاری رحمه الله مقصد د ترجمه نه دا خودل دی که د جنبی لاس نظیف وی نو دهغه دپاره جائز دی چه خپل لاس د وینخلونه وړاندې د اوبو په لوبښی کښې وهلې شی. په دې سره به هغه اوبه ناپاکه

(۱) البحر الرائق: ۹۳-۹۴/۱.

(۲) عمدة القاری: ۳۰۷/۳.

(۳) فتح الباری: ۴۷۸/۲ عمدة القاری: ۲۸۸/۳ شرح النووی: ۲۲۱/۳.

(۴) فتح الباری: ۴۷۹/۲.

(۵) شرح ابن العربی علی الترمذی: ۱۵۵/۱.

(۶) عمدة القاری: ۳۰۷/۳.

کیږي نه، ځکه چه د جنبي کیدوسره دهغه اندامونه ناپاکه کیږي نه (اودا ځکه چه جنابت نجاست حکمی اومعنوی دې حسی اوحقیقی نه دي). حضور پاک ﷺ فرمانيلی «المؤمن لا یمن» (۱) یعنی مؤمن ناپاک نه وي (۲) دآبن رجب حنبلي هم دغه رائي ده. (۳)

علامه ابن ملقن رحمه الله علامه کرمانی رحمه الله او حافظ ابن حجر رحمه الله هم دغه پورته ذکرشوي توجیه ذکر کړي ده. (۴)

دعلامه عینی رحمه الله په نیز دامام بخاری رحمه الله غرض ددې مسئله حکم بیانول دی. (۵) دعلامه قسطلانی رحمه الله په نیز دامام بخاری رحمه الله مقصد ددې مسئلې جواز بیانول دی. (۶) په متاخرینو کښې د مولانا ادریس کاندهلوی رحمه الله هم دغه رائي ده. (۷)

دحضرت شاه ولی الله رحمه الله او حضرت گنگوھی رحمه الله رائي: حضرت شاه ولی الله رحمه الله فرماني چه دامام بخاری رحمه الله غرض ددې باب نه د جنبي په لاس باندې چه د جنابت نه علاوه نور نجاست نه وي لگیدلې نویغیرد وینخلو په لوبنی کښې د لاس وهلو جواز بیانول دی، سره ددې چه سنت دادي چه د وینخلونه پس دي په لوبنی کښې لاس وهي. (۸) حضرت گنگوھی رحمه الله فرماني چه دامام بخاری رحمه الله مقصد جواز بیانول دی سره ددې چه اولی هم دادي چه اول دي اووینخی. (۹)

دعلامه کشمیری رحمه الله توجیه: علامه انور شاه کشمیری رحمه الله فرماني امام بخاری په دې ترجمه الباب کښې دمنی د نجس کیدو صراحت کړي دي اودائي په قدر «نجاست» کښې شمیرکړي ده اودا خبره نی اختیار کړي ده چه ماء مستعمل طاهر یعنی پاکي وي هم ددې طرف ته جمهور ائمه تلي دي البته امام مالک رحمه الله فرمانيلی چه ماء مستعمل طاهر کیدوسره مطهر هم وي. (۱۰)

د شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمه الله رائي: دحضرت شیخ الحدیث رحمه الله نه ددې ترجمه الباب درې توجیهات نقل دي:

(۱) الحدیث أخرجه البخاری فی کتاب الفسل باب عرق الجنب وأن المسلم لا ینجس. رقم: ۲۸۳ و باب الجنب یخرج ویشي فی السوق رقم: ۲۵۸ و مسلم فی صحیحه کتاب الحيض باب الدلیل علی أن المسلم لا ینجس رقم: ۳۷۱ و أبوداؤد فی سننه کتاب الطهارة باب فی الجنب یصافح رقم: ۲۳۱ و الترمذی فی جامعه أبواب الطهارة باب ماجاء فی مصافحة الجنب رقم: ۱۲۱ و النسائی فی سننه، کتاب الطهارة باب مماسة الجنب و مجالسته، رقم: ۲۶۹-۲۷۰ راجع جامع الأصول رقم: ۵۲۵۲

(۲) شرح ابن بطلال: ۳۸۸/۱.

(۳) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱۵۹/۱.

(۴) التوضیح: ۵۷۲/۴ شرح الکرماني: ۱۲۶/۳ فتح الباری: ۲/۴۹۱.

(۵) عمدة القاری: ۳۰۸/۳.

(۶) إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

(۷) الأبواب و التراجم لمولانا ادریس الکاندهلوی ص: ۲۶۳.

(۸) شرح تراجم أبواب البخاری، ص ۱۸، الأبواب و التراجم ص: ۶۱ الكنز المتواری: ۲۰۵/۳.

(۹) الكنز المتواری مع اللمع: ۲۰۴/۳ الأبواب و التراجم ص: ۶۱.

(۱۰) فیض الباری: ۴۶۰/۱.

① رومبی توجیه: کومه چه شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ اوجہ گر خولې ده هغه دا ده: «أن غرض المصنف بیان جواز داخل الیحد دأعلى ماروي عن ابن عمر -رضی اللہ عنہما- أنه قال: من اغترف من ماء وهو جنب فما بقي فهو نجس و أخرجه ابن أبي شيبة»

امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په دې مسئله کښې لاس د وینځلونه بغیر په لوبښې کښې د وھلو جواز بیانولوسره مصنف ابن ابی شیبہ کښې روایت کړې شوې د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما په اثر باندې رد کوی په کوم کښې چه حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما فرمائی چاچه د جنابت په حالت کښې د اوبو نه لپه ډک کړو نوباقی پاتې اوبه ناپاکه دی. (۱)

② دویمه توجیه: داده که د یو جنبی سړی په لاس باندې نجاست حقیقی (بول و براز وغیره) لگیدلې وی او هغه په اوبو کښې لاس اووهی نو د ټولو په نیز هغه اوبه ناپاک کیږی او که چرې نجاست حقیقی نه وی لگیدلې او صرف نجاست حکمیه وی نو هغه اوبه به ناپاکه وی که نه؟ په دې کښې اختلاف دی. د ظاهریه په نیز ناپاکه کیږی او د جمهور په نیز نه ناپاکه کیږی. نو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په ترجمه الباب کښې لفظ هل راوړلوسره د اختلاف طرف ته اشاره او کړه. چونکه د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ذکر کړې شوې روایات د عدم غسل ید باره کښې صریح نه دی په دې وجه د لفظ هل په ذریعه سره نې په دې اختلاف باندې تنبیه او کړه. په عام توگه شراح او مشائخ لفظ هل سره څه تعارض نه دې کړې. (۲)

③ دویمه توجیه: داده چه د ترجمه نه د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصد داخودل دی چه د لاس د داخلولونه وړاندې د لاسونو وینځل ایجابی نه دی بلکه استحبابی دی. (۳)
د ترجمه الباب د الفاظو وضاحت: باب: باب تنوین سره مبتداء محذوف د هذا پاره خبردې. (۴)

هل: امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په ترجمه کښې لفظ هل کوم چه په تردد باندې دلالت کوی ولې ذکر کړې دې؟
د شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ جواب: شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ فرمائیلی چه شراح او مشائخ لفظ هل باره کښې تعرض نه دې کړې. چونکه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ کوم آثار او روایات ذکر کړی دی هغه په عدم غسل ید باره کښې صریح نه دی بلکه محتمل دی نو په دې باندې تنبیه کولو د پاره په ترجمه کښې لفظ هل ذکر کړو. (۵)

ددې اعتراض درې جوابونه نور هم دی: ① رومبی جواب خودادې چه دا هل استفهامیه دې د تردد د پاره نه دې. ددې استفهام جواب په روایات الباب کښې معلوم شو چه او داخلولې شو ځکه چه په اکثر روایاتو کښې د لاس وینځلو ذکر نشته دې. ② دویم جواب دادې چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په ترجمه کښې لفظ هل ځکه ذکر کړو چه په دې باب کښې څلور روایات راوړلی دی په هغې کښې صرف په دویم حدیث کښې د غسل تصریح ده او د باقی نه په ظاهره باندې عدم غسل معلومیږی. نو لکه چه په

① (الأبواب والتراجم ص: ۶۱ الكنز المتواری: ۲۰۴/۳.

② (الأبواب والتراجم ص: ۶۱ الكنز المتواری: ۲۰۵/۳ تقریر بخاری: ۸۴/۲ سراج القاری: ۲۰۱/۲-۲۰۰ والاثر أخرجه ابی شیبہ فی مصنفه کتاب الطهارة باب فی الرجل یدخل یدہ فی الماء وهو جنب: ۵۰۵/۱ رقم: ۷۹۷ ولفظه: "من اغترف من ماء وهو جنب فما بقي منه نجس".

③ (تقریر بخاری: ۸۴/۲ سراج القاری: ۲۰۱/۲.

④ (إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

⑤ (الکنز المتواری: ۲۰۵/۳ الأبواب والتراجم ص ۶۱

روایاتو کنبې اختلاف اوشو په دې اختلاف باندې تنبیه کولو د پاره نې لفظ هل ذکر کړو. ⑤ دریم جواب دادې چه لفظ هل نه امام بخاری رحمه الله ددې مسئله باره کنبې د تفصیل طرف ته اشاره کړې ده چه که چرې لاس نظیف وی په هغې باندې څه گندگی او نجاست نه وی یا د نجاست شک نې وی نو بغیر وینځلو دې لاس په اوبو کنبې نه وهی. لهذا حدیث ثانی به په نجاست یا شبه د نجاست باندې محمول کولې شی او د عدم تصریح غسل والا روایات به په نظافت ید یعنی د لاس په پاکوالی باندې محمول کولې شی. لیکن دا توجیه د تامل قابل ده ځکه چه امام بخاری رحمه الله پخپله په ترجمه کنبې «إذا لم یکن علی یدیه قذر غیر الجنابة» قید لگولې دې دکوم نه چه معلومیږي چه د هغوی نظر په دې تفصیل باندې نه دې گنې دا قید به نې نه لگولو.

قوله: هل یدخل الجنب یدیه فی الإیاء: الإیاء نه مراد هغه لوبنې دې په کوم کنبې چه د غسل اوبه کیخو دې وی. (۱)

قوله: قبل أن یغسلها، أي: خارج الإیاء: یعنی د غسل کونکی اوبو د لوبنې نه بهرو وینځلو نه بغیر لاس په هغه لوبنې کنبې داخلول. (۲)

قوله: إذا لم یکن علی یدیه قذر: قذر په وزن د حَسَن صیغه صفت مشبه دې د نظافت ضد خیرې گندگی بول و براز او هر هغه څیز ته وائی کوم چه ناخوبنه کړې شی او طبیعت چه د کوم نه کرکه خوری ددې جمع اَقْدَار راځی. (۳)

په حدیث کنبې د قذر نه څه مراد دی؟ اکثر شراح لیکلی دی چه د قذر نه شی، مستکړه من نجاسته وغیره مراد دي. یعنی هر هغه څیز مراد دي په کوم سره چه کرکه راشی او کوم چه ناخوبنه کړې شی که هغه پلپتی (بول و براز اومنی وغیره)، د قبیل نه وی یا د غیر نجاست (خیرې وغیره)، د قبیل نه وی. (۴) دلته ددې نه مراد نجاست حقیقی او حسی یعنی بول و براز وغیره دی ځکه چه د جنابت په مقابله کنبې استعمال شوې دې کوم چه نجاست معنوی او حکمی دي. (۵)

قوله: غیر الجنابة: په حدیث کنبې د جنابت نه څه مراد دي؟ په دې باره کنبې د شراح حدیث په آراء کنبې اختلاف دي.

د حافظ ابن حجر رحمه الله رأي: حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د جنابت نه مراد حکم د جنابت دي ځکه چه ددې په اثر کنبې اختلاف دي او هغه د امام بخاری په قول قدر کنبې داخل دي. (۶)

(۱) فتح الباری: ۴۹۱/۲ عمدة القاری: ۳۰۸/۳ إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

(۲) فتح الباری: ۴۹۱/۲ إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

(۳) لسان العرب: ۳۷/۱۱ الصحاح ص: ۸۴۳ النهاية: ۴۲۷/۲ شرح الکرماني: ۱۲۴/۳.

(۴) فتح الباری: ۴۹۱/۲ عمدة القاری: ۳۰۸/۳ إرشاد الساری: ۴۹۹/۱ تحفة الباری: ۲۲۵/۱.

(۵) الکونثر الجاری: ۱۸/۱ تقرير بخاری: ۸۴/۲.

(۶) فتح الباری: ۴۹۱/۲.

د علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ رائی: علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چه دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د صنع نه معلومی پی چه جنابت نجس دی حالیکه داسی نه ده خکه چه هم دبخاری د روایت نه ثابت دی چه مؤمن نجس نه وی. (۱)

په حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ باندی نقد: ددی نه پس په د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ په توجیه باندی نقد کولوسره علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه جنابت په اصل کنبی په قدر کنبی داخل نه دی خکه چه جنابت امر معنوی (نجاست معنوی او حکمی) دی په حقیقت کنبی دا په قدر سره نه شی تعبیر کولی (خکه چه قدر خود نجاست حسی او حقیقی دپاره استعمالولی شی) حافظ صاحب خود جنابت وضاحت حکمها سره کړې دی. علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی که چرې دهغه مراد حکم د جنابت نه اغتسال دی نو ددی د زیر بحث مسئلې سره هیڅ تعلق نشته دی. که چرې ددی نه نجاست مراد دی نوموړې خودلی دی چه مؤمن نجس نه وی او که ددی نه مراد منی ده نو هغه خوددوی د گمان مطابق طاهر ده هغه په قدر کنبی څنگه داخل پی؟ (۲)

تعليق: وَأَدْخَلَ أَنَّ عُمَرَ وَالْبَرَاءَ بْنَ عَازِبٍ، يَدَّخِرُ فِي الظُّهْرِ وَلَمْ يَغْتَسِلْهُمَا، ثُمَّ تَوَضَّأَ. وَلَمْ يَرَأَيْنِ عُمَرَ، وَأَنَّ عَنَّا بِأَسْمَاءَ بِنْتِ خَيْثَمٍ مِنْ غُسْلِ الْجَنَابَةِ.

ترجمه: او عبدالله بن عمر او براء بن عازب رضی اللہ عنہ دلاس وینخلو نه بغیر (دغسل) په اویو کنبی لاس اووهلو اویانی اودس اوکړو.

تراجم و حال تعليق: ابن عمر رضی اللہ عنہ: داد خلیفه ثانی حضرت امیر المؤمنین عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ جلیل القدر خوئی اود ام المؤمنین حضرت حفصه رضی اللہ عنہا سکه رور عبدالله رضی اللہ عنہ دی. دهغوی د مور نوم زینب بن مظعون رضی اللہ عنہا ده. دهغوی رضی اللہ عنہ حالات کتاب الإیمان باب الإیمان وقول النبی صلی الله علیه وسلم: (بني الإسلام علی خمس) لاندی لیکلی شوی دی. (۳)

البراء بن عازب رضی اللہ عنہ: دا مشهور صحابی حضرات براء بن عازب بن الحارث بن عدی انصاری حارثی اوسی رضی اللہ عنہ دی. ابوعمار، ابوعمرو یا ابوالطفیل ددوی کنیت دی. ددوی احوال کتاب الإیمان باب الصلاة من الإیمان لاندی بیان شوی دی. (۴)

تخریج تعليق: د اثر ابن عمر رضی اللہ عنہ اخیریج: امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د حضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ کوره اثر د ترجمه الباب دپاره په توگه د تعليق ذکر کړی دی. حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ (۵) علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ (۱) او علامه

(۱) الحديث أخرجه البخاری فی کتاب الغسل باب عرق الجنب وأن المسلم لا ينجس. رقم: ۲۸۳ و باب الجنب يخرج ويمشي فی السوق رقم: ۲۵۸ ومسلم فی صحيحه کتاب الحيض باب الدليل علی أن المسلم لا ينجس رقم: ۳۷۱ وأبو داود فی سننه کتاب الطهارة باب فی الجنب يصفح رقم: ۲۳۱ والترمذی فی جامعه أبواب الطهارة باب ماجاء فی مصافحة الجنب رقم: ۱۲۱ والنسائی فی سننه، کتاب الطهارة باب ماسة الجنب ومجالسته، رقم: ۲۶۹-۲۷۰ راجع جامع الأصول رقم: ۵۳۵۲.

(۲) عمدة القاری: ۳/۳۰۸.

(۳) کشف الباری: ۱/۶۳۸-۶۳۷.

(۴) کشف الباری: ۲/۳۴۶-۳۴۵.

(۵) تعلق التعليق: ۲/۱۴۵ افتح الباری: ۲/۴۹۱.

قسطلانی رحمہ اللہ (۱) فرمائیلی دی چہ امام سعید بن منصور پہ خپل سنن کنبی د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما اثر دمعنی پہ شان اثر موصول نقل کړې دې. (۲)

د دې په شان دمعنی اثر ابن ابی شیبہ رحمہ اللہ هم په مصنف کنبی موصول ذکر کړې دې. (۳)
د اثر براء بن عازب رضی اللہ عنہ تخریج: امام بخاری رحمہ اللہ د براء بن عازب رضی اللہ عنہ اثر د ترجمۃ الباب دپاره په توگه د تعلیق نقل کړې دې. حافظ ابن حجر رحمہ اللہ علامه عینی رحمہ اللہ او علامه قسطلانی رحمہ اللہ فرمائیلی چہ د حضرت براء بن عازب رضی اللہ عنہ اثر ابن ابی شیبہ په مصنف کنبی موصول نقل کړې دې. (۴)
غرض تعلیق: د امام بخاری رحمہ اللہ غرض د دې تعلیق یعنی حضرت ابن عمر او حضرت براء بن عازب رضی اللہ عنہما د اثر نه ترجمه مؤید کول دی. علامه عینی رحمہ اللہ فرمائیلی په دې اثر او ترجمه کنبی علی وجه الکمال مطابقت نه شی موندلې په داسې توگه چہ ترجمه مقید ده چہ په لاس باندې قدر نه وی ولې اثر مطلق دې په دې کنبی داقید ذکر نه دې. (۵)

د امام بخاری رحمہ اللہ دقت نظر: د تراجم باره کنبی د امام بخاری رحمہ اللہ دقت نظر مشهور او معروف دې. د ترجمه په منعقد کولو کنبی د هغوی یو مخصوص انداز دې. چنانچہ کله ترجمه مقید راوړی او روایت مطلق وی او مقصد هغه طرف ته اشاره کول وی چہ په روایت کنبی د ترجمه قید ملحوظ دې د دې اطلاق مراد نه دې لکه څنگه چہ شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمہ اللہ د امام بخاری رحمہ اللہ دا عادت مقدمه لامع او الأبواب والتراجم کنبی بیان کړې دې. دکوم وضاحت چہ کشف الباری مقدمۃ الکتاب کنبی راغلی دې. غرض دا چہ زیر بحث ترجمه هم د دغه قبیل نه ده مقصد دې خبرې طرف ته اشاره کول دی چہ په ترجمه کنبی موجود «(إذا لم یکن علی یدہ قدس)» قید په اثر کنبی ملحوظ دې.

شرح اثر: وادخل ابن عمرو البراء بن عازب: علامه عینی رحمہ اللہ لیکلی دی وادخل کنبی واو استفتاحیه یعنی ابتدائیہ دې په کوم سره چہ دکلام شروع کیږی. (۶)

(۱) عمدة القاری: ۳۰۸/۳.

(۲) إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

(۳) قال الحافظ فی تفلیق التعلیق (۱۵۴/۲) «أما أثر ابن عمر، فقال سعید بن منصور، حدثنا سفیان، ثنا إبراهيم بن ميسرة، سمع طاوساً، يقول: رأيت ابن عمرو ابن عباس، إذا خرجا من الغائط، يلتقيان بتور فيه ماء، فيفسلان وجوهيهما، وأيديهما».

(۴) الأثر أخرجه ابن أبي شيبه في مصنفه، كتاب الطهارة باب في الرجل يكون في أرض الفلاة فيحدث: ۴۳/۲ رقم: ۱۱۳۱ ولفظه: «حدثنا ابن عيينة، عن إبراهيم بن ميسرة، عن طاوس قال: كلاهما رأيت: ابن عمرو ابن عباس، إذا خرجا من الغائط تلقيا بتور، فيفسلان وجوهيهما وأيديهما».

(۵) تفلیق التعلیق: ۱۴۵/۲ فتح الباری: ۴۹۱/۲ عمدة القاری: ۳۰۸/۳ إرشاد الساری: ۴۹۹/۱، الأثر وصله ابن أبي شيبه في كتاب الطهارة باب في الرجل يخرج من المخرج فيدخل يده في الإناء: ۲۹/۲ رقم الحديث: ۱۰۶۵ ولفظه: «حدثنا ابن نمير، عن الأعمش، عن إسماعيل بن رجاء، عن أبيه عن البراء: أنه أدخل يده في المطهرة قبل أن يفسلها»، وقال الأعمش: «هذا حرف استحسنته». انتهى.

(۶) عمدة القاری: ۳۰۸/۳.

(۷) عمدة القاری: ۳۰۸/۳.

یده: دیده ضمیر ابن عمر او براء بن عازب رضی اللہ عنہ دواړو طرف ته دې. په دې تاویل «أدخل كل واحد منهما یده» یعنی دې دواړو حضراتو خپل لاس په اوبو کښې اووړلو. د ابوالوقت په روایت کښې «یدهما» الفاظ راغلی دی په دې کښې د تاویل حاجت نشته دې. (۱) علامه کرمانی رحمته اللہ علیہ او علامه برماوی رحمته اللہ علیہ فرماني چې بعض نسخو کښې «یدهما»، «لم یغسلها» او «توضأ» دریاوړه تشبیه نقل دی. (۲)

الطهور: لفظ طهور په دوه شان سره لوستلې کیږي د طاء په ضمه او فتحه دواړه شان سره لوستل صحیح دی الطهور په ضمه د طاء، تطهر یعنی پاکوالی په معنی کښې راځي او الطهور په فتح د طاء، فَعُول په وزن باندې د مبالغه صیغه ده هر هغه صفا اوبو ته وائي په کوم سره چې طهارت حاصل کړې شی. (۳)

حدیث کښې الطهور په فتح د طاء دې: علامه کرمانی رحمته اللہ علیہ او شیخ الاسلام علامه زکریا انصاری رحمته اللہ علیہ وغیره فرماني چې دلته الطهور د مشهور لغت مطابق د طاء فتحه سره دې. هغه اوبو ته وائي په کوم سره چې تطهر یعنی پاکي حاصله کړې شی. (۴)

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ لیکلي چې مراد د غسل دپاره تیارې کړې شوې اوبه دی. (۵) خو علامه عینی رحمته اللہ علیہ فرمانيلی دی مراد هغه اوبه دی په کوم سره چې په اودس او غسل کښې پاکي حاصله کړې شی. (۶)

قوله: ولم یغسلها ثم توضأ: یعنی دې دواړو حضراتو بغیر د لاسونو وینځلو نه په اوبو کښې لاسونه اووړل بیاني اودس اوکړو. (۷) نولکه چې امام بخاری رحمته اللہ علیہ ضمناً اودس او د حدث اصغر مسئله بیان کړې ده.

د ابن عمر رضی اللہ عنہ د روایت کړې شوی اثارو په خپل مینځ کښې تعارض: د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہ یو اثر خو هغه دې کوم چې امام بخاری رحمته اللہ علیہ په توګه د تعلیق راوړلې دې چې ابن عمر رضی اللہ عنہ لاسونه بغیر د وینځلو په اوبو کښې وهلې دی خو هم دهغوی نه یو اثر په ابن ابی شیبه کښې د محمد بن فضیل عن ابی سنان ضراب عن محارب په طریق باندې نقل کړې دې په کوم کښې چې حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہ فرمانيلی دی «من اغتراف من ماء وهو جنب، لم یأبى منه نجس» (۸) یعنی چاچه د جنابت په حالت کښې د څه اوبو نه یولپه ډک کړو نو دهغې باقی پاتې اوبه به نجس (ناپاک) وي.

هم دغه شان امام عبدالرزاق رحمته اللہ علیہ په خپل مصنف کښې د نافع نه په واسطه ابن جریج د حضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ د غسل جنابت باره کښې نقل کړی دی چې دهغوی به اول په خپلو دواړو لاسونو باندې اوبه

(۱) شرح الکرمانی: ۱۲۴/۳ فتح الباری: ۴۹۱/۲ عمدة القاری: ۳۰۸/۳.

(۲) شرح الکرمانی: ۱۲۴/۳ إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

(۳) لسان العرب: ۸/۲۱۰ النهاية: ۱۳۰/۲ الصحاح ص: ۵۰ مجمع بحار الأنوار: ۴۷۳/۳.

(۴) شرح الکرمانی: ۱۲۴/۳ تحفة الباری: ۲۲۵/۱ إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

(۵) فتح الباری: ۴۹۱/۲.

(۶) عمدة القاری: ۳۰۸/۳.

(۷) إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

(۸) مصنف ابن ابی شیبه کتاب الطهارة باب فی الرجل یدخل یده فی الماء وهو جنب: ۱/۵۰۵ رقم: ۸۹۷.

اړولې او وينځل به نى بيا به نى په خپل نى لاس باندې لپه دك كولوسره په خپل شرمگاه باندې اړولې بيا به نى په خپل گس لاس باندې دا وينځلو... (۱).
 ددې آثارو په خپل مينځ كښې تعارض دې. دامام بخارى رحمته الله عليه والا په اثر كښې دى چه ابن عمر رضي الله عنهما لاس وينځلونه بغير په اوبو كښې لاس اووهلو خود مصنف عبدالرزاق د روايت نه معلومه شوه چه د لاس وينځلونه پس نى په اوبو كښې وهلې وو او د مصنف ابن ابى شيبه په روايت كښې هغه د جنبى د لاس وهلو نه باقى پاتې اوبه د نجس كيدو صراحت كړې دې.
 په آثارو كښې تطبيق: شيخ الحديث مولانا زكريا رحمته الله عليه په دې خپل مينځ كښې متعارض آثارو كښې تطبيق كولوسره فرماني:

«ولا تعارض بينهما عندى، لأن أثر ابن أبى شيبة نص فى الجنابة، وأثر البخارى ظاهر فى المحدث الأصغر» (۲)
 يعنى زما په نيز په دې آثارو كښې هيڅ تعارض نشته ځكه چه د ابن ابى شيبه روايت كړې شوې اثر د جنابت باره كښې صريح دې خود امام بخارى رحمته الله عليه نقل كړې شوې اثر د حدث اصغر باره كښې ظاهر دې.

ابن رجب الحنبلى رحمته الله عليه د امام بخارى رحمته الله عليه د اثر باره كښې «هذا فى الوضوء» ونيلى سره دې طرف ته اشاره كړې ده چه دا اثر د حدث اصغر سره متعلق دې او د ابن ابى شيبه والا اثر د جنابت سره متعلق دې. (۳)

رفع د تعارض: كه چرې د اثر باب تعلق هم د حدث اكبر سره او منلې شى او «ثم توضأ» نه مراد ثم توضأ قبل الغسل واخستلى شى لكه چه د مصنف عبدالرزاق د روايت نه معلومه شوه چه حضرت ابن عمر رضي الله عنهما جنابت په غسل كښې د لاس وينځلونه پس به بيا په اوبو كښې وهلو نو په دې صورت كښې به بيا د رفع تعارض ضرورت پېښېږي.

د علامه ابن بطلال، ابن ملقن او عيني توجيه: چنانچه ابن بطلال رحمته الله عليه ابن ملقن رحمته الله عليه او علامه عيني رحمته الله عليه فرماني چه د ابن ابى شيبه نقل كړې شوې اثر «فما بقى منه نجس» به په هغه صورت باندې محمول وى چه كله په اوبو كښې د لاس داخلونكى په لاس باندې څه نجاست (منى بول وبران) وغيره لگيدلې وى. (۴)

د حافظ صاحب توجيه: حافظ ابن حجر رحمته الله عليه فرماني چه د ابن عمر رضي الله عنهما روايت شوې دا مختلف آثار په دوو مختلف حالتونو باندې محمول كوى اوداسې به وائى چه كوم وخت لاس نظيف وو اودهغوى يقين وو چه په هغې باندې څه نجاست نه دې لگيدلې نوهغه نى بغير د وينځلونه په اوبو كښې داخل كړو او كله چه دا گمان او يقين وى چه په لاس باندې څه نجاست لگيدلې وى نوهغه نى اووينځلو او په

(۱) كتاب الطهارة باب اغتسال الجنب: ۲۵۹/۱-۲۵۸ رقم: ۹۹ ولفظه «عبدالرزاق عن ابن جريج قال: اخبرني نافع عن اغتسال عبدالله بن عمر من الجنابة قال: كان يفرغ على يديه فيفسلها، ثم يفرغ بيده اليمنى فيصب على فرجه فيفسله بيده الشمال..... الخ»

(۲) الكنز المتوارى: ۲۰۶/۳-۱۲۰۵ الأبواب والتراجم ص: ۶۱

(۳) فتح الباري لابن رجب الحنبلى: ۱۵۹/۱

(۴) شرح ابن بطلال: ۱/۳۸۸ التوضيح: ۵۷۳/۴ عمدة القارى: ۳۰۸/۳

اوبو کنبې ورداخل کړو او بغیر د وینځلو د لاس اچونکي باره کنبې او فرمانیل چه د هغه باقی پاتې اوبه ناپاک دی. (۱)

هائده: که چرې د ابن عمر رضی الله عنهما دغه مقصد او مطلب وو کوم چه شراح حدیث بیان کړې دي نو ددې نه دا نتیجه راوځي چه حضرت ابن عمر رضی الله عنهما به مني نجس گنرلو.

د حافظ صاحب دویمه توجیه: حافظ ابن حجر رحمته الله یوه بله توجیه هم ذکر کړې ده هغه دا چه په اوبو کنبې د لاس داخلولو نه وړاندې د لاس وینځل په ندب باندې محمول دی (لکه چه د مصنف عبدالرزاق په روایت کنبې دی) او چرته چه وینځل پریځودې دی هغه د جواز په بیان باندې محمول دی (لکه چه د امام بخاری رحمته الله په ذکر کړې شوی اثر کنبې دی). (۲)

د علامه عینی رحمته الله په حافظ صاحب باندې نقد: علامه عینی رحمته الله د حافظ صاحب رحمته الله په دې توجیه باندې نقد کولوسره فرمائی چه په دې توجیه سره په دغه مختلف آثارو کنبې توفیق حاصل نه شوځکه چه که چرې په لاس باندې نجاست (منی، بول وبراز وغیره) لگیدلی وی نویا د بیان جواز دپاره د ترک غسل څه معنی؟ او که چرې لاس نظیف وی او په هغې باندې څه نجاست نه وی لگیدلی نویا هیڅ حرج نشته (یعنی وینځل اونه وینځل برابر وی). (۳)

د ماء مستعمل د طهارت او نجاست بحث: د جمهور ائمه اریعه مختار او مفتی به مسلک د استعمال شوو اوبو باره کنبې دادې چه هغه پاکې دی لیکن غیر مطهر دی. البته امام مالک رحمته الله د ماء مستعمل مطهر کیدو هم قائل دي. (۴) د فقهاء حنفیه سره ددې چه مفتی به قول او د صحیح روایت مطابق د ماء مستعمل باره کنبې هم هغه مسلک دي کوم چه د جمهورو دي. (۵) لیکن د بعض فقهاء نه د دې نجاست قول هم نقل دي. (۶)

خود نجاست و لا روایت هم بې بنیاد اوبې دلیل نه دي دنورو دلائلونه علاوه یو دلیل د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما هغه اثر دي کوم چه ابن ابی شیبه په قوی سند سره روایت کړې دي او د هغې په حواله سره علامه عینی رحمته الله هم نقل کړی دی چه کوم سړې په حالت د جنابت کنبې د اوبونه لپه د کوی نویا قی اوبه به پلیتیري. (۷)

د نجاست والا قول د حنفیه تفردنه دي: د احنافو د فقهاؤ نه کوم ائمه حضراتو چه نجاست ماء مستعمل قول اختیار کړې دي هغه په دې کنبې تفردنه دي. حضرت علامه انور شاه کشمیری رحمته الله

(۱) فتح الباری: ۴۹۱/۲.

(۲) فتح الباری: ۴۹۱/۲.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۸/۳.

(۴) المجموع شرح المذهب: ۱۵۱/۱ الشرح الكبير للفرزینی: ۱۱/۱-۱۰ حاشیه الدسوقي: ۷۱/۱-۷۰ بداية المجتهد: ۴۵۹/۱ المنتقى: ۳۱۲-۳۱۳/۱ المغنی لابن قدامة: ۲۸-۲۹/۱.

(۵) ردالمحتار: ۱۴۸/۱-۱۴۷ البحر الرائق: ۱۷/۱-۱۶۹ فتح القدير مع الهدایة: ۷۸/۱-۷۴ انظر لتفصيل المذاهب: الموسوعة الفقهية، تحت مادة مياه: ۳۹-۳۶۳/۳۵۹.

(۶) ردالمحتار: ۱۴۸/۱-۱۴۷ البحر الرائق: ۱۷/۱-۱۶۹ فتح القدير مع الهدایة: ۷۸-۷۴.

(۷) مرتخیرج الأثرانفاً، عمدة القاری: ۳۰۸/۳.

فرمانی چه فتاویٰ ابن تیمیه رحمته کنبی د امام احمد بن حنبل رحمته نه روایت نقل دی چه د جنبی په اوبو کنبی لاس و هلو سره هغه اوبه نجس یعنی پلیتیری. (۱)

د نجاست والا د قول بنیاد: د دې نه پس حضرت کشمیری رحمته او فرمائیل چه دا دواړه مسئلې (د ابن عمر رحمته آثار او د امام احمد رحمته قول) د ماء مستعمل په نجاست باندې دلالت کوی لکه چه دا دواړه د نجاست ماء مستعمل دپاره (د نورو دلائلونه علاوه) د یو بنیاد حیثیت لری. (۲)

د حضرت کنکوهری رحمته راټی: لامع الدراری کنبی حضرت کنکوهری رحمته نه نقل دی چه د امام بخاری رحمته غرض د دې آثار او احادیثونه دلته ماء مستعمل طهارت او طهوریت دواړه بیانول دی اودا غرض خکه ثابتیدې نه شی چه د جمهورو په نیز داوبو استعمال هغه وخت منلی شی کله چه هغې سره د خه قربت ادائیگی شوې وی. یا یوحدث زائل کړې شوی وی او د امام بخاری رحمته استدلال دلته په دې دواړو صورتونو کنبی په عدم فرق باندې مبنی دی چه یواستعمال په غسل کنبی د پلیتینی د لرې کولو دپاره کیږی او یواستعمال بغیر د ازاله حدث هم وی. دغه شان امام بخاری رحمته په طاهر او طهور کنبی هم د فرق خیال نه دې ساتلی. (۳)

د علامه کشمیری رحمته راټی: علامه کشمیری رحمته او فرمائیل چه د امام بخاری رحمته غرض په دې احادیثو سره یو خو په اوبو کنبی د لاس و هلو نه وړاندې لاس وینخل ثابت کول دی اوداهم ثابتوی چه په وخت د ضرورت د لاس وینخلونه بغیرهم اوبو کنبی لاس وهل او لپه د کولې شی سره د دې چه شرعا د دې نه بچ کیدل مطلوب دی او دې نه د امام بخاری رحمته غرض د ماء مستعمل طهارت ثابتول دی. (۴)

د امام بخاری رحمته او جمهور په راټی کنبی توافق: په دې توجیه سره د امام بخاری رحمته او جمهور انمه راټی یو کیږی او د امام بخاری رحمته راټی د انمه احنافو د راټی موافق کیږی. په دې وجه مذکوره توجیه زیاته مناسب او بهترده خکه چه په دې توجیه سره د امام بخاری رحمته په نیز هم د جمهورو په شان به ماء مستعمل طاهر گنلې کیږی. والله اعلم بالصواب.

د تعلیق بخاری رحمته نه استفاد حکم: امام بخاری رحمته د تعلیق په توگه د حضرت ابن عمر رحمته او براء بن عازب رحمته چه کوم اثر ذکر کړې دې دهغې نه شراح حدیث د دې حکم استنباط کړې دې چه کله د یو جنبی په لاس باندې د نجاست حقیقی نه خه لگیدلی نه وی نو هغه خپل لاس د وینخلونه بغیر په اوبو کنبی وهلې شی دا دهغه دپاره جائز دی. (۵) امام عبدالرزاق صنعانی رحمته د معمر عن جابر په طریق سره او امام ابن ابی شیبه رحمته د سفیان ثوری عن جابر په طریق سره د حضرت عامر شعبی رحمته نه روایت کړې دې: «کان أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم يدخلون أيديهم في الإناء» وهم جنبه والنساء وهن

(۱) فیض الباری: ۱/۴۶۰ الأبواب والتراجم ص: ۶۱ وقد روی مثله ابن رجب الحنبلی فی فتح الباری: ۱/۱۶۰ وان قال: "وهو قول شاذ"

(۲) فیض الباری: ۱/۴۶۰.

(۳) لامع الدراری مع الكنز المتواری: ۳/۲۰۵.

(۴) فیض الباری: ۱/۴۶۰.

(۵) عمدة القاری: ۳/۳۰۹ | إرشاد الساری: ۱/۴۹۹.

(۶) وفي مصنف عبدالرزاق لفظ "الماء" مكان "الإناء".

حیض، لا یرون بذلك بأساً،^(۱) یعنی قبل آن یغسلوها،^(۲) حضرت عامر شعبی رضی اللہ عنہ فرمائی: چہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم صحابہ کرام رضی اللہ عنہم بہ د جنابت پہ حالت کنبی اوبنخی (صحابیات) پہ حالت د حیض کنبی بغیر د لاس وینخلونہ پہ لوہی (اوبو) کنبی لاس وھلو اوھغوی بہ پہ داسی کولوسرہ ہیخ حرج نہ گنرلو. مصنف عبدالرزاق کنبی دی چہ پہ داسی کولوسرہ بہ ھغہ اوبہ نہ ناپاکہ کیدئ. حضرت عائشہ بنت سعد رضی اللہ عنہا فرمائی: «کان سعد یأمر جارتہ فتأولہ الظہور من الحجرۃ، فتغیس یدھا فیھا، فیقال: إیھا حائض! فیقول: إن حیضتھا لیس فی یدھا»^(۳) یعنی حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ بہ خپلی وینخی تہ حکم ورکولو نو ھغی بہ پہ منگی کنبی لاس ورکولوسرہ اوبہ ورکولی، حضرت سعد رضی اللہ عنہ تہ اوونیلے شو چہ ھغہ خو حائضہ دہ. ھغوی او فرمائیل د وینخی حیض دھغی پہ لاس کنبی نہ دی. ددی نہ علاوہ د سلف تابعینو د یو جماعت نہ ددی جواز نقل دی. پہ کومو کنبی چہ ابن سیرین، عطاء، سالم، سعید بن جبیر او سعید بن مسیب رحمہم اللہ وغیرہ شامل دی.^(۴)

چنانچہ ھشام د ابن سیرین رضی اللہ عنہ بارہ کنبی نقل کری دی چہ ھغہ بہ د بیت الخلاء نہ راوتلو بیابہ نی دخیل لاس وینخلونہ وړاندی پہ لوہی کنبی وھلو.^(۵) ھم دغہ خبرہ ابن سیرین رضی اللہ عنہ د عبیدہ بارہ کنبی نقل کری دہ.^(۶)

اعمش رضی اللہ عنہ وائی چہ ما ابراہیم (نخعی) اولیدلو چہ ھغوی متیازی اوکری بیاد لاس وینخلونہ وړاندی پہ لوہی کنبی داخل کرو. حضرت شعبی رضی اللہ عنہ د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نقل کری دی ھغوی فرمائی: «فأدخلہما فی الماء وهو جنب قبل أن یغسلہما، فلا بأس»^(۷)

کہ چرے سرے پہ حالت د جنابت کنبی وی اوھغہ د لاس وینخلونہ اول پہ اوبو کنبی اووھلو نو پہ دی کنبی ہیخ حرج نشته دی. سعید بن مسیب رضی اللہ عنہ فرمائی: «لا بأس أن یغیس الجنب یدہ فی الإناء قبل أن یغسلہا» کہ جنبی د لاس وینخلونہ وړاندی دا پہ اوبو کنبی اووھلو نو پہ دی کنبی ہیخ حرج نشته دی.

قوله: ولم یرا ابن عمر، وابن عباس بأساً بما ینتضح من غسل الجنابة:

یعنی ابن عمر رضی اللہ عنہما و ابن عباس رضی اللہ عنہما ہیخ مضائقہ اونہ گنرلہ پہ ھغہ اوبوسرہ غسل کنبی پہ کوم کنبی چہ د غسل جنابت خا خکی پریوخی.

(۱) وفيہ: «لا یفسد ذلک علیہم» «لا یرون بذلك بأساً».

(۲) مصنف عبدالرزاق کتاب الطہارۃ باب الماء یمسہ الجنب أو یدخلہ: ۹۲/۱-۹۱ رقم: ۳۱۰ مصنف ابن ابی شیبہ،

کتاب الطہارۃ باب فی الرجل یدخل یدہ فی الماء وهو جنب: ۶/۱-۵ رقم: ۹۰۱.

(۳) مصنف ابن ابی شیبہ، کتاب الطہارۃ [باب] فی الرجل یدخل یدہ فی الماء وهو جنب: ۶/۱-۵ رقم: ۹۰۰.

(۴) التوضیح: ۵۷۳/۴ عمدة القاری: ۳۰۹/۳ شرح ابن بطلال: ۳۸۸-۳۸۹/۱.

(۵) مصنف ابن ابی شیبہ کتاب الطہارۃ [باب] فی الرجل یدخل یدہ فی الإناء: ۲۸/۲ رقم: ۱۰۶۰.

(۶) مصنف ابن ابی شیبہ کتاب الطہارۃ [باب] فی الرجل یدخل یدہ فی الإناء: ۲۸/۲ رقم: ۱۰۵۹.

(۷) مصنف ابن ابی شیبہ کتاب الطہارۃ [باب] فی الرجل یدخل یدہ فی الإناء: ۲۸/۲ رقم: ۱۰۶۱ وأخرجه ابن ابی شیبہ مثله عن سعید بن جبیر رقم: ۱۰۶۲ عن سالم رقم: ۱۰۶۳ وعن ابراہیم رقم: ۱۰۶۴.

(۸) مصنف عبدالرزاق کتاب الطہارۃ باب الماء یمسہ الجنب أو یدخلہ: ۹۱/۱ رقم: ۳۰۹.

د تخريج تعليق: د حضرت ابن عمر رضي الله عنهما و حضرت ابن عباس رضي الله عنهما اثر کوم چه امام بخاری د ترجمه الباب دپاره په توگه د تعليق راوړلې دي. په دې کښې د حضرت ابن عمر رضي الله عنهما اثر په شان اثر عبد الرزاق صنعاني په مصنف کښې په واسطه د ابن جريج د حضرت نافع نه (او په واسطه د عبدالله بن عمر د نافع نه) موصولاً نقل کړې دي. (۱) خو ابن ابی شيبه په خپل مصنف کښې کښې دا په طريق عبدالله بن عمر، نافع نه موصولاً ذکر کړې دي. (۲)

د حضرت ابن عباس رضي الله عنهما اثر کوم چه امام بخاری رحمته الله عليه د تعليق په توگه راوړلې دي هغه روايت بالمعنى دي. امام عبد الرزاق صنعاني رحمته الله عليه په خپل مصنف کښې سفيان بن العلاء بن المسيب عن رجل عن ابراهيم په طريق سره د حضرت ابن عباس رضي الله عنهما نه نقل کړې دي چه د هغوی نه تپوس او کړې شو دهغه سړی باره کښې چه په اوبو سره غسل يا اودس کوی او په هغه اوبو کښې خاڅکی پریوخی (نودې څه حکم دي؟) ابراهيم رحمته الله عليه وائی چه حضرت ابن عباس رضي الله عنهما په دې کښې هيڅ حرج اونه گنرلو. (۳)

امام ابن ابی شيبه هم دا روايت په خپل مصنف کښې حفص بن العلاء بن المسيب، عن حماد عن ابراهيم په طريق د حضرت ابن عباس رضي الله عنهما نه نقل کړې دي او په هغې کښې حضرت ابن عباس فرمانيلى «لا بأس به» يعنى په دې کښې هيڅ حرج نشته دي. (۴)

ابن ملقن رحمته الله عليه او علامه عيني رحمته الله عليه د حضرت ابن عباس رضي الله عنهما د اثر مذكوره اثر منقطع گرځولوسره فرمائی: «وهو منقطع فيما بين ابراهيم وابن عباس رضي الله عنهما». (۵) يعنى په دې اثر کښې د ابراهيم رحمته الله عليه او ابن عباس رضي الله عنهما مينځ کښې انقطاع ده.

شرح تعليق: بما ينتضح من غسل الجنابة: په لغت کښې ينتضح د اوبو څاڅيدو او د څاڅکو الوتو او پريوتو ته وائی. (۶)

^(۱) كتاب الطهارة باب ما يستنضح في الإناء من الوضوء والغسل: ۹۲/۱ رقم: ۳۱۴ ولفظه: "عن ابن جريج قال: قلت لنافع: أين كان ابن عمر يجعل إناءه الذي يتوضأ فيه؟ قال: إلى جنبه. انتهى"

^(۲) كتاب الطهارة باب قطر البول، ونضح الفرج إذا وجدلاً: ۱۵۱/۱ رقم: ۵۸۸ ولفظه: "كان ابن عمر إذا توضأ لا يغسل أثر البول ولكنه كان ينضح" ۸۱ وأخرجه مثله عن الثوري عن الحسن بن عبيد الله عن أبي الضحى رقم: ۵۸۹ وكذلك عن ابن عيينه عن الحسن بن عبيد الله عن مسلم بن صبيح رقم: ۵۹۰

^(۳) تعليق التعليق: ۱۵۵/۱ فتح الباری: ۹۱/۲ عمدة القاری: ۳۰۹/۳ إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

^(۴) كتاب الطهارة [باب] من كان إذا توضأ نضح فرجه: ۲۰۲/۲ رقم: ۱۷۸۶ ولفظه: "كان ابن عمر إذا توضأ نضح فرجه، قال عبيد الله، وكان أبي يفعل ذلك" ۸۱ وعنه بمعناه عن وكيع عن ابن أبي ذئب عن مولى لابن أزهر، رقم: ۱۷۸۸.

^(۵) كتاب الطهارة باب ما ينتضح في الإناء من الوضوء والغسل: ۹۱/۱ رقم: ۳۱۵ ولفظه: "عن إبراهيم عن ابن عباس: أنه سئل عن رجل يغتسل أو يتوضأ من الماء وينضح فيه، قال: فلم يره بأساً" ۸۱

^(۶) كتاب الطهارة [باب] في [الرجل] الجنب يغتسل وينضح من غسله في إنائه: ۸۲/۱ رقم: ۷۸۹ انظر تعليق التعليق: ۱۵۵/۱ فتح الباری: ۹۱/۲ عمدة القاری: ۳۰۹/۳ إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

^(۷) التوضيح: ۵۷۴/۴ عمدة القاری: ۳۰۹/۳ والظاهر أن إبراهيم هو النخعي، لأن حماد لم يرو إلا عنه، راجع: تهذيب الكمال: ۲۷۰/۷ رقم الترجمة: ۱۴۷۳ والرواية منقطع لأنه لم يثبت لإبراهيم رواية عن ابن عباس رضي الله عنهما ولا لقاءهما انظر ترجمة

ابن عباس رضي الله عنهما تهذيب الكمال: ۱۵۴/۱۵ رقم: ۳۲۵۸ وترجمة إبراهيم النخعي فيه: ۱۰۴/۲ رقم: ۱۸۱.

^(۸) لسان العرب تحت مادة: نضح: ۱۷۴/۱۴ النهاية: ۷۵۴/۲ الصحاح ص: ۱۰۴۷ شرح الكرماني: ۱۲۴/۳.

مطلب دادې چه ابن عباس رضی الله عنه او ابن عمر رضی الله عنهما غسل جنابت کونکې د بدن څاڅکي او چټیدل او د غسل په اوبو کښې پریوتل خو په دې کښې هغوی هیڅ حرج نه گنړلو ځکه چه د دغه څاڅکو نه ځان ساتل ډیر سخت او په مشقت کښې اچونکي کار دې. (۱)

د تعلیق غرض: ددې اثر نه د امام بخاری رحمته الله علیه غرض دا ثابتول دی چه د غسل جنابت کونکي خپل تطهیر د لاس وینځلونه بغیر د غسل په اوبو کښې لاس واچولو نو په دې سره د اوبو په اثر کښې هیڅ اثر نه پریوځي. امام بخاری رحمته الله علیه خپله مدعی داسې ثابت کړه چه کله د غسل جنابت کونکي د بدن نه اوچتیدونکي څاڅکي په اوبو باندې هیڅ اثر نه شی غورزولي اودا نجس کولې نه شی. نودغه شان که چرته مغتسل د لاس وینځلو نه وړاندې لاس په اوبو کښې واچوی نو په دې سره به هم اوبه ناپاکه او نجس کیږي نه. ځکه چه د غسل مکمل کیدونه وړاندې د سړي بدن جنب وی او جنابت نجاست حکمیه وی که چرې د مغتسل د بدن نه الوتونکي څاڅکو اوبه ناپاکه کولې نو په دغه اوبو سره به غسل کول منع کیدل خو چه په دې سره دغه حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم په غسل کولو کښې څه حرج اونه گنړلو نویا که مغتسل چرته پاک لاس بغیر د وینځلونه په اوبو کښې وهی نو په دې سره به هم په اوبو باندې څه اثر نه کیږي یعنې نه به ناپاکه کیږي. (۲) علامه عینی رحمته الله علیه د ترجمه او اثر په مینځ کښې دا تطبیق تعسف گرځولي دي. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني چه ددې دا توجیه هم ممکن ده چه ابن عمر رضی الله عنهما او حضرت ابن عباس رضی الله عنهما په دې کښې حرج ځکه نه دي گنړلي ځکه چه ددې نه بچ کیدل ډیر زیات گران او د مشقت والا کار دي نو په دې وجه سره لکه چه هغه شرعا معفو دی لکه څنگه چه ابن ابی شیبه رحمته الله علیه د حضرت بصری رحمته الله علیه نه نقل کړی دی هغه فرماني: «ومن مملک انتشار الماء، إنالرجومن رحمۃ الله ما هو أوسع من هذا» یعنې د اوبو د (دغه) څاڅکو نه د بچ کیدو څوک طاقت لرلې شی مونږ خودالله تعالی د رحمت نه ددې نه هم د زیات وسعت امیدلرو. (۴)

علامه ابن بطال رحمته الله علیه علامه ابن ملقن رحمته الله علیه علامه ابن حجر رحمته الله علیه علامه عینی رحمته الله علیه او ددوی نه نقل کولو سره محشی بخاری علامه سهارنبوری رحمته الله علیه «إنالرجومن رحمۃ الله ما هو أوسع من هذا» د حسن بصری رحمته الله علیه مقوله شمیر کړې ده. (۵) حالانکه ددې قول نسبت حسن بصری رحمته الله علیه ته کول صحیح نه دی. ځکه چه د مصنف ابن ابی شیبه هغه نسخه کومه چه شیخ عبدالفتاح ابو غده رحمته الله علیه یو قابل شاگرد محقق او محدث عصری شیخ محمد عوامه شامی رحمته الله علیه تحقیق او تعلیق سره چهاپ شوې ده په دې کښې په صراحت سره ذکر دی چه «ومن مملک انتشار الماء» د حسن بصری رحمته الله علیه قول دي او «إنالرجومن رحمۃ الله ما هو أوسع من هذا» د ابن سیرین رحمته الله علیه قول دي. (۶)

(۱) إرشاد الساری: ۹۹/۱ تحفة الباری: ۲۲۵/۱.

(۲) فتح الباری: ۴۹۱/۲ عمدة القاری: ۳۰۹/۳.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۹/۳.

(۴) فتح الباری: ۴۹۱/۲.

(۵) شرح ابن بطال: ۲۸۹/۱ التوضیح: ۵۷۴/۴ فتح الباری: ۴۹۱/۲ عمدة القاری: ۳۰۹/۳ صحیح البخاری ص: ۴۰.

(۶) کتاب الطهارة باب فی الجنب یغتسل وینضح من غسله فی إنائه: ۸۲/۱ رقم: ۷۹۶ راجع حاشیة التوضیح:

دَحَضَتْ ابن عمر رضي الله عنهما وحضرت ابن عباس رضي الله عنهما به شان قول دَحَضَتْ ابوهريره رضي الله عنه ابن سيرين رضي الله عنه ابراهيم نخعي رضي الله عنه او حسن بصرى رضي الله عنه وغيره نه هم نقل دي لکه څنگه چه ابن التين رضي الله عنه وغيره ذکر کړي دي. (١)

ابن ابی شيبه رضي الله عنه په مصنف کښې ددې ټولو حضراتو د آثارو تخریج کړي دي. (٢) خو امام عبدالرزاق صنعاني رضي الله عنه په خپل مصنف کښې ددوی نه علاوه عطاء بن ابی رباح رضي الله عنه او انس بن مالک رضي الله عنه نه د بخاري رضي الله عنه د تعلیق په شلخ قول نقل کړي دي. (٣)

احتياطي لارځ: معمر د جعفر بن برقان نه نقل کړي دي چه ميمون بن مهران رضي الله عنه به غسل کولووخت کښې لوبښې په اوچت ځاني باندې کيځودلو دي د پاره چم په دې کښې د بدن د غسل د اوبو څاڅکي پرينوځي. (٤) ښکاره خبره ده چه دهغوی دا عمل په اتنهاني درجه احتياط باندې مښي وو.

دامام ابو يوسف رضي الله عنه قول: علامه عيني رضي الله عنه فرمايلي دي چه د بخاري رضي الله عنه تعلیق سره نيزدي د امام ابو يوسف رضي الله عنه هغه قول هم دي په کوم کښې چه هغوی دهغه مونځ گذارياره کښې اوفرمائيل په چا باندې چه د يودرهم نه زيات د متيازو څاڅکي پريوتی وی نو په دې سره به مونځ نه فاسد کيږي. بلکه هغه له پکار دي چه هغه دي لارښی او هغه متاثره ځاني دي او وينځي او واپس دي راشی په خپل مونځ دي بنا اوکړي. (٥)

الحديث الأول

٣٨- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ، أَخْبَرَنَا أَفْلَحُ بْنُ حُمَيْدٍ، عَنِ الْقَاسِمِ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: «كُنْتُ أَعْتَلُّ أَنَا وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْإِثْمِ وَاحِدٍ، تَخْتَلِفُ أَيْدِيْنَا فِيهِ» [حديث باب (١)]

(١) شرح ابن بطال: ٢٨٩/١ التوضيح: ٥٧٤/٤ عمدة القاري: ٣٠٩/٣ فتح الباري لابن رجب الحنبلي: ١٦٢/١.

(٢) مصنف ابن أبي شيبة كتاب الطهارة باب في الجنب يقتل وينصح من غسله في إناء: ١/٤٨٤-٤٨٢ رقم: ٧٨٩ إلى ٧٩٦.

(٣) كتاب الطهارة باب ما ينتضح في الإناء من الوضوء والغسل: ٩٣/١-٩٢ رقم: ٣١٣-٣١٦.

(٤) كتاب الطهارة باب ما ينتضح في الإناء من الوضوء والغسل: ٩٣/١-٩٢ رقم: ٣١٧.

(٥) عمدة القاري: ٣٠٩/٣.

(١) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب الغسل باب غسل الرجل مع امرأته رقم الحديث: ٢٥٠ وفي باب تخليل الشعر حتى إذا ظن أنه قد أروى بشرته أفاض عليه رقم: ٢٧٣ وفي كتاب الحيض باب مباشرة الحائض رقم: ٢٩٩ وفي كتاب اللباس باب ما وطئ من التصاوير رقم: ٥٩٥٦ وفي كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة باب ما ذكر النبي صلى الله عليه وسلم وحض على اتفاق أهل العلم وما اجتمع عليه الحرمان: مكة والمدينة وما كان بهما من مشاهد النبي صلى الله عليه وسلم والمهاجرين والأنصار ومضى النبي صلى الله عليه وسلم عليه وسلم والمنبر والمقبر رقم: ٧٣٣٩ وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحيض في باب القدر المستحب من الماء في غسل الجنابة وغسل الرجل والمرأة في إناء واحد في حالة واحدة، وغسل أحدهما بفضل الآخر رقم: ٣١٩ وأبو داود في الطهارة في باب مقدار الماء الذي يجزئ به

ترجمه: مونر ته عبدالله بن مسلمه بیان اوکړو چه وئى وئیل مونر ته افلح هغه د قاسم بن محمد نه هغوی د حضرت عائشه رضی الله عنها نه نقل کړل چه حضرت عائشه رضی الله عنها او فرمائیل چه ما اونبى اکرم رضی الله عنه (دواړو یوخانی) په یولوبنۍ سره داسې غسل کولو چه زمونږ لاس به وار په وار په هغې کنبې ورتللو.

تراجم رجال

عبدالله بن مسلمه: دا د موطا امام مالک رحمته الله راوی عبدالله بن مسلمه بن قعنب قعنبی، حارثی، بصری رحمته الله دی. د دوی کنیت ابو عبدالرحمن دی او د دوی جلالت شان او توثیق باندې ټول ائمه متفق دی. د دوی مختصر حالات کتاب الإیمان باب من الدین الفرار من الفتن د رومبى حدیث په ذیل کنبې بیان کړې شوی دی.^(۱)

قوله: افلح: دا د صحیحین او سنن ابی داؤد او نسائی راوی افلح بن حمید بن نافع مدنی انصاری مجاری رحمته الله دی. (۱) ابو عبدالرحمن د دوی کنیت دی هم دغه معروف دی.^(۲)

خو علامه عبدالغنی مقدسی رحمته الله ابو محمد کنیت نقل کړې دی. (۴) علامه مزی رحمته الله علامه عبدالغنی مقدسی باندې نقد کولو سره فرمائی چه ابو محمد خود دوی نه پس د کوم راوی ترجمه چه ذکر کړې شوې ده دهغه کنیت دی او هغه افلح بن سعید انصاری رحمته الله دی د هغوی کنیت هم ابو عبدالرحمن دی. (۵) دوی ته ابن صفیرا هم وئیلې شی د صفون بن اوس د موالی نه دی.^(۶)

شیوخ حدیث: افلح بن حمید رحمته الله چه د کوم شیوخ او محدثین کرام نه احادیث مبارکه روایت کړې دی په هغوی کنبې دهغوی والد ماجد حمید بن نافع، سلیمان بن عبدالرحمن بن جندب انصاری، عبدالرحمن بن قاسم بن محمد، قاسم بن محمد بن ابوبکر صدیق او ابوبکر ابن محمد بن عمرو بن حزم رحمهم الله وغیره شامل دی.^(۷)

تلامذه: دهغوی رحمته الله نه حدیث مبارک نقل کونکو کنبې اسحاق بن سلیمان رازی، حاتم بن اسماعیل، حماد بن خالد الخياط، حماد بن زید، خالد بن عبدالله واسطی، سفیان ثوری، عبدالله بن نمیر،

الفسل رقم: ۲۳۸ و الترمذی فی سننه فی کتاب اللباس ماجاء فی الجمه واتخاذ الشعر رقم: ۱۷۵۵، والنسائی فی الطهارة فی باب ذکر القدر الذی یکتفی به الرجل من الماء للفسل رقم: ۲۲۹ وایضاً فیه، باب ذکر الدلالة علی أنه لاوقت فی ذلک رقم: ۲۳۲ وخرجه ابن ماجه فی سننه فی کتاب الطهارة باب الرجل والمرأة یغتسلان من إناء واحد رقم: ۳۷۶ وانظر جامع الأصول فی أحادیث الرسول رقم: ۵۳۳.

(۱) کشف الباری: ۸۰/۲

(۲) الإصابة: ۱۱۰/۱ الطبقات: ۸۶/۵ کتاب الثقات لابن حبان: ۸۳/۶ الجرح والتعديل: ۲۵۰/۲، تهذیب الکمال:

۳۲۱/۲ تاریخ الإسلام: ۳۹۷/۲ میزان الاعتدال: ۲۷۴/۱ تاریخ الكبير: ۵۲/۲ تهذیب التهذیب: ۳۶۷/۱.

(۳) تهذیب الکمال: ۳۲۱/۳ میزان الاعتدال: ۲۷۴/۱.

(۴) تهذیب التهذیب: ۳۶۷/۱ تعلیقات تهذیب الکمال: ۳۲۱/۳.

(۵) تعلیقات تهذیب الکمال: ۳۲۱/۳.

(۶) تهذیب الکمال: ۳۲۱/۳ تهذیب التهذیب: ۳۶۷/۱.

(۷) تهذیب الکمال: ۳۲۱/۳ تهذیب التهذیب: ۳۶۷/۱ الجرح والتعديل: ۲۵۰/۲.

عبدالله بن وهب، عبدالكبير بن عبد الحميد حنفی، عبد الملك بن عمرو عقدي، عثمان بن عمر بن فارس، عمر بن ایوب موصلی، ابونعیم فضل بن دكين، قاسم بن یزید جرمی، محمد بن اسماعیل بن ابوفدیک، محمد بن عمر واقدی، معافی بن عمران موصلی، وکیع بن الجراح، یحیی بن ازهر مصری، یحیی بن زکریا بن ابی زائده او ابوالقاسم بن ابوزناد رحمهم الله وغيره شامل دی. (۱)

علامه مزی رحمته الله او حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه عبدالله ابن مسلمہ قعنبی رحمته الله د هغوی هغه شاگرد دی چاچه د ټولونه په آخره کنبی حدیث روایت کړی دی یعنی قعنبی رحمته الله د هغوی آخری شاگرد دی. (۲)

د ائمه جرح او تعدیل توثیقی احوال: ابن حبان رحمته الله په ثقات کنبی د هغوی تذکره فرمائیلي ده. (۳) او امام بخاری رحمته الله التاريخ الكبير کنبی د هغوی تذکره کړی ده. (۴)

عبدالله بن احمد بن حنبل رحمته الله وائی چه ما دخپل پلار امام احمد بن حنبل رحمته الله نه دافلح بن حمیدباره کنبی پوښتنه او کړه نو هغوی او فرمائیل صالح. (۵)

ابن ابی حاتم رحمته الله وائی چه ما دخپل پلار امام ابو حاتم رحمته الله نه دافلح بن حمیدباره کنبی ټپوس او کړو نو هغوی او فرمائیل ثقة لا بأس به. (۶)

امام نسائی رحمته الله او فرمائیل ليس به بأس. (۷)

ابن سعد رحمته الله فرمائی کان ثقة قليل الحديث. (۸)

ابو احمد بن عدی د یحیی بن محمد بن ساعد نه نقل کړی دی چه امام احمد رحمته الله د افلح بن حمید رحمته الله د روایت په دې الفاظو «لأهل العراق ذات عرق» سره منکر ګرځولو. (۹)

ابن عدی رحمته الله فرمائی چه دافلح بن حمید رحمته الله نه ثقة خلق روایت کوی هغه زما په نیز صالح الحديث دی. زما امید دی چه د هغوی ټول احادیث مستقیم دی البته د مذکوره حدیث، معافی بن عمران تفرد دی. (۱۰)

ابن عدی رحمته الله نور فرمائی چه اما احمد رحمته الله د افلح بن حمید رحمته الله د مذکوره روایت صرف دا لفظ «ولأهل العراق ذات عرق» منکر ګرځولی دی خو د دې حدیث باقی متن او سندباندې هیڅ کلام نه دی کړی اونه ئی دا منکر ګرځولی دی. (۱۱)

(۱) تهذيب الكمال: ۳۲۲/۳-۳۲۱ تهذيب التهذيب: ۱/۳۶۷ الجرح والتعديل: ۲/۲۵۰.

(۲) تهذيب الكمال: ۳۲۱/۳ تهذيب التهذيب: ۱/۳۶۷.

(۳) كتاب الثقات: ۸۳/۶.

(۴) التاريخ الكبير: ۵۲/۲.

(۵) الجرح والتعديل: ۲/۲۵۰ تهذيب الكمال: ۳۲۲/۳ تهذيب التهذيب: ۱/۳۶۷.

(۶) الجرح والتعديل: ۲/۲۵۰ تهذيب الكمال: ۳۲۲/۳ تهذيب التهذيب: ۱/۳۶۷.

(۷) تهذيب الكمال: ۳۲۲/۳ تهذيب التهذيب: ۱/۳۶۷.

(۸) الطبقات الكبرى: ۵/۸۶ حافظ ابن حجر رحمته الله قليل به خانی كثير الحديث نقل کړی دی تهذيب التهذيب: ۱/۳۶۷.

(۹) تهذيب الكمال: ۳۲۲/۳ تهذيب التهذيب: ۱/۳۶۷ ميزان الاعتدال: ۱/۲۷۴.

(۱۰) تهذيب الكمال: ۳۲۲/۳ تهذيب التهذيب: ۱/۳۶۷.

(۱۱) تهذيب الكمال: ۳۲۳/۳ تهذيب التهذيب: ۱/۳۶۷. إلیک نص الحديث: "وَقَدْ رَسُوهُ اللهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِأَهْلِ الْمَدِينَةِ ذَا الْحَلِيفَةِ، وَلَأَهْلِ الشَّامِ وَمِصْرَ الْجَحْفَةِ وَلَأَهْلِ الْيَمَنِ يَلْمِزُ وَلَأَهْلَ الْعِرَاقِ ذَاتَ عَرَقٍ."

معافی بن عمران رضی اللہ عنہ ثقہ راوی دی لکہ خنکہ چہ پخپلہ داملم احمد رضی اللہ عنہ نہ روایت دی. (۱) اومعروف قاعدہ دہ چہ د ثقہ زیاتوالی مقبول وی. (۲) پہ دی وجہ دا الفاظ منکر گر خولو پہ خانی د ثقہ د زیاتوالی پہ رنرا کنبی بہ مقبول گنرلہ شی. چنانچہ علامہ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ میزان الاعتدال کنبی دابن عدی رحمۃ اللہ علیہ دمعافی بن عمران رضی اللہ عنہ د تفرد والا قول نقل کولونہ پس فرمائی: «هو صحیح غریب» یعنی مذکورہ روایت صحیح غریب دی. (۳) امام ابوداؤد رحمۃ اللہ علیہ دمعافی بن عمران پہ واسطہ سرہ د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ دا زیادت نقل کرے دی. (۴) او امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ خپل صحیح کنبی «باب: ذات عرق لأهل العراق» پہ الفاظ سرہ ترجمہ قائمہ کرے. د حضرت عمر رضی اللہ عنہ نہ د اهل عراق د پارہ ذات عرق میقات مقرر کول نقل کرے دی پہ کوم سرہ چہ دمعافی بن عمران ددی زیادت تائید کیہی. (۵)

وفات: ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ فرمائیل چہ افلح بن حمید رحمۃ اللہ علیہ نابینا شوے وو د ۸۰ کالو پہ عمر کنبی ۱۶۰ هجری کنبی وفات شوے وو. (۶) حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ د ابن حبان طرف تہ منسوب کولوسرہ د وفات کال ۱۶۵ هجری نقل کرے دی. (۷) علامہ واقدی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ ۸۰ کالو پہ عمر کنبی ۱۵۸ هجری کنبی وفات شوے. (۸) اود ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ والا ۱۵۸ هجری قول نی قیل سرہ نقل کرے دی. (۹) علامہ مزی رحمۃ اللہ علیہ ۱۵۶ هجری ہم یوقول نقل کرے دی. (۱۰)

القاسم: دامشہور محدث و فقیہ قاسم بن محمد بن ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ دی. ددوی تفصیلی احوال باب من بدأ بالحلاب أو الطیب د رومی حدیث پہ ذیل کنبی بیان شوی دی. (۱۱) عائشہ رضي الله عنها: دا د حضوریاک د تولو نہ زیاتہ محبوبہ زوجہ محترمہ ام المؤمنین طیبہ طاہرہ اوصدیقہ کائنات سیدہ عائشہ صدیقہ بنت سیدنا حضرت صدیق اکبر رضی اللہ عنہ دہ. دھغوی رحمۃ اللہ علیہ مختصر حالات بدء الوحی د دویم حدیث لاتدی بیان کرے شوی دی. (۱۲)

شرح حدیث

(۱) تعلیقات تہذیب الکمال: ۳۲۲/۳.

(۲) د تفصیل د پارہ اوگورئی النکت علی کتاب ابن الصلاح: ۷۰۱/۲-۶۷۶.

(۳) میزان الاعتدال: ۲۷۴/۱.

(۴) وقد أخرج أبوداؤد فی سننہ ہسنہ عن المعافی بن عمران عن أفلح، یعنی ابن حمید، عن القاسم بن محمد، عن عائشہ: «أن رسول الله صلى الله عليه وسلم ولّت لأهل العراق ذات عرق» (کتاب المناسک باب فی المواقیت رقم الحدیث: ۱۷۳۹).

(۵) کتاب الحج باب ذات عرق لأهل العراق رقم الحدیث: ۱۵۳۱.

(۶) کتاب الثقات: ۸۳/۶.

(۷) تہذیب التہذیب: ۳۶۷/۱ تعلیقات تہذیب الکمال: ۳۲۳/۳.

(۸) تہذیب الکمال: ۳۲۳/۳ تہذیب التہذیب: ۳۶۷/۱.

(۹) کتاب الثقات: ۸۳/۶.

(۱۰) تہذیب الکمال: ۳۲۳/۳.

(۱۱) اوگورئی ص: ۴۳۹.

(۱۲) کشف الباری: ۲۹۱/۱.

قوله: کنت أغتسل أنا والنبي صلى الله عليه وسلم: حضرت عائشه رضي الله عنها فرمائی چہ ما او نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم بہ دوارو پہ یو خانی غسل کولو. لفظ النبی مرفوع او منصوب دواړه شان لوستلې کیدې شی. (۱) د مرفوع کیدو په صورت کښې به د دې عطف د کلت په ضمیر باندې مرفوع وی. د صحت عطف د پاره انا ضمیر منفصل راوړلې شوې دې. د نصب په صورت کښې به مفعول وی او واو به د پاره د مصاحبت وی. (۲) معنی به داشی چہ ما به د نبی کریم په مصاحبت کښې غسل کولو (۳) من انا واحد یعنی مونږ دواړو په ہم د یو لوبنی نه لپې دکول. (۴)

قوله: تختلف أيدینا فیه: یعنی زمونږ لاسونه به نمبر په نمبر په دغه لوبنی کښې پریوتل. تختلف ایدینا فیه دا جمله محلاً منصوب ده ځکه چہ دا «اِنا واحد» نه حال واقعہ کیږی. نحوی قاعده ده چہ جمله معرفه نه پس واقع وی نو حال جوړیږی او نکره نه پس چہ واقع شی نو صفت جوړیږی. خو لفظ اِنا دلته موصوف کیدو د وجې نه معرفه دې په دې وجه د مابعد جمله به د دې نه حال جوړیږی. (۵)

د اختلاف ایدی نه مراد ادخال او اخراج دې یعنی کله به حضرت عائشه رضي الله عنها خپل لاس په لوبنی کښې اچولو د لپې دکولو د پاره. کله چہ به هغې خپل لاس بهر راویستلو نو حضور پاک به خپل لاس مبارک په لوبنی کښې اچولو او کله به د دې برعکس کیدل. (۶)

د حدیث باب د مختلف طرق وضاحت: د حدیث باب متن زهری عن عروة عن عائشة رضي الله عنها په طریق سره «باب غسل الرجل مع امرأته» په رومبی حدیث کښې تیرشوی دی البتہ د دې په آخره کښې «من قدر يقال له الفرق» اضافه ده او «تختلف أيدینا فیه» په دې کښې نقل نه دې. (۷)

امام مسلم رحمته الله کتاب الحیض کښې افلح بن حمید عن القاسم بن محمد عن عائشة رضي الله عنها په طریق سره د حدیث نقل کړې دې او د دې په آخره کښې «من الجنابة» الفاظو زیادت نقل دې. (۸)

امام مسلم رحمته الله معاذة عن عائشة رضي الله عنها په طریق سره دا روایت نقل کړې دې د دې په آخره کښې حضرت عائشه رضي الله عنها فرمائی «فما أدري حتى أقول: دع لي، دع لي» (یعنی حضور پاک به په اوبواخستلو کښې زما نه مخکښې والې کولو نومابه هغوی ته ونیل اول ما اخستو ته پریږده.

(۱) شرح الکرمانی: ۱۲۴/۳.

(۲) عمدة القاری: ۳۱۰/۳ [ارشاد الساری: ۴۹۹/۱].

(۳) [ارشاد الساری: ۴۹۹/۱].

(۴) [ارشاد الساری: ۴۹۹/۱].

(۵) عمدة القاری: ۳۱۰/۳ [ارشاد الساری: ۴۹۹/۱].

(۶) شرح الکرمانی: ۱۲۴/۳ فتح الباری: ۴۹۲/۲ عمدة القاری: ۳۱۰/۳ الکونثر الجاری: ۴۱۸/۱.

(۷) رقم الحدیث: ۲۵۰.

(۸) باب القدر المستحب من الماء فی غسل الجنابة وغسل الرجل والبرأة فی إناء واحد فی حالة واحدة وغسل

أحدهما بفضل الآخر، رقم الحدیث: ۷۳۱.

د امام نسائی رحمته په روایت کښې دی: «بأدنی وأبدره حتى يقول: دع لي»^(۱) یعنی حضور پاک به زمانه رومي کيدلو کوشش کولو او مابه دهغوی نه د وړاندې کيدلو کوشش کولو نو حضور پاک به ماته فرمائيل چه اول ما پرېږده چه اوبه واخلم. «تلتقي» د راوی ادراج دي: ابو عوانه او ابن حبان رحمتهما حديث باب د حضرت عائشه رضي الله عنها نه «ابن وهب عن أفلح أنه سمع القاسم» په طريق سره نقل کړې دي په دي کښې «تختلف أيدينا فيه» نه پس تلتقي اضافه ده یعنی کله چه به مونږ نمبر په نمبر د اوبو اخستلو د پاره په لوبښي کښې لاس ورکولو نو کله به په کښې زمونږ لاسونه جنگيدل.^(۲)

واضح دي وي چه د تلتقي الفاظ د حديث حصه نه ده بلکه د راوی د طرف نه ادراج دي لکه چه راوی د وتلتقي نه د تختلف ايدينا فيه تفسير او وضاحت کړې دي. چنانچه امام اسماعيلي هم دغه روايت افلح نه د اسحاق بن سليمان په واسطه سره نقل کړې دي په دي کښې «وتختلف أيدينا فيه» نه پس يعني ونيلوسره «حتى تلتقي» الفاظ راوړلي دي يعني زمونږ لاسونه به په خپل مينځ کښې جنگيدل.^(۳) هم دغه شان امام بيهقي رحمته حديث باب په خپل سند سره نقل کولونه پس فرماني «رواه ابن وهب عن أفلح واداني الحديث» وتلتقي «وقال اسحاق بن سلمان الرازي عن أفلح يعني وتلتقي»^(۴)

يعني دا حديث ابن وهب د افلح نه نقل کړې دي او په دي کښې ئي وتلتقي اضافه هم کړې ده. خو اسحاق بن سليمان رازي د افلح نه روايت کولوسره يعني ونيلوسره وتلتقي الفاظ اضافه نقل کوي. حافظ ابن حجر رحمته او علامه عيني رحمته په دي طرق د حديث باندې بحث کولوسره ليکلي دي چه د دي نه معلومېږي چه وتلتقي د راوی د طرف نه ادراج دي.^(۵)

د حديث باب ترجمة الباب سره مناسبت: د حديث باب ترجمة الباب سره مناسبت په دي توگه دي چه په ترجمة الباب کښې راغلي دي چه د جنبي په لاس باندې ترکومي پورې څه نجاست نه وي لگيدلي نو هغه د وينځلو نه اول د غسل د اوبو په لوبښي کښې وهلې شي. په دي باندې د حديث باب الفاظ «تختلف أيدينا فيه» دلالت کوي. ښکاره خبره ده چه اختلاف الايدي خو په ادخال يعني د لاسونو په لوبښي کښې هم وهلوسره متحقق کيدې شي. دي نه معلومېږي چه دا عمل اوبه نه فاسد کوي. دا د علامه

(۱) باب القدر المستحب من الماء في غسل الجنابة وغسل الرجل والمرأة في إناء واحد في حالة واحدة وغسل أحدهما بفضل الآخر، رقم الحديث: ۷۳۲.

(۲) كتاب الطهارة باب الرخصة في ذلك رقم: ۲۴۰ وكتاب الغسل والتيمم باب الرخصة في ذلك، رقم: ۴۱۴.

(۳) مسند أبي عوانة، كتاب الطهارة باب الإباحة للرجل أن يفتسل بفضل المرأة: ۳۲۹/۱ رقم: ۸۱۲ صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان، باب نواقض الوضوء، ذكر خبر فيه كالدليل على أن الملامسة للرجل من أمراته لا يوجب الوضوء عليها رقم: ۱۱۱۱.

(۴) فتح الباري: ۴۹۲/۲ عمدة القاري: ۳۱۰/۳.

(۵) السنن الكبرى كتاب الطهارة باب الدليل على طهارة عرق الناض والجنب رقم: ۸۸۵.

(۶) فتح الباري: ۴۹۲/۲ عمدة القاري: ۳۱۰/۳.

عینی رحمته توجیه ده. (۱) خو علامه قسطلانی رحمته بالکل هم دغه توجیه کولونه پس لیکي چه د اوبونه مفسد کیدل به هغه وخت وی کله چه د غسل کونکي په لاس باندې په یقیني توگه څه پلیتي نه وی لگیدلې. (۲)

د علامه کرمانی رحمته او حافظ ابن حجر رحمته توجیه: دا حضرات فرماني چه کله د جنبي دپاره د غسل دوران کښې د تمامیت غسل په ذریعه د پلیتي د لرې کولونه وړاندې په لوبښي کښې لاس داخلول اولپه د کول جائز دی لکه چه د حدیث باب نه معلومه شوه نو د غسل جنابت په شروع کښې هم داسې کول جائز دی. باقی پاتې شوه خبره د هغه احادیثو په کوم کښې چه په لوبښي کښې د لاس داخلولو نه وړاندې د وینخلو حکم وارد شوې دې نوهغه د جنابت د وجې نه نه بلکه په دې وجه دې چه کیدې شي چه طهارت حاصلونکي په لاس باندې د نجاست یقیني گمان وی. (۳)

یواعتراض: که چرې څوک دا اوواښي چه حدیث باب مطلق دې خوددې نه پس چه د هشام رحمته کوم روایت دې په هغې کښې خود غسل جنابت نه وړاندې د لاس وینخل ذکر دی نو په دواړو روایتونو کښې به څنگه موافقت کیږي؟ (۴)

د علامه کرمانی رحمته وغیره جواب: ددې اعتراض جواب ورکولوسره علامه کرمانی رحمته وغیره فرماني چه د هشام حدیث په ندب باندې محمول دې او حدیث باب په جواز باندې، یا دا چه حدیث باب مطلق دې او حدیث هشام مقید دې. مطلق په مقید باندې محمول کولوسره دواړو ځایونو کښې به حکم لگولې کیږي. رسول الله صلی الله علیه و آله به همیشه د غسل جنابت نه وړاندې لاسونه وینخل. (۵)

که څوک دا اعتراض اوکړي چه په ترجمه الباب کښې خو «إِذَا لَمْ يَكُنْ عَلَى يَدَيْهِ قِذْرٌ» سره مقید دې او حدیث باب مطلق دې لهذا په دواړو کښې مطابقت پاتې نه شو. (۶)

د علامه عینی رحمته جواب: علامه عینی رحمته ددې اعتراض جواب ورکولوسره فرماني چه په ترجمه الباب کښې کوم قید ذکر دې په حدیث باب کښې به هم دهغې رعایت ساتلې شي. په حدیث باب کښې د ترجمه الباب والاد قید رعایت باندې قرینه داده چه د حضور پاک او سیده عائشه رضی الله عنهما شان ددې نه اوچت دې چه هغوی دې د وینخلونه وړاندې لاس په لوبښي کښې داخل کړي او دهغوی په لاس داسې یوشن لگیدلې وی چه اوبه پلیتي کړي. په دې باندې د ټولو نه زیاته قوی قرینه د حضرت هشام رحمته وړاندې راتلونکې روایت دې په کوم کښې چه په صراحت سره ذکر دی چه رسول الله صلی الله علیه و آله به د غسل جنابت نه وړاندې خپل لاس مبارک وینخل هم دغه په دې مقام باندې تحقیقی خبره ده خود علامه کرمانی رحمته یو ندب اوبل جواز باندې محمول کول د تحقیق نه لرې خبره ده. (۷)

(۱) عمدة القاری: ۳۰۹/۳.

(۲) إرشاد الساری: ۵۰۰/۱.

(۳) شرح الكرمانی: ۱۲۶/۳-۱۲۵ فتح الباری: ۴۹۲/۲.

(۴) شرح الكرمانی: ۱۲۶/۳ فتح الباری: ۴۹۳/۲ إرشاد الساری: ۵۰۰/۱.

(۵) شرح الكرمانی: ۱۲۶/۳.

(۶) عمدة القاری: ۳۰۹/۳.

(۷) عمدة القاری: ۳۰۹/۳.

دَحْدِیْثُ بَابِ نَهْ مُسْتَنْبِطُ شَوِیْ اُمُور: دَحْدِیْثُ بَابِ نَهْ دَا اُمُور مُسْتَنْبِطُ کَرِیْ شَوِیْ دِی: ① دَدِیْ حَدِیْثُ نَهْ مَعْلُومَه شَوِه چِه جَنْبِیْ دَ غَسْلُ وَاللُّوْبِیْ نَهْ دَ اَوِیو لِه دَ کُولِیْ شِیْ اَوِ پِه بَاقِیْ پَاتِیْ اَوِیو سِرِه پَاکُوَالِیْ حَاصِلُولُ جَانَزْدِیْ. (۱)

دَ حَافِظُ ابْنِ هَجَرٍ رَحِمَهُ اللّٰهُ اسْتَنْبَاط: حَافِظُ صَاحِبِ رَحِمَهُ اللّٰهُ فَرْمَانِیْ چِه کَلَه دَحْدِیْثُ بَابِ نَهْ دَا مَعْلُومَه شَوِه چِه دَ مَاءُ قَلِیلُ نَهْ لِه دَ کُولِیْ شِیْ اَوِ پِه دَغِه اَوِیو اَوِ بَاقِیْ پَاتِیْ اَوِیو سِرِه پَاکِیْ حَاصِلُولُ جَانَزْدِیْ. نَوِیَا دَا پِه دِیْ خَبَرِه بَانْدِیْ دَلَالَتُ کُویْ چِه دَ جَنْبِیْ دَ پَارِه پِه مَاءُ دَائِمُ کَنْبِیْ غُوبِه لُگُولُونَهیْ دَ اَوِیو دَ گَنْدِه کِیْدُونَه دَ بَیْجُ کِیْدَلُو دَ پَارِه دِیْ. پِه دِیْ وَجِه سِرِه نَهْ دِیْ چِه دَ جَنْبِیْ پِه غُوبِه لُگُولُو سِرِه هَفِه اَوِیو پَلِیْتِیْرِیْ خُکِه چِه دَ جَنْبِیْ پِه بَدَنُ اَوِ لَاسُ کَنْبِیْ هِیْخُ فَرْقُ نَشْتِه دِیْ. کَلَه چِه صَرْفُ پِه لَاسُ دَاخُلُو لُو سِرِه اَوِیو نَهْ پَلِیْتِیْرِیْ نَوِ بِیَا پِه غُوبِه لُگُولُو سِرِه بَه هَمُ نَهْ پَلِیْتِیْرِیْ. (۲)

دَعَلَامَه عِیْنِیْ رَحِمَهُ اللّٰهُ پِه حَافِظُ صَاحِبِ بَانْدِیْ نَقْد: عِلَامَه عِیْنِیْ رَحِمَهُ اللّٰهُ دَحَافِظُ صَاحِبِ پِه دَغِه پُورْتَنَشِیْ تَوْجِیْه بَانْدِیْ نَقْدُ کُولُو سِرِه فَرْمَانِیْ چِه دَ بَعْضُ خَلْقُو دَا کَلَامُ عَلٰی الْاِطْلَاقِ صَحِیْحُ نَهْ دِیْ خُکِه چِه کِه جَنْبِ پِه مَاءُ دَائِمُ کَنْبِیْ غُوبِه اَوِ لُگُولُه نَوَهَفِه اَوِیو بَه دَ دُوو حَالُ نَهْ خَالِیْ نَهْ وِیْ یَا خَوِیو هَفِه مَاءُ کَثِیْرُ وِیْ یَا قَلِیلُ. کِه چَرِیْ کَثِیْرُ وِیْ نَوِیو دَاسِیْ تَوْگِه بَه هَفِه دَاسِیْ لَوْنِیْ تَالَابُ وِیْ دَکُومُ دَ یُو طَرَفُ اَوِیو تَه چِه پِه حَرِکَتُ وِرْگُولُو سِرِه بِلُ طَرَفُ تَه حَرِکَتُ نَهْ کِیْدَلُو نَوْدَ جَنْبِیْ پِه دَاسِیْ مَاءُ دَائِمُ کَثِیْرُ کَنْبِیْ غُوبِه لُگُولُ مَفْسَدُ نَهْ دِیْ الْبَتَّهْ کِه اَوِیو لَرِیْ وِیْ اَوَهَفِه دَ غَدِیْرُ عَظِیْمُ مَقْدَارُ تَه نَهْ رَسِیْرِیْ نَوِیَا دَ جَنْبِیْ پِه دَاسِیْ مَاءُ دَائِمُ قَلِیلُ کَنْبِیْ غُوبِه لُگُولُ مَفْسَدُ لِّلْمَاءِ دِیْ. بَاقِیْ دَا چِه پِه دِیْ سِرِه بَه جَنْبِیْ تَه پَاکُوَالِیْ حَاصِلِیْرِیْ کِه نَهْ پِه دِیْ کَنْبِیْ اِخْتِلَافُ دِیْ. (۳)

المحدث الثاني

۳۱۲ - حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادٌ، عَنْ هِشَامٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «إِذَا اغْتَسَلَ مِنَ الْجَنَابَةِ غَسَلَ يَدَاهُ» [حديث باب (۲)]

(۱) عمدة القاری: ۳۱۰/۲.

(۲) فتح الباری: ۴۹۲/۲.

(۳) عمدة القاری: ۳۱۰/۳.

(۴) الحديث أخرجه البخاری أيضاً في كتاب الفسل باب الوضوء قبل الفسل رقم: ۲۴۸ وأيضاً في باب تخليل الشعر حتا إذا ظن أنه قد أروى بشره ته أفاض عليه رقم: ۲۷۲ ومسلم في صحيحه كتاب الحيض باب صفة الفسل من الجنابة رقم: ۳۱۶ وأبو داود في سننه في كتاب الطهارة باب في الفسل من الجنابة رقم: ۲۴۲ وأخرجه الترمذی في جامعہ أبواب الطهارة باب ما جاء في الفسل من الجنابة رقم: ۱۰۴ والنسائي في سننه كتاب الطهارة ذكر وضوء

ترجمه: مونږ ته مسدد بیان اوکړو ونی وئیل چه اوونیل مونږ ته حماد هغه د هشام نه هغه دخپل پلار عروه نه هغوی د حضرت عائشه رضی الله عنها نه نقل کړی دی چه حضرت عائشه رضی الله عنها فرمائی رسول الله صلی الله علیه و آله چه به کله د جنابت غسل کولو نو (اول) به نی خپل لاس وینخلو.

تراجم رجال

حديثنا مسدد: دا مسدد بن مسرهد بن مسرهل بن مرعبل بن ارندل بن سرندل بن غرندل بن ماسک بن مستورد اسدی دی. داهم وئیلی شی چه ددوی نوم عبدالملک بن عبدالعزيز دی اومسدد نی لقب دی. ددوی مختصر حالات کتاب الإیمان باب من الإیمان أن یحب لأخيه ما یحب لنفسه او تفصیلی حالات کتاب العلم باب من خص بالعلم قوما دون قوم کراهیه أن لا یفتخروا به ذیل کتبی تیرشوی دی. (۱)

حديثنا حماد: داحماد بن زید بن درهم ازدی بصری رحمته الله دی. په دې وجه امام بخاری رحمته الله د حماد بن سلمه نه روایت نه دې نقل کړې. (۲) ددوی حالات کتاب الإیمان باب (وَأَنَّ طَائِفَتَيْنِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ افْتَضَلُوا فَأَصْلَحُوا يَتَنَبَّهَأَنَّ) فصاهم المؤمنین لاتدی بیان کړې شوی دی. (۳)

عن هشام: داذلیل القدر تابعی عروه بن زییر خونی ابوالمنذر هشام بن عروه اسدی مدنی دی. ددوی مختصر حالات بدء الوحی لاتدی او تفصیلی حالات کتاب الإیمان لاتدی لیکلې شوی دی. (۴)

عن أبيه: داذ هشام پلار حضرت عروه بن الزبیر بن العوام رحمته الله دی. ددوی احوال بدء الوحی د دویم حدیث لاتدی مختصراً او کتاب الإیمان باب أحب الدين إلى الله لاتدی تفصیلاً بیان شوی دی. (۵) عن عائشة: دا حرم نبوت ام المؤمنین حضرت عائشه صدیقه بنت صدیق اکبر رضی الله عنه ده. (۶)

شرح حدیث

قوله: کان رسول الله ﷺ إذا اغتسل من الجنابة غسل يده: رسول الله ﷺ چه به کله د جنابت غسل کولو نو (اول) به نی خپل لاس وینخلو.

د سابقه حدیث تفسیر: علامه عینی رحمته الله لیکلی دی چه دا حدیث یعنی حدیث هشام د سابقه حدیث تفسیر کوی. ځکه چه په وړاندې حدیث کتبی «اختلاف الأيدي في الإماء» تذکره وه چه د خپل ظاهر په اعتبار سره دوه شان احتمال لری. «أيدئنا» کتبی ید نه پاک لاس هم مراد اخستی شی او هغه لاس هم په کوم چه د جنابت نه علاوه څه نجاست لگیدلې وی په کوم سره چه اوبه ناپاکه کیدې شی. خود هشام

الجنب قبل الغسل رقم: ۲۴۸ راجع تحفة الأشراف مسند عائشة رقم: ۱۷۱۶۴ وكذلك جامع الأصول كيفية الغسل: ۵۳۱۹

(۱) کشف الباری: ۴/۵۹۰-۴۸۸.

(۲) عمدة القاری: ۳/۳۱۱.

(۳) کشف الباری: ۲/۲۱۹.

(۴) کشف الباری: ۱/۲۹۱، ۲/۴۳۶-۴۳۲.

(۵) کشف الباری: ۱/۲۹۱، ۲/۴۳۶.

(۶) د هغوی رضی الله عنه حالات کشف الباری: ۱/۲۹۵-۲۹۱ بدء الوحی ددویم حدیث لاتدی بیان شوی دی.

ﷺ په حدیث کښې دا صراحت دې چه حضور پاک به کله د جنابت د غسل اراده کوله ناول به ئی لاسونه وینخل او بیا به ئی په لوبښی کښې خپل لاس مبارک وهلو. ښکاره خبره ده چه د لاس وینخلو نه پس صرف جنابت حکمی د وجې نه هغه په لوبښی کښې وهل مفسد للماء نه دې. دا ټول تفصیل هغه وخت دې کله چه سابقه حدیث د نجاست ظاهری د نه لگیدو په یقین باندې محمول کړې شی اود حدیث هشام ظاهر بنانی چه حضور پاک په لوبښی کښې د خپل لاس مبارک داخلولونه اول لاس مبارک وینخلې وو حضور پاک ته دهغې د طهارت تیقن نه وو. (۱)

د امام مهلب توجیه: امام مهلب ﷺ دواړو احادیثو کښې د ظاهری تعارض ختمولو دپاره دواړه راجمع کړل اودا توجیه ئی بیان کړه: «حمل البخاری أحادیث الباب التي لم يذكر فيها غسل اليدين قبل إدخالهما على حال تيقن نظافة اليدين وحديث هشام - يعني هذا - على ما إذا خشي أن يكون علق بها شيء» (۲)

یعنی امام بخاری ﷺ چه په کومو احادیثو کښې ادخال الیدین الاتاء نه وړاندې چه د لاسونو د وینخلو تذکره نه ده کړې هغه ئی د لاس د نظافت په یقیني حالت باندې محمول کړې او حدیث هشام ﷺ یعنی حدیث باب ئی د نجاست وغیره څه شی لگیدو د ویرې په وینخلو باندې محمول کړی دی. علامه قسطلانی ﷺ هم دا توجیه اختیار کړې ده. (۳)

په طرق حدیث باندې بحث: امام بخاری ﷺ دا حدیث دلته مختصر ذکر کړې دې او امام ابوداؤد ﷺ کتاب الطهارة باب فی الغسل من الجنابة کښې مسدد او سلیمان بن حرب دواړو طریق سره د حمان زید نه مفصلاً نقل کړې دې. د امام ابوداؤد ﷺ د روایت الفاظ دادی:

«حدثنا سليمان بن حرب الوائضي، عن: وحدثننا مسدد قال: أخبرنا حماد عن هشام بن عروة، عن أبيه، عن عائشة قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا اغتسل من الجنابة - قال سليمان - يبدأ فيفرغ يمينه، وقال مسدد: غسل يديه، يصب الإناء على يده اليمنى، ثم اتفقا: فيغسل فرجه وقال مسدد: يفرغ على شماله - ورعا كنت عن الفرج - ثم يتوضأ وضوءاً للصلاة ثم يدخل يديه في الإناء فيغسل شعره، حتى إذا رأى أنه قد أصاب البشرة أو أتقى البشرة، أفرغ على رأسه ثلاثاً، فإذا فضل فضلة صبها عليه» (۴)

یعنی حضرت عائشه رضی الله عنہا فرمائی چه کله به رسول الله ﷺ د جنابت غسل کولو نو په قول د سلیمان په خپل ښی لاس باندې به ئی اوبه اچولې، مسدد وائی خپل دواړه لاسونه به ئی وینخل، د لوبښی (نه به ئی اوبه) په خپل گس لاس باندې بهیولې، بیا سلیمان او مسدد متفق کیدوسره نقل کوی چه حضور پاک به بیا خپل شرمگاه وینخلو، مسدد وائی چه په خپل گس لاس باندې به ئی اوبه بهیولې، کیدې شی د دوی مراد داوی چه د شرمگاه وینخلو دپاره به ئی په گس لاس باندې اوبه بهیولې. بیا به حضور پاک د مانځه والاودس په شان اودس کولو. بیا به ئی دواړه لاسونه په لوبښی کښې ورداخلول اود خپلو وینستو خلال په ئی کولو تر هغې پورې چه ورته به یقین اوشو چه څرمن لمده شوې ده یا څرمن ئی

(۱) عمدة القاری: ۳/۳۱۱.

(۲) فتح الباری: ۲/۴۹۳-۴۹۲.

(۳) إرشاد الساری: ۱/۵۰۰.

(۴) کتاب الطهارة باب فی الغسل من الجنابة رقم: ۲۴۲.

پاکه کړې ده. نو په خپل سر مبارک باندې به نې درې ځل اوبه بهیولې بیا که به څه اوبه بچ شوې نوهغه به نې په سرباندې بهیولې.
حافظ ابن حجر رحمته الله علیه لیکلی دی چه دامام داود رحمته الله علیه په شان اسماعیلی رحمته الله علیه هم په طرق متعدد د حماد بن زید نه دا روایت نقل کړې دې لیکن پخپله امام بخاری رحمته الله علیه په طریق د هشام نه د نورو مختلفو وجوهاتو سره دا شان روایت باب تحلیل الشعر کښې نقل کړی دی.^(۱)

الحديث الثاني

۳۳- حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدِ، قَالَ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ أَبِي بَكْرٍ بْنِ حَفْصٍ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: «كُنْتُ أُغْتَسِلُ أَنَا وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ إِيَّاءِ وَاحِدٍ مِنْ جَنَابِهِ» وَعَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْقَاسِمِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ مِثْلَهُ [حديث باب (۱)]

ترجمه: مونږ ته بيان او کړو ابو الوليد وني ونيل مونږ ته بيان او کړو شعبه هغوی د ابوبکر بن حفص نه هغوی د عروه نه او هغوی د حضرت عائشه صديقه رضی الله عنها نه نقل کړی دی چه حضرت عائشه رضی الله عنها فرماني چه ما او نبی کریم صلی الله علیه و آله به په يو ځاني په يولونښي د جنابت غسل کولو.
او عبدالرحمن بن قاسم د خپل پلار نه هغوی د حضرت عائشه رضی الله عنها نه هم داسې روایت بيان کړې دې.

تراجم رجال

حدثنا أبو الوليد: دا ابو الوليد هشام بن عبد الملك طيالسي باهلي بصری رحمته الله علیه دې. ددوی مختصر احوال کتاب الإيمان باب علامة الإيمان حب الأنصار لاندې او تفصیلی حالات کتاب العلم، باب إثم من كذب على النبي صلى الله عليه وسلم لاندې لیکلی شوی دی.^(۲)

حدثنا شعبة: دا امير المؤمنين في الحديث شعبه بن حجاج بن ورد عتكي بصری رحمته الله علیه دې. ددوی مختصر حالات کتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده په ذيل کښې بيان کړې شوی دی.^(۳)

عن أبي بكر بن حفص: دا ابوبکر عبدالله بن حفص بن عمر بن سعد بن ابي وقاص قرشي زهري مدني رحمته الله علیه دې.^(۴)

^(۱) فتح الباری: ۴۹۲/۲.

^(۲) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب الغسل باب الوضوء قبل الغسل رقم: ۲۴۸ وأيضاً في باب تحليل الشعر حتى إذا ظن أنه قد أروى بشرته أفاض عليه رقم: ۲۷۲ ومسلم في صحيحه كتاب الحيض باب صفة الغسل من الجنابة رقم: ۳۱۶ وأبو داود في سننه في كتاب الطهارة باب في الغسل من الجنابة. رقم: ۲۴۲ وأخرجه الترمذي في جامعه. أبواب الطهارة باب ما جاء في الغسل من الجنابة رقم: ۱۰۴ والنسائي في سننه كتاب الطهارة ذكر وضوء الجنب قبل الغسل رقم: ۲۴۸ راجع تحفة الأشراف مسند عائشة رقم: ۱۷۱۶۴ وكذلك جامع الأصول كيفية الغسل رقم: ۵۳۱۹.

^(۳) كشف الباری: ۳۸/۲، ۱۶۱/۴-۱۵۹.

^(۴) كشف الباری: ۶۷۸/۱.

عروة عن عائشة: د حضرت عروه رضی اللہ عنہا او حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا احوال ہم وړاندې تیر شوی دی. (۱)

شرح حدیث

د حدیث د اکثر الفاظو شرح وړاندې تیره شوې ده.

قوله: «من جنابة»: دکشمیهنی په روایت کښې «من الجنابة» لفظ «الجنابة» الف لام سره معرفه وارد شوې دې. (۲) هم دغه د امام مسلم رحمته اللہ علیہ د روایت الفاظ دی چه هغوی د افلح بن حمید په سند سره روایت کړی دی. (۳)

د لفظ من سره متعلق بحث: په دې حدیث کښې لفظ من دوه ځل راغلې دې یو «من الانواع» کښې اوبل «من الجنابة» کښې، د اول والا دپاره به متعلق محذوف راویستلې شی نو تقدیری عبارت به داسې شی «أخذ من الماء من الانواع» یعنی د یولونې نه اوبه اخستلوسره. یا رومبې ظرف مستقرو ی او دویم لغو وی او دواړه حروف جاره یو فعل یعنی د اغتسل متعلق هم کولې شی خو چه کله دواړه د مختلف معنودپاره راغلل نو بیا هم د یو فعل متعلق کول جائز دی. چنانچه دلته رومبې من صرف د شروع د پاره دې او دویم په معنی د لام تعلیل دې یعنی «لأجل الجنابة» چه ما اور رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم به هم په یولونې سره د جنابت غسل کولو. (۴)

قوله: «عن عبد الرحمن بن القاسم عن أبيه عن عائشة مثله»: یعنی عبدالرحمن بن قاسم د خپل پلار نه هغوی د عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا نه هم دغه شان روایت بیان کړې دې.

تراجم رجال

(۱) د دوی حالات کتاب الغسل باب الغسل بالصاع ونحوه د رومبې حدیث په ذیل کښې تیر شوی دی.
(۲) د حضرت عروه رضی اللہ عنہ مختصر حالات بدو الوحی د دویم حدیث لاتدې کشف الباری: ۲۹۱/۱ او تفصیلی حالات کتاب الایمان باب أحب الذین إلى الله په ذیل کښې کشف الباری: ۲۲۶/۲ کښې او گورنۍ. د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا احوال بدو الوحی د دویم حدیث لاتدې کشف الباری: ۲۹۵/۱-۲۹۱ کښې او گورنۍ.

(۳) فتح الباری: ۲/۴۹۳ عمدة القاری: ۳/۳۱۱ إرشاد الساری: ۱/۵۰۰

(۴) کتاب الحيض باب القدر المستحب من الماء في غسل الجنابة وغسل الرجل والمرأة في إناء واحد في حالة واحدة وغسل أحدهما بفضل الآخر رقم الحديث: ۷۳۱.

(۵) شرح الکرمانی: ۳/۱۲۵ عمدة القاری: ۳/۳۱۱.

عن عبدالرحمن بن القاسم: دا د خانواده صدیقی چشم و چراغ مشهور فقیه او محدث عبدالرحمن بن القاسم بن محمد بن ابی بکر صدیق قرشی تیمی بکری مدنی رحمته اللہ علیہ دی. ^(۱) د هغوی کنیت ابو محمد دی.

ابن حبان رحمته اللہ علیہ د دوی د مور نوم قریبه بنت عبدالرحمن بن ابی بکر صدیق لیکلې دي. ^(۲) علامه مزی رحمته اللہ علیہ هم د ابن سعد او مصعب بن عبدالله زیږی په حواله سره هم دغه نوم نقل کړې دي. ^(۳) خو علامه نووی رحمته اللہ علیہ اسماء بنت عبدالرحمن بن ابی بکر صدیق رضی اللہ عنہ لیکلې دي. ^(۴) هم دغه قول علامه مزی رحمته اللہ علیہ د خلیفه بن خیاط او حاکم ابواحمد نه نقل کړې دي. ^(۵)

شیوخ حدیث: د هغوی په شیوخ حدیث کښې د هغوی پلار قاسم بن محمد، سالم بن عبدالله بن عمر، سعید بن مسیب، عبدالله بن عامر بن ربیع، عبدالله بن عبدالله بن عمر، محمد بن جعفر بن زبیر، نافع مولى ابن عمر او اسلم مولى عمر بن خطاب رحمهم الله وغيره شامل دي. ^(۶)

د هغوی نه روایت کونکي محدثین: د هغوی نه حدیث نقل کونکو یولونی شمیر دي. په هغوی کښې یو خو دادی: اسامه بن زید لیشی، ایوب سختیانی، د علی بن مدینی نیکه جعفر بن نجیح، حجاج بن حجاج، حمید الطویل، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، سماک بن حرب، شعبه بن حجاج، عبدالله بن عمر عمری، عبدالعزیز عبدالله ماجشون، عمرو بن حارث مصری، لیث بن سعد، مالک بن انس، محمد بن عجلان، ابن شهاب زهري، منصور بن زاذان، موسی بن عقبه، هشام بن عروه، یحیی بن سعید انصاری، یزید بن عبدالله بن الهاد رحمهم الله اجمعین. ^(۷)

د ژوند حالات: حضرت عبدالرحمن بن قاسم رحمته اللہ علیہ د حضرت امیر معاویه رضی اللہ عنہ په دور خلافت کښې د ام المؤمنین حضرت عائشه رضی اللہ عنہا په ژوند مبارک کښې پیدا شو. ^(۸) د هغوی رحمته اللہ علیہ د حضرت جعفر صادق رحمته اللہ علیہ سره د ماما خوږنې رسته ده. ^(۹)

د حضرت عبدالرحمن شمیر د خپلې زمانې د اهل مدینه په ساداتو کښې کیدلو. چنانچه ابن حبان رحمته اللہ علیہ فرمائی چې هغوی فقه علم دیانت فضیلت او حدیث په حفظ او اتقان کښې د اهل مدینه سادات (سرداران) نه وو. ^(۱۰)

^(۱) د تفصیل دپاره اوگورنې: تهذیب الکمال: ۴۳۷/۱۷ رقم الترجمة: ۳۹۳۱ تاریخ الكبير: ۳۳۹/۵ رقم:

۱۰۸۶ الجرح والتعديل: ۳۳۹/۵ رقم: ۱۳۲۴ کتاب الثقات: ۶۲/۷ تهذیب الاسماء واللغات: ۳۰۳/۱ سیر اعلام النبلاء:

۵/۶ تذکرة الحفاظ: ۱/۱۲۶ تهذیب التهذیب: ۲۵۴/۶ رقم: ۵۰۱

^(۲) تهذیب الکمال: ۳۴۸/۱۷ تهذیب التهذیب: ۲۵۴/۶ تذکرة الحفاظ: ۱۲۶/۱.

^(۳) کتاب الثقات: ۶۲/۷

^(۴) تهذیب الکمال: ۳۴۹/۱۷.

^(۵) تهذیب الاسماء واللغات: ۳۰۳/۱.

^(۶) تهذیب الکمال: ۳۵۰/۱۷.

^(۷) تهذیب الکمال: ۳۴۸/۱۷ تهذیب التهذیب: ۲۵۴/۶ سیر اعلام النبلاء: ۵/۶ الجرح والتعديل: ۳۳۹/۵.

^(۸) تهذیب الکمال: ۲۴۹-۲۴۸ سیر اعلام النبلاء: ۵/۶ تهذیب التهذیب: ۲۵۴/۶ تذکرة الحفاظ: ۱۲۶/۱.

^(۹) سیر اعلام النبلاء: ۵/۶ تهذیب التهذیب: ۳۴۸/۱۷ تهذیب التهذیب: ۲۵۴/۶.

^(۱۰) سیر اعلام النبلاء: ۵/۶ تذکرة الحفاظ: ۱۲۶/۱.

^(۱۱) کتاب الثقات: ۶۲/۷

مصعب بن زبیر وانی چه هغوی رضی الله عنه د خپلې زمانې د بهترین اهل ایمان نه وو د اهل مشرق په نیزد هغوی لونی مقام وو. (۱)

ابن ابی حاتم په خپل سند سره دعلی بن مدینی نه نقل کړی دی هغه فرماني چه ما د هشام بن عرو رضی الله عنه نه اوریدلی دی یا دا خبره دهغوی نه ماته رسیدلې ده چه هغوی د عبدالرحمن بن قاسم رضی الله عنه نه یو حدیث نقل کړو کوم چه هغه د خپل پلار قاسم بن محمد رضی الله عنه نه اوریدلې وو نوعروه رضی الله عنه او فرمائیل چه دا حدیث ما د داسې سړی نه اوریدلې دې چه د علم او تقوی نه ډک وو او هغه د داسې سړی نه روایت کوی چه د علم او تقوی نه ډک دې. یعنی د عبدالرحمن نه چه دخپل پلار قاسم نه روایت کوی. (۲)

ابن عیینه رضی الله عنه فرماني چه مونږ ته حدیث بیان کړو عبدالرحمن بن قاسم او هغه د خپلې زمانې د ټولو نه غوره سړې وو یانی دا او فرمائیل چه په هغه ورځ دهغوی نه په فضیلت کښې په مدینه کښې څوک هم نه وو. (۳) یانی دا او فرمائیل چه په مدینه منوره کښې د عبدالرحمن بن قاسم نه زیات خوښ کړې شوې بل څوک نه وو. (۴)

دامام بخاری رضی الله عنه د روایت عجیبه انداز: امام بخاری رضی الله عنه چه به کله د عبدالرحمن بن قاسم رضی الله عنه نه روایت کولو نو د عام معمول نه به ئی اسلوب بدلولو سره داسې فرمائیل: «حدثنا عبد الرحمن بن القاسم، وكان أفضل أهل زمانه أنه سمع أباه، وكان أفضل أهل زمانه» (۵)

هارون بن موسی فروی دخپل پلار نه نقل کړی دی هغه فرماني چه مونږ به د مالک بن انس رضی الله عنه په مجلس کښې کیناستو او دهغوی څوئی یحیی به تلوراتلو مگر مونږ سره به نه کیناستو. امام مالک بن انس رضی الله عنه به زمونږ طرف ته متوجه کیدوسره داسې خبرې اترې کولې لکه چه دهغوی د څوئی هیڅ مقام نه وی. بیا به هغوی فرمائیل چه علم او مسند علم داسې خیزدې چه دا په میراث کښې چاته نه ملاوېږي هیڅوک دخپل پلار د علمی مجلس خلیف رشیدنه شی جوړیدې سواد عبدالرحمن بن قاسم. (۶)

دآئمه جرح او تعدیل توثیقی اقوال: ابوطالب وانی چه امام احمد بن حنبل رضی الله عنه او فرمائیل چه عبدالرحمن ثقه دې ما تپوس او کړو ثقه دې؟ نو هغوی په جواب کښې دوه ځل او فرمائیل ثقه ثقه. (۷)
امام احمد بن عبدالله عجلې رضی الله عنه امام ابو حاتم رضی الله عنه او امام نسائی رضی الله عنه د عبدالرحمن بن قاسم رضی الله عنه باره کښې فرماني ثقه. (۸)

(۱) تهذيب الكمال: ۳۵۰/۱۷ تهذيب التهذيب: ۲۵۴/۶.

(۲) الجرح والتعديل: ۳۴۰/۵ تهذيب التهذيب: ۲۵۴/۶.

(۳) تهذيب الكمال: ۳۵۰/۱۷ تهذيب التهذيب: ۲۵۴/۶.

(۴) الجرح والتعديل: ۳۴۰/۵ تهذيب الاسماء واللغات: ۳۰۳/۱.

(۵) كتاب الحج باب الطيب بعد رمي الجمار والحق قبل الإفاقة وتماه رقم: ۱۷۵۴ التاريخ الكبير: ۳۴۰/۵.

(۶) تهذيب الكمال: ۳۵۱/۱۷.

(۷) الجرح والتعديل: ۳۴۰/۵ تهذيب التهذيب: ۲۵۴/۶ تهذيب الكمال: ۳۵۱/۱۷.

(۸) تهذيب الكمال: ۳۵۱/۱۷ الجرح والتعديل: ۳۴۰/۵ تهذيب التهذيب: ۲۵۴/۶.

حافظ ابن حجر رحمته الله دَ واقدي رحمته الله نه دَ عبدالرحمن بن قاسم رحمته الله باره کښې نقل کړی دی «کان ورعاً، کثیر الحديث»^(۱)

ابن طهمان رحمته الله دَ يحيى بن معين رحمته الله نه دَ عبدالرحمن بن قاسم رحمته الله باره کښې نقل کړی دی چه هغوی فرمائی: «ثقة لا يسأل عنه» ابن شاهين رحمته الله هم مذکوره قول نقل کړې دې.^(۲)

حافظ ابن حجر رحمته الله تقريب التهذيب کښې فرمائی «ثقة جليل»^(۳) علامه ذهبی رحمته الله سير اعلام النبلاء، کښې فرمائی «کان إماماً، حجة، ورعاً، فقيه النفس، كثير الشأن»^(۴) او تذكرة الحفاظ کښې فرمائی «الفقيه الحجة»^(۵) او الکاشف کښې فرمائی «الفقيه ابن الفقيه»^(۶)

په حالت شان باندي دائمه اتفاق: علامه نووی رحمته الله فرمائی «اتفقوا على جلالته وإمامته وفضيلته وصلاحه» يعنى ټول ائمه دَ عبدالرحمن بن قاسم رحمته الله دَ جلالت شان امامت فضيلت او دهغوی په بزرگنۍ باندي متفق دي.^(۷)

وفات: دَ عبدالرحمن بن قاسم رحمته الله دَ وفات کال او مقام وفات باره کښې اختلاف دې. دَ وفات باره کښې دوه اقوال دي: ① محمد بن سعد، ابو عبيد قاسم بن سلام خليفه بن خياط ابن حبان علامه ذهبی او حافظ ابن حجر رحمهم الله نه ۱۲۶ هجري کښې انتقال کيدل نقل دي.^(۸)

② عمرو بن علي هيثم بن عدي ابن نافع او يوقول دَ خليفه بن خياط دې چه ۱۳۱ هجري کښې انتقال شوې دې.^(۹) علامه مزی رحمته الله دا قول و هم گرځولي دي.^(۱۰)

دَ عمرو بن علي رحمته الله نه روايت دې چه دهغوی رحمته الله انتقال دَ بنو اميه آخری حکمران مروان بن محمد په زمانه کښې شوې او هغه څلور کاله اولس مياشتې حکومت کولونه پس ۱۳۱ هجري کښې وفات شوې وو ليکن دا قول هم دَ و هم په شان کوم طرف ته چه علامه مزی رحمته الله اشاره کړې ده. دمشق او معروف قول مطابق مروان دَ بوسير په علاقه کښې پنځه کاله لس مياشتې اولس ورځې حکومت کولونه پس ذی الحجه په آخر کښې ۱۳۱ هجري کښې قتل کړې شوې وو.^(۱۱)

(۱) تهذيب التهذيب: ۲۵۵/۶.

(۲) تعليقات تهذيب الكمال: ۳۵۲/۱۷.

(۳) تقريب التهذيب: ۵۸۷/۱.

(۴) سير اعلام النبلاء: ۵/۶.

(۵) تذكرة الحفاظ: ۱۲۶/۱.

(۶) الكاشف: ۱۷۶/۲.

(۷) تهذيب الاسماء واللغات: ۳۰۳/۱.

(۸) تهذيب الكمال: ۳۵۱/۱۷، اللغات: ۶۲/۷، سير اعلام النبلاء: ۵/۶، تذكرة الحفاظ: ۱۲۶/۱، تقريب التهذيب:

۵۸۷/۱، تهذيب التهذيب: ۲۵۴/۶، تهذيب الاسماء واللغات: ۳۰۳/۱.

(۹) تهذيب التهذيب: ۲۵۵/۶، تهذيب الكمال: ۳۵۰/۱۷، تهذيب الاسماء واللغات: ۳۰۳/۱.

(۱۰) تهذيب الكمال: ۳۵۱/۱۷.

(۱۱) تهذيب الكمال و تعليقات: ۳۵۱/۱۷-۳۵۰.

مقام وفات: د وفات د مقام باره کښې څلور اقوال نقل دي: ① علامه نووی رحمته الله د ابن سعد نه د مقام وفات بیت المقدس نقل کړې دي. ② علامه مزی رحمته الله د خلیفه بن خیاط رحمته الله نه د استقال خانی مدینه منوره نقل کړې ده. ③ هم دا ابن حبان رحمته الله اختیار کړې دي. ④ حافظ ابن حجر رحمته الله د علامه واقدی رحمته الله په حواله سره د ابوالزناد نه نقل کړې دي چې عبدالرحمن بن قاسم رحمته الله د ولید بن یزید د ملاقات په غرض سره تللو چې د سفر دوران کښې د شام په علاقه فدين کښې وفات شو. ⑤ علامه ذهبی رحمته الله لیکلي دي چې ولید بن یزید هغوی رحمته الله شام ته غوښتي وو نو یوې قافله سره د شام طرف ته په سفر کښې حوران په مقام باندې د هغوی مرګ راغلو. ⑥

قوله: عن أبيه: دا د حضرت عبدالرحمن پلار مشهور فقیه ومحدث حضرت قاسم بن محمد بن ابی بکر صدیق تیمی مدنی رحمته الله دي. د دوی تفصیلی حالات «کتاب الفل باب من بدأ بالجلاب أو الطيب عند الفل» رومبی حدیث په ذیل کښې بیان شوی دی. ⑦

قوله: عن عبد الرحمن بن القاسم عن أبيه عن عائشة: مثله

دا مذکوره عبارت تعلیق دي که مسند روایت؟ دا د امام بخاری د طرف نه تعلیق دي که مسند او متصل روایت دي؟ علامه کرمانی رحمته الله لیکلي دي سره د دې چې د تعلیق احتمال لری مګر دا تعلیق نه دي بلکه دا مسند او متصل روایت دي. د دې عطف (د دریم حدیث په سند کښې ذکر) ابوبکر بن حفص باندې دي. نو لکه چې ابوالولید او وئیل چې مونږ ته حدیث بیان کړو شعبه هغوی د عبدالرحمن بن قاسم رحمته الله نه نقل کړې دي. ⑧

د جمهور شراح حدیث وائي: په شراح حدیث کښې حافظ ابن حجر رحمته الله علامه عینی رحمته الله علامه قسطلانی رحمته الله د دې خبرې وضاحت کولو سره او فرمائیل چې سند تعلیق ګنرل وهم دي بلکه مسند او متصل روایت دي. د عن عبدالرحمن عطف په عن ابی بکر بن حفص باندې دي. امام شعبه رحمته الله په دوو سندونو سره دا روایت د حضرت عائشه رضی الله عنها نه نقل کړې دي. په یو سند کښې د هغوی شیخ ابوبکر بن حفص رحمته الله دي او په دویم سند کښې د هغوی شیخ عبدالرحمن بن قاسم رحمته الله دي. ابونعیم رحمته الله او امام بیهقی رحمته الله د ابوالولید په طریق سره د دواړو سندونو موصولاً تخریج کولونه پس فرمائي «أخرجه

① تهذيب الأسماء واللغات: ۳۰۳/۱.

② تهذيب الكمال: ۳۵۱/۱۷.

③ كتاب الثقات: ۶۲/۷.

④ تهذيب التهذيب: ۲۵۵/۶.

⑤ سير اعلام النبلاء: ۵-۶/۶.

⑥ اوگوری ص: ۴۳۹.

⑦ شرح الكرمانی: ۱۲۵/۳.

(رواه البخاری فی الصحيح) عن أبي الوليد بالإسنادين جميعاً^(۱)، یعنی امام بخاری رحمته اللہ علیہ ذابو الولید پہ طریق سرہ ددغه دوارو سندونو تخریج کرې دې.
ابومسعود وغیرہ په اطراف کښې هم دغه شان فرمائیلى دى.^(۲)

مثله: مثله مرفوع او منصوب دواړه شان لوستل جائز دى. مطلب دادې چه شعبه ذابوبکر بن حفص نه د روایت په شان دا روایت هم دې هغوی ذعبدالرحمن بن قاسم رحمته اللہ علیہ نه نقل کرې دې.^(۳)
امام اصیلي رحمته اللہ علیہ مثله ابتداء کښې ذباء موحده زیاتی سره نقل کرې دې.^(۴) ذامام بیهقی رحمته اللہ علیہ روایت هم مثله په خانی رحمته اللہ علیہ راغلې دې.^(۵)

الحديث الرابع

۳۳- حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَبْرِ، قَالَ: سَمِعْتُ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ يَقُولُ: «كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمَرْأَةُ مِنْ نِسَائِهِ يَغْتَسِلَانِ مِنْ إِنَاءٍ وَاحِدٍ» زَادَ مُسْلِمٌ، وَوَهْبُ بْنُ جَرِيرٍ، عَنْ شُعْبَةَ «مِنْ الْجَنَابَةِ»

ترجمه: مونږ ته ابو الوليد بيان اوکړو ونی و نیل چه اوونیل مونږ ته شعبه هغوی ذعبدالله بن عبدالله بن جبر نه هغوی اوونیل چه ماد حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ نه واوریده هغونی فرمائی چه رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم اودهغوی ذبیبیانونه یوه بی بی دواړو به په یوځانی یولوبنی سره غسل کولو. مسلم بن ابراهیم او وهب بن جریر د شعبه نه په روایت کښې من الجنابة اضافه نقل کرې ده.

ذحديث تخریج: علامه ابن ملقن رحمته اللہ علیہ علامه عینی رحمته اللہ علیہ علامه قسطلانی رحمته اللہ علیہ لیکلی دى چه دا حدیث ذامام بخاری رحمته اللہ علیہ ذافراد نه دې.^(۶) ذامام بخاری رحمته اللہ علیہ نه علاوه نور ائمه حدیث امام مسلم رحمته اللہ علیہ وغیرہ ذحضرت انس رضی اللہ عنہ نه په دې باره کښې هیڅ یو روایت نه دې نقل کرې.^(۷)
تراجمرواه ابو الولید، شعبه: ددې دواړو حضراتو احوال اول بیان کرې شوی دى.^(۸)

(۱) رواه البيهقي في السنن الكبرى، كتاب الطهارة باب في فضل الجنب: ۲۸۹/۱ رقم الحديث: ۸۹۲، ولفظه: "وأخبرنا أبو عبد الله، نا أبو بكر أحمد بن إسحاق، أنا أبو المثنى، ثنا الوليد، ثنا شعبه، عن عبد الرحمن بن القاسم عن أبيه عن عائشة: بمثله. رواه البخاري في الصحيح عن أبي الوليد بالإسنادين جميعاً. فتح الباري ۴۹۳/۲ إرشاد الساري: ۵۰۰/۱.
(۲) التوضيح: ۵۷۶/۴ فتح الباري: ۴۹۳/۲ عمدة القاري: ۳۱۱/۳.
(۳) عمدة القاري: ۳۱۱/۳ إرشاد الساري: ۵۰۰/۱.
(۴) عمدة القاري: ۳۱۱/۳ إرشاد الساري: ۵۰۰/۱.
(۵) وقد مر تخریجه آنفاً.
(۶) التوضيح لشرح الجامع الصحيح: ۵۷۷/۴ عمدة القاري: ۳۱۲/۳ إرشاد الساري: ۵۰۱/۱.
(۷) التوضيح: ۵۷۷/۴.
(۸) ذابو الوليد حالات كشف الباري: ۳۸/۲ كتاب الإيمان باب علامة الإيمان حب الأنصار په ذیل کښې او كشف الباري: ۱۶۱/۴-۱۵۹ كتاب العلم باب إثم من كذب على النبي صلى الله عليه وسلم لاتدي اوگورنى.
ذامام شعبه حالات كشف الباري: ۶۸۷/۱ كتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده لاتدي تیر شوی دى.

عبدالله بن عبدالله بن جبر: داد صحیح بخاری مسلم ترمذی اونسائی راوی عبدالله بن عبدالله بن جبر با جابر رضی الله عنه دی. (۱)

أنس بن مالك: داد رسول الله صلی الله علیه و آله خادم خاص او مشهور صحابی حضرت انس بن مالك بن نضر بن ضمضم بن زید بن حرام بن جندب بن عامر خزرجی انصاری رضی الله عنه دی. (۲)

مسلم: داد امام بخاری رحمته الله شیخ مسلم بن ابراهیم القصاب ازدی فراهیدی بصری رحمته الله دی. شحام په نوم باندې هم مشهور دی. (۳)

وهب: دا وهب بن جریر بن حازم بن زید بن عبدالله ابن شجاع ازدی بصری رحمته الله دی. ددوی کنیت ابوالعباس دی. (۴)

د حدیث شرح

قوله: كان النبي ﷺ والمرأة من نساء يفتسلان من إناء واحد: یعنی

حضور پاک او د هغوی د پیبیاڼو نه یوه بی بی په یو ځای یو لوبښی سره غسل کولو. والمرأة مرفوع او منصوب دواړه شان لوستل صحیح دی. د مرفوع لوستلو په صورت کښې د ماقبل لفظ النبي باندې عطف وی او منصوب لوستلو په صورت کښې به مفعول معه جوړیږي. (۵)

قوله: زاد مسلم ووهب بن جریر عن شعبة: من الجنابة: مسلم بن ابراهیم او وهب بن

جریر د امام شعبه نه من الجنابة اضافه نقل کړې ده.

د حدیث باب تعلیق: علامه کرمانی رحمته الله او علامه قسطلانی رحمته الله فرمائی چې ښکاره خبره ده چې داد اما بخاری رحمته الله د طرف نه د حدیث باب تعلیق دی ځکه چې د وهب بن جریر رحمته الله د انتقال په وخت د امام بخاری رحمته الله عمر دولس کاله وو او د ادهم ممکن دی چې امام بخاری رحمته الله دا روایت د هغوی نه اوریدلی وی. وهب بن جریر مسلم بن ابراهیم سره یو ځای کول او راوړل ددې تائید کوی. په دې صورت کښې د امام شعبه شیخ په سابقه سند کښې ذکر شوی عبدالله بن عبدالله بن جبر رحمته الله وی. (۶)

(۱) ددوی مختصر حالات کشف الباری: ۳۹/۲ کتاب الإيمان باب علامة الإيمان حب الأنصار رومی حدیث په ذیل کښې تیر شوی دی.

(۲) د هغوی حالات کشف الباری: ۵/۲-۴ کتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه رومی حدیث لاتدې بیان شوی دی.

(۳) ددوی حالات کشف الباری: ۴۵۶/۲-۴۵۵ کتاب الإيمان باب زيادة الإيمان ونقصانه د رومی روایت لاندې تیر شوی دی.

(۴) تهذيب الكمال: ۱۲۱/۳ ددوی احوال کتاب الوضوء باب من لم ير الوضوء إلا من المخرجين القبل والدبر وقول الله تعالى ﴿أَوْجَاءً أَحَدًا مِّنْكُمْ مِنَ الْقَائِلِ﴾ پنځم حدیث لاتدې تیر شوی دی.

(۵) فتح الباری: ۴۹۳/۲ (إرشاد الس) شرح الكرمانی: ۱۲۵/۳ (إرشاد الساری: ۵۰۱/۱ هم دا علامه عینی رحمته الله هم ذکر کړې دي. عمدة القاري: ۳۱۲/۳.

اری: ۵۰۱/۱
(۶) شرح الكرمانی: ۱۲۵/۳ (إرشاد الساری: ۵۰۱/۱ هم دا علامه عینی رحمته الله هم ذکر کړې دي. عمدة القاري: ۳۱۲/۳.

وهب: اصیلی او د ابوالوقت په روایت کښې د وهب نه پس ابن جریر بن حازم اضافه ده ابونعیم وغیره هم د دې جزم کړې دي. د ابوذر په روایت کښې د وهب په ځانی وهب تصغیر سره راغلي دي. (۱)

د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه توجیه: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چې د ابوذر په روایت کښې چې کوم وهب راغلي دي زما په خیال کښې هغه و هم دي. ځکه چې د تتبع کثیر نه پس د دې حدیث وهب بن جریر نه کیدل موندلې شوی دی. (د لټون نه باوجود) مونږ دا وهب بن خالد نه نه دي موندلې، دې نه علاوه وهب بن جریر د امام شعبه نه روایت کونکونه دي خو وهب د هغه اقران (د زمانې) نه دي. (۲)

د علامه عینی رحمته الله علیه توجیه او حافظ صاحب باندې نقد: علامه عینی رحمته الله علیه وهب د کاتب غلطی ګرځولې ده او په حافظ ابن حجر رحمته الله علیه باندې نقد کولو فرمائی چې بعض خلقو د وهب په ځانی وهب و هم ګرځولې دي او دې په اثبات کښې ئې دا دلیل ورکړې دي چې وهب د شعبه نه روایت کوي او وهب د هغوی د زمانې د خلقو نه دي حالته که د چا د زمانې د خلقو نه کیدل د هغه نه په روایت کښې مانع نه دي. دا جدا خبره ده چې دلته روایت د وهب دي وهب نه دي. (۳) علامه ابن ملقن رحمته الله علیه لیکلی دی چې ابومسعود او خلف په اطراف کښې مسلم بن ابراهیم د سند نه ساقط کولوسره صرف وهب باندې انقصار کړې دي یعنی دا روایت ئې صرف د وهب نه نقل کړې دي. (۴)

د تعلیق غرض: د امام بخاری رحمته الله علیه غرض په دې تعلیق سره په دې خبره باندې تنبیه کول دی چې څنګه ابوالولید د امام شعبه نه په دې سند سره مذکوره روایت نقل کړې دي هم دغه شان مسلم بن ابراهیم او وهب بن جریر هم د امام شعبه نه هم په دغه سند سره دا روایت نقل کړې دي او د دې په آخره کښې من الجنبه الفاظو اضافه کړې ده. (۵)

د محدث اسماعیلی په روایت کښې من الجنبه اضافه نشته دي: محدث اسماعیلی رحمته الله علیه د وهب بن جریر د روایت تخریج کړې دي لیکن په دې کښې د من الجنبه اضافه نشته دي. د هغوی سند دادي «قال: أخبرني ابن ناجية، حدثنا ابي احمز، حدثنا وهب بن جرير، حدثنا شعبة» (۶) امام اسماعیلی د ابن مهدی او بهز په طریق سره هم دا روایت من الجنبه د اضافه نه بغير تخریج کړې دي. (۷)

د احادیث باب ترجمه سره مناسبت: په دې حواله سره څه خبرې اترې د باب حدیث اول او دویم لاندې تیرې شوی دی. اوس دلته نور پیش خدمت دی:

یواعتراض: که چرته څوک دا اووانی چې سوا د حدیث هشام نه باقی احادیث باب کښې په لوبښی کښې د لاس داخلولونه وړاندې د لاس د وینځلو څه ذکر نشته دي؟

د ابن بطلال رحمته الله علیه توجیه: علامه ابن بطلال د دې جواب ورکولوسره فرمائی چې په حدیث هشام او ترجمه الباب کښې مناسبت موجود دي او په دې سره د ترجمه الباب د معنی وضاحت هم کیږي. هغه داسې چې

(۱) فتح الباری: ۴۹۳/۲ عمدة القاری: ۳/۳۱۲ | ارشاد الساری: ۵۰۱/۱

(۲) فتح الباری: ۴۹۴/۲ - ۴۹۳.

(۳) عمدة القاری: ۳/۳۱۲.

(۴) التوضیح: ۵۷۷/۴.

(۵) فتح الباری: ۴۹۴/۲ عمدة القاری: ۳/۳۱۲.

(۶) التوضیح: ۵۷۷/۴ عمدة القاری: ۳/۳۱۲ فتح الباری: ۴۹۴/۲.

(۷) التوضیح: ۵۷۷/۴ عمدة القاری: ۳/۳۱۲.

امام بخاری حدیث هشام په کوم کښې چه په لوبښی کښې د لاس داخلولونه وړاندې د لاس د وینځلو ذکر دې دانی په دې خبره باندې محمول کړی دی چه کله په لاس باندې د مني اونجاست د لگیدو ویره وی او نور روایات په کوم کښې چه د لاس د وینځلو ذکر نشته دې هغه نئ د لاسونو په یقینی طهارت حالت باندې محمول کړې دي.^(۱)

د امام مهلب رحمته الله علیه توجیه: ابن بطل رحمته الله علیه د امام مهلب نه نقل کړی دی چه امام بخاری رحمته الله علیه په ترجمه الباب کښې او فرمائیل «هل يدخل الجنب يده في الإناء قبل أن يغسلها إذا لم يكن على يديه قذر غير الجنابة» دې نه مراد دهغه جنبی لاس دې چه د منی وغیره ټولو نجاستونه پاک وی نویا د دغه جنبی دپاره خپل لاس د وینځلو نه وړاندې په لوبښی کښې داخلول جائز دی. ددې دپاره چه صرف د جنابت حکمی د وجې نه د سړی یو اندام نجس کیږی نه ځکه چه نبی کریم صلی الله علیه و آله فرمائی «مؤمن نجس نه وی»^(۲) هم دا توجیه علامه کرمانی رحمته الله علیه او ابن ملقن رحمته الله علیه د ابن بطل رحمته الله علیه په حواله سره نقل کړې ده.^(۳)

د ابن منیر اسکندرانی توجیه: علامه ناصرالدین احمد بن محمد المعروف ابن المنیر اسکندرانی رحمته الله علیه شارح بخاری ابن بطل رحمته الله علیه توجیه بعید گرځولې ده او د احادیث او ترجمه الباب په حواله سره نئ فرمائیلی چه د لاس وینځل به یا د حدث حکمی د وجې نه وی یاد حدث عینی د وجې نه او په ترجمه کښې دا منلې شوی دی چه دلته خبرې اترې دهغه سړی باره کښې دی د چا په لاس باندې چه د څه قسم قدر نجاست حقیقی نه وی لگیدلې نواوس دا احتمال باقی پاتې نه شو چه د غسل کونکی په لاس باندې نجاست حکمی وی کوم چه په لوبښی کښې د لاس داخلولونه مانع وی لیکن دا خبره مسلم ده چه نجاست حکمی مانع نه دې ځکه چه د نجاست حکمی اثر په اوبو کښې ښکاره شوې وې نویا د جنبی دپاره د تکمیل غسل نه وړاندې به په لوبښی کښې لاس داخلول جائز نه وو. لیکن اثناء غسل دخول ید جائز دې نومعلومه شوه چه په اوبو کښې لاس لگولو سره جنابت یعنی نجاست حکمی اثر په دې کښې نه ظاهریږی لهذا د غسل په شروع کښې هم لاس په لوبښی کښې داخلولوسره څه مانع نه دی لکه چه په دوران غسل کښې داسې کولوسره څه خیز مانع نه دې. په دې سره دا خبره ثابته شوه چه د جنبی د بدن نه د اوبو څاڅکی پریوخی نوهغه پاک دی دهغې د غسل والا په لوبښی کښې پریوتلوسره د غسل اوبوته هیڅ نقصان نه رسیږی یعنی هغه ناپاکه کیږی نه.^(۴)

د ابن ملقن رحمته الله علیه توجیه: ابن ملقن رحمته الله علیه پنځه توجیهات ذکر کړی دی.

پوښې او دویمه توجیه: یو د ابن بطل رحمته الله علیه او دویمه د ابن منیر رحمته الله علیه دغه دواړه تیرې شوې.

دریمه توجیه: ابن ملقن رحمته الله علیه دریمه توجیه دا بیان کړې ده چه په حدیث ثانی او ترجمه کښې مناسبت ښکاره دې باقی پاتې شوه خبره د حدیث اول نوکه چرې حضور پاک او حضرت عائشه رضی الله عنها اول لاسونه وینځلي وې نو حضرت عائشه رضی الله عنها به مختلف ابدینافه په ځانې باندې مختلف ابدینافه فرمائیل یا دا چه

(۱) شرح ابن بطل: ۳۸۸/۱.

(۲) شرح ابن بطل: ۳۸۸/۱ و قدر تخریج الحديث.

(۳) شرح الکرماني: ۱۲۶/۳ التوضیح: ۵۷۷/۴.

(۴) المتواری علی تراجم أبواب البخاری ص: ۷۶.

هغوی چرته مختلف ایدینا هغه فرمائیلی وی اوکله نی منه فرمائیلی اوباقی احادیث هم په دې باندې محمول دی.^(۱)

خلورمه توجیه: خلورمه توجیه نی دا بیان کړې ده چه په دې کښې دا احتمال هم دې چه کله امام بخاری رحمه الله اکثر احادیث هغه ذکر کړی دی په کوم کښې چه د لاس وینخل ذکر نه دی نوددې نه معلومه شوه چه بغیر د لاسونو وینخلو نه هم په لوبښی کښې لاس داخلول په غسل جنابت کښې جائز دی. ځکه چه که چرې داسې کول جائز نه وې نو بیا به په ټولو احادیثو کښې د وینخلو ذکر کولو.^(۲)

پنځمه توجیه: پنځمه توجیه نی دا ذکر کړې ده چه امام بخاری رحمه الله دخپل عادت مطابق په بعض طرق کښې د لاس وینخل ذکر کړی دی او باقی کښې معنی مقصودی مستنبط کیدونکې لفظ ترک کړو دې دپاره چه قاری د نور طرق حدیث په ذریعه د امام بخاری رحمه الله د مقصود استخراج اوکړې شی. چنانچه امام مسلم رحمه الله د حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها نه نقل کړی دی چه رسول الله ﷺ به کله غسل شروع کولو نو په خپل ښی لاس باندې به نی اوبه اچولوسره خپل دواړه لاسونه وینخل. ددې روایت په آخره کښې حضرت عائشه رضی الله عنها فرمائی «كنت أغتسل أنا وهو من ألأء واحد» نوددې نه معلومه شوه چه په کومو احادیثو کښې د لاس وینخل موجود نه دی هلته هم د لاسونو وینخل مراد دی لکه چه نورو طرق حدیث نه معلومیږی.^(۳)

۱- باب: تَفْرِيقُ الْغُسْلِ وَالْوُضُوءِ

په غسل او اودس کښې فصل کول

د کشف الباری د متن دپاره منتخب نسخه^(۴) مصری نسخه شرح الکرماني فتح الباری عمدة القاری فتح الباری لابن رجب الحنبلی ارشاد الساری الکوثر الجاری او التوشیح کښې «باب: تفریق الغسل والوضوء» مقدم کړې شوې دې اوددې وړاندینې باب «باب من أفرغ يمينه على شماله» روستوکړې شوې دې. خو په هندوستانی نسخه اصیلی او ابن عساکر روایت شرح ابن بطال التوضیح اوتحفة البای کښې ددې برعکس باب کښې «أفرغ يمينه على شماله» مقدم اومذکوره باب مؤخر کړې شوې دې. دلته په ترتیب کښې د کشف الباری د متن والانسخې رعایت ساتلې شوې دې.

ماقبل سره مناسبت: علامه عینی رحمه الله اوفرمائیل چه په دواړو ابوابو کښې مناسبت په دې حیثیت سره دې چه دواړه د یو فعل جائز په بیان باندې مشتمل دی. دې نه وړاندې «هل يدخل الجنب يده في الإء قبل أن يغسل إذا لم يكن على يده قدر غير الجنابة» کښې چه کله لاس پاک وی نو بغیر د وینخلو نی د اوبو په لوبښی کښې د داخلولو جواز بیان کړې شوې وو خو په دې باب کښې په غسل او اودس کښې د تفریق جواز بیانولې شی.^(۵)

^(۱) التوضیح: ۵۷۸/۴

^(۲) التوضیح لابن الملقن: ۵۷۹/۴

^(۳) التوضیح: ۵۷۹/۴

^(۴) دا نسخه د ااکتر مصطفی ديب البغاء صاحب تحقیق او تخریج سره چهاپ شوې ده.

^(۵) عمدة القاری: ۳۱۳/۳

د ترجمه الباب مقصد:

د شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ رائی: شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ اوفر مائیل چه دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ غرض ددی ترجمه نه وجوب موالات فی الوضوء والغسل باندی رد کول دی د تولو شراح حدیث کلام هم په دې باندی مبنی دې. (۱) یعنی د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصد ددی ترجمه نه دا ثابتول دی چه په اودس او غسل کنبی وار په وار وینخل واجب نه دی بلکه د اول نه وینخلې شوې اندامونه د اوچیدونه پس هم باقی اندامونه او وینخلې شی او لامده کړې شی نو اودس او غسل به صحیح شی. په دې تفریق سره به په اودس او غسل باندی هېڅ فرق نه پریوخی.

د علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ رائی: د علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ رائی داده چه ددی ترجمه په غرض کنبی دوه احتمالات دی. یو دا چه عدم وجوب موالات بیانول دی او دویم دا چه په غسل کنبی د اودس نه داخلیدل بیانول دی. تردې پورې چه که چاته دواړه حدث لاحق شی نو دهغه د طهارت دپاره به صرف غسل نه کافی کیږي. (۲)

ددی دواړو احتمالاتو د ذکر کولونه پس علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ رومبې احتمال ظاهر گرځولې دې. (۳) دا مشهوره اختلافی مسئله ده چه په اودس او غسل کنبی موالات واجب دی که نه؟ د غسل مسئله خو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ اصالتاً ذکر کړې ده او اودس نی تبعاً ذکر کړې دې.

موالات فی الوضوء: چنانچه په اودس کنبی موالات ضروری دی که نه؟ دې کنبی اختلاف دې. امام ابوحنیفه رحمۃ اللہ علیہ (۴) امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ د قول جدید مطابق (۵) او په یوروايت کنبی امام مالک رحمۃ اللہ علیہ (۶) او امام احمد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه په اودس کنبی موالات واجب نه بلکه سنت دی. (۷)

امام مالک رحمۃ اللہ علیہ او امام احمد رحمۃ اللہ علیہ دخپل مشهور قول مطابق چه ددوی نه ډیرو کسانو نقل کړې دې دموالات د وجوب قائل دی. (۸) د امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ قول قدیم هم د وجوب موالات دې. (۹) هم دغه سیدنا حضرت عمر رضی اللہ عنہ حضرت قتاده رضی اللہ عنہ او امام اوزاعی رحمۃ اللہ علیہ هم قول دې. (۱۰)

د موالات وضاحت: په عامو حالاتو کنبی کله چه مزاج او موسم معتدل وی نو د یو اندام د اوچیدونه وړاندې د بل اندام وینخلو موالات وئیلی شی. چنانچه امام مالک رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ان کان ترک ذلك لأسماً بنی علی وضوءه وإن تطاول ذلك، قال: وإن کان ترک ذلك عامداً استأنف الوضوء» که څوک په قصد سره موالات ترک کړی نو دهغه په ذمه د اودس استیناف او راگرځول واجب دی. که چرې عمداً نی ترک نه کړی بلکه

(۱) الكنز المتواری: ۲۰۷/۳ الأبواب والتراجم ص: ۶۱ حاشیه اللامع: ۲۲۱/۲.

(۲) شرح الكرمانی: ۱۲۷/۳.

(۳) شرح الكرمانی: ۱۲۷/۳.

(۴) ردالمحتار مع الدر المختار: ۹۰/۱ بدائع الصنائع: ۲۱۱/۱ البحر الرائق: ۵۵/۱.

(۵) المجموع شرح المذهب: ۵۳/۱ الشرح الكبير: ۱۳۱/۱ السراج الوهاج ص: ۱۹.

(۶) حاشیه الدسوقي: ۱۵۴/۱.

(۷) الإنصاف: ۱۳۹/۱.

(۸) المدونة الكبرى: ۱۵/۱ حاشیه الدسوقي: ۱۵۱/۱ المغنی لابن قدامة: ۱۹۲/۱ الإنصاف: ۱۳۹/۱.

(۹) المجموع: ۵۳/۱ السراج الوهاج ص: ۱۹.

(۱۰) الأوسط لابن منذر: ۴۲۰/۱.

هیرشی نو استیناف او را اگر خول واجب نه دی صرف متروکه اندام به وینخی سره ددې چه په دې کنبې زیات وخت تیر شوې وی هم دغه قول د لیث بن سعد رضی الله عنه هم دې. ^(۱)

د امام مالک رضی الله عنه په یو روایت کنبې دی چه که چرې فصل یسیر وی نوهیخ بدیت نشته دې او که فصل کثیروی نو بیا په دغه صورت کنبې به راگر خول واجب وی. ^(۲)

د فصل یسیر او کثیر حکم: علامه نووی رحمته الله علیه لیکلی دی چه شیخ ابو حامد او محاملی په دې خبره باندې د مسلمانانو اجماع نقل کړې ده چه د اودس د اندامونو په وینخلو کنبې تفریق یسیر مضر نه دې. ^(۳)

د تفریق کثیر یاره کنبې د امام شافعی رحمته الله علیه دوه اقوال دی. په دې کنبې صحیح قول په کوم چه د ټول اصحاب شوافع اتفاق دې چه تفریق کثیر هم مضر نه دې. هم په دې باندې امام شافعی رحمته الله علیه په قول جدید کنبې نص فرمایلې دې. ^(۴) هم دغه قول د سیدنا عمر رضی الله عنه ابن عمر رضی الله عنه سعید بن مسیب عطاء طاؤس حسن بصری نخعی سفیان ثوری او ابن المنذر رحمهم الله او په یو روایت کنبې د امام احمد رحمته الله علیه هم قول دې. ^(۵)

فصل یسیر او فصل کثیر څه څیز دي؟ د حنفیه او حنابله مذهب او د امام شافعی رحمته الله علیه د قول صحیح او مشهور حاصل دادې چه د زمان او مکان او متوضی په مزاج کنبې اعتدال نه باوجود که چرې یو ځانی اوچ شی نودا فصل طویل او کثیر دې او که چرې پخپله نه اوچیرې نودا فصل یسیر دې. ^(۶) که د اودس کونکی د مزاج گرمی یا یخنۍ او په غیر معتدل موسم کنبې د خشک هوا چلیدو د وجې نه یواندام اوچ شی نو ددې اعتبار نشته دې. ^(۷)

بعض شافعیه حضرات وائی چه د تفریق کثیر نه مراد طویل متفاحش دې. ^(۸) د شوافع یو روایت داهم دې چه د یسیر او کثیر دارومدار په عرف او عادت باندې دې. ^(۹) هم دغه شان قول د ابن عقیل نه حنابله هم نقل کړې دې. ^(۱۰)

علامه رافعی رحمته الله علیه نقل کړی دی که چرې دومره وخت تیر شي په کوم کنبې چه دوباره پوره طهارت حاصلیدي شی نودا فصل طویل دې گنی یسیر او قلیل دې. ^(۱۱)

د تفریق د مودې اعتبار د اودس د افعال نه د آخری فعل نه کولې شی تردې چه که چا مخ او لاسونه او وینخل بیا فصل واقع شی او د لاسونو اوچیدونه وړاندې د سرمسح او کره نودا فصل مضر نه دې

^(۱) المدونة الكبرى: ۱۵/۱ حاشية الدسوقي: ۱۵۱/۱ الإوسط: ۴۲۰/۱.

^(۲) حاشية الدسوقي: ۱۵۱/۱.

^(۳) المجموع شرح المذهب: ۴۵۲/۱.

^(۴) المجموع: ۴۵۲/۱.

^(۵) المجموع: ۴۵۴/۱.

^(۶) رد المحتار مع الدر المختار: ۹۰/۱ البحر الرائق: ۵۵/۱ بدائع الصنائع: ۲۱۱/۱ المغنى: ۹۴/۱ الإنصاف: ۱۴۰/۱ المجموع: ۴۵۳/۱.

^(۷) المجموع: ۴۵۳/۱ الشرح الكبير: ۱۳۲/۱.

^(۸) المجموع: ۴۵۳/۱.

^(۹) المجموع شرح المذهب: ۴۵۳/۱.

^(۱۰) المغنى لابن قدامة: ۹۴/۱ الإنصاف: ۱۴۰/۱.

^(۱۱) الشرح الكبير: ۱۳۲/۱ المجموع: ۴۵۳/۱.

سره ددې چه مخ اوچ شوې وی. که چرې اندامونه نې درې خل اووینخل نوډ آخري خل وینخلو به اعتبار کيری. (۱)

د قائلین وجوب دلائل

دويم دليل: قائلین وجوب موالات فی الوضوء يودليل دادې چه «فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ» (۲) کښې د الله تعالى مطلق حکم د اودس د تعجيل او وار په وار د اودس تقاضا کوي. هم دغه امر د تعجيل د تفريق دپاره مانع دي. (۳)

دويم دليل: دويم دليل رسول الله ﷺ وار په وار اودس کړې بياني ارشاد افرمائيلو «هَذَا وَضُوءٌ لَا يَقْبَلُ اللَّهُ الصَّلَاةَ إِلَّا بِهِ» (۴) يعنی الله تعالى د دغه وار په وار اودس کولونه بغير مونځ نه قبلوي. (۵)

دريم دليل: دريم دليل د حضرت انس رضی الله عنه نه روايت دي چه يوسرې د حضور پاك په خدمت كښې اودس كولوسره راغلو په داسې حالت كښې چه هغه په خپه كښې د يونوك برابر ځاني نه وو وينخلي. نو حضور پاك هغه سړي ته افرمائيل «ارجم فأحسن وضوءك» (۶) لږه شه او اودس په ښه شان سره اوکړه. د ابوداؤد د روايت كښې دي حضور پاك يوسرې په مونځ كولوباندې اوليدلو او د هغه د خپې څه حصه په اندازه د يودرهم اوچه پاتې شوې وه نو حضور پاك دغه سړي ته د اودس اومونځ دواړو راگرځولو حکم اوکړو. (۷)

د حضرت عمر رضی الله عنه اثر: دغه شان يواثر د حضرت عمر رضی الله عنه نه هم نقل دي. چنانچه ابوسفيان د جابر نه نقل کړي دي هغه واني: «رَأَيْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ رَجُلًا يَتَوَضَّأُ، فَيَقِي فِي رَجْلِهِ لَبْعَةً، فَقَالَ: أَعَدَّ الْوَضُوءَ» (۸) يعنی حضرت عمر بن خطاب رضی الله عنه يوسرې اوليدلو چه اودس نې کولو (بيا چه کله هغه اودس اوکړی نو د هغه د خپې څه حصه اوچه پاتې شوه او هلته د اودس اوبه نه وې رسيدلې نو حضرت عمر رضی الله عنه سړي ته افرمائيل چه اودس راؤگرځوه يعنی د نوي سر نه دوباره اودس اوکړه.

(۱) الشرح الكبير: ۱/۱۳۲.

(۲) المائدة: ۶.

(۳) الحاوي الكبير: ۱/۱۶۵.

(۴) الحديث رواه ابن ماجه في سننه كتاب الطهارة باب الوضوء ثلاثاً ثلاثاً رقم: ۴۱۹ والبيهقي في سننه كتاب الطهارة باب فضل التكرار في الوضوء رقم: ۳۸۰-۳۷۹.

(۵) الحاوي الكبير: ۱/۱۶۵.

(۶) رواه مسلم في صحيحه في كتاب الطهارة باب وجوب استيعاب جميع أجزاء محل الطهارة رقم: ۲۴۳ وأبوداؤد في سننه في كتاب الطهارة باب تفريق الوضوء رقم: ۱۷۳ وقال أبوداؤد: هذا الحديث ليس بمعروف عن جرير بن حازم ولم يزوه إلا ابن وهب وحخذه وقد روى عن معقل بن عبيد الله الجزي عن أبي الزبير عن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم نحوه قال: ارجع فأحسن وضوءك. انظر جامع الأصول رقم: ۵۱۵۵-۵۱۵۶.

(۷) الحديث رواه أبوداؤد في سننه كتاب الطهارة باب تفريق الوضوء رقم: ۱۷۴ راجع جامع الأصول رقم: ۵۱۵۷.

(۸) الأثر أخرجه البيهقي في السنن الكبرى في كتاب الطهارة باب تفريق الوضوء: ۱/۱۳۶ رقم الحديث: ۳۹۵.

د قائلین عدم وجوب دلائل

دویم دلیل: د قائلین عدم وجوب موالات یو دلیل هم هغه د سورت مائده آیت (فَأَغْلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ) (۱) دې چې الله تعالی په خپل کتاب کښې (مطلقاً) د اودس د اندامونو د وینځلو حکم ورکړې دې. نو چاچه دغه اندامونه اووینځل هغه په مامور به باندې عمل اوکړو که په وینځلو کښې تفریق اوکړی او که یو بل پسې اووینځی. (۲)

دویم دلیل: دویم دلیل د ابن عمر رضی الله عنهما اثر دې کوم چې امام بخاری رحمته الله په دې باب کښې نقل کړې دې چې هغه خپلې خپې د اودس د اوچیدو نه پس اووینځلې.

درېم دلیل: هم د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما اثر دې امام مالک رحمته الله او امام شافعی رحمته الله نقل کړې دې. «أن عبد الله بن عمر بال في السوق، ثم توضأ، فغسل وجهه، ويديه، ومسح رأسه، ثم دعى لجنازة ليصلي عليها حين دخل المسجد فمسح على خفيه، ثم صلى عليها» (۳)

يعني حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما بازار کښې «د قضا حاجت دپاره جوړشوی یوځانې، متیازې اوکړې هغه اودس اوکړو په کوم کښې چې مخ او لاسونه اووینځل او په سرنی مسح اوکړه، بیا هغه د یوې جنازې کولو دپاره راوغوښتلې شو نو هغوی رضی الله عنهما جمات ته تشریف راوړو او په موزو باندې نې مسح اوکړه او جنازه نې اوکړه.

امام بیهقی رحمته الله د ابن عمر رضی الله عنهما هم دغه اثر نقل کړې دې او په دې کښې نې دا صراحت کړې چې د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما په موزو باندې مسح کول د اودس د اوچیدو نه پس وو. چنانچه د بیهقی د روایت الفاظ دادی: «فمسح على خفيه بعد ما جف وضوءه، وصلى» (۴) یعنی حضرت ابن عمر رضی الله عنهما د اودس د اوچیدو نه پس په موزو باندې مسح اوکړه او مونځ نې ورکړو. د روایت نقل کولونه پس امام بیهقی رحمته الله فرمائی چې «هذا صحيح عن ابن عمر ومشهور عن قتيبة بهذا اللفظ» (۵)

د امام نووی رحمته الله دا دلیل حسن گڼل کېږي: امام نووی رحمته الله د مذکوره روایت نقل کولونه پس لیکلی دی «هذا دليل حسن» ځکه چې ابن عمر رضی الله عنهما دا عمل د جنازې دپاره د راتلونکو په مخکښې اوکړو او چاهم په دې باندې نکیر اونه کړو. (۶)

عقلی دلیل: امام طحاوی رحمته الله د موالات په عدم وجوب باندې عقلی دلیل ورکولو سره فرمائی: «جفاف الوضوء ليس بمحدث فلا يلغظه، كما أن جفاف سائر الأعضاء لا يبطل الطهارة» (۷) اودس اوچیدل دا حدث نه دې چې په دې سره اودس مات شی لکه د ټولو اندامونو د اودس اوچیدل چې طهارت نه باطل کوی.

(۱) المائدة: ۶

(۲) الأوسط في السنن والإجماع والخلاف: ۴۲۱/۱.

(۳) أخرجه الإمام مالك في الموطأ كتاب الطهارة باب ما جاء في المسح على الخفين: ۳۶-۳۷/۱ رقم الحديث:

۴۳ والإمام الشافعي في الأم، كتاب الطهارة باب تقديم الوضوء ومتابعته رقم: ۴۲۳.

(۴) السنن الكبرى كتاب الطهارة باب تفریق الوضوء رقم: ۳۹۷.

(۵) السنن الكبرى كتاب الطهارة باب تفریق الوضوء رقم: ۳۹۷.

(۶) المجموع: ۴۵۵/۱ الحاوی الكبير: ۱۶۵/۱ البحر الرائق: ۵۵/۱.

(۷) مختصر اختلاف العلماء: ۱۵۳/۱ عمدة القاری: ۳۱۳/۳ فتح الباری: ۴۹۴/۲.

دَ قَائِلِينَ وَجُوبَ دَ دَلَالُو جَوَاب: دَ قَائِلِينَ وَجُوبَ دَ دَلَالُو جَوَاب دَ رُومِي دَلِيل جَوَاب دَادِي چہ کله
تفریق اوفصل فی الموضوع دَالله تعالی ارشاد (فَأَعْلُوا أَوْ جُوهَكُمْ وَأَيِّدِيَكُمْ) کنبی ورکړې شو د امر په
انتقال سر مانع نه دي نو دا ضروری دی چه بیادا آیت د عدم موالات د پاره هم مانع نه وی. (۱)

د دویم دلیل جواب: دویم دلیل «هذا وضوء لا يقبل الله الصلاة إلا به» باره کنبی امام نووی رحمته الله فرمائیلی
چه دا روایت د ابی بن کعب او ابن عمر رضی الله عنهما نه په سند ضعیف سره نقل دي. امام ابوبکر حازمی رحمته الله
اوفرمائیل چه دا حدیث د یونه زیات صحابه کرامو نه په متعدد طرق سره نقل دي او هغه ټول طرق
ضعیف دي.... خلاصه دا چه دا حدیث ضعیف دي او قابل د احتجاج او استدلال نه دي. (۲)

په مواظبت سره وجوب نه ثابتی دی: دویمه خبره دا چه د رسول الله صلی الله علیه و آله په موالات باندې مواظبت
اختیارول وجوب نه ثابتوی ځکه چه اکثر وختونو کنبی د مواظبت بیان د سنت د پاره کیږي. (۳)

د حضرت انس رضی الله عنه د روایت جواب: د حضرت انس رضی الله عنه د روایت جواب دادي چه «فأحسن وضوءك» نه
په وجوب موالات باندې استدلال صحیح نه دي ځکه چه په دي کنبی د استیناف حکم نه دي ورکړې
شوي بلکه د اتمام او احسان حکم دي. او که چرې دا اومنلې شی چه ددي نه اعاده او راگرځول مراد دی
نو بیا هم اتمام او احسان خو د هغه اوج اندام په وینځلو سره حاصلیږي. لهذا په دي حدیث سره په
وجوب اعاده باندې هیڅ دلالت نه کیږي البته داودس اندامونو وینځلو کنبی د تفریق جواز او عدم
وجوب موالات د دي نه ثابتیږي. (۴)

دي نه علاوه پخپله د امام ابوداؤد «باب فی تفریق الموضوع» قائمول او د دي په ذیل کنبی دا حدیث راوړل
د تفریق جواز او عدم موالات باره کنبی زیات واضح دي. (۵) لهذا په دي حدیث کنبی امر د وجوب
د پاره نه دي بلکه دا استحبابی امر دي. دغه شان د امام ابوداؤد رحمته الله د خالد بن معدان د روایت باره
کنبی امام نووی رحمته الله فرمائیلی چه هغه ضعیف الاسناد دي. (۶) خو امام بیهقی رحمته الله او ابن قطان رحمته الله
دا مرسل گرځولي دي. (۷)

بعض حضراتو دا روایت مرسل گرځولو باندې رد هم کړې دي. (۸) لیکن علامه سهارنپوری رحمته الله
فرمائیلی چه د بخاری د مذهب مطابق د امام بیهقی رحمته الله او ابن قطان رحمته الله د خالد بن معدان روایت
مرسل گرځول صحیح دي. ځکه چه خالد بن معدان د بعض صحابه کرامو نه عنعنه سره روایت کوي
اود هغوی سره ئی لقاء هم ثابته نه ده. لهذا په یقیني توګه سره دا نه شی وئیلې چه دا د خالد د هغه
بعض صحابه نه بالمشافهه روایت دي. د دي احتمال د وجې نه دا موصول نه شی گرځولې کیدي البته

(۱) الحاوی الکبیر: ۱۶۵/۱.

(۲) المجموع شرح المذهب: ۴۳۰، ۴۵۵/۱. د حدیث په طرق باندې د تفصیلی کلام د پاره اوګورنی تلخیص

الحبیر، کتاب الطهارة: ۲۶۸-۲۶۶ رقم: ۸۱ وانظر: السعایه: ۱۵۹/۱.

(۳) المبسوط: ۱۷۱/۱.

(۴) بذل المجهود: ۲۶/۲.

(۵) بذل المجهود: ۲۶/۲.

(۶) المجموع شرح المذهب: ۴۵۵/۱.

(۷) السنن الکبری کتاب الطهارة باب تفریق الموضوع رقم: ۳۹۲ (۱۳۵/۱).

(۸) تلخیص الحبیر: ۲۹۲/۱-۲۹۱.

که حدیثی رجل من أصحاب النبی صلی الله علیه وسلم نی و نیلې وې نو بیا به حدیث موصول وې خود امام مسلم رحمه الله او جمهورو په نیزدا روایت متصل دی. ()

په خبر واحد سره په کتاب الله باندې زیاتې صحیح نه دي. (۱)

علامه لکهنوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ دا روایت خبر واحد دی پہ دے سرہ پہ کتاب اللہ باندی زیاتے جائز نہ دے خکہ چہ اللہ تعالیٰ مطلقاً دغسل اومسح حکم ورکری دے اودانی تفریق سرہ مقید کری نہ دی. ددے نہ علاوہ داعادہ پہ حکم کنسے دا احتمال ہم دے چہ ہغہ داکمال دپارہ وی لکہ چہ بعض روایاتو کنسے غیبت کونکو تہ د اودس اومورخ راگر خولو حکم ورکری شوی دی. (۴)

دا حدیث د ضعف نه باوجود په استحباب باندې محمول کولې کیدې شی لکه څنگه چه امام بیهقی رحمۃ اللہ علیہ د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما قول په استحباب باندې محمول کړې دې. (سپڼی، یا ددې دا تاویل هم ممکن دې چه د راگرخولو حکم د یوناقض د اودس په موجود کیدو سره وونه چه صرف د اوچ خانی د وجی نه.)

د امام دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ پہ روایت کنبی دی چہ یوسری تہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم افرمانیل: «ارجع فانم موضوعك ففعل» (یعنی لا ریشہ او خپل اودس مکمل کړه راشه نو هغه داسی او کړل).

په دې حديث كښې دا اتمم وضوءك په دې خبره باندې دلالت كوي چه حضور پاك د اودس د استيناف حكم ورنه كړو (۷) اونه ئى د تيرشوى وخت باره كښې پوښتنه او كړه صرف دهغه خانى د وينځلو حكم نى وركړو كوم چه اوچ پاتى شوې وو.

دحضرت عمر رضی اللہ عنہ د اثر جوابات: علماء کرامو دحضرت عمر رضی اللہ عنہ د اثر مختلف جوابونه ورکړي دي. د اعاده وضو حکم په تغلیظ باندې محمول دي: دحضرت عمر رضی اللہ عنہ د اثر جواب علامه لکهنوی رحمۃ اللہ علیہ صاحب کشاف نه دا نقل کړې دي چې «أنه محمول علی التغلیظ» یعنی دحضرت عمر رضی اللہ عنہ د اودس د اعاده حکم ورکول په تغلیظ باندې محمول دي. (۷)

دَحَافِظِ ابْنِ حَجَرٍ رحمته تَوْجِيه: حَافِظُ ابْنِ حَجَرٍ رحمته فَرَمَانِي چِه دَحَضَرَتِ عَمَرٍ رحمته اَرشَاد: ((أَعْدِ الْوُضُوءَ)) دَاطْلَاقِ الْكُلِّ وَارَادَةُ الْجُزْءِ دَقَبِيلِ نِه دِي مَرَادِ دِي نِه صَرَفِ دَخْبِي اَوچِه حَصِه وَنَخْلِ دِي. ^(۸)

(١) بذل المجهود: ٢/٣٢.

(قال الإمام نظام الدين الشافى رحمه الله: "وحكم الخاص من الكتاب وجوب العمل به لا محالة، فإن قابله خير الواحد، أو القياس، فإن أمكن الجمع بينهما بدون تغيير فى حكم الخاص، يعمل بهما، وإلا يعمل بالكتاب ويترك ما يقابله." (فصل فى الخاص والعام ص: ١١، وراجع للتفصيل والمزيد: مبادئ علم الحديث وأصوله لمحقق العصر المحدث الشيخ شبير أحمد العثماني مع تعليقات الشيخ عبدالفتاح أبو غدة، ص: ١٩٣-١٦١).

(١) السابعة: ١/١٦١.

(١) بذل المجهود: ٣٢/٢.

(١) سنن الدارقطني مع التعليق المغنى كتاب الطهارة باب فى فضل الرضوء واستيعاب جميع القدم فى الرضوء
بالماء: ١٠٩/١ رقم: ٤٠

بالعام: ١٠٩/١ رقم: ع

(١) تلخيص الحبير كتاب الطهارة: ٢٩١/١ رقم: ١٠٢ التعليق المفنى على سنن الدارقطنى: ١٠٩/١.

(٧) العناية: ١/١٦١.

المعالية: ١/١٦١.

دامام نووی رحمته اللہ علیہ توجیہ: امام نووی رحمته اللہ علیہ فرمائی کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ د اودس اعاده امر استحباب یا جواز باندی محمول دی. ^(۱) واجب صرف د اوچی حصی وینخل دی خکہ چہ عبید بن عمر لیثی رضی اللہ عنہ د حضرت عمر رضی اللہ عنہ نه داشان واقعہ نقل کری ده په کوم کنبی چہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ صرف دخپو اوچہ حصہ وینخلو امر ورکولوسره فرمائیلی «اغسل مائرکت من قدمک» ^(۲)

افضلیت او سنیت موالات: دا ټول بحث خود وجوب او عدم وجوب دی. په دې کنبی موجود اختلاف سره د دلائلو بیان گړې شوې دی. راجح دادی چہ موالات فی الوضوء واجب نه دی لیکن دموالات سنت او افضل کیدو کنبی هیڅ اختلاف نشته. چنانچه امام ماوردی شافعی رحمته اللہ علیہ فرمائی چہ په اودس کنبی د تعجل حکم اود رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د حکم په رنراکنبی موالات فی الوضوء او اندامونه په کامل توگه سره وار په وار وینخل افضل دی. ^(۳)

امام شافعی رحمته اللہ علیہ فرمائی: «أحب أن يتأتم الوضوء ولا يفرقه: لأن رسول الله صلى الله عليه وسلم جاء به متابعاً» ^(۴)

یعنی زه په اودس کنبی متابعت او عدم تفريق خوینوم خکہ چہ رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم وار په وار اودس فرمائیلی دی. اوکه چرې متوضی داسې اونه کری نو خوین عمل دادی چہ هغه دې اودس بیا اوکړی، په تفريق کونکی باندې د استیناف ضروری کیدل ماته واضح نه دی. ^(۵)

موالات فی الغسل: په غسل کنبی موالات واجب دی که نه په دې کنبی هم اختلاف دی. ائمه ثلاثه امام اعظم امام ابوحنیفه رحمتهما اللہ علیہما ^(۶) امام شافعی رحمته اللہ علیہ ^(۷) او امام احمد بن حنبل رحمتهما اللہ علیہما ^(۸) فرمائی چہ په غسل کنبی موالات واجب نه سنت دی هم دغه دامام مالک رحمته اللہ علیہ هم یو قول دی. ^(۹)

ابن حامد او ابوالخطاب نه یو روایت او امام احمد بن حنبل رحمتهما اللہ علیہما نه وجوب موالات فی الغسل هم نقل کری دې لیکن علامه مرداوی رحمته اللہ علیہ فرمائی چہ عدم موالات هم دامام احمد رحمتهما اللہ علیہما صحیح قول او مذهب دی او هم په دې د اکثر حنابلہ اتفاق دی. ^(۱۰)

د امام مالک رحمته اللہ علیہ دویم قول دادی چہ د اودس په شان په غسل کنبی هم موالات ضروری دی. ^(۱۱) امام ربیع رحمته اللہ علیہ او فرمایل په غسل کنبی تفريق د ناخوښه امورو نه دې او ترهغه وخته پورې دغه عمل ته غسل نه شی وئیلې کیدې ترکومې چہ وار په وار د بدن اندامونه اونه وینخلې شی. باقی پاتې شوه

^(۱) المجموع شرح المذهب: ۴۵۵/۱.

^(۲) السنن الکبری کتاب الطهارة باب تفريق الوضوء: ۱۳۶/۱ رقم: ۳۹۶.

^(۳) الحاوی الکبیر: ۱۶۴/۱ کتاب الأم: ۱۲۵/۱ رقم: ۴۱۶.

^(۴) کتاب الأم: ۱۲۵/۱ رقم: ۴۱۶.

^(۵) التوضیح: ۵۸۱/۴ عمدة القاری: ۳۱۳/۳.

^(۶) ردالمحتار: ۹۰/۱ بدائع الصنائع: ۹۷/۱ المبسوط: ۱۷۰/۱ الأوسط فی السنن والإجماع والاختلاف: ۴۲۱/۱.

^(۷) المجموع: ۴۵۳/۱ الحاوی الکبیر: ۱۶۶/۱ کتاب الأم: ۱۲۷/۱.

^(۸) المغنی لابن قدامة: ۱۴۰/۱ الإنصاف للمرداوی: ۱۴۱.۲۵۷/۱.

^(۹) المدونة الکبری: ۱۵/۱ شرح الکرمانی: ۱۲۷/۳.

^(۱۰) الإنصاف للمرداوی: ۲۵۷/۱.

^(۱۱) حاشیة الدسوقي: ۲۱۹/۱.

خبره دهغه سړی چه د سحر نه ترمانښامه پوري په مینځمې موده کښې قصداً عمداً په غسل کښې تفریق کوی یعنی د بدن څه حصه نې سحر اووینځله بیاوقفه کولوسره نې څه مانښام اووینځله نو دا غسل نه دی هم دغه دآمام مالک رحمته الله علیه او امام لیث رحمته الله علیه هم قول دي.^(۱) ابن قاسم وائی که چرې تفریق د نسیان یعنی هیرې د وجې نه وی نوجائز دي. د آمام مالک رحمته الله علیه نه په یو قول کښې نقل دی چه په ممسوح کښې جواز دي نه چه په مغسول کښې. ابن ابی زید وائی جواز د سر سره خاص دي. ابن مسلمه په مبسوط کښې وائی چه ممسوح کښې جواز دي ممسوح که سر وی اوکه موزه.^(۲)

دآئمه اربعه نه علاوه امام نخعی، سعید بن مسیب، طاؤس، امام حسن، سفیان بن سعید ثوری او محمد بن عبدالله بن حکم رحمهم الله وغیره هم د عدم وجوب موالات فی الغسل قائل دي.^(۳) دعدم وجوب موالات فی الغسل دلائل: قائلین عدم وجوب موالات فی الغسل یو دلیل خو د زیر بحث باب حدیث میمون رضی الله عنه د کوم نه چه امام بخاری رحمته الله علیه تفریق فی الغسل باندې استدلال کړې دي. وجه د استدلال حدیث ترجمه سره مطابقت او مناسبت په ذیل کښې راځی.

دویم دلیل: دویم دلیل د آمام طبرانی رحمته الله علیه روایت دي کوم چه جابر بن سیلان د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نه نقل کړې دي: «أن رجلاً جاء إلى النبي صلى الله عليه وسلم، فسأله عن الرجل يغتسل من الجنابة فيعطى، بعض جده الماء، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يغسل ذلك المكان ثم يمسح به»^(۴)

یعنی یو سړې د رسول الله صلی الله علیه و آله په خدمت کښې حاضر شو او دهغه سړی باره کښې نې تپوس اوکړو چه غسل د جنابت اوکړی او دهغه د بدن څه حصه په اوبو سره لمد نه شی (بلکه اوچه پاتې شوې وی) نو رسول الله صلی الله علیه و آله په جواب کښې ارشاد وفرمائیلو "یغسل ذلك المكان ثم يمسح به" یعنی دغه اوچ خانې دي اووینځی بیا دي مونځ اوکړی.

ددې روایت ټول راویان ثقه دي. چنانچه حافظ نورالدین علی بن ابی بکر هیشمی رحمته الله علیه مجمع الزوائد کښې د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه دا روایت نقل کولونه پس فرمائیلی دي «رواه الطبرانی فی الکبیر، ورجاله موثقون»^(۵)

دویم دلیل: ددې نه علاوه د علاء بن زیاد په جید سند سره مرسل روایت نقل کړې دي: «اغتسل رسول الله صلى الله عليه وسلم من جنابة، فخرج فأبصر لمة عنكبه لم يصبها الماء، فأخذ بمهنته فبأها به»^(۶)

^(۱) المدونة الكبرى: ۱۱۵/۱ الأوسط: ۴۲۰/۱.

^(۲) عمدة القاری: ۳۱۳/۳ التوضیح: ۵۸۲/۴.

^(۳) الأوسط: ۴۲۱/۱ شرح ابن بطلال: ۳۸۹/۱ عمدة القاری: ۳۱۳/۳.

^(۴) المعجم الكبير مسند عبدالله بن مسعود رضی الله عنه: ۲۳۱/۱۰ رقم الحديث: ۱۰۵۶۱.

^(۵) كتاب الطهارة باب فيمن نسي بعض جسده ولم يغسله: ۲۰۹/۱ رقم: ۱۴۸.

^(۶) الحديث أخرجه عبد الرزاق في مصنفه عن هشام بن حسان عن العلاء بن زياد، كتاب الطهارة باب الرجل يترك شيئاً من جسده في غسل الجنابة: ۲۶۵/۱ رقم: ۱۰۱۵ وأخرجه ابن أبي شيبة في مصنفه عن إسحاق بن سويد العدوي عنه، كتاب الطهارة [باب] في الرجل يتوضأ أو يغتسل فينسى اللمعة من جسده: ۳۷۵/۱-۳۷۴ رقم: ۴۴۷. وقال الشيخ المحقق الفاضل العلامة محمد عوامه حفظه الله: "هذا مرسل بإسناد جيد". (تعليقات مصنف ابن أبي شيبة: ۲۷۴/۱).

یعنی رسول الله ﷺ د جنابت غسل اوکړو د غسل نه پس حضور پاک په خپل اوږه مبارکه باندې څه حصه اوچه اولیدله نو په وینستو باندې موجود او بوسره نې هغه لمده کړه. د عدم وجوب موالات باره کښې ابن رجب الحنبلی رحمته الله فتح الباری: (۱) کښې علامه عبدالرزاق صنعانی رحمته الله مصنف: (۲) کښې او علامه ابن ابی شیبه رحمته الله مصنف: (۳) کښې مختلف روایات آثار صحابه او تابعین نقل کړی دی چې په تفريق فی الغسل باندې صراحتاً دلالت کوی. چنانچه ابن وهب رحمته الله د یحیی بن ایوب نه هغوی د ابن حرملة نه نقل کړی دی چې یوسړې د سعید بن مسیب رحمته الله په خدمت کښې راغلو او وئې وئیل: «إني اغتسلت الجنابة ونسيت أن اغسل رأسي، قال: فأمر رجلاً من أهل المجلس أن يقوم معه إلى المطهرة، فيصب على رأسه دلواً من ماء» (۴).

دغه سړی او وئیل چې ما د جنابت غسل اوکړو او سړوینخل مې هیرشوی دی، سعید بن مسیب رحمته الله د اهل مجلس نه یو سړی ته حکم اوکړو چې ده سره د ابولوبنی (کوهې تالاب وغیره) طرف ته لږ شه او دده په سر باندې یوه ډولچه اوږه اوبه یوه اعمش رحمته الله د ابراهیم نخعی رحمته الله نه نقل کړی دی چې هغوی فرمائی «(لا بأس أن يفرق غسله من الجنابة)» یعنی په دې کښې هېڅ حرج نشته دې چې سړې په غسل جنابت کښې تفريق اوکړی. (۵)

امام حسن رحمته الله او ابراهیم نخعی رحمته الله په دې خبره کښې هېڅ حرج نه گنرلو چې جنبت خپل سر او وینځی اوبیا باقی بدن وینخل روستو کړی. (۶) امام لیث رحمته الله د امام طاؤس رحمته الله نه نقل کړی دی چې کوم سړې د جنابت غسل کوی او د هغه د بدن څه حصه اوچه پاتې شی نو هغه له پکار دی چې صرف هغه اوچ ځانی لوند کړی. (۷)

دموالات باره کښې د امام بخاری رحمته الله مسلک: د امام بخاری رحمته الله راځي او مسلک په دې باره کښې دادې چې موالات نه په اودس کښې واجب دی اونه په غسل کښې. امام بخاری رحمته الله په دې مسئله کښې په مکمل توگه د احنافو او شوافع هم خیال دي. هغوی رحمته الله په عدم موالات فی الوضوء باندې د ابن عمر رضی الله عنهما اثر نه استدلال کړې دي او په عدم موالات فی الغسل باندې د حضرت میمون رضی الله عنه روایت نه استدلال کړې دي. (۸)

تعليق: وَيَذْكُرُ عَنِ أَبِي عُمَرَ: أَنَّهُ غَسَلَ قَدَمَيْهِ بَعْدَ مَا جَفَّ وَضُوءُهُ.

(۱) ۱۶۴/۱

(۲) ۲۶۵/۱-۲۶۴

(۳) ۳۷۸/۱-۳۷۴

(۴) المدونة الكبرى: ۱۵/۱ والقصة روى نحوها ابن أبي شيبة فى مصنفه، كتاب الطهارة باب فى الرجل يفرق غسله من الجنابة: ۴۷۹/۱ رقم: ۷۷۴.

(۵) مصنف ابى أبى شيبة كتاب الطهارة باب فى الرجل يفرق غسله من الجنابة: ۴۷۹/۱-۴۷۸ رقم: ۷۷۲.

(۶) الأوسط لابن المنذر: ۴۲۱/۱ وقد مر تخريج أثر النخعي وأما أثر الحسن أخرجه ابن أبى شيبة فى مصنفه فى كتاب الطهارة باب فى الرجل يفرق غسله من الجنابة: ۴۷۹/۱ رقم: ۷۷۳ ولفظه: «أنه لا يرى بأساً أن يغسل الجنب رأسه قبل جسده، أو جسده قبل رأسه».

(۷) أخرجه عبدالرزاق فى مصنفه فى كتاب الطهارة باب الرجل يترك شيئاً من جسده فى غسل الجنابة: ۲۶۵/۱ رقم: ۱۰۱۶.

(۸) عمدة القارى: ۳/۳۱۲.

ترجمه: اود حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما نه نقل دی چه هغوی خپلې دواړه خپې د اودس اوبه د اوچیدونه پس اووینځلې.

د تعلیق تخریج: امام بخاری رحمہ اللہ د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دا اثر دلته په صیغه د ترمیض سره ذکر کړې دې. دا امام مالک رحمہ اللہ په مؤطا کښې د حضرت نافع رضی اللہ عنہ نه موصولاً نقل کړې دې. د دې الفاظ دادی «أن عبد الله بن عمر بال في السوق» ثم توضأ فغسل وجهه، ویدیه، ومسح رأسه، ثم دعى لحناءة لصلی علیہا حين دخل المسجد فمسح علی خفيه، ثم صلی علیہا»^(۱)

یعنی حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما په بازار کښې وو، هلته نې متیازې اوکړې بیانی اودس اوکړو داسې چه مخ او لاسونه نې اووینځل اود سر مسح نې اوکړه، بیاچه کله هغوی په مسجد نبوی کښې داخل شو نو د یوې جنازې د مونځ ورکولو د پاره راوغوښتې شو (نوهغوی هلته، په خفین باندې مسح اوکړه اود جنازې مونځ نې ورکړو.

علامه سراج الدین ابوحفص عمر بن علی بن احمد شافعی المعروف بابن الملتن رحمہ اللہ (المتوفی: ۸۰۲ هجری)، «البدیع المنیر فی تخریج الأحادیث والآثار الواقعة فی الشرح الکبیر» کښې دا اثر د مؤطا امام مالک رحمہ اللہ په حواله سره د تخریج نه پس دا اصح الاسانید گرځولوسره فرمائی: «وهذا الإسناد لا یستقیم علی أحد صحته، ویسمى هذا الإسناد: سلسلة الذهب، مالک عن نافع عن ابن عمر: بل هو أصح الأسانید» مطلقاً علی قول امام هذا الفن - البخاری رحمه الله - هذا أصح الأسانید»^(۲)

یعنی د دې سند صحت په چا باندې هم مشتبہ نه دې مالک عن نافع عن ابن عمر سند ته سلسله الذهب وئیلی شی بلکه دا سند خود دې فن امام بخاری رحمہ اللہ د قول مطابق مطلقاً أصح الأسانید نه دې. امام شافعی رحمہ اللہ هم په کتاب الأم کښې مالک عن نافع عن ابن عمر په سند سره دا اثر موصولاً نقل کړې دې البته هغوی «ثم دعى لحناءة لصلی علیہا حين دخل المسجد» الفاظو په ځانې «ثم دعى لحناءة، فدخل المسجد لصلی علیہا» الفاظ نقل کړی دی اود دې په شروع کښې «بال في السوق» تذکره هم نه ده کړې باقی الفاظ هم هغه دی.^(۳)

امام بیهقی رحمہ اللہ السنن الکبری کښې دا اثر په خپل سند سره د قتیبه بن سعید په واسطه د امام مالک رحمہ اللہ نه موصولاً نقل کړې دې البته هغوی هم په شروع کښې «بال في السوق» الفاظ نه دی نقل کړی خود فغسل یدیه ووجهه نه پس «فمسح علی خفيه» نه پس «وذراعیه ثلاثاً» او «فمسح علی خفيه» نه پس «بعد ما جف وضوءه» زیادت هم نقل کړې دې اود دې اثر نقل کولونه پس فرمائی «وهذا صحیح عن ابن عمر ومشهور عن قتیبة بهذا اللفظ»^(۴)

^(۱) کتاب الطهارة باب ماجاء فی المسح علی الخفین: ۳۷/۱-۳۶ رقم: ۴۳ راجع جامع الأصول. رقم: ۵۲۷۱

^(۲) کتاب الطهارة باب الوضوء تحت الحديث: الثامن والخمسون: ۲/۲۶۸، ت: مصطفى أبو الفیظ وعبد الله بن سلیمان ویاسر بن کمال، دار الهجرة للنشر والتوزيع، الرياض السعودية، الطبعة الأولى: ۱۴۲۵ هجری - ۲۰۰۴ م.

^(۳) کتاب الطهارة باب تقديم الوضوء ومتابعته: ۱۲۷/۱ رقم: ۴۲۳ انظر كذلك، مسند الشافعی، کتاب الوضوء: ۱/۴۱ رقم: ۵۱ دار الکتب العلمیة.

^(۴) کتاب الطهارة باب تفريق الوضوء: ۱۳۶/۱ رقم: ۳۹۷.

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ تغلیق التعلیق کنبی د امام بیہقی رحمہ اللہ مذکورہ روایت نقل کولوسرہ «فہما یقال» الفاظوسرہ د قتیبہ د امام مالک رحمہ اللہ نہ تفرد مگر خول ذکر کری او فرمائیلی دی چہ دا بعد ما جف وضوء د قتیبہ تفرد نہ دی خکہ چہ امام شافعی رحمہ اللہ دھغوی متابعت کری دی او امام بیہقی رحمہ اللہ معرفۃ السنن والآثار کنبی ددی تخریج کری دی^(۱)

د تغلیق التعلیق محقق فتح الباری او کتاب الام کنبی مذکور اثر نقل کولوسرہ د امام شافعی رحمہ اللہ متابعت مگر خولو سرہ لیکلی دی «والی متابعة الشافعی هذه أشار الحافظ فی الفتح»^(۲)

واضحہ دی وی چہ امام شافعی رحمہ اللہ د قتیبہ ابن سعید رحمہ اللہ متابعت «بعد ما جف وضوء» الفاظو کنبی نہ دی کری یعنی دھغوی پہ روایت کنبی دا الفاظ «بعد ما جف وضوء» نشہ دی۔ لہذا د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ قول «قد تابعه الشافعی» مطلب بہ دا شی چہ قتیبہ بن سعید رحمہ اللہ او امام شافعی رحمہ اللہ د امام مالک رحمہ اللہ نہ نفس روایت نقل کولو کنبی متفق دی۔ ہم دی تہ د اصول حدیث پہ اصطلاح کنبی متابعت وئیلی شی^(۳) قطع نظر ددی نہ چہ امام شافعی رحمہ اللہ متابعت پہ پورہ الفاظ د حدیث کنبی دی یا بعض کنبی۔ البتہ امام شافعی رحمہ اللہ د قتیبہ ددی تفرد تائید د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما مذکورہ اثر نقل کولونہ پس پہ دی الفاظوسرہ کری دی: «ولعله قد جف وضوءه وقد يجهف في ما أقل ما بين السجود والمسجد»^(۴) یعنی کیدی شی چہ د ابن عمر رضی اللہ عنہما پہ خفین باندی مسح د اودس د اوچوالی نہ پس وی خکہ چہ دبازار نہ د جمات پوری چہ خومرہ فاصلہ دہ دھغی نہ ہم پہ کم وخت کنبی د اودس اندامونہ اوچیری۔

امام بیہقی معرفۃ السنن والآثار کنبی د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دا اثر پہ دی سند سرہ موصولاً نقل کری دی: «أخبرنا أبو زكريا، وأبو سعيد، وأبو بكر، قالوا: حدثنا أبو العباس قال: أخبرنا الربيع، قال: أخبرنا الشافعي، قال: أخبرنا مالك عن نافع عن ابن عمر.....»^(۵)

علامہ عینی رحمہ اللہ ہم عمدۃ القاری کنبی د امام بیہقی رحمہ اللہ معرفۃ السنن والآثار والاد روایت تخریج کری دی^(۶) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ ہم پہ صحیح سند سرہ د ابو العباس محمد بن اسحاق بن ابراہیم ثقفی رحمہ اللہ پہ واسطہ سرہ د قتیبہ بن سعید نہ مذکورہ اثر موصولاً روایت کیدل نقل کری دی^(۷) دا اثر امام ابواحمد بن محمد بن اسحاق نیشاپوری، کرابیسی، المعروف بالحاكم الكبير (المتوفى ۲۷۸ ہجری) د قتیبہ بن سعید پہ پورتنی طریق سرہ «بعد ما جف وضوء» الفاظ سرہ نقل کری دی^(۸)

^(۱) تغلیق التعلیق: ۱۵۷/۲۔

^(۲) تعلیقات تغلیق التعلیق: ۱۵۷/۲۔

^(۳) معرفۃ أنواع علم الحديث ص: ۱۷۴-۱۷۳۔

^(۴) کتاب الام کتاب الطہارۃ باب تقدیم الوضوء ومتابعته: ۱۲۷/۱ رقم: ۴۲۴۔

^(۵) کتاب الطہارۃ باب متابعة الوضوء: ۱۸۲/۱ رقم: ۹۹۔

^(۶) عمدۃ القاری: ۳/۳۱۳۔

^(۷) تغلیق التعلیق: ۱۵۷/۲۔

^(۸) عوالی مالک رواۃ ابی أحمد الحاكم ضمن مجموعة من عوالی الإمام مالک: ۲۲۵/۱ رقم: ۲۴۸، ت: محمد الحاج الناصر، دار العرب الإسلامی، الطبعة الثانية: ۱۹۹۸ م۔

لایه: ښکاره دې وی چه د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما دا اثر امام بخاری رحمته الله په یذکر صیغه مجهول سره د تعلیق په توگه راوړلې دې. حالانکه د تخریج تعلیق نه دا خبره معلومه شوه چه مذکور اثر په صحیح سند سره موصول نقل دې. هم دغه وجه ده چه علامه کرمانی رحمته الله (۱) او علامه عینی رحمته الله (۲) لیکلی دی چه که امام بخاری رحمته الله په دې اثر کښې د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما طرف ته د مسح خفین په خانی باندې د غسل قدمین نسبت کړې دې. خو امام مالک رحمته الله امام شافعی رحمته الله او امام بیهقی رحمته الله په موصول روایاتو کښې مسح خفین وارد شوي دي نه چه غسل قدمین (۳).

د امام بخاری رحمته الله د صنیع توجیه: حافظ ابن حجر رحمته الله فتح الباری: (۴) او تغلیق التعلیق: (۵) کښې خو علامه قسطلانی رحمته الله (ارشاد الساری) (۶) کښې د امام بخاری رحمته الله د دې صنیع دا توجیه کړې ده چه هغوی دا اثر د روایت بالمعنی په توگه سره بیان کړې دي. په دې وجه په جزم سره ذکر نه دې بلکه په صیغه د تمریض نی راوړې دي. علامه ابن رجب الحنبلی رحمته الله فتح الباری کښې د امام احمد رحمته الله په حواله سره فرمائی چه هغوی د ابن عمر رضی الله عنهما نه دا اثر نقل کړې دي په دې کښې غسل رجليں وارد شوي دي. چنانچه دهغې الفاظ دادی: «عن ابن عمر: أنه توضأ، ثم غسل رجله في مكان آخر» (۷).

فائده: دلته خویوه دا خبره په ذهن کښې ساتنی چه امام بخاری رحمته الله په خپل کتاب الجامع الصحیح کښې د ټولو احادیثو راجمع کولو التزام نه دې کړې هم دغه وجه ده چه ډیر زیات صحیح احادیث په بخاری شریف کښې نشته دي چه نورو کتب صحاح کښې په کثرت سره نقل دي. چنانچه هم پخپله امام بخاری رحمته الله د دې خبرې صراحت کړې دي چه هغوی په ویره د طوالت ډیر صحیح روایت هم ترک کړی دی او په خپل صحیح کښې نه دی ذکر کړی. (۸) حافظ ابن حجر رحمته الله هم د دې خبرې صراحت کړې دي چه امام بخاری رحمته الله ټول صحیح احادیث د ذکر کولو التزام نه دې کړې. (۹)

صحیح بخاری ته د اصح الكتب وټولو وجه: بله دا خبره په ذهن کښې ساتل دی چه د امام بخاری رحمته الله کتاب ته اصح الكتب بعد کتاب الله وټیلی شوی دی هغه په دې کښې موجود روایات مرفوعه مسنده د مجموعی حالت په اعتبار سره دی په جزئی توگه د هر یو حدیث متعلق نه دې لگولې شوي. د دې نه علاوه تراجم ابواب او آثار او تعلیقات چونکه اصل مضمون او مقصود په کتاب کښې داخل نه دی په دې وجه د اصحیت دا اطلاق په دې باندې نه دي شوي خود امام بخاری مقصد د دې تعلیقاتونه صرف په یوه مسئله باندې استشهاد او استیناس کيږي. (۱۰)

(۱) شرح الکرمانی: ۱۲۶/۳.

(۲) عمدة القاری: ۳۱۳/۳.

(۳) الكنز المتواری: ۲۰۸/۳.

(۴) ۴۹۴/۲.

(۵) ۱۵۷/۲.

(۶) ۵۰۱/۱.

(۷) کتاب الطهارة باب تفریق الوضوء: ۱۶۴/۱ ولم أجده فی مسند احمد.

(۸) علوم الحديث لابن الصلاح ص: ۲۴.

(۹) اختصار علوم الحديث مع الباعث الحثیث ص: ۲۵.

(۱۰) د نورو تفصیل دپاره اوگورنی: معرفه انواع علوم الحديث: ص: ۹۵، الشیخ ماهر یاسین الفعل. دارالکتب العلمیة، قواعد فی علوم الحديث للعلامة المحقق المحدث الشیخ ظفر احمد عثمانی، الفصل الثانی فی

په نقل اثار کښې دامام بخاری رحمه ددې تصریحاتو نه پس داسې ونیلې کیدې شی چه دامام بخاری رحمه ثبت دصحابه کرامو آثار نقل کولو کښې دهغه درجې نه دی کوم چه په احادیث د صحیح بخاری نقل کولو کښې دی. چنانچه د ابن عمر رضی الله عنهما زیر بحث اثر سره د دې چه د یذکر صیغه تمریض سره ذکر کول یا د روایت بالمعنی د وجې نه دهغه ذمه واری کمه شوه خو که په ژور نظر سره او کتلی شی نودا معمولی خبره نه ده اوددې په خلاف دامام اعظم رحمه اود تلامذه او شرکاء تدوین فقه احادیث سره سره د صحابه کرامو آثار په ډیر اهتمام سره تتبع کړی دی. د احنافو د کتابونو نه واقف یو طالب علم هم ددې حقیقت نه انکار نه شی کولی.

د تعلیق غرض: دامام بخاری رحمه غرض په دې تعلیق سره د تفریق فی الوضوء جواز د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما په فعل او عمل سره مؤید کول دی. (۱)

د تعلیق شرح: وضوء: د واؤ فتح سره هغه اوبوته وائی په کوم سره چه اودس کړې شوې وی (مراد ترې نه په اندامونو باندې لگیدلې د اودس اوبه دی). (۲)

علامه قسطلانی رحمه د فرع الیونینیه په حواله سره د واؤ ضمه سره وضوء هم نقل کړې دې (دې نه به مراد د اودس عمل وی). (۳) تعلیق سره متعلق اکثر مباحث بیان شوی دی البته د تخریج تعلیق دوران کښې د موصول روایاتونه داخبره مخې ته راغلې ده چه حضرت ابن عمر رضی الله عنهما په خفین باندې مسح فرمائیلې وه. دې سره متعلق څه وضاحت پکار وو نولاندې هغه بیانولې شی.

حضرت ابن عمر رضی الله عنهما په خفین باندې مسح مسجد نبوی کښې دننه کړې وه که بهر؟ که چرې بهرې کړې وه نو په دې کښې څه د اشکال خبره نشته دې که چرې دننه نی کړې وه نو د اوبو د نشت والی د وجې نه به نی جائز گنړلو سره کړې وی. باقی پاتې شوه خبره په جمات کښې دننه د اودس نو علامه ابوالولید باجی رحمه په دې باره کښې د مالکیه اختلاف نقل کړې دې. د موسی بن معاویه د روایت مطابق ابن قاسم رحمه دا جائز گړخولی دی. خو امام سحنون رحمه د تلویث مسجد د وجې نه مکروه گړخولی دی. (۴) ابن حبیب مالکی رحمه فرمائی چه په جمات کښې دننه اودس کول خو منع دی لیکن د جمات په صحن (چه دشرعی جمات نه بهر وی) اودروازې سره نیزدې په کوم سره چه دخلقو تگ راتگ نه متاثر کیږي اودس کول جائز دی. (۵)

په احنافو کښې صاحب د الدرالمختار په جمات کښې دننه اودس کول منهیات وضوء کښې شمیرلی دی. او په جمات کښې دننه څه لوبښی کښې (په داسې توگه چه ځاځکی بهر لار نه شی) یا که داودس ځائی جوړ شوې وی نو په هغې کښې اودس کول جائز دی. (۶)

بیان ما يتعلق بالتصحيح والتحسين من قواعد مهمة وأصول، ص: ۶۴-۶۳ هدى السارى للحافظ ابن حجر، ص: ۵۰۱-۵۰۲، عبد العزيز بن باز، قديمى كتب خانه، تدريب الراوى: ۱۳۳/۱ دارطبيه، توضيح الافكار لمعانى تنقيح الافكار: ۱۳۲/۱، صلاح محمد بن عويضة، دارالكتب العلمية، بيروت لبنان.

(۱) فتح البارى: ۴/۹۴ عمدة القارى: ۳/۱۲ شرح الكرمانى: ۳/۱۲۷.

(۲) شرح الكرمانى: ۳/۱۲۶ فتح البارى: ۲/۹۴ عمدة القارى: ۳/۱۲ تحفة البارى: ۱/۲۲۶.

(۳) إرشاد السارى: ۱/۵۰۱.

(۴) المنتقى شرح مؤطا مالك: ۱/۳۶۳ أوجز المسالك: ۱/۴۴۸.

(۵) المنتقى: ۱/۳۶۴.

(۶) الدرالمختار ص: ۲۳ أوجز المسالك: ۱/۴۴۹-۴۴۸.

شيخ الحديث مولانا زكريا رحمته الله فرماني په دې سره معلومه شوه چه په جمات كښې دتنه صرف په خفين باندې مسح كول په كراهت كښې داخل نه دي (١)

چونكه امام مالك رحمته الله د مشهور قول مطابق د وجوب موالات في الوضوء قائل دي (كماسر) اود حضرت ابن عمر رضي الله عنهما دا اثر ددې برعكس په جواز تفريق في الوضوء باندې دلالت كوي. امام مالك رحمته الله دا په مؤطا كښې نقل كړې خو دې ليكن دا نې د جواز تفريق في الوضوء په سلسله كښې نه دي اخستي. چنانچه ابن قاسم رحمته الله واني چه امام مالك رحمته الله د تاخير مسح په باره كښې د ابن عمر رضي الله عنهما نه دي اخستي (٢)

دا اثر چونكه په صحيح سند سره نقل دې په دې وجه مالكيه ددې مختلف تاويلات بيان كړې دي مگر هغه زيات قوي نه دي. شيخ الحديث مولانا زكريا ددغه توجيها توتقل كولونه پس ليكلي دي «وانت خبير بما في هذه التوجيهات» (٣)

الحديث الأول

٢٨٥ - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مَحْبُوبٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ، قَالَ: حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ سَالِمِ بْنِ أَبِي الْجَعْدِ، عَنْ كُرَيْبٍ، مَوْلَى ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَتْ مَيْمُونَةُ: «وَضَعْتُ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَاءً يَغْتَسِلُ بِهِ، فَأَفْرَغَ [ص: ٦٢] عَلَى يَدَيْهِ، فَغَسَلَهُمَا مَرَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا، ثُمَّ أَفْرَغَ يَمِينَهُ عَلَى شِمَالِهِ، فَغَسَلَ مَذَاكِيرَهُ، ثُمَّ ذَلِكَ يَدَهُ بِالْأَرْضِ، ثُمَّ مَضْمَضَ وَاسْتَنْشَقَ، ثُمَّ غَسَلَ وَجْهَهُ وَيَدَيْهِ، وَغَسَلَ رَأْسَهُ ثَلَاثًا، ثُمَّ أَفْرَغَ عَلَى جَسَدِهِ، ثُمَّ تَخَسَّى مِنْ مَقَامِهِ، فَغَسَلَ قَدَمَيْهِ» (حديث باب ١٠)

(١) أوجز المسالك إلى مؤطا مالك: ٤٤٩/٢.

(٢) المتنفي: ٣٦٤/١ أوجز المسالك: ٤٤٩/١.

(٣) أوجز المسالك إلى مؤطا مالك: ٤٤٩/٢.

(١) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في نفس الكتاب باب الوضوء قبل الغسل. رقم الحديث: ٢٤٩ وفي باب الغسل مرة رقم الحديث: ٢٥٧ وفي باب الغسل بالصاع ونحوه. رقم الحديث: ٢٥٣ وفي باب مسح اليد بالتراب لتكون أنقى رقم الحديث: ٢٦٠ وفي باب المضمضة والاستنشاق في الجنابة رقم الحديث: ٢٥٩ وفي باب من توضأ في الجنابة ثم غسل سائر جسده ولم يعد مواضع الوضوء منه مرة أخرى رقم الحديث: ٢٧٤ وفي باب نفث البدين من الغسل عن الجنابة رقم الحديث: ٢٧٦ وفي باب التستر في الغسل عند الناس بنحوه مختصراً رقم الحديث: ٢٨١ وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحيض باب صفة غسل الجنابة رقم الحديث: ٧٢٢ وأبو داود في سننه في كتاب الطهارة باب في الغسل من الجنابة رقم الحديث: ٢٤٥ والترمذي في سننه في كتاب الطهارة باب ما جاء في الغسل من الجنابة بنحوه مختصراً وقال: هذا حديث حسن صحيح رقم الحديث: ١٠٣ والنسائي في سننه في كتاب الطهارة باب غسل الرجلين في غير مكانه الذي يغتسل فيه رقم الحديث: ٢٥٢ وأيضاً في كتاب الغسل والتيمم. باب إزالة الجنب الأذى عنه قبل إفاضة الماء عليه بنحوه مختصراً رقم الحديث: ٤١٨ وأيضاً في باب مسح اليد بالأرض بعد غسل الفرج رقم الحديث: ٤١٩ وأيضاً في باب الاستنثار عند الغسل رقم الحديث: ٤٠٨ وأخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب الطهارة باب السنديل بعد الوضوء رقم الحديث: ٤٦٧ راجع جامع الأصول رقم: ٥٣٢١ وتحفة الأشراف رقم: ١٨٠٦٤.

ترجمه: مونږ ته موسی بن اسماعیل بیان اوکړو ونی وئیل چه اوونیل مونږ ته ابو عوانه، اوونیل مونږ ته اعمش، هغوی د سالم بن ابی الجعدنه هغوی د ابن عباس رضی الله عنه د غلام کرب نه هغوی د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه هغوی د میمون بن حارث رضی الله عنه نه، هغه فرمائی چه ماد رسول الله صلی الله علیه و آله د غسل د پاره، اوبه کیخودې دې دپاره چه رسول الله صلی الله علیه و آله په دې سره غسل اوکړی. حضور پاک (اول) په خپلو دواړو لاسونو باندې اوبه واچولې او هغه نې دوه خل یا درې خل اوونخل، بیا حضور پاک په خپل نې لاس سره په گس لاس اوبه واچولې او (په گس لاس سره) نې خپل شرمگاه اوونخلو، بیانی خپل لاس مبارک په زمکه باندې اومړلو بیا حضور پاک خله کښې اوبه واچولې او پوزه کښې اوبه واچولې، بیا مخ (مبارک) اوونخلو او خپل دواړه لاسونه نې اوونخل بیانی خپل سر مبارک درې خل اوونخلو بیانی په خپل پوره بدن باندې اوبه اوبھیولې اوبیا دهغه خانی نه اخوا شو او خپلې دواړه خپې نې اوونخلې.

تراجم رجال

حدثنا محمد بن محبوب: دامشهور محدث محمد بن محبوب، بنانی بصری رضی الله عنه دې (۱) علامه کرمانی رحمته الله او علامه عینی رحمته الله قیل سره نقل کړی دې چه محبوب ددوی لقب دې او نوم نې حسن دې. حافظ ابن حجر رحمته الله لیکلی دی چه بعض حضراتو ددوی ترجمه د محمد بن حسن شیبانی رحمته الله ترجمه سره ګډه وډه کړې ده د دې غلطنی سبب دادې چه د محمد بن حسن لقب محبوب دې او بعض روایاتو کښې حدثنا محمد بن الحسن راغلي دې نو دغه خلقو د محمد بن حسن لقب گمان کولو سره د محمد بن محبوب ترجمه نې د محمد بن حسن سره ګډه وډه کړې ده حالانکه صحیح خبره داده چه دواړه جدا جدا هستنی دی. محمد بن حسن، د محمد بن محبوب نه زیات مشهور هم دې او په عمر کښې هم مشر دې. (۲)

شیوخ حدیث: هغوی رضی الله عنه چه د کومو محدثینو حضراتو نه حدیث روایت کړې په هغوی کښې حرب بن میمون، حفص بن غیاث، حماد ابن زید، حماد بن سلمه، سرار بن مجشر، سلام بن ابی مطیع، عبدالعزیز بن مسلم، عبدالواحد بن زیات، محمد بن دینار، ابو حفص البار او ابو عوانه رحمهم الله شامل دی. (۳)

تلامذه: دهغوی رضی الله عنه نه د حدیث پاک روایت کونکو کښې اصحاب کتب سته نه امام بخاری رحمته الله، امام ابوداؤد رحمته الله، ابراهیم بن ابی الجحیم، احمد بن محمد مقدمی، احمد بن مهدی اصبهانی، احمد بن یوسف سلمی، احمد بن علی وراق، عباس بن عبد العظیم عنبری، عبدالله بن احمد دورقی،

(۱) التاریخ الكبير: ۲۴۵/۱ رقم الترجمة: ۷۷۵ کتاب الثقات: ۸۰/۹ الجرح والتعديل: ۱۱۸/۸ رقم الترجمة: ۴۴۰، تهذيب الكمال: ۳۷۰/۲۶ رقم الترجمة: ۵۵۸۲ تاریخ الإسلام: ۱۳۹/۶ رقم الترجمة: ۴۵۳ عمیزان الاعتدال: ۲۵/۴ رقم الترجمة: ۸۱۱۹ الکاشف: ۷۵/۳ رقم الترجمة: ۵۱۹۸ تهذيب التهذيب: ۲۹/۹ رقم الترجمة: ۷۰۰ تقريب التهذيب: ۱۲۹/۲ رقم الترجمة: ۶۲۸۶ ابو عبدالله ددوی کتبت دې حواله سابق اکمال تهذيب الكمال: ۳۳۱/۱.

(۲) تهذيب التهذيب: ۴۶۹/۹ رقم الترجمة: ۷۰۰ حافظ ابن حجر رحمته الله د امام بخاری رحمته الله کتاب الاحکام کښې چه کله د محمد بن محبوب نه روایت نقل کوي نو د محمد بن حانی محبوب بن الحسن ونيلي. ۱. دلتهون نه باوجود په کتاب الاحکام کښې ددې نوم راوی نه دې ملاؤشوي. ۱۲ ع.م.

(۳) تهذيب الكمال: ۳۷۱/۲۶-۳۷۰ تهذيب التهذيب: ۴۲۹/۹.

عمرو بن منصور نسائی، عیسی بن شاذان، محمد بن یحیی ذهلی، محمد بن یونس کدیمی، نصر بن داود خلنجی، یحیی بن مطرف اصبهانی، یعقوب بن سفیان او یعقوب بن شیبہ رحمہم اللہ شامل دی. (۱)

ددوی نہ علاوہ صاحب سنن امام نسائی د محمد بن محبوب رحمہ اللہ نہ عمرو بن منصور رحمہ اللہ پہ واسطہ روایت نقل کری دی. (۲)

دائمہ جرح والتعذیل اقوال: امام ابو داؤد رحمہ اللہ فرمائی چہ ما یحیی بن معین رحمہ اللہ د محمد بن محبوب رحمہ اللہ تعریف کو لوسرہ اوریدلی. ابن معین رحمہ اللہ فرمائی «هو کثیر، صادق، کثیر الحدیث» (۳)

یحیی بن معین رحمہ اللہ فرمائی «کان محمد بن محبوب أکثر فی الحدیث من مسدد، ومسدد کان خیراً منه» (۴) ابن محرز د یحیی بن معین نہ نقل کری دی چہ هغوی فرمائیلی دی «لہس بہ ہأس» (۵) ابن جبان رحمہ اللہ پہ الثقات کنبی ددوی تذکرہ کری دہ. (۶) علامہ ذہبی رحمہ اللہ الکاشف (۷) کنبی او حافظ ابن حجر رحمہ اللہ تقریب التہذیب کنبی فرمائی ثقہ. (۸)

وفات: د محمد بن محبوب رحمہ اللہ د وفات د کال بارہ کنبی دوه اقوال دی. ① بعض حضرات و نیلی ۲۲۲ ہجری کنبی وفات شوی. (۹) ② ابن ابی عاصم، ابن قانع (۱۰) علامہ کرمانی رحمہ اللہ (۱۱) علامہ قسطلانی رحمہ اللہ (۱۲) علامہ عینی رحمہ اللہ او حافظ ابن حجر رحمہ اللہ جزم سرہ فرمائیلی دی چہ ۲۲۳ ہجری کنبی انتقال شوی.

علامہ مزنی رحمہ اللہ او علامہ ذہبی رحمہ اللہ ہم دغہ قول د امام بخاری رحمہ اللہ نہ ہم نقل کری دی. (۱۳) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ او علامہ مغلطان رحمہ اللہ فرمائی چہ امام بخاری رحمہ اللہ د ۲۲۳ ہجری جزم نہ دی فرمائیلی بلکہ داسی و نیلی دی چہ ۲۲۳ ہجری سرہ نیز دی وفات شوی. (۱۴)

قال: حدثنا عبد الواحد: دا عبد الواحد بن زياد عبدی بصری رحمہ اللہ دی. (۱)

(۱) تہذیب الکمال: ۳۷۱/۲۶ تہذیب التہذیب: ۴۲۹/۹ تاریخ الإسلام: ۱۳۹/۶.

(۲) تہذیب الکمال: ۳۷۲/۲۶ تہذیب التہذیب: ۴۲۹/۹ تاریخ الإسلام: ۱۳۹/۶.

(۳) تہذیب الکمال: ۳۷۱/۲۶ تہذیب التہذیب: ۴۲۹/۹ تاریخ الإسلام: ۱۳۹/۶.

(۴) تہذیب الکمال: ۳۷۱/۲۶ تہذیب التہذیب: ۴۲۹/۹ میزان الاعتدال: ۲۵/۴.

(۵) تعليقات تہذیب الکمال: ۳۷۱/۲۶.

(۶) کتاب الثقات: ۸۰/۹.

(۷) ۷۵/۳.

(۸) تقریب التہذیب: ۱۲۹/۲.

(۹) تہذیب الکمال: ۳۷۲/۲۶ تہذیب التہذیب: ۴۲۹/۹ تاریخ الإسلام: ۱۳۹/۶.

(۱۰) تہذیب الکمال: ۴۲۹/۹ إكمال تہذیب الکمال: ۳۳۱/۱. علامہ ذہبی الکاشف: ۷۵/۳ تاریخ الإسلام: ۱۳۹/۶.

(۱۱) إرشاد الساری: ۵۰۲/۱.

(۱۲) عمدة القاری: ۳۱۴/۳.

(۱۳) تہذیب الکمال: ۳۷۲/۲۶ تاریخ الإسلام: ۱۳۹/۶.

(۱۴) تہذیب التہذیب: ۴۲۹/۹ إكمال تہذیب الکمال: ۳۳۱/۱.

قال: حدثنا الأعمش: دا ابو محمد سليمان بن مهران اسدى كوفى رضي الله عنه دې چه دا اعمش په لقب سره مشهور دې. ^(۱)

عن سالم بن أبي الجعد: دا مشهور محدث سالم بن ابى الجعد رافع اشجعى كوفى رضي الله عنه دې. ^(۲)
عن كريب مولى ابن عباس: دا كريب بن ابى مسلم قريشى، هاشمى، حجازى مولى ابن عباس رضي الله عنه دې. ابو رشدين د دوى كنيث دې. ^(۳)

عن ابن عباس: دا ترجمان القرآن صحابى جليل او د حضور پاك د تره خوئى عبدالله بن عباس بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف رضي الله عنه دې. ^(۴) د هغوى رضي الله عنهم حالات بدء الوحي باب كهف كان بدء الوحي الى رسول الله صلى الله عليه وسلم او كتاب الايمان باب كفران العشير، وكفر بعد كفر كنبى تير شوى دى. ^(۵)

قالت: ميمونة رضى الله عنها: دا حرم نبوى زوجه رسول ام المؤمنين حضرت ميمونه بنت الحارث رضي الله عنها دې. د هغوى رضي الله عنهم احوال كتاب العلم باب العلم لاندې بيان كړې شوى دى. ^(۶)

شرح حديث

د حضرت ميمونه رضي الله عنها دا روايت امام بخارى رضي الله عنه كتاب الغسل كنبى زير بحث باب نه علاوه په اووه نورو ابواب كنبى د مختلف شيوخ حديث نه اختصار او تفصيل او د الفاظو فرق سره نقل كړې دې. ^(۱)
باب الغسل مرة واحدة كنبى د موسى بن اسماعيل رضي الله عنه په طريق سره د دې روايت پوره متن تير شوې دې البته په بعض الفاظو كنبى اختلاف دې چه ډير زر به بيان كړې شى د باقى شرح حديث سره مباحث د سابقه ابواب په ذيل كنبى بيان شوى دى. فليراجع.

^(۱) تهذيب الكمال: ۴۵۲/۱۸-۴۵۰. د دوى حالات كشف البارى كتاب الايمان باب الجهاد من الايمان: ۳۰۱/۲. كنبى تير شوى دى.

^(۲) تهذيب الكمال: ۷۶-۹۲/۱۲. د دوى احوال كشف البارى كتاب الايمان باب ظلم دون ظلم: ۲۵۱-۲۵۳/۲. كنبى بيان شوى دى.

^(۳) تهذيب الكمال: ۱۳۰-۱۳۳/۱۰. د دوى د ژوند حالات صحيح البخارى كتاب الوضوء باب التسمية على كل حال وعند الوقاع لاندې او گورنى.

^(۴) تهذيب الكمال: ۱۷۴-۱۷۲/۲۴. د دوى حالات بخارى شريف كتاب الوضوء باب التخفيف فى الوضوء په ذيل كنبى تير شوى دى.

^(۵) سير اعلام النبلاء: ۳۲۱-۳۵۹/۳.

^(۶) كشف البارى: ۴۳۷/۱-۴۳۵-۲۰۵/۲.

^(۷) الإصابة: ۱۲/۴-۱۱ الطبقات الكبرى: ۱۳۲۳/۸.

^(۸) كشف البارى: ۴۲۲/۴-۴۲۰.

^(۹) الحديث أخرجه الإمام البخارى رحمه الله عن محمد بن يوسف فى باب الوضوء قبل الغسل. وعن موسى بن إسماعيل فى باب الغسل مرة واحدة، وعن عمر بن حفص بن غياث فى باب المضمضة والاستنشاق فى الجنابة، وعن الحميدى فى باب مسح اليد بالتراب لتكون أنقى، وعن موسى بن إسماعيل فى باب من أفرغ يمينه على شماله فى الغسل. وعن يوسف بن عيسى فى باب من توضأ فى الجنابة ثم غسل سائر جسده ولم يعد غسل مواضع الوضوء. من مرة أخرى، وعن عبدان فى باب نقض اليدين من الغسل عن النجاسة وعنه فى باب التستر فى الغسل عند الناس.

د الفاظو اختلاف:

قوله: وضعت لرسول الله صلى الله عليه وسلم ابوذر، اصیلی او ابن عساکر په نسخو کښې لرسول الله په خانی للنبی الفاظ روایت دی. (۱)

قوله: ماء یغتسل به باب الغسل مرة واحدة کښې د موسی بن اسماعیل رضی الله عنه په روایت کښې د ماء یغتسل به په خانی ماء للغسل الفاظ راغلي دي

قوله: فأفرغ علی یدیه دا الفاظ د موسی بن اسماعیل رضی الله عنه په روایت کښې نشته دي

قوله: فغسلهما مرتین مرتین د بغیر تکرار نه دي خوږ ابوذر اصیلی او ابن عساکر او د ابوالوقت په روایت کښې مرتین، مرتین تکرار سره راغلي دي. (۲)

د موسی بن اسماعیل رضی الله عنه په روایت کښې د هما ضمیر په خانی د یدیه تصریح ده.

قوله: أو ثلاثاً دا د راوی د طرف نه شک دي یعنی دوه ځل نی اووینځل که درې ځل نی اووینځل په دي کښې شک دي. (۳)

قوله: ثم أفرغ یمنه علی شماله د موسی بن اسماعیل رضی الله عنه په سابقه روایت کښې یمنه الفاظ نشته دي.

قوله: ثم دلك یدیه بالأرض د موسی بن اسماعیل په روایت کښې دلك په خانی باندې مکر ذکر دي

قوله: ثم مضمض واستنشق په سابقه روایت کښې مضمض په خانی باندې تمضمض راغلي دي خوږ ابوذر ابوالوقت اصیلی او ابن عساکر په روایت کښې دلته هم د تمضمض الفاظ نقل دي. (۴)

قوله: ثم غسل وجهه ویدیه وغسل رأسه ثلاثاً د ماقبل په روایت کښې هم په خانی باندې واؤ دي اوږد ابوذر اصیلی ابوالوقت او ابن عساکر په روایت کښې دلته هم وغسل ذکر دي (۵) او وغسل رأسه ثلاثاً په خانی باندې هم افاض علی جسده الفاظ دي

په ثلاثاً کښې موجود احتمالات په ثلاثاً کښې دوه احتمالات دي د ثلاثاً قید چه د سابقه ټولو افعالو طرف ته راجع وي یعنی حضور اکرم صلی الله علیه وسلم ټول اندامونه داودس درې درې ځل اووینځل هم دا شوافع اختیار کړي دي. (۶)

(۱) إرشاد الساری: ۵۰۲/۱ تحفة الباری: ۲۲۶/۱.

(۲) إرشاد الساری: ۵۰۲/۱.

(۳) إرشاد الساری: ۵۰۲/۱.

(۴) إرشاد الساری: ۵۰۲/۱ تحفة الباری: ۲۲۶/۱.

(۵) إرشاد الساری: ۱/۵۰۲.

(۶) إرشاد الساری: ۵۰۲/۱ شرح الکرماني: ۱۲۶/۳ تحفة الباری: ۲۲۶/۱.

دویم احتمال دادې چه دثلاثا قید صرف د آخری فعل غسل راس طرف ته راجع وی هم دغه د احنافو قول دي ځکه چه دا اصول او قاعده ده «(إن القيد المتعلق بمحل يعود على الأخيرة)»^(۱) یعنی د څو جملونه پس راتلونکي قید د آخری طرف ته راگرځي.

قوله: ثم أفرغ على جسده: سابقه روایت کښې افرغ په ځانې افاض راغلي دي.

قوله: ثم تنحى من مقامه: د موسى بن اسماعيل رحمته الله په روایت کښې ثم تحول من مكانه الفاظ ذکر دي.

د لفظ مقام وضاحت: د لفظ مقام ميم فتح سره مکان القيام یعنی د اودريدو او حصاريدو ځانې ته وانی. که چرې څوک دا اووانی چه ددي نه خو دا مستفاد کيږي چه حضور پاک په ولاړه باندې غسل کړې وو.^(۲)

علامه کرمانی رحمته الله او شيخ الاسلام زکريا انصاری رحمته الله فرماني چه د لفظ مقام اصلی او حقيقي معنی په اعتبار سره په ولاړه باندې غسل کول معلومېږي ليکن ددي نه د حضور پاک په ولاړه باندې په غسل کولو باندې استدلال صحيح نه دي ځکه چه په عرف کښې ددي استعمال مطلق مکان (ځانې) دپاره مشهور دي که هغه د اودريدو ځانې وی او که د ناستې.^(۳)

د حديث ترجمة الباب سره مطابقت: علامه عینی رحمته الله فرماني چه د حديث ترجمة الباب سره مطابقت په ترجمه کښې موجود تفريق فی الغسل نه په داسې توگه دي چه په حديث کښې راغلي دي چه حضور پاک به په بدن مبارک باندې د اوبو بهيولونه پس د خپل ځانې نه اخوا شو «بيانی خپې مبارکې او وينځلې نو ددي نه تفريق ثابت شو».^(۴)

د شيخ الحديث مولانا زکريا رحمته الله هم دغه راني هغه فرماني: «ثم تنحى من مقامه فغسل قدميه» دا عدم موالات فی الغسل شو خپې بهر راوويستې وينځلې نوموالات چرته باقی پاتې شو.^(۵)

حضرت گنگوهمي رحمته الله هم د حديث ترجمه سره مطابقت په سلسله کښې «ثم تنحى من مقامه» نه استدلال اوکړو او ونی فرمائيل چه د يوڅيز مطلق تخلل د وجوب موالات منافي دي. که چرې موالات واجب وي نو حضور پاک به د غسل د ځانې نه اخوا کيدلو نه وړاندې خپې وينځلې بيا به نې د خاورې وغيره لرې کولو دپاره دوباره وينځلې يا به نې په څه څيز باندې مړلې او صفا کولې به نې.^(۶)

پواعتراض: علامه عینی رحمته الله وغيره فرماني چه که چرې څوک دا اووانی چه حديث ميمونه رحمته الله کښې د خپل ځانې نه اخوا کيدل په تفريق فی الغسل باندې دلالت کوي نو په تفريق فی الوضوء باندې کوم يوڅيز دلالت کوي؟

^(۱) إرشاد الساري: ۵۰۲/۱ شرح الكرمانی: ۱۲۶/۳.

^(۲) شرح الكرمانی: ۱۲۷/۳ عمدة القاری: ۳۱۴/۳.

^(۳) شرح الكرمانی: ۱۲۷/۳ تحفة الباری: ۲۲۶/۱ عمدة القاری: ۳۱۴/۳.

^(۴) عمدة القاری: ۳۱۳/۳.

^(۵) تقرير بخاری: ۸۵-۲/۸۴.

^(۶) لامع الدراری: ۲۲۳-۲۲۲ الكنز المتواری مع اللامع: ۲۰۹/۳.

د اعتراض جواب: ددې جواب دادې چه په حدیث میمونہ رضی اللہ عنہ کښې راغلی دی چه حضور پاک د خپو نه علاوه د اودس نور اندامونه وړاندې وینځلې وو د خپو وینځلونه اول د غسل کافی وقفه پښه شوه. داودس اندامونه سره ددې چه د غسل د وجې نه اوج نه شو مگر تفریق ثابت شو او موالات باقی پاتې نه شو. پدې باندې په حدیث کښې وارد لفظ ثم دلالت کوی په کوم سره چه مطلقاً تراخی معلومیږي. (۱)
ایا حدیث وضو او غسل په دواړو کښې په تفریق باندې دلالت کوی؟ بعض علماء وائي چه په ترجمه کښې خود اودس او غسل دواړو په مینځ کښې د فصل ذکر دې خوچه امام بخاری رحمہ اللہ کوم حدیث او اثر راوړلې دې په هغې سره خو صرف دومره ثابت دی چه په اودس کښې د موالات ضرورت نشته دې حالتهکه د امام بخاری رحمہ اللہ مقصود په دواړو کښې عدم موالات ثابت کول دي. (۲)

د حضرت شاه ولی الله رحمہ اللہ رائي: حضرت شاه ولی الله رحمہ اللہ او فرمائیل چه کله د حدیث باب سره تفریق فی الوضوء ثابت شو نو غسل به په اودس باندې قیاس کولې شی ځکه چه په فی الجمله په دواړو کښې د ارکان او آداب په اعتبار سره هیڅ فرق نشته دې. دغه شان د ائمه نه هیڅوک هم په دواړو کښې د فصل قائل نه دی یعنی څوک چه موالات واجب گنړی هغوی په اودس او غسل دواړو کښې ددې قائل دی او څوک چه د عدم وجوب قائل دی هغوی هم په دواړو کښې د عدم وجوب قول کوی. هم دغه وجه ده چه امام بخاری رحمہ اللہ په ترجمه کښې اودس او غسل دواړه یوځای بیان کړي دی. حالتهکه د حدیث نه خو صرف هم تفریق فی الوضوء ثابتیږي نولکه چه امام بخاری رحمہ اللہ غسل په اودس باندې قیاس کړې دي. (۳)

دا استدلال مخدوش دي: لیکن د حضرت شاه صاحب رحمہ اللہ دا استدلال په دوو وجوہاتو سره مخدوش دي. یو خو په دې وجه چه ددې استدلال بنیاد په قیاس باندې دي او امام بخاری رحمہ اللہ د قیاس قائل دي. دا خبره په خپله قابل غور او محل نظر دي. دویم په دې وجه سره چه قائلین فصل موجود دی. امام احمد رحمہ اللہ او امام نخعی رحمہ اللہ وغیره په اودس او غسل کښې فرق کوی لکه چه د مذاهب په بیان کښې تیرشوی دی لهذا په دې وجه هم دا استدلال مخدوش دي.

صحیح جواب: ددې صحیح جواب دادې لکه چه څنگه علامه عینی رحمہ اللہ لفظ ثم سره په تفریق فی الوضوء باندې استدلال کړې دي نولفظ ثم په حدیث کښې اودس او غسل دواړو کښې موجود دي. لهذا په دې سره به په دواړو کښې تفریق ثابت شی. ددې خبرې طرف ته اشاره کولوسره موالاتا محمد حسن مکی رحمہ اللہ په خپل تقریر کښې فرمائیلی چه په حدیث کښې مطلقاً ثم تنحی لفظ راغلی دي په دې کښې دا نه دی خودلې شوی چه حضور پاک خپې مبارکې د جفاف نه وړاندې وینځلې دی که روستو. لهذا دا ممکن دی چه د حضور پاک دا وینځل د جفاف نه پس وی په دې توگه چه حضور پاک د خپو وینځل د غسل نه یوه یا دوه گهنټې روسته کړې وی غرض په دې تقریر سره ترجمه ثابتیږي. (۴)
د حدیث او اثر نه مستنبط شوي امور: ① په اودس کښې موالات واجب نه دی تفریق جائز دي ② په غسل کښې موالات واجب نه دی تفریق جائز دي ③ روایت بالمعنی جائز دي.

(۱) عمدة القاری: ۳/۱۳۳ فضل الباری: ۲/۴۳۸.

(۲) الكنز المتواری: ۳/۲۰۹-۲۰۸ حاشیة اللامع: ۲/۲۲۲ فضل الباری: ۲/۴۳۸.

(۳) شرح تراجم الأبواب البخاری: ص: ۱۸۸ الأبواب والتراجم ص: ۶۱ الكنز المتواری: ۲۰۹-۲۰۸/۳.

(۴) الكنز المتواری: ۳/۲۰۹ حاشیة اللامع: ۲/۲۲۳.

۱۱- باب: مَنْ أَفْرَغَ يَمِينَهُ عَلَى شِمَالِهِ فِي الْغُسْلِ

په غسل کښې په ښي لاس سره په کس باندې اوبه بهیول

ماقبل سره ربط او مناسبت: د وړاندې باب لاندې دا خبره راغلې وه چه زیر بحث باب په بعض نسخو کښې مقدم او بعض کښې موخردې علامه عینی رحمته الله علیه فرماني چه د ابن عساکر او اصیلی په روایت کښې دا باب د سابقه باب نه مقدم دې بهر حال په هرو دوو صورتونو کښې په دواړو کښې مناسبت ښکاره دې په دې توگه چه د دواړو تعلق اودس سره دې. (۱)

د ترجمه الباب مقصد: علامه زکریا انصاری رحمته الله علیه او فرماییل چه د دې باب مقصد د ښي کریم صلی الله علیه و آله په غسل کښې د اوبو بهیولو کیفیت بیانول دی. (۲)

علامه ادریس کاندهلوی رحمته الله علیه فرماني چه دا باب دهغه سړي په بیان کښې دې چه څوک د غسل په وخت کښې په ښي لاس په کس لاس باندې اوبه واچوی چاچه داسې او کړه هغه د سنت اتباع او کړه (۳) د حضرت گنګوهی رحمته الله علیه رائي: حضرت مولانا یحیی کاندهلوی رحمته الله علیه د حضرت گنګوهی رحمته الله علیه نه نقل

کړي دي چه هغه فرماني «رَدِّ هَذَا مَا اشْتَهَرَ أَنَّ الْإِفْرَاقَ بِالْيَمِينِ عَلَى الشِّمَالِ مِنْ صَنِيعِ النَّبِيِّ» (۴)

یعنی د امام بخاری رحمته الله علیه په دې خبره سره رد کول دي په هغه خبره چه مشهوره شوې ده چه د ښي لاس په کس باندې اوبه اچول د ښځو عادت دې

د حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه رائي: حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا کاندهلوی رحمته الله علیه فرماني چه زما په نیز اوجده خبره داده چه امام بخاری رحمته الله علیه د دې ترجمه په ذریعه په یوه دقیق نکته باندې متنبه کول غواړي او هغه دا چه په غسل کښې دوه څیزونه وی یو اوبه اچول او بل اندامونه مړل بل دا خبره هم معلومه ده چه افعال شریفه هم په ښي لاس سره پوره کولې شی نواوس امام بخاری رحمته الله علیه فرماني چه په دې کښې کوم افضل وی هغه به په ښي لاس سره کولې شی چونکه اوبه اچول د مړلو نه افضل دی په دې وجه دې په ښي لاس باندې اوبه واچولې شی او په کس لاس دې اندامونه او مړلې شی (۵)

د حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه دویمه توجیه: حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه دویمه توجیه بیانولوسره فرماني چه دا بعید نه دی چه امام بخاری رحمته الله علیه په دې ترجمه الباب سره «تَرْجِمُهُ صَبَّ الْمَاءِ بِالْيَمِينِ عَلَى الْيُسْرَى» باندې تنبیه کړې وی ځکه بعض روایات په ابوداؤد وغیره کښې د حضرت عائشه رضی الله عنها په روایت کښې «يُصَبُّ الْإِنَاءُ عَلَى يَدِ الْيَمِينِ» (۶)

او د حضرت میمون رضی الله عنه په روایت کښې «فَاكْفَأُ الْإِنَاءَ عَلَى يَدِ الْيَمِينِ» (۷) یعنی لوښې په ښي لاس باندې راتیتول ذکر شوی دی

(۱) الأبواب والتراجم ص: ۲۶۳.

(۲) تحفة الباری: ۲۲۶/۱.

(۳) الأبواب والتراجم ص: ۲۶۳.

(۴) لامع الدراری: ۲۲۱/۲-۲۲۰ الأبواب والتراجم لصحیح البخاری ص: ۶۱.

(۵) الأبواب والتراجم ص: ۶۱ الكنز المتواری: ۲۰۹/۳ تعلیقات اللامع: ۲۲۰/۲.

(۶) الحدیث أخرجه أبوداؤد فی سننه. کتاب الطهارة باب مقدار الماء الذي يجزئ به الغسل رقم الحدیث: ۲۴۲.

(۷) سنن أبی داؤد کتاب الطهارة باب مقدار الماء الذي يجزئ به الغسل رقم: ۲۵۴.

دعلامه عثمانی رحمۃ اللہ علیہ رائی: د ترجمہ الباب د مقصد بارہ کنبی علامہ شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ پہ دے باب کنبی د بنی لاس د شرافت رعایت خودلی شوی دے اوبہ اچول او نجاست ختمول دوه جدا جدا کارونه دی. د نجاست ختمول یو معمولی کار دے کوم چہ گس لاس سرہ متعلق دے او اوبہ پہ بنی لاس باندے اچولے شی. پہ استنجاء وغیرہ کنبی د بنی لاس استعمال ددے د شرافت خلاف خبرہ ده.

د بعض حضراتو رائی: بعض حضراتو لیکلی دی چہ پہ دے موقع باندے د تیامن والا خبرہ منبخ ته راوړل په ځانی اومحل نه دی او کومو حضراتو چہ د استنجاء او د ضرورت د صورت نه په اخوا دلته غلط او گلووې بحثونه کړی دی هغه ټول د بحث د موضوع نه لری شوی دی. اصل خبره داده چہ د تیامن والا خبره د ترجمہ الباب یا حدیث الباب سره هیڅ تعلق نه لری او پخپله امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ هم پخپله مستقل «باب التهن فی الوضوء والغسل» راوړلې دے او ددے نه وړاندې «باب النهی عن الاستنجاء بالیمین» او «باب لا تمسک ذکرة یمینه إذا بال» هم قائم کړی دی. په کوم سره چہ د استنجاء په وخت افراغ بالیمین علی الشمال والا خبره ضمناً متعین شوې وه. اوس چونکه احوال اوصفات د غسل نبوی لاندې هم ددے زیاتی صراحت او وضاحت راځی نو دا مستقل باب قائم کولو سره ښائی او همیشه گس لاس سره بنی لاس اول وینځلې شی اودغه شان د شرافت والا کارونه د بنی طرف نه شروع کول او هر خسیس کار د گس طرف نه کول ټولې خبرې خو د اول نه فیصله شوی دی د کوم وجه چہ داده شریعت یمین له په یسار یعنی بنی له په گس باندې مطلقاً شرف او عزت ورکړې دے او هم په دے وجه نی ټول کارونه د خیر اونیکنی مقدم کړل او په دنیاوی او خسیس امورو کنبی یسار یعنی گس مقدم ساتلې دے. ^(۱) بهر حال د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په تراجم کنبی د دقیق رسی په وجه د شارحین بیان کړی توجیبات د امکان نه لرې نه دی البته د حدیثی ذوق په وجه یوه ترجیح اوجه گرځولې کیدې شی لکه چہ شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ په والوجه سره هم دا صنیع اختیار کړې دے.

الحديث الأول

۲۳۱- حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ سَالِمِ بْنِ أَبِي الْجَعْدِ، عَنْ كُرَيْبٍ، مَوْلَى طَبْنِ عَبَّاسٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنْ مَهْمُونَةَ بِنْتِ الْحَارِثِ، قَالَتْ: «وَضَعْتُ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ غَسْلًا وَسَتْرَةً، فَصَبَّ عَلَى يَدَيْهِ، فَغَسَلَهَا مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ» - قَالَ: سَلِمَانُ لَا أَذْهَبُ، أَذْكَرُ الثَّالِثَةَ أَمْ لَا؟ - ثُمَّ أَفْرَغَ يَمِينَهُ عَلَى شِمَالِهِ، فَغَسَلَ فَرْجَهُ، ثُمَّ دَلَكَ يَدَهُ بِالْأَرْضِ أَوْ بِالْحَابِطِ، ثُمَّ تَمَضَّمَصَ وَاسْتَنْشَقَ، وَغَسَلَ وَجْهَهُ وَيَدَيْهِ، وَغَسَلَ رَأْسَهُ، ثُمَّ صَبَّ عَلَى جَسَدِهِ، ثُمَّ تَنَحَّى فَغَسَلَ قَدَمَيْهِ، فَنَاولَتْهُ خِرْقَةً، فَقَالَ يَدِيهِ هَكَذَا، وَلَمْ يُرِدْهَا ^(۲) (حدیث باب ۱)

(۱) فضل الباری: ۴۳۹/۲.

(۲) أنوار الباری: ۲۲۵/۹.

(۳) الحدیث أخرجه البخاری أيضاً فی نفس الكتاب باب الوضوء قبل الغسل رقم الحدیث: ۲۴۹ وفی باب الغسل مرة رقم الحدیث: ۲۵۷ وفی باب الغسل بالصاع ونحوه رقم الحدیث: ۲۵۳ وفی باب مسح اليد بالتراب لتكون أنقى

ترجمہ: (ام المؤمنین) حضرت میمونہ بنت الحارث رضی اللہ عنہا فرمائی کہ ما ذ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دُپارہ دُغسل اوبہ کیخودی او (پہ یوہ کپہہ سرہ) ذ حضوریاک دُپارہ پردہ اوکرہ (یا دغہ ذ اوبو لوبنی نی پت کړو) حضوریاک (اول) پہ خپل لاس باندې اوبہ واچولې او هغه نی یو یا دوه ځل اووینځلو. سلیمان اعمش اوونیل چه زه نه پوهیږم (یعنی ماته یاد نه دی، چه سالم بن ابی الجعد ذ لاس دریم ځل وینځل بیان کړل که نه، بیا حضوریاک په خپل بڼی لاس سره په گس لاس باندې اوبہ اوبھیولې او خپل شرمگاه نی اووینځلو بیا خپل لاس مبارک په دیوال یا په زمکه باندې رابښکلو بیانی ځله کښې اوبہ واچولې او په پوزه کښې اوبہ واچولې اوبیانی خپل مخ او لاسونه اووینځل او خپل سر نی اووینځلو. بیانی په خپل (ټول) بدن باندې اوبہ اوبھیولې، بیا یو طرف ته شو او خپلې دواړه خپې نی اووینځلې، نو ما حضوریاک ته ذ (اچولو) دُپارہ یوہ کپہہ ورکړه نو حضوریاک په لاس سره اشاره اوکرہ (اخواکرہ زه نه اخلم، او هغه نی وانخستله.

تراجم رجال

حدثنا موسى بن اسماعيل: دا ابو موسی بن اسماعیل تبو ذکی بصری رضی اللہ عنہ دې. (۱) ددوی مختصر حالات بدء الوحي باب کيف كان بدء الوحي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم ذ خلورم حديث لاتدي (۲) او تفصيلی حالات کتاب العلم باب من أجاب الفتيا إشارة الهدى والرأس ذ رومبی حديث لاتدي تیرشوی دی. (۳)
قال: حدثنا أبو عوانة: دا وضاح بن عبد الله يشكري، واسطی رضی اللہ عنہ دې ابو عوانه ددوی کښت دې (۴) نوم په نسبت په خپل کښت باندې زیات مشهور دې. (۴)

رقم الحديث: ۲۶۰ وفي باب تفريق الوضوء والغسل بنحوه مختصراً رقم الحديث: ۲۶۵ وفي باب من توضع في الجنابة ثم غسل سائر جسده ولم يعد مواضع الوضوء منه مرة أخرى رقم الحديث: ۲۷۴ وفي باب نفض اليدين من الغسل عن الجنابة رقم الحديث: ۲۷۶ وفي باب التستر في الغسل عند الناس بنحوه مختصراً رقم الحديث: ۲۸۱ وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحيض باب صفة غسل الجنابة رقم الحديث: ۷۲۲ وأبو داود في سننه في كتاب الطهارة باب في الغسل من الجنابة رقم الحديث: ۲۴۵ والترمذي في سننه في كتاب الطهارة باب ماجاء في الغسل من الجنابة بنحوه مختصراً وقال هذا حديث حسن صحيح رقم الحديث: ۱۰۳ والنسائي في سننه في كتاب الطهارة باب غسل الرجلين في غير المكان الذي يفتسل فيه رقم الحديث: ۲۵۲ وأيضاً في كتاب الغسل والتميم باب إزالة الجنب الأذى عنه قبل إفاضة الماء عليه بنحوه مختصراً رقم الحديث: ۴۱۸ وأيضاً في باب مسح اليد الأرض بعد غسل الفرج رقم الحديث: ۴۱۹ وأيضاً في باب الاستنار عند الغسل رقم الحديث: ۴۰۸ وأخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب الطهارة باب المنديل بعد الوضوء رقم الحديث: ۴۶۷ راجع جامع الأصول رقم: ۵۳۲۱ وتحف الأشراف رقم: ۱۸۰۶۴.

(۱) تهذيب الكمال: ۲۹/۲۶-۲۱ تقريب التهذيب: ۲/۲۸۳.

(۲) كشف الباری: ۱/۴۳۴-۴۳۳.

(۳) كشف الباری: ۳/۴۷۹-۴۷۷.

(۴) دتفصيل دُپارہ اوگورنی: تهذيب الكمال: ۳۰/۴۱ رقم الترجمة: ۶۶۸۸ طبقات ابن سعد: ۷/۲۸۷ الجرح والتعديل: ۹/۵۱ رقم الترجمة: ۱۷۳ كتاب الثقات: ۷/۵۶۲ سير أعلام النبلاء: ۸/۲۱۷ رقم الترجمة: ۳۹ تذكرة الحفاظ: ۱/۲۳۶ رقم الترجمة: ۲۲۳ ميزان الاعتدال: ۴/۳۳۴ رقم الترجمة: ۱۳۵۰ المغني في الضعفاء: ۲/۹۳ رقم الترجمة:

د دوی مختصر حالات باب کف کان بدء الوحي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم په ذیل کښې تیر شوی دی.
(^۱) دلته دهغوی مفصل تذکره وړاندې کيږي.

پيدائش: دهغوی پيدائش لس کم سل یا سلمه هجري په مینځ کښې خودلې شوې دي. (^۲) ابن حبان رحمته ۱۲۲ هجري د پيدائش کال خودلې دي. (^۳) په ظاهره دا قول صحيح نه دي ځکه چه د صحيح رواياتونه ثابته ده چه ابو عوانه ابن سيرين رحمته ليدلې دي خود ابن سيرين رحمته د ۱۲۲ هجري نه کافی موده وړاندې انتقال شوې وو. (^۴) بعض حضراتو ونيلى دي چه هغوی د جرجان نه قیدي جوړ کړي شوي راوستلي شوي وو. (^۵) هغوی د یزید بن عطاء بن یزید د موالی نه وو. (^۶) بعض حضرات وائي چه د یزید د پلار عطاء بن یزید غلام وو. (^۷) په دواړو اقوالو کښې تطبیق داسې دي چه عطاء بن یزید د خپل خوئی یزید دپاره هغه اخستې وو. (^۸) ابو عوانه رحمته د حسن بصری رحمته او محمد بن سيرين رحمته زیارت کړي او هغوی ليدلې وو. (^۹)

شیوخ هديت: دهغوی رحمته په شیوخ حدیث کښې ابراهيم بن محمد بن منتشر، ابراهيم ابن مناجر بنجلی، ابراهيم بن میسره طانفی، اسماعیل بن عبدالرحمن سدی، اسود بن قیس، اشعث بن ابی الشعثاء، ایوب سختیانی، بکیر بن اخنس، جابر بن یزید جعفی، ابو عثمان بصری، ابویشر جعفر بن ابی وحشیه، حر بن مسکین، حصین بن عبدالرحمن، حکم بن عتیبه، خالد بن علقمه، داؤد بن عبدالله اودی، زیاد بن علاق، زید بن جبیر، سعید بن مسروق ثوری، سلیمان اعمش، سماک بن حرب، سهیل بن ابی صالح، عاصم بن سلیمان الاحول، عاصم بن کلیب، عبدالرحمن ابن الاصبهانی، عبدالعزیز بن صهیب، عبدالملک بن عمیر، عثمان بن عبدالله بن موهب، عثمان بن مغیره ثقفی، عمر بن سلمه بن عبدالرحمن بن عوف، عمرو بن دینار، فراس بن یحیی همدانی، قتاده بن دعامة، محمد بن منکدر، مخول بن راشد، معاویه بن قره مزنی، مغیره بن مقسم ضبی، منصور ابن زاذان، منصور بن معمر، موسی بن ابی عائشه، هلال الوزان، یزید بن ابی زیاد، یعلی بن عطاء عامری، ابواسحاق شیبانی، ابوجعفر رازی، ابو حصین اسدی، ابو حمزه القصاب، ابوزبیر مکي، ابومالك اشجعی او ابویعفر عبدی رحمهم الله شامل دي. (^{۱۰})

۶۸۳۹ تاریخ الكبير: ۱۸۱/۸ رقم الترجمة: ۲۶۲۸ تاریخ بغداد: ۴۶۴/۱۳ رقم الترجمة: ۷۳۳۰ تاریخ الإسلام:

۵۱/۴ رقم الترجمة: ۴۴۰۲ الکاشف: ۲۲۴/۳ رقم الترجمة: ۶۱۳۰ تقريب التهذيب: ۲۸۲/۲ رقم الحديث: ۷۴۳۴.

(^۱) كشف الباری: ۴۳۴/۱.

(^۲) تهذيب التهذيب: ۱۱۸/۱۱.

(^۳) الثقات: ۵۶۲/۷.

(^۴) سير اعلام النبلاء: ۲۱۷/۸.

(^۵) تاريخ بغداد: ۴۶۴/۱۳ تاريخ الإسلام: ۶۵۱/۴ تهذيب الكمال: ۴۴۲/۳۰.

(^۶) التاريخ الكبير: ۱۸۱/۸ طبقات ابن سعد: ۲۸۷/۷ الجرح والتعديل: ۵۱/۹.

(^۷) تهذيب الكمال: ۴۴۲/۳۰.

(^۸) تاريخ بغداد: ۴۶۵/۳.

(^۹) التاريخ الكبير: ۱۸۱/۸ تاريخ بغداد: ۴۶۴/۱۳ تاريخ الإسلام: ۶۵۱/۴.

(^{۱۰}) تهذيب الكمال: ۴۴۲-۴۴۴/۳۰ تهذيب التهذيب: ۱۱۷/۱۱-۱۱۶ تاريخ بغداد: ۴۶۵/۱۳.

تلامذه: دَهغوی رحمته نه دَ حَدِیثِ مَبَارَكِ رَوایتِ کونکو کُنَبِی اِبْرَاهِیم بن حِجَاج نِیلِی، اَحْمَد بن اِسْحَاق حَضْرَمِی، اِسْمَاعِیل بن عَلِیْه، بَشْر بن مَعَاذ عَقْدِی، حَامِد بن عَمْر بَکْرَاوِی، حَبَان بن هَلَال، حِجَاج ابْنِ مَنهَال، سَعِید بن مَنصُور، سَهیل بن بَکَر، شَعْبَه بن حِجَاج (وَمَات قَبْلَه) شِیْبَان بن فَرُوح، صَالِح بن عَبْدِالله تَرْمَذِی، اَبُو هَمَام صَلْت بن مُحَمَّد خَارِکِی، عَبْدِالرَّحْمَن بن عَمْرُو بَجَلِی، عَبْدِالرَّحْمَن بن مَبَارَک عِیْشِی، عَبْدِالرَّحْمَن بن مَهْدِی، عُبَیدُالله بن عَمْر قَوَارِیرِی، عَفَان بن مُسْلِم، عَلِی بن حَکَم مَرُوزِی، عَمْرُو بن عَوْن وَاسْطِی، اَبُو نَعِیم فَضْل بن دَکِین، فَضْل بن مَسَاوِر، قَتِیبَه بن سَعِید بَلْخِی، مُحَمَّد بن اَبِی بَکَر مَقْدَمِی، مُحَمَّد بن عَبْدِالمَطْلَب بن اَبِی الشَّوَارِب، مُحَمَّد بن فَضْل بن عَارَم، مُحَمَّد بن مَحْبُوب بَنَانِی، مَسَدَد بن مَسْرَهْد، مَعْقِل بن مَالِک بَاهِلِی، اَبُو سَلْمَه مُوسَى بن اِسْمَاعِیل، هِشَم بن سَهْل تَسْرِی (وَهُوَ آخِرُ مَنْ رَوَى عَنْهُ) وَکِیع بن جِرَاح، یَحْیَی بن حَمَاد شِیْبَانِی، اَبُو دَاوُد طِیَالِسی، اَبُو رِیْع زَهْرَانِی، اَبُو کَامِل جَحْدَرِی، اَبُو هَشَام مَخْزُومِی او اَبُو الْوَلِید طِیَالِسی رَحْمَهُمُ اللهُ وَغَیْرَه شَامِل دِی. (۱)

دَ اَئِمَّه جَرَح وَالتَّعْدِیل اقْوَال: هَشَام بن عُبَیدُالله دَ عَبْدِالله بن مَبَارَک نه تَبُوس او کُپَرُو «مَنْ اُرْوِی النَّاسَ وَاَحْسَنُ النَّاسَ رَوَايَةً عَنِ الْمَغِيرَةِ، اَجْرِي؟» یَعْنِی آيَا جَرِير دَمَغِيرَه نه زِيَات او اَحْسَن رَوَايَتِ کونکو نه دِی؟ نُوَهغوی او فَرْمَانِیل چَه اَبُو عَوَانَه. (۲)

اَحْمَد بن سَنَان وَاَنی چَه مَا عَبْدِالرَّحْمَن بن مَهْدِی دَاسِی فَرْمَانِیلوسره اوریدلې دِی: «کِتَابُ اَبِی عَوَانَه اُثْبِت مِنْ حَقِّ هَشَمٍ» (۳)

دَ اَمَام اَحْمَد بن حَنْبَل رحمته نه تَبُوس او کُپَرِی شو چَه اَبُو عَوَانَه اُثْبِت دِی کَه شَرِیک؟ نُوَهغَه او فَرْمَانِیل چَه کَه اَبُو عَوَانَه رحمته دَخِیل کِتَاب نه حَدِیث بِيَان کُری نُوَهغَه اُثْبِت دِی اَلْبَتَه کَه هَغَه دَ کِتَاب نه عَلَاوَه خَه حَدِیث بِيَان کُری نُوَبْعُض وَخْت هَغَه تَه وَهْم کِیرِی. (۴) مَسَدَد وَاَنی چَه مَا دَ یَحْیَی بن سَعِید الْقَطَان نه دَا فَرْمَانِیلوسره اوریدلې دِی چَه دَ اَبُو عَوَانَه حَدِیث دَ سَفِیَان او شَعْبَه دَ رَوَايَتِ سره ډیر زِيَات مَثَابَه دِی (۵) عَفَان فَرْمَانِی چَه دَ اَبُو عَوَانَه رحمته دَ کِتَاب وَالارَوَايَتِ صَحِیح دِی. (په هَغَه بَانْدِی عَجْمِیْت غَالِب وِو) هَغَه بَه دَ اَعْرَاب او نَقَطُو په کَثْرَت سره اَهْتِمَام کُولو. نور فَرْمَانِی «کَانَ ثَبِت وَاَبُو عَوَانَه اَصَحَّ حَدِثًا عِنْدَنَا مِنْ هَشَمٍ» (۶) یَحْیَی بن مَعِین رحمته فَرْمَانِی «حَدِثُ اَبِی عَوَانَه جَائِزٌ..... ثَبِت اَبُو عَوَانَه» (۷) یَحْیَی بن مَعِین رحمته نور فَرْمَانِی: «اَبُو عَوَانَه قَرِيبٌ مِنْ حَمَادٍ..... کُتِبَ صَحِيحُهُ..... وَهُوَ صَدُوقٌ، ثَقَّةٌ، وَهُوَ اَحْبَبُ اِلَى مَنْ اَبِی الْاُحْوَصِ وَمَنْ جَرِيرٍ بِنِ عَبْدِالمُحَمَّدِ، وَهُوَ اَبِی اَبُو عَوَانَه، اَحْفَظُ مِنْ حَمَادٍ» (۸)

(۱) تهذيب الكمال: ۴۴۴/۳۰ تهذيب التهذيب: ۱۱۷/۱۱ تاريخ بغداد: ۴۶۵/۱۳.

(۲) الجرح والتعديل: ۵۲/۹ تاريخ بغداد: ۴۶۸/۱۳ تهذيب الكمال: ۴۴۵/۳۰.

(۳) تهذيب الكمال: ۴۴۴/۳۰ الجرح والتعديل: ۵۲/۹ تاريخ الإسلام: ۶۵۱/۴.

(۴) تهذيب الكمال: ۴۴۴/۳۰ تاريخ بغداد: ۴۶۸/۱۳ تاريخ الإسلام: ۶۵۱/۴ الجرح والتعديل: ۵۲/۹.

(۵) الجرح والتعديل: ۵۲/۹ تاريخ بغداد: ۴۶۶/۱۳ تاريخ الإسلام: ۶۵۱/۴ تهذيب الكمال: ۴۴۴/۳۰.

(۶) الجرح والتعديل: ۵۲/۹ تاريخ بغداد: ۴۶۸/۱۳ تاريخ الإسلام: ۴/۶۵۱ بعض حضراتو هَشَم په خَانِی شَعْبَه نَقْل کړې دِی هَم هَشَم صَحِیح دِی تهذيب الكمال وحاشية: ۴۴۶/۳ حاشيته تهذيب التهذيب: ۱۱۷/۱۱.

(۷) تهذيب الكمال: ۴۴۷/۳۰ الجرح والتعديل: ۵۲-۵۳/۹ تاريخ بغداد: ۴۶۹/۱۳.

(۸) الجرح والتعديل: ۵۳/۹ تهذيب الكمال: ۴۴۷/۳۰ تهذيب التهذيب: ۱۱۸/۱۱.

ابوزرعہ رضی اللہ عنہ فرمائی «بصري ثقة إذا حدث من كتابه»^(۱) امام احمد رضی اللہ عنہ او یحییٰ بن معین رضی اللہ عنہ فرمائی «کان أمناً ثقة»^(۲) عباس بن محمد دوری وانی چه یحییٰ بن معین رضی اللہ عنہ او فرمائیل چه ابو عوانہ امی وو (لیکلی نه پیژندل) په بل چا باندې به نی لیکل کول او «دهغه لیکلی شوی» کتاب نه به نی لوستل کول.^(۳)

احمد بن بشر بن ایوب طیالسی وانی چه چاد یحییٰ بن معین رضی اللہ عنہ نه د زانده او ابو عوانه باره کنبې پوښتنه او کړه چه په دوی کنبې کوم یو اثبت دې؟ نوهغوی او فرمائیل: «کلاهما ثبت، صدوقین»، سائل دوباره سوال او کړو نوهغوی هم هغه جواب ورکړو. راوی وانی چه بیا ما او کتل چه لکه یحییٰ بن معین رضی اللہ عنہ د ابو عوانه طرف ته مائل شوې وو.^(۴) یحییٰ بن معین رضی اللہ عنہ او فرمائیل چه کله په ابو عوانه او شریک کنبې اختلاف پیدا شوی نو د ابو عوانه قول معتبر دې.^(۵)

حجاج بن محمد رضی اللہ عنہ وانی چه امام شعبه رضی اللہ عنہ ماته او فرمائیل «الزهر أوعوانة»^(۶) یعنی ته ابو عوانه لازم اونیسو. ابوسهل رضی اللہ عنہ وانی چه ما امام شعبه رضی اللہ عنہ داسې فرمائیلو سره واوړیده چه کله ابو عوانه تاسو ته د ابوهریره رضی اللہ عنہ روایت بیان کړی نو دهغه تصدیق کوئی.^(۷) احمد بن زهیر رضی اللہ عنہ وانی چه ما یحییٰ بن معین رضی اللہ عنہ فرمائیلو سره واوړیدو «أوعوانة الوضاح ثقة»^(۸) جعفر ابن ابی عثمان رضی اللہ عنہ وانی ما د یحییٰ بن معین رضی اللہ عنہ نه داسې واوړیده چه فرمائیلې «کان أوعوانة ثقة»^(۹)

محمد بن احمد بن یعقوب بن شیبه رضی اللہ عنہ وانی چه زما نیکه (یعقوب بن شیبه) فرمائی: «أوعوانة ثبت» صحیح الکتاب وحفظه صالح»^(۱۰) عبدالرحمن بن یوسف بن خراش رضی اللہ عنہ فرمائی: «أوعوانة صدوق في الحديث»^(۱۱) ابوحاتم رضی اللہ عنہ فرمائی «ثقة وكتبه صحيحة» البته که دخپل حفظ په بنیاد باندې روایت بیان کړی نو غلطی کوی او ابو عوانه د حماد بن سلمه نه احفظ دې.^(۱۲) امام عجلې رضی اللہ عنہ فرمائی «أوعوانة بصري ثقة»^(۱۳)

^(۱) تهذيب الكمال: ۴۷/۳ تهذيب التهذيب: ۱۱۸/۱۱ الجرح والتعديل: ۵۳/۹

^(۲) تهذيب الكمال: ۴۸/۳۰ تهذيب التهذيب: ۱۱۸/۱۱

^(۳) الجرح والتعديل: ۵۳/۹ تاريخ بغداد: ۴۶۶/۱۳ سير اعلام النبلاء: ۲۲۰/۸ تذكرة الحفاظ: ۲۳۷/۱

^(۴) تاريخ بغداد: ۴۶۷/۱۳

^(۵) تاريخ بغداد: ۴۶۷/۱۳

^(۶) تاريخ بغداد: ۴۸/۱۳ سير اعلام النبلاء: ۲۲۰/۸ تذكرة الحفاظ: ۲۳۷/۱

^(۷) تاريخ الإسلام: ۶۵۱/۴ تاريخ بغداد: ۴۶۶/۱۳ تهذيب التهذيب: ۱۱۹/۱۱

^(۸) تاريخ بغداد: ۴۶۸/۱۳

^(۹) تاريخ بغداد: ۴۶۹/۱۳

^(۱۰) تاريخ بغداد: ۴۶۹/۱۳ تهذيب التهذيب: ۱۱۹/۱۱

^(۱۱) تاريخ بغداد: ۴۶۹/۱۳ تهذيب التهذيب: ۱۱۹-۱۲۰

^(۱۲) تاريخ الإسلام: ۶۵۱/۴ تهذيب التهذيب: ۱۱۸/۱۱

^(۱۳) تاريخ بغداد: ۴۶۹/۱۳ تهذيب التهذيب: ۱۱۹/۱۱

ابن عبد البر رحمته فرمائی: «أجمعوا على أنه ثقة، حجة لما حدث من كتابه، وقال إذا حدث من حفظه ربحاً غلطاً»^(۱)
 حافظ ابن حجر رحمته فرمائی ثقة، ثبت^(۲)، علامہ ذہبی رحمته میزان الاعتدال کنسی فرمائی: «مجمع على
 ثقته وكتاباه متقن بالمره»^(۳)، علامہ ذہبی رحمته پہ الکاشف کنسی فرمائی «ثقة متقن لكتاباه»^(۴)
 علامہ ذہبی رحمته المغنی فی الصنعفاء کنسی فرمائلی دی: «ثقة حجة ولا سماً إذا حدث من كتابه»
 (۵) علامہ ذہبی رحمته سیر اعلام النبلاء کنسی فرمائی: «هو الإمام الحافظ، الثبت» محدث البصرة»^(۶) ابن سعد
رحمته فرمائی «كان ثقة صدوقاً»^(۷) ابن حبان رحمته پہ کتاب الثقات کنسی دھغوی تذکرہ کرې ده^(۸)
 علامہ ذہبی رحمته تذکرہ الحفاظ کنسی فرمائی «الحافظ، أحد الثقات»^(۹)
 علامہ ذہبی رحمته د یرو ائمہ جرح والتعذیل اقوال نقل کولونه پس د ابو عوانہ رحمته بارہ کنسی دا
 فیصلہ کرې ده چہ: «استقر الحال على أن أبا عوانة ثقة» نورثی اوفرمائیل چہ ابو عوانہ د حماد بن زید پہ
 شان متقن دی. بلکه د محدثینو پہ نیز ابو عوانہ د اسرائیل او حماد بن سلمہ نہ زیات خویش کرې شوی
 دی اود فلیح ابن سلیمان نہ اوثق دی. اود ابو عوانہ رحمته بعض وهمونه هم دی د کوم د تخریج نہ چہ
 شیخین (امام بخاری رحمته او امام مسلم رحمته) ده کرې ده^(۱۰)
 قنیہ: ابن عدی رحمته الکامل فی الضعفاء کنسی د سلام بن ابی مطیع رحمته پہ حالاتو کنسی لیکلی دی
 چہ د سفیان ثوری رحمته پہ مجلس کنسی د ابو عوانہ رحمته تذکرہ اوشوہ نوھغوی د ابو عوانہ رحمته بارہ
 کنسی د ذاک العهد الفاظ اوونیل^(۱۱)
 عبد اللہ بن احمد د خپل پلار امام احمد بن حنبل رحمته نہ نقل کرې دی چہ هغوی اوفرمائیل ابو عوانہ
رحمته یو کتاب جوړ کرې وو پہ کوم کنسی چہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د صحابہ کرامو (مزعومہ) عیبونہ درج
 کرې وو. سلام بن ابی مطیع دھغہ نہ دغہ کتاب اخستلو سرہ سوزولی وو^(۱۲)
 بعض حضراتو د سفیان ثوری رحمته او امام احمد بن حنبل رحمته اقوال نقل کولونه پس لیکلی دی چہ
 کیدی شی هم پہ دی وجہ سفیان ثوری رحمته ابو عوانہ نہ خویشولو. او حیراتیا پہ دی خبرہ باندې ده چہ

(۱) تهذيب التهذيب: ۱۱/۱۲۰.

(۲) تقريب التهذيب: ۲/۲۸۳.

(۳) ۴/۳۳۴.

(۴) ۳/۲۲۴ رقم الترجمة: ۶۱۳۰.

(۵) ۲/۴۹۳.

(۶) ۸/۲۱۷.

(۷) الطبقات الكبرى: ۷/۲۸۷.

(۸) ۷/۵۶۲.

(۹) ۱/۲۳۶.

(۱۰) سیر اعلام النبلاء: ۸/۲۲۱.

(۱۱) الکامل فی ضعفاء الرجال: ۳/۳۰۶.

(۱۲) کتاب الغل ومعرفة الرجال: ۱/۳۵۴.

علامه مزی رحمته علامه ذهبی رحمته او حافظ ابن حجر رحمته وغیره د هغه د عقیدې متعلق هیڅ بحث نه دي کړي. (۱)

د سفیان ثوری رحمته او امام احمد رحمته وغیره د کلام حقیقت: دلته دا خبره یاد ساتنی چه د سفیان ثوری رحمته ابو عوانه رحمته ته ذاك العبد وئیل د کلمات جرح نه نه دی او که چرې دا د جرح کلمه اومنلې هم شی نو دا جرح مبهم ده. د کبار ائمه د توثیق په مقابلې کښې د دې هیڅ حیثیت نشته دي. باقی پاتې شوه خبره د امام احمد رحمته دا وینا وضع کتابا یعنی ابو عوانه رحمته یو کتاب وضع کړې وو. په دې باره کښې رومبې خبره داده چه که چرې وضع نه مراد پخپله لیکل وی نو دا د حقیقت خلاف خبره ده ځکه چه ابو عوانه رحمته امي وو لیکلی نی نه شو کولې. (کما مر) او که د دې نه مراد د بل چا لیکلې شوې کتاب وی نو صرف د دې نوعیت د کتاب چا سره کیدل د هغه عقیدې پورې مستلزم نه دي. بعض حضرات وئیلی (که چرې د دغه کتاب نسبت ابو عوانه رحمته طرف صحیح هم اومنلې شی نویا هم) د دې نه مراد مشاجرات صحابه دی (نه چه مطلقاً عیوب). (۲)

بهر حال امام ابو عوانه رحمته ثقه راوی دي د هغوی په ثقافت باندې کبار ائمه جرح و تعدیل اتفاق دي. پخپله هم د امام احمد رحمته نه د هغوی توثیق نقل دي. د دوی باره کښې هم هغه خبره فیصله کونکې ده کومه چه په تیرو کړښو کښې د علامه ذهبی رحمته نه نقل ده. والله اعلم بالصواب.

وفات: د ابو عوانه رحمته د وفات د کال باره کښې ائمه جرح و تعدیل اومؤرخینونه دوه اقوال نقل دي: ① محمد بن عیسی، یعقوب بن سفیان، محمد بن محبوب، یحیی بن حماد، احمد بن حنبل، عبدالله بن ابوالاسود او علامه ذهبی رحمهم الله فرمائی چه د ابو عوانه رحمته په کال ۱۷۶ هجري کښې انتقال شوې. (۳) امام بخاری رحمته د محمد بن محبوب نه د وفات ورځ اتوار میاشت ربیع الآخر نقل کړې دي. (۴) خو علامه مزی رحمته او حافظ ابن حجر رحمته، محمد بن محبوب رحمته نه ربیع الاول میاشت نقل کړې ده. (۵) ابن حبان رحمته هم د اتوار ورځ او ربیع الاول میاشت ذکر کړې ده. (۶) هم دغه د علامه ذهبی رحمته هم قول دي. (۷)

ابن حبان رحمته، محمد بن محبوب رحمته، یحیی بن حماد رحمته او علامه ذهبی رحمته فرمائی ابو عوانه په بصره کښې وفات شوې. (۸) خو ابن سعد رحمته د یحیی بن حماد نه نه نقل کړې دی ابو عوانه د هارون الرشید په زمانه کښې چه کوم وخت د بصره گورنر جعفر بن سلیمان وو نو ۱۷۶ هجري کښې وفات شوې. (۹)

(۱) الکاشف مع تعلیقات الشیخ محمد عوامه: ۳۴۹/۲ رقم: ۶۰۴۹

(۲) تعلیقات کتاب العلل ومعرفة الرجال: ۳۵۴/۱.

(۳) تاریخ بغداد: ۴۷۰/۱۳-۴۶۹-۴۸۱/۱۸۱ طبقات ابن سعد: ۲۸۸/۷ تهذیب التهذیب: ۱۱۸/۱۱ تهذیب

الکمال: ۴۸/۳۰ تاریخ الإسلام: ۶۵۱/۴ الکاشف: ۲۲۴/۳ سیر اعلام النبلاء: ۲۲۱/۸ تذکرة الحفاظ: ۲۳۷/۱.

(۴) تاریخ الکبیر: ۱۸۱/۸.

(۵) تهذیب الکمال: ۴۸/۳۰ تهذیب التهذیب: ۱۱۸/۱۱.

(۶) کتاب الثقات: ۵۶۳/۷.

(۷) تاریخ الإسلام: ۵۱/۴ سیر اعلام النبلاء: ۲۲۱/۸ تذکرة الحفاظ: ۲۳۷/۱.

(۸) کتاب الثقات: ۵۶۳/۷ تاریخ الکبیر: ۱۸۱/۸ تاریخ الإسلام: ۵۱/۴ سیر اعلام النبلاء: ۲۲۱/۸ تذکرة الحفاظ: ۲۳۷/۱.

(۹) الطبقات الکبری: ۲۸۸/۷.

⑤ احمد بن اسحاق بن دار، ابو غالب علی بن محمد او علی بن مدینی رحمهم الله وغيره فرمائی چه ابو عوانه رضی اللہ عنہ ۱۷۵ هجری کنبی وفات شوی دی. (۱)
حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ تقریب التهذیب کنبی لفظ "او" سره ۱۷۵ هجری ۱۷۶ هجری دواړه نقل کړې دی. (۲) چونکه اکثر انمه جرح و تعدیل او مؤرخینو ۱۷۶ هجری نقل کړې دي په دې وجه هم دغه راجع معلومېږي. والله اعلم بالصواب.

قوله: :: حدثنا الأعمش: داد امام اعمش په لقب سره مشهور ابو محمد سليمان بن مهران اسدي کوفی رضی اللہ عنہ دي. (۳) د دوی احوال کتاب العلم باب ظلم دون ظلم په ذیل کنبی بیان کړې شوی دی. (۴)

قوله: :: عن سالم بن أبي الجعد: دا سالم بن ابی الجعد رافع اشجعی کوفی رضی اللہ عنہ دي. (۵) د دوی حالات صحیح البخاري کتاب الوضوء باب التسمية على كل حال وعند الوقاع لاتدي او گورنی.

قوله: :: عن كريب مولى ابن عباس: داد حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ غلام ابو رشد بن کريب بن ابی مسلم قرشي هاشمی حجازی رضی اللہ عنہ دي. (۶) د دوی د ژوند حالات صحیح البخاري کتاب الوضوء باب التخصيف في الوضوء کنبی او گورنی.

قوله: :: عن ابن عباس رضي الله عنهما: دا د حضور پاک د تره خوئی عبدالله بن عباس بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف رضی اللہ عنہ دي. (۷) د دوی حالات «کتاب بدء الوحي، باب كيف كان بدء الوحي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم» په څلورم حديث کنبی (۸) او «کتاب الإيمان باب كفران العشير، وكفر بعد كفر» د رومي حديث لاتدي تیر شوی دی. (۹)

قوله: :: عن ميمونة بنت الحارث رضي الله عنها: د دوی رضی اللہ عنہ احوال کتاب العلم باب السمر في العلم لاتدي تیر شوی دی. (۱۰)

شرح حديث:

قوله: :: وضعت لرسول الله صلى الله عليه وسلم غسلاً: حضرت ميمونه رضی اللہ عنہ فرمائی چه ما د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم دپاره د غسل اوبه کيخو دي.

(۱) تاريخ بغداد: ۴۷۰/۱۳ تهذيب التهذيب: ۱۱۸/۱۱.

(۲) ۲۸۳/۲.

(۳) تهذيب الكمال: ۹۲/۱۲-۷۶.

(۴) كشف الباري: ۲۵۳/۲-۲۵۱.

(۵) تهذيب الكمال: ۱۳۳/۱۰-۱۳۰.

(۶) تهذيب الكمال: ۱۷۴/۲۴-۱۷۲.

(۷) سير اعلام النبلاء: ۳۳۱-۳۵۹/۳.

(۸) كشف الباري: ۴۳۷/۱-۴۳۵.

(۹) كشف الباري: ۲۰۶/۲-۲۰۵.

(۱۰) كشف الباري: ۴۲۲/۴-۴۲۰.

دَلَفْظُ غَسَلًا وَضَاحَتٌ: که لفظ غسل چرته دَغین په ضمه سره وی نو دَ غسل اوبوته ونیلی شی اوکه چرې دَ غین فتحه سره وی نومصدر به وی غسل کولوته وائی. اوکه چرې دَغین کسره سره وی نومراد هغه جرړې بوتی (صابون اشنان او بیره وغیره) دی کوم چه په اوبو کښې واچولې شی یا په بدن باندې اومړلې شی غسل اوکړی. (۱)

ستوته: حافظ ابن حجر رحمته الله دَ "ستوته" واو حالیه گرځولې دې. (۲) علامه عینی رحمته الله په حافظ صاحب باندې رد کولوسره لیکي چه واو حالیه گرځول صحیح نه دی دلته واو حالیه نه دې بلکه عاطفه دې اود دې عطف په وضعت باندې دې. (۳)

دَ بثوب اضافه: ابن فضیل دَ اعمش نه دَ بثوب زیاتوالې او اضافه نقل کړې ده یعنی ستوته بثوب. (۴) پخپله امام بخاری رحمته الله «بَابُ نَفْضِ الْمَدِينِ مِنَ الْغَسْلِ عَنِ الْجَنَابَةِ» کښې عبدان نه په واسطه دَ ابو حمزه عن الاعمش حضرت میمون رضی الله عنه نه «ستوته بثوب» صراحت نقل کړې دې. (۵)

دَ ستوته ضمیر مرجع: دَ ستوته ضمیر مفعول کښې دوه احتماله دی:

یو مې احتمال: یو دا چه ضمیر مفعول غسلاً طرف ته راجع وی لکه چه ظاهر دی اوشراح حدیث هم دا احتمال اخستوسره دَ حدیث شرح کړې ده. یعنی حضرت میمون رضی الله عنه فرمائی چه ما دَ نبی کریم صلی الله علیه و آله دپاره دَ غسل اوبه کیخودې او د دغه اوبو (لوبښی) په یوه کپړه پټ کړو (دې دپاره چه د دوبرو او خاورې وغیره نه محفوظ پاتې شی) بیا چه کله حضور پاک دَ غسل اراده اوکړه نو د دغه اوبو د لوبښی نه نی کپړه اخواکړه اوبه نی ترې واخستې. (۶)

دویم احتمال: دویم احتمال دادې چه ستوته ضمیر مفعول رسول الله صلی الله علیه و آله ته راجع وی یعنی ما په رسول الله صلی الله علیه و آله باندې په یوه کپړه سره پرده اوکړه. ددې تائید دَ امام بخاری رحمته الله «بَابُ التَّسْتَرَفِي الْغَسْلِ عَنِ النَّاسِ» کښې سفیان عن الاعمش په طریق سره دَ حضرت میمون رضی الله عنه دَ روایت نه کیږی په کوم کښې چه حضرت میمون رضی الله عنه په صراحت سره فرمائی دی: «سَرَتِ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَغْتَسِلُ مِنَ الْجَنَابَةِ»

قوله: :: فصب على يده: علامه کرمانی رحمته الله علامه زکریا انصاری رحمته الله او علامه قسطلانی رحمته الله

وغیره فرمائی چه دَ فصب عطف «فَأَرَادَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْغَسْلَ فَكَشَفَ رَأْسَهُ فَأَعَذَهُ» محذوف باندې دې یعنی حضرت میمون رضی الله عنه فرمائی چه ما دَ رسول الله صلی الله علیه و آله دپاره دَ غسل اوبه کیخودې او هغه مې په یوه کپړه باندې پټې کړې نو حضور پاک دَ غسل په اراده سره تشریف راوړواود لوبښی نه نی کپړه اوچته کړه او اوبه نی واخستې په خپل لاس باندې واچولې. (۷)

(۱) شرح الکرماني: ۱۲۸/۳ عمدة القاری: ۳۱۵/۳ إرشاد الساری: ۵۰۳/۱.

(۲) فتح الباری: ۴۵۹/۲.

(۳) عمدة القاری: ۳۱۵/۳.

(۴) فتح الباری: ۴۵۹/۲ عمدة القاری: ۳۱۵/۳.

(۵) إرشاد الساری: ۵۰۳/۱.

(۶) شرح الکرماني: ۱۲۸/۳ عمدة القاری: ۳۱۵/۳ إرشاد الساری: ۵۰۳/۱ تحفة الباری: ۲۲۶/۱.

(۷) شرح الکرماني: ۱۲۸/۳ تحفة الباری: ۲۲۶/۱ إرشاد الساری: ۵۰۳/۱.

دحافظ ابن حجر رحمته الله وائی: حافظ ابن حجر رحمته الله علامه کرمانی رحمته الله وغیره دا رانی په قیل سره ذکر کولونه پس لیکي چه محذوف باندې هم عطف والا احتمال متعین نه دي بلکه په دي کښې دا احتمال هم دي چه فصب عطف وضعت باندې وي لکه څنگه چه د حديث د الفاظو نه هم ښکاره ده. يعنی ما د حضور پاک د پاره د غسل اوبه کيخوډې نو حضور پاک غسل شروع کړو اودا ممکن دي چه کپړې هم اول لرې کړې وي. د حضرت ميمونه رضي الله عنه اوبه کيخوډو سره نې غسل شروع کړې وي او داوبو اخستلو معنی فصب کښې بعينه موجود ده. (ښکاره خبره ده چه اوبه اخستو سره هغه په لاسونو باندې ورپهيوول ممکن دي).^(۱)

دعلامه عيني رحمته الله په حافظ صاحب باندې رد: علامه عيني رحمته الله د علامه کرمانی رحمته الله توجیه اختیارولونه پس په حافظ صاحب باندې رد کولوسره لیکي چه دبعض خلقو د فصب عطف په وضعت باندې گرځول لکه چه د دغه خلقو د تصرف په شان دي چه د معنی تراکيب هيڅ ذوق صحيح نه لري. او صب ماء په وضع ماء باندې څنگه مرتب کولې شي کله چه په دي دواړو کښې نور افعال هم دي. بيا د صب تفسیر شرع سره کول هم صحيح نه دي. ^(۲) (ښکاره خبره ده چه دغسل شروع په لاسونو باندې اوبه پهيوولوسره نه کپړې بلکه ددي نه وړاندې هم ډير مراحل دي لکه چه علامه عيني رحمته الله ددي طرف ته اشاره کړې ده).^(۳)

قوله: ید: شراح حديث ليکلي دي چه په حديث کښې لفظ يد سره ددي چه مفرد دي مگر دي نه دواړه لاسونه مراد دي ځکه چه په لفظ يد سره اسم جنس مراد دي لهذا ددواړو لاسونو مراد اخستل صحيح دي.^(۴)

قوله: قال سليمان: دا د ابو عوانه رحمته الله وينا ده او د سليمان نه مراد په سند کښې ذکر د ابو عوانه شيخ سليمان بن مهران دي کوم چه د اعمش په لقب سره معروف دي.^(۵)

قوله: لا أدري أذكر الثالثة أم لا: د ذکر فاعل سالم بن أبي الجعد دي. ددي قول مطلب دادي چه ابو عوانه او وئيل چه سليمان اعمش وائی چه ماته یاد نه دي چه زما شيخ سالم بن أبي الجعد «فصلها مرة أو مرتين» نه پس ثلاثاً لفظ ذکر کړو که نه؟^(۶)

د امام اعمش په روایاتو کښې تعارض: دلته د ابو عوانه په روایت کښې امام اعمش «لا أدري أذكر الثالثة أم لا» وائی او باب الغسل مرة واحدة کښې د عبدالواحد په روایت کښې هغه دخپل استاذ نه مرتين او ثلاثاً شک سره نقل کړې دي. خو ابو عوانه أسفرائني په خپل مستخرج کښې محمد بن فضيل عن الاعمش عن سالم بن أبي الجعد دا روایت نقل کړې دي. په دي کښې امام اعمش رحمته الله دخپل استاذ شيخ سالم بن أبي الجعد نه بغير د څه شک جزم سره «فصب على يديه ثلاثاً» الفاظ نقل کړي دي

^(۱) فتح الباری: ۴۵۹/۲.

^(۲) عمدة القاری: ۳۱۵/۳.

^(۳) عمدة القاری: ۳۱۵/۳.

^(۴) شرح الکرمانی: ۱۲۸/۳ عمدة القاری: ۵۱۳/۳ | ارشاد الساری: ۵۰۳/۱ تحفة الباری: ۲۲۶/۱.

^(۵) شرح الکرمانی: ۱۲۸/۳ فتح الباری: ۴۵۹/۲ عمدة القاری: ۵۱۳/۳ | ارشاد الساری: ۵۰۳/۱ تحفة الباری: ۲۲۶/۱.

^(۶) شرح الکرمانی: ۱۲۸/۳ فتح الباری: ۴۵۹/۲ عمدة القاری: ۵۱۳/۳.

نولکه دامام اعمش رحمته الله دا دواره روایتونه خپل مینځ کښې متعارض دی په یو کښې نې شک او بل کښې جزم فرمائیلې دي.^(۱)

د اعمش په روایاتو کښې تطبیق: دامام اعمش رحمته الله په دې دواړو روایتونو کښې جمع او تطبیق صورت دادې چه دامام اعمش رحمته الله اول په دې خبره کښې شک وو چه دهغه شیخ ثلاثاً فرمائیلې دی که نه. چنانچه هغوی شک سره روایت بیان کړو. عبدالواحد او ابو عوانه دخپل شیخ امام اعمش نه دا روایت په شک سره نقل کړو روستو امام اعمش ته یاد شو چه دهغه شیخ سالم بن ابی الجعد رحمته الله ثلاثاً الفاظ ذکر کړي وو نو دهغه شک لرې شو او هغوی ددې جزم او فرمائیلو. چونکه د ابن فضیل دامام اعمش نه سماع د عبدالواحد او ابو عوانه نه متاخر ده په دې وجه محمد بن فضیل دامام اعمش نه جزم سره «فصب علی یدیه ثلاثاً» الفاظ نقل کړي دي.^(۲)

قوله: ثم أفرغ يمينه على شماله: بیا حضور پاک خپل ښی لاس سره په گس لاس باندې اوبه اوبه یولي (واچولي).

امام بخاری رحمته الله هم دغه روایت «باب نفوذ الميمن من الغسل عن الجنابة» کښې د ابو حمزه عن الاعمش په طریق سره نقل کړې دي. دهغې الفاظ دادې: «وصب على يديه فغسلهما، ثم صب يمينه على شماله» یعنی حضور پاک په دواړو لاسونو باندې اوبه واچولې او هغه نې او وینځل، بیا په خپل ښی لاس سره په گس لاس باندې اوبه اوبه یولي. حافظ ابن رجب حنبلي رحمته الله فرمائي چه په دې روایت سره واضحه شوه چه حضور پاک په لوښی کښې د ښی لاس داخلولونه وړاندې دواړه لاسونه وینځلې وو.^(۳)

دغه شان «باب المضمضة والاستنشاق في الجنابة» کښې امام بخاری رحمته الله حفص بن غياث عن أبيه عن الاعمش په طریق سره د حضرت ميمونه رضي الله عنه نه نقل کړې دي: «صليت للنبي صلى الله عليه وسلم غلاً، فأفرغ يمينه على يساره فغسلهما ثم غسل فرجه» ابن رجب حنبلي رحمته الله اولیکل چه ددې الفاظونه مراد دادې چه حضور پاک په ښی لاس باندې لوښې واخستلو او په خپل گس لاس باندې اوبه واچولې او بیانی دواړه لاسونه او وینځل.^(۴)

^(۱) إرشاد الساري: ۵۰۳/۱.

^(۲) فتح الباري: ۴۹۵/۲ عمدة القاري: ۵۱۳/۳ إرشاد الساري: ۵۰۳/۱ تحفة الباري: ۲۲۶/۱ وأما رواية ابن فضيل عن الأعمش أخرجه أبو عوانة الإسفريثيني في مسنده (۲۵۰/۱) في كتاب الطهارة باب بيان ذلك الشمال بالأرض بعد غسل الفرج وغسل الرجلين في الوضوء بعد غسل الجسد بعد أن تنحى مقامه، والدليل على أباحة القيام من مقعده بين وضوءه وقعوده في مكان آخر لإتمام وضوءه، والترغيب في ترك المسح بالمنديل بعد الغسل، وبيان الابتداء بغسل يمينه عليه بشماله: [۸۶۴] حدثنا أحمد بن عبد الجبار قال: ثنا محمد بن فضيل عن الأعمش، عن سالم بن أبي الجعد عن كريب، عن ابن عباس، عن ميمونة قالت: قربت لرسول الله صلى الله عليه وسلم غُسلًا من الجنابة وسترته بالثوب، قالت: فصب على يديه ثلاثاً من الإناء فغسل يديه، ثم صب بيمينه على شماله فغسل فرجه، ثم مسح يديه بالأرض أو الحائط، ثم مضمض واستنشق وغسل وجهه وذراعيه، ثم أفاض الماء على رأسه وعلى سائر جسده، ثم تنحى فغسل قدميه، ثم ناولته المنديل ينشف وجعل ينفذ عنه الماء، انتهى.

^(۳) فتح الباري لابن رجب الحنبلي: ۱۶۷/۱.

^(۴) فتح الباري لابن رجب الحنبلي: ۱۶۷/۱.

دَعَلَامَه ابْن بَطَال رَآئِي: عَلَامَه ابْن بَطَال رَآئِي: «هَذَا الْحَدِيثُ مَحْمُولٌ عِنْدَ الْبَغَارِيِّ عَلَى أَنَّهُ كَانَ فِي يَدِهِ أَوْ فِي فَرْجِهِ جَنَابَةً أَوْ أَدَّى فَلِذَلِكَ ذَلِكَ يَدُهُ بِالْأَرْضِ وَغَسَلَهَا قَبْلَ إِدْخَالِهَا فِي وَضُوئِهِ»^(۱)
 دَ اَمَام بَغَارِي رَآئِي: پَه نِيَز حَدِيثُ بَاب پَه دِي خَبَرَه بَانْدِي مَحْمُول دِي چَه دَحْضُور اَكْرَم پَه لَاس يَاشْرَمْكَاه بَانْدِي دَ جَنَابَت خَه نَآپَاكِي لَكِيدَلِي وَه هَم پَه دِي وَجَه بَانْدِي حَضُورِيَاك خِيَل لَاس پَه زَمَكَه بَانْدِي رَايَسْكَو اَوْدَ اَوِيو پَه لَوْنِي كِنْبِي دَ دَاخِلُولُونَه وَرَايَنْدِي نِي اَوِيَنَخْلُو. دَ اَمَام قَسْطَلَانِي رَآئِي هَم دَغَه رَآئِي دَه.^(۲)

دَ اَمَام خَطَابِي رَآئِي: تَوْجِيَه: اَمَام خَطَابِي رَآئِي: «أَعْلَامُ الْحَدِيثِ فِي شَرْحِ صَحِيحِ الْبَغَارِيِّ» كِنْبِي لِيَكْلِي دِي چَه پَه اسْتَنْجَاء كِنْبِي خُو پَه بَنِي لَاس سَرَه پَه گَس لَاس بَانْدِي اَوِيَه اچُولوسَرَه پَه گَس لَاس بَانْدِي اسْتَنْجَاء كُول هَم دَغَه يَوْصُورَت دَ جَوَاز دِي. دَدِي نَه عِلَاوَه (بَغِير ضَرْوَرَت) جَانَزَنَه دِي. بَاقِي پَاتِي شَوَه خَبَرَه دَ اطْرَاف دَ وَيَنَخْلُو نُو پَه دِي صُورَت كِنْبِي بَه كَتَلِي شِي كَه چَرِي لَوْنِي دَ آرْتِي خَلِي وَالَادِي نَوِيَا بَه دَا بَنِي طَرَف تَه كِيخُود لُوسَرَه پَه بَنِي لَاس بَانْدِي اَوِيَه اَخْسَتَلِي شِي اَوِيَا بَه دَغَه پَه گَس لَاس بَانْدِي اچُولِي شِي. خُو كَه چَرِي لَوْنِي دَ تَنَكِي خَلِي وَالَاوِي يَعْنِي دَ لَوْتِي پَه شَان وَي لَكَه دَ تَنَكِي خَلِي وَالَاوِي بَوْتَل يَاشْرَمْكَاه وَغِيرَه وَي نَوِيَا بَه دَا گَس طَرَف تَه كِيخُودِي شِي اَو پَه بَنِي بَانْدِي بَه اَوِيَه اچُولِي شِي.^(۳)
 دَ اَمَام خَطَابِي رَآئِي: دَا قُول حَافِظ ابْن حَجَر رَآئِي: اَو عَلَامَه عَيْنِي رَآئِي: دَوَارُو نَقْل كَرِي دِي.^(۴) هَم دَغَه خَبَرَه ابْن رَجَب حَنْبَلِي رَآئِي: دَبْعُضُ فَقْهَاء حَنَابِلَه اَوْ شَوَافِع وَغِيرَه نَه نَقْل كَرِي دَه دَدِي پَه دَلِيل كِنْبِي دَ اَمَام طَبْرَانِي رَآئِي: دَ حَضْرَت اَنَسِ رَآئِي: نَه رَوَايَت ذَكَر كَرِي دِي: «أَنَّهُ أَرَاهُمُ الْوُضُوءَ فَأَخَذُوا كُوفَةً فَوَضَعَهَا عَنْ يَسَارِهِ وَصَبَّ عَلَى يَدَيْهِ الْمَنِي مِنْهَا ثَلَاثًا - وَذَكَرَ بِقِيَّةِ الْوُضُوءِ - ثُمَّ قَالَ: هَكَذَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَوَضَّأُ»^(۵)

هَغُوي بَعْض خَلْقُو تَه پَه اودس كُولوسَرَه اَوْخُودَل چَه پَه دَاسِي تَوَكَّه چَه دَ يَوْتَنَكِي خَلِي وَالَاوِي بَنِي (وَرُوكِي) دُولچَه يَاشْرَمْكَاه اَوِيو خُكْلُو دَ خُرْمَنِي دُونْكََا وَغِيرَه) اَخْسَتَلُوسَرَه خِيَل گَس طَرَف تَه كِيخُودَه اَو پَه خِيَل بَنِي لَاس بَانْدِي پَه دِي سَرَه دَرِي خُل اَوِيَه وَاچُولِي. دَ اودس مَكْمَل كُولوسَرَه نِي اَوْفَر مَانِيل چَه مَا رَسُولُ اللَّهِ ﷺ دَاسِي پَه اودس كُولوسَرَه لِيدَلِي دِي.

دَ شَرِيعَت يَوَه قَاعَدَه مَسْتَمَرَه: عَلَامَه نَوِي رَآئِي: «بَابُ التَّهْنِ فِي الطَّهْوَرِ وَغَيْرِهِ» لَاتَدِي لِيَكْلِي دِي چَه پَه شَرِيعَت كِنْبِي دَا قَاعَدَه مَسْتَمَرَه دَه چَه كُوم اَمُور دَ بَاب تَكْرِيم اَوْ تَشْرِيف نَه دِي لَكَه كِيچَرِي پَرْتُوك اَو مَوْزَه وَغِيرَه اچُول، جَمَات تَه دَاخِلِيدَل، مَسَاوَاك كُول، رَانْجَه اچُول، نُو كُونَه پَرِي كُول، بَرِيَت كَت كُول، وَيَنَسْتَه گَمَنَزَكُول، دَ تَرخ وَيَنَسْتَه وَيَسْتَل، دَ سَر وَيَنَسْتَه خُرُول، دَ مَانْخَه سَلَام گَر خُول، اَعْضَاء طَهَارَت وَيَنَخْل، دَ بَيْتِ الْخَلَاء نَه رَاوْتَل، خُورَاك خُنْيَاك كُول، لَاس مِلَاوُول دَ حَجَر اسود اسْتَلَام كُول وَغِيرَه اودَدِي پَه شَان نُور كَارُونَه كُوم چَه دَبَاب تَكْرِيم اَوْ تَشْرِيف نَه دِي پَه دِي تُولُو كِنْبِي تِيَاْمَن مَسْتَحَب دِي. بَاقِي كُومِي خَبَرِي چَه دَدِي ضَد دِي لَكَه بَيْتِ الْخَلَاء تَه دَاخِلِيدَل، دَ جَمَات نَه وِتَل، پُوزَه

(۱) شرح ابن بطال: ۳۸۹/۱.

(۲) إرشاد الساري: ۵۰۳/۱.

(۳) أعلام الحديث: ۳۰۴-۳۰۳.

(۴) فتح الباري: ۹۵/۲ عمدة القاري: ۳۱۴/۳.

(۵) فتح الباري لابن رجب الحنبلي: ۱۶۸/۱.

صفا کول، استنجاء کول، کپړې موزې او خپلنې وغیره ویستل، په دې ټولو کارونو کېنې تیا سر مستحب دې. دا ټول د بنی طرف ته شرافت او کرامت د وجې نه دی. ^(۱) علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ په عمده القاری کېنې د شیخ محی الدین رحمۃ اللہ علیہ په حواله سره هم دا قاعده نقل کړې ده. ^(۲) او هم دغه خبره علامه محمد بن اسماعیل کحلانی رحمۃ اللہ علیہ هم لیکلې ده. ^(۳)

په مسلم شریف کېنې د حضرت عائشه رضی اللہ تعالیٰ عنہا نه روایت دې: «کان رسول الله صلى الله عليه وسلم يحب التهنين في شأنه كله، في لَعْلَعِهِ وترجله وطهوره» ^(۴)، یعنی حضور پاک قابل شرف او تکریم امور لکه خپلنې اچول گمتر کول او پاکوالي حاصلولو کېنې تیمن خوینولر. د حضرت عائشه رضی اللہ تعالیٰ عنہا په دې روایت کېنې «في شأنه كله» په ظاهره عام دي لیکن د شراح حدیث د وضاحت نه معلومېږي چه په دې کېنې هغه اعمال داخل دي کوم چه په یوځای کول متعارف نه وي او هغه قابل تکریم کیدوسره سره مقصود هم وي. ځنانچه علامه سندی رحمۃ اللہ علیہ د سنن ابن ماجه په حاشیه کېنې فرماني: «يحب التهنين، أي: الابتداء باليمين، أي فيما لم يهد فيه المقارنة ويكون من باب التشريف» ^(۵)

ترجمه: رسول الله ﷺ به په (اعمال) کېنې د بنی طرف نه شروع کول خوینول یعنی په داسې اعمالو کېنې کوم چه په یوځای کول متعارف نه وي او هغه قابل تکریم وي. هغه اعمال چه پخپله مطلوب نه وي، بلکه د څه بنا په وجه ذهني اجازت ورکړې شوې وي نو په هغه اعمالو کېنې تیمن نشته تیا سر مستحب وي. علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرماني: «وما يحب فيه التماسر ليس من الأفعال المقصودة، بل هي إما تروك وإما غير مقصودة» ^(۶)، یعنی کوم اعمال چه د کس طرف نه شروع کول مستحب دي هغه افعال پخپله مقصود نه وي بلکه هغه خو یا د تروک د قبیل نه دي یا هغه پخپله غیر مقصود دي. باقی پاتې شوه خبره په حدیث کېنې د مذکوره تنعل ترجل او طهور نو علامه ابن امیر حاج مالکی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۷۳۷ هجری) په حدیث کېنې د دې دریوارو ذکر علامتی گرځولي دي هغه فرماني چه د انسان جائز اعمال یاخو به واجب وي یا مستحب یا مباح، په حدیث کېنې د طهور نه جنس واجبات طرف ته، ترجل نه جنس مندوبات طرف ته او تنعل نه جنس مباحات طرف ته اشاره ده یعنی واجبات مستحبات او مباحات ټولو کېنې د بنی طرف نه شروع کول د بنی پاک په خوینو اعمالو کېنې داخل دي. ^(۷)

د شارح بخاری ابو محمد اندلسی رحمۃ اللہ علیہ قول: شارح بخاری علامه ابو محمد عبدالله بن ابی حمزه اندلسی رحمۃ اللہ علیہ (المتوفی ۶۹۹ هجری) د حضور پاک تیا سرفی الاعمال باره کېنې فرماني: «كان على ذلك

^(۱) شرح النووي: ۱۵۲/۳.

^(۲) ۴۶-۴۷/۳.

^(۳) سبل السلام: ۵۱/۱-۵۰.

^(۴) الحدیث أخرجه مسلم في صحيحه واللفظ له في كتاب الطهارة باب اليمين في الطهور وغيره رقم الحديث: ۱۶۸.

^(۵) ۱۷۶۰ بخاری فی صحیحہ کتاب الوضوء باب التیمن فی الوضوء والغسل رقم الحدیث: ۴۶۸.

^(۶) حاشية الإمام السندی علی سنن ابن ماجه، کتاب الطهارة باب التیمن فی الوضوء ص: ۲۲۷ تحت رقم الحدیث: ۴۰۱.

^(۷) عمدة القاری کتاب الوضوء باب التیمن فی الوضوء والغسل: ۴۷/۳.

^(۸) المدخل: ۲۸۰۹/۲.

الشأن في جميع المفروضات والمستحبات والمباحات^(۱)، یعنی حضور پاک به په ټولو مفروضاتو مستحباتو او مباحاتو کښې تیا من خوښولو. غرض په اعمالو کښې د استحباب تیا من دپاره دا امور موندلې کیدل ضروری دی: ① چه عمل قابل ذکریم او تشریف وی. ② چه عمل پخپله مطلوب وی یا د عباداتو د قبیل نه وی. ③ چه هغه اعمال په یو وخت د کس او ښی طرف نه پوره کول ممکن نه وی. ④ بوالله اعلم بالصواب.

قوله: ثم ذلك يده بالأرض أو الحائط: راوی ته شک دې چه حضور پاک عليه السلام په زمکه باندې لاس رابښکلو یا په دیوال پورې. ^(۲) بعض روایاتو کښې په زمکه باندې رابښکل اوبعض کښې په دیوال پورې رابښکل ذکر دی. (کما مر)

قوله: ثم تمضمض: داد ابوذر ابوالوقت اصیلی او ابن عساکر رحمهم الله روایت دې. ^(۳) خوهم داصیلی په یو روایت کښې مضمض بغیر د تاء هم راغلې دې.

قوله: استنشق وغسل وجهه ويده وغسل رأسه ثم صب على جسده ثم

قوله: تنحى: یعنی حضور پاک په پوزه کښې اوبه وچولې اومخ لاسونه او سر نی اووینځلو بیاخپل (پوره) بدن باندې اوبه اوبهیولې اود غسل د ځانې نه اخوا شو. ^(۴)

قوله: فغسل قدميه: داد اکثرو حضراتو روایت دې خود ابوذر په روایت کښې فاء په ځانې وغسل قدميه راغلې دې. ^(۵)

قوله: فنأولته خرقه فقال يده: هكذا: حضرت میمون رضي الله عنه فرمائی چه مادحضور پاک په خدمت کښې د کپړې ټکره یعنی تولیه پیش کړه چه بدن مبارک اوچ کړی نو حضور پاک د لاس په اشاره سره منع اوکړه. ددې خبرې تفصیل وړاندې تیر شوې دې چه د قول اطلاق په فعل باندې کیږی. ^(۶)

قوله: ولم يردّها: يردّها د یا په ضمه سره د دال په سکون سره په اصل کښې اودا، يرد، ارادته نه يردّها، وو د لم د وجې نه په حالت جزمی کښې د یا په حذف کیدو سره يردّها شوې دې. ^(۷)

بعض حضراتو ابن السکن وغیره دا د یا په فتحه سره اودال په تشدید سره يردّها (ردکول) نقل کړی دی لکه څنگه چه صاحب د مطالع ذکر کړی دی لیکن صاحب د مطالع اونور شراح حدیث فرمائیلي

^(۱) بهجة النفوس وتحليها بمعرفة مالها وما عليها شرح مختصر صحيح البخاري، المسمى: جمع النهاية في بدء الخیر والفاية، الحکمة في أن النبي صلى الله عليه وسلم يحب التيمن: ۱/۱۸۸.

^(۲) عمدة القاري: ۳/۴۷.

^(۳) إرشاد الساري: ۱/۵۰۳.

^(۴) كما مر في رواية الباب السابق، راجع: إرشاد الساري: ۱/۵۰۲.

^(۵) فتح الباري: ۲/۹۵، إرشاد الساري: ۱/۵۰۳، تحفة الباري: ۱/۲۲۶.

^(۶) فتح الباري: ۲/۹۵، عمدة القاري: ۳/۳۱۵، إرشاد الساري: ۱/۵۰۳، تحفة الباري: ۱/۲۲۶.

^(۷) شرح الكرماني: ۳/۱۲۸، فتح الباري: ۲/۹۵، عمدة القاري: ۳/۳۱۵، إرشاد الساري: ۱/۵۰۳.

^(۸) فتح الباري: ۲/۹۵، إرشاد الساري: ۱/۵۰۳، شرح الكرماني: ۳/۱۲۸.

چه دا د اراده نه دې، رد نه نه دې. د رد والاروايت د ابن السکن وهم دې. خکه چه په دې سره په معنی کښې فساد پیدا کيږي. «لمیردها» (اراده سره) صحیح دې. د دې تائید د امام احمد بن حنبل رحمته الله علیه د عفان عن ابی عوانة په طریق سره هم په دې سند سره نقل کړې روایت نه کيږي. د کوم په آخره کښې چه دا الفاظ دي: «فقال هكذا وأشار بده أن لا يأخذها» (١)، د دې نور تائید د امام بخاری رحمته الله علیه «باب نفوذ الميمون من الغسل عن الجنابة» کښې د ابو حمزه عن الاعمش روایت نه هم کيږي په کوم کښې چه حضرت ميمونه رضي الله عنه فرماني «فناولته ثوباً فلم يأخذها، فانطلق وهو ينفذ يديه» (٢).

د دې نه علاوه «باب من توضأ في الجنابة، ثم غسل سائر جسده، ولم يعد غسل مواضع الوضوء مرة أخرى» کښې الفضل بن موسى عن الاعمش په طریق سره هم دغه روایت نقل دې په کوم کښې چه حضرت ميمونه رضي الله عنه فرماني: «فأنته بخرقة فلم يردها، فجعل ينفذ يديه» ابو حمزه عن الاعمش او الفضل بن موسى عن الاعمش په روایت کښې «فلم يأخذها او فلم يردها» نه پس «ينفذ يديه او فجعل ينفذ يديه» ذکر کيدل هم د دې خبرې واضحه دليل دې چه مراد عدم اراده ده عدم رد نه دې. والله اعلم بالصواب.

د حديث ترجمه الباب سره مطابقت: علامه عيني رحمته الله علیه فرماني چه د حديث ترجمه الباب سره مطابقت ښکاره دې. په داسې توگه چه په ترجمه کښې د غسل دروان کښې په ښی لاس سره په گس لاس باندې د اوبو اچولو ذکر دې او په حديث باب کښې «أفراغ الماء يمينه على شماله صراحت راغلي دې» (٣).

بوانتقال: دلته په امام بخاری رحمته الله علیه باندې دا اعتراض کيدې شی چه دعوی یعنی ترجمه الباب اعم دې چه په دې کښې په غسل کښې په ښی لاس سره په گس لاس باندې د اوبو اچولو ذکر دې او دليل یعنی حديث خاص دې چه په دې کښې استنجاء کولو سره په گس لاس سره په ښی لاس باندې اوبه اچول نقل دی. (٤)

د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه جواب: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د دې اعتراض دا جواب ورکړې دې چه شرمگاه وينخلو وخت کښې «إفراغ باليمين على الشمال» خود حديث نه ثابت دې د دې نه علاوه په غسل وغيره کښې د حضور ياك دعاء عادت شريفه نه ثابت دی چه حضور ياك به په هر کار کښې تيامن خوښولو. کما تقدم. (٥)

د علامه عيني رحمته الله علیه توجيه: علامه عيني رحمته الله علیه فرماني چه دلته مراد «أفراغ الماء يمينه على شماله في الاستنجاء في الغسل» دې. (٦)

يعنی إفراغ باليمين على الشمال په مطلقاً استنجاء کښې نه دې بلکه په هغه استنجاء کښې دې چه غسل جنابت سره متصل اول کولې شی لکه چه دغه هم په غسل جنابت کښې داخل دی. که چرې د علامه

(١) مسند احمد بن حنبل، مسند ميمونه رضى الله عنها: ٤٤/٤٢٨-٢٧ رقم الحديث: ٢٦٨٥٦.

(٢) عمدة القارى: ٣/٣١٥ فتح البارى: ٢/٩٦ إرشاد السارى: ١/٥٠٣ التوشيح: ١/٢٤٨.

(٣) عمدة القارى: ٣/٣١٥.

(٤) فتح البارى: ٢/٩٦ الكوثر الجارى: ١/٤٢١.

(٥) فتح البارى: ٢/٩٥.

(٦) عمدة القارى: ٣/٣١٤.

عینی رحمۃ اللہ علیہ توجیہ واخستلې شی نو بیابه دا اعتراض نه وارد کیدلو اونه به د هغه د جواب څه حاجت باقی پاتې کیدلو.

د بعض علماؤ جواب: بعض علماء حضراتو ددې اعتراض دا جواب ورکړې دې چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په غسل فرج کنبې الفراغ بالهین علی الشمال نصاً ثابت کړې دې او باقی اندامونو کنبې قیاساً یعنی باقی اعضاء به په غسل فرج باندې قیاس کولې شی لکه څنگه چه په غسل فرج کنبې الفراغ بالهین علی الشمال دې دغه شان په باقی اعضاء کنبې الفراغ بالهین علی الشمال نه کار اخستلې شی. ^(۱)

د بعض حضراتو په توجیه باندې یو نظر: د بعض حضراتو دا جواب د هغه خلقو د مسلک او رانې مطابق خو صحیح کیدې شی چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په قائلین قیاس کنبې شمیرکوی. لیکن کوم حضرات چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په قائلین قیاس کنبې نه شمیری د هغوی په نیز به دا تقریر کمزورې کیرې اوتحقیق هم دغه دې چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ قیاس حجت نه منی نوییا د ترجمه د اثبات دپاره د قیاس آسره اخستل څه معنی لری؟

د حضرت شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ توجیه: حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا کاندهلوی رحمۃ اللہ علیہ فرمانی چه زما په نیز اوجه داده چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د تشحید اذهان په خاطر د روایت الباب دویم طریق طرف ته اشاره فرمائیلې ده. هم دغه روایت «باب المضمضة والاستنشاق فی الجنابة» کنبې حفص بن غیاث په طریق سره تیر شوې دې. په هغې کنبې «فأفرغ يمينه على يارعه فغسلها ثم غسل فرجه» راغلې دې. دې نه معلومیږی چه لاس وینخلو سره هم حضور پاک په بڼی لاس سره په کس باندې اوبه اچولې وې نو د غسل فرج نه تیریدو سره د لاس وینخلو طرف ته الفراغ بالهین علی اليسار متعدی شو. د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نظر چونکه په ټولو روایاتو باندې وی په دې وجه د تشحید اذهان په خاطر دا په غیر مظان کنبې هم ذکرکوی. ^(۲)

د حضرت میمون رضی اللہ عنہ سابقه روایت طرف ته د اشاره والا جواب علامه کورانی رحمۃ اللہ علیہ هم ورکړې دې اود امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د عادت مطابق نی دا استدلال بالخفی مگر خولی دې. ^(۳)

فائده: علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چه حدیث باب کوم چه د موسی بن اسماعیل په طریق سره دې دې نه وړاندې په باب الغسل مرة واحدة کنبې تیر شوې دې خو هلته د موسی بن اسماعیل شیخ عبدالواحد وو اودلته ابو عوانه دې اود بعض الفاظو فرق دې. چنانچه دلته د وضعت لرسول الله صلی الله علیه وسلم نه او هلته وضعت للنبي صلی الله علیه وسلم سره وو. دلته غسلأ دې او هلته ماء للغسل وو. دلته ددې نه پس ستره فصب علی یدیه لفسلها مرة أو مرتین دې. هلته فغسل یدیه مرتین أو ثلاثاً وو. دلته ددې نه پس قال سلمان: لا أدري أذكر الثالثة أم لا ثم أفرغ يمينه على شماله، فغسل فرجه ثم ذلك یدیه بالأرض أو بالحائط دې او هلته ثم أفرغ على شماله، فغسل مذاكيره، ثم مسح یدیه بالأرض وو. دلته مغمض دې او هلته مغمض وو. دلته

^(۱) الكوثر الجارى: ۴۲۱/۱.

^(۲) حاشية الاعم: ۲۲۱/۳ الكنز المتوارى: ۲۱۰/۳.

^(۳) الكوثر الجارى: ۴۲۲/۱.

ثم صب على جسده ثم لمح بفضل قدميه دي او هلته ثم افاض على جسده ثم تحول من مكانه بفضل قدميه وو. دلته فبناولته عرقه فقال بيده هكذا، ولم يرد لها الفاظوا اضافه ده. (١)

امور مستنبطه: د حدیث باب نه دا امور مستنبط کړې شوی دی: ① د غسل کولو په وخت محارم د کوم کتل چه جائز دی دهغې نه هم پرده کولو سره غسل کول مستحب دی. ② د ښځې د خاوند خدمت کول. ③ د غسل د پاره کيځودلې شوې اوبه پتول. ④ د لاس په زمکه یا دیوال باندې رابښکل. ⑤ تقدیم د استنجا. ⑥ تقدیم الوضوء علی الغسل. ⑦ په لوبښی کښې د لاس اچولو نه بغیر په لاس باندې اوبه اچول. ⑧ په ښی لاس باندې په گس اوبه اچول. ⑨ خپې وینځل روستو کول او په آخره کښې وینځل. ⑩ د غسل اندامونه په تولیه وغیره سره نه اوچول. (پوالله اعلم بالصواب.)

(^١) عمدة القاري: ٣/٣١٥-٣١٤.

(١) الكوثر الجارى: ١/٤٢٢.

(٢) تحفة الباری: ١/٢٢٦ الکوثر الجاری: ١/٢٢١

(^۱) تحفة الباری: ۱/۲۲۶.

تم الكونثر الجارى: ٤٢١/١.

(٢) تحفة الباری: ۱/۲۲۶.

(٧) الكوثر الجارى: ٤٢١/١.

(٨) تحفة الباری: ٢٢٦/١

(۱) تحفة الباری: ۱/۲۲۶.

مصادر ومراجع

«القران الكريم

«احكام اسلام مثل كي نظر ميں للشيخ حكيم الأمة مولانا أشرف علي تهمانوي رحمه الله، المتوفى سنة: ١٣٦٢ هجري، دار الاشاعت كراچی.

«الاستذكار الجامع لمذاهب فقهاء الأمصار وعلماء الأقطار فيما تضمنه الموطأ من معانى الرأي والآثار وشرح كله بالإيجاز والاختصار، للإمام الحافظ أبي عمرو يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر بن عاصم التميمي القرطبي المالكي رحمه الله، المتوفى سنة ٤٦٣ هجري، تحقيق: عبد البر المهدي، دار احياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢ هجري - ٢٠٠١ م

«الاستيعاب في أسماء الأصحاب (بها مش الإصابة)، للإمام الحافظ أبي عمرو يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر المالكي رحمه الله، المتوفى سنة: ٤٦٣ هجري، دار الفكر، بيروت. ط: ١٤٠٩ هجري - ١٩٨٩ م

«الاحتجاج، لأبي منصور علي بن أبي طالب الطبرسي الشيعي، تحقيق: محمد باقر الخراساني، طبع في مطبع النعمان، النجف الأشرف، حسن إبراهيم الكنتي، ط: ١٣٨٦ هجري.

«الآحاد والمثاني، للإمام أبي بكر أحمد بن عمرو بن هصاك الشيباني (ابن أبي عاصم) المتوفى: ٢٨٧ هجري، تحقيق: الدكتور باسم فيصل أحمد الجوابرة، دار الراية، الرياض، الطبعة الأولى: ١٤١١ هجري - ١٩٩١ م

«الأبواب والتراجم لصحيح البخاري، للشيخ العلامة المحدث محمد زكريا بن محمد يحيى الكاندهلوي رحمه الله، المتوفى سنة ١٢٠٢ هجري الموافق سنة ١٩٨٢، إيم، إيم، سعيد، كمبني كراچی.

«الأبواب والتراجم اردو شرح بخاري شريف، شيخ الحديث مولانا محمد إدريس الكاندهلوي رحمه الله المتوفى ١٣٩٤ هجري، كتب غانته جميلی، لاهور.

«الاجوبة الفاضلة للأسئلة العشرة الكاملة، للعلامة محمد عبد الحسي اللكنوي، رحمه الله، المتوفى: ١٣٠٤ هجري تعليق: الشيخ عبدالفتاح أبو غدة، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة السادسة: ١٤٢٦ هجري - ٢٠٠٥ م

«الأدب المفرد للإمام أبي عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة بن بردزبه البخاري رحمه الله، (١٩٤ - ٢٥٦ هجري) دار السلام، بيروت، دار البشائر الإسلامية، بيروت، الطبعة الثالثة: ١٤٠٩ هجري - ١٩٨٩ م الصدق بيلشيز، كراتشي.

«الأسماء المهمة في الأنباء المحكمة، لأبي بكر أحمد بن علي بن ثابت الخطيب البغدادي رحمه الله، بتحقيق الدكتور عز الدين علي السيد، مكتبة الخانجي، القاهرة، الطبعة الثانية ١٤١٧ هجري - ١٩٩٧ م

«الاعتبار في الناسخ والمسنوخ في الحديث، للإمام المحاذ أبي بكر محمد بن موسى الحارمي الهمداني، تحقيق: أحمد طنطاوي الجوهري، دار ابن حزم، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٢ هجري- ٢٠٠١ م»

«الأعلام، لخبر الدين الزركاني، دار العلم للملايين، بيروت، الطبعة الثامنة: ١٩٨٩ م»
«الأنساب، للإمام أبي سعد عبد الكريم بن محمد ابن منصور التميمي السمعاني رحمه الله، المتوفى سنة ٥٦٢ هجري: تعليق: عبد الله عمر البارودي، ٥٦٢ هجري، دار الجنان، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٠٨ هجري- ١٩٨٨ م دار الفكر للطباعة والنشر، بيروت.

«الأوسط في السنن والإجماع والاختلاف، للإمام أبي بكر محمد بن إبراهيم بن المنذر النيسابوري رحمه الله، المتوفى سنة: ٣١٩ هجري، تحقيق: الدكتور أبو حماد صغير أحمد بن محمد حنيف، دار طيبة، الرياض، ط: ١٤٠٥ هجري- ١٩٨٥ م»

«إتحاف الخيرة المهرة بزوائد المسانيد العشرة للإمام أحمد بن أبي بكر بن إسماعيل البوصيري رحمه الله المتوفى: ٨٤٠ هجري تحقيق: عادل بن سعد السيد محمود بن إسماعيل، مكتبة الرشيد، الرياض، الطبعة الأولى: ١٤١٩ هجري- ١٩٩٨ م»

«إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين، للعلامة السيد محمد بن محمد الحسيني، الشهير عمر قضي الزبيدي المتوفى: ١٢٠٥ هجري- ١٩٩٨ م»

«إحياء علوم الدين للإمام أبي حامد محمد بن محمد الغزالي، المتوفى: ٥٠٥ هجري، تحقيق: أحمد عناية وأحمد زهوة، دار الكتاب العربي، بيروت.

«إختصار علوم الحديث مع الباعث الحديث، للإمام الجليل الحافظ عماد الدين أبي الفداء إسماعيل بن كثير الدمشقي رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٧٤ هجري، دار الكتب العلمية، بيروت.

«إرشاد الساري لشرح صحيح البخاري، للإمام شهاب الدين أبي العباس أحمد بن محمد الشافعي القسطلاني رحمه الله المتوفى ٧٣ هجري تحقيق: محمد عبدالعزيز الخالدي، دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الأولى: ١٤١٦ هجري- ١٩٩٦ م/ المطبعة الكبرى الأممية بيولاك مصر الطبعة السابعة: ٣٣٣ هجري

«إعلام السنن للمحدث الناقد ظفر أحمد العثماني رحمه الله المتوفى سنة ٣٣٣ هجري إدارة القرآن والعلوم الإسلامية دار الفكر بيروت.

«إكمال المعلم بفوائد مسلم للإمام الحافظ أبي الفضل عياض بن موسى بن عياض المصبي رحمه الله المتوفى سنة ٥٣٣ هجري تحقيق: إسماعيل، دار الوفاء للطباعة والنشر والتوزيع ط: ١٤١٩ هجري- ١٩٩٨ م/ دار الكتب العلمية بيروت

«إكمال تهذيب الكمال للعلامة علاء الدين مغلطائي ابن قليم بن عبد الله الحنفى رحمه الله المتوفى سنة ٦٨٩ هجري- ٧٦٢ هجري، الفاروق الحديثة للطباعة والنشر القاهرة، الطبعة الأولى: ١٤٢٢ هجري- ٢٠٠١ م»

«إكمال إكمال المعلم شرح صحيح مسلم للإمام أبي عبد الله محمد بن خلفه الوشائري الأبي المالك المتوفى سنة ٨٠٠ هجري دار الكتب العلمية بيروت
«الباعث الحديث شرح مختصر علوم الحديث، للإمام الجليل الحافظ عماد الدين أبي الفداء إسماعيل بن كثير دمشق رحمه الله، المتوفى سنة ٧٧٤ هجري ألفه أحمد محمد شاكر، دار الكتب العلمية، بيروت.

«البحر الرائق شرح كنز الدقائق للإمام العلامة الشيخ زين الدين بن إبراهيم بن محمد المعروف بأبي نعيم المصري الحنفى المتوفى سنة ١٠٠٠ هجري دار الكتب العلمية ط: ١٤١٨ هجري - ١٩٩٧ م
«البحر المحيط في أصول الفقه، للإمام بدر الدين محمد بن بهادر بن عبد الله الزركشى، المتوفى: ٧٩٤ هجري، حرره: عمر سليمان الأشقر، منشورات وزارة الأوقاف، الكويت، الطبعة الأولى: ١٤٠٩ هجري - ١٩٨٨ م

«البداية والنهاية للإمام الحافظ أبي الفداء إسماعيل بن كثير دمشقى رحمه الله المتوفى سنة ٨٠٠ هجري توثيق: على محمد معوض وعادل أحمد عبد المعبود، الحواشى: للدكتور أحمد أبى ملح و الدكتور على نجيب علوي والأستاذ فؤاد السيد والأستاذ مهدي ناصر الدين، دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الثانية: ١٤٢٦ هجري - ٢٠٠٥ م/ دار أحياء التراث العربى بيروت.

«البدر المنير فى تخريج الأحاديث والآثار الواقعة فى الشرح الكبير لابن الملقن، تحقيق: مصطفى أبو الغيط وعبد الله بن سليمان ويأسر بن كمال، دار الهجرة، الرياض، الطبعة الأولى: ١٤٢٥ هجري - ٢٠٠٤ م

«البنية شرح الهداية للإمام المحدث الفقيه محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن الحسين، المعروف ببدر الدين العيني الحنفى رحمه الله المتوفى سنة ٨٠٠ هجري دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الأولى: ١٤٢٠ هجري - ١٩٩٩ م

«التاجر والإكليل (فى فقه الإمام مالك) للإمام العلامة أبى عبد الله محمد بن يوسف بن أبى القاسم العبدري رحمه الله المتوفى سنة ٨٠٠ هجري دار الفكر بيروت
«التعليق الصبيح على مشكاة المصابيح للشيخ العلامة مولانا محمد إدريس الكانداهلوي رحمه الله المكتبة العثمانية لاهور باكستان.

«التعليق المغنى على سنن الدارقطنى، للمحدث العلامة أبى الطيب محمد شمس الحق العظيم آبادي، دار نشر الكتب الإسلامية (لاهور).

«التعليقات على سير أعلام النبلاء، للإمام شمس الدين أبى عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٤٨ هجري، إشراف وتحقيق: الشيخ شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الرابعة: ١٤٠٦ هجري - ١٩٨٦ م

« التفسير الكبير/ مفاتيح الغيب للإمام المفسر الكبير أبي عبد الله بن محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التميمي الرازي الملقب بفخر الدين الرازي رحمه الله المتوفى سنة ٦٠٣ درالكتب العلمية بيروت

« التقييد لمعرفة رواة السنن والمسانيد، للإمام الحافظ أبي بكر محمد بن عبد الغنى البغدادي، المعروف بأبن النقطة الحنبلي، المتوفى: ٦٢٩ هجري تحقيق كمال يوسف الحوت درالكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٠٨ هجري.

« التقييد والإيضاح لما أغلق من كتاب ابن الصلاح، للحافظ أبي الفضل زين الدين عبد الرحيم بن الحسين العراقي، تحقيق: أسامة بن عبد الله غياط، دارالبشائر الإسلامية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٥ هجري المكتبة السلفية، المدينة المنورة، تحقيق: عبد الرحمن محمد عثمان، الطبعة الأولى ١٤٨٩ هجري- ١٩٦٩ م

« التمهيد لما في الموطأ من المعاني والأسانيد، للإمام الحافظ عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر المالكي رحمه الله، المتوفى سنة: ٤٦٣ هجري المكتبة التجارية، مكة المكرمة.

« التوشيح شرح الجامع الصحيح للإمام الحافظ أبي الفضل جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي رحمه الله المتوفى: ٩١١ هجري، تحقيق علاء إبراهيم الأزهرى، دارالكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٠ هجري- ٢٠٠٠ م

« التوضيح لشرح الجامع الصحيح، للإمام سراج الدين أبي حفص عمر بن علي بن أحمد الأنصاري الشافعي المعروف بأبن ملقن رحمه الله المتوفى سنة ٧٦٢ هجري- ٨٠٤ هجري دارالغلام للصوت العلمي وتحقيق التراث، وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية دولة قطر، دار النوادر، دمشق، الطبعة الأولى: ١٤٢٩ هجري- ٢٠٠٨ م

« الجامع لأحكام القرآن، للإمام العلامة أبي عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي رحمه الله المتوفى سنة ٦٠٠ هجري دار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٢ هجري- ٢٠٠٢ م

« المحرم والتعديل للإمام الحافظ شيخ الإسلام أبي محمد عبد الرحمن بن أبي حاتم محمد بن إدريس بن المنذر التميمي الحنظلي الرازي رحمه الله المتوفى سنة ٣٢٢ هجري تحقيق: مصطفى عبد القادر عطاء، دارالكتب العلمية، بيروت الطبعة الأولى ٣٣٣ هجري- ٢٠٠١ م/ مطبعة دائرة المعارف العثمانية بميدرا باد دكن الهند.

« الجمع بين الصحيحين للإمام المحدث محمد بن فتوح الحميدي رحمه الله تحقيق: علي حسين البواب، دار ابن حزم، بيروت

« الجواهر المضية في طبقات الحنفية، للإمام العلامة المحدث أبي محمد عبد القادر ابن أبي الوفاء محمد بن محمد الحنفى المصري المتوفى: ٦٩٤ هجري مير محمد كتب عانة كراتشي.

- «الجوهر النقي على السنن الكبرى (للإمام البيهقي) للعلامة علاء الدين بن علي بن عثمان الماردني الشهير بأبن التركماني رحمه الله المتوفى سنة ٧٢٥ هجري، مطبعة مجلس دائرة المعارف النظامية الكائنة في الهند ببلدة حيدرآباد، الدكن، ط: ١٢٢٢ هجري.
- «الحاوي الكبير (في فقه الإمام الشافعي) للإمام الفقيه أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي البصري رحمه الله المتوفى سنة ٢٥٠ هجري ووليه بهجة الحاوي، لابن الوردي، تحقيق: الدكتور محمود مطرجي وجماعة، دار الفكر، بيروت، ط: ١٢١٢ هجري - ١٩٩٢ م.
- «الحاوي الكبير المسمى بـ "كفاية الطالب اللبيب في غصائد الحبيب" للشيخ الإمام الحافظ أبي الفضل جلال الدين عبد الرحمن أبي بكر السيوطي الشافعي رحمه الله المتوفى سنة: ٩١١ هجري دار الكتب العلمية، بيروت.
- «الخيرات الحسان، للإمام ابن حجر المكي الهيثمي المتوفى: ٩٧٢ هجري تعليق: للشيخ المحدث مولانا عاشق إلهي البرني، دار أرقم، بيروت.
- «الدر المختار شرح تنوير الأبصار وجامع البحار، للإمام العلامة الفقيه علاء الدين محمد بن علي بن محمد الحصكفي رحمه الله المتوفى سنة ١٠٨٨ هجري تحقيق: عبد المنعم خليل إبراهيم، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٣ هجري - ٢٠٠٢ م دار العالم الكتب، الرياض.
- «الدر المنضود على سنن أبي داود، للشيخ محمد عاقل، مكتبة الشيخ كراتشي، الطبعة الجديدة: ١٤٢٩ هجري.
- «الدر الفاعرة في الأمثال السائرة، لأبي عبد الله حمزة بن الحسن الأصفهاني، تحقيق: عبد المجيد قطامش، دار المعارف، الطبعة الثانية: ١٩٧٦ م.
- «الدر الكامنة في أعيان المائة الثامنة، للإمام الحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله، المتوفى سنة: ٨٥٢ هجري تحقيق: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٩ هجري.
- «الذريعة إلى تصانيف الشيعة، لأغابيزك الطهراني، دار الأضواء، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠٣ هجري.
- «السراج الوهاج على متن المنهاج، للشيخ محمد الزهري العبزاوي، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الخامسة: ١٤٢٩ هجري - ٢٠٠٨ م.
- «السعاية في شرح مافي شرح الوقاية، للعلامة الفقيه المحدث محمد عبد الحسي اللكنوي رحمه الله، المتوفى: ١٣٠٣ هجري سميل اكيدمي لاهور، الطبعة الأولى: ١٣٩٦ هجري - ١٩٧٦ م.
- «السنن الكبرى للإمام أبي بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي، وفي ذيله الجوهر النقي للعلامة علاء الدين بن علي بن عثمان الماردني الشهير بأبن التركماني رحمه الله المتوفى سنة ٧٢٥ هجري دار الكتب العلمية بيروت/ تحقيق: محمد عبد القادر عطا، الطبعة الثانية:

١٤٢٢ هجري - ٢٠٠٣ م / مطبعة مجلس دائرة المعارف النظامية، الكائنة في الهند ببلدة حيدرآباد، الدكن، الطبعة الأولى سنة: ١٣٩٢ هجري.

« السنن الكبرى للإمام أبي عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله المتوفى سنة ٢٠٣ هجري إدارة التأليفات الأشرفية ملتان

« السنة وكانتها التشريعي، للشيخ الدكتور مصطفى أحمد السباعي، دار السلام، الرياض، الطبعة الثانية: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م

« السيرة الحلبية (إنسان العيون في سيرة الأمين المأمون) لأبي الفرج نور الدين علي بن إبراهيم بن أحمد الحلبي الشافعي رحمه الله المتوفى: ٤٣٣ هجري دار الكتب العلمية، بيروت، ط: ٢٠٠٨ م

« السيرة النبوية للإمام أبي محمد عبد الملك بن هشام المعافري رحمه الله المتوفى سنة ٢٣ هجري المكتبة العلمية بيروت لبنان

« الشرح الصغير على أقرب المسالك إلى مذهب الإمام مالك، دار المعارف، مصر، ١٣٩٢ هجري.

« الشرح الكبير على أقرب المسالك إلى مذهب الإمام مالك، للإمام العلامة أبي البركات أحمد بن محمد بن أحمد العدوي، الشهير بالدردير رحمه الله، المتوفى سنة: ١٢٠١ هجري دار المعارف، مصر، ط: ١٣٩٢ هجري.

الشرح الكبير مع حاشية الدسوقي للإمام أبي البركات أحمد بن محمد العدوي الشهير بالدردير رحمه الله المتوفى سنة ٢٠٣ هجري دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الثانية: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م

« الشرح الميسر لصحيح البخاري (الدرر واللاقي بشرح صحيح الإمام البخاري) للشيخ العلامة محمد علي الصابوني الطبعة الأولى: ١٤٣٤ هجري الموافق ٢٠١١ م، المكتبة العصرية لبنان مع دار الأفق.

« الثمائل المحمدية والخصائل المصطفوية للإمام المحدث أبي عيسى بن سورة الترمذي، المتوفى: ٢٧٩ هجري ضبطه وصححه: محمد عبد العزيز الخالدي، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م

« الضعفاء والمتروكون، للإمام الحافظ أبي الحسن علي بن عمر الدارقطني البغدادي، المتوفى سنة: ٣٨٥ هجري، تحقيق: موفق بن عبد الله بن عبد القادر، مكتبة المعارف الرياض، الطبعة الأولى: ١٤٠٤ هجري الموافق: ١٩٨٤ م

« ضعفاء والمتروكون، للإمام الحافظ جمال الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي رحمه الله، المتوفى سنة: ٥٩٧ هجري، دار الكتب العلمية، بيروت.

« الطبقات الكبرى للإمام محمد بن سعد بن منيع أبي عبد الله البصري الزهري رحمه الله المتوفى ٢٣٠ هجري دار صادر بيروت.

« العبر في خبر من غير، للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٢٨ هجري، دار الكتب العلمية، بيروت.

« العرف الشذي شرح سنن المترمذي، الفقيه المحدث الشيخ محمد أنور شاه الكشميري ثم الديوبندي رحمه الله المتوفى ١٢٥٢ هجري تحقيق: عمرو شوكت، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٨ هجري - ٢٠٠٧ م

« العزيز شرح الوجيز المعروف بشرح الكبير للإمام أبي القاسم عبد الكريم بن محمد بن عبد الكريم الرافعي القزويني الشافعي رحمه الله المتوفى ١٢٣٣ هجري تحقيق: علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية بيروت لبنان، الطبعة الأولى: ١٤١٧ هجري - ١٩٩٧ م

« العقد الفريد، للإمام أحمد بن محمد بن عبد ربه الأندلسي، المتوفى: ٣٢٨ هجري تحقيق: الدكتور مفيد محمد قميص، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٠٤ هجري - ١٩٨٣ م

« العلل المتناهية، للإمام الحافظ جمال الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي رحمه الله المتوفى سنة: ٥٩٧ هجري ضبط: الشيخ خليل الميس، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٠٣ هجري - ١٩٨٣ م

« العلل الواردة في الأحاديث النبوية للإمام الحافظ أبي الحسن علي بن عراب بن أحمد بن مهدي الدارقطني رحمه الله المتوفى: ٣٨٥ هجري تحقيق: محمد بن صالح بن محمد الدباس، دار طيبة، الرياض، الطبعة الثالثة: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م دار ابن الجوزية، الطبعة الأولى: ١٤١٤ هجري - ١٩٩٤ م

« العناية مع فتح القدير على هداية، للإمام العلامة محمد بن محمد البأرتي الحنفي، المتوفى: ٧٨٤ هجري تحقيق: الشيخ عبد الرزاق غالب المهدي، المكتبة الرشيدية، كوتة.

« الفائق في غريب الحديث والأثر، للإمام اللغة العلامة جابر الله محمود بن عمر الزمخشري رحمه الله المتوفى سنة ٥٣٨ هجري تحقيق: علي محمد البجاوي و محمد أبو الفضل إبراهيم، دار المعرفة بيروت/دار الفكر، بيروت.

« الفتاوى الهندية المعروفة بفتاوى العالم كبرى، للعلامة الهام الشيخ نظام و جماعة من علماء الهند الأعلام دار الكتب العلمية بيروت.

« الفتاوى التاتارية، للشيخ فريد الدين عالم بن العلامة الإندريسي الدهلوي المتوفى: ٧٨٤ هجري تحقيق: الشيخ شهاب أحمد القاسمي، مكتبة فاروقية، كوتة، الطبعة الأولى: ١٤٣١ هجري - ٢٠١٠ م

« الفتح الرباني لترتيب مسند الإمام أحمد بن حنبل الشيباني ومعه كتاب بلوغ الأمان من أسرار الفصح الرباني، كلاهما للشيخ أحمد عبد الرحمن البناء، الشهير بالساعاتي، دار الحديث، القاهرة، ودار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الثانية.

« الفروق اللغوية، للإمام الأريب اللغوي أبي هلال الحسن بن عبد الله بن سهل العسكري، المتوفى: ٤٠٠ هجري دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الرابعة: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م/دار العلم والثقافة، القاهرة.

« الفقه الإسلامي وأدلته للدكتور وهبة مصطفى الزهيلى دار الفكر بيروت إعادة الطبعة التاسعة ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م

« الفوائد البهية للشيخ المحقق المحدث أبى الحسنات محمد عبدالحى بن محمد عبدالحليم الأنصارى اللكنوي الهندي رحمه الله المتوفى سنة ٣٠٨ هجري قديمى كتب عنه كراتشى
« الفهرست لأبى جعفر محمد بن الحسن الطوسى الشيعى، تحقيق: جواد القيومى، مؤسسة نشر الفقاهة ومؤسسة النشر الإسلامى، الطبعة الأولى: ١٤١٧ هجري

« القاموس الوحيد (الكامل)، لمولانا وحيد الزمان قاسمى كيرانوى رحمه الله، مراجعة مولانا عميد الزمان قاسمى كيرانوى، إدارة إسلاميات، لاهور اشاعت اول: ربيع الأول: ١٤٢٢ هجري
« الكاشف فى معرفة من له الرواية فى الكتب الستة، للإمام شمس الدين أبى عبد الله محمد بن الذهبى الدمشقى رحمه الله المتوفى سنة ٤٠٨ هجري توثيق ومقابلة: صدقى جميل العطار، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٨ هجري - ١٩٩٧ م/ دار القبلة للثقافة الإسلامية جدة، تحقيق: الشيخ المحدث محمد عوامه، الطبعة الأولى: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٢ م مؤسسة علوم القرآن جدة

« الكافى الشافى فى تخريج أحاديث الكشاف، للإمام المحافظ أحمد بن على بن حجر العسقلانى رحمه الله، المتوفى سنة: ٨٥٢ هجري بهامش تفسير الكشاف، المسمى بالكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل فى وجوه التأويل، للعلامة جابر الله أبى القاسم محمود بن عمر الزمخشري، المتوفى سنة: ٥٣٨ هجري تحقيق: محمد عبد السلام شاهين، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الرابعة: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م/ قديمى كتب عنه كراتشى، تحقيق: عبد الرزاق المهدي/ نشر البلاغة، سوق القدس، قم، إيران.

« الكافى (فى فقه الإمام أحمد بن حنبل)، لموفق الدين أبى محمد عبد الله بن أحمد بن محمد بن قدامة المقدس الدمشقى رحمه الله المتوفى سنة: ٦٢٠ هجري دار هجر للطباعة والنشر.

« الكامل فى التاريخ للإمام العلامة عمدة المؤرخين أبى الحسن على بن أبى الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم بن عبد الواحد الشيبانى، المعروف بأبى الأثير الجزري، الملقب بعز الدين رحمه الله المتوفى سنة: ٦٣٠ هجري تحقيق: أبى الفداء عبد الله القاضى، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة الرابعة: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م

« الكامل فى ضعفاء الرجال للإمام أبى أحمد عبد الله بن عدي الهرجانى رحمه الله المتوفى سنة ٣٨٥ هجري تحقيق: الدكتور سهيل زكار ومحمى مختار غزاوي، دار الفكر، بيروت، الطبعة الثالثة: ١٤٠٩ هجري - ١٩٨٨ م

« الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل فى وجوه التأويل للعلامة جابر الله أبى القاسم محمود بن عمر الزمخشري رحمه الله المتوفى سنة: ٥٣٨ هجري مكتبة العبيكان.

« الكفاية على هامش فتح القدير، قيل هى للعلامة محمود بن عبيد الله ابن تاجر الشريعة مؤلف الوقاية رحمه الله، ٦٧٢ هجري تحقيق: الشيخ عبد الرزاق غالب المهدي، المكتبة الرشيدية كوتة.

« الكفاية في علم الرواية، للإمام أبي أحمد بن علي بن ثابت المعروف بالخطيب البغدادي، المتوفى ٤٦٣ هجري تحقيق: محمد الحافظ التيجاني، مطبعة السعادة، مصر.

« الكنز المتواري في معادن لامع الدراري وصحيح البخاري، للشيخ العلامة المحدث محمد زكريا بن محمد يحيى الكاندهلوي، مؤسسة الخليل الإسلامي، فيصل آباد، ط: ١٤٢٠ هجري.

« الكنى والأسماء، للإمام الحافظ أبي بشر محمد بن أحمد بن حماد الدولابي رحمه الله، المتوفى سنة: ٣١٠ هجري بتحقيق أبي قتيبة نظر محمد الفارابي، دار ابن حزم.

« الكنى والألقاب، لعباس القمي الشيعي، مكتبة يعسوب الدين، الإلكترونية.

« الكوثر الجباري إلى رياض أحاديث البخاري للإمام الجليل أحمد بن إسماعيل بن عثمان بن محمد الكوراني الشافعي ثم الحنفي رحمه الله المتوفى سنة ٨٩٣ هجري تحقيق: أحمد عزو

عناية، دار أحياء التراث العربي، بيروت، ط: ١٤٢٩ هجري - ٢٠٠٨ م.

« الكوكب الدرري للإمام المحدث الشيخ رشيد أحمد الجفوهي رحمه الله المتوفى سنة ١٣٢٣ هجري مع تعليقات المحدث محمد زكريا بن محمد يحيى الكاندهلوي رحمه الله، المتوفى سنة: ١٤٠٣ هجري إدارة القرآن والعلوم الإسلامية، كراتشي، ط: ١٤٠٧ هجري - ١٩٨٧ م / مطبعة ندوة العلماء

لكثر.

« المبسوط لشيخ الإسلام أبي بكر محمد بن أحمد بن أبي سهل السرخي الحنفي رحمه الله المتوفى سنة ٣٠٠ هجري تحقيق: أبي عبد الله محمد حسن محمد حسن الشافعي، دار الكتب العلمية، بيروت،

١٤٢١ هجري - ٢٠٠١ م.

« المجموع شرح المذهب للإمام العلامة الفقيه الحافظ أبي زكريا يحيى الدين بن شرف بن مري النووي الشافعي رحمه الله المتوفى سنة ٦٤٦ هجري، ويليهِ فتح العزيز شرح الوجيز وهو الشرح الكبير للإمام

أبي القاسم عبد الكريم بن محمد الراقعي، المتوفى: ٦٢٣ هجري تحقيق: محمد نجيب المطيعي، إدارة الطباعة المنيرة، دمشق / مكتبة الإرشاد، جدة المملكة العربية السعودية.

« المحكم والمحيط الأعظم للإمام اللغة أبي الحسن علي بن إسماعيل بن سيدة المرسى المعروف بابن سيدة رحمه الله المتوفى سنة ٢٥٨ هجري دار الكتب العلمية بيروت.

« المحلى بالآثار للإمام المحدث أبي محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم الأندلسي رحمه الله المتوفى سنة ٢٥٦ هجري تحقيق: الدكتور عبد الغفار سليمان البنداري، دار الكتب العلمية بيروت

لبنان ط: ١٤٠٨ هجري - ١٩٨٨ م.

« المغصص للإمام اللغة أبي الحسن علي بن إسماعيل بن سيدة المرسى المعروف بابن سيدة رحمه الله المتوفى سنة ٢٥٨ هجري دار الكتب العلمية بيروت.

« المدخل للإمام أبي عبد الله محمد بن محمد بن محمد العبدري الفاسي، المعروف بابن أمير الحاج المالكي، المتوفى: ٧٣٧ هجري دار الذكر، بيروت.

«المدونة الكبرى، للإمام دار الهجرة مالك بن أنس الأصمى رحمه الله، المتوفى سنة: ١٧٩ هجري مطبعة السعادة، بمحوار مافظة مصر/ دار صادر، بيروت/ دار الكتب العلمية، بيروت.

«المراجعات، لشرف الدين، تحقيق: حسين الراضى، مكتبة يعسوب الدين، الإلكترونية.

«المستدرک على الصحيحين، للإمام الحافظ أبى عبد الله محمد بن عبد الله الحاكم النيسابوري رحمه الله المتوفى سنة: ٤٠٥ هجري تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة الثانية: ١٤٢٢ هجري - ٢٠٠٢ م

« المسند المستفرد على صحيح الإمام مسلم، الحافظ أبى نعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد بن إسحاق الأصبهاني، المتوفى سنة: ٤٣٠ هجري تحقيق: محمد حسن إسماعيل الشافعى، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٧ هجري الموافق ١٩٩٦ م

« المصنف لابن أبى شيبة للإمام أبى بكر عبد الله بن محمد بن أبى شيبة رحمه الله المتوفى سنة ٢٥٥ هجري، تحقيق: الشيخ المحقق المحدث محمد عوامه، إدارة القرآن والعلوم الإسلامية كراتشى، الطبعة الأولى: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م/ شركة دار القبلة/ مؤسسة علوم القرآن.

« المصنف لعبد الرازق للإمام المحدث أبى بكر عبد الرزاق بن همام الصنعاني رحمه الله المتوفى سنة ٢٠٥ هجري تحقيق: الشيخ المحدث حبيب الرحمن الأعظمى، دار الكتب العلمية بيروت/ المكتب الإسلامى بيروت، والمجلس العلمى، كراتشى، هند، الطبعة الأولى: ١٣٩٠ هجري - ١٩٧٠ م

« المعجم الأوسط، للإمام الحافظ أبى القاسم سليمان بن أحمد الطبرانى رحمه الله، المتوفى سنة: ٣٦٠ هجري، دار الحرمين بالقاهرة.

« المعجم الكبير للإمام الحافظ أبى القاسم سليمان بن أحمد الطبرانى رحمه الله المتوفى سنة ٣٦٠ هجري تحقيق: حمدي عبد المجيد السلفى دار أحياء التراث العربى، بيروت/ مكتبة ابن تيمية القاهرة/ مكتبة العلوم والحكم

« المغرب فى ترتيب العرب، للإمام اللغوي أبى الفتح ناصر الدين بن عبد السيد أبى المكارم بن على بن المطر برهان الدين الخوارزمى الحنفى الشهير بالمطرزى، (٥٣٨ - ٦١٠ هجري) تحقيق: محمود فاعورى وعبد الحميد مختار، إدارة دعوة الإسلام المدرسة اليوسفية النورية، كراتشى.

« المغنى فى الضعفاء للإمام شمس الدين أبى عبد الله محمد بن أبى أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبى الدمشقى رحمه الله المتوفى سنة: ٢٣٨ هجري تحقيق: أبى الزهراء حازم القاضى، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة الأولى: ١٤١٨ هجري - ١٩٩٧ م

« المغنى فى الفقه للإمام أحمد بن حنبل الشيبانى رحمه الله للإمام موفق الدين أبى محمد عبد الله بن أحمد بن قدامة رحمه الله المتوفى: ٦٢٠ هجري دار الفكر بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٠٥ هجري - ١٩٨٥ م

- « المقاصد الحوية في شرح شواهد شروح الألفية، لمحمود بن أحمد العيني، مطبوع مع خزانة الأدب، دار صادر.
- « الملل والنحل، للشيخ محمد بن عبد الكريم الشهرستاني، تحقيق: أحمد فهمي محمد، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة السابعة: ٢٠٠٧ م.
- « المنتقى شرح مؤطا إمام مالك، للإمام القاضي أبي الوليد سليمان بن خلف بن سعد بن أيوب الهاجبي رحمه الله، المتوفى سنة: ٢٩٢ هجري تحقيق: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت لبنان، الطبعة الأولى: ١٢٢٠ هجري - ١٩٩٩ م.
- « المولف والمختلف في أسماء نقلة الحديث وأسماء آبائهم وأجدادهم، للحافظ أبي محمد عبد الغني بن سعد الأزدي المصري، تحقيق: مثنى محمد حميد الشمري وقيس التميمي، دار الغرب الإسلامي، بيروت، الطبعة الأولى: ١٢٢٨ هجري - ١٩٨٠ م.
- « الموسوعة الفقهية، وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، الكويت، الطبعة الرابعة: ١٤١٤ هجري - ١٩٨٥ م.
- « المؤطا للإمام مالك بن أنس الأصبحي رحمه الله برواية يحيى بن يحيى الليثي رحمه الله المتوفى سنة ١٩٨ هجري دار الكتب العلمية بيروت / دار إحياء التراث العربي بيروت ط: ١٤٠٦ هجري - ١٩٨٥ م.
- « الناهية عن طعن أمير المؤمنين معاوية، للشيخ عبد العزيز الفرهاروي، غراس، للنشر والتوزيع، بيروت.
- « النكت على مقدمة ابن الصلاح، للإمام الحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله، المتوفى سنة: ٨٥٢ هجري، تحقيق: الدكتور يسيم بن هادي هجر، دار الراجية، الرياض، الطبعة الثانية: ١٤٠٨ هجري - ١٩٨٨ م.
- « النكت على مقدمة ابن الصلاح، للإمام بدر الدين محمد بن عبد الله بن هاد الزركشي رحمه الله المتوفى: ٧٩٢ هجري، تحقيق: محمد علي سمك، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٢٢٥ هجري - ٢٠٠٣ م.
- « النهاية في غريب الحديث والأثر، للإمام أبي محمد الدين أبي السعادات المبارك بن محمد المجزي المعروف بأبي الأثر رحمه الله المتوفى سنة ٢٠٦ هجري دار المعرفة بيروت الطبعة الثالثة ٣٣٠ هجري - ٢٠٠٩ م.
- « النهر الفائق شرح كنز الدقائق للإمام سراج الدين عمر بن إبراهيم ابن نعيم الحنفى المتوفى سنة ١٠٠٥ هجري تحقيق: أحمد عز وعناية، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٢٢٢ هجري - ٢٠٠٢ م.

« الوليديه في آداب البحث والمناظرة مع الشرح السيد عبد الوهاب، للإمام محمد بن أبي بكر المرعشلي، المعروف بساجقلى زادة، المتوفى: ١١٥٠ هجري مصطفى الهائى الحلبي، مصر، ط: ١٩٦١ م

« الهداية شرح بداية المبتدي، للإمام أبي الحسن برهان الدين علي بن أبي بكر المرغناني، رحمه الله (٥١١ هجري - ٥٩٣ هجري) مكتبة البشري، كراتشي، الطبعة الثانية: ١٢٢٨ هجري - ٢٠٧ م

« الهداية للإمام أبي الحسن برهان الدين علي بن أبي بكر المرغناني، رحمه الله (٥١١ هجري - ٥٩٣ هجري) مع فتح القدير، للشيخ الإمام كمال الدين محمد بن عبد الواحد المعروف بأبن الهمام الحنفي رحمه الله المتوفى سنة: ٦٨١ هجري تحقيق: الشيخ عبد الرزاق غالب المهدي، المكتبة الرشيدية، كوتة.

« الإتقان في علوم القرآن، للشيخ الإسلام جلال الدين عبد الرحمن السيوطي الشافعي رحمه الله المتوفى سنة: ٩١١ هجري سميل اكيدمي لاهور، الطبعة الثانية: ١٤٠٠ هجري - ١٩٨٠ م

« الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان، للأُمير ابن بلبان الفارسي، تحقيق: الشيخ شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة بيروت، الطبعة الأولى: ١٩٨٨ م

« الإحكام في أصول الأحكام، للإمام علي بن أحمد بن حزم الأندلسي، دار الحديث، القاهرة، الطبعة الأولى: ١٤٠٤ م

« الإعجاز العلمي في لفظ الجنابة وحكمها الشرعي، للدكتور عبد البديع حمزة زللي، أستاذ علم التلوث والبيئة، المشارك بجامعة طيبة بالمدينة المنورة.

« الاقتراح في بيان الاصطلاح وما أضيف إلى ذلك من الأحاديث المعدودة من الصحاح، للإمام تقي الدين محمد بن علي، الشهيد بأبن دقيق العيد، تحقيق: لحطان عبد الرحمن الدودي، دار العلوم، عمان، الأردن، الطبعة الأولى: ٢٠٠٦ م

« الإكمال في رفع الارياب عن المولف والمختلف في الأسماء والكنى والأنساب، للإمام المحافظ أبو نصر سعد الملك علي بن هبة الله بن علي بن جعفر ابن علي كان بن محمد المعروف بأبن مأكولا، المتوفى: ٤٧٥ هجري الموافق ١٠٨٢ م الناشر: محمد أمين دمج، بيروت.

« الإمام أبو حنيفة حياته وعصره، آراءه وفقهه، للإمام أبي زهرة محمد بن أحمد (١٨٩٨ م - ١٩٧٤ م)، دار الفكر العربي، بيروت، ط: ١٩٩١ م

« الإنصاف في مسائل الخلاف بين الحويين البصريين والكوفيين، لعبد الرحمن محمد الأنباري، ومعه كتاب الانتصاف من الإنصاف، لمحمد محيي الدين عبد الحميد، دار الفكر.

« الإنصاف في معرفة الراجح من الخلاف على مذهب الإمام المجل أحمد بن حنبل، للعلامة علاء الدين أبي الحسن علي بن سليمان المرداوي (٨١٧ هجري - ٨٨٥ هجري) تحقيق: محمد حامد الفقي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠٠ هجري - ١٩٨٠ م

- « آثار الحديث، تأليف علامه محالد محمود (بي انج ذى، لندن) دار المعارف، لاهور، اشاعت اول: ١٩٨٨ م.
- « آداب البحث والمناظرة، للشيخ محيى الدين عبد الحميد المصري، المتوفى: ١٣٩٢ م
- « أحكام القرآن، للشيخ مولانا أشرف على التهانوي رحمه الله، المتوفى سنة: ١٣٦٢ هجري، إدارة القرآن والعلوم الإسلامية، كراتشي.
- « أحكام القرآن، لأبي بكر محمد بن عبد الله المعروف بأبن العربي رحمه الله، المتوفى سنة: ٥٤٣ هجري، دار الكتب العلمية، بيروت.
- « أحكام القرآن، للإمام حجة الإسلام أبي بكر أحمد بن علي الرازي الجصاص رحمه الله، المتوفى سنة: ٣٧٠ هجري تحقيق: عبد السلام محمد شاهين، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م
- « أسد الغابة في معرفة الصحابة، للإمام عز الدين أبي الحسين علي بن محمد الجزري المعروف بأبن الأثير رحمه الله، المتوفى سنة: ٦٣٠ هجري دار الكتب العلمية، بيروت.
- « أسيار العربية، لعبد الرحمن بن محمد الأنباري، تحقيق: محمد بهجت البيطار، مطبوعات المجمع العلمي العربي، دمشق، الطبعة الأولى: ١٩٧٥ م
- « أشرف الوسائل إلى فهم الشمائل، للإمام الشيخ شهاب الدين الشيخ أحمد بن حجر الهيتمي، المتوفى: ٩٧٤ هجري، تحقيق: أبي الفوارس أحمد بن فريد المزيدي، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٩ هجري - ١٩٩٨ م
- « أصول الشاشي للإمام العلامة نظام الدين الشاشي رحمه الله المتوفى: ٣٢٥ هجري مكتة البشري كراتشي الطبعة الرابعة: ١٤٣٣ هجري - ٢٠١٢ م
- « أعلام الحديث في شرح مصيغ البخاري للإمام المحدث أبي سليمان محمد بن محمد الخطابي رحمه الله المتوفى سنة ٣٨٨ هجري مركز أحياء التراث الإسلامي جامعة أم القرى مكة المكرمة
- « أعلام الموقعين عن رب العالمين، للإمام ابن قيم الجوزية رحمه الله، دار الجيل، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٩ م
- « أماني الأخبار في شرح معاني الآثار، للفقيه المحدث الداعية الكبير مولانا محمد يوسف بن الشيخ مولانا محمد إلياس الكاندهلوي رحمه الله، إدارة تاليفات أشرفية، ملتان.
- « أنوار الباري (اردو شرح) مصيغ البخاري، إشارات الشيخ الكشميري وغيره، للشيخ السيد أحمد رضا البجنوري رحمه الله، إدارة التاليفات الأشرفية، ملتان، اشاعت: ١٤٢٥ هجري.
- « اوجز المسالك إلى موطن مالك، للإمام المحدث محمد زكريا الكاندهلوي المدني رحمه الله المتوفى سنة ١٤٠٢ هجري دار القلم دمشق، الطبعة الأولى: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م
- « أوضح المسالك إلى ألفية ابن مالك، للإمام جمال الدين عبد الله بن يوسف بن أحمد ابن هشام الأنصاري رحمه الله المتوفى: ٧٦١ هجري ومعه عدة المسالك إلى تحقيق أوضح المسالك»

لمحيى الدين عبد الحميد، المكتبة العصرية، بيروت ط: ١٤٢٩ هجري - ٢٠٨ م، دار الجليل، بيروت
الطبعة الخامسة: ١٩٧٩ م

« بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع للإمام علام الدين أبي بكر بن مسعود الكاساني الحنفي
رحمه الله المتوفى سنة ٥٨٤ هجري تحقيق: علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، الطبعة
الثانية (١٢٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م) دار الكتب العلمية بيروت.

« بداية المجتهد ونهاية المقتصد للإمام القاضي أبي الوليد بن أحمد بن محمد بن أحمد بن رشد
المالكي القرطبي رحمه الله المتوفى سنة ٥٩٥ هجري تحقيق: علي محمد معوض وعادل أحمد
عبد الموجود، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية (١٣٣٣ هجري - ٢٠٠٣ م)

« بذل المجهود في حل سنن أبي داود للإمام المحدث الكبير الشيخ خليل أحمد السهارنبوري
رحمه الله المتوفى سنة ١٢٤٩ هجري - ١٣٤٦ م، تعليق: الدكتور تقي الدين الندوي، مركز
الشيخ أبي الحسن الندوي للبحوث والدراسات الإسلامية، الهند، الطبعة الأولى: ١٤٢٧ هجري -
٢٠٠٦ م

« بهجة النفوس وتحليها بمعرفة ما لها وما عليها، شرح مختصر لصحيح البخاري للإمام المحدث الورع
أبي محمد عبد الله بن أبي جمره الأندلسي رحمه الله المتوفى سنة ٦٩٩ هجري مطبعة الصدق الخيرية
بجوار الأزهر بمصر

« بيان القرآن للشيخ مولانا أشرف علي التهانوي رحمه الله المتوفى سنة ١٣٣٣ هجري إدارة التأليفات
الاشرفية ملتان.

« تاريخ ابن خلدون المسمى بكتاب العبر وديوان المبتدأ والخبر في أيام العرب والعجم والبربر
ومن عاصرهم من ذوي السلطان الأكبر (مقدمة ابن خلدون)، للعلامة عبد الرحمن بن
خلدون ٧٢٢ هجري - ٨٠٨ هجري / ١٣٢٢ م - ١٤٠٦ م، دار الكتب العلمية بيروت، سنة الطباعة:
٢٠٠٦ م

« تاريخ الطبري (تاريخ الأمم والملوك)، لأبي جعفر بن جرير الطبري ٢٢٤ - ٣١٠ هجري منشورات محمد
علي بيضوي، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الثالثة: ٢٠٠٥ هجري الموافق: ١٤٢٢ هجري

« تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن
عثمان بن قايماز الذهبي الدمشقي رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٤٨ هجري، تحقيق: مصطفى
عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٦ هجري - ٢٠٠٥ م

« تاريخ بغداد، أو مدينة السلام، للإمام الحافظ أبي بكر أحمد بن علي بن ثابت المعروف بالخطيب
البغدادي رحمه الله، المتوفى سنة: ٤٦٣ هجري تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية
بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٥ هجري - ٢٠٠٤ م

« تاريخ مدينة دمشق، للإمام المحافظ أبي القاسم علي بن الحسن ابن هبة الله بن عمر بن عزيمة العمراوي، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٨ هـ، القادر عطا، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٦ هـ جري - ٢٠٠٥ م

- ١٩٩٨ م

« تبصرة المحكام في أصول الأقضية ومناهج الأحكام للإمام برهان الدين أبي الوفاء إبراهيم بن أبي عبد الله محمد فرحون البعري المالكي، تحقيق: جمال المرعشلي، دار الكتب العلمية، بيروت.

« تبين الحقائق، للإمام فخر الدين بن عثمان بن علي الزيلعي الحنفي رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٤٣ هـ جري، تحقيق: أحمد عزو عناية، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٠ هـ جري - ٢٠٠٠ م

« تحرير تقريب التهذيب، للدكتور بشار عواد معروف والشيخ شعيب الأرناؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٧ هـ جري - ١٩٩٧ م

« تحفة الأحوذ في بشرح الجامع للإمام الترمذي، للإمام المحافظ أبي العلي محمد بن عبد الرحمن ابن عبد الرحيم الباري كغوري، المتوفى سنة: ١٣٥٣ هـ جري، دار الفكر، بيروت.

« تحفة الأشراف لمعرفة الأطراف، للحافظ جمال الدين أبي الحجاج يوسف المزي رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٤٢ هـ جري مع النكت الظراف على الأطراف، لابن حجر العسقلاني، تحقيق: عبد الحميد شرف الدين المكتبة الإسلامية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠٣/١٩٨٣ م

« تحفة الباري شرح صحيح البخاري المسمى بمنحة الباري، للإمام شيخ الإسلام أبي يحيى زكريا بن محمد الأنصاري البعري الشافعي رحمه الله المتوفى سنة ٩٢٦ هـ جري دار الكتب العلمية بيروت تصحيح محمد أحمد عبد العزيز سالم، الطبعة الأولى: ١٤٢٥ - ٢٠٠٤ م دار ابن حزم، بيروت.

« تحفة الفقهاء، لعلاء الدين محمد بن أحمد بن أبي أحمد، أبي منصور السمرقندي، المتوفى سنة: ٥٣٩/٥٤٠ هـ جري، المكتبة المعروفة كوتة، الطبعة الجديدة: ٢٠١١ م الموافق: ١٤٣٢ هـ جري.

« تحفة الملوك (في فقه مذهب الإمام أبي حنيفة النعمان)، للشيخ زين الدين محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الرازي، دار الشائر الإسلامية، الطبعة الثانية: ١٤٣٣ هـ جري الموافق ٢٠١١ م

« تخلص الشواهد وتلخيص الفوائد، للإمام جمال الدين عبد الله بن يوسف بن أحمد ابن هشام الأنصاري رحمه الله المتوفى: ٧٤١ هـ جري تحقيق: عباس مصطفى الصالح، المكتبة العربية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٩٨٤ م

« تدريب الراوي في شرح تقريب النووي، للإمام عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي، المتوفى: ٩١١ هـ جري تحقيق: عبد الوهاب عبد اللطيف، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠٩ هـ جري.

هـ جري.

« تذكرة الحفاظ للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي رحمه الله المتوفى سنة ٤٨٠ هجري دار إحياء التراث العربي بيروت.

« تراجم رجال الدارقطني في سننه الذين لم يترجم لهم في التقريب ولا في رجال الحاكم لمقبل بن هادي بن مقبل بن قائد الهمداني الوداعي، المتوفى: ١٢٢٢ هجري دار الآثار، صنعاء الطبعة الأولى: ١٢٢٠ هجري - ١٩٩٩ م

« ترجمة القرآن لشيخ الهند محمود حسن الديوبندي رحمه الله مع التفسير العثماني، مكتبة دار القرآن اردو بازار لاهور.

« تعليقات الدكتور بشار عواد معروف على تهذيب الكمال في أسماء الرجال، للحافظ المتقن جمال الدين أبي الحجاج يوسف المزي رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٢٢ هجري، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الخامسة: ١٤١٣ هجري - ٢٠٠٣ م

« تعليقات الدكتور عبد المعطي أمين قلجبي على الضعفاء الكبير، دار الكتب العلمية، بيروت.

« تعليقات الشيخ العلامة نور البشير حفظه الله على غير الأصول في حديث الرسول، مكتبة معهد عثمان بن عفان، كراتشي، ط: ١٢٣٤ هجري - ٢٠١٣ م

« تعليقات الشيخ المحدث: محمد عوامه على الكاشف في معرفة من له الرواية في الكتب الستة، للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد الذهبي الدمشقي رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٢٨ هجري، الطبعة الأولى: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٢ م

« تعليقات الشيخ المحدث محمد عوامه على تقريب التهذيب، للحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله، (٧٧٣ هجري - ٨٥٢ هجري) دار الرشيد ودار السائر الإسلامية، سوريا، حلب، الطبعة الأولى: ١٤٠٦ هجري - ١٩٨٦ م، هجري دار الكتب العلمية، بيروت تحقيق: مصطفى عبد القادر عطاء، الطبعة الأولى: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٣ م

« تعليقات الشيخ المحقق المحدث محمد عوامه على المصنف لابن أبي شيبه للإمام أبي بكر عبد الله بن محمد بن أبي شيبه رحمه الله المتوفى سنة: ٢٣٥ هجري إدارة القرآن والعلوم الإسلامية كراتشي، الطبعة الأولى: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م/ شركة دار القبلة/ مؤسسة علوم القرآن.

« تعليقات الشيخ أحمد محمد شاكرو والشيخ محمد فؤاد عبد الباقي على جامع الترمذي، الجامع المختصر من السنن عن رسول الله صلى الله عليه وسلم ومعرفة الصحيح والمعلول وما عليه العمل، للإمام الحافظ أبي عيسى محمد بن عيسى بن سورة ابن موسى الترمذي رحمه الله، ٢٠٠ هجري - ٢٧٩ هجري، دار إحياء التراث العربي، بيروت.

« تعليقات الشيخ سعيد عبد الرحمن القزفي على تغليق التعليق على صحيح البخاري، للحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى سنة: ٨٥٢ هجري، المكتبة الإسلامية دار عمار، المكتبة الأثرية باكستان.

« تعليقات الإمام المحدث محمد زكريا الكاندهلوي رحمه الله المتوفى: ١٤٠٢ هجري على بذل المجهود في حل سنن أبي داود، للإمام المحدث الكبير الشيخ خليل أحمد سها رنبوري رحمه الله (١٢٤٩ هجري - ١٣٢٤ هجري)، تعليق: الدكتور تقي الدين الندوي، مركز الشيخ أبي الحسن الندوي للبحوث والدراسات الإسلامية، الهند، الطبعة الأولى: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٤ م

« تعليقات الإمام المحدث محمد يحيى الكاندهلوي المتوفى: ١٣٣٤ هجري لامع الدراري على جامع البخاري، للإمام الفقيه المحدث الشيخ رشيد أحمد الجنبوهي رحمه الله المتوفى سنة: ١٣٢٣ هجري، المكتبة الإمدادية، مكة المكرمة، ط: ١٣٩٤ هجري - ١٩٨٤ م

« تعليقات على محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود على بداية المجتهد ونهاية المقتصد، للإمام القاضي أبي الوليد محمد بن أحمد بن محمد بن أحمد ابن رشد المالكي القرطبي رحمه الله المتوفى سنة: ٥٩٥ هجري على محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م

« تعليق التعليق على صحيح البخاري، للإمام الحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن الحجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى سنة ٥٢٨ هجري تحقيق: سعيد عبد الرحمن القزفي، المكتبة الإسلامية دار عمار، المكتبة الأثرية باكستان

« تفسير ابن كثير، المسمى بتفسير القرآن العظيم، للإمام الحافظ أبي القداءر اسماعيل ابن كثير القرشي الدمشقي (٧٠١ هجري - ٧٧٤ هجري) تحقيق: عبد الرازق المهدي، وحيد كتيب غانم، بشاور.

« تفسير الكشاف المسمى بالكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل، للعلامة جلال الدين القاسم محمود بن عمر الزمخشري رحمه الله المتوفى: ٥٣٨ هجري الطبعة الأولى: ١٤١٨ هجري، تحقيق: محمد عبد السلام شاهين، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الرابعة: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م/ قدمي كتيب غانم كراتشي، تحقيق عبد الرازق المهدي.

« التفسير المظهر، للعلامة القاضي محمد ثناء الله بن حبيب الله بن هدايت الله المظهري باني بتي رحمه الله المتوفى سنة ٢٢٥ هجري بلوچستان بك ديوهاكستان

« التفسير ما في الصحيحين البخاري ومسلم، للإمام محمد بن أبي نعيم فتوح بن عبد الله الأزدي الحميدي، تحقيق: زبدة محمد سعيد عبد العزيز، مكتبة السنة، القاهرة، مصر، ط: ١٤١٥ هجري - ١٩٩٥ م

« تقريب التهذيب للإمام الحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن الحجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى سنة هجري ٨٥٢ هجري - ٧٧٣ هجري، تقديم ودراسة: الشيخ المحدث محمد عوامه، دار الرشيد ودار البشائر الإسلامية سوريا، حلب، الطبعة الأولى: ١٤٠٤ هجري - ١٩٨٤ م دار الكتب العلمية، بيروت، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطاء، الطبعة الأولى: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٣ م

« تعليقات الإمام المحدث محمد زكريا الكاندهلوي رحمه الله المتوفى: ١٤٠٢ هجري على بذل المجهود في حل سنن أبي داود، للإمام المحدث الكبير الشيخ خليل أحمد سمحان نبوري رحمه الله (١٢٦٩ هجري - ١٣٤٦ هجري)، تعليق: الدكتور تقي الدين الندوي، مركز الشيخ أبي الحسن الندوي للبحوث والدراسات الإسلامية، الهند، الطبعة الأولى: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٤ م

« تعليقات الإمام المحدث محمد يحيى الكاندهلوي المتوفى: ١٣٣٤ هجري لأمم الدراري على جامع البخاري، للإمام الفقيه المحدث الشيخ رشيد أحمد الجنبوهي رحمه الله المتوفى سنة: ١٣٢٣ هجري، المكتبة الإمدادية، مكة المكرمة، ط: ١٣٩٦ هجري - ١٩٨٤ م

« تعليقات على محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود على بداية المجتهد ونهاية المقتصد، للإمام القاضي أبي الوليد محمد بن أحمد بن محمد بن أحمد ابن رشد المالكي القرطبي رحمه الله المتوفى سنة: ٥٩٥ هجري على محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م

« تغليق التعليق على صحيح البخاري، للإمام المحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن الحजर شهاب الدين العقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى سنة ٥٢٠ هجري تحقيق: سعيد عبد الرحمن القرني، المكتبة الإسلامية دار عمار، المكتبة الأثرية باكستان

« تفسير ابن كثير، المسمى بتفسير القرآن العظيم، للإمام المحافظ أبي الفداء إسماعيل ابن كثير القرشي الدمشقي (٧٠١ هجري - ٧٧٤ هجري) تحقيق: عبد الرازق المهدي، وحيد كتب خانة، بشاير.

« تفسير الكشاف المسمى بالكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل، للعلامة جابر الله أبي القاسم محمود بن عمر الزمخشري رحمه الله المتوفى: ٥٣٨ الطبعة الأولى: ١٤١٨ هجري، تحقيق: محمد عبد السلام شاهين، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الرابعة: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٤ م/قديم كتب خانة كراتشي، تحقيق: عبد الرازق المهدي.

« التفسير المظهر، للعلامة القاضي محمد ثناء الله بن حبيب الله بن هدايت الله المظهري باني بيتي رحمه الله المتوفى سنة ١٢٥٥ هجري بلوچستان بك دبوياكستان

« التفسير ما في الصحيحين البخاري ومسلم، للإمام محمد بن أبي نصر فتوح بن عبد الله الأزدي الحميدي، تحقيق: زبيدة محمد سعيد عبد العزيز، مكتبة السنة، القاهرة، مصر، ط: ١٤١٥ هجري - ١٩٩٥ م

« تقريب التهذيب للإمام المحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن الحजर شهاب الدين العقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى سنة هجري ٨٥٢ هجري - ٧٧٣ هجري، تحقيق: محمد ودادة: الشيخ المحدث محمد عوامه، دار الرشيد ودار البشائر الإسلامية سوريا، حلب، الطبعة الأولى: ١٤٠٤ هجري - ١٩٨٤ م دار الكتب العلمية، بيروت، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، الطبعة الأولى: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٣ م

- « تقرير بخاري إشارات العلامة المحدث الكبير، ربحانة الهند الشيخ مولانا محمد زكريا بن مولانا محمد يحيى الكاندهلوي رحمه الله المتوفى سنة ١٣٠٢ مكتبة الشيخ كراتشي
- « تلخيص الحبير في تخريج الأحاديث الرافعي الكبير للإمام الحافظ أحمد بن علي بن الحجر العسقلاني رحمه الله المتوفى سنة ٨٥٢ هجري تحقيق: عادل أحمد عبد الموجود وعلي محمد معوض، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م
- « تنزيه الشريعة المرفوعة عن الأحاديث الشيعية الموضوعة، للإمام أبي الحسن علي بن محمد عراق الكفائي (٩٠٧ هجري - ٩٦٣ هجري) تحقيق: عبد الوهاب عبد اللطيف وعبد الله محمد الصديق، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠١ هجري - ١٩٨١ م
- « توضيح الأفكار لمعاني تنقيح الأفكار، للإمام أبي إبراهيم محمد بن إسماعيل بنى صلاح، المعروف بالأمير الصنعاني، المتوفى ١١٨٢ هجري تحقيق: صلاح محمد عويضة، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٧ هجري - ١٩٩٧ م
- « تهذيب الأسماء واللغات، للإمام العلامة الحافظ الفقيه أبي زكريا يحيى الدين بن شرف النووي رحمه الله، المتوفى سنة: ٦٧٦ هجري دار الكتب العلمية، بيروت.
- « تهذيب التهذيب للحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى: ٨٥٢ هجري دار صادر بيروت، دائرة المعارف النظامية الكاتبة في حيدرآباد الهند، الطبعة الأولى: ١٣٢٥ هجري مؤسسة الرسالة.
- « تهذيب الكمال في أسماء الرجال للحافظ المتقن جمال الدين أبي الحجاج يوسف المزني رحمه الله المتوفى سنة ٧٤٢ هجري تحقيق: الدكتور بشار عواد معروف، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٢ م
- « تهذيب اللغة للأزهري، للإمام اللغة العلامة أبي منصور بن أحمد الأزهري رحمه الله، المتوفى سنة ٣٧٠ هجري المؤسسة المصرية العامة للتأليف والنشر.
- « جامع الأصول في أحاديث الرسول للإمام محمد الدين أبي السعادات المبارك بن محمد الجزري المعروف بأبن الأثير رحمه الله المتوفى سنة ٥٤٢ هجري - ٦٠٦ هجري، تحقيق: عبد القادر الأرناؤوط، دار الفكر بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠٣ هجري - ١٩٨٣ م
- « جامع البيان عن تأويل القرآن المعروف بتفسير الطبري للإمام المفسر أبي جعفر محمد بن جرير الطبري رحمه الله المتوفى: ٣١٠ هجري، مكتبة ابن تيمية، القاهرة.
- « جامع الترمذي، الجامع المختصر من السنن عن رسول الله صلى الله عليه وسلم ومعرفة الصحيح والمطول وما عليه العمل، للإمام الحافظ أبي عيسى محمد بن عيسى بن سورة ابن موسى الترمذي رحمه الله (٢٠٠ هجري - ٢٧٩ هجري) بإشراف ومراجعة: فضيلة الشيخ صالح بن عبد العزيز بن محمد بن إبراهيم آل الشيخ، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١ هجري - أبريل ٢٠٠٠ م/ دار إحياء التراث العربي، بيروت، تحقيق: الشيخ أحمد محمد شاكر والشيخ محمد فؤاد عبد الباقي.

« جامع الدروس العربية للشيخ مصطفى الغلاييني رحمه الله، ١٣٠٣ - ١٣٦٤ هجري / ١٨٨٤ - ١٩٤٤ م، تحقيق: الدكتور عبد المنعم خليل إبراهيم، قديمي كتب غانته كراتشي.

« جامع بيان العلم وفضله وما ينبغى في روايته وحمله، للإمام الحافظ أبي عمرو يوسف بن عبد البر القرطبي المتوفى: ٤٦٣ هجري دار الفكر، بيروت.

« جمع الجوامع، الجامع الكبير في الحديث، والجامع الصغير وزايدة، للإمام جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي المتوفى: ٩١١ هجري تحقيق: خالد عبد الفتاح شبل، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢١ هجري - ٢٠٠٠ م.

« جمع الوسائل في شرح الشرائع، للعلامة الفقيه المحدث الشيخ علي بن سلطان محمد القاري رحمه الله المتوفى سنة: ١٩١٤ هجري، إدارة تاليفات أشرفيه، ملتان.

« جنة المرتاب بنقد المغنى عن الحفظ والكتاب للشيخ أبي حفص عمر بن بدر الموصلي، تصنيف: أبو إسحاق الحويني، دار الكتاب العربي، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤١٤ هجري - ١٩٩٤ م.

« جواهر الرشيد للشيخ المفتي رشيد أحمد اللدهي أنوي، كتاب كبر كراتشي.

« جواهر الإكليل شرح مختصر العلامة الشيخ خليل في مذهب الإمام مالك إمام دار التنزيل، للعلامة صالح عبد السمیع الأبي الأزهری، دار الفكر، بيروت.

« حاشية الأنوار الباري (اردو شرح) صحيح البخاري، إفادات الشيخ الكشميري وغيره، للشيخ السيد أحمد رضا البجنوري رحمه الله، إدارة التاليفات الأشرفية، ملتان، اشاعت: ١٤٢٥ هجري.

« حاشية تقرير بخاري، إفادات العلامة المحدث الكبير، ربحانة الهند الشيخ مولانا محمد زكريا بن مولانا محمد يحيى الكاندهلوي رحمه الله المتوفى سنة: ١٤٠٢ هجري، مكتبة الشيخ كراتشي.

«؟؟» حاشية الدسوقي للإمام العلامة الشيخ محمد بن أحمد بن عرفة الدسوقي المالكي رحمه الله المتوفى سنة ١٢٢٠ هجري على الشرح الكبير للشيخ أبي البركات أحمد بن محمد العدوي، الشهير بالدردير المالكي المتوفى: ١٢٠١ هجري تخريج: محمد عبد الله شاهين، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م.

« حاشية السندي على سنن النسائي، للإمام أبي الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي السندي رحمه الله المتوفى سنة ١١٣٨ دار المعرفة، بيروت، قديمي كتب غانته، كراتشي.

« حاشية السندي على صحيح البخاري للإمام أبي الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي السندي رحمه الله المتوفى سنة ١١٣٨ دار المعرفة، بيروت، قديمي كتب غانته كراچی.

« حاشية الصاوي على الشرح الكبير، للعلامة أحمد بن محمد الصاوي المالكي، دار المعارف، مصر: ١٣٩٢ هجري.

« حاشية الطحطاوي على مراقب الفلاح شرح نور الإيضاح للإمام العلامة أحمد بن محمد بن إسماعيل الطحطاوي الحنفی رحمه الله المتوفى سنة ١٢٣١ هجري قديمي كتب غانته كراچی / دار الكتب العلمية بيروت.

- « حاشية الإمام السدي على سنن ابن ماجه، للإمام أبي الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي السدي رحمه الله المتوفى سنة: ١١٣٨ هجري دار المعرفة، بيروت.
- « حاشية السدي جليبي مع فتح القدير على الهداية، تحقيق: الشيخ عبدالرازق غالب المهدي، المكتبة الرشيدية، كوتة.
- « حاشية كتاب التاريخ الكبير، للحافظ القادر شيخ الإسلام أبي عبد الله إسماعيل بن إبراهيم البخاري رحمه الله المتوفى سنة: ٢٥٦ هجري المتوفى: ٨٦٩ م هجري دار الكتب العلمية بيروت، لبنان، الطبعة الأولى: ١٤٠٧ هجري - ١٩٨٦ م.
- « حلية الأبرار، لهاشم البهراني، مكتبة يعسوب الدين، الإلكترونية.
- « حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، للحافظ أبي نعيم أحمد بن عبد الله الأصفهاني رحمه الله، المتوفى سنة: ٤٣٠ هجري دار الفكر، بيروت، ط: ١٤١٢ هجري - ١٩٩٢ م/ دار الكتب العلمية بيروت.
- « خزانة الأدب ولب لباب لسان العرب، لعبد القادر بن عمر البغدادي، تحقيق: عبد السلام محمد هارون، مكتبة الخانجي، القاهرة، الطبعة الثالثة: ١٩٨٩ م.
- « خصائل نبوي صلى الله عليه وسلم مع اردو ترجمه وشرح حضرت شيخ الحديث مولانا محمد زكريا مہاجر مدنی، رحمه الله متوفى: ١٣٠٢ هجري مكتبة البشرى كراچی الطبعة الأولى: ١٣٣٠ هجري الموافق: ٢٠٠٨ م.
- « خلاصة الأقوال في معرفة الرجال، لأبي منصور الحسن بن يوسف المطهر الأسدي الشيعي، المتوفى سنة: ٧٢٦ هجري تحقيق: جواد القيومي، مؤسسة النشر الإسلامي، مؤسسة نشر الفقاهة، ط: ١٤١٧ هجري.
- « خلاصة الخزرجي (خلاصة تذهيب تهذيب الكمال) للعلامة صفى الدين الخزرجي رحمه الله المتوفى سنة ١٠٣٣ هجري مكتبة المطبوعات الإسلامية بحلب، الطبعة الثانية: ١٣٩١ هجري - ١٩٧١ م دار أحياء التراث العربي / دائرة المعارف النظامية بهند.
- « دلائل النبوة لأبي بكر أحمد بن الحسين البيهقي رحمه الله المتوفى سنة ٢٥٨ هجري تحقيق: الدكتور عبد المعطي قلجبي، دار الكتب العلمية بيروت / المكتبة الأثرية لاهور / دار الريان التراث.
- « ديوان رؤية بن العجاج، تحقيق: وليهم بن الورد، دار الآفاق الجديدة، بيروت، الطبعة الثانية: ١٩٨٠ م.
- « ذيل الكاشف للإمام الحافظ أبي زرعة أحمد بن عبد الرحيم العراقي، المتوفى: ٨٢٦ هجري بهامش الكاشف في معرفة من له الرواية في الكتب الستة، للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد الذهبي الدمشقي رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٤٨ هجري، توثيق ومقابلة: صدقي جميل العطار، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٨ هجري - ١٩٩٧ م / دار القبلية للثقافة الإسلامية، جدة، تحقيق الشيخ المحدث محمد عوامه، الطبعة الأولى: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٢ م.
- « رجال الخاقاني، لعلی الخاقانی، تحقيق: محمد صادق بحر العلوم، مكتبة الإعلام الإسلامي، الطبعة الثانية: ١٤٠٤ هجري.

« رجال السيد بحر العلوم، المعروف بالفوائد الرجالية، للمحمد المهدي الطباطبائي الشيعي، تحقيق: محمد صادق، مكتبة العلمين: الطوسي وبحر العلوم، النجف، مكتبة الصادق، طهران، الطبعة الأولى: ١٣٦٣ هجري.

« رحاء بينهم، محقق العصر مولانا محمد نافع صاحب دامت بركاتهم، درالكتاب، لاهور، اشاعت ستمبر: ٢٠٠٦ م.

« ردالمحتار على الدر المختار، للفتية العلامة خاتمة المحققين محمد أمين بن عمر، الشهيد بأبن عابدين رحمه الله المتوفى سنة: ١٢٥٢ هجري تحقيق: الدكتور حاتم الدين بن محمد صالح فرفور، دار الثقافة والتراث، دمشق سورية، الطبعة الأولى: ١٤٢١ هجري - ٢٠٠٠ م / مكتبة رشيدية، الكويت، الطبعة الأولى: ١٤١٢ هجري.

« رسالة شرح تراجم أبواب صحيح البخاري (المطبوع مع صحيح البخاري) للإمام المحدث العارف الرباني الشيخ أحمد بن عبد الرحيم المعروف بالشاه ولي الله رحمه الله المتوفى سنة: ١١٧٦ هجري، قديمي كتب خانة كراچی، الطبعة الثانية: ١٣٨١ هجري - ١٩٦١ م.

« رصف المباني في شرح حروف المعاني، لأحمد بن عبد النور الملقى، تحقيق: أحمد محمد الخراط مطبوعات مجمع اللغة العربية، دمشق، الطبعة الأولى: ١٩٧٥ م.

« روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني، للإمام العلامة أبي الفضل شهاب الدين السيد محمود الألوسي البغدادي رحمه الله المتوفى سنة ١٢٧٠ هجري ضبطه وصححه على عبد الباري عطية، دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الثانية: ١٤٢٦ هجري - ٢٠٠٥ م.

« زاد المعاد في هدي خير العباد للإمام العلامة المحدث شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أبي بكر الدمشقي المعروف بأبن القيم الجوزية رحمه الله المتوفى سنة ٧٥١ هجري مؤسسة الرسالة / مكتبة المنار الإسلامية

« سبل السلام شرح بلوغ المرام من جمع أدلة الأحكام، للسيد الإمام محمد بن اسماعيل الكحلاني ثم الصنعاني المعروف بالأمر رحمه الله المتوفى: ١١٨٢ هجري ولية نخبة الفكر في مصطلح أهل الأثر، مكتبة إحياء التراث العربي بيروت لبنان، الطبعة الخامسة: ١٣٩١ هجري ١٩٧٩ م.

« سر صناعة الإعراب، لأبي الفتح عثمان بن جني، تحقيق: حسن الهنداوي، دار القلم، دمشق، الطبعة الأولى: ١٩٨٥ م.

« سراج القاري، للشيخ مولانا عبد الرحيم مد ظله، تحقيق: مولانا محمد سالم قاسمي هردوني، الجامعة القاسمية دار العلوم زكريا بهند، طبع اول: ١٤٣٢ هجري - ٢٠١١ م.

« سنن ابن ماجه للإمام الحافظ أبي عبد الله محمد بن يزيد الرعي ابن ماجه القزويني رحمه الله المتوفى سنة ٢٤٣ يشارف ومراجعة، فضيلة الشيخ صالح بن عبد العزيز محمد بن إبراهيم آل الشيخ، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١ هجري أبريل ٢٠٠٠ م.

« سنن الدارقطني للإمام المحدث الحافظ الكبير علي بن عمر الدارقطني رحمه الله المتوفى سنة ٢٨٥ هجري دار نشر الكتب الإسلامية لاهور / مؤسسة الرسالة / دار المعرفة بيروت

« سنن الدارمي، للإمام الحافظ عبد الله بن عبد الرحمن الدارمي السمرقندي رحمه الله، المتوفى سنة: ٢٥٥ هجري تحقيق: فؤاد أحمد زمزمل ومحمد السبع العلمي، قديمي كتب خانه، كراچی.

« سنن النسائي الصغرى، المجتبى من السنن للإمام الحافظ أبي عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي بن سنان النسائي رحمه الله المتوفى سنة ٢٠٢ يإشراف ومراجعة: فضيلة الشيخ صالح بن عبد العزيز بن محمد بن إبراهيم آل الشيخ، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١ هجري أبريل ٢٠٠٠ م

« سنن أبي داود السنن للإمام الحافظ أبي داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق الأذدي السجستاني رحمه الله المتوفى سنة ٢٥٥ هجري يإشراف ومراجعة: فضيلة الشيخ صالح بن عبد العزيز بن محمد بن إبراهيم آل الشيخ، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١ هجري أبريل ٢٠٠٠ م

« سير أعلام النبلاء للإمام شمس الدين أبي عبد الله بن محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي رحمه الله المتوفى سنة ٢٢٨ هجري إشراف وتحقيق: الشيخ شعب الأرناؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الرابعة: ١٤٠٦ هجري - ١٩٨٦ م

« سيرت حضرت امير معاوية رضى الله عنه، مولانا محمد نافع صاحب دامت بركاتهم العالية، دار الكتاب، لاهور، اشاعت: جنوري ٢٠٠٧ م

« شذرات الذهب فى أخبار من ذهب، للإمام شهاب الدين أبي الفلاح عبد الحى بن أحمد بن محمد العسكري الحنبلى الدمشقى رحمه الله المتوفى سنة: ١٠٨٩ هجري دار ابن كثير.

« شرح ابن بطال على صحيح البخارى لأبى الحسن على بن خلف بن عبد الملك ابن بطال البكري القرطبي رحمه الله المتوفى سنة ٢٢٩ هجري تحقيق: مصطفى عبد القادر عطاء، دار الكتب العلمية بيروت ١٤٢٢ هجري - ٢٠٠٣ م / مكتبة الرشد رياض.

« شرح ابن عقيل على ألفية (الإمام جمال الدين) ابن مالك، للعلامة النحوي بهاء الدين عبد الله بن عقيل العقيلي المصري الهمداني رحمه الله المتوفى سنة: ٧٦٩ هجري ومعه كتاب منة الجليل بتحقيق شرح ابن عقيل، للمحمد محى الدين عبد الحميد، قديمي كتب خانه كراچی، دار جروس، طرابلس (لبنان) تحقيق: أحمد سليم الحمصى ومحمد أحمد القاسم، الطبعة الأولى: ١٩٩٠ م

« شرح الأشموني على ألفية ابن مالك، لأبى الحسن نور الدين على بن محمد بن عيسى المتوفى: ٩٠٠ هجري تحقيق: حسن حمد، دار الكتب العلمية بيروت، ط: ١٤١٩ هجري - ١٩٩٨ م، ومكتبة النهضة المصرية، القاهرة، الطبعة الأولى: ١٩٥٥ م

- « شرح التصريح على التوضيح، لحالدين عبد الله الأزهرى، مع تعليقات ياسين بن زين الدين، دار إحياء الكتب العربية (عيسى البائى الحلبي وشركاه) القاهرة.
- « شرح الرضى على الكافية، لرضى الدين محمد بن الحسن الأسترآبادي، المتوفى: ٦٨٦ هجري، تحقيق: الدكتور اميل بديع يعقوب، مكتبة المنار، الكويت.
- « شرح الزرقاني على الموطأ للإمام العلامة محمد بن عبد الباقي بن يوسف الزرقاني رحمه الله المتوفى سنة ١١٢٢ هجري، تحقيق: لجنة من العلماء، دار الفكر، بيروت.
- « شرح الشمائل للعلامة الشيخ عبد الرؤف المناوي المصري، المتوفى: ١٠٠٣ هجري بهامش جمع الوسائل في شرح الشمائل، للعلامة الفقيه المحدث الشيخ علي بن سلطان محمد القاري رحمه الله، المتوفى سنة: ١٠١٤ هجري، إدارة تأليفات أشرفيه، ملتان.
- « شرح الطيبي على مشكاة المصابيح، المسمى بـ الكاشف عن حقائق السنن للإمام الكبير شرف الدين حسين بن محمد بن عبد الله الطيبي رحمه الله المتوفى سنة ٧٤٣ هجري، تحقيق: المفتي عبد الغفار وجماعة من العلماء، إدارة القرآن والعلوم الإسلامية، كراتشي، الطبعة الأولى: ١٤١٢ هجري.
- « شرح الكرماني على صحيح البخاري، المسمى بالكوكب الدراري، للإمام العلامة المحدث شمس الدين محمد بن يوسف بن علي الكرماني رحمه الله المتوفى سنة ٧٨٦ هجري دار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠١ هجري - ١٩٨١ م.
- « شرح المفضل، لابن يعيش بن علي، عام الكتب، بيروت، ومكتبة المتنبي، القاهرة.
- « شرح النووي على صحيح الإمام مسلم المسمى بالمنهاج للإمام العلامة الفقيه الحافظ أبي زكريا محيي الدين يحيى بن شرف النووي رحمه الله المتوفى سنة ٦٤٦ هجري دار المعرفة بيروت، تحقيق: خليل مأمون شيخا/ الطبعة الثانية عشر: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م/ هجري قديمي كتب خانه كراچی، المطبعة المصرية بالأزهر.
- « شرح آداب البحث لسمرقندي، قطب الدين محمد الكيلاني، المتوفى: ١٩١٤ م، عكس مخطوط جامعة الملك سعود.
- « شرح سنن أبي داود للإمام بدر الدين أبي محمد محمود بن أحمد بن موسى العيني رحمه الله المتوفى سنة ٦٨٦ هجري، تحقيق: أبو المنذر خالد بن إبراهيم المصري، مكتبة الرشيد الرياض الطبعة الأولى: ١٩٩٩ هجري - ١٩٩٩ م.
- « شرح شذوذ الذهب، للإمام محمد جمال الدين عبد الله بن يوسف بن أحمد ابن هشام الأنصاري رحمه الله المتوفى سنة: ٧٦١ هجري تحقيق: عبد الغنى الدقر، دار الكتب العلمية، بيروت، ط: ١٩٨٢ م.
- « شرح شواهد المغني، للإمام عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي، منشورات دار مكتبة الحياة، بيروت.

« شرح قطر الندى، للإمام محمد جمال الدين عبد الله بن يوسف بن أحمد ابن هشام الأنصاري رحمه الله المتوفى سنة: ٧٤١ هجري تحقيق: عبد الحميد، قديمي كتب خانه كراچی، مكتبة الطبية، دار الخير.

« شرح مشكل الآثار، للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي، رحمه الله المتوفى سنة: ٣٢١ هجري مؤسسة الرسالة، بيروت.

« شرح معاني الآثار، للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي، رحمه الله المتوفى سنة: ٣٢١ هجري تحقيق: محمد زهري النجار، عالم الكتاب، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٤ هجري - ١٩٩٤ م/ المكتبة الحقانية، ملتان.

« شعب الإيمان للحافظ أبي بكر أحمد بن الحسين البيهقي رحمه الله المتوفى سنة ٣٨٤ هجري - ٤٥٨ هجري تحقيق: أبو هاجر محمد السعيد بن بسيوني زغلول، دار الكتب العلمية بيروت لبنان « صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان للأمير علاء الدين علي بن بلبان الفارسي، المتوفى ٧٣٩ هجري تحقيق: الشيخ شعب الأرناؤوط، مؤسسة الرسالة بيروت، الطبعة الثانية: ١٤١٤ هجري - ١٩٩٣ م.

« صحيح البخاري الجامع المسند الصحيح من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه، للإمام أبي عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة بن بردزبه البخاري رحمه الله المتوفى سنة ١٩٤ هجري - ٢٥٦ هجري بإشراف ومراجعة: فضيلة الشيخ صالح بن عبدالعزيز بن محمد بن إبراهيم آل الشيخ، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١ هجري - أبريل ٢٠٠٠ م/ دار الفكر، بيروت، تحرير وضبط وتنسيق الحواشي صدقي جميل العطار، الطبعة الأولى: ١٤٢٥ هجري - ١٤٦٦ هجري - ٢٠٠٥ م/ دار أرقم، بيروت، تحقيق: محمد نزار تميم وهيثم نزار تميم.

« صحيح الإمام مسلم المسند الصحيح المختصر من السنن بنقل العدل عن العدل عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، للإمام الحافظ أبي الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري النيسابوري رحمه الله المتوفى سنة ٢٠٦ هجري - ٢٠٦ هجري، بإشراف ومراجعة: فضيلة الشيخ صالح بن عبدالعزيز بن محمد بن إبراهيم آل الشيخ، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١ هجري - أبريل ٢٠٠٠ م.

« صفت الصفة، للإمام العالم جمال الدين أبي الفرج ابن الجوزي رحمه الله، المتوفى سنة: ٥٩٧ هجري دار المعرفة، بيروت.

« طرح التشريب في شرح التقريب، للشيخ زين الدين أبي الفضل عبد الرحيم بن الحسين العراقي: ٧٤٥ - ٨٠٦ هجري، تحقيق: حميد الدمرداش محمد، الناشر: مكتبة نزار مصطفى الباز، مكة المكرمة، الرياض، الطبعة الأولى: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م.

« عارضة الأحوذ في شرح صحيح الترمذي، المعروف بشرح ابن العربي على صحيح الترمذي، للإمام أبي بكر محمد عبد الله المعروف بأبن العربي المالكي رحمه الله المتوفى سنة: ٥٤٣ هجري،

بمواش الشيخ جمال المرعشلي، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة الأولى: ١٤١٨ هجري - ١٩٩٧ م

« علل الحديث لابن أبي حاتم، للحافظ ابن محمد عبد الرحمن بن أبي حاتم محمد بن إدريس الحنظلي الرازي رحمه الله، المتوفى سنة: ٣٢٧ هجري، مكتبة الملك فهد.

« علوم الحديث، للإمام أبي عمرو عثمان بن عبد الرحمن الشرنوبلي، تحقيق: الدكتور نور الدين عتر، دار الفكر، دمشق، بيروت، الطبعة الثالثة: ١٤٢٥ هجري - ٢٠٠٤ م

« عمدة القاري شرح صحيح البخاري، للإمام العلامة الفقيه المحدث بدر الدين أبو محمد محمود بن أحمد العيني رحمه الله المتوفى سنة ٨٥٥ ضبطه: عبد الله محمود محمد عمر دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢١ هجري - ٢٠٠١ م / إدارة الطباعة المنيرية.

« عوالي الإمام مالك رواية أبي أحمد الحاكم، تحقيق: محمد الحاجر الناصر، دار الغرب الإسلامي، الطبعة الثانية: ١٩٩٨ م

« عهد أموي مبن سياسي ومذهبي احزاب، از: ذاكره و فير علي محسن صديقي، قرطاس، كراچی يونيورسٹی، ط: ١٣٢٤ هجري - ٢٠٠٤ م.

« غنية المستمل في شرح منية المصلي المشتهر بشرح الكبير، للشيخ إبراهيم الحلبي الحنفي، المتوفى سنة: ٩٥٦ هجري، الناشر: سهيل اكيدمي لاهور باكستان، الطبعة الأولى: ١٣٩٩ هجري - ١٩٧٩ م

« فتاوي قاضي خان في مذهب الإمام الأعظم أبي حنيفة النعمان، للإمام فخر الدين أبي المحاسن الحسن بن منصور المعروف بقاضي خان الأودجندي الفرغاني، المتوفى: ٥٩٢ هجري، قدمي كتب خانة، كراچی.

« فتح الباري شرح صحيح البخاري، للإمام العلامة زين الدين عبد الرحمن بن أحمد ابن رجب الحبلي رحمه الله، المتوفى ٨٠٢ هجري، دار الكتب العلمية / مكتبة الغرباء الأثرية، المدينة المنورة

« فتح الباري شرح صحيح البخاري للإمام الحافظ أحمد بن علي بن الحجر العسقلاني رحمه الله المتوفى ٨٠٢ هجري دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الرابعة: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م / دار السلام، الرياض، الطبعة الأولى: ١٤٢١ هجري - ٢٠٠٠ م

« فتح الباري شرح صحيح البخاري، للإمام العلامة زين الدين عبد الرحمن بن أحمد ابن رجب الحبلي رحمه الله المتوفى سنة: ٧٩٥ هجري، تحقيق: أحمد فتحي عبد الرحمن، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م / مكتبة الغرباء الأثرية، المدينة المنورة.

« فتح التقدير على الهداية للشيخ الإمام كمال الدين محمد بن عبد الواحد المعروف بأبن الهمام الحنفي رحمه الله المتوفى ٦٨١ هجري، تحقيق: الشيخ عبد الرازق غالب المهدي، المكتبة الرشيدة كوته.

«فتح المغيث شرح ألفية الحديث، للإمام الحافظ شمس الدين محمد بن عبد الرحمن السخاوي، المتوفى: ٩٠٢ هجري، تحقيق: مجدي السيد ومصطفى شتات، المكتبة التوقيفية، القاهرة.

«فتح الملهم شرح صحيح مسلم للعلامة المحدث مولانا شبير أحمد العثماني رحمه الله المتوفى ٣١١ هجري دار القلم، دمشق، الطبعة الأولى: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م

«فضل الباري (شرح اردو) صحيح البخاري، لشيخ الإسلام العلامة شبير أحمد العثماني رحمه الله المتوفى ٣١١ هجري، ترتيب ومراجعة قاضي عبد الرحمن، إدارة العلوم الشرعية كراتشي، ط: ١٣٩٥ هجري - ١٩٧٥ م

«فقه السنة، للسيد سابق، دار الفاتح للإعلام العربي، ط: ١٤١٦ هجري - ١٩٩٥ م

«فقه اللغة وأسرار العربية، للإمام أبي منصور عبد الملك بن محمد بن إسماعيل الثعالبي، المتوفى: ٤٣٠ هجري، تحقيق: ياسين الأيوبي، المكتبة العصرية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٠ هجري - ٢٠٠٠ م/مكتبة الخانجي القاهرة، الطبعة الثانية: ١٤١٨ هجري - ١٩٩٨ م

«قوات الوفيات والذيل عليها، للإمام محمد شاكر الكبتسي: ٧٦٤ هجري، تحقيق: الدكتور إحسان عباس، دار صادر بيروت.

«فهرست أسماء مصنفی الشيعة، المعروف برجال النجاشي، لأبي العباس أحمد بن علي بن العباس النجاشي، تحقيق: موسى الشبيري، ومؤسسة النشر الإسلامي، قم.

«فيروز اللغات، مصنف الحاج مولوي فيروز الدين، فيروز سنز، لاهور، كراچی، دوسرا ایڈیشن، فيروز اللغات اردو جريدہ، انٹانيموس اشاعت: ٢٠١٢ م.

«فيض الباري على صحيح البخاري للفقهاء المحدث الشيخ محمد أنور الكشميري ثم الديوبندي رحمه الله المتوفى ١٢٥٢ هجري مع حاشية البدر الساري إلى فيض الباري، للعلامة بدر عالم الميرتمی، دار الكتب العلمية/المكتبة الرشيدية كوتته.

«قواعد في علوم الحديث (مقدمة إلام السنن) للعلامة المحقق الفقيه ظفر أحمد العثماني التهانوي رحمه الله المتوفى سنة: ١٣٩٤ هجري، تحقيق: الشيخ العلامة عبد الفتاح أبو غدة، إدارة القرآن والعلوم الإسلامية كراتشي.

«كتاب الأم، للإمام الفقيه المحدث محمد بن إدريس الشافعي رحمه الله (١٥٠ هجري - ٢٠٤ هجري) بتحقيق: الدكتور أحمد بدر الدين حسون، دار قبية، دمشق وبيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م، دار الوفاء/بتحقيق: الدكتور رفعت فوزي عبد المطلب.

«كتاب التاريخ الكبير للحافظ النقاش شيخ الإسلام أبي عبد الله إسماعيل بن إبراهيم البخاري رحمه الله المتوفى سنة ٢٥٢ هجري الموافق: ٨٦٩ م ذر الكتب العلمية بيروت لبنان الطبعة الأولى: ١٤٠٧ هجري - ١٩٨٦ م

«كتاب التعريفات، للإمام أبي الحسن السيد الشريف علي بن محمد بن علي الحسيني المهرجاني، الحنفی (٧٤٠ هجري - ٨١٦ هجري)، قديمی كتب خانہ كراچی.

« كتاب الثقات للإمام الحافظ محمد بن حبان بن أحمد بن حاتم التميمي البستي رحمه الله المتوفى سنة ٣٥٣ هجري الموافق: ٩٦٥ م تحت مراقبة: الدكتور محمد عبد المعيد خان، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٣٩٣ هجري - ١٩٧٣ م / مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدرآباد، الهند، ط: ١٤٠٠ هجري / دار الكتب العلمية، بيروت، مع حواشي إبراهيم شمس الدين وتركى فرحان المصطفى، الطبعة الأولى: ١٤١٩ هجري - ١٩٩٨ م

« كتاب الذيل على طبائقات الحنابلة لابن رجب الحنبلي، للإمام الحافظ زين الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن شهاب الدين أحمد البغدادي الحنبلي (٧٣٦ هجري - ٧٩٥ هجري)، تصحيح: محمد حامد الفقي (١٣٧٢ هجري - ١٩٥٣ م) مكتبة السنة المحمدية، القاهرة، مصر.

« كتاب الزهد ويلييه كتاب الرقائق للإمام شيخ الإسلام عبد الله بن المبارك المروزي المتوفى سنة: ١٨١ هجري، حققه وعلق عليه: الأستاذ المحدث المحقق الشيخ حبيب الرحمن الأعظمي، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة الثانية: ١٤٢٥ هجري - ٢٠٠٤ م

« كتاب الضعفاء الكبير، للحافظ أبي جعفر محمد بن عمرو بن موسى بن حماد العقيلي المكي، تحقيق: الدكتور عبد المعطي أمين قلجی، دار الكتب العلمية بيروت.

« كتاب العلل ومعرفة الرجال، للإمام أبي عبد الرحمن عبد الله بن أحمد بن حنبل رحمه الله، تحقيق: أبو عبد الهادي محمد مجفان الجزائري، مكتبة دار ابن حزم، الطبعة الأولى: ١٤٢٥ هجري الموافق: ٢٠٠٤ م

« كتاب الفقيه والمتفقه، للإمام أبي بكر أحمد بن علي بن ثابت الخطيب البغدادي، المتوفى: ٤٦٢ هجري، تحقيق: أبو عبد الرحمن عادل بن يوسف الغرازي، دار ابن الجوزية، السعودية، ط: ١٤٢١ هجري.

« كتاب الفهرست لابن النديم، لأبي الفرج محمد بن أبي يعقوب إسحاق الوراق الشيعي، المعروف ابن النديم، المتوفى: ٣٨٠ هجري، تحقيق: رضا - تجمد الحائري، نور محمد كتب غانه كراچی.

« كتاب المجروحين من المحدثين، للإمام الحافظ محمد بن حبان بن أحمد أبي حاتم التميمي البستي رحمه الله المتوفى سنة: ٣٥٤ هجري، تحقيق: حمدي عبد المجيد السلفي، دار الصميعي، المملكة العربية السعودية، الطبعة الأولى: ١٤٢٠ هجري - ٢٠٠٠ م / دار المعرفة، بيروت.

« كتاب الموضوعات، للإمام أبي الفرج عبد الرحمن بن علي بن الجوزي، المتوفى: ٥٩٧ هجري، تحقيق: توفيق حمدان، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٣ م / عمر سعيد ايندز، كراچی، تحقيق: عبد الرحمن محمد عثمان، الطبعة الأولى: ١٣٨٨ هجري - ١٩٦٨ م

« كتاب الإصابة في معرفة الصحابة، للإمام الحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني، رحمه الله (٧٧٣ هجري - ٨٥٢ هجري) دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٣٩٨ هجري - ١٩٧٨ م

« كشف الاستار عن زوائد البزار على الكتب الستة، للحافظ نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي (٢٠٤ هجري - ٢٨٧ هجري)، تحقيق: الشيخ البجائي حبيب الرحمن الأعظمي، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠٤ هجري - ١٩٨٤ م

« كشف الأسرار عن أصول فخر الإسلام البزدوي، للإمام علاء الدين عبدالعزيز أحمد البخاري، المتوفى: ٧٣٠ هجري مع حاشية عبد الله محمود محمد عمر، دار الكتب العلمية بيروت، ط: ١٣٩٤ هجري - ١٩٦٩ م

« كشف الباري عما في صحيح البخاري، لشيخ الحديث مولانا سليم الله خان دامت بركاتهم، المكتبة الفاروقية كراتشي، ط: ١٤٢٩ هجري - ٢٠٠٨ م

« كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، للمؤرخ الشهيد مصطفى بن عبد الله، المعروف بحاجي خليفة ويكتب جلب، تقديم، شهاب الدين النجفي، مكتبة المثنى، بغداد.

« كشف القناع عن متن الإقناع للشيخ العلامة فقيه الحنابلة منصور بن يونس بن إدريس البهوتي رحمه الله المتوفى سنة ١٠٥١ هجري عالم الكتب الطبعة الأولى سنة ١٤١٧ هجري.

« كشف المشكل من حديث الصحيحين، للإمام الحافظ جمال الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي رحمه الله المتوفى سنة: ٥٩٧ هجري، تحقيق: الدكتور علي حنين البواب، دار النشر ودار الوطن، الرياض، ط: ١٤١٨ هجري - ١٩٩٧ م

« كشف الغطاء عن وجه الموطأ (حاشية موطأ الإمام مالك) للشيخ محمد إشفاق الرحمن كاندهلوي رحمه الله، قدمي كتب خاتمه.

« كفاية الأخيار في حل غاية الاختصار، تقى الدين أبي بكر بن محمد الحسيني الدمشقي، تحقيق: كامل محمد محمد عويضة، دار الكتب العلمية بيروت، ط: ١٤٢٢ هجري - ٢٠٠١ م

« كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال للعلامة علاء الدين علي المتقي بن حاتم الدين الهندي رحمه الله المتوفى: ٩٧٥ تحقيق: محمود عمر الدمياطي، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ٣٣٣ هجري - ٢٠٠٤ م

« لامع الدراري على جامع البخاري للفقهاء المحدث الشيخ رشيد أحمد الجنبوهي رحمه الله المتوفى سنة ١٢٢٣ هجري، ضبط: الإمام المحدث محمد يمين الكاندهلوي المتوفى: ١٣٣٤ هجري، المكتبة الإمدادية مكة المكرمة، ط: ١٣٩٦ هجري - ١٩٧٦ م

« لسان العرب للإمام العلامة أبي الفضل جمال الدين محمد بن مكرم ابن منظور الأفرقي المصري المتوفى سنة ٧١١ هجري دار إحياء التراث العربي بيروت / الطبعة الثالثة / مؤسسة التاريخ الإسلامي بيروت لبنان.

« لسان الميزان للإمام الحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن الحجر العفلائي رحمه الله المتوفى سنة ٨٥٢ اعتنى به: الشيخ عبد الفتاح أبو غدة، مكتب المطبوعات الإسلامية، مكتبة دار البشائر الإسلامية بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٣ هجري - ٢٠٠٢ م / دار إحياء التراث العربي، بيروت»

الطبعة الثانية: ١٤٢٢ هجري - ٢٠٠١ م/ هجري مجلس دائرة المعارف النظامية، بميد آباد، الدكن، الهند/ دار إحياء التراث العربي، بيروت، تحقيق: مكتبة التحقيق، بإشراف محمد عبدالرحمن المرعشلي، الطبعة الثانية: ١٤٢٣ هجري - ٢٠٠١ م.

«لغات كشوري (تراثر) مؤلف سيد تصدق حسين رضوي، مير محمد كتب خانه كراچی.
«لغات القرآن مع فهرست الفاظ، مولانا عبد الرشيد النعماني، دار الإشاعت، كراچی، طباعت: ١٩٩٤ م.

«مبادئ العلم الحديث وأصوله للإمام العلامة الشيخ شبير أحمد عثمانی، المتوفى: ١٣٦٩ هجري المعتنى به: الشيخ عبدالفتاح أبو غدة، مكتب المطبوعات الإسلامية، دار البشائر الإسلامية، بيروت، الطبعة الرابعة في لبنان بيروت: ١٤٣٢ هجري - ٢٠١١ م.

«مجمع الزوائد ومنبع الفوائد للحافظ نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمه الله المتوفى: ٨٠٤ هجري بتحرير المحافظين الجليلين العراقي وابن حجر، دار الفكر بيروت الطبعة الأولى ١٤٠٨ هجري - ١٩٨٨ م.

«مجمع بحار الأنوار في غرائب التنزيل ولطائف الأخبار، للشيخ العلامة اللغوي محمد طاهر الصديقي الهندي الجبراتي المتوفى سنة ٨٨٦ هجري الموافق سنة ١٥٢٨ طبع مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية بميد رآباد الدكن الهند، ط: ١٣٩٣ هجري - ١٩٧٣ م.

«مختار الصحاح للإمام محمد بن أبي بكر بن عبدالقادر الرازي رحمه الله المتوفى بعد سنة ٢٣٦ هجري دار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٥ هجري - ١٩٩٤ م.

«مختصر اختلاف العلماء، للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله المتوفى: ٣٢١ هجري، للإمام أبي بكر أحمد بن علي الجصاص الرازي المتوفى: ٣٧٠ هجري، تحقيق: الدكتور نذير أحمد، دار البشائر الإسلامية، بيروت، الطبعة الأولى ١٤١٦ هجري - ١٩٩٥ م.

«مدرسة الكذابيين في رواية التاريخ الإسلامي وتدوينه، للدكتور خالد كبير علال، دار البلاغ، للجزائر، الطبعة الأولى: ١٤١٦ هجري - ١٩٩٤ م.

«مرقاة المفاتيح شرح مشكوة المصابيح للعلامة الفقيه المحدث الشيخ علي بن سلطان محمد القاري رحمه الله المتوفى سنة ١٠٣٣ هجري، تحقيق: الشيخ جمال عيتاني، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٥ هجري - ٢٠٠٧ م.

«مستند البزار، للحافظ الإمام أبي عمرو أحمد بن عمرو بن عبد الخالق البصري البزار رحمه الله المتوفى ٢٤٣ هجري مكتبة العلوم والحكم، السعودية، الطبعة الأولى: ١٤٢٤ هجري.

«مسند الحميدي، للإمام المحدث أبي بكر عبد الله بن الزبير القرشي المعروف بالحميدي رحمه الله المتوفى سنة: ٢٠٩ هجري، تحقيق: الشيخ المحدث حبيب الرحمن الأعظمي دار الفكر، بيروت، ط: ١٣٨٠ هجري/ دار السقاء، دمشق.

«مسند الشاميين، للإمام أبي القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب اللخمي الطبراني (٢٦٠ هجري - ٣٦٠ هجري)، تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٦ هجري - ١٩٩٦ م»

«مسند الإمام الشافعي على ترتيب السدي، دار الكتب العلمية، بيروت.

«مسند الإمام أحمد بن حنبل، للإمام أحمد بن حنبل رحمه الله، المتوفى سنة: ٢٤١ هجري، تحقيق: الشيخ شعيب الأرنؤوط وجماعة، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢١ هجري - ٢٠٠١ م/ مؤسسة قرطبة، القاهرة/ عالم الكتب، دار الكتب العلمية، بيروت، مع تحقيق: محمد عبد الشافي، ط: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٣ م»

«مسند أبي عوانة، للإمام المجليل أبي عوانة، يعقوب بن إسحاق الأسفرائيني رحمه الله، المتوفى سنة: ٣١٦ هجري، تحقيق: أيمن بن عارف الدمشقي، دار المعرفة، بيروت، لبنان، الطبعة الأولى: ١٤١٩ هجري - ١٩٩٨ م»

«مسند أبي يعلى الموصلي، للإمام أبي يعلى أحمد بن علي بن المثنى الموصلي، المتوفى: ٣٠٧ هجري، تحقيق: حسين سليم أسد، مكتبة الرشد، الرياض، دار المأمون للتراث، دمشق، الطبعة الأولى: ١٤٣٠ هجري - ٢٠٠٩ م/ دار الكتب العلمية، بيروت، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، الطبعة الأولى: ١٤١٨ هجري - ١٩٩٨ م»

«مسند أطراف الإمام أحمد بن حنبل، المسمى بأطراف المسند المعتلى بأطراف المسند الحنبلي، للإمام الحافظ ابن حجر العسقلاني، المتوفى: ٨٥٢ هجري، تحقيق: الدكتور زهير بن ناصر الناصر، دار ابن كثير، دمشق، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٤ هجري - ١٩٩٣ م»

«مسند أبي داود الطيالسي، للإمام المحدث أبي داود سليمان بن داود بن الجارود رحمه الله، المتوفى سنة: ٢٠٤ هجري، تحقيق: محمد حسن محمد حسن إسماعيل، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٥ هجري - ٢٠٠٤ م»

«مشارك الأنوار على صحاح الآثار، للإمام الشهير الكبير القاضي أبي الفضل عياض بن موسى بن عياض اليمصبي البتي المالكي، المتوفى: ٥٤٤ هجري، دار التراث، القاهرة.

«معارف السنن شرح سنن الترمذي، للإمام المحدث الشيخ السيد محمد يوسف بن سيد محمد زكريا الحسيني البنوري رحمه الله المتوفى سنة ٨٤٢، المكتبة البنورية كراچی / ايج، ايم، سعيد كبنی
«معالم السنن شرح سنن الإمام أبي داود رحمه الله للإمام أبي سليمان حمد بن محمد بن الخطاب البتي رحمه الله المتوفى سنة ٢٨٨ هجري طبعه وصححه محمد راغب الطباغ في مطبعة العلمية بجلب.

«معجم الأدباء، للإمام العلامة الأديب المؤرخ شهاب الدين أبي عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي الحموي ٥٧٧ - ٦٢٦ هجري / ١١٧٨ - ١٢٢٨ م، تحقيق: الدكتور عمر الفاروق، مؤسسة المعارف بيروت، الطبعة الثالثة: ١٤٢٨ هجري - ٢٠٠٧ م»

- « معجم الصحاح للإمام العلامة إسماعيل بن حماد الجوهري المتوفى سنة ٢٣ هجري دار المعرفة بيروت لبنان الطبعة الثالثة: ١٤٢٨ هجري - ٢٠٠٧ م
- « معجم المؤلفين تراجم مصنفى الكتب العربية، لعمد رضا كحالة، دار أحياء التراث العربى، بيروت.
- « معجم الرجال الحديث وتفصيل طبقات الرواة، لأبى القاسم الموسوي الخوئي، الطبعة الخامسة: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٢ م، إيران.
- « معجم مفردات القرآن، للعلامة أبى القاسم الحسين بن محمد بن المفضل، المعروف بألراغب الأصفهاني، المتوفى: ٥٠٣ هجري، دار الكتب العلمية، بيروت، ط: ١٤٢٥ هجري - ٢٠٠٤ م
- « معجم مقاييس اللغة، لأبى الحسين أحمد بن فارس بن زكريا القزويني الرازي رحمه الله المتوفى سنة: ٣٩٥ هجري، تحقيق: عبدالسلام محمد هارون، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٣٩٩ هجري - ١٩٧٩ م
- « معرفة الثقات للإمام أحمد بن عبد الله بن صالح الكوفي الحسن العجلي رحمه الله المتوفى ٣٣ هجري تحقيق: عبد العليم عبد العظيم البستوي، مكتبة الدار المدينة المنورة، الطبعة الأولى: ١٤٠٥ هجري - ١٩٨٥ م
- « معرفة الصحابة لأبى نعيم للإمام المحدث العلامة أحمد بن عبد الله بن أحمد بن إسحاق بن مهران المعروف بأبى نعيم الأصبهاني رحمه الله المتوفى سنة ٢٣٠ هجري، تحقيق: محمد حسن محمد حسن إسماعيل ومسر عبد الحميد المغني، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٢ هجري - ٢٠٠٢ م/ دار الوطن للنشر.
- « معرفة أنواع علم الحديث، للإمام أبى عمرو عثمان بن عبد الرحمن الشهرزوري، تحقيق: الدكتور عبد اللطيف، ماهر ياسين القمل، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٣ هجري.
- « مغنى اللبيب عن كتب الأعاريب، للإمام محمد جمال الدين عبد الله بن يوسف بن أحمد ابن هشام الأنصاري رحمه الله المتوفى: ٧٦١ هجري، تحقيق: حسن حمد، قديمى كتب غانه كراچی / المكتبة العصرية، بيروت، لبنان، ط: ١٩٨٧ م
- « مغنى المحتاج إلى ألفاظ المنهاج، للشيخ محمد الخطيب الشربيني، دار الفكر، بيروت / مطبعة مصطفى البابي وأولاده، مصر.
- « مفتاح السعادة ومصباح السيادة فى موضوعات العلوم، للعلامة أحمد بن مصطفى الشهير بطاش كبرى زادة، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٠٥ هجري - ١٩٨٥ م
- « مكمل إكمال الإكمال، للإمام أبى عبد الله محمد بن محمد بن يوسف السنوسى رحمه الله المتوفى: ٨٩٥ هجري، دار الكتب العلمية، بيروت.
- « مناقب الإمام أبى حنيفة وصاحبيه، للإمام شمس الدين أبى عبد الله محمد بن أحمد الذهبي الدمشقي رحمه الله المتوفى سنة: ٧٤٨ هجري، مكتبة المطبوعات الإسلامية، حلب.

« مواهب الجليل لشرح مختصر الخليل، لأبي عبدالله محمد بن محمد بن عبدالرحمن المغربي المتوفى: ٩٥٤ هجري دار عالم الكتب.

« موسوعة الحديث الشريف للكتب الستة، دار السلام، المملكة العربية السعودية، الطبعة الثالثة: ١٤٢١ هجري - ٢٠٠٠ م

« موسوعة كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم، للباحث العلامة محمد علي التهانوي، تحقيق: الدكتور علي دحروج، مكتبة لبنان ناشرون، الطبعة الأولى: ١٩٩٦ م

« ميزان الاعتدال في نقد الرجال للإمام شمس الدين أبي عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي رحمه الله المتوفى: ٧٤٨ هجري، تحقيق: علي محمد البجاوي، دار احياء

الكتب العربية، عيسى البابي الحلبي وشركاءه، الطبعة الأولى: ١٣٨٢ هجري - ١٩٦٣ م

« نزهة النظر في توضيح غلبة الفكر لابن حجر العسقلاني، تحقيق: الدكتور نور الدين العتر، الرحيم اكيدمي كراتشي، مكتبة البشري، كراتشي.

« نقد الرجال، لمصطفى بن الحسين الحسيني التفرشي الشيعي، مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، قم إيران، الطبعة الأولى: ١٤١٨ م

« نوادر الأصول في أحاديث الرسول صلى الله عليه وسلم، للإمام أبي عبدالله محمد بن علي الحسن الحكيم الترمذي، المتوفى: ٣٦٠ هجري، تحقيق: عبدالرحمن عميرة، دار الجليل، بيروت، ط: ١٩٩٢ م

« نيل الأوطار من أحاديث سيد الأبرار شرح منتقى الأخبار، للشيخ الإمام محمد بن علي الشوكاني رحمه الله المتوفى: ١٢٥٥ هجري، تحقيق: محمد سالم هاشم، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة الثانية: ١٤٢٥ هجري - ٢٠٠٤ م

« وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، لأبي العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر بن خلكان ٦٠٨ هجري - ٦٨١ هجري، تحقيق: الدكتور إحسان عباس، دار صادر، بيروت.

« هدي الساري مقدمة فتح الباري، للحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى سنة: ٨٥٢ هجري، دار الكتب العلمية، بيروت، البعة الرابعة: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م، دار السلام، الرياض، الطبعة الأولى: ١٤٢١ هجري - ٢٠٠٠ م

« همم الهوامع شرح جمع الجوامع في علم العربية، للإمام عبدالرحمن بن أبي بكر السيوطي، المتوفى: ٩١١ هجري، مكتبة الكليات الأزهرية والقاهرة، الطبعة الأولى: ١٣٢٧ م

تمت بالخير